Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№05, 2025

частина 3

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №10 від 25.09.2025 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Айдинян А.В. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДЕКЛАРУВАННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ОБ'ЄКТА ДЕКЛАРУВАННЯ: ОКРЕМІ ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ.....**13**

Альбещенко О.С. НЕЗАКОННІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ТА ПРИВАТНІ ВІЙСЬКОВІ КОМПАНІЇ В УМОВАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ, ДЕТЕРМІНАНТ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАГРОЗ СУСПІЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ.....**19**

Дудоров О.О. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ.....**25**

Каменський Д.В., Негода А.С. ДЕЯКІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ (СТ. 368 КК УКРАЇНИ) З УРАХУВАННЯМ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ВЕРХОВНОГО СУДУ.....**37**

Колб О.Г., Павлюх О.А. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ І ПРОБАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **45**

Кондратов Д.Ю., Шевелев К.Є., Тур І.Ю. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....**50**

Красько М.І., Цевух А.І. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДЕЗІНФОРМАЦІЮ ТА МАНІПУЛЯЦІЮ В МЕДІА..... **55**

Кривошеєв М.В. ДОГОВІРНІ ЗАСАДИ ТА ДОСВІД СПІВПРАЦІ В ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ.....**61**

Нестерова І.А. ЩОДО СУБ'ЄКТІВ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В СФЕРІ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ..... **68**

Остапчук Л.Г., Малишенко Є.Л. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБВИНУВАЧЕНОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ ДОСУДОВОЇ ДОПОВІДІ.....**74**

Пташник В.Ю. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ. ВАЖЛИВИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....**81**

Старко О.Л. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ПОШИРЕННЯ ВІЙСЬКОВО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....**87**

Стрелюк Я.В. ПРО ДЕЯКІ ЗАХОДИ ЩОДО УСУНЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ВЧИНЕННЮ СЛУЖБОВИХ ЗЛОЧИНІВ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....**93**

Татаренко І.В., Канський О.А. ПРИВАТНИЙ ТА ПУБЛІЧНИЙ ВИМІРИ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОГО НАСИЛЬСТВА: ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ..... **99**

Ткаченко І.М. ПОТЕРПІЛИЙ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ..... **109**

Шармар О.М., Дробницька Л.М. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ВИКРАДЕННЯ МАЙНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗВОРОНТНОЇ ДІЇ В ЧАСІ
ПОЛОЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ..... **115**

Швець Д.В., Кісіль З.Р., Кісіль Р.-В.В. ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ
ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ:
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОСТРАЖДАЛИХ..... **121**

**РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Важинський В.М. ВИЯВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУЦІЙНИХ ІНВЕСТОРІВ:
РОЛЬ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ..... **127**

Велічко О.О. УЧАСТЬ ПРОКУРОРА В ДОКАЗУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ:
СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ..... **133**

Воронкін А.О. АРЕШТ ЯК РІЗНОВИД ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
НА КРИПТОВАЛЮТНІ АКТИВИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... **137**

Грачук В.С., Чупринський Б.О., Карпінська Н.В. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ У ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **146**

Жевнєров І.М. ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ..... **153**

Жмур А.М. ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОМЕРЛОГО УЧАСНИКА
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... **160**

Жовтан Ю.В. ДОПИТ ПІДОЗРЮВАНОГО ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ..... **166**

Зіньковський І.П. СУБ'ЄКТИ ДОКАЗУВАННЯ У СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ:
ПИТАННЯ ОНОВЛЕНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ..... **171**

Кінебас О.М. СТАДІЇ ДОКАЗУВАННЯ НАЯВНОСТІ РИЗИКІВ
ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... **176**

Костюченко О., Стеценко Д. УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
У ЗАХИСТІ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ..... **181**

Крижановський А.С. ВЛАСТИВОСТІ ЦИФРОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ
В КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ДОКАЗУВАННІ..... **187**

Кунтій А.І. ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕПОКОРИ ТА НЕВИКОНАННЯ НАКАЗУ..... **193**

Литвиненко О.Г. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ УЧАСНИКІВ ОБШУКУ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
ВИМОГИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ..... **199**

Ліщак А.С. ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ В ЗБОРІ ДОКАЗІВ
У СПРАВАХ ПРО КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ:
ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ, З ЯКИМИ СТИКАЮТЬСЯ СЛІДЧІ ТА ПРОКУРОРИ
ПІД ЧАС ЗБОРУ ДОКАЗІВ..... **204**

Мосейко С.В. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, У ВИМІРІ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....**209**

Неклеса О.В. ОСОБЛИВІ ПОРЯДКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....**216**

Перепелиця С.І. ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОЛАБОРАЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ..... **221**

Петренко Н.О. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ В СУЧАСНІЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ..... **229**

Піддубна А.В., Божук К.О. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРАВОВІ ПЕРСПЕКТИВИ..... **234**

Погорецький М.А. ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ДОКАЗИ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ..... **239**

Пчеліна О.В. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... **256**

Садонцева Л.К. ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ.....**262**

Сергєєва Д.Б. ВИЯВЛЕННЯ І ДОКУМЕНТУВАННЯ СПОСОБІВ УЧИНЕННЯ СЛУЖБОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: МЕТОДИКА, ТАКТИКА, ЦИФРОВІ СЛІДИ ТА ЛАНЦЮГ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКАЗІВ.....**269**

Топорецька З.М. КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШНИКА У СФЕРІ НЕЗАКОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ОРГАНІЗАЦІЇ АБО ПРОВЕДЕННЯ АЗАРТНИХ ІГОР.....**282**

Чепурна Т.В. СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ СЛУЖБОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....**289**

Чечіль Ю. ІНТЕГРАЦІЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СУДОВО-ЕКСПЕРТНУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....**296**

Шакун В.І., Кузнецов В.В., Сийплокі М.В. УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ УКРАЇНИ ЯК ВІЙСЬКОВОГО ФОРМУВАННЯ..... **304**

Шершенькова В.А. РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. 409 КК УКРАЇНИ (УХИЛЕННЯ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ШЛЯХОМ САМОКАЛІЧЕННЯ АБО ІНШИМ СПОСОБОМ).....**310**

Шишенко А.А. ЦИФРОВІ ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПРОБЛЕМИ АВТЕНТИЧНОСТІ ТА ДОПУСТИМОСТІ..... **315**

Юсупова К.О., Юсупов В.В., Марчук Р.П. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИКОРИСТАННЯМ КРИПТОВАЛЮТИ.....**322**

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Бондаренко Є. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СТАНДАРТІВ ЄС ЩОДО ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ ВРАЗЛИВИХ ПОТЕРПІЛИХ ТА СВІДКІВ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ..... **328**

Костюченко Я. ПОПЕРЕДНЄ ЗВЕРНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ ДО СУДУ ЄС ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....**335**

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Безсмертнюк Т.П. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРАВА..... **342**

Діденко Л.В. СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З ЄС ТА МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
У СФЕРІ «ЗЕЛЕНОЇ» ТРАНСФОРМАЦІЇ..... **348**

Захарчук І.В. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ:
СТАНОВЛЕННЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ..... **353**

Зінченко-Тулуб Я.С., Островська Б.В. ТРАНСАТЛАНТИЧНИЙ ВПЛИВ:
РОЛЬ США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У СТВОРЕННІ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ
ЗАХИСТУ ВИКРИВАЧІВ..... **360**

Карвацька С.Б., Чепель О.Д. ЛЕГІТИМНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... **367**

Кобзєва Т.А., Лелека С.С. ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
В УКРАЇНІ І В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... **372**

Лебедєва Ю.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ
РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ:
ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ..... **378**

Левицький М.О., Шенько О.Ф. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО
ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ:
ПРАВОВІ ЗАСАДИ, СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ..... **384**

Маслов О.С. СУЧАСНА ПОЛІТИКА ЄС ЩОДО ДВОСТОРОННІХ ІНВЕСТИЦІЙНИХ УГОД
І ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ЗА НИМИ..... **390**

Полежака К.О. ПРИЄДНАННЯ ЄС ДО ЄКПЛ
ТА МЕХАНІЗМ ЗДІЙСНЕННЯ КОНСУЛЬТАТИВНИХ ФУНКЦІЙ..... **400**

Файєр О.А. ДОГОВІР СТРАХУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В МІЖНАРОДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ І ПРИВАТНОМУ ПРАВІ..... **407**

Фукс Н.А., Уложенко В.М. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ
ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ҐЕНДЕРНО ОРІЄНТОВАНОГО БЮДЖЕТУВАННЯ..... **412**

Циганов О.Г. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
У СФЕРАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
У ПЕРІОД АКТИВІЗАЦІЇ РЕВАНШИСТСЬКО-ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ..... **421**

Яворська О. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ
У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ..... **428**

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Гофман Ю.Б. ЕТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В СВІТЛІ ЮРИДИЧНОЇ ЕТИКИ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА..... **433**

Коваль І.М. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА НЕПОВНОЛІТНІХ (МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)..... **439**

Кузнецова Л.В. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ РОЗДУМИ
ЩОДО ФОРМУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ..... **444**

Кучук А.М., Завгородня Ю.С. ВІД АЛГОРИТМУ ДО СПРАВЕДЛИВОСТІ:
ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНІ МЕЖІ АВТОМАТИЗАЦІЇ ПРАВОСУДДЯ.....**449**

Матвєєва Л.Г., Шевчук В.В. ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ
У РЕАЛІЗАЦІЇ ТРАНЗИТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ:
УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД.....**454**

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Жаровська І.М. КОМПАРАТИВІСТСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН
НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ.....**460**

Ліпинський В.В. ПРИНЦИПИ ТЛУМАЧЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНИХ ПРАВОВИХ НОРМ:
ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....**465**

Менджул М.В. ПРАВО НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я
ТА ПРОВЕДЕННЯ МЕДИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ:
ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ.....**472**

Шевченко М.В. НАЛЕЖНА ПЕРЕВІРКА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ
ПРО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЮ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ,
ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ:
ПРАВОВА ПРИРОДА.....**477**

Бєлова М.В. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ОРГАНІВ:
МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ.....**482**

Грін О.О. РОЗВИТОК ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ
ТА СПРОБА ПЕРЕТВОРЕННЯ АВСТРІЇ
НА КОНСТИТУЦІЙНУ МОНАРХІЮ ДУАЛІСТИЧНОГО ТИПУ
В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РОКІВ.....**490**

Чавостін Д.А. СУБ'ЄКТИ ГОСПОДАРЮВАННЯ
ЯК АКТОРИ СПРИЯННЯ «ЗЕЛЕНОМУ» ЕНЕРГЕТИЧНОМУ ПЕРЕТВОРЕННЮ.....**500**

CONTENTS

SECTION VIII. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

Aydinyan A.V. CRIMINAL LIABILITY FOR DECLARING FALSE INFORMATION AND DETERMINING THE VALUE OF THE OBJECT OF DECLARATION: SOME PRACTICAL ISSUES..... **13**

Albeschenko O.S. ILLEGAL MILITARY FORMATIONS AND PRIVATE MILITARY COMPANIES IN ARMED CONFLICTS: CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF LEGAL STATUS, DETERMINANTS OF EMERGENCE, AND THREATS TO PUBLIC SECURITY..... **19**

Dudorov O.O. FEATURES OF THE APPLICATION OF SPECIAL CONFISCATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS FOR CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE ENVIRONMENT..... **25**

Kamensky D.V., Negoda A.S. SOME ISSUES OF CRIMINAL LAW ASSESSMENT OF ACCEPTING A PROPOSAL, PROMISE, OR RECEIVING UNLAWFUL BENEFIT BY AN OFFICIAL (ARTICLE 368 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE) WITH REFERENCE TO THE LEGAL POSITIONS OF THE SUPREME COURT..... **37**

Kolb O.G., Pavlyukh O.A. PECULIARITIES OF REFORMS IN THE FIELD OF EXECUTION OF SENTENCES AND PROBATION OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW..... **45**

Kondratov D.Y., Shevelev K.Y., Tur I.Y. PROBLEM ISSUES OF ORGANIZING GENERAL EDUCATION FOR PRISONERS..... **50**

Krasko M.I., Tsevukh A.I. CRIMINAL LIABILITY FOR DISINFORMATION AND MANIPULATION IN THE MEDIA..... **55**

Kryvosheiev M.V. CONTRACTUAL FOUNDATIONS AND EXPERIENCE OF COOPERATION IN THE LAW ENFORCEMENT SPHERE OF UKRAINE AND THE UNITED KINGDOM..... **61**

Nesterova I.A. REGARDING THE SUBJECTS OF PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF TOURISM ACTIVITIES OF UKRAINE..... **68**

Ostapchuk L.H., Malishenko Y.L. SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE ACCUSED AS AN ELEMENT OF THE PRE-TRIAL REPORT..... **74**

Ptasnyk V.Yu. CRIMINAL POLICY OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA ON COLLABORATIONISM. A VALUABLE EXPERIENCE FOR UKRAINE..... **81**

Starko O.L. PROBLEMS OF LEGAL UNCERTAINTY OF THE CRIMINAL LAW PROHIBITION OF UNAUTHORIZED DISTRIBUTION OF MILITARILY SIGNIFICANT INFORMATION..... **87**

Strelyuk Ya.V. ON SOME MEASURES TO ELIMINATE DETERMINANTS THAT CONTRIBUTE TO THE COMMISSION OF OFFICIAL CRIMES BY EMPLOYEES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW..... **93**

Tatarenko I.V., Kanskyi O.A. PRIVATE AND PUBLIC DIMENSIONS OF GENDER-BASED VIOLENCE: FROM DOMESTIC VIOLENCE TO WAR CRIMES..... **99**

Tkachenko I.M. THE VICTIM AS A SOCIAL SUBJECT IN THE CRIMINAL LAW DIMENSION.....**109**

Sharmar O.M., Drobnytska L.M. CRIMINAL LIABILITY FOR THEFT OF PROPERTY UNDER MARTIAL LAW:
PROBLEMATIC ISSUES OF RETROACTIVE EFFECT
IN THE TIME OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAIN..... **115**

Shvets D.V., Kisil Z.R., Kisil R.-V.V. HUMAN TRAFFICKING DURING MARTIAL ARTS IN UKRAINE:
PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF VICTIMS..... **121**

SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS; FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES

Vazhynskyi V.M. DETECTION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF ACTIVITY OF INSTITUTIONAL INVESTORS:
THE ROLE OF OPERATIONAL UNITS..... **127**

Velichko O.O. THE PARTICIPATION OF PROSECUTORS IN THE PROOF OF WAR CRIMES:
STATE OF ACADEMIC RESEARCH.....**133**

Voronkin A.O. RESTRICTIONS ON THE RIGHT OF OWNERSHIP OF VIRTUAL ASSETS
IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....**137**

Grachuk V.S., Chuprynskyi B.O., Karpinska N.V. PECULIARITIES OF DEVELOPING PSYCHOLOGICAL RESILIENCE IN LAW ENFORCEMENT OFFICERS UNDER MARTIAL LAW..... **146**

Zhevnierov I.M. ACCESS TO JUSTICE:
GENERAL THEORETICAL AND CRIMINAL PROCEDURE PERSPECTIVE.....**153**

Zhmur A.M. PROBLEMS OF PROTECTION OF THE RIGHTS OF DECEASED PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CASE LAW
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....**160**

Zhovtan Y.V. INTERROGATION OF A SUSPECT THROUGH THE PRISM
OF EUROPEAN STANDARDS.....**166**

Zinkovskyy I.P. ACTORS OF PROVING IN THE PRE-TRIAL INVESTIGATION STAGE:
ISSUES OF UPDATED IDENTIFICATION AND CLASSIFICATION.....**171**

Kinebas O.M. STAGES OF PROVING THE EXISTENCE OF RISKS IN THE APPLICATION
OF PREVENTIVE MEASURES IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....**176**

Kostiuchenko O., Stetsenko D. PARTICIPATION OF PUBLIC ORGANIZATIONS
IN THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF VICTIMS OF WAR CRIMES.....**181**

Kryzhanovskyi A.S. PROPERTIES OF DIGITAL INFORMATION
IN CRIMINAL PROCEDURAL EVIDENCE.....**187**

Kuntii A.I. CIRCUMSTANCES TO BE ESTABLISHED IN THE INVESTIGATION
OF DISOBEDIENCE AND FAILURE TO COMPLY WITH AN ORDER.....**193**

Lytvynenko O.G. RIGHTS AND OBLIGATIONS OF PARTICIPANTS IN A SEARCH UNDER MARTIAL LAW:
LEGISLATIVE REQUIREMENTS AND CONTEMPORARY CHALLENGES.....**199**

Lishchak A.S. PROBLEMS AND CHALLENGES IN THE COLLECTION OF EVIDENCE IN MISDEMEANOR CASES: KEY ISSUES FACED BY INVESTIGATORS
AND PROSECUTORS DURING EVIDENCE GATHERING.....**204**

Moseyko S.V. REPARATION FOR HARM CAUSED BY A CRIMINAL OFFENSES IN THE DIMENSION OF THE OBJECTIVES OF CRIMINAL PROCEEDINGS..... **209**

Neklesa O.V. SPECIAL CRIMINAL PROCEEDINGS.....**216**

Perepelytsia S.I. THE PERSONALITY OF THE CRIMINAL AS AN ELEMENT OF THE FORENSIC CHARACTERISTICS OF COLLABORATIVE CRIMES..... **221**

Petrenko N.O. THE PLACE AND ROLE OF RESTORATIVE JUSTICE IN THE MODERN CRIMINAL LAW SYSTEM OF UKRAINE..... **229**

Piddubna A.V., Bozhuk K.O. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: MODERN CHALLENGES AND LEGAL PERSPECTIVES..... **234**

Pohoretskyi M.A. DIGITAL TECHNOLOGIES AND EVIDENCE IN THE INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST THE FUNDAMENTALS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: PROCEDURAL PROBLEMS AND EUROPEAN STANDARDS.....**239**

Pchelina O.V. THE CONCEPT, FEATURES, AND TYPES OF PROCEDURAL DECISIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... **256**

Sadontseva L.K. SOME FEATURES OF THE PROCEDURAL ORDER OF PRE-TRIAL INVESTIGATION REGARDING THE EXEMPTION OF A PERSON FROM CRIMINAL LIABILITY DUE TO THE EXPIRY OF THE STATUTE OF LIMITATIONS..... **262**

Serhieieva, D.B. DETECTION AND DOCUMENTATION OF MODES OF COMMISSION OF SERVICE-RELATED OFFENCES: METHODOLOGY, TACTICS, DIGITAL TRACES, AND THE CHAIN OF CUSTODY..... **269**

Toporetska Z.M. FORENSIC ANALYSIS OF THE PERSONALITY OF A CRIMINAL OFFENDER IN THE SPHERE OF ILLEGAL ACTIVITIES IN ORGANIZING OR CONDUCTING GAMBLING.....**282**

Chepurna T.V. METHODS OF COMMITTING OFFICIAL CRIMINAL OFFENSES BY LAW ENFORCEMENT OFFICERS.....**289**

Chechil Yu. INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES INTO FORENSIC ACTIVITIES..... **296**

Shakun V.I., Kuznetsov V.V., Syiploki M.V. IMPROVING THE LEGAL STATUS OF THE STATE GUARD DEPARTMENT OF UKRAINE AS A MILITARY FORMATION..... **304**

Shershenkova V.A. INVESTIGATION OF THE CRIMES PROVIDED FOR IN ART. 409 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE (EVADING MILITARY SERVICE BY SELF-MUTILATION OR OTHER MEANS).....**310**

Shyshenko A.A. DIGITAL EVIDENCES IN CRIMINAL PROCEEDINGS: PROBLEMS OF AUTHENTICITY AND ADMISSIBILITY.....**315**

Yusupova K.O., Yusupov V.V., Marchuk R.P. FEATURES OF CONDUCTING CERTAIN INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO THE USE OF CRYPTOCURRENCY..... **322**

SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY

Bondarenko Y. IMPLEMENTATION OF EU STANDARDS ON ACCESS TO JUSTICE FOR VULNERABLE VICTIMS AND WITNESSES: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR UKRAINE..... **328**

Kostyuchenko Ya. PRELIMINARY REFERENCES BY NATIONAL COURTS TO THE COURT OF JUSTICE AS A TOOL FOR ENSURING THE RULE OF EUROPEAN UNION LAW.....**335**

SECTION XI. INTERNATIONAL LAW

Bezsmertniuk T.P. PECULIARITIES OF THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL TOURISM LAW.....**342**

Didenko L.V. COOPERATION OF UKRAINE WITH THE EU AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE FIELD OF THE «GREEN» TRANSFORMATION.....**348**

Zakharchuk I.V. INTERNATIONAL LAW IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: THE FORMATION OF THE FOURTH GENERATION OF HUMAN RIGHTS.....**353**

Zinchenko-Tulub Y.S., Ostrovska B.V. TRANSATLANTIC INFLUENCE: THE ROLE OF THE USA AND THE UNITED KINGDOM IN THE CREATION OF THE PAN-EUROPEAN WHISTLEBLOWER PROTECTION SYSTEM.....**360**

Karvatska S.B., Chepel O.D. THE LEGITIMACY OF INTERNATIONAL LAW: CHALLENGES AND PROSPECTS.....**367**

Kobzieva T.A., Leleka S.S. ACTIVITIES OF FEMALE MILITARY PERSONNEL IN UKRAINE AND IN EUROPEAN UNION MEMBER STATES.....**372**

Lebedeva Yu.V. INTERNATIONAL LEGAL MECHANISM FOR THE PROTECTION OF HUMAN REPRODUCTIVE RIGHTS: EFFECTIVENESS AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION.....**378**

Levytskyi M.O., Shenko O.F. INTERNATIONAL COOPERATION OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN THE FIELD OF BORDER SECURITY: LEGAL BASIS, ESSENCE, AND FORMS OF IMPLEMENTATION.....**384**

Maslov O.S. MODERN EU POLICY TOWARDS BILATERAL INVESTMENT TREATIES AND INVESTOR STATE DISPUTE SETTLEMENT.....**390**

Polezhaka K.O. EU ACCESSION TO THE ECHR AND THE MECHANISM FOR IMPLEMENTATION OF THE CONSULTATIVE FUNCTIONS.....**400**

Faiier O.A. PROFESSIONAL LIABILITY INSURANCE CONTRACT IN INTERNATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW.....**407**

Fuks N.A., Ulozhenko V.M. GENDER-RESPONSIVE BUDGETING: INTERNATIONAL LEGAL AND NATIONAL LEGAL ASPECTS.....**412**

Tsyhanov O.G. THE EVOLUTION OF LEGAL REGULATION IN THE AREAS OF NATIONAL SECURITY AND DEFENSE OF THE UNITED KINGDOM DURING THE PERIOD OF ACTIVATION RUSSIA'S REVANCHIST-IMPERIAL POLICY.....**421**

Yavorska O. MODERN APPROACHES TO THE LEGAL PROTECTION OF INDUSTRIAL DESIGNS IN THE EUROPEAN UNION.....**428**

SECTION XII. THE PHILOSOPHY OF LAW

Hoffman Y.B. ETHICS OF LAW ENFORCEMENT IN THE LIGHT OF LEGAL ETHICS AND PHILOSOPHY OF LAW.....**433**

Koval I.M. DEVIANT BEHAVIOR OF MINORS (MORAL AND ETHICAL ASPECT).....**439**

Kuznetsova L.V. PHILOSOPHICAL AND LEGAL REFLECTIONS ON THE FORMATION OF ANTI-CORRUPTION CULTURE IN UKRAINIAN SOCIETY.....**444**

Kuchuk A.M., Zavhorodnia Yu.S. FROM ALGORITHM TO JUSTICE:
PHILOSOPHICAL AND ETHICAL LIMITS OF JUSTICE AUTOMATION..... **449**

Matvieieva L.H., Shevchuk V.V. INSTITUTIONAL ROLE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES
IN THE IMPLEMENTATION OF TRANSITIONAL JUSTICE:
THE UKRAINIAN EXPERIENCE.....**454**

SECTION XIII. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Zharovska I.M. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE LEGAL REGULATION
OF THE RIGHT OF CITIZENS TO ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE.....**460**

Lipynskyi V.V. PRINCIPLES OF INTERPRETATION
OF ADMINISTRATIVE OFFENSE LEGAL NORMS:
A DOCTRINAL ANALYSIS.....**465**

Mendzhul M.V. THE RIGHT TO HEALTH CARE AND MEDICAL EXPERIMENTS:
UKRAINIAN LEGISLATION AND INTERNATIONAL STANDARDS.....**472**

Shevchenko M.V. LEGAL NATURE OF DUE DILIGENCE MEASURES
UNDER THE ANTI-MONEY LAUNDERING LEGISLATION.....**477**

Bielova M.V. FUNDAMENTAL ETHICAL PRINCIPLES OF ORGAN TRANSPLANTATION:
INTERNATIONAL STANDARDS AND MODERN UKRAINIAN CONTEXT.....**482**

Green O.O. THE DEVELOPMENT OF CENTRAL GOVERNMENT BODIES
AND THE ATTEMPT TO TRANSFORM AUSTRIA
INTO A CONSTITUTIONAL MONARCHY OF THE DUALISTIC TYPE
IN THE CONDITIONS OF THE REVOLUTION OF 1848-1849.....**490**

Chavostin D.A. BUSINESS ENTITIES
AS ACTORS OF PROMOTING «GREEN» ENERGY TRANSFORMATION.....**500**

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.35
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.1

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДЕКЛАРУВАННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ОБ'ЄКТА ДЕКЛАРУВАННЯ: ОКРЕМІ ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ

Айдинян А.В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2097-370X,
e-mail: angela.aydinyan@gmail.com

Айдинян А.В. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації та визначення вартості об'єкта декларування: окремі практичні питання.

У статті досліджуються деякі практичні питання кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації в аспекті визначення вартості об'єкта декларування.

Констатується, що усі відомості, які вказуються у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, можна поділити на 1) ті, що мають майновий характер і 2) ті, що не мають майнового характеру. У свою чергу, відомості, що мають майновий характер можна систематизувати, виокремивши 1) ті, щодо яких Закон вимагає вказувати їх вартість і 2) ті, щодо яких Закон такої вимоги не передбачає.

Автор робить висновок, що при визначенні вартості об'єкта декларування слід дотримуватися таких «принципів»: 1) така вартість має бути відома суб'єкту декларування або повинна була стати відомою суб'єкту декларування; 2) за наявності документів, які містять відомості про вартість об'єкта декларування у декларації зазначаються відомості на підставі цих документів. Вирішувати питання про притягнення до кримінальної відповідальності можна лише виходячи з вартості об'єкта декларування, визначеної з урахуванням зазначених «принципів». Вимагати від суб'єкта декларування вказувати іншу, наприклад ринкову вартість замість вказаної у технічному паспорті інвентаризаційну вартість, неприпустимо.

Узагальнюється, що при визначенні вартості об'єкта декларування, якщо суб'єкту декларування чи членам його родини об'єкт декларування належить на праві спільної сумісної чи часткової власності, слід брати за основу не загальну вартість такого об'єкта, а вартість такої частки. Протилежне не відповідає загальним засадам і цілям кримінального судочинства.

Автор обґрунтовує думку, що вартість об'єкта декларування, яка має зазначатись у декларації згідно із роз'ясненнями НАЗК, та вартість об'єкта декларування, що становить/може становити змістовне наповнення предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-2 КК варто розрізняти. Ці категорії можуть не збігатися.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, недостовірні відомості, вартість, об'єкт декларування.

Aydinyan A.V. Criminal liability for declaring false information and determining the value of the object of declaration: some practical issues.

The article examines some practical issues of criminal liability for declaring false information in the aspect of determining the value of the object of declaration.

It is stated that all information specified in the declaration of a person authorized to perform state or local government functions can be divided into 1) those that are of a property nature and 2) those that are not of a property nature. In turn, information that is of a property nature can be systematized

by distinguishing 1) those for which the Law requires indicating their value and 2) those for which the Law does not provide for such a requirement.

The author concludes that when determining the value of the object of declaration, the following "principles" should be observed: 1) such value must be known to the subject of declaration or should have become known to the subject of declaration; 2) if there are documents containing information about the value of the object of declaration, the declaration shall indicate information based on these documents. The issue of bringing to criminal liability can be resolved only based on the value of the object of declaration, determined taking into account the indicated "principles". It is unacceptable to require the subject of declaration to indicate another, for example, market value instead of the inventory value specified in the technical passport.

It is generalized that when determining the value of the object of declaration, if the subject of declaration or members of his family owns the object of declaration on the right of joint joint or partial ownership, the basis should be taken not the total value of such an object, but the value of such a share. The opposite does not correspond to the general principles and goals of criminal proceedings.

The author justifies the opinion that the value of the object of declaration, which should be indicated in the declaration according to the explanations of the NACP, and the value of the object of declaration, which constitutes/may constitute the substantive content of the subject of a criminal offense, provided for in Art. 366-2 of the Criminal Code, should be distinguished. These categories may not coincide.

Key words: criminal liability, criminal offense, inaccurate information, value, object of declaration.

Постановка проблеми. При вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації на практиці виникає ряд проблем, пов'язаних, зокрема, із наявністю чималої кількості бланкетних норм (власне не кримінального законодавства) та, в деяких випадках, відсутністю необхідного нормативного регулювання. На наш погляд, вказані проблеми у сукупності створюють підґрунтя правової невизначеності, а відтак і порушення принципу верховенства права під час здійснення кримінального судочинства у даних справах.

Метою наукової публікації є дослідження окремих практичних проблем кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації в контексті визначення вартості майна, що підлягає декларуванню.

Стан опрацювання проблематики. Декларування недостовірної інформації ставало предметом дослідження таких науковців як В.В. Андрієшин, О.С. Бондаренко, Д.Ф. Волонець, Ю.В. Гродецький, О.О. Дудоров, З.А. Загиней, В.М. Киричко, І.І. Митрофанов, Д.М. Міських, М.І. Хавронюк, В.С. Щирська та ін. Проте, як видається, практичні аспекти окресленої у темі проблематики потребують подальшого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний кодекс України (далі – КК, КК України) після змін, внесених до ст. 366-2 КК Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо підвищення відповідальності за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення» № 4496-IX від 17 червня 2025 року, передбачає, що умисне внесення суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції», тягне кримінальну відповідальність, якщо такі відомості відрізняються від достовірних на суму від 750 до 2500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (ч. 1 ст. 366-2 КК) та понад 2500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (ч. 2 ст. 366-2 КК) [1]. Декларування завідомо недостовірних відомостей на суму до 750 прожиткових мінімумів для працездатних осіб є адміністративним правопорушенням (ст. 172-6 Кодексу України про адміністративні правопорушення, далі – КУпАП) [2].

З диспозиції ч. 1 ст. 366-2 КК слідує, що кримінальна відповідальність за декларування недостовірних відомостей настає лише у випадку, якщо суб'єкт декларування вказав недостовірні відомості на конкретну суму. Звідси слідує, що відображення суб'єктом завідомо недостовірних відомостей, що не мають вартісних показників (відомості немайнового характеру), не може слугувати підставою притягнення такої особи до кримінальної відповідальності (наприклад, декларант не вказав, що він є членом певної громадської організації).

Отже, умовно усі відомості, які вказуються у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, можна поділити на 1) ті, що мають майновий характер і 2) ті, що не мають майнового характеру.

Серед відомостей, що мають майновий характер, передусім, об'єкти нерухомості. Відповідно до п.п. а) п. 2 ч. 1 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції» № 1700-V від 14 жовтня 2014 року

(далі – Закон) *у декларації зазначається об'єкти нерухомості, що належать суб'єкту декларування та членам його сім'ї на праві приватної власності, включаючи спільну власність, або знаходяться у них в оренді чи на іншому праві користування, незалежно від форми укладення правочину, внаслідок якого набуте таке право. Такі відомості включають: а) дані щодо виду, характеристики майна, місцезнаходження, дату набуття майна у власність, оренду або інше право користування, вартість майна на дату набуття його у власність, володіння або користування* [3].

Привертає увагу доповнення Закону п.2 ч.1 ст. 46 абз. 5 Законом України «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» № 3384-IX від 20 вересня 2023 року. Відповідно до даного положення «*Не підлягає декларуванню об'єкт нерухомості, який перебуває у народного депутата України в оренді або на іншому праві користування і витрати на оренду (винайм) якого компенсуються народному депутату України відповідно до статті 35 Закону України «Про статус народного депутата України», за умови що площа такого об'єкта не перевищує 75 квадратних метрів»* [4]. За дивним збігом у ЄДРСР є кілька вироків щодо народних депутатів, які «забували» відобразити в декларації право користування квартирою, за оренду якої вони отримували від держави компенсацію (див., зокрема, вироки ВАКС від 30.03.2023 у справі № 991/185/23, від 16.03.2023 у справі № 991/174/23, від 16.03.2023 у справі № 991/6699/22) [5; 6; 7].

Щодо об'єктів незавершеного будівництва, то відповідно до п. 2-1 ч. 1 ст. 46 Закону *такі відомості включають: а) інформацію про місцезнаходження об'єкта; б) інформацію про власника або користувача земельної ділянки, на якій здійснюється будівництво об'єкта; в) якщо об'єкт перебуває у спільній власності - про всіх його співвласників зазначаються відомості, передбачені пунктом 1 частини першої цієї статті, або найменування відповідної юридичної особи із зазначенням коду Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців* [3]. Отже, відомостей про вартість об'єкта незавершеного будівництва Закон зазначати у декларації не вимагає.

Очевидно, що об'єкт незавершеного будівництва має майновий характер (він має майнову цінність), але оскільки Закон не передбачає вимогу декларувати його вартість (в декларації відсутнє відповідне «поле»), відомості майнового характеру, що відображаються у декларації, у свою чергу, можна систематизувати, виокремивши ті, щодо яких вимагається вказувати їх вартість і ті, щодо яких Закон такої вимоги не передбачає.

З огляду на зазначене виникає питання як корелюється відсутність обов'язку вказувати в декларації вартість об'єкта декларування (наприклад, об'єкта незавершеного будівництва) з потенційною можливістю притягнення особи до кримінальної відповідальності за внесення в декларацію завідомо недостовірних відомостей на конкретну суму? Іншими словами, якщо дещо спрощено: чи можна карати за завідомо недостовірні відомості у декларації на певну суму, якщо така сума (вартість) у декларації не вказується? Відповіді на дане питання чинне законодавство не містить. І, як видається, воно не є таким очевидним, як може здатися на перший погляд.

Згідно з абз. 2,3 ч. 5 ст. 46 Закону *«Вартість майна, майнових прав, активів, інших об'єктів декларування, передбачених частиною першою цієї статті, зазначається у грошовій одиниці України на момент їх набуття у власність або останньої грошової оцінки. Вартість майна, майнових прав, активів, інших об'єктів декларування, що перебувають у володінні чи користуванні суб'єкта декларування, зазначається у випадку, якщо вона відома суб'єкту декларування або повинна була стати відомою внаслідок вчинення відповідного правочину»* [3].

Згідно з п.4 розділу III «Загальні правила заповнення декларації» Порядку заповнення та подання декларації особи, уповноваженої на виконання функції держави або місцевого самоврядування, затвердженого наказом НАЗК № 252/23 від 08.11.2023 (далі – Порядок), *за наявності документів, які підтверджують набуття суб'єктом декларування та/або членами його сім'ї права на об'єкт декларування, а також документів, які містять відомості про дату набуття права на нього, його кількість, характеристики, вартість та інші відомості, передбачені Законом, у декларації зазначаються відомості на підставі цих документів* [8].

Відповідно до абз. 1 п. 10 розділу III Порядку *інформація про вартість об'єкта декларування зазначається на дату набуття суб'єктом декларування та/або членами його сім'ї права на цей об'єкт декларування або відповідно до останньої грошової оцінки майна* [8].

Більш детальні роз'яснення щодо заповнення декларації містяться у Роз'ясненнях НАЗК щодо фінансової доброчесності (станом на 28.01.2025, далі – Роз'яснення) [9]. Однак важливо застерегти, що ці роз'яснення мають рекомендаційний характер і не містять нових правових норм.

У п. 61 Роз'яснень надаються рекомендації щодо ієрархії вартостей. Так, тут зазначено, що *у разі наявності в особи різних відомостей про вартість об'єкта декларування в одному чи різних документах їх пріоритетність визначається в такому порядку:1) вартість за грошовою оцінкою,*

зазначена у документах про оцінку майна чи правовстановлюючих документах; 2) вартість згідно з правовстановлюючими документами (договори, свідоцтва тощо). Якщо у правовстановлюючому документі зазначено відомості про ціну і вартість об'єкта за грошовою оцінкою, для цілей декларування вказується вартість об'єкта за його грошовою оцінкою; 3) вартість (наприклад, інвентаризаційна, балансова тощо) згідно з документами технічного характеру (наприклад, у технічному паспорті) [9].

Звідси виникає питання, чи можна притягнути суб'єкта декларування до відповідальності (адміністративної чи кримінальної), якщо він вказав вартість з порушенням наведеної вище ієрархії. Вважаємо, що відповідь має бути негативна, виходячи з такого: 1) Закон не конкретизує який саме вид вартості має зазначатись, а тому зазначення іншого виду вартості (наприклад, балансової замість ринкової) не є порушенням; 2) Роз'яснення НАЗК не містять нових правових норм, а мають лише рекомендаційний характер; 3) усі сумніви мають тлумачитися на користь особи.

На практиці виникла ще більша плутанина після прийняття постанови КАС ВС у справі № 640/11909/19 від 21 жовтня 2021 року, де ВС розмежував ціну і вартість, відмітивши таке: *«При цьому необхідно зазначити, що ціна (ціна договору) та вартість майна зазначена в договорі не завжди можуть співпадати (бути більшою або меншою). Ці поняття принципово відрізняються одне від одного. Ціна – це фактична сума грошей, яка надається за те чи інше майно. Тобто ціна відображає не цінність даного майна як такого, а лише каже про те, що продавець та покупець домовились, що перехід майна до нового власника у даному конкретному випадку пройде за визначену суму грошей. Вартість - це розрахункова величина, що визначає суму грошей, за яку може бути проданий той чи інший товар, зокрема й нерухомість.*

Існує більше десятка різноманітних видів вартості, які детально описані у Національних та Міжнародних стандартах оцінки (інвестиційна, ліквідаційна, ринкова, балансова, інвентаризаційна, страхова, орендна, позикова й ін.). Однак у абсолютній більшості випадків під словом «вартість» розуміють так звану «ринкову вартість». Точне визначення ринкової вартості наведено у тих же Національних стандартах, та його зміст полягає в тому, що такою вартістю називаються максимальну суму грошей, які готовий заплатити покупець, та мінімальна сума, за яку продавець готовий продати нерухомість, якщо вони обидва діють із знанням справи, без примусу та нікуди не поспішають.

Разом із цим законодавство про запобігання корупції в переважній більшості оперує поняттям оціночна вартість, хоча чіткого визначення цьому поняттю у профільному Законі не надає [10]*».*

Нагадаємо, у даній справі Надзвичайний і Повноважний Посол Посольства України в Ісламській Республіці Іран вказав вартість квартир відповідно до договорів купівлі-продажу, що була суттєво більшою за їх інвентаризаційну вартість. КАС ВС у даній справі зробив наведені вище висновки і направив її на новий розгляд до Шостого апеляційного адміністративного суду. Останній у своїй постанові від 01 грудня 2021 року зазначив: *«І хоча, як було встановлено раніше, зазначені Позивачем у деклараціях за 2015 та 2016 роки відомості щодо вартості об`єктів нерухомого майна відповідали ціні їх придбання та не були нижчими від оціночної вартості, достовірними відомостями про вартість такого майна вважаються дані останньої оцінки, а саме - відомості висновку про вартість майна щодо квартири АДРЕСА_4, та відомості балансової вартості щодо квартири АДРЕСА_5»* [11]. Таким чином, суд констатував, що посол зазначив завідомо недостовірні відомості щодо вартості квартир.

Отже, зазначення ціни об'єкта декларування відповідно до договору (наприклад, купівлі-продажу) не виключає імовірності притягнення особи до відповідальності за внесення завідомо недостовірних відомостей. Хоча, на наше переконання, це питання є дискусійним. Як підтверджує судова «історія» даної справи, навіть суди (судді), не мали єдиної точки зору на цей предмет (суд першої інстанції позов посла задовольнив, апеляційна інстанція це рішення скасувала, а ВС передав справу на повторний розгляд до апеляції), а тому вимагати від особи таке глибоке розуміння тонкощів бланкетного законодавства, а тим більше притягати її до адміністративної чи кримінальної відповідальності за це нерозуміння, очевидно, неправильно. В цій частині вести мову про правову визначеність навряд чи доводиться.

Практика змушує ставити ще одне питання щодо ієрархії вартостей відповідно п. 61 Роз'яснень – чи можна притягнути суб'єкта декларування до відповідальності, виходячи з оціночної (ринкової) вартості об'єкта декларування, який він не задекларував, якщо грошова оцінка об'єкта не проводилася, а у наявних у суб'єкта декларування документах на відповідний об'єкт (наприклад, у техпаспорті) вказана лише балансова чи інвентаризаційна вартість.

Відповідаючи на дане питання, варто пригадати п.4 розділу ІІІ Порядку, згідно з яким за наявності документів, які підтверджують набуття суб'єктом декларування та/або членами його сім'ї права на об'єкт декларування, а також документів, які містять відомості про дату набуття права на нього, його кількість, характеристики, вартість та інші відомості, передбачені Законом, у декла-

рації зазначаються відомості на підставі цих документів. Проведення оцінки об'єкта декларування з метою заповнення декларації не вимагається (абз. 7 п. 10 розділу III Порядку). З наведеного випливає, що якщо у суб'єкта декларування, наприклад у технічному паспорті, вказана балансова вартість, яка була або могла бути останньому відома, то за відсутності інших (вищих за ієрархією) вартостей, саме така вартість має зазначатись у декларації. При цьому ставити йому у вину «нову» вартість, встановлену під час досудового розслідування у зв'язку з призначенням відповідної експертизи чи проведенням оцінки відповідного об'єкта декларування, неприйнятно. Однак, як показує особиста практика як захисника, НАЗК і органи досудового розслідування не завжди сприймають таку позицію.

Наступне важливе практичне питання – визначення вартості об'єкта декларування, якщо суб'єкту декларування чи членам його родини належить лише частка у власності такого об'єкта (наприклад, ½, ¼ і тощо). Ані Закон, ані Порядок відповіді на поставлене питання не дають. Роз'яснення НАЗК з цього приводу в частині спільної часткової власності змінювалися. Так, згідно з останнім Роз'ясненням (станом на 28.01.2025) якщо майно перебуває у спільній власності за загальним правилом зазначається загальна вартість об'єкта станом на останню дату набуття права суб'єктом декларування або членом його сім'ї. Якщо об'єкт перебуває у спільній частковій власності суб'єкта декларування та/або члена його сім'ї, зазначається вартість всього об'єкта станом на найпізнішу дату набуття права на одну з часток [9]. Натомість у Роз'ясненнях НАЗК від 03.02.2021 року зазначалося: *«Якщо об'єкт перебуває у спільній сумісній (тобто без поділу на частки) власності суб'єкта декларування та/або членів його сім'ї, то зазначається вартість всього об'єкта декларування. Якщо об'єкт перебуває у спільній частковій власності суб'єкта декларування та/або членів його сім'ї, зазначається сумарна вартість відповідних часток у власності на об'єкт, який належить суб'єкту декларування та/або члену його сім'ї, якщо останній надав таку інформацію або якщо вона відома суб'єкту декларування»* [12]. Ще раз наголошую, що роз'яснення НАЗК не є нормативно-правовим актом і носять виключно рекомендаційний характер.

Здоровий глузд і логіка підказують, що в контексті кримінальної відповідальності (яка є найбільш суворим видом відповідальності) ставити у вину загальну вартість об'єкта декларування, якщо суб'єкту декларування належить лише частка такого об'єкта, неправильно Якщо припустити, що суб'єкту декларування належить 1/100 частка об'єкта нерухомості, загальна вартість якого сягає, наприклад, 2,5 млн. грн., то за цю 1/100 (якщо він не відобразив її у декларації) він має піддаватися кримінальній відповідальності? Очевидно, що такий підхід не відповідає ані букві, ані духу кримінального закону. На моє переконання, слід відрізняти вартість об'єкта декларування, що має зазначатись у декларації згідно із роз'ясненнями НАЗК, та вартість об'єкта декларування, що становить/може становити «змістовне наповнення» предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-2 КК. На наш погляд, ці категорії можуть не збігатися.

Більше того, у ситуації правової невизначеності відповідно до конституційного принципу усі сумніви мають тлумачитися на користь особи. А в даному випадку існує правова невизначеність, адже Закон чіткої відповіді на поставлене вище питання не дає. Натомість роз'яснення НАЗК за правовою природою не є нормативно-правовим актом і не може замінювати його.

Висновки. На підставі викладеного вище, можна зробити такі висновки.

Кримінальна відповідальність за декларування недостовірних відомостей настає лише у випадку, якщо суб'єкт декларування вказав недостовірні відомості на конкретну суму, а тому визначення цієї суми (вартості об'єкта декларування) має дуже важливе значення для належного здійснення кримінального судочинства.

Умовно усі відомості, які вказуються у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, можна поділити на 1) ті, що мають майновий характер і 2) ті, що не мають майнового характеру. У свою чергу, відомості, що мають майновий характер можна систематизувати, виокремивши 1) ті, щодо яких Закон вимагає вказувати їх вартість і 2) ті, щодо яких Закон такої вимоги не передбачає.

При визначенні вартості об'єкта декларування слід дотримуватися таких «принципів»: 1) така вартість має бути відома суб'єкту декларування або повинна була стати відомою суб'єкту декларування; 2) за наявності документів, які містять відомості про вартість об'єкта декларування у декларації зазначаються відомості на підставі цих документів. Вирішувати питання про притягнення до кримінальної відповідальності можна лише виходячи з вартості об'єкта декларування, визначеної з урахуванням зазначених «принципів». Вимагати від суб'єкта декларування вказувати іншу, наприклад ринкову вартість замість вказаної у технічному паспорті інвентаризаційну вартість, неприпустимо.

Визначення вартості об'єкта декларування, якщо суб'єкту декларування чи членам його родини об'єкт декларування належить на праві спільної сумісної чи часткової власності ускладнюється

відсутністю чіткого нормативного регулювання. Вважаємо, що брати за основу загальну вартість такого об'єкта, якщо у власності суб'єкта декларування чи члена його сім'ї є лише частка такого об'єкта, не можна, адже це не відповідає загальним засадам і цілям кримінального судочинства. На наше переконання, вартість об'єкта декларування, що має зазначатись у декларації згідно із роз'ясненнями НАЗК, та вартість об'єкта декларування, що становить/може становити змістовне наповнення предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-2 КК, варто розрізняти. Ці категорії можуть не збігатися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України № 2341-III від 5 квітня 2001 року . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення № 8073-X від 07 грудня 1984 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
3. Закон України «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14 жовтня 2014 року . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» № 3384-IX від 20 вересня 2023 року . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#Text.
5. Вирок ВАКС від 30 березня 2023 у справі № 991/185/23 . URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109915446.
6. Вирок ВАКС від 16 березня 2023 у справі № 991/174/23 . URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109666619.
7. Вирок ВАКС від 16 березня 2023 у справі № 991/6699/22 . URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109607533.
8. Наказ НАЗК «Про затвердження форми декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та Порядку заповнення та подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» від 08 листопада 2023 року . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1965-23#Text.
9. Роз'яснення НАЗК щодо фінансової доброчесності. Застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю (подання декларації, повідомлення про суттєві зміни в майновому стані, повідомлення про відкриття валютного рахунку (станом на 28.01.2025). URL: https://www.wunu.edu.ua/corruption/2025/rozyasnenya_NAZK.pdf.
10. Постанова КАС ВС від 21 жовтня 2021 року у справі № 640/11909/19 . URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100512472.
11. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 01 грудня 2021 року у справі № 640/11909/19 . URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101532853.
12. Роз'яснення НАЗК щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю (подання декларацій та повідомлень про суттєві зміни в майновому стані) (станом на 03 лютого 2021 року). URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/Rozyasnennya-1-vid-03.02.2021-versiya-dlya-zavantazhennya.pdf.

УДК: 343.9:355.02:341.67
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.2

НЕЗАКОННІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ТА ПРИВАТНІ ВІЙСЬКОВІ КОМПАНІЇ В УМОВАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ, ДЕТЕРМІНАНТ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАГРОЗ СУСПІЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Альбещенко О.С.,
кандидат економічних наук,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-9920-7049

Альбещенко О.С. Незаконні військові формування та приватні військові компанії в умовах воєнних конфліктів: кримінологічний аналіз правового статусу, детермінант виникнення та загроз суспільній безпеці.

У статті здійснено комплексний кримінологічний та міжнародно-правовий аналіз феномену незаконних військових формувань (НВФ) і приватних військових компаній (ПВК) у контексті сучасних воєнних конфліктів. Розкрито еволюцію ПВК від класичного найманства до високоорганізованих транснаціональних воєнізованих структур, що мають розгалужену інфраструктуру, значний оперативний потенціал та здатність діяти поза межами легітимних механізмів контролю. Окреслено ключові правові виклики для національних і міжнародних юрисдикцій у кваліфікації діяльності таких суб'єктів, зокрема у форматі гібридної війни, що дозволяє державам-замовникам уникати прямої відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного (МГП) та міжнародного кримінального права (МКП). Особливу увагу приділено ПВК «Вагнер» як показовому прикладу криміналізованого парамілітарного утворення. Проаналізовано участь ПВК «Вагнер» у збройних конфліктах, зокрема в операції з окупації Автономної Республіки Крим, бойових діях на сході України, включаючи штурм Бахмута, а також у воєнних операціях на території Судану та Центральноафриканської Республіки. Окремо висвітлено криміногенний характер кадрового складу цієї структури, зокрема її систематичне комплектування особами, засудженими за тяжкі та особливо тяжкі злочини.

У висновках наголошено на необхідності розробки універсального міжнародного договору щодо правового статусу ПВК, удосконалення національного кримінального законодавства для кваліфікації їхньої діяльності як найманства чи участі у транснаціональних злочинних організаціях, а також інтеграції кримінологічного аналізу в політику безпеки. Запропоновані наукові підходи можуть стати основою для формування ефективних механізмів превенції та протидії діяльності НВФ і ПВК, що становлять загрозу міжнародній безпеці, верховенству права та правам людини.

Ключові слова: приватні військові компанії (ПВК), незаконні військові формування (НВФ), кримінологічний аналіз, гібридна війна, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, найманство, збройний конфлікт, ПВК «Вагнер», транснаціональна злочинна організація, суспільна безпека.

Albeschenko O.S. Illegal military formations and private military companies in armed conflicts: criminological analysis of legal status, determinants of emergence, and threats to public security.

This article conducts a comprehensive criminological and international legal analysis of the phenomenon of illegal military formations (IMFs) and private military companies (PMCs) in the context of modern armed conflicts. It traces the evolution of PMCs from classical mercenarism to highly organized transnational militarized structures possessing extensive infrastructure, significant operational capacity, and the ability to operate beyond legitimate control mechanisms. The study identifies the key legal challenges faced by national and international jurisdictions in qualifying the activities of such entities, particularly within the framework of hybrid warfare, which enables client states to evade direct responsibility for violations of international humanitarian law (IHL) and international criminal law (ICL).

Special attention is devoted to PMC "Wagner" as a representative example of a criminalized paramilitary entity. The article analyzes its involvement in armed conflicts, including the operation to occupy the Autonomous Republic of Crimea, combat operations in eastern Ukraine – most notably the assault on Bakhmut – as well as military operations in Sudan and the Central African Republic. The

criminogenic composition of its personnel is highlighted, with emphasis on its systematic recruitment of individuals convicted of serious and especially grave crimes.

The conclusions stress the need for the development of a universal international treaty defining the legal status of PMCs, the improvement of national criminal legislation to qualify their activities as mercenarism or participation in transnational criminal organizations, and the integration of criminological analysis into security policy. The proposed scientific approaches may serve as a foundation for establishing effective mechanisms for the prevention and counteraction of IMF and PMC activities, which pose significant threats to international security, the rule of law, and human rights.

Key words: private military companies (PMCs), illegal military formations (IMFs), criminological analysis, hybrid warfare, international humanitarian law, international criminal law, mercenarism, armed conflict, PMC "Wagner", transnational criminal organization, public security.

Постановка проблеми. Сучасні збройні конфлікти дедалі більше супроводжуються участю недержавних збройних учасників – незаконних збройних формувань (НЗФ) та приватних військових компаній (ПВК), діяльність яких відбувається у «сірій зоні» міжнародного права. Така ситуація створює значні кримінологічні, правові та безпекові виклики, зокрема через невизначеність правового статусу цих суб'єктів, складнощі у застосуванні норм міжнародного гуманітарного та кримінального права, а також відсутність дієвих механізмів притягнення до відповідальності за систематичне насильство, збройні провокації та дестабілізацію суверенних держав. Використання агресорами правових прогалин дозволяє залучати НЗФ і ПВК до прихованих операцій і бойових дій, уникаючи міжнародної відповідальності навіть за напади на цивільне населення, що підриває світовий порядок, суверенітет і територіальну цілісність держав.

У цих умовах міжнародна спільнота постає перед нагальною потребою у формуванні єдиної, всеосяжної та узгодженої нормативно-правової моделі, яка чітко визначатиме правовий статус НЗФ і ПВК, регламентуватиме умови їх функціонування у зонах збройних конфліктів та передбачатиме ефективні механізми притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. Це дослідження спрямоване на формування концептуально обґрунтованих підходів до кримінально-правової кваліфікації діяльності таких структур та розроблення дієвої системи превенції злочинності у сфері міжнародної безпеки і протидії злочинам проти миру та безпеки людства.

Мета дослідження. Метою статті є комплексне кримінологічне дослідження правового статусу НЗФ і ПВК в умовах воєнних конфліктів, ідентифікація та систематизація детермінант їх виникнення, оцінка масштабів і характеру загроз для національної та міжнародної безпеки, а також обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення національних і міжнародних механізмів правового реагування та кримінально-правової кваліфікації їх діяльності.

Дослідження має міждисциплінарний характер, поєднуючи інструментарій кримінології, кримінального права, міжнародного гуманітарного та кримінального права, соціології та політології. Воно охоплює аналіз теоретико-методологічних основ, визначення правового статусу НЗФ і ПВК, з'ясування кримінологічних чинників та умов їх виникнення, проведення кримінологічної характеристики цих утворень, ідентифікацію загроз, які вони становлять, а також вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства і правозастосовної практики, прогнозування ризиків та формування практичних рекомендацій.

Стан опрацювання проблематики. Діяльність НЗФ і ПВК у сучасних збройних конфліктах становить серйозний виклик для міжнародної безпеки, оскільки вони діють поза межами правових систем, беруть участь у бойових діях, вчиняють злочини проти миру та безпеки людства і грубо порушують норми міжнародного гуманітарного права. Відсутність уніфікованого правового регулювання ПВК сприяє їх фактичному функціонуванню як найманських структур, тоді як НЗФ потребують належної криміналізації, чіткої кримінально-правової кваліфікації та ефективного притягнення до відповідальності організаторів, учасників і спонсорів. Станом на сьогодні у національних та міжнародних правових системах комплексний кримінологічний аналіз функціонування НЗФ і ПВК в умовах сучасних збройних конфліктів залишається недостатньо опрацьованим, що зумовлює необхідність систематизації наявних знань і формування узгоджених міжнародних та національних механізмів їх превенції.

В умовах сучасних викликів, глобалізаційних і геополітичних трансформацій незаконні військові формування та приватні військові компанії становлять стійку й довгострокову загрозу державній і суспільній безпеці, інтегруючись у структури транснаціональної організованої злочинності, сприяючи ескалації збройних конфліктів та використовуючи нелегальні або напівлегальні джерела фінансування. Легалізація діяльності ПВК пов'язана з високими ризиками, серед яких – зловживання

повноваженнями, систематичні порушення прав людини та використання таких структур як інструмента політичного впливу. Вирішення зазначеної проблеми потребує розроблення збалансованої правової моделі, яка передбачатиме прозорий і дієвий державний контроль, повну узгодженість із нормами міжнародного права, чітке законодавче визначення статусу, прав та обов'язків відповідних суб'єктів, а також створення ефективних механізмів ліцензування, моніторингу та притягнення до відповідальності як винних осіб, так і держав-агресорів.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах глобальної та регіональної безпеки особливої актуальності набуває дослідження феномену незаконних збройних формувань (НЗФ), які, діючи поза межами правового регулювання, становлять серйозну загрозу як національному, так і міжнародному правопорядку. В умовах воєнних конфліктів і гібридних війн, зокрема в агресії Російської Федерації проти України, НЗФ використовуються як інструменти дестабілізації, насильницького контролю територій, залякування населення та вчинення злочинів проти миру, безпеки людства й прав людини.

Приватні військові компанії (ПВК) постають як транснаціональні суб'єкти комерційного характеру, що надають широкий спектр послуг у сфері безпеки та оборони – від охорони стратегічних об'єктів і забезпечення захисту критичної інфраструктури до виконання спеціальних бойових завдань, військової підготовки персоналу, розвідувальної діяльності та логістичної підтримки. У низці випадків ПВК безпосередньо беруть участь у збройних зіткненнях, що ставить під сумнів ефективність чинних міжнародно-правових режимів і актуалізує питання правового статусу їх персоналу в умовах конфлікту.

Еволюція функцій ПВК перетворила їх на впливовий інструмент у реалізації стратегічних інтересів держав і недержавних учасників, здатного змінювати динаміку конфліктів і навіть геополітичний баланс сил. Водночас в Україні відсутнє окреме законодавство, що регламентувало б правовий статус, межі повноважень і механізми контролю діяльності ПВК. Конституція України (ст. 17) прямо забороняє створення збройних формувань, не передбачених законом, що робить офіційне існування ПВК як бойових структур неможливим. Відповідно, участь у бойових діях без мандату держави може кваліфікуватися за ст. 260 ККУ (створення НЗФ) або ст. 447 ККУ (найманство).

Законопроєкт № 11214 про міжнародні оборонні компанії, підтриманий Міністерством оборони України [11], покликаний врегулювати правовий статус ПВК, зокрема їх участь у оборонних заходах за кордоном, та створити Державну службу України у справах МОК, підпорядковану ГУР МО. Проте Міноборони висловило суттєві зауваження щодо невідповідності Конституції, законів і міжнародних зобов'язань (зокрема Женевським конвенціям і Документу Монтре), що зумовлює потребу доопрацювання документа.

Відмінності між ПВК і НЗФ є принциповими. ПВК потенційно можуть діяти легально за умови ліцензування та дотримання національного й міжнародного права, тоді як НЗФ є суто антиправовими структурами, створеними без законних підстав, часто з політичними, ідеологічними або кримінальними цілями. Обидва типи суб'єктів активно використовуються у сучасних гібридних війнах завдяки високій мобільності, гнучкості та здатності функціонувати у «сірій зоні» міжнародного права, що ускладнює кваліфікацію їхньої діяльності та притягнення до відповідальності.

У контексті російсько-українського збройного конфлікту, що розпочався у 2014 році, питання кваліфікації найманства та участі нерегулярних формувань набуває особливої правової та кримінологічної ваги. Масове використання ПВК і НЗФ як інструменту ведення війни вимагає розроблення всеосяжних нормативно-правових механізмів, що визначатимуть їх правовий статус, межі діяльності та заходи юридичної відповідальності, із урахуванням норм міжнародного гуманітарного, кримінального та публічного права. Порівняльна характеристика розроблена нами між НЗФ, ПВК та регулярними військами (Рис. 1), з урахуванням феномену так званих «зелених чоловічків», дозволяє системно окреслити їхні організаційні, правові та функціональні відмінності, а також виявити специфіку підпорядкування, джерел фінансування, мотивів діяльності та рівня підзвітності. Такий аналіз є необхідним для ідентифікації суб'єктів збройного протистояння, їх належної кримінально-правової кваліфікації та оцінки потенційних загроз для національної й міжнародної безпеки. Особливу увагу приділено феномену «зелених чоловічків» – нерегулярних формувань без офіційних розпізнавальних знаків, які приховують належність до збройних сил іноземної держави, що є характерним елементом гібридних війн та ускладнює застосування норм міжнародного гуманітарного права.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця характеристик (відмінностей) НЗФ, ПВК та регулярних військ

Критерій	НЗФ (незаконні збройні формування)	ПВК (приватні військові компанії)	Регулярні війська
Правовий статус	Незаконні, не передбачені законодавством України	Напівлегальні / легальні в окремих країнах, заборонені в Україні	Легальні, діють відповідно до Конституції та законів держави
Підпорядкування	Де-факто підпорядковуються кримінальним структурам, державам-агресорам, політичним силам	Юридично – приватним власникам; фактично – державним інтересам (у РФ, Китаї тощо)	Підпорядковуються офіційному військовому командуванню
Використання розпізнавальних знаків	Відсутні або імітовані (наприклад, у випадку «зелених чоловічків»)	Як правило, відсутні офіційні розпізнавальні знаки	Обов'язкові (форма, емблема, прапор тощо)
Юридична відповідальність	Підлягають кримінальній відповідальності за статтею 260 КК України	У країнах, де заборонені приватні військові компанії, їх учасники теж підлягають відповідальності відповідно до чинного законодавства	Підпорядковуються військовій юрисдикції держави
Мотиви діяльності	Ідеологічні, кримінальні, політичні, сепаратистські	Переважно комерційні, але можуть виконувати політичні/ військові завдання	Забезпечення оборони, участь у війнах за наказом держави
Фінансування	Нелегальне: за рахунок держав-спонсорів, мародерства, тіньових схем	Легальне або частково легалізоване, через контракти	З державного бюджету
Приклад в Україні / світі	«Зелені чоловічки», «ДНР/ ЛНР», бойовики ІДІЛ	ПВК «Вагнер», «Redut», «Blackwater»	ЗСУ, армія США, армія Польщі, Франції тощо

Таблиця 1. Порівняльна таблиця характеристик (відмінностей) НЗФ, ПВК та регулярних військ (розроблено автором на основі власних досліджень).

Аналіз наведених у Таблиці 1 порівняльної таблиці підтверджує, що між незаконними збройними формуваннями, приватними військовими компаніями та регулярними військами існують принципові відмінності як у правовому статусі, так і в організаційно-функціональних засадах. Незаконні збройні формування діють виключно поза межами правового поля та переслідують переважно ідеологічні, політичні або кримінальні цілі. ПВК, попри потенційну можливість легальної діяльності у певних юрисдикціях, часто функціонують у «сірій зоні» міжнародного права, виконуючи комерційні контракти, що нерідко узгоджуються з державними чи геополітичними інтересами окремих країн. Регулярні війська, своєю чергою, діють на підставі конституційних норм і чітко визначених повноважень, забезпечуючи реалізацію оборонної політики держави.

Феномен «зелених чоловічків» демонструє навмисне розмиття меж між цими категоріями суб'єктів, що є характерною ознакою гібридних війн. Використання формувань без офіційних розпізнавальних знаків уможливлює приховану участь іноземних держав у збройних конфліктах, ускладнює ідентифікацію сторін та створює перешкоди для застосування норм міжнародного гуманітарного та кримінального права. Це підкреслює необхідність удосконалення міжнародних і національних механізмів кваліфікації, контролю та притягнення до відповідальності винних осіб, так і держав-агресорів а також вироблення єдиних критеріїв їх правової ідентифікації.

Загальновідомим прикладом сучасних НЗФ є так звані «зелені чоловічки» – озброєні особи у військовій формі без офіційних розпізнавальних знаків, які у 2014 році брали безпосередню участь в операції з окупації Автономної Республіки Крим. Хоча на момент проведення операції Російська Федерація офіційно заперечувала їхню належність до своїх збройних сил, згодом було офіційно визнано, що ці формування діяли за наказом та під контролем військово-політичного керівництва РФ. Відсутність законного статусу, грубе порушення суверенітету України та координація дій із місцевими проросійськими угрупованнями підтверджують відповідність «зелених чоловічків» ключовим ознакам НЗФ, визначеним міжнародним і національним правом. Аналогічні методи Росія застосовувала й в інших конфліктах – у Донецькій і Луганській областях України, у Сирії та низці

африканських держав, – що свідчить про системне використання таких формувань як інструмента гібридної війни та прихованого втручання у внутрішні справи суверенних держав.

Особливу увагу у нашому дослідженні заслуговує діяльність приватної військової компанії «Вагнер», яка брала участь у бойових діях на сході України, в операції з анексії Криму, а також у збройних конфліктах у Сирії та африканських країнах. За своїми характеристиками вона відповідає ознакам незаконного збройного формування, що функціонує поза межами офіційного правового поля. З огляду на тяжкість і суспільну небезпечність вчинених діянь – від воєнних злочинів до злочинів проти миру та безпеки людства – 6 лютого 2023 року Верховна Рада України ухвалила постанову [12], якою ПВК «Вагнер» визнано міжнародною злочинною організацією. Це рішення має не лише правове, а й значне політико-дипломатичне значення, адже створює правові підстави для притягнення її керівників і учасників до кримінальної відповідальності як в Україні, так і в межах універсальної юрисдикції, а також слугує важливим прецедентом для консолідації міжнародних зусиль у боротьбі з незаконними воєнізованими структурами.

Відсутність уніфікованого правового статусу ПВК у міжнародному праві ускладнює регулювання їх діяльності, створює правову невизначеність і підриває основоположні принципи міжнародного правопорядку, зокрема суверенітет, політичну незалежність і територіальну цілісність держав. Правова природа та організаційна структура ПВК часто ускладнюють їх відмежування від інституту найманства, яке відповідно до міжнародних і національних норм кваліфікується як злочин. Це становить реальну загрозу для системи колективної безпеки, сприяє поширенню безкарності та ускладнює притягнення винних до відповідальності.

Правовий аналіз структури, функцій і способів залучення ПВК «Вагнер» дає підстави кваліфікувати її діяльність як таку, що відповідає ознакам найманства, визначеним Статутом ООН, Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій 1949 року та Конвенцією ООН 1989 року про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців. Ігнорування цього статусу створює серйозну загрозу міжнародному правопорядку та підриває принципи відповідальності за участь у збройних конфліктах

Висновки. Проведене кримінологічне та міжнародно-правове дослідження підтвердило, що діяльність приватних військових компаній (ПВК) та незаконних збройних формувань (НЗФ) становить комплексну загрозу національній і міжнародній безпеці, особливо в умовах сучасних гібридних конфліктів. Значна частина російських ПВК, зокрема «Вагнер», «Редут-Антитерор», «Слов'янський корпус» та інші, фактично діють у «сірій зоні» міжнародного права, поєднуючи ознаки найманства, воєнізованих угруповань та транснаціональних злочинних організацій. Формальне дистанціювання держави-спонсора від таких структур поєднується з їх системним використанням для проведення операцій, що суперечать міжнародному праву та принципу державного суверенітету.

Наявні міжнародно-правові механізми, зокрема Документ Монтре, виявляються недостатніми через рекомендаційний характер і відсутність примусових інструментів виконання. Необхідним є створення універсального міжнародного договору, який би уніфікував правовий статус ПВК, регламентував їх діяльність, визначав відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного та кримінального права і запроваджував ефективні механізми міжнародного контролю.

На національному рівні доцільно внести зміни до Кримінального кодексу України для уточнення складів злочинів, пов'язаних із найманством, створенням і діяльністю непередбачених законом збройних формувань, а також для надання можливості кваліфікувати такі структури як транснаціональні злочинні організації. Це дозволить розширити інструментарій міжнародного співробітництва та підвищити ефективність притягнення до відповідальності.

Інтеграція кримінологічного аналізу в політику національної та міжнародної безпеки є ключовою умовою формування дієвих превентивних стратегій. Комплексний підхід має охоплювати соціально-економічні, політичні та ідеологічні чинники виникнення ПВК і НЗФ, запобігання їх легалізації у будь-яких формах, протидію радикалізації та відновлення стабільності у постконфліктних регіонах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кохан Г.Л. Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Т. 31, № 2(70). С. 191–192.
2. Семенюк В.В. Застосування приватних військових компаній для забезпечення національних інтересів і безпеки держави. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: державне управління.* 2020. Т. 31, № 2(70). С. 30–31.
3. Юртаєва К.В. Приватні військові компанії як суб'єкти міжнародного права та їхня відповідальність за міжнародні злочини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 76, т. 2. С. 209–213.

4. Громовенко К.В. Міжнародно-правове регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2014. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/6e76e3c9-015b-41eb-a46b-4f92de244eeb.
5. Репешко П.І. *Найманство: кримінологічна характеристика та запобігання*: монографія. Київ, 2019.
6. Наден О.В. *Правовий статус та відповідальність приватних військових компаній у міжнародному праві*: монографія. Харків, 2021.
7. Акімов М.О. Приватні військові компанії: міжнародно-правові аспекти регулювання. *Юридичний вісник.* 2017. № 3. С. 112–115.
8. Нікіфорова Т.І. Міжнародно-правовий режим приватних військових компаній. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2018. № 2. С. 167–173.
9. Мохончук С.М. Регулювання діяльності приватних військових компаній: зарубіжний досвід та міжнародно-правові стандарти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 1. С. 195–201.
10. Скрильник О.О. Правове регулювання діяльності приватних військових компаній в умовах збройних конфліктів. *Публічне право.* 2019. № 3. С. 154–160.
11. Проект Закону про міжнародні оборонні компанії. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44120.
12. Постанова про визнання приватної військової компанії «Вагнер» міжнародною злочинною організацією. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41247.

УДК 343.2/7 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.3

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ[1]

Дудоров О.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Дудоров О.О. Особливості застосування спеціальної конфіскації у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти довкілля.

У статті на підставі вивчення матеріалів актуальної судової практики та з урахуванням здобутків науки кримінального права розкриваються особливості застосування спеціальної конфіскації як відмінного від покарання заходу кримінально-правового характеру у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти довкілля.

Критично оцінено судову практику, у межах якої: 1) спеціальна конфіскація застосовується лише на підставі норм кримінального процесуального законодавства про речові докази, без звернення до статей 96-1, 96-2 Кримінального кодексу України (КК), які закріплюють матеріально-правові підстави та умови застосування цього кримінально-правового заходу; 2) перевага надається п. 1 ч. 1 ст. 96-2 КК, а не п. 3 цієї кримінально-правової норми; 3) законодавчі положення про спеціальну конфіскацію фактично ігноруються, попри наявність у конкретних кримінальних провадженнях підстав та умов для застосування цього примусового заходу (зокрема, це стосується випадків незастосування спеціальної конфіскації щодо відмінних від знарядь засобів вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, пов'язаних із заволодінням природними ресурсами).

Доведено, що, оскільки спеціальна конфіскація може носити характер як санкції за вчинення правопорушення, так і своєрідного «побічного ефекту» (для третіх осіб) від діяння, вчиненого іншою особою, закріплене у чинному цивільному законодавстві поняття конфіскації майна потребує уточнення у спосіб, який би взяв до уваги відповідну конституційну норму.

Висловлено міркування щодо узгодження присвячених спеціальній конфіскації положень кримінального та кримінального процесуального законодавства. Розглянуто питання про оптимізацію кола кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинення яких уможливлює застосування спеціальної конфіскації, та мету застосування цього кримінально-правового заходу.

Підтримано загальні підходи Касаційного кримінального суду Верховного Суду щодо особливостей змісту ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і врахування практики тлумачення цього конвенційного припису. Водночас констатовано: 1) неоднаковість практики Верховного Суду, який за подібних фактичних обставин в одних випадках вбачає порушення конвенційного положення про пропорційність втручання у право особи на мирне володіння майном, а в інших випадках – ні; 2) відсутність у розглянутих рішеннях Верховного Суду щодо посягань на довкілля переконливої аргументації на користь положення про порушення вимоги пропорційності, обстоюваної Європейським судом з прав людини.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти довкілля, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-правового характеру, практика Європейського суду з прав людини, верховенство права, законність, пропорційність, джерела кримінального права, судова практика.

Dudorov O.O. Features of the application of special confiscation in criminal proceedings for criminal offenses against the environment.

Based on a study of recent case law and taking into account the achievements of criminal law science, this article reveals peculiarities of applying special confiscation as a criminal law measure distinct from punishment in criminal proceedings for offenses against the environment.

[1] Статтю підготовлено в межах виконання проєкту Національного фонду досліджень України 0122U000803 «Підвищення ефективності кримінально-правової охорони довкілля в Україні: теоретико-прикладні засади».

The article critically assesses judicial practice, within which: 1) special confiscation is applied only on the basis of the provisions of criminal procedural law on material evidence, without reference to Articles 96-1 and 96-2 of the Criminal Code of Ukraine (CC), which establish the substantive legal grounds and conditions for the application of this criminal law measure; 2) preference is given to paragraph 1 of part 1 of Article 96-2 of the CC, rather than paragraph 3 of this criminal law provision; 3) legislative provisions on special confiscation are effectively ignored by the courts, despite the existence of grounds and conditions for the application of this coercive measure in specific criminal proceedings (in particular, this applies to cases of non-application of special confiscation in relation to means other than instruments used to commit criminal offenses against the environment involving the appropriation of natural resources).

It has been proven that, since special confiscation can be both a sanction for committing an offense and a kind of «side effect» (for third parties) of an act committed by another person, the concept of confiscation of property enshrined in the current civil legislation needs to be clarified in a way that would take the relevant constitutional norm into account.

Considerations are expressed regarding the harmonization of the provisions of criminal and criminal procedural law devoted to special confiscation. The issue of optimizing the range of criminal offenses against the environment, the commission of which makes it possible to apply special confiscation, and the purpose of applying this criminal law measure are considered.

The general approaches of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court regarding the specifics of the content of Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the consideration of the practice of interpreting this convention provision are supported. At the same time, it is noted that: 1) there is inconsistency in the practice of the Supreme Court, which, in similar factual circumstances, in some cases finds a violation of the convention provision on the proportionality of interference with a person's right to peaceful enjoyment of property, and in other cases does not; 2) the absence, in the Supreme Court's decisions on environmental offences, of convincing arguments in favour of the provision on violation of the requirement of proportionality upheld by the European Court of Human Rights.

Key words: criminal offenses against the environment, special confiscation, criminal law measures, practice of the European Court of Human Rights, rule of law, legality, proportionality, sources of criminal law, judicial practice.

Постановка проблеми. Вказівка у ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (далі – КК) на те, що кримінальне законодавство має своїм завданням охорону (з-поміж інших об'єктів) довкілля, підкреслює значущість юридичного примусу, спрямованого на протидію посяганням на навколишнє природне середовище. При цьому з ч. 2 ст. 1 КК випливає, що єдиними засобами виконання основного (охоронного) завдання є криміналізація і пеналізація. Насправді до осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення та інші передбачені КК суспільно небезпечні діяння, можуть застосовуватись не лише покарання. Одним із відмінних від покарання кримінально-правових заходів, які підлягають застосуванню у разі порушення кримінально-правових заборон, зокрема присвячених відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля (розділ VIII Особливої частини КК), є спеціальна конфіскація. Статті 96-1, 96-2 КК про спеціальну конфіскацію рішенням Конституційного Суду України визнані конституційними [1], чим не лише покладено край відповідним суперечкам у правничому середовищі, а й остаточно розв'язане питання про юридичну природу цього примусового заходу.

Традиційно при розкритті кримінально-правової характеристики кримінальних правопорушень проти довкілля увага дослідників першочергово зосереджується на аналізі складів цих правопорушень і питаннях кримінально-правової кваліфікації. Варто, однак, враховувати те, що характер і зміст кримінально-правових заходів, які застосовуються у разі вчинення кримінальних правопорушень, є невід'ємною частиною їхньої кримінально-правової характеристики. Про актуальність обраної теми свідчить і та обставина, що у тематичному огляді практики судової практики у кримінальних провадженнях щодо посягань на довкілля, підготовленому Касаційним кримінальним судом Верховного Суду (далі – ККС ВС) [2], питання спеціальної конфіскації як відмінного від покарання кримінально-правового заходу, за винятком однієї доволі неоднозначної ситуації (про це йтиметься нижче), відбиття не знайшли.

У ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), в якій закріплено принцип безперешкодного користування власністю, встановлено, що позбавлення майна повинно бути обумовлене низкою умов, а також визнано, що держави-учасниці мають право з-поміж іншого контролювати використання власності відповідно до інтересів суспільства, ухвалюючи такі закони, які вони вважають необхідними для цієї мети. Захист довкілля також

вважається суспільним інтересом: у своїх рішеннях ЄСПЛ констатує, що, хоч жодна зі статей ЄКПЛ не спрямована на забезпечення загального захисту довкілля як такого, у сучасному суспільстві захист довкілля стає дедалі важливішим фактором, а економічні міркування і навіть певні основні права, такі як право власності, не повинні мати пріоритет над міркуваннями, пов'язаними із захистом довкілля, зокрема, якщо держава прийняла законодавство у цій сфері [3, с. 30].

Стан опрацювання проблематики. Вивченню проблем застосування спеціальної конфіскації присвячені праці таких науковців, як Д. Азаров, Д. Балобанова, В. Батиргареєва, П. Берзін, В. Бурдін, В. Гацелюк, Н. Гуторова, А. Данилевський, О. Кондра, М. Корабель, Т. Корнякова, В. Куц, І. Митрофанов, А. Нерсесян, Н. Нетеса, Н. Орловська, Т. Павлова, О. Пироженко, Ю. Пономаренко, В. Самойлов, В. Тютюгін, М. Хавронюк, Ю. Хім'як, В. Шаблистий, Р. Шама, Ю. Шинкарьов, Н. Юзікова, А. Ященко та інші. Окремо слід відзначити монографічні дослідження О. Бідної [4], А. Винник [5] та О. Єрмака [6]. У статті В. Овдієнка аналізується практика застосування спеціальної конфіскації у порядку кримінально-правового реагування на випадки незаконного полювання [7]. Звертався до вказаної проблематики й автор цих рядків, написавши спільно з К. Задоєю та О. Маріним в одному із сучасних підручників з кримінального права підрозділ про спеціальну конфіскацію як захід кримінально-правового впливу [8, с. 54–71], а в колективній монографії, підготовленій у співавторстві з М. Комарницьким і Д. Калмиковим, – підрозділ про специфіку спеціальної конфіскації як кримінально-правового заходу, який застосовується у разі незаконного видобування корисних копалин [9, с. 516–556].

Попри відмічені теоретичні здобутки, особливості застосування спеціальної конфіскації у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти довкілля розкриті в юридичній літературі України фрагментарно і загалом недостатньо, що спонукає докласти зусилля для усунення цієї прогалини у наукових розвідках.

Відповідно, метою статті є з'ясування (на підставі вивчення матеріалів актуальної судової практики та з урахуванням здобутків кримінально-правової науки) особливостей застосування спеціальної конфіскації у кримінальних провадженнях щодо деліктів проти довкілля.

Виклад основного матеріалу. У статтях 96-1 і 96-2 КК міститься визначення поняття розглядуваного кримінально-правового заходу, вказано на процесуальні акти, на підставі яких спеціальна конфіскація застосовується, визначено предмети, які підлягають спеціальній конфіскації, і випадки, коли вона застосовується чи не застосовується. Відсутність у процесуальних документах посилання на згадані статті КК, які закріплюють матеріально-правові підстави й умови застосування спеціальної конфіскації, означатиме неправомірне звернення до цього кримінально-правового заходу. Інакше кажучи, його не слід застосовувати лише на підставі ст. 100 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) «Зберігання речових доказів і документів та вирішення питання про спеціальну конфіскацію».

За ч. 2 ст. 240 КК було засуджено Особу-7, який, діючи без отримання спеціального дозволу на користування надрами та без оформлених у встановленому порядку документів, що посвідчують право користування земельною ділянкою, із залученням найманих працівників, маючи у власності бульдозер, дві електричні каменерізні машини та орендований екскаватор, використовуючи вказану техніку, на відкритій території здійснював землерийні роботи і незаконний видобуток корисної копалини загальнодержавного значення – вапняку-черепашника шляхом випилювання з гірської породи надр. Вироком районного суду речові докази (бульдозер, екскаватор, 650 м електричного кабелю, 217 одиниць каменю-вапняку, два станки для нарізки вапняку марки) конфісковано в дохід держави. Апеляційний суд змінив вирок щодо Особи-7 у частині вирішення питання про речові докази: бульдозер і станки для нарізки вапняку повернув Особі-8, а екскаватор – ТОВ «Одіссей Моторс».

Розглянувши справу за касаційною скаргою прокурора і призначивши новий розгляд у суді апеляційної інстанції, ККС ВС послався на п. 1 ч. 9 ст. 100 КПК, згідно з якою конфіскуються гроші, цінності та інше майно, які були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення або призначалися чи використовувалися для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення (крім випадків, коли власник чи законний володілець не знав і не міг знати про незаконне використання майна). ККС ВС погодився з рішенням апеляційного суду в частині повернення екскаватора ТОВ «Одіссей Моторс» на тій підставі, що: останнє є власником екскаватора (це підтверджується відповідним договором і свідоцтвом про реєстрацію); Особа-7 використовував екскаватор на правах оренди; будь-які відомості стосовно того, що власник (орендодавець) знав або міг знати про незаконне використання екскаватора у матеріалах кримінального провадження відсутні. Водночас ККС ВС вказав на помилковість рішення апеляційного суду повернути Особі-8 бульдозер і станки для на-

різки вапняку, адже при постановленні вироку судом першої інстанції встановлено, що це майно на момент вчинення злочину перебувало у власності обвинуваченого – Особи-7. ККС ВС зазначив, що Особою-8 не надано документів на підтвердження права власності на бульдозер і станки для нарізки вапняку майно, і, крім того, апеляційний суд не з'ясував, чи не був Особа-8 обізнаний про незаконне використання Особою-7 бульдозера і каменерізних машин, що є обов'язковою умовою при поверненні речових доказів законному володільцю [10].

Не ставлячи під сумнів правильність рішення ККС ВС, водночас зауважу, що воно, попри його включення у згаданий вище тематичний огляд судової практики [2, с. 19-20], навряд чи може вважатись взірцевим, бо, хоч і розв'язує питання про спеціальну конфіскацію майна, використаного як знаряддя вчинення кримінального правопорушення – незаконного видобування корисних копалин, не містить покликання на норми матеріального кримінального закону (щонайменше на п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК). Критично слід оцінити і ту обставину, що, визначаючи долю майна, одержаного внаслідок вчинення кримінального правопорушення (217 одиниць каменю-вапняку), місцевий суд обмежився віднесенням останнього до речових доказів і така само, як і ККС ВС, безпідставно уникнув звернення до матеріального кримінального закону (у цьому разі до п. 1 ч. 1 ст. 96-2 КК).

Наведений вище приклад із судової практики спонукає звернути увагу на закріплене у п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК (а так само в п. 1 ч. 9 ст. 100 КПК) положення, яке допускає таке, що набуває вигляду спеціальної конфіскації, припинення права власності на майно особи, яка знала, свідомо припускала або не знала, але могла і повинна була знати, що її майно використовувалось як знаряддя або засіб вчинення кримінального правопорушення. Необізнаність власника (законного володільця) про використання його майна як знаряддя чи засобу вчинення кримінального правопорушення, а також відсутність у нього можливості знати про це є фактом, що потребує доказування у кримінальному провадженні.

Так, визнавши Особу-5 винуватою у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК (незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення), Галицький районний суд Івано-Франківської області не застосував спеціальну конфіскацію щодо навантажувача «Карпатець», за допомогою якого Особа-5 безпосередньо здійснював забір піщано-гравійної суміші з русла ріки Дністер, і щодо автомобіля марки «КрАЗ», на який була завантажена ця корисна копалина. Скасовуючи арешт на вказану техніку і повертаючи її власникам, суд з-поміж іншого послався на те, що обізнаність останніх про використання цього майна для вчинення кримінального правопорушення, вчиненого Особою-5, у кримінальному провадженні не встановлена [11].

Засудивши Особу-3 та Особу-4 за ч. 3 ст. 27, ч. 4 ст. 246 КК, Нововодолазький районний суд Харківської області не застосував спеціальну конфіскацію щодо автомобіля марки «ГАЗ-53», бензинової пилки марки «GrunhelmGS-4500 М-6», бензинової пилки марки «PRO-CRAFTGS-52-T», зазначивши, що, хоч вказані предмети використовувались як знаряддя вчинення злочину проти довкілля, їхні власники не знали і не могли знати про таке незаконне використання належного їм майна, а іншого стороною обвинувачення у законний процесуальний спосіб не доведено [12].

Зазначене у п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК психічне ставлення («не знав і не міг знати про їх незаконне використання») саме по собі не свідчить про те, що власник (законний володілець) майна вчинив певне правопорушення. Отже, вказане законодавче положення (як, до речі, і ч. 5 ст. 96-2 КК) допускає спеціальну конфіскацію майна щодо особи, яка не вчинила кримінальне або інше правопорушення і, відповідно, суперечить ст. 354 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), бо з неї випливає, що конфіскація майна є реакцією держави на вчинене суб'єктом правопорушення. Оскільки спеціальна конфіскація може носити характер як санкції за вчинення правопорушення, так і своєрідного «побічного ефекту» (для третіх осіб) від діяння, вчиненого іншою особою, цивільне законодавство потребує уточнення. З огляду на те, що наявне визначення поняття конфіскації майна значною мірою дублює положення ст. 141 ЦК України 1963 р. і не відповідає реаліям правової системи України, ст. 354 ЦК пропонується викласти обтічно, як варіант відтворивши у ній ч. 6 ст. 41 Конституції України, в якій мовиться про те, що конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

А. Винник відзначає поширеність такої помилки у правозастосуванні, як те, що суди не відмежовують предмет спеціальної конфіскації від речових доказів і вирішують долю майна, яке не є предметом спеціальної конфіскації, застосовуючи положення КК, а не ст. 100 КПК. Типовою помилкою є також одночасне посилання судами на положення ст. 96-1 КК і ст. 100 КПК без чіткого розмежування, до якого саме майна застосовується той чи інший захід [5, с. 188, 197]. Певним виправданням такої ситуації може слугувати допущене законодавцем дублювання правових норм (хоч спеціальна конфіскація становить інший захід кримінально-правового впливу, а розв'язання питання про долю речових доказів є специфічним заходом кримінально-процесуального характеру). Вдосконалена ч. 9 ст. 100 КПК, яка уособлює процесуальну форму реалізації спеціальної

конфіскації, має бути збережена як норма, що міститиме описання правових заходів, відмінних за своєю правовою природою від спеціальної конфіскації, й узгоджуватиметься з ч. 1 ст. 96-2 КК, що визначає коло предметів, до яких застосовується спеціальна конфіскація. Наприклад, на відміну від згаданої процесуальної норми, ст. 96-2 КК нічого не говорить про конфіскацію предметів, які зберегли на собі сліди кримінального правопорушення, а тому використання терміну «конфіскація» в цьому разі є недоречним при тому, що по суті питання вирішено правильно. Примусове вилучення в особи вказаних предметів має розглядатись як відмінне від спеціальної конфіскації вирішення питання про долю речових доказів. Нині ч. 9 ст. 100 КПК (як, до речі, і її ч. 10 та ч. 11) невиправдано містить окремі матеріально-правові положення, які до того ж частково дублюють положення КК. З іншого боку, заслуговує на підтримку висловлена в юридичній літературі пропозиція виключити зі ст. 96-1 КК ч. 2 і ч. 3, в яких перераховано акти, на підставі яких застосовується спеціальна конфіскація, оскільки ці законодавчі положення містять норми не матеріального, а процесуального права [4, с. 155; 6, с. 190].

Характеризуючи розділ VIII Особливої частини КК до ухвалення Закону України від 18 лютого 2016 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації», на підставі якого із санкцій низки статей цього розділу КК було виключено вказівки на конфіскацію певних різновидів майна, Ю. Турлова слушно зазначила, що у цих санкціях спеціальна конфіскація пов'язувалась з такою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, як знаряддя та засоби вчинення злочину, і предметом злочину – незаконно добутим майном [13, с. 118].

На сьогодні спеціальна конфіскація застосовується судом за умови вчинення декількох категорій діянь: 1) умисного кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді позбавлення волі (незалежно від його строку) або штрафу понад три тисячі НМДГ (тобто умисного злочину будь-якого ступеня тяжкості); 2) суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК з аналогічною санкцією (під ознаки злочину будь-якого ступеня тяжкості); 3) діяння, згаданого у конкретизованому переліку норм, перерахованих у ч. 1 ст. 96-1 КК, незалежно від того, є діяння злочином або кримінальним проступком. У цьому переліку з-поміж іншого фігурують кримінальні правопорушення проти довкілля, передбачені ч. 1 ст. 239-1 КК «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», ч. 1 ст. 239-2 КК «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», ч. 2 ст. 244 КК «Порушення законодавства про континентальний шельф України», ч. 1 ст. 248 КК «Незаконне полювання» і ч. 1 ст. 249 КК «Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом». Перераховані вище делікти, за винятком передбаченого ч. 2 ст. 244 КК умисного різновиду порушення законодавства про континентальний шельф (дослідження, розвідування, розробку природних багатств та інші роботи на континентальному шельфі України, які провадяться іноземцями, якщо це не передбачено договором між Україною та заінтересованою іноземною державою, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України або спеціальним дозволом, виданим у встановленому законом порядку), віднесено до кримінальних проступків.

Цікаво, що розширення сфери застосування спеціальної конфіскації за рахунок згаданого конкретизованого переліку А. Винник називає безпідставним, необґрунтованим, проявом надмірної репресивності [5, с. 157, 195]. На мою ж думку, включення до цього переліку перерахованих кримінальних проступків проти довкілля є цілком виправданим, і вже навіть ця обставина не дозволяє погодитись із твердженням дослідниці. Хіба правильним було б те, якби вилучення у власність держави природних ресурсів, здобутих внаслідок вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, передбачених частинами першими статей 239-1, 239-2, 248, 249 КК, а також знарядь і засобів вчинення цих кримінальних правопорушень здійснювалось на підставі положень КПК про долю речових доказів? В юридичній літературі звертається увага на те, що у сучасній законотворчій практиці європейських держав переважає підхід, згідно з яким конфіскація доходів, одержаних від вчинення кримінального правопорушення (*productum sceleris*), майна, що було його предметом (*objectum sceleris*), і знарядь та засобів вчинення кримінального правопорушення (*instrumentum sceleris*) регламентується за допомогою одних і тих самих положень. Визначальним у такому підході, що нині загалом реалізований і в нормах КК України щодо спеціальної конфіскації, є подібність предметів, проти яких спрямовується конфіскація, а не її цілі [8, с. 58].

Як бачимо, *de lege lata* виключається застосування спеціальної конфіскації у разі вчинення, зокрема, таких кримінальних правопорушень проти довкілля, як некваліфіковані: умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду

(ч. 1 ст. 252 КК); розробка і здача проектів, іншої аналогічної документації замовнику службовою чи спеціально уповноваженою особою без обов'язкових інженерних систем захисту довкілля або введення (прийом) в експлуатацію споруд без такого захисту, якщо вони створили небезпеку тяжких технологічних аварій або екологічних катастроф, загибелі або масового захворювання населення або інших тяжких наслідків (ч. 1 ст. 253 КК); безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту (ч. 1 ст. 254). Зрозуміти і, тим більше, оцінити схвально таку вибірковість законодавця складно, через що, на перший погляд, доцільно доповнити наведений у ч. 1 ст. 96-1 КК конкретизований перелік кримінальних правопорушень згадуванням про зазначені кримінальні проступки проти довкілля, а «дублюючу» вказівку на ч. 2 ст. 244 КК, якою встановлено відповідальність за умисний злочин, із цього переліку варто прибрати. На противагу такому казуїстичному, а отже, неприйнятному шляху вдосконалення кримінального законодавства, варто підтримати обстоюване О. Бідною положення про те, що застосування спеціальної конфіскації не повинно залежати від виду вчиненого умисного злочину (на сьогодні – кримінального правопорушення), меж його караності або інших кримінально-правових наслідків, що настають для особи, яка його вчинила [4, с. 9].

У контексті висвітлення питання про оптимізацію кола тих кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинення яких уможливлює застосування спеціальної конфіскації, привертає увагу й позиція А. Лацько. З одного боку, з огляду на санкції ч. 1 і ч. 2 ст. 242 КК, ця авторка робить слушний висновок про те, що при вчиненні такого злочину, як порушення правил охорони вод, застосування спеціального конфіскації як іншого кримінально-правового засобу можливе (якщо вказаний злочин вчинено умисно). З іншого боку, науковицею висувається пропозиція розширити перелік кримінально-правових засобів, що підлягають застосуванню за порушення правил охорони вод, за рахунок спеціальної конфіскації у спосіб доповнення ч. 1 ст. 96-2 КК після цифр 239-2 словом і цифрами «статтею 242» [14, с. 87, 92]. Однак якщо і сьогодні у випадку умисного порушення правил охорони застосування спеціальної конфіскації не виключається, то в чому тоді сенс викладеної пропозиції *de lege ferenda*?

Оскільки КК не визначає мету застосування спеціальної конфіскації, цю прогалину заповнює кримінально-правова наука. Варто погодитись із тим, що такою метою є припинення кримінально протиправної діяльності, відновлення соціальної справедливості і запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень [5, с. 155, 194; 6, с. 186]. Так, вилучення знарядь і засобів промислу (знарядь і засобів вчинення кримінального правопорушення) при незаконному зайнятті рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249 КК) у сукупності з основним покаранням (наприклад, штрафом) у майбутньому позбавляє особу можливості знову вчиняти аналогічні кримінальні правопорушення, оскільки повторне придбання конфіскованих предметів вимагатиме значних фінансових витрат (спеціальне попередження) [15, с. 184]. Сказане є підстави екстраполювати і на інші кримінальні правопорушення проти довкілля, пов'язані із заволодінням природними ресурсами. Про це саме веде мову і В. Батиргареєва, на думку якої дієвий запобіжний ефект має конфіскація знарядь, засобів, обладнання тощо, спеціально пристосованих для вчинення злочину, або тих із них, що, маючи необхідні споживчі якості, здатні полегшили його вчинення [16, с. 103].

Встановити межу між випадками спеціальної конфіскації майна, передбаченими у п. 1 і п. 3 ч. 1 ст. 96-2 КК, інколи проблематично. Наприклад, деревина, здобута внаслідок незаконної порубки лісу, може одночасно розцінюватись і як така, що одержана внаслідок вчинення цього злочину, і як його предмет. Пріоритет має надаватись п. 3 ч. 1 ст. 96-2 КК («були предметом кримінального правопорушення, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави»), адже таке тлумачення кримінального закону уможливлює повернення майна його власнику (законному володільцю). До того ж під час застосування спеціальної конфіскації передусім має бути вирішене питання про повернення майна власнику (законному володільцю) та/або про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (ч. 10 ст. 100 КПК).

Наприклад, засудивши Особу-5 та Особу-6 за ч. 2 ст. 246 КК, Близнюківський районний суд Харківської області застосував спеціальну конфіскацію щодо транспортного засобу марки «М-412», саморобного причепу з металевою рамою і двох ланцюгових бензинових пил марки «Good Luck GL4500». Водночас фрагменти свіжоспиляної деревини породи «ясень» загальним об'ємом 0,7 метрів кубічних суд вирішив повернути Близнюківській селищній раді Лозівського району Харківської області, оскільки обвинувачені вчинили незаконну порубку дерев на території відповідної територіальної громади [17].

Водночас Машівський районний суд Полтавської області, який визнав Особу-5 та Особу-6 винуватими у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 248 КК, застосовував спеціальну конфіскацію

як до м'яса дикого кабана в розібраному стані (предмет злочину), так і до мисливської рушниці «TARGET» 12 калібру, ножа з коричневою рукояткою та сокири (знаряддя вчинення злочину) [18], хоч, вочевидь, мав би ухвалити рішення про передачу м'яса Карлівському госпрозрахунковому мисливсько-рибальському підприємству Полтавської обласної організації Українського товариства мисливців і рибалок, на території якого було вчинено незаконне полювання.

Положення статей 96-1, 96-2 КК, судячи з їхнього тексту, мають імперативний характер, а тому суд зобов'язаний (а не просто має право) їх застосовувати. Однак вивчення матеріалів правозастосовної практики у справах про кримінальні правопорушення проти довкілля демонструє, що суди нерідко ігнорують вказані законодавчі настанови.

Наприклад, кваліфікувавши дії Особи-4 за ч. 1 ст. 240 КК і визнавши його винуватим у незаконному видобуванні корисних копалин місцевого значення у значному розмірі, Зборівський районний суд Тернопільської області застосував спеціальну конфіскацію щодо майна, здобутого внаслідок вчинення кримінального правопорушення, – насипу самовільно добутого суглинку (цегельно-черепичної сировини) об'ємом 114,814 куб. м [19]. При цьому суд навіть не розглянув питання про можливість спеціальної конфіскації екскаватора-навантажувача марки «JCB 4CX-4WS», за допомогою якого Особа-4 незаконно видобув корисну копалину та який у цьому разі відіграв роль знаряддя вчинення інкримінованого кримінального правопорушення.

Кваліфікувавши за ч. 3 ст. 240 КК дії Особи-3, який незаконно видобував корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення в межах Національного ландшафтного парку «Дністровський каньйон», який є об'єктом природно-заповідного фонду України, і призначивши засудженому покарання у виді трьох років позбавлення волі із застосуванням ст. 75 КК, Заліщицький районний суд Тернопільської області на підставі п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК конфіскував належний Особі-3 двоколісний причіп, визнавши його знаряддям вчинення кримінального правопорушення [20]. Однак з урахуванням обставин, встановлених у цьому кримінальному провадженні, причіп, за допомогою якого Особа-3 перевозив незаконно видобуті корисні копалини, був не знаряддям, а засобом вчинення злочину, передбаченого ч. 3 ст. 240 КК. Крім того, таку ж роль при його вчиненні відіграв належний засудженому автомобіль марки «ВАЗ», який транспортував згаданий причіп і питання про можливість спеціальної конфіскації якого у вироку відбиття не знайшло.

Застосувавши спеціальну конфіскацію щодо дев'яти колод сиророслих дерев породи «сосна» приблизною довжиною 10 метрів і кубомасою 5 метрів кубічних, одержаних унаслідок вчинення Особою-4 злочину, передбаченого ч. 1 ст. 246 КК, Володимирецький районний суд Рівненської області не вирішив питання про вилучення у власність держави знаряддя вчинення цього злочину, хоч у вироку зазначив, що незаконну порубку Особа-4 вчинив за допомогою заздалегідь підготовленого та взятого з собою інструменту («знаряддя правопорушення») – ланцюгової бензопили [21].

На відміну від покарання, спеціальна конфіскація, яка застосовується як примусовий кримінально-правовий захід, не підлягає індивідуалізації – не враховуються особа винного, ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, тощо. «… у Загальній частині КК України відсутні спеціальні правила щодо відповідності спеціальної конфіскації вимогам пропорційності до вчиненого злочину залежно від його тяжкості» [22, с. 407]. У світлі сказаного викликає інтерес змодельована В. Батиргареєвою ситуація про екскаватор, який особа зазвичай використовує для здійснення законних робіт, що є основним джерелом існування для особи та її родини, та який одного разу використано нею для незаконного видобування корисної копалини. Такий екскаватор як засіб вчинення злочину (та чи інша частина ст. 240 КК) на підставі п. 4 ч. 1 його ст. 96-2 підлягає спеціальній конфіскації. Щоправда, у такому разі постає низка питань: зокрема, чи відповідають межі соціальної справедливості, що відновлюється за допомогою застосування спеціальної конфіскації, тим обмеженням і позбавленням, якими супроводжуватиметься подальше життя не лише самого винного, а й інших осіб, відповідальність за долю яких він несе? Чи не буде порушено баланс між необхідністю застосування цього заходу і надмірністю наслідків від його застосування? [16, с. 107].

Цілком очевидно, що відповіді на поставлені питання можуть бути різними, з приводу чого Ю. Хім'як обтічно зауважує, що за умови відсутності чітких критеріїв пропорційності втручання у право власності у нормах матеріального і процесуального законодавства питання щодо законності позбавлення власності з погляду пропорційності втручання у таке право і практики ЄСПЛ має вирішуватися в кожному конкретному випадку, а певні правила у цьому аспекті слід забезпечити усталеною національною судовою практикою. Дослідник висловлює думку про те, що проблемні питання застосування спеціальної конфіскації в частині врахування вимог пропорційності та домірності до вчиненого правопорушення, захисту права власності добросовісних набувачів майна можуть бути вирішені без удосконалення кримінального законодавства [22, с. 407–409].

У відомій справі *Ismayilov v. Russia* ЄСПЛ визнав, що спеціальна конфіскація предмета контрабанди, яка згідно з кримінальним законодавством РФ розглядалась як правовий наслідок, відмінний від покарання, є неспівмірною з тяжкістю вчиненого заявником злочину, а отже, сталося порушення ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ. При цьому, стверджуючи про покладення на заявника «індивідуального надмірного тягаря», ЄСПЛ з-поміж іншого виходив із того, що: а) застосована до заявника спеціальна конфіскація фактично мала характер покарання у сенсі положень ЄКПЛ, оскільки її мета була каральною і стримувальною; б) вчинене кримінальне правопорушення спричинило мінімальну шкоду, оскільки незадекларовані заявником гроші були набуті ним на законних підставах, і він не мав сплачувати за їх ввезення митні збори; в) до заявника було застосоване покарання у виді позбавлення волі, від відбування якого він був умовно звільнений; г) на погляд ЄСПЛ, заявник був покараний двома покараннями, що не виглядало співмірним тяжкості вчиненого злочину [23].

У розвиток наведених вище положень ККС ВС зазначає, що положення статей 96-1, 96-2 КК не можуть застосовуватись у тих випадках, коли це становитиме порушення ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ. При застосуванні спеціальної конфіскації у кожному конкретному випадку суд має не тільки послатися на наявність формальних підстав, передбачених КК, а й переконатись у тому, що таке застосування не порушуватиме «справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу і захисту фундаментальних прав осіб», покладаючи на особу «надмірний індивідуальний тягар». ККС ВС загалом не виключає можливості застосування спеціальної конфіскації навіть у випадках, коли конфіскація майна, з огляду на його вартість, виглядає набагато суворішим заходом, ніж призначене покарання. Однак у таких випадках суд має навести належні аргументи, які обґрунтовують, що такий захід не порушуватиме стандартів ЄСПЛ. При цьому до уваги можуть братися: вартість майна, що підлягає конфіскації; законність чи незаконність його походження; тяжкість і характер вчиненого злочину; наявність, розмір і характер завданої шкоди або шкоди, яка потенційно могла бути завданою злочином; вид і розмір призначеного покарання, тощо [24].

Слід зазначити, що подібні (або навіть буквально такі самі) загальні (абстрактні) судження щодо особливостей змісту ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ і врахування національними судами практики тлумачення цього конвенційного припису, які, звісно, не можуть викликати заперечень, відображені у низці рішень ККС ВС. Інша справа, що аналіз останніх дає змогу зробити невтішний висновок про хибність способу, в який ККС ВС «враховує» відповідне конвенційне положення для розв'язання конкретних конкретних кримінально-правових питань. Проблема полягає й у неоднаковості практики ККС ВС, який за подібних фактичних обставин в одних випадках вбачає порушення розглядуваного конвенційного положення, а в інших випадках – ні [8, с. 70–71]. Через це, до слова, вести мову про згадану Ю. Хім'яком «усталеність національної судової практики» (навіть на рівні ККС ВС), нині, на жаль, не доводиться. На підтвердження цієї невтішної тези вчергове звернемось до матеріалів судової практики.

Залишивши без задоволення касаційну скаргу прокурора, ККС ВС підтримав рішення Сторожинецького районного суду і Чернівецького апеляційного суду не застосовувати спеціальну конфіскацію і передати автомобіль марки «Камаз» його власнику – Особі-1, визнаному винуватим у незаконному видобуванні корисних копалин загальнодержавного значення (ч. 2 ст. 240 КК). На вказаному автомобілі Особа-1 перевозив незаконно видобуту гравійно-піщану суміш (7 метрів кубічних) до місця свого проживання. Суддів ККС ВС задовольнили пояснення місцевого та апеляційного судів про те, що ч. 2 ст. 240 КК не передбачає відповідальність за перевезення незаконно видобутих корисних копалин, а тому автомобіль марки «Камаз», яким Особа-1 їх перевозив, не є знаряддям вчиненого злочину, через що посилання прокурора на ч. 9 ст. 100 КПК як на підставу для конфіскації автомобіля є незаконним. Крім того, ККС ВС із посиланням на практику ЄСПЛ відтворив положення про неприпустимість такої конфіскації, яка порушуватиме «справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу і захисту фундаментальних прав осіб», а також зазначив, що призначене Особі-1 покарання у виді штрафу розмірі 6800 грн істотно нижче, ніж вартість предмета спеціальної конфіскації – автомобіля марки «Камаз», тобто вони не є співмірними між собою [25].

Оцінюючи позицію ККС ВС, передусім зазначу, що поняття засобів і знарядь вчинення кримінального правопорушення, як і питання про різницю між цими предметами матеріального світу, розкривається в юридичній літературі достатньою мірою [26, с. 419–423]. При цьому і в п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК, і в п. 1 ч. 9 ст. 100 КПК мовиться про конфіскацію майна, використаного не лише як знаряддя, а й як засобу вчинення кримінального правопорушення. Якщо до знарядь незаконного видобування корисних копалин, які підлягають спеціальній конфіскації, можуть бути віднесені, наприклад, екскаватори, грейдери, інші різновиди важкої спеціалізованої техніки, дизельні і бензинові помпи, електро- і бензинові генератори, шланги, пожежні рукави, гірничошахтне устаткування (підйомні, бурові та інші машини, конвеєри, виїмкові та прохідницькі комбайни, вагонетки,

вентилятори, компресори, лебідки тощо), інструменти (відбійні молотки, свердла, різці, бурові штанги тощо), то транспортні засоби, якими перевозяться незаконно видобуті корисні копалини, знаряддя видобування, учасники злочину тощо, є засобами вчинення незаконного видобування корисних копалин, і як такі відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК і п. 1 ч. 9 ст. 100 КПК також підлягають спеціальній конфіскації.

Крім того, в аналізованій постанові ККС ВС відсутня переконлива (з посиланням на згадані вище показники, виокремлені у низці рішень цього Суду) аргументація положення про те, що застосування спеціальної конфіскації автомобіля, належного Особі-1, поклало б на нього «надмірний індивідуальний тягар», а отже, становило б порушення ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ. Навіть якщо вважати, що застосування до Особи-1 спеціальної конфіскації транспортного засобу переслідувало б цілі «кари та стримування» у розумінні ЄСПЛ, то посилання на його практику було б релевантним, якби ККС ВС обґрунтував, що штраф у розмірі 6800 грн повністю забезпечив досягнення обох зазначених цілей. Натомість у судових рішеннях лише зазначено, що розмір призначеного штрафу є істотно нижчим, ніж вартість автомобіля як предмета можливої спеціальної конфіскації.

Так само неоднозначною видається позиція ККС ВС, який, задовольнивши касаційну скаргу Особи-1, засудженого за ч. 1 ст. 249 КК, скасував вирок Чернігівського апеляційного суду, який застосував спеціальну конфіскацію щодо належного Особі-1 автомобіля марки «ВАЗ». ККС ВС погодився із судом першої інстанції, який не застосував спеціальну конфіскацію у цьому кримінальному провадженні на тій підставі, що вказаний автомобіль не є знаряддям вчинення вчиненого Особою-1 злочину, оскільки за його допомогою вилов риби не здійснювався, а він використовувався лише для перевезення човна, сіток і незаконно добутого, тобто не використовувався для виконання об'єктивної сторони посягання, передбаченого ч. 1 ст. 249 КК. Також ККС ВС, пославшись на справу *Ismayilov v. Russia*, зазначив, що рішення апеляційного суду про конфіскацію автомобіля марки «ВАЗ» є неправильним, оскільки застосування конфіскації у цьому разі становить непропорційне втручання у право особи на мирне володіння майном, гарантоване ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ [27].

Про хибність викладеного підходу, який суперечить п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК і п. 1 ч. 9 ст. 100 КПК, вже зазначалось. Для мене незрозуміло, чому автомобіль, використаний для перевезення знарядь незаконного рибного промислу (човна, сіток) і незаконно добутої риби, не має бути визнаний засобом (звісно, не знаряддям) незаконного зайняття рибним промислом, тобто предметом, який застосовується при вчиненні цього кримінального правопорушення для його полегшення або прискорення, хоч і не призначений для безпосереднього впливу на предмет кримінального правопорушення. Щодо порушення конвенційної вимоги пропорційності, то і в цьому разі наведена ККС ВС аргументація не видається переконливою. Я погоджуюсь з ККС ВС хіба що у тому, що вартість транспортного засобу, належного обвинуваченому, значно перевищує як розмір завданих ним матеріальних збитків, так і суму штрафу, призначеного Особі-1 як покарання. Проте і в цьому кримінальному провадженні звернення до справи *Ismayilov v. Russia* було б виправданим, якби ККС ВС обґрунтував, що штраф у розмірі 1700 грн повністю забезпечив досягнення щодо Особи-1 цілей «кари та стримування». Навряд чи є підстави вести мову про досягнення цих цілей, а також про співмірність призначеного покарання (у виді штрафу) тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, якщо зважати на те, що Особу-1 засуджено за незаконне заняття рибним промислом, що заподіяло шкоду у розмірі 17 646 грн (тобто заподіяна шкода у 10 разів перевищує розмір штрафу, призначеного винуватому).

Тут доречно пригадати думку Ю. Пономаренка про те, що штраф не є ні «відкупом» за вчинення кримінального правопорушення, ні «податком» на незаконно придбане майно, адже сплачується із законних доходів (заощаджень) особи, тим самим обмежуючи її в реалізації права власності, а не з грошей чи іншого майна, отриманих у результаті вчинення кримінального правопорушення. Таке майно підлягає або поверненню потерпілому, або оберненню в дохід держави (статті 96-1, 96-2 КК). Так само має бути повністю відшкодована й матеріальна шкода, заподіяна злочином (ч. 1 ст. 1166 ЦК). Виходячи з цього, вчений не вбачає істотної проблеми в тому, що в санкції може бути встановлено розмір штрафу, менший ніж розмір шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, описаним у гіпотезі цієї ж статті, бо в сукупності з розміром відшкодувань він у будь-якому випадку перевищуватиме розмір завданої шкоди чи отриманого від вчинення кримінального правопорушення доходу [28, с. 476].

Завдяки здійснюваній ККС ВС «творчій» інтепретації положення про (не)пропорційність втручання у конвенційне право особи на мирне володіння майном, яка (інтерпретація») нерідко «береться на озброєння» місцевими судами, проблема час від часу все ж виникає, що є зайвим аргументом на користь обстоюваного, зокрема, автором цих рядків положення про те, що передбачені санкціями статей розділу VIII Особливої частини КК розміри штрафів потребують перегляду в бік їх істотного збільшення [29, с. 115].

Кременчуцький районний суд Полтавської області, засудивши за ч. 1 ст. 249 КК Особу-4, призначив йому покарання у виді одного року пробаційного нагляду і вирішив застосувати спеціальну конфіскацію щодо таких предметів, як гумовий човен сірого кольору «Aqua Storm», два дюралеві весла, риболовні сітки в кількості трьох штук, використаних як знаряддя вчинення кримінального правопорушення, а також щодо добутої риби загальною вагою 55,8 кг, визнаної предметом кримінального правопорушення (судак – 27 шт., чехоня – 8 шт., карась сріблястий – 21 шт., плітка – 95 шт., лящ – 1 шт., сом – 1 шт., синець – 13 шт., білизна – 1 шт.) [30]. Однак питання про можливість застосування спеціальної конфіскації щодо належного засудженому автомобіля марки «RENAULT KANGOO», у багажне відділення якого було покладено незаконно виловлену рибу та який перевозив і знаряддя незаконного зайняття рибним промислом (а отже, автомобіль був засобом вчинення злочину, вчиненого Особою-4), суд у вироку не розглянув (при тому, що за результатом проведення судової інженерно-екологічної експертизи розмір шкоди, заподіяної внаслідок незаконного вилову риби обвинуваченим, становив 467 262,00 грн). При цьому слід мати на увазі те, що відсутність у рішеннях українських судів аналізу пропорційності застосованих до особи конфіскаційних наслідків буде порушенням ст. 1 Протоколу до ЄКПЛ тоді, коли (а) особа клопотала про таку перевірку перед судами, і (б) суди прямо відмовилися від такої перевірки або фактично ухилились від неї [8, с. 71].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки.

Відсутність у процесуальних документах посилання на статті 96-1, 96-2 КК, які закріплюють матеріально-правові підстави й умови застосування спеціальної конфіскації, означає неправомірне звернення до цього кримінально-правового заходу; останній не слід застосовувати лише на підставі ст. 100 КПК.

Закріплене у чинному цивільному законодавстві поняття конфіскації майна потребує уточнення, оскільки не враховує реалії правової системи, зокрема те, що регламентована КК і КПК спеціальна конфіскація може носити характер як санкції за вчинення правопорушення, так і своєрідного «побічного ефекту» (для третіх осіб) від діяння, вчиненого іншою особою. Ст. 354 ЦК пропонується викласти обтічно (як варіант – відтворити у ній ч. 6 ст. 41 Конституції України).

Присвячені спеціальній конфіскації положення кримінального та кримінального процесуального законодавства потребують узгодження між собою в частині: усунення дублювання нормативного матеріалу; описання в ст. 100 КПК правових заходів, відмінних за своєю правовою природою від спеціальної конфіскації; виключення зі 96-1 КК норм, в яких перераховано процесуальні акти, на підставі яких застосовується спеціальна конфіскація.

Відбиту у ч. 1 ст. 96-1 КК вибірковість (фрагментарність) з питання про коло кримінальних правопорушень, зокрема проти довкілля, вчинення яких уможливлює застосування спеціальної конфіскації, слід оцінити критично. Заслуговує на підтримку позбавлена недоречної казуїстичності теоретична пропозиція у такий спосіб змінити КК, щоб застосування спеціальної конфіскації не залежало від виду вчиненого умисного кримінального правопорушення, меж його караності або інших кримінально-правових наслідків.

Попри імперативний характер положень статей 96-1, 96-2 КК, у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти довкілля суди нерідко ігнорують вказані законодавчі настанови, навіть не пояснюючи у вироках мотиви своїх рішень. Зокрема, це особливо наочно видно у випадках незастосування спеціальної конфіскації щодо відмінних від знарядь засобів вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, пов’язаних із заволодінням природними ресурсами.

Хоч обстоювані ККС ВС загальні підходи щодо особливостей змісту ст. 1 Протоколу № 1 до ЄСПЛ і врахування практики тлумачення цього конвенційного припису заслуговують схвальної оцінки, цього, однак, не можна сказати про конкретні рішення ККС ВС, в яких вирішувалось питання про застосування спеціальної конфіскації щодо тих, хто вчинив кримінальні правопорушення проти довкілля. Тому проблема забезпечення однаковості судової практики і в досліджуваній категорії кримінальних проваджень продовжує стояти на порядку денному.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 КК України (щодо спеціальної конфіскації) від 30 червня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-22#Text (дата звернення: 5.09.2025).
2. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти довкілля. Рішення, внесені до ЄДРСР, за 2018–2024 роки. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/ Oglyad_KKS_dovkillya_2018_2024.pdf (дата звернення: 5.09.2025).

3. Посібник за статтею 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини. Захист права власності. Оновлено 28 лютого 2023 р. 107 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Guide_Articte%201_ECHR_Ukrainian.pdf (дата звернення: 5.09.2025).
4. Бідна О.І. Конфіскація за кримінальним правом України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2019. 244 с.
5. Винник А.О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2019. 220 с.
6. Єрмак О.В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 262 с.
7. Овдієнко В.В. Проблеми юридичної відповідальності за незаконне полювання. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 1–11.
8. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах/ за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 2. Вчення про заходи кримінально-правового впливу. Загальна частина кримінального права європейських держав. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 788 с.
9. Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні: монографія / О.О. Дудоров, М.В. Комарницький, Д.О. Калмиков / за ред. О.О. Дудорова. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2016. 567 с
10. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 25 жовтня 2018 р. у справі № 511/2745/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77473947 (дата звернення: 5.09.2025).
11. Вирок Галицького районного суду Івано-Франківської області від 24 грудня 2021 р. у справі № 341/1411/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102180572 (дата звернення: 5.09.2025).
12. Вирок Нововодолазького районного суду Харківської області від 20 листопада 2023 р. у справі № 615/743/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115436680 (дата звернення: 5.09.2025).
13. Турлова Ю.А. Щодо запобіжного потенціалу спеціальної конфіскації в екологічних злочинах. *Суспільство, правопорядок, злочинність: теоретичні та прикладні проблеми сучасної науки: матеріали науково-практичного семінару (м. Миколаїв, 22 травня 2015 р.)*; упорядник д.ю.н., доц. Є.О. Письменський. Миколаїв: Луганський державний ун-т внутр. справ імені Е.О. Дідоренка, 2015. С. 117–120.
14. Лацько А.В. Порушення правил охорони вод: кримінально-правова та кримінологічна характеристика: дис. … д-ра філософії зі спеціальності 081 «Право». Харків, 2025. 246 с.
15. Пироженко О.С. Спеціальна конфіскація як захід кримінально-правового впливу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. Вип. 14. С. 183–186.
16. Батиргареєва В.С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 101–109.
17. Вирок Близнюківського районного суду Харківської області від 27 серпня 2024 р. у справі № 612/498/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121212536 (дата звернення: 5.09.2025).
18. Вирок Машівського районного суду Полтавської області від 27 листопада 2023 р. у справі № 531/2743/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115196843 (дата звернення: 5.09.2025).
19. Вирок Зборівського районного суду Тернопільської області від 23 січня 2024 р. у справі № 599/90/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116466580 (дата звернення: 5.09.2025).
20. Вирок Заліщицького районного суду Тернопільської області від 3 квітня 2025 р. у справі № 597/322/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126349224 (дата звернення: 5.09.2025).
21. Вирок Володимирецького районного суду Рівненської області від 1 квітня 2025 р. у справі № 556/644/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126249177 (дата звернення: 5.09.2025).
22. Хім'як Ю.Б. Актуальні питання спеціальної конфіскації у сфері кримінальної юстиції. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 404–411.
23. Рішення Європейського суду з прав людини у справі *Ismayilov v. Russia* від 6 листопада 2008 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SO6119 (дата звернення: 5.09.2025).

24. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 вервня 2018 р у справі № 366/1872/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842644 (дата звернення: 5.09.2025).
25. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 листопада 2020 р. у справі № 723/1280/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: http://reestr.court.gov.ua/Review/93217848 (дата звернення: 5.09.2025).
26. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах/ за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.
27. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 2 червня 2020 р. у справі № 748/1457/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/89793551(дата звернення: 5.09.2025).
28. Пономаренко Ю.А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень: монографія. Харків: Право, 2020. 720 с.
29. Дудоров О., Мовчан Р. Про напрями вдосконалення механізму кримінально-правової охорони довкілля (на замітку розробникам нового Кримінального кодексу України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 1. С. 92–125.
30. Вирок Кременчуцького районного суду Полтавської області від 25 лютого 2025 р. у справі № 536/123/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125467658 (дата звернення: 5.09.2025).

УДК 343.35
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.4

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ З УРАХУВАННЯМ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ВЕРХОВНОГО СУДУ

Каменський Д.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-3610-2514

Негода А.С.,
старший викладач кафедри кримінального права та кримінології
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-9983-2514

Каменський Д.В., Негода А.С. Деякі питання кримінально-правової оцінки прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України) з урахуванням правових позицій Верховного Суду.

У науковій статті досліджуються проблемні питання кваліфікації злочину, передбаченого ст. 368 КК України, який описує прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою з урахуванням правових позицій, вироблених практикою Касаційного кримінального суду Верховного Суду. Автори наголошують на тому, що корупційні правопорушення підривають верховенство права, порушують принцип рівності громадян та формують стійкі корупційні мережі. Проаналізовано особливості об'єктивної та суб'єктивної сторін складу злочину, включаючи різні форми неправомірної вигоди, роль службових повноважень, фіктивні механізми отримання винагороди та критерії юридичної оцінки «подяки». У роботі також розкриті питання розмежування понять «вимагання» та «прохання надати» неправомірну вигоду, а також піддано оцінці мотиви та мету корупційного злочину.

Особливу увагу приділено аналізу правових позицій Касаційного кримінального суду Верховного Суду, що визначають ключові підходи до кваліфікації одержання неправомірної вигоди. Серед них зокрема: 1) висновок про те, що неправомірна вигода охоплює не лише грошові кошти, але й будь-які матеріальні чи нематеріальні блага, які мають економічну цінність; 2) акцент на тому, що для кваліфікації не має значення час надання вигоди (до чи після дії службової особи), наявність попередньої домовленості або фактичне виконання обумовлених дій; 3) критерії відмежування діянь за ст. 368 КК України від шахрайства (ст. 190 КК України) у випадках, коли службова особа чи посередник діють з умислом привласнити кошти; 4) критерії розмежування «прохання надати» і «вимагання» неправомірної вигоди – останнє можливе лише за наявності примусу чи загрози законним інтересам надавача; 5) уточнення в частині кваліфікації розглядуваного злочину, вчиненого групою осіб за попередньою змовою, а також у випадках, коли службова особа займає відповідальне або особливо відповідальне становище. Наголошено на великій кількості правових позицій ККС ВС, що безпосередньо або опосередковано стосуються кримінально-правової оцінки діянь, передбачених ст. 368 КК України.

За результатами авторського аналізу змісту ст. 368 КК України та практики ВС зазначено, що кваліфікація цього злочину залежить від службових повноважень та обставин одержання неправомірної вигоди. Також наголошено на необхідності чіткого розмежування кримінальної й адміністративної відповідальності, що забезпечує послідовне застосування приписів антикорупційного законодавства.

Ключові слова: корупційний злочин, неправомірна вигода, правова позиція, службова особа, кримінально-правова кваліфікація, відмежування.

Kamensky D.V., Negoda A.S. Some issues of criminal law assessment of accepting a proposal, promise, or receiving unlawful benefit by an official (Article 368 of the Criminal Code of Ukraine) with reference to the legal positions of the Supreme Court.

This research paper examines problematic issues of qualifying the crime provided for in Article 368 of the Criminal Code of Ukraine, which describes the acceptance of a proposal, promise, or receipt of

unlawful benefits by a public official, taking into account the legal positions developed by the practice of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court. The authors emphasize that corruption offenses undermine the rule of law, violate the principle of equality of citizens, and form stable corruption networks. The article analyzes objective and subjective aspects of the crime, including various forms of unlawful benefits, the role of official powers, fictitious mechanisms for receiving remuneration, and criteria for the legal assessment of "gratitude." The paper also addresses distinction between the concepts of "extortion" and "request for" unlawful benefits, and assesses the motives and objectives of corruption crimes.

Particular attention is paid to the analysis of the legal positions of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court, which determine key approaches to the qualification of obtaining unlawful benefits. These include, in particular: 1) the conclusion that unlawful benefits include not only money, but also any tangible or intangible assets that have economic value; 2) the emphasis that the time of granting the benefit (before or after the official's action), the existence of a prior agreement, or the actual performance of the agreed actions are irrelevant for qualification; 3) criteria for distinguishing acts under Article 368 of the Criminal Code of Ukraine from fraud (Article 190 of the Criminal Code of Ukraine) in cases where an official or intermediary acts with the intent to appropriate funds; 4) criteria for distinguishing between "requesting" and "demanding" an unlawful benefit – the latter is possible only in the presence of coercion or a threat to the legitimate interests of the provider; 5) clarification regarding legal assessment of the crime in question committed by a group of persons by prior conspiracy, as well as in cases where official holds a responsible or particularly responsible position. It is emphasized that there are a large number of legal positions of the Criminal Procedure Code of the Supreme Court that directly or indirectly relate to the criminal-legal assessment of acts provided for in Article 368 of the Criminal Code of Ukraine.

According to the results of the author's analysis of the content of Article 368 of the Criminal Code of Ukraine and the practice of the Supreme Court, it is noted that the qualification of this crime depends on the official powers and circumstances of obtaining an unlawful benefit. It is also emphasized that there is a need for a clear distinction between criminal and administrative liability, which ensures the consistent application of the provisions of anti-corruption legislation.

Key words: corruption crime, unlawful benefit, legal position, official, criminal law classification, distinction.

Постановка проблеми. На практиці під корупцією широкий загал зазвичай розуміє підкуп (продажність) службових осіб, «обмін» владного ресурсу на гроші. Очевидно, що корупція та пов'язана з нею корумпованість представників влади є не суто українським, а загальнолюдським явищем – складним правовим, економічним і моральним феноменом. Відповідно, покладатись у боротьбі з цим явищем виключно на текст кримінального закону було б наївно. Це зовсім не означає приниження тієї ролі, яку повинні відігравати у протидії корупції кримінальний закон та практична діяльність правоохоронних органів. На важливе значення саме кримінального законодавства в цьому аспекті вказується у міжнародно-правових документах, звернення до яких актуалізується у зв'язку з імплементацією Україною міжнародно-правових стандартів у вітчизняне антикорупційне законодавство.

Кримінально-правова заборона на прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України) традиційно є однією з ключових заборон у тексті вітчизняного кримінального закону, що описують безумовно корупційні кримінальні правопорушення. Адже в ній зазначено, якщо говорити спрощено, про активні умисні дії службової особи, передусім представника органів державної влади та управління, спрямовані на прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, а також прохання надати таку вигоду для себе чи третьої особи «в обмін» на вчинення чи невчинення такою службовою особою будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика кримінальної відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою традиційно належить до активно досліджуваних у вітчизняній науці кримінального права. Ці питання розглядались у роботах О. Дудорова, Н. Ярмиш, М. Мельника, О. Книженко, В. Киричка, П. Андрушка, М. Хавронюка, К. Задої та багатьох інших авторів. Водночас варто визнати, що в умовах турбулентних змін у вітчизняному антикорупційному законодавстві та досить нестабільної правозастосовної практики актуальність ретельного опрацювання питань кримінально-правової діяння, передбаченого ст. 368 КК України, зберігається.

Метою статті є опрацювання деяких проблемних питань кваліфікації злочину, передбаченого ст. 368 КК України, з доречним зверненням до практики Верховного Суду в цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. Текстуально ст. 368 КК України є вельми «громіздкою» (що вочевидь є виправданим в контексті сучасної антикорупційної політики держави), адже містить у своїй структурі не лише чотири частини, а й досить об'ємну за змістом примітку, яка визначає значний, великий та особливо великий розмір неправомірної шкоди, а також розкриває зміст понять «службові особи, які займають відповідальне становище» та «службові особи, які займають особливо відповідальне становище».

Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою[1] традиційно визнається одним із найнебезпечніших корупційних деліктів. Причин такого сприйняття правопорушення декілька.

По-перше, одержання неправомірної вигоди підриває основи законності та верховенства права, створюючи небезпечну ситуацію, коли рішення ухвалюються не в інтересах держави чи суспільства (як це повинно бути), а за приватну вигоду.

По-друге, це правопорушення сприяє поширенню корупційних практик, формує стійку «корупційну мережу» у владних колах, що призводить до системної девальвації принципів державного управління.

По-третє, одержання неправомірної вигоди службовою особою порушує основоположний принцип рівності громадян перед законом, адже певні особи отримують незаконні переваги на свою користь шляхом ухвалення певного «ексклюзивного» службового рішення.

Нарешті аналізований корупційний делікт суттєво підриває авторитет державних органів та, відповідно, довіру суспільства до влади, що є критично важливим для будь-якого демократичного політичного устрою та забезпечення принципу верховенства права. Можна додати, що корупція – це загальнолюдський негативний феномен, який присутній у будь-якій державі світу, навіть із розвинутою ринковою економікою [1; 2].

Як безпосередньо випливає з тексту кримінального закону, передбачене ст. 368 КК України протиправне діяння може виражатися у чотирьох альтернативних формах: 1) прийняття пропозиції надати неправомірну вигоду; 2) прийняття обіцянки щодо її надання; 3) фактичне отримання неправомірної вигоди; 4) прохання про надання неправомірної вигоди.

Між неправомірною вигодою та діями або бездіяльністю службової особи повинен бути встановлений прямий змістовний зв'язок: неправомірна вигода надається за використання службових повноважень в інтересах особи, яка пропонує чи передає таку вигоду, або ж третіх осіб. Якщо такий зв'язок відсутній, то відсутній і склад відповідного кримінального правопорушення [3, с. 1161–1162].

Вчинення дій усупереч інтересам служби формально завжди є виходом поза межі наданих повноважень, оскільки вони надаються виключно на законних підставах для використання в спосіб і в порядку, визначеними законодавством. Наскільки б явно винувата особа не виходила за межі своїх повноважень, внутрішнім змістом її дій завжди є використання влади або службового становища, якщо вони безпосередньо пов'язані зі службовим становищем, компетенцією службової особи, змістом і обсягом наданих повноважень.

Важливо зауважити: фактичне вчинення або ж утримання від вчинення обіцяних дій не є обов'язковою умовою – тут достатньо лише домовленості або фактичного прийняття неправомірної вигоди. Тобто вчинення дій або бездіяльності службовою особою в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає неправомірну вигоду, або третіх осіб, не є обов'язковим елементом об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 368 КК України.

Одержання неправомірної вигоди може здійснюватися як у відкритій (неприхованій) формі, так і шляхом будь-яких завуальованих механізмів її передачі. До останніх належать, зокрема, непоодинокі на практиці випадки оформлення службової особи на фіктивне місце роботи за сумісництвом. Доведення ознаки фіктивності такого сумісництва є необхідною умовою кваліфікації діяння. У разі, коли захист заявляє про фактичне виконання роботи, не пов'язаної з використанням службових повноважень, важливо враховувати тривалість основного робочого дня, час, необхідний для переїзду між місцями роботи, відповідність між посадою та кваліфікацією особи тощо. Якщо буде встановлено, що трудові функції не виконувалися, а так звана «заробітна плата» фактично є платою за певну службову поведінку в інтересах організації – місця фіктивного сумісництва, то такі дії повинні кваліфікуватися як одержання неправомірної вигоди. У випадках, коли фіктивне сумісництво не маскує корупційного діяння, а винагорода є результатом незаконного збагачення без використання службового становища, таке діяння повинно кваліфікуватись як певне кримінальне правопорушення проти власності.

---

[1] Далі в тексті з метою спрощеного викладення матеріалу використовуватиметься таке позначення розглядуваного корупційного кримінального правопорушення – одержання неправомірної вигоди.

Текстуальний зворот «з використанням наданої влади чи службового становища», що використаний законодавцем у ч. 1 ст. 368 КК України, не варто обмежувати лише діями або бездіяльністю в межах формально визначеної компетенції (повноважень) службової особи. Воно охоплює використання будь-яких можливостей, зв'язків, ресурсів або впливу, що безпосередньо випливають із займаної посади.

Очевидно, що занадто вузьке тлумачення цієї ознаки виключало б із предмета кримінально-правової охорони випадки отримання винагороди за завідомо незаконні чи навіть кримінально протиправні дії, які формально не входять до компетенції жодної службової особи. У тих ситуаціях, коли службова особа вже виходить за межі своїх офіційних повноважень, однак при цьому використовує надані посадою можливості для одержання неправомірної вигоди, таке одержання потрібно, з одного боку, відмежовувати від зловживання впливом (ст. 369-2 КК України), а з іншого боку та за наявності фактичних підстав, додатково кваліфікувати за ст. 365 або ст. 426-1 КК України як перевищення влади чи службових повноважень.

Також для кваліфікації протиправного діяння за ст. 368 КК України не має значення, за виконання яких саме дій службова особа вимагає, приймає чи погоджується на отримання неправомірної вигоди – правомірних чи протиправних. Якщо такі дії становлять лише дисциплінарний проступок, кримінальна відповідальність настає виключно за ст. 368 КК України. Натомість у тому разі, якщо поведінка службової особи утворює вже склад іншого кримінального правопорушення (наприклад, зловживання владою або службовим становищем, перевищення повноважень, службове підроблення, постановлення завідомо неправосудного рішення, незаконний збут наркотичних засобів або зброї), кваліфікація повинна здійснюватися за сукупністю – за відповідною частиною ст. 368 КК України та статтею, що встановлює відповідальність за інше кримінальне правопорушення, результатом вчинення якого власне і стало одержання неправомірної вигоди.

На практиці наявність складу злочину, передбаченого ст. 368 КК України, не залежить від: 1) часу, коли була запропонована, обіцяна, отримана вигода чи висловлене прохання (до або після вчинення/невчинення обумовлених дій); 2) факту попереднього узгодження умов надання вигоди; 3) реального виконання чи наміру виконати дії в інтересах особи, що пропонує чи передає вигоду, або третіх осіб.

Також, як свідчить практика Касаційного кримінального суду Верховного Суду (далі –ККС ВС), наявність або відсутність домовленостей між службовою особою та безпосередніми вигодонабувачами жодним чином не перешкоджає кваліфікувати діяння такої службової особи, яка, зловживаючи владою або службовим становищем, діє з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для іншої фізичної або юридичної особи, за статтею 364 КК України, навіть якщо службова особа діє в інтересах третьої особи без доведення до відома такої особи інформації про характер та зміст своїх дій. Тобто відповідний психічний зв'язок у вигляді домовленості між двома особами не є обов'язковим для встановлення [4].

Ст. 368 КК України не розмежовує з правової точки зору одержання неправомірної вигоди у формі класичного «підкупу» та у вигляді так званої «подяки». Водночас це не означає, що обидва види діянь мають однаковий ступінь суспільної небезпеки. Цей критерій повинен ураховуватись судом при визначенні виду та розміру покарання відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України.

Установлення кримінальної відповідальності за прийняття неправомірної вигоди у формі «подяки» традиційно пояснюється такими обставинами: а) у багатьох випадках такі дії покликані закласти основу для майбутнього прихильного ставлення посадовця чи отримання від нього допомоги; б) «подяка» суперечить принципам доброчесного функціонування системи публічного управління; в) передача такої винагороди сприяє формуванню у службових осіб негативної звички очікувати матеріальне заохочення від громадян, що звертаються до них з питань, пов'язаних із реалізацією ними своїх службових повноважень.

Якщо службова особа діяла правомірно, не перевищувала владних повноважень і не розраховувала на будь-яку винагороду, подальше отримання вигоди не повинно кваліфікуватися за ст. 368 КК України. Тут буде відсутній причинно-наслідковий зв'язок, закладений у законодавчому формулюванні «за вчинення чи невчинення» – у такому разі вигода не має ознаки неправомірності та може бути пояснена лише проявом вдячності, ввічливості або ж доброзичливого ставлення.

Також можливим є застосування уже згаданої ч. 2 ст. 11 КК України щодо малозначності діяння, що узгоджується із нормами ст. 23 Закону України «Про запобігання корупції», який допускає прийняття подарунків, що відповідають загальноприйнятим правилам гостинності (за певними виключеннями, що згадані в цій статті Закону) [5, с. 122–123].

Одержання службовою особою неправомірної вигоди за дії чи бездіяльність, які фактично виходять за межі її повноважень, але які є бажаними для того, хто надає вигоду (чи третьої особи), і який помилково вважає, що такі дії входять в компетенцію службової особи, також утворює склад

передбаченого ст. 368 КК України корупційного правопорушення. У такому разі гору бере «суб'єктивний критерій», а саме – характер сприйняття надавачем неправомірної вигоди статусу та офіційних повноважень службової особи.

Незважаючи на наявність ознаки обману в поведінці службової особи, вчинені нею дії не виходять за межі службового злочину і не трансформуються у злочин проти власності. Це пояснюється тим, що власне службова особа усвідомлює, що неправомірна вигода пропонується, обіцяється або надається їй за конкретні дії або бездіяльність, пов'язані з виконанням службових обов'язків; водночас її умисел охоплює розуміння того, що суб'єкт «активного» підкупу сприймає свою поведінку як пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди.

Кваліфікація таких дій саме за статтею 368 КК України, а не, наприклад, за статтею 190 КК України як шахрайство, дозволяє врахувати тісний взаємозв'язок між кримінальними правопорушеннями, передбаченими статтями 368 і 369 КК, а також те, що корумпована поведінка службової особи порушує групу суспільних відносин, що утворюють об'єкт складу злочину, передбаченого ст. 368 КК України [6, с. 75]. До того ж, фактичне вчинення або невчинення службовою особою дій на користь того, хто пропонує, обіцяє чи надає неправомірну вигоду, або на користь третьої особи, не виступає елементом об'єктивної сторони складу злочину за цією статтею.

Також щодо об'єктивної сторони розглядуваного правопорушення потрібно зазначити, що для встановлення в діях обвинуваченого складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368 КК України, не мають значення такі обставини: 1) чи була неправомірна вигода одержана до або після вчинення (невчинення) службовою особою обумовлених такою вигодою дій із використанням службового становища; 2) чи було заздалегідь обумовлено одержання неправомірної вигоди; 3) чи фактично вчинила службова особа певні дії (бездіяльність) в інтересах того, хто пропонує, обіцяє, надає неправомірну вигоду, або в інтересах третьої особи [7].

Далі, загальновідомо, що суб'єктом розглядуваного корупційного делікта є спеціальна категорія осіб, а саме – службові особи, які належать до «публічних».

Саме за цією ознакою, тобто за суб'єктом, кримінальна відповідальність за одержання неправомірної вигоди службовою особою за ст. 368 КК України повинна відмежовуватися передусім від складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 354, 368-3, 368-4 КК України.

Варто звернути увагу на певні законодавчі орієнтири в тексті примітки ст. 368 КК України, що стосуються деталізації кримінально-правового статусу суб'єкта цього правопорушення. Так, у п. 2 примітки цієї заборони розкривається поняття службових осіб, які займають відповідальне становище (наприклад, судді, прокурори, слідчі та дізнавачі), а в п. 3 примітки – поняття службових осіб, які займають особливо відповідальне становище. Зміст цих пунктів примітки є бланкетним, адже відсилає до положень Законів України «Про державну службу» та «Про службу в органах місцевого самоврядування».

У вітчизняній судовій практиці традиційно суб'єктами одержання неправомірної вигоди визнаються особи, діяльність яких охоплює не лише виконання професійних обов'язків, але й здійснення певних організаційно-розпорядчих функцій. Прикладами таких осіб є лікарі, що зловживають повноваженнями, наприклад, у сфері видачі листків непрацездатності чи медико-соціальної експертизи, а також викладачі, які порушують обов'язки як члени кваліфікаційних чи екзаменаційних комісій. Тут ідеться про випадки виконання організаційно-розпорядчих функцій, які не пов'язані безпосередньо з управлінням підлеглими, але передбачають юридично значущі дії, здатні породжувати, змінювати або припиняти правовідносини, оформлювати документи, що надають права або звільняють від обов'язків, а отже мають організаційно-розпорядчий характер.

Як доречний приклад, ОСОБА_3 працював лікарем-наркологом у міській лікарні. Відповідно до наказу головного лікаря він мав право проводити профілактичні наркологічні огляди та видавати довідки за формою № 140/о, необхідні для отримання посвідчення водія. ОСОБА_6 потрібно було отримати таку довідку для навчання на курсах водіїв, і він звернувся до ОСОБА_3, який знав, що ОСОБА_6 перебуває на обліку через зловживання алкоголем. Незважаючи на це, лікар запропонував видати йому довідку без проходження належного огляду за надання неправомірної вигоди в розмірі 200 дол. США. Згодом у службовому кабінеті ОСОБА_3 отримав від ОСОБА_6 вказані грошові кошти і видав довідку про відсутність наркологічних протипоказань. Після цього його протиправні дії були викриті, а гроші вилучено.

Таким чином, лікар-нарколог ОСОБА_3 шляхом використання свого службового становища одержав неправомірну вигоду, що утворює склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 368 КК України [8].

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368 (як і власне ст. 369 КК України) характеризується прямим умислом. При встановленні наявності складів злочинів, передбачених цими статтями, потрібно враховувати тісний зв'язок між діями суб'єктів «активного» і

«пасивного» підкупу, які усвідомлюють неправомірний характер своїх дій, пов'язаних з наданням/одержанням (поміж інших дій) неправомірної вигоди.

Якщо особа не усвідомлює, що надає службовій особі неправомірну вигоду, вона не може нести відповідальність за ст. 369 КК України. Така ситуація виникає зокрема тоді, коли службова особа вводить громадянина в оману, наприклад, переконуючи його у необхідності сплати за певну послугу, що насправді надається безкоштовно. У таких випадках дії службової особи повинні підлягати кваліфікації уже не за ст. 368, а за ст. 190 КК України (шахрайство), а за наявності підстав – також за ст. 364 КК України як зловживання владою або службовим становищем.

ККС ВС свого часу сформулював з цього приводу наступну правову позицію: одержання винуватим неправомірної вигоди від іншої особи нібито для передачі її службовій особі з наміром її не передавати, а привласнити, слід кваліфікувати як шахрайство (ст. 190 КК України). Якщо при цьому винуватий схиляє особу, яка надала неправомірну вигоду, до передачі йому такої вигоди, то його дії слід додатково кваліфікувати як підбурювання до закінченого замаху на надання неправомірної вигоди (ч. 4 ст. 27, ч. 2 ст. 15, відповідна частина ст. 369 КК України) [9]. Тут ідеться про обман уже не з боку службової особи, а з боку «посередника». Детальніше про кримінально-правову оцінку посередництва в наданні-одержанні неправомірної вигоди йтиметься в посібника під час аналізу ст. 369 КК України.

Хоча в диспозиції ст. 364 КК України прямо не визначено мотиви зловживання владою або службовим становищем, логіко-граматичний аналіз її структури, системне тлумачення кримінального закону та правова природа корупційних кримінальних правопорушень дають підстави для висновку про те, що у випадках, передбачених як ч. 1, так і ч. 2 цієї статті, мотивами виступають протиправні інтереси службової особи або третіх осіб (зокрема корисливі). Водночас, якщо їх розглядати відокремлено від мети вчинення кримінального правопорушення, то такі інтереси, спрямовані на одержання будь-якої неправомірної вигоди для себе чи інших фізичних або юридичних осіб, не мають самостійного кримінально-правового значення.

Насправді, як свідчать матеріали судової практики, у більшості випадків в діях службової особи, яка вчиняє корупційне правопорушення, передбачене певною частиною ст. 368 КК України, присутня корислива мотивація. Наприклад, заступника директора державного підприємства, перебуваючи в службовому кабінеті отримала від зацікавленої особи грошові кошти в розмірі 7 тис. грн. за усунення перешкод та пришвидшення в отриманні сертифікатів відповідності щодо індивідуального затвердження завезеного колісного транспортного засобу, тобто отримала неправомірну вигоду для себе за вчинення в інтересах іншої особи дій, з використанням наданої їй влади чи службового становища. Таким чином, ця службова особа вчинила злочин, передбачений ч.1 ст. 368 КК України.

Щодо кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак одержання неправомірної вигоди, то ними чинний кримінальний закон визнає: 1) у значному розмірі (ч. 2 ст. 368 КК України); 2) у великому розмірі; 3) службовою особою, що обіймає відповідальне становище; 4) за попередньою змовою групою осіб; 5) повторно; 6) поєднане з вимаганням (всі – за ч. 3 ст. 368 КК України); 7) в особливо великому розмірі; 8) службовою особою, яка займає особливо відповідальне становище (обидві – за ч. 4 ст. 368 КК України).

Кваліфікація злочину за ознакою вчинення його за попередньою змовою групою осіб можлива лише у тому разі, коли дві або більше службових осіб, діючи як співвиконавці та домовившись заздалегідь , одержують неправомірну вигоду за виконання чи невиконання дій із використанням службового становища. При цьому не має значення, чи всі учасники такої групи безпосередньо одержували неправомірну вигоду, як розподілялися ролі між службовими особами, а також чи усвідомлювала особа, яка надає неправомірну вигоду, участь кількох службових осіб у її одержанні.

У випадку вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою загальна сума одержаної неправомірної вигоди враховується як її розмір. Якщо неправомірна вигода отримана у значному, великому чи особливо великому розмірі, кожному зі співвиконавців, які знали про цю обставину, інкримінується відповідна кваліфікуюча ознака, навіть якщо особисто вони отримали неправомірну вигоду, яка є меншою за загальну інкриміновану суму.

Як показовий приклад на встановлення цієї кваліфікуючої ознаки, оперуповноважений міського відділу поліції одержує за попередньою змовою з іншою особою неправомірну вигоду для себе, за невнесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо підозрюваного за результатами розгляду матеріалів перевірки нанесення нею тілесних ушкоджень та непритягнення цього підозрюваного в подальшому до кримінальної відповідальності. Описані дії підпадають під ч. 3 ст. 368 КК України.

Також, відповідно до сформульованої ККС ВС правової позиції, неправомірну вигоду потрібно визнавати одержаною за попередньою змовою групою осіб, якщо на момент передачі неправо-

мірної вигоди між співучасниками вже була досягнута змова на її одержання [10]. Попередня домовленість про спільне вчинення кримінального правопорушення повинна відбутися до моменту виконання його об'єктивної сторони і може стосуватися об'єкта правопорушення, його характеру і місця, часу, способу вчинення, змісту виконуваних функцій тощо.

Тобто головним критерієм тут виступає темпоральний (часовий) – досудовим слідством повинен бути зафіксований, а судом, який розглядає справу, встановлений факт попередньої домовленості між двома або більше службовими особами про одержання неправомірної вигоди у сукупному розмірі ще до її передачі іншою особою.

Щодо кваліфікуючої ознаки, пов'язаної зі «статусом» суб'єкта, то тут потрібно зауважити: якщо на момент вчинення окремих діянь, передбачених ч. 1 ст. 368 КК України, особа не займала відповідальне (особливо відповідальне) становище, а під час інших діянь – займала, то такі дії потрібно оцінювати в їхній сукупності – як єдине протиправне діяння та, відповідно, кваліфікувати за тією частиною заборони, що містить відповідну кваліфікуючу ознаку. При цьому у відповідній частині тексту обвинувального акта та вироку суду повинна бути чітко відображена особливість такого єдиного корупційного правопорушення.

Також в одній із своїх правових позицій щодо кваліфікації одержання неправомірної вигоди ККС ВС конкретизував: якщо начальник районного відділу державної виконавчої служби управління Міністерства юстиції України, державний службовець категорії «Б» (службова особа, яка займає відповідальне становище), який відповідно до ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження» наділений повноваженнями щодо витребування виконавчого провадження для перевірки, передання його іншому державному виконавцю, прийняття до свого провадження, маючи детальну інформацію про виконавче провадження, що перебувало на виконанні районного відділу державної виконавчої служби, який він очолював, одержав неправомірну вигоду від боржника у цьому провадженні, за нестягнення заборгованості, то його дії потрібно кваліфікувати за ч. 3 ст. 368 КК України [11].

Тобто в цьому випадку можна побачити чіткий причинно-наслідковий зв'язок між реалізацією офіційних повноважень службовою особо, яка займає відповідальне становище, та одержанням нею за це неправомірної вигоди, а отже, кваліфікацією її дій саме за ч. 3 ст. 368 КК України.

Вітчизняні науковці приділяють належну увагу питанням розмежування понять «вимагання неправомірної вигоди» та «прохання її надати» [12; 13]. ККС ВС також безпосередньо висловився щодо ознаки вимагання в ч. 3 ст. 368 КК України. Прохання чи пропозиція надати неправомірну вигоду відрізняється від її вимагання відсутністю погрози законним інтересам особи. Якщо поведінка надавача неправомірної вигоди свідчить про те, що, погоджуючись на пропозицію, він усвідомлював, що тим самим незаконно уникає настання для себе негативних наслідків, які б настали за відмови дати хабар, то така кваліфікуюча ознака, як «вимагання неправомірної вигоди», виключається.

Так, вимагання неправомірної вигоди виключається, якщо засуджений повідомив підрядника про те, що у разі відмови надати неправомірну вигоду він не затвердить актів виконаних робіт, які підрядник несвоєчасно та неякісно виконав, унаслідок чого підрядник не отримає оплати за договором [14].

У кримінальні справі, по якій було вироблено відповідну правову позицію, було зазначено зокрема про таке. Така ознака, як вимагання неправомірної вигоди, може бути інкримінована за наявності трьох основних чинників: 1) ініціатором давання (одержання) такої є службова особа – одержувач неправомірної вигоди; 2) пропозиція про давання (одержання) неправомірної має характер вимоги (примусу), що підкріплюється: або відкритою погрозою, або створенням таких умов, які переконують надавача вигоди в наявності реальної небезпеки (прихована погроза) його правам та законним інтересам, що змушує його погодитися з вимогою одержувача; 3) дії, виконанням (невиконанням) яких погрожує вимагач, зумовлені його службовим становищем і, головне, мають протиправний характер та спрямовані на заподіяння шкоди правам та законним інтересам хабародавця.

Таким чином, прохання чи пропозиція надати неправомірну вигоду відрізняється від її вимагання *виключно* відсутністю погрози саме законним інтересам зацікавленої особи, яка таку вигоду надає.

У розвиток попередньо згаданої вище правової позиції ВС варто навести таку: вимагання неправомірної вигоди виключається, якщо особа, яка її надає, зацікавлена в незаконній, неправомірній поведінці службової особи, прагне обійти закон, установлену процедуру вирішення певного питання, досягти задоволення своїх незаконних інтересів, одержати незаконні пільги, переваги, уникнути відповідальності. Під інтересами особи, у якої вимагається неправомірна вигода, потрібно розуміти саме законні інтереси такої особи [15].

Загалом варто відзначити велику кількість правових позицій ККС ВС, що безпосередньо або принаймні опосередковано стосуються кримінально-правової оцінки діянь, передбачених ст. 368 КК України.

Висновки. Критичний аналіз положень ст. 368 КК України та практики Касаційного кримінального суду Верховного Суду дозволяє зробити кілька ключових узагальнень. По-перше, кваліфікація злочинів, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, потребує особливої уваги щодо змісту службових повноважень, фактичних дій винної особи та обставин отримання вигоди. По-друге, судова практика підтверджує необхідність врахування не лише фактичної грошової суми, але й інших матеріальних благ чи послуг, що мають економічну цінність, для визначення розміру неправомірної вигоди. По-третє, практично важливим стає чітке розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності за корупційні делікти, що унеможливлює вибіркове застосування закону. У сукупності ці та суміжні аспекти забезпечують об'єктивне й послідовне застосування кримінального антикорупційного законодавства та сприяють (принаймні очікувано) підвищенню ефективності протидії корупції в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Каменський Д.В. Особливості кримінальної відповідальності корпорацій за корупційні злочини у США. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. Спец. вип. № 8, ч. 1. С. 265–276.
2. Каменський Д.В. Справа Дмитра Фірташа або деякі сучасні тенденції протидії корупції в США. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 162–165. URL: http://www.pap.in.ua/3_2014/44.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
4. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16 листопада 2022 р. у справі № 755/12530/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107429128 (дата звернення: 22.08.2025).
5. Киричко В.М. Проблема розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення заборон одержання неправомірної вигоди й подарунків, шляхи її вирішення. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 118–131.
6. Кришевич О.В., Задніченко С.І. Відмежування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою від суміжних складів кримінальних правопорушень та шахрайства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83, ч. 3. С. 71–76. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.11.
7. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 вересня 2022 р. у справі № 516/32/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106454487 (дата звернення: 22.08.2025).
8. Вирок Бориславського міського суду від 2 лютого 2015 р. у справі № 438/1105/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/42658077 (дата звернення: 22.08.2025).
9. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 11 березня 2020 р. у справі № 583/3508/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88265271 (дата звернення: 22.08.2025).
10. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 травня 2024 р. у справі № 731/242/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119212874 (дата звернення: 22.08.2025).
11. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 січня 2023 р. у справі № 532/1020/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108686181 (дата звернення: 22.08.2025).
12. Третьяков Д.А. Проблемні питання розмежування понять «вимагання неправомірної вигоди» та «прохання її надати». *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 7, ч. 2. С. 323–329.
13. Дудоров О., Ризак Я. Проблемні питання вимагання неправомірної вигоди при вчиненні підкупу службової особи юридичної особи приватного права. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 180–191. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/467.
14. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 листопада 2024 р. у справі № 554/6546/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123141171 (дата звернення: 22.08.2025).
15. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 січня 2022 р. у справі № 677/450/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102941414 (дата звернення: 22.08.2025).

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.5

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ І ПРОБАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Колб О.Г.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-1792-4739

Павлюх О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент, кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-7850-8977

Колб О.Г., Павлюх О.А. Особливості проведення реформ у сфері виконання покарання і пробації України в умовах воєнного стану.

У даній наукові статті здійснено аналіз стану та рівня ефективності реалізації у кримінально-виконавчій діяльності сучасних державних програм, що стосуються реформування зазначеної сфери суспільних відносин.

На підставі отриманих результатів дослідження визначено деякі особливості проведення відповідних заходів нормативно-правого, організаційно-управлінського, правозастосовного та іншого характеру, спрямованих на якісну видозміну змісту процесу виконання – відбування покарань в умовах воєнного стану в Україні (2022-2025 рр.).

Доведено, що в ситуації постійного недофінансування органів і установ виконання покарань з Державного бюджету України, одним із додаткових джерел у цьому сенсі могли б стати доходи, які отримуються від працевикористання засуджених у місцях позбавлення волі, а також введення на рівні спеціального законодавчого акту обов'язку для вказаних суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин працювати у процесі відбування даного покарання.

Констатовано також, що в умовах проведення мобілізації в Україні слід також суттєво змінити підходи щодо кадрового забезпечення системи Державної кримінально-виконавчої служби України, а саме – замість осіб чоловічої статі з числа персоналу, які придатні до військової служби, варто залучити до роботи в органах і установах осіб жіночої статті, а також пенсіонерів даної галузі суспільної діяльності.

Крім цього, акцентовано увагу на такому юридичні значущому факті, як відсутність в умовах воєнного стану належного громадського контролю за процесом виконання – відбування покарань, що обумовлено у зв'язку з цим й відповідними правообмеженнями, що визначені з цього приводу в Конституції України.

Вищевикладене дає змогу стверджувати, що якісна видозміна змісту та спрямованості реформ у сфері виконання покарань і пробації України в умовах воєнного стану (2022-2025 рр.) діалектично обумовлюється низкою особливостей впливу останнього на процес виконання – відбування покарань, а також сформованих у зв'язку з цим негативних тенденцій, нейтралізація, блокування, ліквідація тощо яких, має стати предметом комплексного вирішення на всіх рівнях суспільної діяльності в нашій державі (законодавчому, організаційно-управлінському, контрольно-наглядовому, доктринальному, т. ін.).

Ключові слова: реформа, кримінально-виконавча діяльність; персонал органів та установ виконання покарань; особливості; сфера виконання покарань і пробації України; засуджений; позбавлення волі; мобілізація.

Kolb O.G., Pavlyukh O.A. Peculiarities of reforms in the field of execution of sentences and probation of Ukraine under martial law.

This scientific article analyzes the state and level of effectiveness of implementation in criminal-executive activities of modern state programs related to the reform of the specified sphere of social relations.

Based on the results of the study, some features of the implementation of relevant measures of a regulatory, organizational-administrative, law enforcement and other nature aimed at qualitatively changing the content of the process of execution – serving sentences under martial law in Ukraine (2022-2025).

It is proven that in a situation of constant underfunding of bodies and institutions for the execution of sentences from the State Budget of Ukraine, one of the additional sources in this sense could be income received from the employment of convicts in places of deprivation of liberty, as well as the introduction at the level of a special legislative act of the obligation for the specified subjects of criminal-executive legal relations to work in the process of serving this sentence.

It is also stated that in the conditions of mobilization in Ukraine, it is also necessary to significantly change the approaches to staffing the system of the State Penal Service of Ukraine, namely, instead of male personnel who are suitable for military service, it is necessary to involve female personnel, as well as pensioners of this branch of social activity, to work in bodies and institutions.

In addition, attention is focused on such a legally significant fact as the absence of proper public control over the process of execution – serving sentences under martial law, which is due to this and the relevant legal restrictions defined in this regard in the Constitution of Ukraine.

The above allows us to assert that a qualitative change in the content and direction of reforms in the field of execution of sentences and probation in Ukraine under martial law (2022-2025) is dialectically determined by a number of features of the latter's influence on the process of execution - serving sentences, as well as the negative trends formed in this regard, the neutralization, blocking, elimination, etc. of which should become the subject of a comprehensive solution at all levels of social activity in our state (legislative, organizational and managerial, control and supervision, doctrinal, etc.).

Key words: reform, criminal enforcement activities; personnel of bodies and institutions for the execution of sentences; features; sphere of execution of sentences and probation of Ukraine; convict; deprivation of liberty; mobilization.

Постановка проблеми: Як показав аналіз змісту сучасних державних програм, що стосуються проведення реформ у сфері виконання покарань і пробації України (Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України 2017 року; Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року; Експериментальний проект «Платні камери у слідчих ізоляторах», т. ін.) [1], жодна із них не адаптована до їх реалізації в умовах воєнного стану в Україні та не містить у своїй структурі спеціального розділу «Особливості кримінально-виконавчої діяльності в період правового режиму воєнного стану».

Така правова прогалина [2, с. 271] підвищує рівень небезпеки та протиправних посягань на правопорядок не тільки в органах і установах виконання покарань (УВП), але й на охороняємі об'єкти національної безпеки України, що підтверджується офіційними статистичними даними та сучасними науковими розробками з означеної проблематики дослідження [3].

Зокрема, в умовах воєнного стану в Україні (2022-2025 рр.) у сфері виконання покарань і пробації сформувались наступні негативні тенденції, які потребують реагування на них з одного боку як суб'єктів законодавчої ініціативи (ст. 93 Конституції України), так й суб'єктів правозастосування [4], а саме:

а) щорічно, неточною та такою, що не відповідає дійсності, є офіційна інформація щодо кількості новоприбулих засуджених в УВП (іноді похибка складає більше 10 тис. осіб);

б) аналогічні недоліки і прорахунки характерні й для тих відомостей статистичного змісту, що стосуються кількості умовно звільнених засуджених з УВП, звільнених у зв'язку із закінченням строку відбування покарання, звільнених із слідчих ізоляторів;

в) постійно зменшується число засуджених, які тримаються у кримінально-виконавчих установах закритого типу, що не забезпечені роботою (у межах 41,49% від кількості працездатних осіб);

г) щорічно зменшується розмір середньомісячної зарплати засуджених у місцях позбавлення волі (3 тис. 503 грн. проти 6 тис. 700 грн., які визначені законом на рівні мінімальної заробітної плати);

ґ) інші проблемні аспекти кримінально-виконавчої діяльності, що у тому числі детерміновані (спричинені, обумовлені та зкорельовані) [5, с. 187-190] особливостями воєнного стану в Україні [6].

Виходячи з проведеного аналізу, можна констатувати, що в наявності конкретна прикладна проблема, яка має юридичну та кримінологічну обумовленість, та має стати предметом комплексних наукових досліджень.

Саме з цих міркувань **метою даної наукової статті** є обґрунтування необхідності доповнення сучасних державних програм, що стосуються процесу реформування кримінально-виконавчої діяльності в Україні, спеціальним правовим інститутом, який би відображав особливості функціонування сфери виконання покарань і пробації в умовах воєнного стану.

У той самий час, **головним завданням** цієї доктринальної розробки є формулювання науково обґрунтованих шляхів напрямів і засобів, спрямованих на досягнення визначеної у ній мети.

Стан досліджень. Вивчення наукової літератур и показало, що питаннями, які склали зміст предмета даного дослідження, досить активно займаються такі учені, як: О.М. Бандурко, В.С. Батиргареєва, Є.Ю. Бараш, І.Г. Богатирьов, В.В. Василевич, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, О.М. Джужа, Г.В. Дідківська, Ю.В. Кернякевич-Танасійчук, В.Я. Конопельський, І.М. Копотун, С.Ю. Лукашевич, І.С. Михалко, А.А. Музика, О.І. Плужнік, М.С. Пузирьов, С.П. Рябчинська, А.Х. Степанюк, Ю.В. Чабукаш, В.В. Шаблистий, В.І. Шакун, О.О. Шкута, І.С. Яковець та ін.

Поряд з цим, варто у зв'язку з цим зазначити, що в умовах воєнного стану в Україні дана проблематика на доктринальному рівні досліджена недостатньо, зокрема у контексті існуючих у зв'язку з цим на практиці особливостей забезпечення процесу виконання – відбування покарань, що й обумовило необхідність її розробки в якості окремої наукової статті, а також визначило її актуальність, теоретичну та практичну цінність.

Виклад основних положень. Згідно офіційних даних Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, із 182 УВП, які підпорядковані їй як окремо взяті юридичні особи (ст. 80 Цивільного кодексу (ЦК) України), діючими є тільки 109 установ [7]. Інші УВП або знаходяться на окупованих територіях Донецької та Луганської областей чи АР Крим, або «законсервовані» у зв'язку з оптимізацією, або знаходяться на деокупованих територіях Херсонської та Миколаївської областей (відповідно 29, 39 та 15 УВП) [7]. І це, як видається, можна віднести до однієї з особливостей проведення реформ у сфері виконання покарань і пробації України в умовах воєнного стану.

Щодо другої такої особливості, то вона пов'язана зі створенням у сфері виконання покарань і пробації України спеціального правового інституту у виді таборів для тримання військовополонених (який, щоправда, досі не визначений у нині діючому Кримінально-виконавчому кодексі (КВК) України, а існує у виді окремого Порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України [8]), що потребує виділення додаткових людських, фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, враховуючи спеціальний правовий статус зазначених суб'єктів правових відносин [9, с. 171–174].

Без сумніву, що остаточне вирішення даної проблеми лежить у площині діяльності Верховної Ради України, яка, як це передбачено ч. 2 ст. 19 та п. 14 ст. 92 Конституції України, має прийняти спеціальний законодавчий акт з цього питання та внести у зв'язку з цим відповідні зміни у чинний КВК з тим, щоб упорядкувати діяльність відповідних органів і УВП з означених питань.

Зміст третьої проблеми та, одночасно, особливостей проведення реформ у сфері виконання покарань і пробації України в умовах воєнного стану тісно пов'язаний із зазначеними вище та полягає у наступному:

1. Як і в попередні роки (1991-2021 рр.) так і у сьогоденні (2022-2025 рр.) на забезпечення потреб даної галузі суспільної діяльності з Державного бюджету України виділяється лише 40% від необхідних для цього коштів [10].

Враховуючи існуючі у зв'язку з цим проблеми, що пов'язані з дефіцитом Державного бюджету в умовах воєнного стану в Україні [11] , а також вказані вище галузеві завдання щодо вишукування додаткових джерел фінансування органів і УВП, у такій ситуації варто було б встановити на законодавчому рівні для всіх категорій засуджених, які відбувають покарання в УВП закритого типу (ч. 3 ст. 11 КВК), обов'язок працювати у процесі їх виконання.

Для цього слід ч. 1 ст. 118 КВК доповнити абзацом третім такого змісту:

«В умовах воєнного або надзвичайного стану для засуджених, позбавлених волі, може бути встановлений обов'язок працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією установи виконання покарань, на умовах, що визначені у цій статті Кодексу».

Такий підхід витікає як і змісту ч. 2 ст. 64 Конституції України, так і зі змісту Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а також з положень аналогічних міжнародно-правових актів, що стосуються правообмежень, які в таких ситуаціях вводяться для відповідних категорій громадян (зокрема, це передбачено ст. 15 Європейської конвенції з прав людини [12]).

Тим більше, що практика введення правообмежень для населення України вже апробована на пенсіонерах, що дало можливість зекономити значні кошти для Державного бюджету [13].

2. У системі ДКВС України працює значна частина осіб чоловічої статі, які могли б бути мобілізовані до Сил безпеки і оборони, але у силу правових прогалин з цього питання, а також закріпленого на законодавчому рівні права цих громадян на бронювання від виконання військового обов'язку [14], цей державний людський ресурс в умовах воєнного стану не використовується.

Вирішення цієї проблеми лежить у площині законодавчої та організаційно-управлінської діяльності, а саме – замість осіб чоловічої статі в умовах воєнного стану все більше використовувати можливості жінок, а також тих пенсіонерів, які за віком і за станом здоров'я здатні служити в системі ДКВС України.

Зазначений підхід ґрунтується на тій міжнародно-правовій практиці, що склалась у зв'язку з цим за кордоном, де у значній кількості УВП (так званих пенітенціарних установ) до роботи із засудженими залучають тільки осіб жіночої статі – і це дає значний позитивний ефект для виправлення засуджених [15, с. 242-267].

3. В умовах воєнного стану практично призупинена (знову ж таки, на підставі ч. 2 ст. 64 Конституції України) діяльність суб'єктів здійснення громадського контролю у сфері виконання покарань і пробації (ст. 25 КВК).

І, це при тому, що у цій галузі суспільної діяльності за цей період сформувались та набули подальшого розвитку негативні тенденції, що знижують ефективність кримінально-виконавчої та запобіжної діяльності, а також детермінують вчинення як засудженими, так і персоналом ДКВС України різноманітних правопорушень, включаючи й злочинного характеру [3].

На необхідності відновлення та підвищення рівня зазначеного виду моніторингу за процесом виконання – відбування покарань в Україні все частіше наполягають як вітчизняні [16], так і зарубіжні науковці [17].

І, це теж є однією з особливостей проведення сучасних реформ у даній галузі суспільних відносин.

4. У 2026 році завершується дія постанови Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р, якою схвалена Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року. При цьому затверджений цим нормативно-правовим актом Операційний план її реалізації у 2022-2024 рр. втратив чинність ще у минулому році.

Проте досі жодних проектів з означених питань Міністерство юстиції України, як центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері виконання покарань і пробації (ч. 1 ст. 11 КВК), не оприлюднив, що можна теж віднести до особливостей проведення реформ у зазначеній галузі суспільної діяльності.

Як видається, у такій ситуації актуальною та такою, що має прикладне значення, була б Стратегія (концепція, програма, цілі тощо) реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи (а, саме такою створена та функціонує до теперішнього часу (ст.ст. 1, 2, 5, 11, ін. КВК) в умовах воєнного стану, а пенітенціарні системи, якої апріорі в Україні не існує (позаяк вона передбачає відмінні від першої сутнісні елементи функціонування [18, с. 12-16].

Висновок. Таким чином, проведений аналіз стану та рівня ефективності реалізації реформ у сфері виконання покарань і пробації України в умовах воєнного стану (2022-2025 рр.) дозволяє констатувати, що якісна видозміна їх змісту та спрямованості діалектично обумовлюється низкою особливостей впливу останнього на процес виконання – відбування покарань, а також сформованих у зв'язку з цим негативних тенденцій, нейтралізація, блокування, ліквідація тощо яких має стати предметом комплексного вирішення на всіх рівнях суспільної діяльності в нашій державі (законодавчому, організаційно-управлінському, контрольно-наглядовому, доктринальному, т. ін.).

Зазначений підхід ґрунтується на високому рівні потенційних і реальних загроз, що посягають на правопорядок у сфері виконання покарань і пробації та на об'єкти правової охорони, які стосуються національної безпеки України у силу їх надзвичайної суспільної небезпеки та тих суспільно небезпечних наслідків, які наступають у результаті реалізації протиправної поведінки винних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Реформування пенітенціарної системи України. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua.
2. Теорія держави і права: підруч. / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смординський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
3. Вітвицький С.С., Ковальчук В.С., Колб О.Г., Назимко Є.С. Кримінально-процесуальні засади у правовому механізмі запобігання злочинам у сфері виконання покарань України: монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. С.С. Вітвицького. Кропивницький: Донецький держ. ун-т внутр. справ, 2024. 284 с.
4. Кельман М.С., Коваль І.М. Природа суб'єкта правозастосування. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 2. С. 31-32.
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : *Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки.* 424 с.
6. Букалов О. Кримінально-виконавча система України у 2024 році. Статистичний огляд. *Донецький меморіал*. URL: URL :https://ukrprison.org.ua/statistics/1740154223.
7. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: https://kvs.gov.ua/important-info/for-public.

8. Про затвердження Порядку тримання військовополонених: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 № 413. URL: https://www.kmu.gov.ua.
9. Мицька О.І., Сіренко К.Ю. Адміністративно-правовий статус таборів для військовополонених. «*Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Вип. № 03. Ч. 2. С. 171–174. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua.PDF.
10. Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів Державного бюджету, спрямованих Міністерству юстиції України та виконання покарань установами і органами Державної кримінально-виконавчої служби України, а також використання і розпорядження об'єктами державної власності, належними державі матеріальними та іншими активами, що мають фінансові наслідки для Державного бюджету: затверджено рішенням Рахункової палати від 12.10.2021 № 24-3. URL: https://rp.gov.ua.PDF.
11. Шикіна Н.А. Дефіцит Державного ббюджету як провідний індикатор бюджетної безпеки України. *науковий вісник Одеського національного економічного університету.* 2024. № 7-8 (320-321). С. 108–113.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська Конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua.
13. Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 03.01.2025 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
14. Про затвердження Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період. постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2024 № 560. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
15. Пузирьов М.С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах: монографія. Київ: ВД «Дакар», 2018. 514 с.
16. Громадський контроль за процесом виконання – відбування покарань в Україні: зміст, види та шляхи удосконалення: навч. посібник. Вид. 2-ге, випр. і доповн. / за заг. ред. к.ю.н., доц. В.В. Аніщук, д.ю.н., проф., Заслуженого юриста України І.М. Копотуна та д.ю.н., проф., Заслуженого юриста України В.В. Топчія. Ірпінь-Луцьк-Куновіце (Чеська Республіка); Вид-во «Терен», 2024. 256 с.
17. Alonsoj M., Andrews R. How privatization affects public servise quality: An empirical and lysis of prisons in England and Wales, 1998-2012. *International Public Management Jornal,* 2016. Vol. 19. Issur 2. P. 235–263.
18. Радов Г.О. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики.* 1996. № 1. С. 12–16.

УДК 343.211
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.6

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Кондратов Д.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
помічник проректора з науково-педагогічної роботи
та міжнародних зв'язків
Національного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0001-5426-4878

Шевелев К.Є.,
кандидат юридичних наук,
провідний фахівець відділу внутрішнього аудиту
Національного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-3501-5021

Тур І.Ю.,
доктор філософії (PhD), доцент кафедри права
Національного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут»
ORCID:/0000-0003-1630-7878

Кондратов Д.Ю., Шевелев К.Є., Тур І.Ю. Проблемні питання організації загальноосвітнього навчання засуджених до позбавлення волі.

У статті здійснено спробу окреслити проблемні питання організації загальноосвітнього навчання осіб, які засуджені до позбавлення волі.

Констатовано, що право на освіту є конституційним правом будь-якого громадянина, зокрема ст. 53 Конституції України закріплює це суб'єктивне право в нашій державі за кожним, при цьому не є виключенням і засуджені до позбавлення волі. Таким чином, право засуджених на освіту посідає важливе місце в системі їх прав, оскільки воно забезпечує всебічний розвиток особистості як найвищої соціальної цінності суспільства. Проте, механізм реалізації згаданого права щодо засуджених має свої особливості.

Провідна роль освіти полягає у тому, що коли засуджені до позбавлення волі задіяні в освітньому процесі, це, насамперед, відволікає їх від даремного, безглуздого проведення часу, а також допомагає у переосмисленні своїх життєвих позицій. На підставі цього автори стверджують, що підвищення культурного рівня засуджених у процесі навчання сприяє деякою мірою позитивній зміні їхньої особистості.

Встановлено, що хоча право на освіту осіб засуджених до позбавлення волі певним чином і обмежується, проте ці обмеження не поширюються на отримання повної загальної середньої освіти. Авторами проведено аналіз чинного законодавства, що регламентує порядок організації загальноосвітнього навчання засуджених до позбавлення волі в Україні. На підставі цього аналізу виявлено, що положення базового Закону України «Про освіту» встановлюють організаційні основи і принципи державної політики у галузі освіти, державні гарантії прав людини та громадянина у зазначеній сфері, пріоритет освіти у сфері розвитку суспільства. Закон України «Про загальну середню освіту» регламентує всю систему загальної середньої освіти, майже весь спектр питань, пов'язаних із функціонуванням галузі загальної середньої освіти. Спеціальним же нормативно-правовим документом, що регламентує порядок організації загальноосвітнього навчання засуджених до позбавлення волі в Україні, виступає «Порядок організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту».

Авторами статті зазначається, що на даний час стан організації загальноосвітнього навчання в установах відбування покарань хоча і має певні позитивні тенденції, проте не може бути визнаний таким, що у повній мірі відповідає міжнародним рекомендаціям з цього питання, тому модернізація освіти залишається важливим компонентом сучасної кримінально-виконавчої політики України.

Ключові слова: виправлення; засуджений; загальноосвітнє навчання; освіта; позбавлення волі; ресоціалізація.

Kondratov D.Y., Shevelev K.Y., Tur I.Y. Problem issues of organizing general education for prisoners.

The article attempts to outline the problematic issues of organizing general education for persons sentenced to imprisonment.

It has been stated that the right to education is a constitutional right of any citizen, in particular, Article 53 of the Constitution of Ukraine enshrines this subjective right in our state for everyone, and those sentenced to imprisonment are not an exception. Thus, the right of convicts to education occupies an important place in the system of their rights, since it ensures the comprehensive development of the individual as the highest social value of society. However, the mechanism for implementing the aforementioned right in relation to convicts has its own peculiarities.

The leading role of education lies in the fact that when prisoners are involved in the educational process, it primarily distracts them from useless, meaningless pastimes, and also helps them rethink their life positions. Based on this, the authors argue that increasing the cultural level of convicts in the process of education contributes to some extent to a positive change in their personality.

It has been established that although the right to education of persons sentenced to imprisonment is limited in some way, these restrictions do not apply to obtaining a complete general secondary education. The authors analyzed the current legislation regulating the procedure for organizing general education for prisoners in Ukraine. Based on this analysis, it was found that the provisions of the basic Law of Ukraine «On Education» establish the organizational foundations and principles of state policy in the field of education, state guarantees of human and citizen rights in this area, and the priority of education in the field of social development. The Law of Ukraine «On General Secondary Education» regulates the entire system of general secondary education, almost the entire range of issues related to the functioning of the general secondary education sector. A special regulatory document regulating the procedure for organizing general education for prisoners in Ukraine is the «Procedure for Organizing Complete General Secondary Education by Prisoners Sentenced to Imprisonment for a Certain Term or Life Imprisonment, as Well as Minors Taken into Custody».

The authors of the article note that at present the state of the organization of general education in penal institutions, although it has certain positive trends, cannot be recognized as fully complying with international recommendations on this issue, therefore the modernization of education remains an important component of modern penal policy in Ukraine.

Key words: correction; convict; general education; education; imprisonment; resocialization.

Постановка проблеми. Визнання за особою права на освіту є невід'ємним елементом правового регулювання будь-якої цивілізованої країни. Так право на освіту є конституційним правом будь-якого громадянина, зокрема ст. 53 Конституції України закріплює це суб'єктивне право в нашій державі за кожним, при цьому не є виключенням і засуджені до позбавлення волі. Проте, стосовно останніх механізм реалізації згаданого права має свої особливості. Як вже неодноразово зазначалося нами раніше, всебічний та гармонійний розвиток особистості неможливий без навчання, що є гарантією реалізації засудженим свого права на працю, на свободу літературної, художньої та наукової творчості [1, с. 111; 2, с. 128; 3, с. 68]. Таким чином, право засуджених на освіту посідає важливе місце в системі їх прав, оскільки воно забезпечує всебічний розвиток особистості як найвищої соціальної цінності суспільства.

Як справедливо зазначається у науковій літературі, одним з важелів демократизації і гуманізації кримінально-виконавчої системи та поступальної інтеграції України в Європейське співтовариство є забезпечення права на освіту осіб в умовах обмеження чи позбавлення волі для полегшення адаптації таких засуджених до умов життя на волі. Це передбачає налагодження, підтримку і реалізацію ініціатив взаємодії структур кримінально-виконавчої системи з громадськими організаціями, закладами освіти різних рівнів, громадами та іншими інституціями і об'єднаннями [4, с. 4].

Історія розвитку пенітенціарної системи підтверджує величезне значення освіти засуджених у місцях позбавлення волі. Виховання засуджених через навчання – ідея прогресивних педагогів минулого. Згодом вона одержала розвиток у працях К.Д. Ушинського, А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського. Ця ідея стала однією з провідних концепцій пенітенціарної педагогіки: навчання засуджених – найважливіший засіб їхнього морального відновлення, стимулювання подальшого розвитку. Крім того, проблематика загальноосвітнього навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, виступала предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, зокрема О.М. Бандурки, Є.Ю. Бараша, І.Г. Богатирьова, О.І. Богатирьової, І.В. Боднара, В.В. Василевича, В.В. Ворожбіт-Горбатюк, М.М. Гуренка, С.Ф. Денисова, Т.А. Денисової, О.М. Джужи, О.Г. Колба, Д.Ю. Кондратова, В.В. Пивоварова, Р.М. Підвисоцького, А.Х. Степанюка, М.Ю. Чечина, К.Є. Шевелева, І.С. Яковець та багатьох інших. Натомість, як показує практика роботи установ виконання покарань, на сучасному етапі реформування пенітенціарної системи даний напрям дослідження залишається вельми актуальним і в умовах сьогодення.

Метою статті є окреслення проблемних питань організації загальноосвітнього навчання осіб, які засуджені до позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. Надаючи можливість засудженим навчатися безкоштовно, держава тим самим виявляє турботу про їх майбутнє, що свідчить про гуманізм кримінально-виконавчої політики України. Як вже зазначалося у наших попередніх роботах, провідна роль освіти полягає у тому, що коли засуджені до позбавлення волі задіяні в освітньому процесі, це, насамперед, відволікає їх від даремного, безглуздого проведення часу, а також допомагає у переосмисленні своїх життєвих позицій. У зв'язку з цим можна стверджувати, що підвищення культурного рівня засуджених у процесі навчання сприяє деякою мірою позитивній зміні їхньої особистості. Саме за допомогою освіти формується світогляд громадян, їх ціннісні орієнтації, розуміння та сприйняття існуючих у суспільстві норм поведінки, культурних цінностей і традицій [1, с. 112].

Хоча право на освіту осіб засуджених до позбавлення волі певним чином і обмежується, проте ці обмеження не поширюються на отримання повної загальної середньої освіти. Так, відповідно до положень ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, поряд зі встановленим порядком виконання та відбування покарання (режимом), пробацією, суспільно корисною працею, соціально-виховною роботою та громадським впливом, є загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, також у ч. 1 ст. 107 КВК України зазначено, що засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту, крім того згідно з ч. 1 ст. 125 КВК України у колоніях відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти [5].

Треба зазначити, що положення базового Закону України «Про освіту» встановлюють організаційні основи і принципи державної політики у галузі освіти, державні гарантії прав людини та громадянина у зазначеній сфері, пріоритет освіти у сфері розвитку суспільства. Закон України «Про загальну середню освіту» регламентує всю систему загальної середньої освіти, майже весь спектр питань, пов'язаних із функціонуванням галузі загальної середньої освіти. Спеціальним же нормативно-правовим документом, що регламентує порядок організації загальноосвітнього навчання засуджених до позбавлення волі в Україні, виступає «Порядок організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту», який був затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25 червня 2020 року № 526 [6].

Принагідно зауважимо, що зміст цієї постанови Кабінету Міністрів України враховує пропозиції, внесені під час проведення робочих зустрічей за участю представників Міністерства освіти і науки України, Уповноваженого Верховної Ради України з дотримання прав дитини та сім'ї та громадських організацій [7]. Зазначений нормативно-правовий акт відповідає чинному законодавству про освіту і детально регламентує освітній процес у виховних, виправних колоніях та слідчих ізоляторах, враховуючи всі категорії осіб, які тимчасово ізольовані від суспільства та з різних причин не мають повної загальної середньої освіти. Згаданий Порядок встановлює механізм реалізації конституційного права осіб, засуджених до позбавлення волі, на здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх школах трьох ступенів, які утворюються у виховних колоніях, причому, відповідно до ч. 3 ст. 125 КВК України, засуджені, які навчаються в них, підручниками, зошитами та письмовим приладдям забезпечуються безоплатно [5].

Проте, слід пам'ятати, що процес освіти засуджених має свою особливість, оскільки відбувається у специфічних умовах позбавлення волі, тому основною проблемою такого навчання виступає те, що особа перебуває в ізоляції від суспільства, від життя людей, які перебувають на волі, тому тут виникає закономірне протиріччя, на яке вже зверталась увага у науковій літературі: освіта організовується з благими намірами (для виправлення особи), але сприймається засудженими як додаткове покарання, крізь призму кари. Негативне ставлення до освіти, природно, позначається на її результативності [4, с. 11; 8, с. 173]. Таким чином, виявляється необхідність розробки та обґрунтування іншої логіки й принципів освіти в установі виконання покарань для сприйняття її як позитивно-виховного впливу, який сприяє ресоціалізації [3, с. 69].

Вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на те, що фахівці в галузі кримінально-виконавчого права, окрім недоліків, на які вказує Міністерство юстиції України (слабке фінансування щодо оновлення навчальної літератури та забезпечення її достатньою кількістю, недостатнє забезпечення навчальних закладів технічними засобами навчання та комп'ютерною технікою, відсутність розширення кількості навчальних кабінетів), виділяють такі проблемні аспекти в організації освіти засуджених: 1) небажання самих засуджених навчатись із тих чи інших причин; 2) недостатню професійну підготовку педагогічного складу; 3) неузгодженість у спільній діяльності, спрямованій на загальноосвітнє та професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі, адміністра-

ції установ виконання покарань із педагогічним складом; 4) недосконалість спільної нормативно-правової бази; 5) відсутність у чинному законодавстві України вказівки на спосіб отримання освіти (особливо це стосується дистанційного навчання, яке, на нашу думку, має розглядатись як реалізація права на отримання освіти з використанням дистанційних освітніх технологій), оскільки вищезазначені положення та національне законодавство про освіту, КВК України вказують лише на види й форми отримання освіти засудженими до позбавлення волі; 6) зневагу до гуманізації загальної освіти в органах та установах виконання покарань [4, с. 11-12; 9, с. 215].

Також науковці зауважують на тому, що місця позбавлення волі занадто часто характеризуються негативними умовами навчання або несприятливим середовищем для навчання. Тому існує ризик, що це покарання дійсно може погіршити фактори, пов'язані з повторними правопорушеннями. Проблеми, з якими стикається нині тюремний персонал і вихователі, різноманітні. Вони включають в себе різноманітність і постійну зміну профілю тюремного населення; необхідність йти в ногу зі змінами в системі загальної освіти і системі навчання і впровадження нових технологій навчання, що видається особливо складним у зв'язку з проблемами безпеки в тюремному середовищі. Крім того, з ростом чисельності ув'язнених по всій Європі (нині налічується близько 640 000 ув'язнених в державах – членах ЄС) і подальшу переповненість місць позбавлення волі (збільшення випадків застосування покарання у виді позбавлення волі), існує ризик того, що освіта може посісти одне з найнижчих місць в списку пріоритетів тюремного режиму через навантаження на ресурси і фінансування. Тобто у контексті економічного спаду і зростання конкуренції на ринках праці, ув'язненим потрібно більше, ніж будь-коли, мати можливість отримати навички та компетенції для збільшення їх шансів працевлаштування після звільнення. Крім того, освіта також може допомогти прищепити засудженим почуття того, що вони не відсторонені повністю від суспільства, залишаються його частиною, вони будуть його частиною і після звільнення [4, с. 29, 31].

Варто зазначити, що рівень освіти та можливість її здобуття впливає на широке коло проблем, для вирішення яких на сьогоднішній день установи ДКВС України вже підключені до глобальної мережі Інтернет, тому засуджені мають змогу навчатись дистанційно та користуватися найпопулярнішими освітніми платформами [10]. Проте, на жаль, слід констатувати, що трапляються непоодинокі випадки, коли особи, які направляються за вироком суду в місця позбавлення волі для відбування призначеного їм покарання, не вміють елементарно рахувати або писати, у зв'язку з чим гостро постає питання щодо отримання останніми не повної загальної середньої освіти (що в даному випадку є занадто високою «планкою» для засуджених), а спочатку – початкової загальної освіти.

Так, відповідно до наукових розвідок В.В. Пивоварова, за підсумками 2021/2022 навчального року здобули повну загальну середню освіту 729 осіб з числа засуджених та узятих під варту. Отже, 82 % засуджених учнів потребували лише підвищення освітнього рівня з базової середньої до повної середньої освіти, однак 17 % засуджених мали лише початкову освіту, що в контексті співставлення віку кримінальної відповідальності і рівня успішності в проходженні ступенів загальної середньої освіти вказують на загрозливу соціальну занедбаність приблизно п'ятої частини засуджених до позбавлення волі [11].

Тому ми повністю погоджуємося із тезою про те, що освіта засуджених в період відбування покарань повинна спрямовуватись на досягнення загальноосвітньої мети. Неабиякого значення має організація відновлювального чи компенсуючого навчання, коли засуджені мають змогу подолати функціональну неграмотність (мовну, іншомовну, комп'ютерну чи цифрову, математичну, компетентності природничих наук і технологій) [4, с. 38].

Висновки. Отже, проведені як нами особисто, так і багатьма іншими науковцями дослідження дають підстави констатувати, що на даний час стан організації загальноосвітнього навчання в установах відбування покарань хоча і має певні позитивні тенденції, проте не може бути визнаний таким, що у повній мірі відповідає міжнародним рекомендаціям з цього питання, оскільки не забезпечує потреб засуджених у саморозвитку, а також зосереджений, переважно, на формальній освітній діяльності, що значно обмежує коло залучених до нього осіб. Тому, на нашу думку, вкрай важливим постає необхідність вирішення питання стосовно створення умов та запровадження дистанційного навчання засуджених як частини їх загальноосвітнього навчання. Модернізація освіти є сьогодні важливою компонентою сучасної кримінально-виконавчої політики України. Змінюються зміст та ідеологія освіти, змінюються й освітні технології. Вирішення цих завдань неможливе поза межами процесу інформатизації освіти. Тому інформаційно-комунікаційні технології стають сьогодні невід'ємною частиною єдиної системи освіти країни, яка має забезпечити вільний і оперативний доступ до якісних освітніх ресурсів. Підтвердженням тому виступає й те, що відповідно до КВК України засудженим вже дозволено користуватись мережею Інтернет [12, с. 115–116]. При цьому слід погодитися з тезою про те, що у чинному законодавстві йде мова лише про види і форми освіти, однак відсутня вказівка на спосіб отримання освіти, хоча за змістом чинного законодавства

дистанційне навчання і є способом реалізації права на отримання освіти з використанням сучасних освітніх технологій, цифрових застосунків, освітніх платформ тощо [4, с. 12].

Таким чином, на наше переконання, необхідно суттєво підсилювати освітній компонент роботи установ виконання покарань, адже позбавлення волі – це не тільки примусове покарання, його можна і потрібно використовувати для навчання та ресоціалізації засудженого, адаптації його до нових умов життя. Особливо це актуально для розвитку молодого покоління, яке ще не звикло до праці та має споживацькі інтереси.

Вельми слушними із цього приводу видаються міркування О. М. Литвинова та Ю.В. Орлова, які зазначають, що зміна ідеології, способу мислення, сприйняття соціального значення пенітенціарної функції не як каральної, репресивної, а як сервісної, клінічної на відповідній організаційній, матеріальній основі – це завдання, яке має ініціюватися на рівні саме формальних інституційних перебудов, забезпечених належним правовим, програмним та організаційно-управлінським супроводом із широким залученням громадських організацій. Роль останніх має бути зведена до формування своєрідного містка між державою та суспільством щодо налагодження порозуміння стосовно запроваджуваних реформ, корінь яких – лібералізація пенітенціарної діяльності, зміна її системи координат з протиборства на допомогу, діалог, навчання [13, с. 174].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кондратов Д.Ю., Шевелев К.Є. Загальноосвітнє та професійно-технічне навчання як засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2022. № 2 (27). С. 110–119.
2. Боднар І.В., Кондратов Д.Ю. Деякі особливості професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі. Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук – 2022: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 10 черв. 2022 р.) / гол. ред. О.М. Тогочинський; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2022. С. 128–131.
3. Кондратов Д., Шевелев К. Деякі проблемні питання організації загальноосвітнього навчання засуджених до позбавлення волі. Захист та стійкість критичної інфраструктури: матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 14 травня 2025 року). *Пропілеї права та безпеки*: наук. журнал / Ред. кол. Н.Є. Філіпенко, С.Ю. Лукашевич, Т.М. Лазарева та ін. Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут», 2025. № 6-7. С. 68–70.
4. Ворожбіт-Горбатюк В.В., Пивоваров В.В., Яковець І.С. Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи: монографія. Харків: Право, 2023. 110 с.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15 (дата звернення: 01.07.2025).
6. Про затвердження Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту: постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2020 № 526// База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.07.2025).
7. Кабінетом Міністрів України затверджено Порядок організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі. URL: https://kvs.gov.ua/new/note/3966/ (дата звернення: 01.07.2025).
8. Чечин М.Ю. Сучасний стан освіти засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2016. № 23. С. 173–176.
9. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: монографія; за заг. ред. А.Х. Степанюка. Харків: Кроссроуд, 2011. 298 с.
10. Створюємо умови для здобуття вищої освіти засудженими. URL: https://kvs.gov.ua/new/note/13183/ (дата звернення: 01.07.2025).
11. Пивоваров В.В. До питання важливості дотримання прав засуджених на гарантовану освіту. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 55)*: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Ополе, Польща, 8–9 листопада 2023 р.) / [редкол.: О. Яремко та ін.]; ГО «Наукова спільнота»; WSZIA w Opolu. Тернопіль. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3691 (дата звернення: 01.07.2025).
12. Права та законні інтереси засуджених до позбавлення волі в умовах. реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: монографія; за заг. ред. А.Х. Степанюка. Харків: Право, 2015. 246 с.
13. Литвинов О.М., Орлов Ю.В. Антипостмодерн: кримінологічні етюди. Харків: Право, 2020. 280 с.

УДК 343.3:343.91/.97
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.7

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДЕЗІНФОРМАЦІЮ ТА МАНІПУЛЯЦІЇ В МЕДІА

Красько М.І.,
старший викладач кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0009-9446-3455
e-mail: m.i.krasko@nuwm.edu.ua

Цевух А.І.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 - Право
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0001-9696-5971
e-mail: tsevukh_p24@nuwm.edu.ua

Красько М.І., Цевух А.І. Кримінальна відповідальність за дезінформацію та маніпуляцію в медіа.

У сучасному світі інформація набуває гігантських масштабів, а її основний обсяг транслюється медіа. Саме тому дезінформація та маніпулятивні технології перетворюються на суттєвий виклик для демократичного устрою. . Особливу загрозу маніпуляції та дезінформація становлять для національної безпеки країни, яка перебуває у війні. У статті було досліджено кримінально-правовий аспект протидії поширенню недостовірної інформації та застосування маніпулятивних технологій при висвітленні інформації у медіа. Основна увага у статті приділена аналізу законодавчих норм, що встановлюють відповідальність за подібні діяння, а також викликам, що виникають при застосуванні таких норм.

При дослідженні даної теми було розглянуто міжнародний досвід протидії дезінформації, а саме правовий підхід Європейського Союзу, США, країн Африки та Азії, які активно борються з дезінформацією та маніпуляціями у медіа, шляхом створення антифейкових законодавств. Праця аналізує українську нормативну базу, до якої входить Закон України «Про медіа», положення Кримінального Кодексу України та інших актів, що забезпечують інформаційну безпеку. В роботі було досліджено склади злочинів, які передбачає своїми положеннями Кримінальний кодекс. серед яких статті про заклики до насильства, поширення пропаганди війни, завідомо неправдиве повідомлення про загрозу, тощо.

Важливим аспектом дослідження є визначення межі встановлення межі між безпекою та свободою слова і злочинними діяннями, що має характер маніпуляції та дезінформацію в засобах масової інформації. Автори аналізують проблемний аспект доказування навмисного поширення неправдивої та маніпулятивної інформації і важливості залучення експертів до таких справ. У праці розглядається питання відповідальності медіа-ресурсів, онлайн-платформ та соціальних мереж у питанні модерації контенту.

Стаття пропонує рекомендації щодо вдосконалення кримінально-правових механізмів боротьби з дезінформацією та маніпуляціями у медіа шляхом встановлення чіткіших критеріїв кваліфікації подібних правопорушень. Також, робота підкреслює наскільки важливо для протидії подібним правопорушенням забезпечувати міжнародну співпрацю у даній сфері і постійно вдосконалювати показник медіаграмотності власного населення. Дослідження актуальне для правознавців, політиків, правоохоронців та всіх, хто цікавиться питанням забезпечення інформаційної безпеки в епоху гібридних війн.

Ключові слова: дезінформація, маніпуляції, кримінальна відповідальність, медіа, свобода слова, пропаганда, інформаційна безпека, фейкові новини.

Krasko M.I., Tsevukh A.I. Criminal liability for disinformation and manipulation in the media.

In the modern world, information has reached gigantic proportions, with the majority of it being disseminated through the media. Consequently, disinformation and manipulative technologies have become a significant challenge to democratic governance. Manipulation and disinformation pose a

particular threat to the national security of a country at war. This article examines the criminal-legal aspects of countering the spread of false information and the use of manipulative technologies in media coverage. The main focus is placed on the analysis of legislative provisions that establish liability for such acts, as well as the challenges arising in their practical application.

In the course of the research, international experience in combating disinformation was considered, specifically the legal approaches of the European Union, the United States, African and Asian countries, which actively fight against disinformation and manipulations in the media by adopting anti-fake legislation. The study also analyzes the Ukrainian legal framework, including the Law of Ukraine «On Media,» provisions of the Criminal Code of Ukraine, and other acts ensuring information security. The paper investigates the corpus delicti of crimes stipulated by the Criminal Code, such as incitement to violence, dissemination of war propaganda, and knowingly false reports of threats, among others.

An important aspect of the study is defining the boundary between ensuring security and protecting freedom of speech, and criminal acts of manipulation and disinformation in mass media. The authors examine the problematic issue of proving the intentional spread of false and manipulative information and emphasize the importance of involving experts in such cases. The article also considers the responsibility of media outlets, online platforms, and social networks in terms of content moderation.

The study provides recommendations for improving criminal-legal mechanisms to combat disinformation and manipulations in the media by establishing clearer criteria for qualifying such offenses. Furthermore, the article highlights the importance of international cooperation in this sphere and the need to continuously improve media literacy among the population. The research is relevant for legal scholars, policymakers, law enforcement officials, and all those interested in ensuring information security in the era of hybrid wars.

Key words: disinformation, manipulation, criminal liability, media, freedom of speech, propaganda, information security, fake news.

Постановка проблеми: з розвитком технологій і процесу становлення інформаційного суспільства, масова комунікація через медіа ресурси стала важливим інструментом здійснення впливу на людську свідомість, політичні процеси та національну безпеку. XXI століття відоме явищем «гібридної війни», де медіа відіграють не останню роль, здійснюючи потужний психологічний вплив на певні категорії населення. Медіа певних країн характеризуються використанням маніпуляцій та дезінформації у висвітленні певних матеріалів, які, внаслідок обробки пропагандистськими технологіями, призводять до зростання кількості соціальних конфліктів, спотворення інформаційного простору і створюють загрозу для свободи слова і демократії. Основа проблеми полягає в тому, чи достатньо на поточний момент в Україні тієї нормативно-правової бази запобігання дезінформації та як при боротьбі з такими правопорушеннями, не перетнути межу між свободою слова і дотримання суспільної безпеки. В контексті сьогодення, дане питання особливо важливе для України, яка фактично стала одним з полігонів випробування пропагандистських технологій та дезінформації в процесі гібридної війни, що ведеться проти України з 2014 року.

Дослідження проблеми: зважаючи на актуальність даної проблеми у сучасному суспільстві, доволі чимало вітчизняних науковців досліджувало питання протидії явищу дезінформації та маніпуляціям у медіа. Зокрема, В. Шевченко у своїй праці досліджував різновиди маніпуляцій в онлайн-медіа та соціальних мережах, В.І. Маляренко своєю працею зробила вагомий внесок у дослідження даного питання висвітливши найкращі практики зарубіжного досвіду боротьби з фейками та дезінформацією. І. Дорощук та І. Онофрійчук сумісно дослідили питання методів маніпулювання громадською думкою у процесі російсько-українського конфлікту, що особливо важливо для підвищення медіаграмотності українського населення.

Метою статті є дослідження питання встановлення кримінальної відповідальності за дезінформацію та маніпуляції в медіа, а також з'ясування можливостей дотримання балансу у даному питанні заради дотримання прав людини і функціонування безпечного інформаційного середовища.

Виклад основного матеріалу: Свобода слова є однією з основ функціонування демократичного суспільства, де медіа відіграють роль посередника між суспільством і глобалізованим світом висвітлюючи локальну і міжнародну інформацію. Але, на жаль, трапляються випадки, коли суб'єкти медійної сфери у своїй діяльності використовують дезінформацію, створюють на основі пропаганди фейкові новини, внаслідок чого підривається довіра до медіа і спотворюється саме поняття «інформаційна безпека». Особливо обговорення негативного ефекту від маніпуляції та дезінформації важливе саме сьогодні, зважаючи на триваючу війну в Україні, де наш ворог використовує медіа, як один із найбільш ефективних інструментів у війні, шляхом ведення потужної пропаганди, яке генерує у російського населення викривлену картинку бачення світу і таким чином, пропаганда надає російському уряду підтримку і легітимність в очах народу [10, с. 19].

Фейкові новини, які створюють пропаганда та маніпуляції, мають на своїй меті здійснити вплив на аудиторію, за рахунок чого суб'єкт створення дезінформації, намагається змусити бачити певних людей інформацію під вигідним кутом для конкретного медіа, яке виконує приватне чи навіть державне замовлення з «правильного» висвітлення події. Конкретно термін «фейк» має багато значень, але його можна визначити як неправдиву або викривлену інформацію, яка поширюється в медіа заради дезорієнтації цільової аудиторії з метою переконати останню в потрібному баченні ситуації для того, хто створив фейк. За своїм характером фейкові новини можна поділити на масмедійні (створюються спеціально для медіа і через них поширюються) та мережеві чутки (поширюються соціальними мережами з метою дискредитації конкретних осіб або викривленого бачення певної події). Завдяки розвитку технологій фейки можуть бути у формі відеофейка, фотофейка та стандартного журналістського фейкового матеріалу [9, с. 22].

Пропаганда, дезінформація та маніпуляції у суспільстві мають значно довшу історію існування, ніж свобода слова, а тому і пропаганда має такий великий вплив у сучасному світі. Один із найдавніших прикладів пропаганди датується далеким 1274 роком до нашої ери, коли єгипетський фараон Рамзес II представив свою поразку при Кадеші, як власний тріумф і висік на храмах зображення власної «перемоги» [6, с. 10]. 1307 року французьким королем Філіпом IV було звинувачено орден тамплієрів у злочинах, звинувачення у яких будувалися на сфабрикованих доказах, що стало приводом для «легітимності» знищення ордену та його учасників. У 1835 році газета The New York Sun опублікувала низку статей про «людей-кажанів», які проживають на Місяці, що стало для історії відомо, як «Велика місячна афера» [14]. У XX столітті, а саме у 1938 році, відбулася радіопостановка Орсона Веллса «Війна світів», яка переконала слухачів у реальності інопланетного вторгнення, що спричинило значну паніку. 2016 року в соціальних мережах було поширено чимало фейкових новин стосовно втручання іноземних держав у вибори США, на яких переміг Дональд Трамп. 10 травня 2025 року Україну відвідали президент Франції Еммануель Макрон, новопризначений Федеральний канцлер Німеччини Фрідріх Мерц та прем'єр-міністр Великобританії Кір Стармер, яких російські засоби масової інформації звинуватили у вживання наркотиків в процесі відвідання української столиці. Ці дані російської пропаганди спростувала офіційна прес-служба Єлисейського палацу: «Коли європейська єдність стає незручною, дезінформація заходить так далеко, що звичайна серветка виглядає як наркотики. Ці фейкові новини поширюють вороги Франції, як за кордоном, так і всередині країни. Ми повинні залишатися пильними проти маніпуляцій» [7].

Аналізуючи українське законодавство стосовно протидії дезінформації та маніпуляції у медіа, варто виокремити положення Кримінального кодексу України (ККУ), які найбільше стосуються неправдивої інформації та пропаганди, а саме статті 259 (завідомо неправдиве повідомлення про загрозу), 436 (поширення пропаганди війни), 436-2 (виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії проти України) [8].

Розпочинаючи аналіз положень ККУ, які на нашу думку, мають відношенню напряму до дезінформації та маніпуляціям в медіа, варто виділити статті 259,436 та 436-2 ККУ. Стаття 259 ККУ - це завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності (наприклад підпалу, вибухів або інших дій, що можуть загрожувати загибеллю людей чи іншими тяжкими наслідками). Суб'єктами даного правопорушення є особи, які досягли 16 річного віку і умисно чинять відповідне діяння з усвідомленням неправдивості наданої ними інформації. Стаття передбачає покарання у першій частині від 2 до 6 років позбавлення волі, а якщо ж діяння спричинило тяжкі наслідки або було скоєно повторно чи стосується об'єктів критичної інфраструктури (будівлі органів влади, закладів освіти або охорони здоров'я), частина 2 передбачає позбавлення волі на строк від 4 до 8 років. За цією статтею Верховний суд у справі № 678/527/22 від 23.02.2023 р. залишив без змін рішення суду першої інстанції та апеляційного суду, де особі було призначено покарання у вигляді 4 роки і 6 місяців позбавлення волі за неправдиву інформацію про замінування будинку. Хоча даний випадок не є прикладом вчинення даного правопорушення саме у медіа-просторі, такі випадки зазвичай висвітлюють в ЗМІ, що може визвати дезорієнтацію та паніку серед населення [4].

Стаття 436 - пропаганда війни, полягає у публічних закликах до агресивної війни чи розв'язання воєнного конфлікту. Суб'єктом відповідальності за дане правопорушення може бути будь яка особа, якій виповнилося 16 років і яка умисно вчиняла таку дію з усвідомленням наслідків від неї. У положеннях статті передбачається декілька видів покарань, де можливо застосування санкціїї арешту до 6 місяців, позбавлення волі на строк до 3 років або виправні роботи на строк до 2 років. Тут за приклад, можна навести два інциденти. У першому, вироком Червоноармійського районного суду м. Покровськ Донецької області (з 25 квітня 2025 року отримав нову назву – Покровський міськрайонний суд Донецької області) 2020 року було винесено вирок для жінки, яка через російську соціальну мережу «Вконтакте» публічно займалася пропагандою війни у період з 2015 по

2018 роки, де закликала до вчинення умисних дій, що направлені на зміну державного кордону України. Суд засудив особу до 3 років і 3 місяців позбавленні волі і 1 одного року іспитового строку [13].

Ще один випадок за цією статтею відбувся також цього ж року, де Деснянський районний суд м. Чернігів засудив чоловіка заочно за розміщення на власному сайті публічних закликів до агресивної війни і розв'язання воєнного конфлікту. Порушника було засуджено заочно до 3 років позбавлення волі, проте вирок не набрав законної сили внаслідок переховування обвинуваченого від слідства.

Стаття 436-2 ККУ полягає у виправдовуванні, визнанні правомірною або запереченні збройної агресії РФ проти України. Суб'єктом даного правопорушення є будь яка особа, починаючи з віку 16 років, яка умисно вчиняє відповідні дії, усвідомлюючи їх наслідки під час публічного виправдовування або визнання правомірності збройних дій РФ проти України або звеличення тих осіб, які причетні з боку агресора до цих дій. В частині першій передбачається санкція у виді обмеження волі на строк до 5 років або позбавленні волі на той самий строк. Частина друга передбачає позбавлення волі від 5 до 8 років з можливою конфіскацією майна, якщо дане правопорушення було вчинено повторно або за попередньою змовою осіб. 28 листопада 2022 року було винесено вирок Шевченківським районним судом м. Києва, який визнав винуватим у правопорушенні передбаченим статтею 436-2 громадянина України, який на той момент працював лікарем-анестезіологом в Київській міській клінічній лікарні № 3 [3]. Правопорушник був звинувачений за розміщення в месенджері «Telegram» різноманітних дописів, які вводили інших громадян в оману шляхом використання дезінформації та маніпуляції, яка запевняла про те, що російські солдати це «рятівники від фашизму», українська влада це «ворог» і що потрібно допомагати збройним силам РФ в збройній агресії проти України. Судом було призначено 5 років позбавлення волі, проте засудженого звільнили від покарання з іспитовим строком на два роки.

Не дивлячись, що в Україні вже наявні механізми відповідальності адміністративно-кримінального характеру за дезінформацію та маніпуляції, досі немає конкретного ухваленого закону, який охоплює дезінформацію в цілому, що є прогалиною в законодавстві. Це, в свою чергу, зменшує ефективність протидії такому діянню, оскільки правопорушника можна буде притягти до відповідальності виключно за передбачені у КУпАП або ККУ форми дезінформації чи маніпуляції, а не за саме комплексне явище дезінформації чи маніпуляції.

Інформаційна безпека є основою існування будь якого демократичного суспільства, а тому її забезпечення це одна із найважливіших задач уряду. Усвідомлюючи це, український президент Володимир Зеленський 8 листопада видає Указ № 837/2019, де пунктом 7 передбачається до кінця 2019 року розробити та внести на розгляд Верховної Ради України законопроєкт про врегулювання діяльності медіа в Україні та положення про механізми запобігання розповсюдження недостовірної, викривленої інформації та її спростування [5, с. 193-194]. У листопаді 2019 року міністр культури молоді та спорту В. Бородянський зі своїм заступником А. Максимчуком презентували концепцію захисту інформаційного простору України від дезінформаці, 17 січня 2020 року було офіційно презентовано законопроєкт «Про протидію дезінформації», 20 січня Міністерством культури молоді та спорту (наразі – Міністерство культури та інформаційної політики) було надано порівняльну таблицю до законопроєкту для публічних обговорень. Законопроєкт визначав, що таке дезінформація, адміністративну та кримінальну відповідальність – в рамках адміністративної передбачався штраф від 5 мінімальних зарплат до 2 тисяч мінімальних зарплат за різні правопорушення, кримінальна відповідальність передбачала покарання в розмірі від 5 до 10 тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк від 1 до 2 років. Також кримінальні санкції за цим законопроєктом передбачали покарання від 2 до 5 років позбавлення волі за використання ботів та засобів умисної підробки джерел інформації. Фінансування дезінформації передбачало позбавлення волі на строк від 3 до 5 років. Цією законодавчою ініціативою передбачалося створення посади Уповноваженого з інформації, якого призначав Кабінет Міністрів України та який мав право звертатися до суду з вимогами спростувати дезінформацію або оприлюднювати відповіді на таку неправдиву інформацію. Важливим аспектом було передбачене у законопроєкті положення про програми медіаграмотності для населення, оскільки згідно заяви міністра культури, молоді та спорту В. Бородянського, відповідно до досліджень, в Україні 92% населення не може відрізнити фейкову новину від справжньої [1]. Для прозорої журналістики передбачалося створення журналістського самоврядування (мала розробити кодекс етики журналістів), статус «професійний журналіст» та індекс довіри до медіа.

Але, не дивлячись на переваги, даний законопроєкт мав і недоліки. Проти даного законопроєкту виступили українські журналісти, комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики Верховної Ради, моніторингова місія ООН з прав людини, ОБСЄ та Європейська федерація

журналістів. Серед недоліків зазначено занадто великі ризики для свободи слова і журналістики, непропорційність покарань, недостатній зміст визначення «дезінформація», дискримінація журналістів за професійними ознаками (поділ на тих, хто входитиме до професійної асоціації та матиме статус «професійного журналіста» і матиме доступ до органів державної влади та на тих, хто не матиме таких прав і статус, бо не входить до асоціації), поява посади уповноваженого, який матиме широке коло повноважень з питання регуляції свободи слова і не матиме контролю за своєю діяльністю з боку громадськості [11]. Так наприклад, Наталія Лігачова як голова громадської організації «Детектор медіа», заявила, що організація проти криміналізації фейків у ЗМІ [2].

Аналізуючи досвід зарубіжжя, в багатьох країнах фейкові новини законодавчо були криміналізовані. В межах ЄС кримінальну відповідальність за дезінформацію застосовують Угорщина (від 1 до 5 років позбавлення волі за таке діяння), Мальта (ув'язнення від 1 до 3 місяців, за повторності зростає до 6 місяців та можливий штраф в 1 тисячу євро) та Греція (передбачає до 5 років позбавлення волі). Казахстан за статтею 274 Кримінального Кодексу передбачає позбавлення волі до 7 років за дезінформацію, кримінальне законодавство Малайзії передбачає позбавлення волі до 6 років і 123 тисячі доларів США штрафу, а Сінгапур своїми нормами встановив можливі санкції у розмірі до 10 років позбавленні волі та накладання штрафу до 1 млн сінгапурських доларів. Єгипет у 2018 році ухвалив закон, який дозволяє піддавати кримінальній відповідальності осіб, які мають у Інтернеті більше ніж 5 тисяч підписників [9, с. 25]. Туреччина з 2022 року, своїм законодавством передбачає позбавлення волі за дезінформацію на строк до 3 років [12, с. 132]. Туніс у вересні 2022 року ухвалив Декрет-закон №54, яким передбачається позбавлення волі та штраф до 50 тисяч динарів за дезінформацію, при цьому цей закон передбачає унікальну форму кримінальної відповідальності – якщо подібне діяння вчиняє держслужбовець, кримінальна санкція за це правопорушення подвоюється. Індонезія встановлює покарання у вигляді позбавлення волі до 10 років за дезінформацію, що може викликати паніку в суспільстві. Ефіопія своїми нормами передбачає до 5 років позбавлення волі за дезінформацію. За період 2011-2022 років, 64 держави світу криміналізували дезінформацію [15].

Висновки: отже, на основі проаналізованого матеріалу, ми можемо заявити, що в умовах війни і цифрового середовища, дезінформація та маніпуляції в медіа є серйозною загрозою як для держави та її національної безпеки, так і для всього демократичного суспільства. Не дивлячись на певні положення ККУ та КУпАП, дезінформація в Україні має все ще достатньо багато можливостей для проникнення у свідомість громадян в силу відсутності єдиного закону про протидію дезінформації. Як ми бачимо, законопроєкт, який в свій час запропонували в Міністерстві культури, молоді та спорту, містив певні недоліки, які дійсно можуть становити загрозу для існування демократії та свободи слова. Відзначимо, що ідеї індексу довіри до медіа і запровадження посади (органу) Уповноваженого з питань інформації є гарним прикладом можливостей боротьби з дезінформацією, проте такий орган має мати широкі повноваження, але при цьому повинен бути підзвітним громадському контролю, для дотримання принципу «стримування і противаг» задля уникнення свавілля у суспільстві. Ми пропонуємо: 1. створити окремий закон про протидію дезінформації з детальним і чітким визначенням того, що таке дезінформація та які дії визнаються правопорушенням даного закону; 2. норми новоприйнятого закону мають передбачати як адміністративну, так і кримінальну відповідальність, де адміністративна відповідальність має супроводжуватися високими штрафами і, якщо діяння певним суб'єктом вчиняється більше двох разів, наступний випадок автоматично кваліфікується, як кримінальне діяння; 3. в норми нового закону залучити туніську модель про подвоєння санкції за вчинення такого діяння держслужбовцем; 4. закон немає забороняти журналістську діяльність, критику в сторону влади, якщо вона правдива і обґрунтована; 5. створити незалежний орган по розгляду випадків дезінформації і надати можливість оскарження рішення такого органу в суді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бородянський: 92% громадян України не можуть розрізнити фейк. *Укрінформ*.URL:https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2828556-borodanskij-92-gromadan-ukraini-ne-mozut-rozrizniti-fejk.html.
2. «Детектор медіа» проти кримінальної відповідальності за фейки у ЗМІ. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2836655-detektor-media-proti-kriminalnoi-vidpovidalnosti-za-fejki-u-zmi.html.
3. Вироки у справах щодо поширення забороненої інформації: як і за що карають українців. *Zmina*. URL: https://zmina.info/news/poshyrennya-zaboronenoyi-informacziyi-novi-statti-ta-vyroky-za-nymy.

4. За завідомо неправдиве повідомлення про мінування суд призначив покарання у вигляді 4 років і 6 місяців позбавлення волі (ВС ККС, справа №678/527/22 від 23.02.2023 р.). *Протокол*. URL: https://surli.cc/frfbux.
5. Ігнатченко І. Г. Проблеми і перспективи законодавчого регулювання інформаційної сфери в Україні. *Topical issues of practice and science*. 2021. № 26. С. 193–200.
6. Історія держави та права: навч. посібник / заг. ред. Д.Є. Забазалюка, В.Я. Марковського; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: Сполом, 2021. 438 с.
7. Іванова К. Росія поширила фейк про нібито вживання наркотиків Макроном: реакція Парижа. *Главком*. URL: https://glavcom.ua/world/observe/rosija-poshirila-fejk-pro-nibito-vzhivannja-narkotikiv-makronom-reaktsija-parizha-1058336.html.
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
9. Маляренко В.І. Кращі практики зарубіжного досвіду боротьби з фейками та дезінформацією. *Інформація і право*. 2021. № 3 (38). С. 21–27.
10. Новіков В.І. Пропаганда і дезінформація в медіа: історія та інструментарій (на прикладі ведення пропаганди під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну) : кваліфікац. робота на здобуття освіт. ступеня «магістр» : спец. 061 «Журналістика». ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2024. 77 с.
11. Огляд основних положень законопроєкту «Про дезінформацію» та попередні висновки IMI. *Детектор медіа*. URL: https://surl.li/hasrah.
12. Поляков О.М. Особливості протидії поширенню деструктивного контенту. *Інформація і право*. 2023. № 1 (44). С. 129–141.
13. У Донецькій області вперше за роки агресії Росії оголошено вирок за пропаганду війни. *РБК-Україна*. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/donetskoy-oblasti-vpervye-gody-agressii-rossii-1590174639.html.
14. Great Moon Hoax. *Wikipedia*. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Great_Moon_Hoax.
15. Number of countries with misinformation, disinformation, and mal-information (MDM) laws worldwide from 2011 to 2022, by type of legal provision. *Statista*. URL: https://www.statista.com/statistics/1448691/misinformation-laws-worldwide-by-type.

УДК 341.4:343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.8

ДОГОВІРНІ ЗАСАДИ ТА ДОСВІД СПІВПРАЦІ В ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Кривошеєв М.В.,
аспірант
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0004-7414-4944

Кривошеєв М.В. Договірні засади та досвід співпраці в правоохоронній сфері України та Великої Британії.

В статті досліджено положення міждержавних угод між Україною та Великою Британією щодо розвитку співпраці в правоохоронній сфері. Проаналізовано етапи становлення двосторонньої взаємодії від початкових вузькоспеціалізованих угод та меморандумів до сучасних інституційних форм партнерства. Подається аналітичний огляд положень міжвідомчих меморандумів, укладених між правоохоронними органами обох країн, що дозволяє всебічно висвітлити засадничі принципи співпраці в правоохоронній сфері між двома країнами.

Вплив договірної бази на інтенсифікацію практичної співпраці правоохоронних органів України та Великої Британії досліджено у комплексному поєднанні правового та практичного вимірів співпраці. Зокрема, докладно розглянуто приклади реалізації практичної співпраці між правоохоронними органами двох країн, особливу увагу приділено трансформації співпраці під впливом повномасштабної агресії з боку рф. Проаналізовано роль британських правоохоронних структур у підтримці українських правоохоронних органів через надання технічної допомоги, проведення спільних тренінгів, обмін експертними знаннями та впровадження сучасних стандартів розслідування злочинів у зоні збройного конфлікту.

На основі методу порівняльно-правового аналізу визначено перспективи подальшої співпраці в умовах євроінтеграційних процесів та зростання транснаціональних загроз. Зазначається, що договірна база правоохоронної співпраці передбачає модернізацію та реформування правоохоронної галузі України, підготовку та підвищення кваліфікації кадрів, спільну боротьбу з такими транснаціональними загрозами як кіберзлочинність та наркоторгівля, створення багатосторонніх платформ обміну даними, обмін передовим досвідом та інноваціями в правоохоронній сфері. У висновках наголошується, що вплив розглянутих угод та меморандумів на розвиток правоохоронної співпраці є багатовимірним і стратегічно важливим. Перспективним напрямком подальших наукових досліджень визначено опрацювання передового досвіду діяльності правоохоронних органів Великої Британії, зокрема впровадження новітніх інноваційних технологій у досудовому розслідуванні. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правової бази та формування ефективних механізмів міжнародної правоохоронної взаємодії.

Ключові слова: Україна, Велика Британія, угоди та меморандуми, правоохоронні органи, розслідування злочинів, боротьба зі злочинністю, обмін досвідом, інновації в досудовому розслідуванні.

Kryvosheiev M.V. Contractual foundations and experience of cooperation in the law enforcement sphere of Ukraine and the United Kingdom.

The article examines the provisions of intergovernmental agreements between Ukraine and the United Kingdom concerning the development of cooperation in the law enforcement sphere. It analyses the stages of formation of bilateral interaction, from the initial narrowly specialized agreements and memoranda to the modern institutional forms of partnership. An analytical review is provided of the provisions of interagency memoranda concluded between the law enforcement bodies of both countries, which makes it possible to comprehensively highlight the fundamental principles of law enforcement cooperation between the two states.

The impact of the contractual framework on the intensification of practical cooperation between the law enforcement agencies of Ukraine and the United Kingdom has been examined through a comprehensive combination of the legal and practical dimensions of cooperation. In particular, detailed consideration is given to examples of the implementation of practical cooperation between the law enforcement bodies of the two countries, with special attention paid to the transformation of cooperation under the influence of the full-scale aggression by the Russian Federation. The role of British law enforcement structures in supporting Ukrainian law enforcement agencies is analysed through the provision of technical assistance, the conduct of joint training sessions, the exchange

of expert knowledge, and the introduction of modern standards for investigating crimes in armed conflict zones.

Based on the method of comparative legal analysis, the prospects for further cooperation are identified in the context of European integration processes and the growth of transnational threats. It is noted that the contractual framework for law enforcement cooperation provides for the modernization and reform of Ukraine's law enforcement sector, the training and professional development of personnel, joint efforts to combat such transnational threats as cybercrime and drug trafficking, the creation of multilateral data exchange platforms, and the sharing of best practices and innovations in the law enforcement sphere.

The conclusions emphasize that the impact of the agreements and memoranda under consideration on the development of law enforcement cooperation is multidimensional and strategically significant. A promising area for further scientific research is identified as the study of best practices of the United Kingdom's law enforcement agencies, particularly the introduction of the latest innovative technologies in pre-trial investigations. The results of the study can be used to improve the regulatory and legal framework and to develop effective mechanisms for international law enforcement cooperation.

Key words: Ukraine, United Kingdom, agreements and memoranda, law enforcement agencies, investigation of crimes, crime prevention, exchange of experience, pre-trial investigation innovations.

Постановка проблеми. Сучасні виклики міжнародній безпеці (тероризм, транснаціональна злочинність, відмивання коштів, наркоторгівля, кіберзагрози, торгівля зброєю та ін.) вимагають від держав запровадження не тільки дієвих внутрішніх стратегій, а й ефективної та скоординованої міждержавної взаємодії у правоохоронній сфері. Стратегічного значення в умовах збройної агресії рф набуло питання розбудови дієвих механізмів міжнародного правоохоронного співробітництва. Сьогодні Велика Британія є одним із ключових партнерів України у сфері безпеки та міжнародної правоохоронної взаємодії. Вихід Великої Британії з ЄС вплинув на формат її співпраці з іншими країнами, що створило нові можливості для розвитку двосторонніх відносин з Україною, в тому числі в правоохоронній сфері. На сьогодні основи правоохоронної співпраці між двома країнами визначено як у міждержавних угодах так і у міжвідомчих меморандумах. З розвитком правоохоронної співпраці виникла необхідність систематизації та аналізу чинної договірно-правової бази співпраці України та Великої Британії у правоохоронній сфері та надання оцінки практичному досвіду реалізації положень укладених угод.

Метою дослідження є систематизація та аналіз чинної договірної бази співпраці України та Великої Британії у правоохоронній сфері; висвітлення основних положень угод та меморандумів; дослідження особливостей розвитку та напрямів правоохоронної співпраці України та Великої Британії; оцінка практичного досвіду реалізації положень цих угод, зокрема обміну інноваційним досвідом та методиками на етапі досудового розслідування; визначення перспективних напрямків подальших наукових досліджень.

Стан опрацювання проблематики. В науковій літературі основну увагу приділено дослідженню політико-оборонної, економічної, освітньої двосторонньої співпраці України та Великої Британії або загальному аналізу окремих угод. Водночас цілісний аналіз договірно-правових засад співпраці в правоохоронній сфері України та Великої Британії є актуальним з огляду на комплекс сучасних правових та безпекових чинників, зокрема необхідності розвитку співпраці у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю, кіберзлочинністю, тероризмом, правоохоронній взаємодії у сфері розслідування воєнних злочинів, документування порушень міжнародного гуманітарного права та протидії гібридним загрозам, обміну досвідом та інноваціями, модернізації вітчизняних правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Велика Британія однією з перших країн визнала незалежність України (31 грудня 1991 року), офіційні дипломатичні стосунки між країнами були встановлені 10 січня 1992 року.

Інтеграція України до міжнародного співтовариства після падіння «залізної завіси» актуалізувала необхідність налагодження різних форм співпраці у боротьбі з транснаціональною злочинністю, розвитку взаємодії між правоохоронними органами України та інших країн, зокрема з Великою Британією.

10.02.1993 року було підписано Договір про принципи відносин і співробітництво між Україною і Сполученим Королівством Великобританії та Північної Ірландії (набув чинності 05.08.1994) [1]. В договорі серед головних принципів співробітництва вказані заохочення контактів та обмін досвідом в судочинній сфері та між правоохоронними органами (ст. 15), тісна співпраця в сфері протидії тероризму, боротьбі зі злочинністю (в тому числі організованою злочинністю), контрабандою наркотиків та незаконними міжнародними операціями з культурними цінностями.

В 1995 році було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії щодо конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом [2]. З метою боротьби з торгівлею наркотиками, відмиванням грошей та іншими серйозними злочинами передбачався обмін інформацією щодо торгівлі наркотиками, відмивання грошей, інших злочинів, сприяння арешту та конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом.

В 1996 році було підписано комплекс угод щодо українсько-британської взаємодії у боротьбі зі злочинністю, які встановлювали механізми взаємної правової допомоги. 18.04.1996 було підписано Угоду між Урядом України та Урядом Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії про надання взаємодопомоги у боротьбі з незаконним обігом наркотиків [3]. В Угоді зазначалось, що Сторони «надають одна одній допомогу у проведенні розслідування та процесуальних дій у боротьбі з незаконним обігом наркотиків, включаючи розшук, накладення арешту та конфіскацію доходів, одержаних від незаконного обігу наркотиків та вилучення знарядь такої діяльності». Угодою регламентувалось вирішення питань щодо допомоги в арешті та конфіскації доходів і знарядь пов'язаних із торгівлею наркотиками, визначався зміст запиту щодо надання необхідної інформації та доказів, процедури розгляду та виконання запитів на арешт та конфіскацію майна.

Також 18.04.1996 було підписано Угоду між Урядом України та Урядом Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії про арешт і конфіскацію доходів та знарядь, пов'язаних зі злочинною діяльністю, за винятком незаконного обігу наркотиків [4]. Угодою визначалось вирішення практичних питань щодо надання допомоги в арешті та конфіскації доходів і знарядь пов'язаних із злочинною діяльністю, за винятком торгівлі наркотиками. Зокрема, визначався зміст запитів щодо надання необхідної інформації та доказів, процедури розгляду та виконання запитів на арешт та конфіскацію майна.

Угоди 1996 року стали фундаментом для формування договірно-правової бази українсько-британської співпраці у сфері кримінальної юстиції, забезпечивши правову основу для боротьби з транснаціональною злочинністю, воєнними злочинами, запобігання відмиванню коштів, інтеграцію України у міжнародну систему правової допомоги, заклавши основу для подальших, більш комплексних двосторонніх безпекових угод.

В 1998 відбулось підписання Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством внутрішніх справ, Генеральною прокуратурою, Службою безпеки, Державною митною службою, Державною податковою адміністрацією України та Асоціацією начальників поліції, Королівською службою прокуратури Англії та Уельсу, Митницею та Акцизом Її Величності, Національною службою кримінальної розвідки щодо співробітництва у боротьбі з тяжкими злочинами, організованою злочинністю, нелегальною торгівлею наркотиками та інших питаннях, що становлять спільний інтерес [5]. В Меморандумі було визначено основні сфери взаємодопомоги: одержання свідчень, пояснень осіб та предметів, які можуть бути використані як речові докази; забезпечення документами, записами та іншими речами, важливими для розслідування; визначення місцезнаходження та ідентифікації особи; обмін інформацією та даними кримінальної розвідки для попередження, виявлення або розслідування злочинів; будь-яка інша допомога, яка не заборонена законодавством Учасника, якого запитують. Слід відмітити положення Меморандуму щодо обміну знаннями та досвідом, законодавчими та нормативними документами, а також відповідною науковою та технічною інформацією. Меморандумом визначено форму і зміст запитів на допомогу та порядок їх виконання, закріплено зобов'язання учасників Меморандуму надавати за запитами копії документів та інших доказів, встановлювати місця перебування та ідентифікацію розшукуваних осіб, надавати інформацію щодо прибутків або майна, набутих злочинним шляхом. Меморандум став важливим етапом у становленні системної співпраці України та Великої Британії у сфері правоохоронної діяльності, ставши першим комплексним рамковим документом українсько-британської правоохоронної взаємодії на міжвідомчому рівні.

В січні 2020 року Велика Британія вийшла з Європейського Союзу, що спричинило переорієнтацію Лондона з інтеграційних механізмів ЄС на мережу двосторонніх та коаліційних форматів, що сприяло поглибленню прямої безпекової співпраці з Україною. З врахуванням нових геополітичних реалій 14.09.2020 було затверджено Стратегію національної безпеки України [6], в якій було зазначено, що всебічне співробітництво зі Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії має для України пріоритетний та стратегічний характер (п. 35).

08.10.2020 було підписано Угоду про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії [7], яка замінила Договір про принципи відносин і співробітництво між Україною і Сполученим Королівством Великобританії та Північної Ірландії, підписаний 10.02.1993.

Партнерству в правоохоронній сфері в Угоді надано стратегічного значення. В статті 1 серед цілей стратегічного партнерства визначено посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи

й безпеки з метою зміцнення верховенства права та поваги до прав людини й основоположних свобод; покращення взаємодії правоохоронних органів і судової влади сторін з метою протидії спільним транснаціональним кримінальним загрозам, а також корупції. Згідно статті 3 Угоди серед цілей стратегічного політичного діалогу вказано посилення співробітництва у сфері юстиції, правозастосування та боротьби зі злочинністю.

Відповідно до статті 12 «Боротьба із злочинністю» Сторони зобов'язались співпрацювати у боротьбі зі злочинністю, включаючи організовану й кіберзлочинність, торгівлю людьми, контрабанду, відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом, незаконні міжнародні операції з культурними цінностями, дії, що створюють загрозу цивільній авіації та судноплавству, а також гібридні загрози. Статтею 22 «Боротьба зі злочинністю та корупцією» деталізуються напрями співробітництва у протидії злочинності, а саме боротьба з незаконним переправленням нелегальних мігрантів, торгівлею людьми й вогнепальною зброєю та незаконним обігу наркотиків; контрабандою товарів; економічними злочинами, зокрема злочинами у сфері оподаткування; корупцією; підробкою документів; кіберзлочинністю та новими видами злочинів, включаючи гібридні загрози. Також зафіксовано важливість вивчення досвіду та налагодження співробітництва у сфері правоохоронної діяльності – передбачається обмін найкращими практиками, у тому числі щодо методик розслідування та криміналістичних досліджень; обмін необхідною інформацією; навчання персоналу.

Крім того в Угоді окремими статтями зафіксовані основи співпраці в боротьбі з відмиванням коштів, одержаних злочинним шляхом та фінансуванням тероризму (ст. 19), співробітництва в боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів, прекурсорів та психотропних речовин (ст. 20), співробітництва у боротьбі з тероризмом (ст. 22) та правового (судового) співробітництва (ст. 23).

Угода від 08.10.2020 забезпечила поглиблення українсько-британської співпраці поза інструментами ЄС, визначивши правові та інституційні механізми для спільної протидії організованій, фінансовій і кіберзлочинності, обміну інформацією та взаємною правовою допомогою.

26.08.2021 було затверджено Стратегію зовнішньополітичної діяльності України, в якій зазначено, що відносини з Великою Британією мають пріоритетний стратегічний характер для України [8]. Після початку повномасштабної агресії рф стратегічний характер відносин з Великою Британією набув подальшого наповнення як в оборонній, так і в інших сферах, і зокрема, в правоохоронній.

12.01.2024 було підписано Угоду про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії [9]. Хоча в основному в Угоді зафіксовані положення щодо співпраці в сфері оборони та військового співробітництва, також передбачено статтю щодо співробітництва у сфері боротьби з небезпечною організованою злочинністю, в якій зазначається, що рф використовує небезпечну організовану злочинність (НОЗ), зокрема незаконне фінансування (НФ), для фінансування дій, спрямованих на підрив суверенітету й територіальної цілісності України, а також її внутрішньої стабільності. Передбачається здійснення відповідних спільних заходів щодо протидії НОЗ: проведення спільних операцій із виявлення та придушення НОЗ; аналіз криміногенної ситуації в країнах та визначення основних ризиків, спричинених НОЗ; виявлення активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні або у справі про визнання активів необґрунтованими; створення спільних робочих груп та спільних слідчих груп прокурорів та інших учасників; сприяння проведенню тренінгів та обміну передовим досвідом. Також зафіксовано підтримку роботи Офісу Генерального прокурора України та Міжнародного кримінального суду щодо забезпечення розслідування звинувачень у воєнних злочинах незалежними, ефективними та надійними правовими механізмами.

16.01.2025 року відбулось підписання Угоди про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії [10]. В преамбулі Угоди вказано, що Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії та Україною, підписана 8 жовтня 2020 року, залишається основою британсько-українського співробітництва. Водночас Сторони проголосили подальше посилення співпраці у сфері правосуддя, вжиття заходів для поглиблення співробітництва між правовими секторами обох країн та у кримінально-цивільній сфері, посилення співпраці у сфері санкцій (ст. 6).

Також 16.01.2025 року, у зв'язку з підписанням Угоди про сторічне партнерство була підписана Декларація про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії [11], в якій було проголошено дев'ять основ співробітництва між двома державами, серед яких Основа 6 «Правосуддя та притягнення до відповідальності» та Основа 8 – «Наука, технології та інновації». Основою 6 передбачено поглибити співпрацю у сфері правосуддя та у притягненні до відповідальності країни-агресора, створення міжнародного компенсаційного механізму для відшкодування збитків. Також передбачається розвиток співпраці між міністерствами юстиції, прокуратурами, приватним сектором правосуддя та юридичних послуг і правоохоронними орга-

нами; сприяння розбудові сучасних систем правосуддя шляхом обміну найкращими практиками цифрової трансформації правової та судової сфери, включаючи впровадження онлайн-платформ, удосконалення механізмів функціонування пенітенціарної системи тощо. Основою 8 передбачається співпраця у розробці та використанні нових інноваційних технологій, включаючи цифрову інфраструктуру і комунікації, штучний інтелект та безпілотники.

Угода та декларація про сторічне партнерство закріпили довгострокові зобов'язання у сфері правосуддя та боротьби зі злочинністю, формалізували правові механізми співпраці у боротьбі із новітніми викликами, заклавши основи для високотехнологічної та інноваційної моделі правоохоронної взаємодії.

Реалізуючи положення Угоди та декларації про сторічне партнерство 07.05.2025 було підписано Меморандум про співробітництво у сфері юстиції між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії [12]. Діяльність в рамках Меморандуму полягатиме в обміні досвідом та кращими практиками у сфері юстиції. Меморандумом визначено сім основних напрямків співробітництва – розвиток стійких сучасних систем правосуддя (обмін досвідом, в тому числі щодо використання штучного інтелекту); підтримка вразливих груп населення у системі правосуддя; налагодження співпраці у сфері кримінальної юстиції та виконання покарань; посилення співпраці у сфері цивільної юстиції; підтримка ролі незалежної, прозорої та ефективної судової системи в Україні; розвиток доступності механізмів вирішення спорів в Україні, сприяння співпраці між юридичними секторами Сполученого Королівства та України. Підписання меморандуму стало ще одним стратегічним механізмом інституційного зближення України та Великої Британії у сфері юстиції, що сприятиме розвитку комунікації між органами юстиції обох країн, модернізації судової та пенітенціарної систем, розвитку правоохоронної системи в цілому.

Початок повномасштабної агресії рф проти України, створення відповідної договірної бази дали поштовх до інтенсифікації взаємодії Генеральної прокуратури України, Національної поліції України, інших вітчизняних правоохоронних структур з відповідними правоохоронними органами Великобританії. З 2022 року Велика Британія надає системну підтримку у сфері правосуддя: тренінги для прокурорів, слідчих та суддів, допомога у розробці стандартів розслідування воєнних злочинів, експертні консультації та технічну допомогу, сприяє зусиллям громадянського суспільства із документування воєнних злочинів рф.

Зокрема, у травні 2022 року Сполученими Штатами, Європейським Союзом та Великою Британією була створена Консультативна група з питань найтяжчих міжнародних злочинів (ACA – Atrocity Crimes Advisory Group) метою якої є надання стратегічних консультацій та оперативної допомоги українському Офісу Генерального прокурора у розслідуванні та кримінальному переслідуванні міжнародних злочинів, пов'язаних з російською агресією. Робота ACA поділена на 10 кластерів (в яких здійснюють роботу міжнародні експерти та прокурори) за напрямами: «злочин агресії», «геноцид», «злочини проти довкілля (екологічні злочини)», «фільтраційні табори», «цивільні, утримувані у зв'язку з конфліктом», «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом», а також розслідування воєнних злочинів у Харківській, Херсонській, Луганській та Донецькій областях. Для роботи ACA урядом США надано допомогу на суму понад 20 млн дол., урядом Великої Британії – 6,2 млн фунтів стерлінгів [13]. Також Велика Британія є країною-засновницею та головою Конференції учасників Реєстру збитків для України, який дає можливість українцям фіксувати втрати, поранення або пошкодження внаслідок війни.

Станом на липень 2025 року Велика Британія надала £11,5 млн. фінансування для підтримки внутрішніх розслідувань воєнних злочинів в Україні та £10,5 млн для реалізації програми реформування управління у сфері верховенства права, правосуддя та боротьби з корупцією [14].

В контексті виконання положень розглянутих вище угод активізувалась взаємодія Національної поліції України з британськими правоохоронними органами.

Так, в лютому 2024 року було проведено тренінг для криміналістів поліції України на тему «Дослідження місця скоєння воєнних злочинів», який відбувся у співпраці МВС України та МВС Великої Британії. Британські спеціалісти, які працювали на місцях воєнних злочинів та терактів у Косово, Сирії, Албанії та набули практичного досвіду у пошуках жертв на місцях катастроф, ідентифікації невпізнаних тіл, фіксації та вилученні доказової бази, поділилися знаннями з українськими криміналістами [15].

В квітні 2024 року 12 криміналістів з різних регіонів України в ході практичних занять перейняли досвід провідних спеціалістів МВС Великобританії і вдосконалили свої навички з ідентифікації жертв масових катастроф та роботи з протоколами DVI (Disaster Victim Identification) – комплексне об'єднання прижиттєвої та посмертної інформації про людину з метою оперативної та точнішої ідентифікації особи під час масової загибелі людей. Крім того, було проведено навчання з міжна-

родних стандартів та методів ексгумації тіл з місць масових поховань та особливості роботи на місці події, пов'язаної з радіаційною, хімічною, біологічною та ядерною загрозою [16].

В січні 2025 року представники правоохоронних органів України відвідали з офіційним візитом Велику Британію, де зустрілися зі співробітниками МВС Великої Британії, Міністерства закордонних справ, Національного агентства по боротьбі зі злочинністю (National Crime Agency – NCA), Податкової та митної служби Великої Британії (HMRC), а також Міської поліції Лондона (Meropolitan Police). Під час зустрічі сторони опрацювали ключовий аналітичний документ для визначення ризиків і пріоритетів у протидії злочинним угрупованням – «Оцінки загроз з боку організованої злочинності» (SOCTA). Також учасники обмінялись професійним досвідом застосування сучасних технологій у кримінальному аналізі та підходів до протидії транснаціональним злочинним мережам [17].

В квітні 2025 року українська делегація з представників Національної поліції України та Державної прикордонної служби України пройшла навчальний курс з аналітики соціальних медіа SOCMINT Pro (SOCMINT – Social Media Intelligence) у Лондоні. Візит включав ознайомлення з передовими практиками в роботі Національного агентства з боротьби зі злочинністю (NCA), яке спеціалізується на боротьбі з найнебезпечнішими формами злочинності, створенні розвідувальної картини загроз та розробці спеціалізованих інструментів для правоохоронних органів країни [18].

Наслідком інтенсифікації співпраці в правоохоронній сфері став розвиток співпраці адвокатських та правничих об'єднань двох країн. Зокрема, 28 квітня 2025 року в Лондоні відбувся День українського права. Організатором заходу виступила Рада адвокатури Англії та Уельсу (The Bar Council of England and Wales) за підтримки Посольства України у Великій Британії. Одноденна правнича конференція включала чотири панельні дискусії та мала на меті об'єднати українських і британських юристів і представників органів державної влади [19].

Висновки: Правоохоронна співпраця України та Великої Британії має понад чвертьстолітню історію, що почалася з угод 1990-х років про взаємну правову допомогу та меморандумів між правоохоронними органами. Вплив розглянутих угод між Україною та Великою Британією на правоохоронну співпрацю є комплексним, багатовимірним і стратегічно важливим, поєднуючи безпекові, правові та інституційні аспекти. Підписані двосторонні угоди між Україною та Великою Британією створили комплексну систему правоохоронної взаємодії, яка охоплює правову допомогу, спільні розслідування (в тому числі воєнних злочинів) та обмін інформацією; спільну боротьбу з транснаціональними загрозами (кіберзлочинністю, наркоторгівлею та ін.); реформу судової та пенітенціарної систем; підготовку кадрів і впровадження сучасних методик та інноваційних технологій на етапі досудового розслідування.

З початку збройної агресії рф Велика Британія надає системну підтримку у сфері правосуддя: тренінги, експертні консультації, технічну допомогу та ін. Зміст угод щодо співпраці в правоохоронній сфері та практичний досвід їх втілення демонструють міжнародну підтримку українських правоохоронних структур як партнерів, здатних до реформ та забезпечення правопорядку у складних умовах війни. Відповідно до основних засад, зафіксованих в угодах, актуальності набуває наукове опрацювання передового досвіду діяльності правоохоронних органів Великої Британії, зокрема процесів модернізації правоохоронної діяльності та впровадження новітніх інноваційних технологій на етапі досудового розслідування. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правової бази та формування ефективних механізмів міжнародної правоохоронної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Договір про принципи відносин і співробітництво між Україною і Сполученим Королівством Великобританії та Північної Ірландії від 10.02.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_040#Text (дата звернення: 05.09.2025).
2. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії щодо конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом від 13.12.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_026#Text (дата звернення: 05.09.2025).
3. Угода між Урядом України та Урядом Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії про надання взаємодопомоги у боротьбі з незаконним обігом наркотиків від 18.04.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_681#Text (дата звернення: 05.09.2025).
4. Угода між Урядом України та Урядом Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії про арешт і конфіскацію доходів та знарядь, пов'язаних зі злочинною діяльністю, за винятком незаконного обігу наркотиків від 18.04.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_700#Text (дата звернення: 05.09.2025).

5. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством внутрішніх справ, Генеральною прокуратурою, Службою безпеки, Державною митною службою, Державною податковою адміністрацією України та Асоціацією начальників поліції, Королівською службою прокуратури Англії та Уельсу, Митницею та Акцизом Її Величності, Національною службою кримінальної розвідки щодо співробітництва у боротьбі з тяжкими злочинами, організованою злочинністю, нелегальною торгівлею наркотиками та інших питаннях, що становлять спільний інтерес від 16.01.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_035#Text (дата звернення: 05.09.2025).
6. Стратегія національної безпеки України від 14.09.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text (дата звернення: 05.09.2025).
7. Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії від 08.10.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_001-20#Text (дата звернення: 05.09.2025).
8. Стратегія зовнішньополітичної діяльності України від 26.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/2021#Text (дата звернення: 05.09.2025).
9. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії від 12.01.2024. URL: https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277 (дата звернення: 05.09.2025).
10. Угода про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії від 16.01.2025. URL: https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-storichne-partnerstvo-mizh-ukrayinoyu-ta-spoluchen-95461 (дата звернення: 05.09.2025).
11. Декларація про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії від 16.01.2025. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/36/01/34d2eceb67f712331077c7ee06aa 3022_1737033265.pdf (дата звернення: 05.09.2025).
12. Меморандум про співробітництво у сфері юстиції між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії від 07.05.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_001-25#Text (дата звернення: 05.09.2025).
13. Міжнародне співробітництво Офісу Генерального прокурора. Ключові напрями та результати. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/miznarodne-spivrobitnictvo-ofisu-generalnogo-prokurora-klyucovi-napryami-ta-rezultati (дата звернення: 05.09.2025).
14. UK support to Ukraine: factsheet. URL: https://www.gov.uk/government/publications/uk-support-to-ukraine-factsheet/uk-support-to-ukraine-factsheet (дата звернення: 05.09.2025).
15. Українські та британські правоохоронці обмінялися досвідом в розслідуванні воєнних злочинів. URL: https://npu.gov.ua/news/ukrainski-ta-brytanski-pravookhorontsi-obminialysia-dosvidom-v-rozsliduvanni-voiennykh-zlochyniv (дата звернення: 05.09.2025).
16. Криміналісти Нацполіції пройшли тижневий тренінг у Великобританії з ідентифікації жертв масових катастроф. URL: https://npu.gov.ua/news/kryminalisty-natspolitsii-proishly-tyzhnevyi-treninh-u-velykobrytanii-z-identyfikatsii-zhertv-masovykh-katastrof (дата звернення: 05.09.2025).
17. Національна поліція України продовжує налагоджувати міжнародну співпрацю щодо боротьби з організованою злочинністю. URL: https://npu.gov.ua/news/natsionalna-politsiia-ukrainy-prodovzhuie-nalahodzhuvaty-mizhnarodnu-spivpratsiu-shchodo-borotby-z-orhanizovanoiu-zlochynnistiu (дата звернення: 05.09.2025).
18. Інтерпол навчає: українські поліцейські опанували аналітичний досвід Великобританії у боротьбі зі злочинністю в соцмережах. URL: https://npu.gov.ua/news/interpol-navchaie-ukrainski-politseiski-opanuvaly-analitychnyi-dosvid-velykobrytanii-u-borotbi-zi-zlochynnistiu-v-sotsmerezhakh (дата звернення: 05.09.2025).
19. У Великій Британії провели Ukraine Law Day. URL: https://unba.org.ua/news/print/10252-u-velikij-britanii-proveli-ukraine-law-day.html (дата звернення: 05.09.2025).

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.9

ЩОДО СУБ'ЄКТІВ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В СФЕРІ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Нестерова І.А..
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-0481-2965
e-mail: iryna.nesterova@uzhnu.edu.ua

Нестерова І.А. Щодо суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням в сфері туристичної діяльності України.

Визначається, що суб'єкти запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються в сфері надання туристичних послуг, складають систему державних органів, службових осіб, громадських організацій, соціальних груп та окремих фізичних осіб, які спрямовують свою діяльність на виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що обумовлюють існування та відтворення злочинності у туризмі в цілому та окремих кримінальних правопорушень, а також профілактичний вплив на осіб, які потенційно схильні до вчинення вказаних злочинних діянь.

Доведено, що аналіз кола суб'єктів запобігання злочинності в туристичній діяльності засвідчив їх значне різноманіття. На думку автора, відповідну класифікацію можна здійснювати за кількома критеріями. За критерієм належності до державних та недержавних структур суб'єкти запобігання розглядуваній злочинності можна поділити на державні (правоохоронні органи, Державна податкова служба України, Державна митна служба, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, судові органи та ін.) і недержавні (професійні об'єднання суб'єктів туристичної діяльності та інші громадські організації, трудові колективи, недержавні ЗМІ та ін.). Залежно від специфіки вчинюваних у розглядуваній сфері діянь суб'єкти запобігання можна класифікувати на: 1) суб'єкти загальної компетенції, які керують діяльністю щодо запобігання злочинності, організовують та координують її на загальносоціальному рівні; 2) суб'єкти запобігання корупції; 3) суб'єкти запобігання шахрайствам; 4) суб'єкти запобігання торгівлі людьми; 5) суб'єкти запобігання ухиленню від сплати податків.

Автор погоджується з думкою дослідників, що за спеціалізацією (завданнями, компетенцією і змістом запобіжної діяльності) суб'єкти запобігання злочинності можливо класифікувати на спеціалізовані та неспеціалізовані.

Автор зазначає, що цей складний процес запобігання злочинності в даній сфері діяльності вимагає спільної роботи всіх суб'єктів запобіжного впливу. Роль кожного суб'єкта профілактичної діяльності в розглядуваній сфері є неоцінимою та їх взаємодія є необхідною для забезпечення ефективної роботи сфери та сталого розвитку туризму в Україні.

Ключеві слова: злочинність, запобігання, запобіжний вплив, профілактика, суб'єкти запобігання, туристична діяльність, кримінальне правопорушення, протидія.

Nesterova I.A. Regarding the subjects of prevention of criminal offenses in the sphere of tourism activities of Ukraine.

It is determined that the subjects of prevention of criminal offenses committed in the sphere of tourism services constitute a system of state bodies, officials, public organizations, social groups and individual individuals who direct their activities to identifying, eliminating and neutralizing the causes and conditions that determine the existence and reproduction of criminality in tourism in general and individual criminal offenses, as well as preventive influence on persons who are potentially prone to committing the specified criminal acts.

It is proven that the analysis of the range of crime prevention subjects in tourism activities has shown their significant diversity. In the author's opinion, the appropriate classification can be carried out according to several criteria. According to the criterion of belonging to state and non-state structures, the subjects of crime prevention there can be divided into state (law enforcement agencies, the State Tax Service of Ukraine, the State Customs Service, the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, judicial bodies, etc.) and non-state (professional associations of tourism entities and other public organizations, labor collectives, non-state media, etc.). Depending on the specifics of the actions committed in this sphere, prevention entities can be classified into: 1) entities of general competence that

manage crime prevention activities, organize and coordinate them at the general social level; 2) entities of corruption prevention; 3) entities of fraud prevention; 4) entities of human trafficking prevention; 5) entities of tax evasion prevention.

The author agrees with the opinion of researchers who classify crime prevention subjects by specialization (tasks, competence, and content of preventive activities) into specialized and non-specialized.

The author notes that this complex process of crime prevention in this sphere of activity requires the joint work of all subjects of preventive influence. The role of each subject of preventive activity in the area under consideration is invaluable and their interaction is necessary to ensure the effective operation of the sphere and the sustainable development of tourism in Ukraine.

Key words: criminality, crime prevention, preventive influence, prevention, prevention subjects, tourism activity, criminal offense, counteraction.

Постановка проблеми. Запобігання злочинності у туристичній діяльності слід розглядати як багаторівневу систему державних та громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов вказаної злочинності на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Ця система включає в себе об'єкти, суб'єкти та засоби запобіжного впливу.

Суб'єкти запобігання злочинності – це державні органи, громадські інституції, соціальні групи, органи влади та громадяни, які спрямовують свою діяльність на попередження, обмеження та усунення явищ і процесів, що становлять злочинність, розробку та реалізацію заходів запобігання на різних етапах, а тому мають права, обов'язки та відповідальність [1, с. 326].

Погоджуємось з думкою Закалюка А.П., який підкреслює, що установа, організація або окрема особа може вважатися суб'єктом запобігання злочинності та профілактики вчинення злочинів, якщо вона виконує хоча б одну з наступних профілактичних функцій:

а) ті, що організовують, регулюють та створюють системи управління цією діяльністю (органи державної влади, управління, органи місцевого самоврядування);

б) ті, основним завданням і функцією яких є або має бути запобігання злочинності та її проявам (МВС, СБУ, органи прокуратури, суди, спеціалізовані громадські організації);

в) інституції, функції та компетенція, яких не спрямовані безпосередньо на запобігання злочинності, але діяльність яких має опосередкований вплив на запобігання злочинності [2, с. 347].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі дослідження суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням займалися такі науковці, як Базярук І.М., Бандурка О.М., Голіна В.В., Головкін Б.М., Джужа О.М., Закалюк А.П., Литвинов О.М, Коваленко А.В., Моісеєв Є.М., Новосад Ю.О. Філіппов С.О. та ін. Але проблематика системи суб'єктів запобігання злочинності в окремих сферах суспільного життя залишається недостатньо дослідженою.

З огляду на це **метою дослідження** в межах даної статті є аналіз системи суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням в туристичній сфері України.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Суб'єкти запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються в сфері надання туристичних послуг, складають систему державних органів, службових осіб, громадських організацій, соціальних груп та окремих фізичних осіб, які спрямовують свою діяльність на виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що обумовлюють існування та відтворення злочинності у розглядуваній сфері в цілому та окремих кримінальних правопорушень, вчинюваних як представниками сфери надання туристичних послуг, так і користувачами туристичного продукту, а також профілактичний вплив на осіб, які потенційно схильні до вчинення вказаних кримінальних правопорушень.

Аналіз кола суб'єктів запобігання злочинності в туристичній діяльності засвідчив їх значне різноманіття, у зв'язку з чим є необхідність їхньої класифікації. На наш погляд, відповідну класифікацію можна здійснювати за кількома критеріями. Наприклад, за критерієм належності до державних та недержавних структур суб'єкти запобігання розглядуваній злочинності можна поділити на державні (правоохоронні органи, Державна податкова служба України, Державна митна служба, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, судові органи та ін.) і недержавні (професійні об'єднання суб'єктів туристичної діяльності та інші громадські організації, трудові колективи, недержавні ЗМІ та ін.).

Залежно від специфіки вчинюваних у розглядуваній сфері діянь суб'єкти запобігання можна класифікувати на: 1) суб'єкти загальної компетенції, які керують діяльністю щодо запобігання злочинності, організовують та координують її на загальносоціальному рівні (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші центральні і місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування); 2) суб'єкти запобігання корупції (Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Антикорупційний суд, громадські організації, консульства та ін.); 3) суб'єкти запобігання шахрайствам

(Національна поліція України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, професійні об'єднання суб'єктів туристичної діяльності, об'єднання страховиків та ін.); 4) суб'єкти запобігання торгівлі людьми (Національна поліція України, органи охорони державного кордону, СБУ, міжнародні та національні жіночі неурядові організації, заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми та ін.); 5) суб'єкти запобігання ухиленню від сплати податків (Державна податкова служба України, Бюро економічної безпеки, професійні об'єднання суб'єктів туристичної діяльності та ін.). За спеціалізацією (завданнями, компетенцією і змістом запобіжної діяльності) суб'єкти запобігання злочинності класифікують на спеціалізовані та неспеціалізовані [3, с. 83; 4, с. 185; 5, с. 75]. До спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинності у сфері туристичного бізнесу слід віднести Національну поліцію України, органи прокуратури, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, СБУ, Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державну податкову службу України, судові органи тощо.

Національна поліція України служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію»). Серед повноважень поліції, пов'язаних із запобіганням злочинності у сфері туристичного бізнесу: здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень; виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, вжиття у межах своєї компетенції заходів для їх усунення; вжиття заходів з метою виявлення кримінальних правопорушень; припинення виявлених кримінальних правопорушень; здійснення своєчасного реагування на заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення; здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності тощо (ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію») [6].

Органи прокуратури до прийняття Закону України «Про прокуратуру» також виконували важливу функцію у запобіганні злочинності в сфері туристичної діяльності. Однак із прийняттям 14 жовтня 2014 року вищезгаданого закону роль прокуратури у процесі запобігання злочинності істотно зменшилась, що передовсім пов'язано з ліквідацією функції нагляду за додержанням і застосуванням законів. В той же час в системі прокуратури України у 2015 році утворена Спеціалізована антикорупційна прокуратура (з 21 березня 2024 року САП почала діяльність як юридична особа публічного права; до цього вона була самостійним структурним підрозділом Офісу Генерального прокурора), на яку покладаються такі функції (ч. 3 ст. 8 Закону України «Про прокуратуру»): 1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України; 2) підтримання державного обвинувачення в суді у відповідних провадженнях; 3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим Законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями, а також представництво у межах компетенції інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. У межах реалізації своїх функцій Спеціалізована антикорупційна прокуратура здійснює міжнародне співробітництво [7].

Прийнятий 14 жовтня 2014 року Закон України «Про запобігання корупції» (ст. 1) до спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції, окрім органів прокуратури та Національної поліції, відносить також Національне антикорупційне бюро України та Національне агентство з питань запобігання корупції [8].

На Національне антикорупційне бюро України покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових. Завданням Національного антикорупційного бюро є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також вжиття інших передбачених законом заходів щодо протидії корупції (ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України») [9].

Національне агентство з питань запобігання корупції є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику. До повноважень Національного агентства, які стосуються запобігання корупції, належать, зокрема: проведення аналізу стану запобігання та протидії корупції в Україні, діяльності державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії корупції; статистичних даних, результатів досліджень та іншої інформації стосовно ситуації щодо корупції; розроблення проектів Антикорупційної стратегії та державної програми з її виконання, здійснення моніторингу, координації та оцінки ефективності виконання Антикорупційної стратегії; формування та реалізація антикорупційної політики, розроблення проектів нормативно-правових актів з цих питань; організація проведення досліджень з питань вивчення ситуації щодо корупції;

здійснення моніторингу та контролю за виконанням актів законодавства з питань етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб; координація в межах компетенції, методичне забезпечення та здійснення аналізу ефективності діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції; організація підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації з питань, пов'язаних із запобіганням корупції, працівників державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, посадових осіб місцевого самоврядування; надання роз'яснень, методичної та консультаційної допомоги з питань застосування актів законодавства з питань етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб; інформування громадськості про здійснювані Національним агентством заходи щодо запобігання корупції, реалізація заходів, спрямованих на формування у свідомості громадян негативного ставлення до корупції; інші повноваження, визначені законом (ст. 11 Закону України «Про запобігання корупції») [8].

Відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України» до завдань СБУ входить, зокрема, попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України [10].

Державна податкова служба України є центральним органом виконавчої влади, який, зокрема, реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового законодавства. Основними напрямами діяльності Державної податкової служби із запобігання розглядуваним правопорушенням є, зокрема, реалізація державної податкової політики, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів, державної політики з адміністрування єдиного внеску, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установлений законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону; здійснення контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів; державної політики з адміністрування єдиного внеску, а також у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску; здійснення державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установлений законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону; вжиття заходів для виявлення, аналізу та перевірки фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму у випадках та межах повноважень, передбачених законом [11].

Бюро економічної безпеки України - це центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави. В межах розглядуваних нами кримінальних правопорушень на нього покладені наступні завдання: виявлення зон ризиків у сфері економіки шляхом аналізу структурованих і неструктурованих даних; забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави; збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому; планування заходів у сфері протидії кримінальним правопорушенням, віднесеним законом до його підслідності; виявлення та розслідування правопорушень, пов'язаних з отриманням та використанням міжнародної технічної допомоги [12].

На Державну прикордонну службу України покладені, зокрема, обов'язки щодо організації запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, їх виявлення та припинення; виявлення причин та умов, що призводять до порушень законодавства про державний кордон України, вжиття в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення; здійснення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності, а також здійснення контррозвідувальних заходів в інтересах забезпечення захисту державного кордону України [13].

Серед основних завдань Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів – здійснення державного нагляду (контролю) у сфері туризму та курортів. На виконання цього завдання Держпродспоживслужба узагальнює практику застосування законодавства, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Мі-

ністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх міністру, який забезпечує формування державної політики у відповідній сфері (міністру економічного розвитку і торгівлі України); погоджує проекти законів, інших актів законодавства, які надходять на погодження від інших центральних органів виконавчої влади, готує в межах повноважень, передбачених законом, висновки і пропозиції до проектів законів, проектів інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи; здійснює у межах повноважень, передбачених законом, державний нагляд (контроль) за дотриманням вимог законодавства з питань туристичної діяльності тощо [14].

Важливу роль у запобіганні розглядуваним злочинам повинні виконувати судові органи, основними напрямами запобіжної роботи яких є виявлення і усунення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, здійснення виховно-профілактичної функції (полягає у формуванні правової і моральної свідомості населення, поваги до права та закону, переконаності у невідворотності й справедливості покарання за вчинений злочин тощо), підвищення запобіжної активності громадян (може включати правову допомогу громадським організаціям, участь громадськості у судочинстві та ін.) [1, с. 160–161]. Реальна ефективність вказаних напрямів прямо залежить від рівня професійності суддівського корпусу, доброчесності суддів тощо. Попри давно задекларовану необхідність судової реформи, реальних успіхів у її проведенні досі не досягнуто. Суди іноді призначають необґрунтовано м'які покарання особам, визнаним винними у вчиненні аналізованих кримінальних правопорушень, що, зрозуміло, не сприяє досягненню мети покарання, підриває довіру до судової системи.

Важливу роль у запобіганні вчинюваним у сфері туристичної діяльності кримінальним правопорушенням повинні відігравати недержавні організації, зокрема Асоціація лідерів турбізнесу України, інші професійні об'єднання суб'єктів туристичної діяльності, об'єднання страховиків (за рахунок, наприклад, розроблення та дотримання правил ділової етики, поширення серед всіх учасників туристичного ринку інформації про факти грубого порушення будь-яким учасником туристичного ринку взятих на себе зобов'язань тощо). При цьому, на наш погляд, вказані суб'єкти у відповідній діяльності зацікавлені чи не найбільше, адже йдеться про репутацію цілої туристичної галузі [15, с. 114]. Як відомо, в напрямку запобігання торгівлі жінками та надання допомоги жертвам такої торгівлі активно працює Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» [16]. Ця організація фінансується з-за кордону, а її діяльність координується фахівцями у відповідній сфері [17, с. 116].

Висновки. Таким чином, запобігання злочинності у сфері туристичної діяльності є комплексною проблемою, яку необхідно розглядати як багаторівневу систему державних та громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов вказаної злочинності на загально - соціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Суб'єкти запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються в сфері надання туристичних послуг, складають систему державних органів, службових осіб, громадських організацій, соціальних груп та окремих фізичних осіб, які спрямовують свою діяльність на виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що обумовлюють існування та відтворення злочинності у розглядуваній сфері в цілому та окремих злочинів, вчинюваних представниками туристичного бізнесу, а також профілактичний вплив на осіб, які потенційно схильні до вчинення вказаних кримінальних правопорушень.

Цей складний процес вимагає спільної роботи всіх суб'єктів запобіжного впливу. Роль кожного суб'єкта профілактичної діяльності в розглядуваній сфері є неоцінимою та їх взаємодія є необхідною для забезпечення ефективної роботи та сталого розвитку туризму в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінологія: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкіна. Х.: Право, 2014. 440 с.
2. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. К.: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 2007. 424 с.
3. Литвак О.М. Держава і злочинність: монографія. К.: Атіка, 2004. 304 с.
4. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: Кримінолого-правове дослідження. К.: Юрінком Інтер, 2000. 280 с.
5. Профілактика злочинів: підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. К.: Атіка, 2011. 720 с.
6. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https:// zakon. rada. gov. ua/ laws/show/580-19#Text
7. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada. gov.ua/ laws/ show/1697-18#Text.
8. Про запобігання корупції: Закон від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. Офіційний сайт Верховної

Ради України. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws /show/1700-18#Text.
9. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text.
10. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada. gov. ua/laws/show/2229-12.
11. Положення про Державну податкову службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#n15.
12. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2021, № 23, ст. 197. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text.
13. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https: //zakon. rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text.
14. Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 667. Урядовий портал. URL: http://www. kmu. gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=248464285.
15. Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність в сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: Видавництво ІВА, 2016. 240 с.
16. Інтернет-сайт громадської організації «Ла Страда-Україна». URL: http: //www.la-strada.org.ua.
17. Колодяжний М. Г. Сучасні форми участі громадськості у запобіганні злочинності в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції:* збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (22 травня 2015 р., м. Харків). Харків: ХНУВС, 2015. С. 115-116.

УДК 343.234
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.10

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБВИНУВАЧЕНОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ ДОСУДОВОЇ ДОПОВІДІ

Остапчук Л.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри вогневої та спеціальної підготовки
Пенітенціарної академії України

Малишенко Є.Л.,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри вогневої та спеціальної підготовки
Пенітенціарної академії України

Остапчук Л.Г., Малишенко Є.Л. Соціально-психологічна характеристика обвинуваченого як елемент досудової доповіді.

Статтю присвячено аналізу змісту досудової доповіді, порядок складення якої передбачений Наказом МЮ України від 27 січня 2017 року № 200/5 «Про затвердження Порядку складання досудової доповіді». Наголос зроблено на відповідності її положень теорії кримінологічної науки та повноту викладеної інформації, що слугує підґрунтям для винесення вмотивованого рішення судом. Розкривається зміст основних структурних елементів досудової доповіді, наявність яких є обов'язковим та доцільним для формування повної та достовірної інформації на обвинуваченого. Аргументується неузгодженість викладених положень, у частині складення соціально-психологічної характеристики на обвинуваченого з теорією кримінологічної науки та юридичною психологією. У статті відповідно до поставленої мети розглядається питання, яким чином складена характеристика на обвинуваченого вплине на подальше рішення суду та оцінку ризику вчинення повторного кримінального правопорушення. Констатується, що саме належне групування отриманої інформації у досудовій доповіді, що складається на обвинуваченого за ухвалою суду, сприятиме правильному формуванню висновку про можливість виправлення без обмеження або позбавлення волі на певний строк. Доведено, що подолання виявлених колізій і суперечностей доцільно здійснювати в порядку реалізації комплексного і системного підходу як з боку органів законодавчої влади, так і пробацією зокрема. Піддається критиці норма КПК України, яка містить чіткий перелік осіб, щодо яких складається досудова доповідь, зокрема робиться акцент на ступені тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та вікових обмеженнях, що є недопустимим, оскільки досудова доповідь, з урахуванням зарубіжного досвіду, повинна складатися, щодо всіх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, не залежно від ступеня тяжкості вчиненого діяння. Саме такий підхід дозволить при вчиненні повторного кримінального правопорушення обвинуваченим, відслідковувати як позитивні, так і негативні зміни у свідомості, поведінці та правовому статусі винного, а також спрогнозувати його протиправні дій у майбутньому.

Ключові слова: обвинувачений, кримінальне правопорушення, кримінологічна характеристика, органи прокуратури, причини й умови (детермінанти) злочинності, запобігання, покарання, досудова доповідь, судове рішення, пробація.

Ostapchuk L.H., Malishenko Y.L. Socio-psychological characteristics of the accused as an element of the pre-trial report.

The article is devoted to the analysis of the content of the pre-trial report, the procedure for compiling which is stipulated by the Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated January 27, 2017, No. 200/5 «On Approval of the Procedure for Compiling a Pre-Trial Report». Emphasis is placed on the compliance of its provisions with criminological theory and the completeness of the information provided, which serves as a basis for the court's reasoned decision-making. The article reveals the content of the main structural elements of the pre-trial report, the presence of which is both mandatory and appropriate for forming comprehensive and reliable information about the accused. The inconsistency of the provisions concerning the preparation of a socio-psychological profile of the accused with the theory of criminology and legal psychology is substantiated. In accordance with the purpose of the study, the article examines how the compiled profile of the accused may influence the court's future decision and the assessment of the risk of repeated criminal offenses. It is stated that proper grouping of the information collected in the pre-trial report, prepared upon the court's ruling, will contribute to a well-founded conclusion regarding the possibility of rehabilitation without the need for imprisonment or restriction of liberty for a certain period. It

is proven that the resolution of identified contradictions and inconsistencies should be implemented through a comprehensive and systematic approach, both by legislative authorities and by the probation service in particular. Criticism is directed at the provision of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which contains a specific list of individuals for whom a pre-trial report must be compiled. Particular attention is drawn to the criteria of offense severity and age limitations, which are deemed unacceptable. Based on international experience, it is argued that pre-trial reports should be prepared for all individuals who have committed criminal offenses, regardless of the severity of the act. Such an approach would allow, in the event of a repeated criminal offense, for the monitoring of both positive and negative changes in the consciousness, behavior, and legal status of the offender, as well as enable forecasting of future unlawful actions.

Key words: accused, criminal offense, criminological profile, prosecution authorities, causes and conditions (determinants) of crime, prevention, punishment, pre-trial report, court decision, probation.

Постановка проблеми. Євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні змушують законодавців та практиків постійно перебувати на гребені хвилі та своєчасно реагувати на ті виклики, що постають перед нашим суспільством. Десять років назад, у 2015 році Верховна рада України прийняла ЗУ «Про пробацію», який став правовим фундаментом функціонування нового органу у системі органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби – пробації. З прийняттям даного документу змін зазнало і кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство. Майже кожного року ми можемо спостерігати зацікавленість міжнародних партнерів та служб пробації зарубіжних країн до процесу реформування пенітенціарної системи України. Більшість новостворених правових інститутів, органів та інструментів запобігання повторним кримінальним правопорушенням виникли у результаті реципіювання – запозичення позитивного зарубіжного досвіду. Не є виключенням і досудова доповідь, що складається на обвинуваченого працівником уповноваженого органу з питань пробації за ухвалою суду. Вищезгаданий нормативно-правовий акт надає досить стисле визначення поняттю досудова доповідь – письмова інформація для суду, що характеризує обвинуваченого. При цьому можна досить довго дискутувати з приводу цього визначення, у якому не міститься навіть згадки про орган на який покладено обов'язок складання цього документу, офіційність інформації, що надається, предметності затребуваних характеристик та кінцеву мету. Однак нашим завданням не є формування оновленої правової дефініції «досудова доповідь», однак наше дослідження спрямоване на усунення суперечностей чинного Наказу МЮ України від 27.01.2017 року № 200/5 «Про затвердження Порядку складання досудової доповіді» (далі – Наказ) з теорією кримінологічної науки, а саме у частині формування соціально-психологічної характеристики на обвинуваченого (Розділ.2 Додатку 9 Наказу).

Метою статті є висвітлення основних проблемних питань, що виникають у процесі складання досудової доповіді, а саме, при формуванні соціально-психологічної характеристики на обвинуваченого, та розробка пропозицій по їх усуненню.

Стан опрацювання проблематики. Питання функціонування інституту пробації в Україні й окремі аспекти складання досудової доповіді активно розглядалися як вченими-кримінологами, так і фахівцями у галузі психології, зокрема: Є.Ю. Барашем, О.В. Бецою, Т.П. Ткач, Д.В. Ягуновим, І.С. Яковець та ін. Однак вищезазначені вчені не вивчали проблемні питання досудової доповіді саме у контексті відповідності її положень теорії кримінологічної науки. Тому на даний час актуальним вбачається питання узгодженості її положень з теорією кримінологічної науки, юридичною психологією та нормами кримінального процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Ймовірно у практиків (пробаціонерів) не виникає жодних запитань до формування даного підпункту, оскільки МЮ України наказом № 200/5 від 27.01.2017 року чітко визначило Порядок складання досудової доповіді й у додатку до зазначеного документа сформувало зразок досудової доповіді з поясненням змісту кожного з підпунктів. Проте під час вивчення даного питання, ми звернули увагу на явні розбіжності у запропонованому роз'ясненні елементів досудової доповіді з теорією кримінологічної науки.

Варто згадати працю О.І. Коваленко та В.П. Філонова, які ще у 1995 році згрупували особистісні характеристики (фактори) у п'ять підструктур, зокрема, мотиваційну сферу особистості; соціальні ролі та статуси; ступінь суспільної небезпеки особистості; морально-психологічна сторона особистості; психофізіологічна сторона особистості [1, с. 120]. Зрозуміло, наведена класифікація особистісних факторів не претендує на взірцеву, але вказує на прагнення упорядкувати наявні знання з цього питання.

Підтвердженням наших тверджень, щодо досліджуваного питання може слугувати також праця авторського колективу С.Ф. Денисов, Т.А. Денисова, С.Г. Кулик, О.С. Шеремет «Кримінологія. Загальна частина. Альбом схем», у якій представлена Схема 6.2.1. «Структура особи злочинця» яка містить наступні елементи, зокрема: соціально-демографічні, соціально-рольові; кримінально-правові та морально-психологічні ознаки з чітким поясненням кожної групи ознак [4, с. 281].

У свою чергу, В.Ю. Шепітько та В.О. Коновалова зазначають, що психологічна структура особистості охоплює: 1) темперамент; 2) характер; 3) спрямованість; 4) здібності [2,с. 52].

Також, психологічні особливості осіб з антисоціальною спрямованістю, були предметом вивчення Ю.М. Антоняна, який виділив три основні рівні особистості злочинця: 1) вроджені особливості, що визначають темп психічної активності, силу і рухливість психічних процесів, стійкі емоційні властивості та інші параметри, які стосуються темпераменту; 2) сукупність стійких якостей, що сформувалися у процесі індивідуального розвитку соціальному середовищі й проявляються у вигляді типових реакцій і поведінки; 3) соціальна спрямованість особистості, ієрархія її цінностей і моральних установок.

А.П. Журавель у своїй статті «Соціально-психологічні особливості та детермінанти формування особистості зі злочинною поведінкою» (2020 р.), вказує що надання соціально-психологічної характеристики особі є важливим елементом у плануванні соціально-психологічної роботи з нею та має на меті подальшу адаптивну ресоціалізацію та успішну реінтеграцію у соціум [3, с.76].

Відповідно, особистісний профіль осіб, які вчинили кримінальні правопорушення відрізняється між собою за психологічними особливостями, а також соціальною спрямованістю індивіда. Саме спрямованість особистості на думку А.Ф. Зелінського є її провідною, динамічною підструктурою, яка формується у процесі життя індивіда, його навчання та виховання [2, с. 72]. Особистість злочинця характеризується особливою спрямованістю – його інтересами, ідеалами, цілями й цінностями, установками. Навіть саме визначення поняття кримінальне правопорушення включає саме цей елемент – спрямованість на досягнення певного злочинного результату.

Проте кожен індивід наділений власними психологічними якостями (характеристиками) так і виконує певні соціальну роль, яка зумовлена її становищем у системі суспільних відносин, приналежністю до певної соціальної групи, взаєминами з іншими людьми та соціальними інститутами у різних сферах суспільного життя. У якій би спільності (трудовий колектив, сім'я, школа, суспільство) не перебував індивід, кожна спільнота установлює певний норматив поведінки й саме невиконання встановлених нормативів породжує виникнення конфлікту.

Більшість конфліктних ситуацій виникають у результаті незадоволених потреб особистості, які являються рушійною силою у формуванні мотиваційної складової та у подальшому способі поведінки у конкретній ситуації. Зазвичай у злочинців спостерігається нерозвиненість соціально-необхідних потреб їх перебільшення та матеріально-утилітарний їх характер.

Юридична психологія містить чітке визначення поняття психологічна характеристика (темперамент, характер, набуті здібності та спрямованість і т.д.), проте поняття соціально-психологічна характеристика є дещо ширшим і береться до уваги при визначенні ступеня виправлення та ресоціалізації засудженого, підготовці документів на умовно-дострокове звільнення або заміну покарання більш м'яким видом і т.д. При цьому поняття соціально-психологічна характеристика включає не тільки психологічну характеристику, а й соціальну складову тобто вивчення особистості винного відбувається з урахуванням того, як формувалася свідомість винного у соціальному середовищі і як це вплине на його подальшу поведінку та включатиме вивчення його потреб, інтересів, прагнень та мотивації.

Підсумовуючи вищевикладене, беручи до уваги наукові доробки та чинний нормативно-правові акти щодо досліджуваного питання, можемо з впевненістю стверджувати про те, що Додаток 9 Порядку складання досудової доповіді у частині вивчення соціально-психологічної характеристики обвинуваченого містить деякі неточності та потребує корегування.

Зокрема *«історія правопорушень (попередні судимості; вік на час першого притягнення до кримінальної відповідальності, повторність, сукупність, рецидив кримінальних правопорушень); час, який минув з дня винесення попереднього судового рішення, яким особу було засуджено, звільнено від покарання чи кримінальної відповідальності за нереабілітуючими обставинами; час, який особа в сукупності провела в установах виконання покарань; форма вини за обвинуваченням; категорія кримінального правопорушення за обвинуваченням; наявність обставин, які обтяжують покарання за обвинуваченням (за винятком повторності та рецидиву кримінальних правопорушень), короткий зміст (обставини, мотиви) правопорушення за обвинуваченням, ставлення обвинуваченого до правопорушення»* не є елементом соціально-психологічної характеристики, а належати до кримінально-правових ознак структури особи злочинця.

Тому вбачається за необхідне змінити запропонований зразок інформацією такого змісту, яка буде включати такі структурні елементи, як: мотиви вчинення кримінального правопорушення; характер та направленість посягань; одиночний чи груповий характер посягань; рядова чи організуюча роль; фактичний чи юридичний рецидив; стаття КК України, строк покарання, вид покарання.

«Умови життєдіяльності та розвитку (житло, освіта, робота, матеріальне становище)» та «Соціальне оточення (стосунки у суспільстві, з рідними та близькими)» належать до соціально-демографічних ознак особистості злочинця і не можуть бути викладені у такому обмеженому вигляді, оскільки соціально-демографічні ознаки хоча і не є криміногенними, разом з тим вони містять цінну кримінологіч-

ну інформацію про особу злочинця. Пропонується у зразку досудової доповіді зазначити: стать, вік, освіта; соціальне положення; професія і рід занять; сімейний стан; місце проживання; матеріальне забезпечення; житлові умови; наявність утриманців тощо.

«Особистісні характеристики (контроль над поведінкою та мисленням, психічний стан, зловживання алкоголем, наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами)», «ставлення до правопорушень; мотивація до зміни способу життя (поведінки, переконань); фактори, які підвищують ризик вчинення кримінального правопорушення, ураховуючи його криміногенні потреби; наявність в обвинуваченого мотивації до позитивних змін (у тому числі з урахуванням бажання обвинуваченого брати участь у підготовці досудової доповіді)» - є елементами морально-психологічних ознак особи злочинця. Однак дана група ознак не повинна обмежуватися вказаними елементами, а повинна містити інформацію про потреби, світогляд, схильності особи, здібності, звички, інтереси, способи забезпечення потреб, ставлення до норм моралі та правових норм, емоційний стан, темперамент, вольові якості, інтелектуальний рівень особи.

Розпорошеність ознак, які характеризують особу злочинця у досудовій доповіді, відсутність чіткої класифікації з урахуванням положень кримінологічної науки вказує на необхідність законодавчого врегулювання даного питання.

Проведене нами опитування серед суддів на предмет того, чи допомагає викладена інформація у досудовій доповіді прийняти вмотивоване рішення щодо обвинуваченого, вказало на те, що майже 63% респондентів після відповіді «Ні» у графі прокоментуйте свою відповідь зазначили, що досудова доповідь нажаль не містить повної інформації про особу обвинуваченого, а саме ґрунтовного дослідження соціально-демографічних, морально-психологічних ознак, до злочинної поведінки тощо.

Тому вбачається за необхідне Розділ 2 досудової доповіді «Соціально-психологічна характеристика обвинуваченого» викласти у наступній редакції, а саме «Характеристика особи обвинуваченого» із зазначенням тих структурних елементів, які визначені кримінологічною наукою і застосовується вченими кримінологами, практичними працівниками правоохоронних органів при формуванні кримінологічного портрета особи, винної у вчиненні кримінального правопорушення.

Додаток 9
Наказу МЮ України
№ 200/5 від 27.01.2017
до Порядку складення досудової доповіді
(пункт 1 розділу III)

ДОСУДОВА ДОПОВІДЬ	
2. Характеристика особи обвинуваченого	**Соціально-демографічні ознаки:** стать, національність, вік, сімейний стан та наявність утриманців, повний сімейний статус, місце проживання, освіта, трудова діяльність, стан фізичного та психічного здоров'я, особливості фізичної конституції тіла.
	Соціально-рольові ознаки: місце роботи, рядова чи керівна посада, сімейний стан, працездатний чи не працездатний, рівень матеріального забезпечення, належність до міського чи сільського населення, рівень освіти, соціальний статус, участь у соціальному житті громади тощо.
	Кримінально-правові ознаки: характер та ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, наявність судимостей, тривалість злочинної діяльності, вік з якого особа розпочала злочинну діяльність, виконання умов спрямованих на примирення, визнання вини, наявність нотаріальної угоди про відсутність претензійних вимог, інші юридично значущі обставини (наявність процесуального статусу, ставлення до досудового розслідування та суду, застосування запобіжного заходу).
	Морально-психологічні ознаки*: ставлення до вчиненого кримінального правопорушення, щире каяття, готовність відшкодування шкоди, бажання примиритися з потерпілим, усвідомлення факту своєї залежності, готовність до вирішення нагальних потреб та проблемних питань, потреби, способи забезпечення потреб, інтереси, мотиви, установки, ідеали, світогляд, правосвідомість, схильності та звички, погляди, цілі, переконання, емоційний стан, вольові та інтелектуальні особливості, наявність психологічних аномалій, які не виключають осудність, ставлення до норм моралі та правових норм, емоційний стан, темперамент, вольові якості, інтелектуальний рівень особи.

* формуються психологом

Щоб не завантажувати зразок досудової доповіді описом інформації, яка є необхідною для суду задля прийняття вмотивованого рішення по справі, спробуємо прокоментувати важливість затребуваної інформації та її ключові елементи. Отже, при визначенні соціально-демографічних ознак особи обвинуваченого, обов'язковим елементом є вік особи, оскільки для до неповнолітніх засуджених часто застосовуються більш м'які заходи, включаючи випробування, з огляду на їхній вік, психологічну незрілість та потенціал до виправлення (програма відновного правосуддя для неповнолітніх). Також, суд може враховувати молодий вік як ознаку можливості виправлення та формування правослухняної поведінки за умови належного нагляду та соціально-виховного впливу, а для осіб похилого віку, осіб з інвалідністю суд може застосовувати ст. 75 КК України, враховуючи стан здоров'я та особливості відбування покарання. Наступним елементом соціально-демографічної характеристики є «сімейний стан та наявність утриманців», зокрема наявність неповнолітніх дітей є одним із найбільш значущих факторів. Якщо засуджений має на утриманні малолітніх або неповнолітніх дітей, це може розглядатися як обставина, що пом'якшує покарання та сприяє застосуванню випробування, оскільки ізоляція від сім'ї може негативно вплинути на виховання та психоемоційний стан дитини. Також не потрібно нівелювати конституційний обов'язок всіх дітей, а саме «діти повинні піклуватися про своїх непрацездатних батьків», саме догляд/ утримання непрацездатних батьків, хворих родичів тощо може бути враховано судом. Наступним елементом цієї групи ознак нами виокремлено «повний сімейний статус (одружений/заміжня), оскільки наявність сталої сім'ї, яка може надати підтримку та здійснювати контроль, позитивно впливає на рішення суду, оскільки такі особи, як правило, мають міцніші соціальні зв'язки та більшу мотивацію до виправлення. «Місце проживання: наявність постійного місця проживання» - стабільність життєвих умов є важливим показником, який дозволяє органу пробації ефективно здійснювати нагляд.

У межах соціально-рольових ознак необхідним вбачається розглянути сімейні, професійні (трудові), освітні та громадські (соціальні) ролі. Зокрема при визначенні сімейної ролі обвинуваченого потрібно з'ясувати сімейний статус: *мати, батько неповнолітніх дітей:* виконання обвинуваченим батьківських обов'язків, активна участь у вихованні та утриманні дітей. Суд часто враховує збереження сім'ї та мінімізацію негативного впливу на дітей як важливий аргумент на користь випробування, *одружений/заміжня:* наявність стабільних подружніх стосунків, де партнер є джерелом підтримки та може здійснювати позитивний вплив і контроль; *доглядач за непрацездатними/хворими родичами*: виконання ролі опікуна або особи, яка постійно доглядає за літніми батьками, інвалідами, хворими родичами, що може свідчити про відповідальність та соціальну значущість особи; *син/донька:* наявність благополучних стосунків з батьками, їх підтримка та готовність до контролю. Професійні/трудові ролі: працівник/спеціаліст/керівник це перш за все наявність постійного місця роботи, офіційне працевлаштування, демонструє здатність особи до законослухняної поведінки, фінансову стабільність та соціальну інтеграцію. Характеристика з місця роботи свідчитиме про сумлінне ставлення до своїх професійних обов'язків, наявність освіти та досвіду дозволяє бути затребуваним на ринку праці. Освітні ролі є не менш значущими, оскільки якщо особа продовжує навчання (у вищому навчальному закладі, коледжі, ПТУ), це свідчить про її прагнення до саморозвитку, цілеспрямованість та бажання покращити своє становище. Навчання є також одним із факторів контролю та дисципліни. Громадські-соціальні ролі – це, перш за все, участь у громадських організаціях, волонтерській діяльності, благодійних проєктах. Це демонструє просоціальну спрямованість особи, її готовність робити внесок у суспільство, членство у релігійній громаді, що може служити джерелом моральної підтримки та дисципліни, участь у соціальних/спортивних групах вказує на здорові інтереси та організоване дозвілля.

З поміж кримінально-правових ознак особи обвинуваченого можна виокремити характер та ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, відповідно до класифікації зазначеної у ст. 12 КК України. Не менш важливою інформацією є розмір завданої шкоди, наприклад вартість викраденого майна та розмір завданих збитків, оскільки чим меншою є шкода, тим більшою є вірогідність застосування до винного звільнення від відбування покарання з випробуванням; наявність обтяжуючих чи пом'якшуючих обставин, що зафіксовані у матеріалах кримінального провадження (з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення, добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, вчинення кримінального правопорушення жінкою в стані вагітності тощо). При цьому варто враховувати, що перелік пом'якшуючих обставин, визначених КК України не є вичерпним і може бути розширений (волонтерство, пожертви на ЗСУ, донорство). Наступним елементом кримінально-правових ознак особи винного є судимість. Важливою для суду вбачається інформація про наявність непогашених або незнятих судимостей. Якщо обвинувачений має попередні судимості це зменшує шанси на застосування

ст. 75 КК України. Також позитивною для винного стане інформація про вчинення кримінального правопорушення вперше, оскільки суд завжди дає шанс тим хто оступився. Не менш значущою є інформація про притягнення винного до адміністративної відповідальності. Хоча адміністративні правопорушення не є злочинами, їхня кількість, характер та періодичність можуть свідчити про загальний рівень правосвідомості особи та її схильність до порушення норм. Попри зазначену інформацію обов'язковими фактами, які потрібно враховувати при складанні характеристики на обвинуваченого є бажання відшкодувати завдану шкоду, щирість примирення, вид застосованого запобіжного заходу (наприклад, перебування під вартою чи домашній арешт) та його дотримання, а також чи належить особа до категорії, до якої застосування ст. 75 КК України є обов'язковим (наприклад, неповнолітні, у деяких випадках).

Наступним елементом кримінологічної характеристики обвинуваченого є блок морально-психологічних ознак, зокрема ставлення до вчиненого кримінального правопорушення (повне, часткове визнання або повне її заперечення). Чи висловлює особа щире розкаяння у вчиненому, чи усвідомлює вона завдану шкоду та страждання потерпілого. Як пояснює винний мотиви вчиненого, чи це було імпульсивно, під впливом емоцій, обставин, чи мало більш глибокі корені (наприклад, корисливість, агресія, залежність). Важливою є інформація про ціннісні орієнтації та моральні установки, зокрема: ставлення до суспільних норм і закону, наявність деформації цінностей, рівень морального розвитку.

З поміж емоційно-вольових ознак важливою для суду є інформація: чи схильна особа до необдуманих, спонтанних вчинків, особливо під впливом емоцій чи алкоголю/наркотиків, що є фактором ризику, при цьому може пояснювати ситуативний характер вчиненого діяння; чи здатен винний контролювати свої емоції, бажання, поведінку (низький самоконтроль збільшує ризик рецидиву); наскільки особа схильна до проявів агресії, вступає в конфлікти, як вона їх вирішує; здатність справлятися зі стресом, тиском, невдачами без деструктивної поведінки; чи готова особа до спілкування з потерпілим, до примирення; здатність співпереживати іншим, розуміти їхні почуття (низький рівень емпатії ускладнює процес відновлення справедливості; здатність адаптуватися до соціальних умов, дотримуватися правил, будувати здорові стосунки; визнання наявності проблеми та бажання її вирішити (наприклад, пройти лікування); наскільки сильна внутрішня мотивація особи до зміни свого способу життя та відмови від протиправної поведінки; чи усвідомлює особа необхідність допомоги та контролю з боку пробації.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене і беручи до уваги положення ст. 314-1 Кримінального процесуального кодексу України, ЗУ «Про пробацію», Наказу МЮ України «Про затвердження Порядку складання досудової доповіді», варто констатувати, що законодавець цілком ґрунтовно підійшов до врегулювання порядку складання досудової доповіді. Розподіливши обов'язки між судом, органами прокуратури та уповноваженими органами з питань пробації. На нашу думку, ч. 2 ст. 314-1 КПК України не повинна містити обмеження у складанні досудової доповіді щодо обвинувачених за ступенем тяжкості вчиненого діяння. У більшості зарубіжних країн досудові доповіді складаються навіть щодо осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, щодо серійних вбивць та ґвалтівників. Досудова доповідь додається до матеріалів провадження та є обов'язковою при формуванні особової справи на засудженого. В українському законодавстві запит на складання досудової доповіді формується у вигляді ухвали суду. Однак викладена у досудовій доповіді інформація про особу обвинуваченого зазвичай не є повною і має формалізований характер, підтвердженням чого слугують дані проведеного опитування. Під час вивчення даного питання, нами з'ясовано, що Розділ 2 Додатку 9 Наказу МЮ України «Про затвердження порядку складення досудової доповіді» № 200/5 від 27.01.2017 року суперечить чітко визначеним правовим дефініціям, що сформувалися десятиріччями вченими-кримінологами. Також запропонована нами чотирирівнева структура характеристики особи обвинуваченого, яка містить соціально-демографічні, соціально-рольові, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки, дозволить згрупувати інформацію про особу обвинуваченого та надасть суду найбільш повну інформацію про нього. При цьому робимо наголос, що комплекс морально-психологічних ознак затребуваної судом характеристики повинен формуватися фахівцем у галузі психології, а саме штатним психологом. Отже, законодавство у частині складання досудової доповіді потребує ґрунтовних змін з урахуванням теорії кримінологічної науки, зарубіжного досвіду та реалій сьогодення. А сам процес складання досудової доповіді повинен відбуватися за участі провідних фахівців, зокрема: пробаціонера, який має відповідний фах або пройшов відповідну первинну професійну підготовку у закладах ДКВС України; фахівця-психолога, який надає висновок та володіє відповідними методиками та практиками, з безпосереднім залученням обвинуваченого та потерпілого. Оскільки саме повнота та достовірність сформованої у досудовій доповіді інформації, дозволить правильно здійснити оцінку ризику вчинення повторного кримінальних правопорушень (Розділ 3 Додатку 9 Наказу МЮ України № 200/5

від 27.01.2017) та сформувати висновок про можливість виправлення без обмеження або позбавлення волі на певний строк (Розділ 4 Додатку 9 Наказу МЮ України № 200/5 від 27.01.2017).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коваленко О.І.,Філонов В.П. Курс лекцій по кримінології і профілактиці злочинності. Донецьк: Вид-во Донеччина, 1995. 590 с.
2. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. Юридична психологія: підручник. Видання 3-тє, перероб. і допов. Харків. Право. 2019. 288 с.
3. Журавель А.П. Соціально-психологічні особливості та детермінанти формування особистості зі злочинною поведінкою. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* Київ: в-во Таврійського національного університету імені Вернадського. 2020. Том 31(70) № 3 С.76-80. DOI: 10.32838/2709-3093/2020.3/13 (дата звернення: 10.09.2025).
4. Денисов С.Ф., Денисова Т.А., Кулик С.Г., Шеремет О.С. Кримінологія. Загальна частина: альбом схем. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2015. 658 с.
5. Василевич В.В. Поняття кримінологічної характеристики насильницьких злочинів. Право України.1997. № 12. С. 82–84.
6. Про затвердження Порядку складання досудової доповіді: Наказ МЮ України від 27.01.2017 № 200/5: станом на 23 травн. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0610-25#Text (дата звернення: 10.09.2025).
7. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 № 160-VIII: станом на 19 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text (дата звернення: 10.09.2025).

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.11

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ: ВАЖЛИВИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Пташник В.Ю.,
аспірантка кафедри кримінально-правової політики та кримінального права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пташник В.Ю. Кримінально-правова політика Литовської Республіки щодо колабораціонізму. Важливий досвід для України.

У статті розглянуто історичний та правовий контекст колабораціонізму, згадується про його еволюцію від нейтрального терміна до негативного явища, пов'язаного з Другою світовою війною. Особлива увага приділяється відмінностям у мотивації колабораціонізму в країнах Західної Європи та державах, що зазнали впливу радянського режиму, зокрема Литви. Аналіз складної історії Литви у XX столітті, що включала першу радянську, німецьку та тривалу другу радянську окупації, дозволяє зрозуміти унікальні проблеми, з якими країна зіткнулася, переслідуючи воєнних злочинців і колаборантів у прагненні до досягнення історичної справедливості.

Проводиться порівняльний аналіз підходів до криміналізації колабораціонізму в законодавстві Литви та України. Виділяються ознаки, що притаманні складам злочинів «колабораціонізм», «державна зрада» та «допомога іншій державі» у Кримінальному кодексі Литви, які дозволяють уникнути правової невизначеності. Автор доводить, що литовське законодавство надає можливість диференціювати тяжкість діянь, тоді як стаття 111-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України), ухвалена поспіхом, без належної дискусії й опрацювання в парламенті, створює правову невизначеність і не дозволяє виділити уніфіковані ознаки колабораційної діяльності, що призводить до можливих порушень прав людини. В статті наголошується на актуальності для України проведення чіткого розмежування суспільної небезпеки колабораційної діяльності у порівнянні з іншими злочинами, що посягають на національну безпеку та суверенітет держави.

У підсумку стаття звертає увагу на важливість вивчення досвіду Литви для України, яка стикається з викликами судового переслідування колабораціонізму в умовах триваючої збройної агресії російської федерації та окупації частини її території. Наголошується на необхідності запровадження чітких законодавчих визначень та послідовної кримінально-правової політики в сфері боротьби зі злочинами проти основ національної безпеки, що є критично важливим для забезпечення справедливості, верховенства права та передбачуваності правосуддя.

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційна діяльність, державна зрада, допомога іншій державі, злочини проти основ національної безпеки, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки, пособництво державі-агресору, кримінально-правова політика, кримінальна відповідальність, окупація.

Ptasnyk V.Yu. Criminal policy of the Republic of Lithuania on collaborationism. a valuable experience for Ukraine.

The article examines the historical and legal context of collaborationism, tracing its evolution from a neutral term to a negative phenomenon associated with World War II. It pays special attention to the different motivations for collaboration in Western European countries compared to states that experienced the Soviet regime's influence, particularly Lithuania. The analysis of Lithuania's complex 20th-century history, which included the first Soviet, German, and a prolonged second Soviet occupation, helps to understand the unique challenges the country faced in prosecuting war criminals and collaborators in its pursuit of historical justice.

The text provides a comparative analysis of the approaches to criminalizing collaborationism in Lithuanian and Ukrainian legislation. It identifies the features of the crimes of «collaborationism,» «high treason,» and «assistance to another state» in the Criminal Code of Lithuania, which help to avoid legal ambiguity. The author argues that Lithuanian legislation allows for the differentiation of the gravity of these acts, whereas Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine (CCU), adopted hastily without proper discussion or parliamentary review, creates legal uncertainty and fails to establish

unified characteristics for collaborative activities, potentially leading to human rights violations. The article stresses the urgent need for Ukraine to clearly distinguish the social danger of collaborative activities from other crimes against national security and state sovereignty.

In conclusion, the article highlights the importance of studying Lithuania's experience for Ukraine, which faces the challenges of prosecuting collaborationism during the ongoing armed aggression of the russian federation and the occupation of part of its territory. It emphasizes the need for introducing clear legal definitions and a consistent criminal law policy in the fight against crimes targeting national security, which is critical for ensuring justice, the rule of law, and the predictability of legal proceedings.

Key words: collaboration, collaborative activity, high treason, assistance to another state, crimes against the foundations of national security, criminal offenses against the foundations of national security, aiding the aggressor state, criminal law policy, criminal liability, occupation.

Постановка проблеми. Однією з найбільш резонансних та актуальних новел кримінального законодавства України за останні роки стало доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК) статтею 111-1 «Колабораційна діяльність». Втім, кримінально-правову політику в сфері протидії цьому явищу, яке принесла з собою російська агресія проти України, складно назвати чіткою та послідовною. На жаль, це може призвести до правової невизначеності та ризику порушення принципу передбачуваності, гарантованого Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ). З огляду на це видається актуальним вивчення правового досвіду іноземних державам, які, з одного боку, пов'язані з Україною спільним історичним минулим, та, з іншого боку, також стикалися в своїй історії з феноменом колабораціонізму.

Статтю присвячено кримінально-правовій політиці у сфері протидії колабораціонізму Литовської Республіки (далі - Литви), яка зіткнулася з тривалою окупацією своєї території впродовж XX століття.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на те, що кримінальна відповідальність за колаборацію діяльність в Україні була запроваджена трошки більше, ніж три роки тому, поява нової статті в КК України привернула увагу багатьох вчених. Це пояснюється актуальністю проблеми, зважаючи на анексію Криму у 2014 році та окупацію частини Донецької та Луганської областей російською федерацією ще у 2014-2015 роках. Однак окрема кримінальна відповідальність за колабораціонізм була запроваджена законодавцем тільки на початку повномасштабного вторгнення агресора. Нетипова для кримінального законодавства конструкція ст. 111-1 КК України, проблеми, пов'язані з розмежуванням колабораціонізму з іншими складами кримінальних правопорушень, розуміння поняття «окуповані території» неодноразово аналізувались та висвітлювались в роботах, зокрема, Н. Антонюк [5], К. Задої [6], Р. Мовчана [9], Є. Письменського [10], А. Політової [11], М. Рубащенка [8], М. Хавронюка [12], Н. Шульженко [13], І. Яковюка [8]. Однак для розв'язання окремих проблем, що вже виникли на практиці, потребує вивчення іноземного досвіду, зокрема, Литовської Республіки у запровадженні кримінальної відповідальності за колабораціонізм.

Метою статті є аналіз підходу до криміналізації колабораціонізму в законодавстві Литви, а також виявлення ключових відмінностей між складами злочинів «колабораціонізм», «державна зрада» та «допомога іншій державі». Дослідження також прагне довести необхідність чіткого законодавчого регулювання відповідальності за колабораціонізм в Україні для уникнення надмірної криміналізації, забезпечення принципу передбачуваності та встановлення справедливого покарання, яке б відповідало суспільній небезпеці діяння.

Виклад основного матеріалу. Термін «колабораціонізм» відомий ще з XIX століття. Так, з Оксфордського словника англійської мови видно, що спочатку він мав позитивне значення і означав об'єднану працю, співпрацю; особливо в літературній, художній або науковій сфері (1860 рік) [2]. Однак під час Другої світової війни він набув негативного забарвлення і став пов'язаним з маршалом Філіппом Петеном, що тісно співпрацював з німецькими окупантами, і тепер переважно вживається у значенні «співпраця з ворогом» [7].

Якщо аналізувати події Другої світової війни на предмет мотивації колабораційної співпраці з окупаційними силами, то стає очевидним, що колабораціонізм в країнах Західної Європи суттєво відрізнявся від його проявів у країнах, які зазнали впливу радянського режиму. Відтак явище колабораціонізму в часи Другої світової війни було багатогранним й мотивації для співпраці з окупантами були різноманітними:

– прагматичні міркування: особисте виживання, власний комфорт та можливість збагачення або забезпечення функціонування держави задля сталого громадського порядку;

– ідеологічні переконання: сповідування політики антисемітизму, віра в краще майбутнє, побудоване на принципах нацизму, або навпаки, розбудова власної держави й забезпечення її незалежності через тимчасову співпрацю з ворогом.

Упродовж XX століття Литва пережила нелегкі часи з трьома окупаціями всієї своєї території, а саме з: короткотривалою радянською (1940 рік), німецькою (у 1941-1944 роки) і довготривалою радянською (1944-1991 роки) окупаціями. Усі три періоди супроводжувалися непоодинокими випадками співробітництва литовських громадян з окупаційною владою. Наприклад, після вторгнення німців у червні 1941 року, маючи вже досвід жорсткого радянського режиму, значна частина литовців прихильно ставилася до німців і проявляла всіляку готовність співпрацювати задля відновлення незалежності Литви. В той же час варто згадати, що литовські воєнізовані групи та поліцейські батальйони здійснювали масові вбивства євреїв у співпраці з німцями, а в деяких випадках навіть самостійно, до прибуття німецьких військ на відповідні литовські території[4].

Видається, що можна виокремити три досить різні елементи кримінально-правової політики Литви стосовно колабораціонізму:

1) забуття окремих проявів колабораціонізму. У 1990 році, безпосередньо перед здобуттям незалежності Литовською Республікою, відбулося офіційне визнання Голокосту. 8 травня Верховна Рада Литви категорично засудила Голокост від імені литовської нації та висловила жаль, що серед вбивць були громадяни Литви. Водночас, новий вільний демократичний уряд Литви видав помилування тим, з числа співучасників Голокосту, хто залишався в живих. Ці помилування мали форму сертифікатів, які проголошували невинність особи в очах литовського уряду та її право на компенсацію, викликали обурення міжнародної спільноти[1];

2) кримінальне переслідування окремих проявів колабораціонізму, які містили ознаки міжнародних злочинів (геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів). Піддаючи забуттю участь колаборантів у Голокості, Литовська держава, однак, піддала кримінальному переслідування осіб, які в рамках співпраці з окупаційною владою вчиняли міжнародні злочини проти литовського народу. Наприклад, депортації окремих категорій литовських громадян та вбивства учасників руху опору окупаційній владі кваліфікувалися литовськими судами як геноцид, чому сприяли розширене (порівняно з міжнародним правом) визначення цього злочину за литовським кримінальним законодавством, яке з-поміж іншого допускало геноцид щодо політичної або соціальної групи, а також положення литовського кримінального закону, які дозволяли зворотну дію в часі законодавчих положень за міжнародні злочини;

3) встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм як такий, що сталося в 2003 році. Враховуючи відсутність кримінальної відповідальності за колабораціонізм під час перебування Литви під згаданими окупаціями і появу відповідної статті в кримінальному законодавстві через понад десять років після закінчення останньої з цих окупацій, ретроспективно застосувати цю законодавчу новелу було неможливо. Її появу можна розцінювати лише як своєрідне символічне засудження фактів колаборації з ворогом під час минулих окупацій.

Так, ст. 120 Кримінального кодексу Литовської Республіки від 2003 року (далі - КК Литви) встановлює, що громадянин Литовської Республіки, який в умовах окупації або анексії допомагає органам незаконної влади зміцнити окупацію або анексію, придушити опір литовського населення або іншим способом сприяє незаконній владі у веденні діяльності проти Литовської Республіки карається позбавленням волі на строк до п’яти років [3].

На рівні з відповідальністю за колабораціонізм КК Литовської Республіки передбачає кримінальну відповідальність за державну зраду, якою є вступ громадянина Литовської Республіки під час війни або після оголошення стану війни в союз з ворогом або допомога ворогу здійснювати діяльність проти Литовської держави (ст. 117). Крім того, КК Литви встановлює й окрему відповідальність для будь-якої особи за допомогу іншій державі в здійсненні ворожої діяльності проти Литовської Республіки, тобто допомогу іншій державі або її організації в здійсненні діяльності, ворожої Литовській Республіці — її конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності, обороноздатності чи економічній могутності (ст. 118) [3].

Всі перераховані склади злочинів посягають на один об’єкт – національну безпеку, суверенітет, територіальну цілісність та конституційний лад Литовської Республіки, вчиняються умисно, передбачають активні дії, спрямовані на допомогу ворогу чи незаконній владі. В усіх випадках йдеться також про надання допомоги, сприяння або співпрацю з ворожими силами чи структурами. І у всіх трьох складах метою є допомога ворогу у здійсненні діяльності проти держави.

В той же час з формулювань наведених трьох складів злочинів помітні й їхні відмінності, які дають можливість відмежувати те чи інше діяння й знайти необхідну кримінально-правову кваліфікацію.

Перш за все, відмінності проявляються в об’єктивній стороні, яка характеризується часом та умовами вчинення злочину. Так, державна зрада вчиняється під час війни або після оголошення стану війни. Це, вочевидь, чітко визначений, надзвичайний період, введення або оголошення якого чітко регламентоване законом. Колабораціонізм вчиняється в умовах окупації або анексії. Це

також особливі умови, але вони не обов'язково є станом війни і не обов'язково пов'язані з оголошенням воєнного стану, хоча й не виключають останнього. Допомога ж іншій державі в здійсненні ворожої діяльності проти Литовської Республіки може бути вчинена в будь-який час (у мирний час, під час війни тощо), для відповідної кваліфікації не потрібен особливий правовий режим (війна, окупація).

Крім того, наведені вище діяння різняться й за своїм змістом. При вчиненні державної зради діяння особи зводиться до вступу в союз з ворогом або допомоги ворогу у діяльності проти держави (а під ворогом тут, вочевидь, розуміється сторона збройного конфлікту). Колабораціонізм характеризується діями, що полягають у допомозі незаконній владі зміцнити окупацію/анексію, придушити опір населення або іншим чином сприяти ворожій діяльності проти держави. Допомога ж іншій державі – найбільш широкий з об'єктивної сторони. склад злочину, який охоплює діяння, що не охоплюються складами державної зради та колабораціонізму, однак передбачають ворожу діяльність проти конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності, оборони чи економічної могутності Литовської Республіки. Це найширше визначення, що може охоплювати різні види діяльності, наприклад, допомогу іноземним розвідувальним службам, однак без передачі відомостей, що становлять державну таємницю, оскільки за передачу таких відомостей встановлена окрема відповідальність у вигляді шпигунства (ст. 119 КК Литви [3]); вербування людей для ворожої діяльності; поширення ворожої пропаганди тощо.

Порівнюючи між собою об'єктивну сторону державної зради та колабораціонізму, варто звернути увагу на те, що державна зрада передбачає союз з ворогом, в той час як колабораціонізм – допомогу та будь-які варіанти сприяння незаконній владі. Обидва варіанти є формами співпраці з ворогом, однак союз – це більш стійка форма співпраці. При союзі з ворогом відносини мають бути стійкими, довготривалими. При колабораціонізмі форма співпраці з ворогом є менш глибокою, ніж «союз», що може проявлятися у разових короткотривалих діях – допомога у придушенні опору, поширенні пропаганди. Вона не обов'язково передбачає повну зміну лояльності, на відміну від «союзу з ворогом» при державній зраді, а швидше є формою пристосування та отримання вигоди в умовах окупації або анексії.

Варто зауважити, що державна зрада і колабораціонізм за литовським законодавством характеризуються також спеціальним суб'єктом. Так, ним може бути виключно громадянин Литовської Республіки. Що ж стосується допомоги іншій державі в здійсненні ворожої діяльності проти Литовської Республіки, то суб'єктом даного злочину можу бути будь- яка особа – громадянин Литви, іноземець чи особа без громадянства.

Кримінальний закон Литви пов'язує з трьома згаданими вище складами злочинів відчутно різну караність. Так, за державну зраду за законодавством Литви встановлена відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від 5 до 15 років (особливо тяжкий злочин), за колабораціонізм – до 5 років (злочин середньої тяжкості) і за допомогу іншій державі – до 7 років (тяжкий злочин).

Таким чином, вбачається, що державна зрада спрямована на найтяжчі прояви співпраці з ворогом з конкретним наміром підірвати державність, в той час як колабораціонізм стосується ширшого кола менш серйозних, хоча й шкідливих, проявів співпраці з ворожими суб'єктами. Це дозволяє більш адекватно реагувати на правові наслідки відповідних діянь, уникаючи надмірної криміналізації менш тяжких проявів співпраці з ворогом, й, водночас, забезпечуючи більш суворі покарання за найтяжчі прояви такої співпраці.

Як бачимо, колабораціонізму за кримінальним законодавством Литви притаманні наступні ознаки, які можуть відрізняти його від інших кримінальних правопорушень:

1) особливі умови вчинення діяння – окупація або анексія;

2) специфічний характер діяння – допомога незаконній владі зміцнити окупацію/анексію, придушити опір населення або іншим чином сприяти ворожій діяльності проти держави;

3) спеціальний суб'єкт – громадянин Литви;

4) мета – сприяти незаконній владі у веденні діяльності проти Литви;

5) менш тяжкий ступінь небезпеки (в порівнянні з іншими складами злочинів, наприклад, державною зрадою, допомогою іншій державі), що пояснюється менш серйозними проявами співпраці з ворогом.

Литовський підхід до криміналізації колабораціонізму, який, як можна зрозуміти, ґрунтується на трагічному досвіді XX століття, виглядає значно зрозумілішим та логічнішим порівняно з підходом, до якого схилилася в 2022 році Україна.

Так, на відміну від кримінального законодавства Литви, у ст. 111-1 КК України складно виділити загальні ознаки, притаманні всім формам колаборційної діяльності, що відрізнятимуть її від інших складів кримінальних правопорушень. Зокрема, не всі види колаборційної діяльності за КК України вчиняються в умовах окупації чи анексії, а відтак не всім їм притаманний специфічний

зміст діяння – допомога окупаційній владі зміцнити окупацію чи придушити опір населення, не всі вони характеризуються спеціальним суб'єктом (громадянин України). Більш того, навіть віднесення різних форм колабораціонізму до різних за ступенем тяжкості кримінальних правопорушень (від проступку до особливо тяжкого злочину) не дозволяє провести чітку градацію суспільної небезпеки колабораційної діяльності у порівнянні з іншими злочинами, що посягають на національну безпеку та суверенітет держави, наприклад, державною зрадою, і свідчить скоріше про відсутність кримінально-правової політики України у сфері боротьби з відповідними злочинами. Це виглядає прикрим особливо на фоні того, що ст. 111-1 КК України є проявом кримінально-правової політики держави щодо проблеми, яка є актуальною та буде актуальною принаймні в найближчому майбутньому, тоді як ст. 120 КК Литви є радше проявом символічного осуду явища, що мало місце в минулому.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що досвід Литви є цінним для України, оскільки він є, по-перше, реакцією на історичні події, з якими стикнулась Литва, переживши три окупації, а, по-друге, демонструє, як можна чітко розмежувати склади злочинів проти основ національної безпеки (колабораціонізм, державну зраду та допомогу іншій державі), відобразивши різний ступінь суспільно-небезпеки й шкоди, яку вони можуть завдати державі, й встановивши логічну градацію покарань в залежності від ступеню тяжкості. Така законодавче розмежування наведених складів злочинів проти національної безпеки дозволяє ефективно реагувати на різні за ступенем тяжкості прояви співпраці з ворогом.

На відміну від литовського законодавства, яке містить більш чіткі ознаки для розмежування наведених складів злочинів, ст. 111-1 КК України не має єдиних уніфікованих ознак, що були б характерні для всіх форм колабораційної діяльності. Це результат відсутності належної правової дискусії під час внесення змін до кримінального законодавства, що вже призводить до негативних наслідків у правозастосуванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Jin J. Holocaust Remembrance Project. URL: https://www.holocaustremembranceproject.com/Countries/lithuania (дата звернення 20.08.2025).
2. Oxford English Dictionary. URL: https://www.oed.com (дата звернення 20.08.2025).
3. Republic of Lithuania law On the approval and entry into force on the criminal code 26 September 2000 No VIII-1968 (last am. on 23 April 2015 – No XII-1649). URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/a84fa232877611e5bca4ce385a9b7048?jfwi d =q8i88l10w (дата звернення 20.08.2025).
4. Sužiedelis S.. Lithuanian Collaboration during the Second World War: Past Realities, Present Perceptions. URL: https://yivo.org/cimages/suziedelis_collaborators.pdf (дата звернення 28.08.2025).
5. Антонюк Н. О. Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 4. С. 56–68.
6. Задоя К. П. De facto v. de jure: як тлумачити поняття "тимчасово окуповані території України" в тексті статті 111-1 Кримінального кодексу України? Збірка тез доповідей учасників науково-практичного круглого столу "Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України: 1992 – 2022 роки" (18 листопада 2022 року) / упоряд. А.А. Стрижевська, С.Д. Шапченко, К.П. Задоя. К., 2023. С. 54–60.
7. Колабораціонізм / С.І. Грабовський // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: https://esu.com.ua/article-4446 (дата звернення: 28.08.2025).
8. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / [М.А. Рубащенко, І.В. Яковюк, Н.В. Шульженко, О.В. Зайцев, С.О. Харитонов]; за наук. ред. М.А. Рубащенка; Нац. фонд дослідж. України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 576 с.
9. Мовчан Р.О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2022. 241 с.
10. Письменський Є.О. Кримінально-правові проблеми протидії колабораційній діяльності: монографія. Київ: Алерта, 2024. 438 с.
11. Політова А.С. Дискусійні питання щодо кримінальної відповідальності за окремі склади злочинів проти основ національної безпеки. Наукові проблеми запровадження правового режиму воєнного стану в Україні: сучасний вимір. Збірник матеріалів науково-практичного онлайн-заходу (29 квітня 2022 року). Одеса: ОДУВС, 2022. С. 205–207.

12. Хавронюк М.І. Підстави кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність підлягають удосконаленню. Збірка тез доповідей учасників науково-практичного круглого столу "Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України: 1992–2022 роки" (18 листопада 2022 року) / упоряд. А.А. Стрижевська, С.Д. Шапченко, К.П. Задоя. К., 2023. С. 8–12.
13. Шульженко Н.В. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за законодавством Литви. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій: матеріали наук.-практ. круглого столу (Харків, 6 жовт. 2023 р.). Одеса: Олді+, 2023. С. 51–53.

УДК 343.322
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.12

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ПОШИРЕННЯ ВІЙСЬКОВО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Старко О.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-7459-4337

Старко О.Л. Проблеми правової невизначеності кримінально-правової заборони несанкціонованого поширення військово значущої інформації.

Статтю присвячено проблемі правової невизначеності кримінально-правової заборони несанкціонованого поширення військово значущої інформації. Акцентується увага на питаннях виявлення притаманних аналізованій нормі вад та шляхів їх усунення, труднощів і проблем, пов'язаних із застосуванням цієї кримінально-правової заборони.

У статті звертається увага на питання про нечіткість законодавчого формулювання ознак предмета злочину за ч. 1 ст. 114-2 Кримінального кодексу (далі – КК) України у частині приналежності чи не приналежності «зброї, озброєння та бойових припасів» (інформація про які поширюється) до іноземної військової допомоги. Зроблено висновок про недоцільність використання у диспозиції статті вказівки на походження зброї, озброєння, боєприпасів.

Розглянуто питання про обмеженість законодавчого формулювання предмета злочину за ч. 1 ст. 114- 2 КК України, згідно якого поза межами складу злочину залишається несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення такої військової техніки як літаки, гелікоптери, безпілотники, танки, технічні засоби захисту апаратури тощо. Констатовано, що попри те, що у ч. 2 ст. 114-2 КК України предметом є лише інформація про переміщення, рух, розташування Збройних Сил України чи інших військових формувань», суди кваліфікують поширення інформації про рух літаків, гелікоптерів за ч. 2 ст. 114-2 КК України.

Констатується недоречність одночасного вживання у диспозиції норми, сформульованої у ст. 114-2 КК України таких синонімів як «рух» та «переміщення». Акцентується увага на доцільності використання у якості обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу злочину такої ознаки як «особливий період та період збройного конфлікту».

Розглянуто проблемні аспекти застосування ч. 3 ст. 114-2 КК, а саме – питання про розмежування складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 114-2 КК України і державної зради, вчиненої в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 111 КК України). На прикладі кримінально-правової оцінки судами ідентичних діянь, показано проблематичність відмежування складу аналізованого злочину та державної зради. Запропоновано виключити кримінальну відповідальність за поширення військово значущої інформації з метою надання такої інформації державі, що здійснює збройну агресію проти України, або її представникам, або іншим незаконним збройним формуванням, оскільки це діяння охоплюється ч. 2 ст. 111 КК України.

Ключові слова: військово значуща інформація, несанкціоноване поширення, зброя, озброєння, бойові припаси, Збройні Сили України, воєнний стан, державна зрада, вироки.

Starko O.L. Problems of legal uncertainty of the criminal law prohibition of unauthorized distribution of militarily significant information.

The article is devoted to the problem of legal uncertainty of the criminal law prohibition of unauthorized distribution of militarily significant information. Attention is focused on the issues of identifying defects inherent in the analyzed norm and ways to eliminate them, difficulties and problems related to the application of this criminal law prohibition.

The article draws attention to the question of the vagueness of the legislative formulation of the features of the subject of the crime under Part 1 of Art. 114-2 of the Criminal Code (hereinafter – the Criminal Code) of Ukraine in terms of belonging or not belonging to «weapons, weapons and ammunition» (information about which is distributed) to foreign military aid. A conclusion was made about the impracticality of using an indication of the origin of weapons, weapons, and ammunition in the disposition of the article. The question of the limitation of the legislative wording of the subject of

the crime under Part 1 of Art. 114- 2 of the Criminal Code of Ukraine, according to which unauthorized dissemination of information about the movement, movement, location of such military equipment as airplanes, helicopters, drones, tanks, technical means of equipment protection, etc. remains outside the scope of the crime. It was established that despite the fact that in Part 2 of Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine does not have the subject of a crime at all, the courts qualify the dissemination of information about the movement, location of airplanes, helicopters under Part 2 of Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine. The inappropriateness of the simultaneous use in the disposition of the norm formulated in Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine of such synonyms as «mov» and «displacement». Attention is focused on the expediency of using as a mandatory feature of the objective side of the composition of the crime such a feature as «special period and period of armed conflict»

Problematic aspects of the application of Part 3 of Art. 114-2 of the Criminal Code, namely, the issue of delimiting the composition of the crime provided for in Part 3 of Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine and treason committed under martial law (Part 2 of Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine). Using the example of criminal legal assessment by courts of identical acts, the problematic nature of distinguishing the composition of the analyzed crime and treason is shown. It is proposed to exclude criminal liability for the dissemination of militarily significant information in order to provide such information to the state carrying out armed aggression against Ukraine, or its representatives, or other illegal armed formations, since this act is covered by Part 2 of Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: militarily significant information, unauthorized distribution, weapons, weapons, ammunition, Armed Forces of Ukraine, martial law, treason, sentences.

Постановка проблеми. Законодавче вирішення проблеми несанкціонованого поширення військово значущої інформації у березні 2022 р. було викликане гострою потребою захисту національної безпеки, життя, здоров'я і безпеки людини в умовах воєнного часу. Поряд із безперечними перевагами криміналізації цього діяння, норми, сформульовані законодавцем у диспозиціях ст. 114-2 КК України містять низку недоліків, що створює труднощі як у процесі правозастосування, так і на шляху протидії цьому виду злочинів в умовах збройної агресії проти України. Науковий аналіз дискусійних аспектів кримінальної відповідальності, виявлення недоліків кримінального законодавства, з'ясування шляхів їх усунення сприятиме не лише правильному застосуванню закону про кримінальну відповідальність, а й запобіганню цим небезпечним діянням та відверненню загроз у сфері обороноздатності та інформаційної безпеки України.

Метою дослідження є критичне осмислення положень кримінально-правової заборони, передбаченої ст. 114-2 КК України та з'ясування шляхів удосконалення кримінального законодавства у цій частині.

Стан опрацювання проблеми. Науковою розробкою зазначеної проблематики займалися такі дослідники: П.О. Бурда, І.А. Вартилецька, О.О. Дудоров, Ю.Ю. Коломієць, Р.О. Мовчан, М.І. Хавронюк, Ю. А. Пономаренко та інші.

Виклад основного матеріалу. Аналіз судової практики, норм чинного кримінального законодавства, спеціальної літератури дають підстави віднести до числа дискусійних наступні питання.

Перше питання. У ч. 1 ст. 114-2 йдеться про «поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, у тому числі про їх переміщення територією України». Таке законодавче формулювання схиляє до висновку, що йдеться лише про «зброю, озброєння, бойові припаси», які належать до іноземної допомоги. Проте, очевидним є те, що суспільно небезпечними є й ті діяння, які полягають у поширенні інформації про зброю, озброєння та бойові припаси, які не належать до іноземної допомоги. У кримінально-правовій літературі це питання є спірним. Так, М.І. Хавронюк пов'язує це поняття лише з іноземною допомогою [1]. З цього приводу Р.О. Мовчан висловлює певні сумніви, зазначаючи, що «на противагу згаданим вище граматичному та логічному, буквальне та системне тлумачення приписів ч. 1 ст. 114-2 КК все ж таки допускають кваліфікацію за нею поширення інформації про переміщення територією України будь-якої зброї, озброєння чи боєприпасів, незалежно від того, чи були вони надані іноземними партнерами, у тому числі рух яких відбувається від кордону України, чи належали Україні й раніше» [2, с. 141].

Ознайомлення з вироками щодо засудження осіб за ст. 114-2 КК України показує, що поширення інформації про озброєння, яке не є іноземною допомогою, так і про озброєння, яке надане іноземними партнерами також кваліфікується за ч. 1 ст. 114-2 КК України.

Так, 16.06.2023 р. громадянин України, перебуваючи на військовій службі на посаді старшого техніка обслуговування авіаційного озброєння інженерно-авіаційної служби 2 авіаційної ескадрильї військової частини, у військовому званні «старший лейтенант» поширив відеозапис зльоту та прольоту повітряного судна Міг-29 б/н 47 через соціальну мережу «TikTok». Хоча, вказана

військова техніка не була іноземного походження, військовослужбовець був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 114-2 КК України [3].

У іншому випадку йшлося про військове озброєння іноземного походження. *Так, громадянин України, водій-далекобійник виконуючи міжнародні вантажні перевезення, 09.10.2022 р. здійснив фото- та відеофіксацію переміщуваного ним на територію України озброєння з маркуванням С-24Б (некеровані авіаційні ракети С-24Б, які надходили для потреб Збройних Сил України), а також фото фіксацію авіаційної товарно-транспортної накладної з даними щодо переміщення вантажу «Rockets» з кодом «UN 0182» з аеропорту Zagreb (Хорватія) в аеропорт Sliac (Словацька Республіка). Інформацію поширив у «Viber» та «WhatsApp»* [4].

На думку Р.О. Мовчана, законодавцю необхідно «більш чітко виразити свої наміри стосовно того, за якою частиною ст. 114-2 КК має кваліфікуватися несанкціоноване поширення інформації про переміщення озброєння та боєприпасів, які не є іноземною (міжнародною) допомогою» [2, с. 141]. На наш погляд, вказівка на походження зброї, озброєння, боєприпасів є зайвою у диспозиції статті, оскільки розголошення будь-якої військово значущої інформації саме по собі вже є суспільно небезпечним діянням в умовах воєнного стану.

Друге спірне питання також стосується визначення предмета злочину. Згідно ч. 1 ст. 114-2 КК України предметом є інформація про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, у тому числі про їх переміщення територією України. Доцільність використання законодавцем у диспозиції норми вказівки лише на «зброю», «озброєння» та «боєприпаси» викликає певні сумніви. Адже, як зазначає Р.О. Мовчан, «вказівка у диспозиції статті на «зброю» та «озброєння» (як і вказівка на бойові припаси) не дозволяє охопити всі ті предмети, одні з яких вже надаються нашій державі, а надання інших можливе в перспективі. Відповідно до розд. I ЗВДТ (Зводу відомостей, що становлять державну таємницю) «озброєнням» необхідно вважати – озброєння стрілецьке та артилерійське, системи (комплекси) ракетні і ракетно-космічні, керовані (некеровані) ракети та їх складові частини, комплекси (установки) для їх запуску та складові одиниці до них, засоби керування зброєю (вогнем), системи дистанційного керування ракетами, обладнання для транспортування і обслуговування ракет, апарати торпедні та бомбомети для глибинних бомб». Отже, зазначає Р.О. Мовчан, «ні танки, ні бронемашини, ні бронетранспортери, ні гелікоптери, ні жоден з інших названих вище товарів, які Україна вже отримала або лише бажає отримати (літаки, безпілотники, технічні засоби захисту апаратури, апаратура для розвідки тощо), не охоплюються вказаним у ст. 114-2 КК поняттям «озброєння», адже не входять до жодної із тих складових, які перераховані у відповідному і наведеному раніше нормативному визначенні. А це означає, що, як це не парадоксально, але несанкціоноване поширення відповідної інформації про ці предмети не може кваліфікуватися за ст. 114-2 КК» [5, с. 328].

Водночас, вивчення обвинувальних вироків, ухвалених за ст. 114-2 КК України за березень 2022 р. - квітень 2025 р. свідчить про те, що досудове та судове слідство кваліфікують несанкціоноване поширення інформації про зазначену вище військову техніку, як от про літаки чи гелікоптери за ч. 1 ст. 114-2 КК України. У деяких випадках такі діяння кваліфікуються навіть за ч. 2 ст. 114-2, що викликає заперечення, адже у диспозиції ч. 2 ст. 114-2 КК України взагалі не йдеться про такий предмет поширення як «інформація про озброєння, зброю та боєприпаси» (чи іншу військову техніку). У цій частині йдеться про поширення інформації про особовий склад ЗСУ чи інших військових формувань.

Так, Дніпропетровським районним судом Дніпропетровської області було встановлено, що громадянин України 24 вересня 2023 року у приватному чаті месенджеру Telegram поширив інформацію про проліт двох гелікоптерів над смт. Малотаранівка. Суд визнав громадянина винним у вчиненні злочину передбаченого ч. 2 ст. 114-2 КК України [6].

У іншому випадку аналогічні дії суд кваліфікував за ч. 1 ст. 114-2 КК України. *Місцевий мешканець с. Нова Богданівка Миколаївської області здійснив та поширив в «Telegram» відеозапис переміщення двох військових гелікоптерів МІ-24, які здійснювали виконання бойового завдання та переміщувались над поверхнею Дніпробузького лиману* [7].

Вказане свідчить про доцільність розширення кола предметів злочину за ч. 1 ст. 114-2 КК України, включивши у диспозицію словосполучення «інформації про направлення, переміщення зброї, боєприпасів, озброєння та іншої військової техніки (або інших товарів військового призначення)». Або ж можливо, розкрити зміст предмета злочину у примітці до ст. 114-2 КК України, уникаючи вказівки на походження (як іноземної допомоги, направленої в Україну) зброї, озброєння, боєприпасів, іншої військової техніки.

Принагідно зауважимо, що у тексті Проєкту нового КК України, ознаки предмета цього злочину вже уточнені. Зокрема, у ст. 9.2.3 Проєкту пропонується визнавати предметом інформацію не лише про «озброєння», а й про «інші товари військового призначення» [8].

Третє питання стосується доцільності вживання законодавцем у диспозиції ч. 2 ст. 114-2 КК України таких слів як «переміщення», «рух», «розташування» (поширення інформації про переміщення, рух або розташування Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань). Річ у тім, що слово «переміщення» є синонімом слова «рух». Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає рух як зміну положення кого-, чого-небудь унаслідок обертання, коливання, пересування тощо, переміщення, рухання, динаміка, хід (у певному напрямі) [9]. Таким чином, у диспозиції норми, сформульованої у ст. 114-2 КК України слід уникати одночасного вживання обох синонімів.

Четверте питання стосується визначення змісту обстановки вчинення цього злочину, як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони. У диспозиції статті йдеться лише про воєнний або надзвичайний стан, проте відсутня вказівка на таку ознаку як «період збройного конфлікту та особливого періоду». Хоча, несанкціоноване поширення військово значущої інформації в обстановці і збройного конфлікту і особливого періоду може заподіювати істотну шкоду національній безпеці держави. На це звертає увагу Р.О. Мовчан, який підкреслює, що «ступінь суспільної небезпеки кожного із описаних у статтях 111, 113, 114-1 та 114-2 КК діянь значно посилюється при їхньому вчиненні як в умовах воєнного стану, особливого періоду (хоча однією із підстав його настання є саме введення воєнного стану) чи надзвичайного стану, а тому у всіх згаданих складах кожна з цих ознак мала б визнаватися або ж кримінотворюючою (мова йде про статті 114-1 та 114-2 КК), або ж кваліфікуючою (статті 111 та 113 КК)» [5, с. 329].

Аналогічний підхід щодо визначення обстановки вчинення злочину має місце і в Проєкті КК України. Р.О. Мовчан та П.О. Бурда, аналізуючи Проєкт, висловлюють сумніви щодо «підходу, відповідно до якого відповідальність за передбачені у статтях 9.2.4 та 9.2.5 Проєкту дії пропонується встановити лише у разі їхнього вчинення «в умовах воєнного стану», тоді як вчинення аналогічної поведінки «в особливий період чи під час надзвичайного стану» визнається ознакою, яка підвищує тяжкість розглядуваних злочинів на один ступінь (п. 3 ст. 9.2.2)». Науковці звертають увагу на те, що «збройний конфлікт може і не супроводжуватися оголошенням воєнного стану. Власне, починаючи з 2014 р., приклад саме такої ситуації, ми мали змогу спостерігати і в Україні, на території якої відбувався збройний конфлікт, але воєнний стан уведений так і не був (аж до 24 лютого 2022 р.). І, ось тому… виникло запитання: а чи є підстави вважати, що випадки несанкціонованого поширення відповідної інформації в умовах фактично триваючої, але без введення воєнного стану, війни на Донбасі, були бодай на відсоток менш небезпечнішими за аналогічні прояви, вчинені в 2022 р. вже при введеному воєнному стані? Ми таких підстав не вбачаємо, а, тому, вважаємо, що в аналізованих нормах мало б вказуватися не на «воєнний стан», а на більш широке поняття «особливий період». За умови реалізації такого кроку кваліфікуюче значення ознаки у вигляді вчинення відповідних злочинів «в особливий період чи під час надзвичайного стану» (п. 3 ст. 9.2.2 Проєкту) не мало б поширюватися на аналізовані діяння, адже, така ознака вже була б їхньою конститутивною характеристикою [10, с. 58]. Така точка зору видається цілком логічною, тому доцільно було б окрім ознаки «воєнний або надзвичайний стан», використати й такі ознаки як «особливий період та період збройного конфлікту» як конститутивні.

П'яте питання стосується проблеми розмежування складу злочину за ч. 3 ст. 114-2 КК України із державною зрадою, вчиненою в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 111 КК України). Зокрема, у ч. 3 ст. 114-2 КК України передбачено відповідальність за поширення військово значущої інформації з метою надання такої інформації державі, що здійснює збройну агресію проти України, або її представникам, або іншим незаконним збройним формуванням. Як слушно наголошує Р.О. Мовчан, «справа в тому, що якщо ми уважно проаналізуємо зміст цих посягань – поширення відповідної інформації із метою надання державі, що здійснює збройну агресію проти України, чи незаконним збройним формуванням – то побачимо, що абсолютна більшість таких проявів насправді є нічим іншим, як державною зрадою або шпигунством» [5, с. 329].

З метою усунення цих проблем 1 квітня 2022 р. законодавець прийняв Закон № 2178-IX, згідно з яким ч. 3 ст. 114-2 КК України була «доповнена спеціальним застереженням щодо того, що за цією нормою відповідні діяння можуть кваліфікуватися виключно тоді, коли вони не містять ознак державної зради або шпигунства. Наявність відповідного уточнення була покликана усунути підґрунтя для потенційної небажаної конкуренції між відповідними складами кримінальних правопорушень» [2, с. 154-155].

Проте, таке уточнення у подальшому не усунуло означену проблему. Вивчення судової практики показує, що рівнозначні за змістом діяння кваліфікуються в одних випадках як державна зрада у формі надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, вчинена в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 111), а в інших як несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та

бойових припасів в Україну, переміщення, рух або розташування Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану з метою надання такої інформації державі, що здійснює збройну агресію проти України, або її представникам, або іншим незаконним збройним формуванням (ч. 3 ст. 114-2).

Наведемо приклади двох обвинувальних вироків, ухвалених за ч. 3 ст. 114-2 та за ч. 2 ст. 111 КК України відповідно.

Так, Іллічівським міським судом Одеської області було встановлено, що громадянка України протягом липня - серпня 2023 року, постійно проживаючи в м. Чорноморську Одеської області, збирала і накопичувала інформацію щодо розташування в м. Одесі та Одеській області підрозділів Збройних Сил України. Протягом липня-серпня жінка передавала зібрану інформацію співробітнику розвідувального органу російської федерації через Телеграм. Інформація, яка передавалась з метою нанесення ЗС РФ ракетно-бомбових ударів по розташуванню Збройних Сил України стосувалась: розташування бригади Морської піхоти Збройних Сил України з точними географічними координатами; розташування в Одеському районі Одеської області підрозділів інших утворень відповідно до законів України військових формувань, їх укріплених позицій; розташування функціонуючого навчального стрільбища (полігон) для підтримання бойової готовності та навченості підрозділів Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань; розташування пункту постійної дислокації військових; розташування в Одеському районі Одеської області та в м. Одесі пунктів постійної дислокації військової частини та цілодобового функціонуючого блокпоста № 7 та вогневих позицій підрозділів Збройних Сил України; маршруту і напрямку переміщення в повітряному просторі Одеського і Овідіопольського районів Одеської області і м. Чорноморська Одеської області військового літака Збройних Сил України. Також було передано знімок картографічного веб-сервісу «Google Maps», на якому засобами графічного редактора свого мобільного телефону громадянка позначила маршрут і напрямок переміщення військового літака Збройних Сил України. Жінка була визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 114-2 КК України. Було призначено покарання у виді 8 років позбавлення волі [11].

Інший приклад, коли дії ідентичні до тих, які описані у вищезазначеному вироку, були кваліфіковані як державна зрада у формі проведення підривної діяльності проти України в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 111 КК України). *Громадянин України, свідомо обходячи обмеження доступу до російської соціальної мережі «ВКонтакте», 18.07.2022 р. розпочав особисте спілкування з представником приватної військової компанії «вагнер» рф, у ході якого добровільно погодився надавати допомогу у збиранні інформації військового характеру. Протягом вересня 2022 р. – січня 2023 р. громадянин:*

– сфотографував територію військової частини та надіслав представнику рф повідомлення із фотозображенням, описавши розташування військових об`єктів на вказаній території;

– сфотографував карту з позначеним на ній місцем знаходженням загальновійськового полігону та надіслав представнику рф повідомлення з фотозображенням вказаної карти і відомостями про прибуття військового гелікоптера до полігону;

– надіслав повідомлення з інформацією щодо кількісної наявності, переміщення військовослужбовців та військової техніки ЗСУ.

Громадянин був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК України, йому було призначено покарання у виді позбавлення волі строком на 15 років, конфіскацію майна та позбавлення військового звання – полковника [12].

Таким чином, нинішня редакція ч. 3 ст. 114-2 КК України (несанкціоноване поширення військово значущої інформації з метою надання такої інформації державі, що здійснює збройну агресію проти України, або її представникам, або іншим незаконним збройним формуванням) створює підґрунтя для колізії зазначених норм, потенційної небажаної конкуренції між відповідними складами кримінальних правопорушень. Окрім того, постає питання про справедливість та обґрунтованість покарання за вчинені діяння, оскільки дії, передбачені ч. 3 ст. 114-2 КК України караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років, а дії, передбачені ч. 2 ст. 114-2 КК України караються позбавленням волі на строк п’ятнадцять років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна. Таким чином, з диспозиції ч. 3 ст. 114-2 КК України варто вилучити таку кваліфікуючу ознаку як несанкціоноване поширення інформації…. з метою надання такої інформації державі, що здійснює збройну агресію проти України, або її представникам, або іншим незаконним збройним формуванням, оскільки це діяння охоплюється ч. 2 ст. 111 КК України.

Висновки. Вищевикладене, спонукає до наступних висновків: 1). доцільно розширити коло предмета злочину за ч. 1 ст. 114-2 КК України, включивши у диспозицію словосполучення «інформації про направлення, переміщення зброї, боєприпасів, озброєння та іншої військової техніки (або інших товарів військового призначення)». Або ж розкрити зміст предмета злочину у примітці до

ст. 114-2 КК України, уникаючи вказівки походження (як іноземної допомоги, направленої в Україну) зброї, озброєння, боєприпасів, іншої військової техніки; 2). У диспозиції ч. 2 ст. 114-2 КК України варто вжити одне із слів синонімів - «рух» або «переміщення»; 3). доцільно було б окрім ознаки обстановки вчинення злочину - «воєнний або надзвичайний стан», використати й такі ознаки як «особливий період та період збройного конфлікту»; 4). з диспозиції ч. 3 ст. 114-2 КК України варто вилучити таку кваліфікуючу ознаку як несанкціоноване поширення інформації…. з метою надання такої інформації державі, що здійснює збройну агресію проти України, або її представникам, або іншим незаконним збройним формуванням, оскільки це діяння охоплюється ч. 2 ст. 111 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хавронюк М. Поширення інформації про військову допомогу та проєкти СБУ України: кримінальна відповідальність. Аналіз статті 114-2 КК у серії науково-практичних коментарів Миколи Хавронюка до Кримінального кодексу, прийнятий під час воєнного стану. URL: https://pravo.org.ua/blogs/poshyrennya-informatsiyi-pro-vijskovu-dopomogu-ta-diyi-vijskovyh-ukrayiny-kryminalna-vidpovidalnist.
2. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: *науково-практичний коментар*. За ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернєя. Київ: Норма права, 2022. 278 с.
3. Вирок Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 12 серпня 2024 р. Справа 473/4351/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120937505.
4. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 19 квітня 2024 р. Справа № 308/2191/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119194519#.
5. Мовчан Р.О. Аналіз кримінально-правової новели про несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 Кримінального кодексу України). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 326–330. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/77.pdf.
6. Вирок Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 25 липня 2024 р. Справа 175/9972/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120620527.
7. Вирок Миколаївського районного суду Миколаївської області від 4 листопада 2024 р. Справа 945/500/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122832880.
8. Текст проєкту нового КК України. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/02/17/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-17-02-2025-dlya-opublikuvannya.pdf.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: https://1531.slovaronline.com.
10. Мовчан Р.О., Бурда П.О. Кримінально-правова протидія несанкціонованому поширенню військово значущої інформації. *Правова держава*. 2023. № 50. С. 54–62.
11. Вирок Іллічівського міського суду Одеської області від 20 березня 2024 р. Справа 501/730/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117782433.
12. Вирок Богунського районного суду м. Житомира від 4 січня 2024 р. Справа 295/9646/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116109364.

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.13

ПРО ДЕЯКІ ЗАХОДИ ЩОДО УСУНЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ВЧИНЕННЮ СЛУЖБОВИХ ЗЛОЧИНІВ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Стрелюк Я.В.,
керівник Кіровоградської обласної прокуратури,
старший радник юстиції,
доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0002-4209-2017

Стрелюк Я.В. Про деякі заходи щодо усунення детермінант, які сприяють вчиненню службових злочинів працівниками правоохоронних органів України в умовах воєнного стану.

У даній науковій статті здійснено аналіз правоохоронної та судової практики, що стосується запобігання та протидії кримінальним правопорушенням у сфері службової діяльності, які вчиняються працівниками правоохоронних органів України, та на підставі отриманих у зв'язку з цим результатів дослідження розроблені деякі заходи, спрямовані на усунення, блокування, нейтралізацію тощо детермінаційного комплексу причин і умов, які сприяють реалізації зазначеної протиправної поведінки суб'єктами даного виду злочинності.

Доведено, що у системі кримінологічно значущих з цього приводу заходів пріоритетне місце повинна займати діяльність, яка пов'язана з дотриманням і реалізацією всіма правоохоронними органами конституційного та міжнародно визнаного принципу верховенства права, що дозволяє у зв'язку з цим запобігати вчиненню посадовими і службовими особами вказаних органів державної влади України різноманітних правопорушень, а також усувати причини і умови, які сприяли їх здійсненню на практиці.

Констатовано, що при зазначеному кримінологічному підході важливу роль відіграє й такий правовий інститут цивільного законодавства України, як встановлення солідарної юридичної відповідальності для винних у вчиненні службових злочинів суб'єктів (шляхом, зокрема, застосування до них та інших їх співучасників так званих «регресних вимог»).

Виходячи з проведеного аналізу чинного вітчизняного законодавства, відповідних норм міжнародного права та практики Європейського суду з прав людини, зроблено висновок про те, що тільки у випадках вчинення працівниками правоохоронних органів тих кримінальних правопорушень, які не стосуються сфери їх службової діяльності (наприклад, дорожньо-транспортних пригод, злочинів проти власності, господарських правопорушень, т. ін.), винні особи, які реалізували свій злочинний намір у формі умислу чи необережності, несуть кримінальну відповідальність або на загальних засадах, або із застосуванням інституту солідарної відповідальності, якщо вказані вище злочини вчинялись у співучасті (ст.ст. 26-28 Кримінального кодексу (КК) України).

Ключові слова: принцип верховенства права; солідарна юридична відповідальність; правоохоронний орган; запобігання злочинам; кримінальне провадження; службова діяльність; посадова та службова особа; завдана моральна та матеріальна шкода.

Strelyuk Ya.V. On some measures to eliminate determinants that contribute to the commission of official crimes by employees of law enforcement agencies of Ukraine under martial law.

This scientific article analyzes law enforcement and judicial practice related to the prevention and counteraction to criminal offenses in the field of official activity committed by employees of law enforcement agencies of Ukraine, and based on the research results obtained in this regard, some measures have been developed aimed at eliminating, blocking, neutralizing, etc., the determinant complex of causes and conditions that contribute to the implementation of the specified illegal behavior by subjects of this type of crime.

It is proven that in the system of criminologically significant measures in this regard, a priority place should be occupied by activities related to compliance and implementation by all law enforcement agencies of the constitutional and internationally recognized principle of the rule of law, which allows in this regard to prevent the commission of various offenses by officials and employees of the specified

state authorities of Ukraine, as well as to eliminate the causes and conditions that contributed to their implementation in practice.

It is stated that with the indicated criminological approach, an important role is played by such a legal institution of the civil legislation of Ukraine as the establishment of joint and several legal liability for subjects guilty of official crimes (in particular, by applying to them and their other accomplices the so-called «regression requirements»).

Based on the analysis of current domestic legislation, relevant norms of international law and the practice of the European Court of Human Rights, it was concluded that only in cases of criminal offenses committed by law enforcement officers that do not relate to the scope of their official activities (for example, road accidents, crimes against property, economic offenses, etc.), the guilty persons who implemented their criminal intent in the form of intent or negligence are criminally liable either on general principles or with the application of the institution of joint and several liability, if the above-mentioned crimes were committed in complicity (Articles 26-28 of the Criminal Code (CC) of Ukraine).

Key words: principle of the rule of law; joint and several legal liability; law enforcement agency; crime prevention; criminal proceedings; official activities; official and official person; moral and material damage caused.

Постановка проблеми. Як свідчить практика діяльності в умовах воєнного стану (2022-2025 рр.) правоохоронних органів України [1], не дивлячись на ті існуючі у зв'язку з цим реальні загрози, що посягають на об'єкти правової охорони національної безпеки, щорічно реєструються випадки вчинення працівниками цих державних інституцій кримінальних правопорушень у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (розділ XVII Особливої частини КК) [2]. Так, у 2022 році кількість таких суспільно небезпечних діянь склала 11 тис. 617 випадків або 3,2% у загальній структурі злочинності в нашій державі.

У свою чергу, у 2023 році їх кількість сягнула 14 тис. 820 або 3,1% у загальній структурі всіх зареєстрованих в Україні кримінальних правопорушень, що на 27,6% більше, ніж за попередній період.

Натомість у 2024 році число так званих «службових злочинів» склало 16 тис. 820 випадків (на 13,5% більше, ніж у 2023 році),а питома вага у структурі загальної злочинності – 3,4% [2]. При цьому, якщо вказані показники співставити з відносно мирним періодом (зокрема, у 2013 році мало місце 16 тис. 586 кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності (2,9% у структурі загальної кількості зареєстрованих злочинів, а у 2021 році – 18 тис. 339 (5,7% у структурі загальної злочинності) [2], то слід констатувати, що в умовах воєнного стану, хоча й зменшилась абсолютні зазначені кількісно-якісні характеристики даного виду кримінальних правопорушень, але намітилась чітка тенденція до щорічного росту таких суспільно небезпечних і караних діянь.

Додатковою проблемою з цього приводу виступають й такі юридично значущі факти, а саме – замість того, що існуючі в Державному бюджеті кошти спрямовувати на забезпечення нормальної та ефективної діяльності Сил безпеки і оборони України в умовах воєнного стану, відповідні центральні органи виконавчої влади вимушені відшкодовувати для потерпілих завдану моральну і матеріальну шкоду незаконними діями чи бездіяльністю працівників правоохоронних органів України.

Отже, слід визнати, що в наявності складна теоретико-прикладна проблема, яка має бути вирішена на доктринальному (науковому) рівні.

Виходячи з цього, **метою** даної наукової статті є розробка обґрунтованих заходів, спрямованих на усунення, блокування, нейтралізацію тощо детермінант, які сприяють вчиненню службових злочинів працівниками правоохоронних органів України в умовах воєнного стану, а її **головним завданням** – визначення ролі та місця у кримінологічній системі зазначених заходів правового інституту солідарної відповідальності та регресних вимог, що пред'являються до винних у вчиненні вказаних суспільно небезпечних і караних діянь посадових і службових осіб цих органів державної влади для відшкодування за їх рахунок завданої для потерпілих моральної та матеріальної шкоди.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення наукової літератури свідчить про те, що дослідженням змісту визначеного у цій науковій розробці предмета досить активно та предметно займаються наступні учені, а саме: В.С. Батиргареєва, В.І. Борисова, В.В. Васильов, О.О. Гаврилюк, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, В.К. Грищук, О.М. Джужу, Я.Ю. Клименко, О.Г. Колб, Л.Л. Нескорожна, О.О. Ступак, П.М. Рабинович, В.В. Топчій, Є.О. Харитонов та ін.

Проте, у контексті вирішення завдань, що обумовлені воєнним станом в Україні (2022-2025 рр.), а також існуючими у зв'язку з цим потенційними і реальними загрозами для національної безпеки, вказана проблематика на монографічному та комплексному рівнях досліджена не в повній мірі, що у свою чергу актуалізує необхідність активізації наукових пошуків у цьому напрямі, а також визначає теоретичну та практичну цінність даної наукової статті.

Виклад основних положень. Як показує вивчення судової практики з означеної тематики дослідження, ключовою проблемою, яка виникає при розгляді кримінальних проваджень, що стосуються випадків вчинення працівниками правоохоронних органів так званих службових злочинів (ст.ст. 364-370 КК), відшкодування завданих ними у зв'язку з цим моральних і матеріальних збитків для потерпілих. При цьому, якщо узагальнити існуючі з цього приводу підходи на всіх рівнях (законодавчому, правозастосовному, доктринальному та ін.), то можна констатувати наступне.

Відповідно до положень ст. 56 Конституції України кожна особа має право на відшкодування за рахунок держави моральної та матеріальної шкоди, завданої незаконними діями органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. При цьому, враховуючи, що в нашій державі діє принцип верховенства права, а норми Основного закону України мають найвищу юридичну силу (ст. 8), такий законодавчий підхід має стати догмою (безапеляційним правилом) для діяльності судів усіх рівнів.

Саме таку позицію у свій час висловив Пленум Верховного Суду України у пункті 2 постанови № 9 від 01.11.1996 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [3, с. 136], від 31.03.1995 № 4 [4, с. 120–127], від 02.07.2004 № 13 [5, с. 279–286] та ін. Про пріоритетність принципу верховенства права у регулюванні суспільних відносин наголошує у своїх доповідях й Венеційська Комісія [6, с. 16]. І, нарешті, однією із загальних засад кримінального провадження, що визначені ст.ст. 7, 8 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, є принцип верховенства права [7, с. 16-19].

На науково-доктринальному рівні цей принцип досить детально описаний у багатьох розробках, серед яких можна виокремити праці П.М. Рабиновича [8, с. 287–308], М.Г. Патей-Братасюк [9], В.К. Грищука [10, с. 611–663] та ін. Про роль і місце принципу верховенства права мова ведеться й у рішеннях Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) [11].

Таким чином, при вирішенні питань, які виникають у судах щодо порядку та умов відшкодування завданої потерпілому шкоди (матеріальної та моральної), як видається, судді мають керуватись, як це витікає зі змісту ч. 2 ст. 19 Конституції України, виключно зазначеним Основним законом та іншими національними законодавчими актами, які регулюють зазначену сферу суспільних відносин. Саме тому та з урахуванням положень ст.ст. 62, 128 Кримінального процесуального кодексу (КПК) обвинувачений набуває процесуального статусу цивільного відповідача у разі пред'явлення до цього учасника кримінального провадження цивільного позову.

Відповідно до положень ст. 1174 Цивільного кодексу (ЦК) України, шкода, завдана фізичній особі незаконними діями посадової або службової особи органу державної влади при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою. Аналогічне правило і порядок визначені й у Законі України «Про порядок відшкодування завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» (ст.ст. 4, 15) [12]. На науковому рівні це питання досить ґрунтовно досліджено у працях Є.М. Блажівського [7, с. 127–366], О.О. Гавриленко [13], В.В. Васильова [14] та ін.

Знову ж таки, цікавими та такими, що мають теоретично-прикладне значення для вирішення досліджуваної проблематики можна визнати узагальнені матеріали судової практики з питань, які пов'язані з вирішенням спорів про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність органами досудового розслідування, прокуратури і суду [15]. Крім цього, правова позиція з означеної проблематики викладена й у спеціальних постановах Великої Палати Верховного Суду [16], рішення якої можна взяти (за аналогією) за основу при вирішенні таких проваджень у Касаційному суді у складі Верховного Суду, зокрема й з питань про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої злочином [17].

Таким чином, і в даному випадку висновок є очевидним, а саме: при завданні потерпілому матеріальної чи матеріальної шкоди незаконними діями посадових чи службових осіб, їх відшкодування покладається, в першу чергу, на державу, а остання, в порядку регресних вимог (ч. 1 ст. 176 ЦК) всі витрати з даного приводу повертає остання за рахунок коштів, майна, т. ін. винної особи (цивільного відповідача), тобто правомірно у судовому порядку державний орган залучає цивільного відповідача (обвинуваченого), як третю сторону за загальними нормами ЦК (ст. 1191).

Якщо буквально тлумачити зміст ч. 1 ст. 176 ЦК, то держава відповідає за зобов'язання створених нею юридичних осіб (у даному випадку – правоохоронних органів), позаяк це прямо передбачено спеціальними законами [12]. При цьому слід мати на увазі, що правило, яке зазначене у ч. 1 ст. 176 вказаного Кодексу, то воно до спору, який є предметом розгляду у Касаційному Суді у складі Верховного Суду, відношення не має, оскільки при конкурентності та колізійності частин 1 та 2 ЦК, керуватись варто частиною 1 вказаного Кодексу [18, с. 284-285], позаяк питання щодо відшкодування завданої посадовою чи службовою особою органу державної влади (наприклад, МВС України) регулюється не тільки спеціальними законами [12], але й тими нормами з даного

приводу, які визначали такий порядок для працівників правоохоронних органів. Так, у ч. 2 ст. 25 Закону України «Про міліцію» у свій час було зазначено, що при порушенні працівником міліції прав і законних інтересів громадянина міліція зобов'язана вжити заходів до поновлення цих прав та відшкодувати завдані матеріальні збитки [19].

Отже, з огляду положень ст. 176 ЦК, у тому числі з урахуванням певної колізії її частин першої та другої, на правоохоронний орган правомірно покладати обов'язок щодо відшкодування матеріальної шкоди, завданої їх працівником. Аналогічне положення з цього приводу визначено й у ч. 3 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію», відповідно до якого саме держава відшкодовує завдану поліцейським шкоду при здійсненні своїх повноважень [18], що виступає додатковим аргументом правомірності покладення такого обов'язку на правоохоронні органи. Знову ж таки, відповідь на поставлене питання надано й у ст. 1174 ЦК, а саме – шкода, завдана незаконними діями посадової чи службової особи органу державної влади, відшкодовується державою, тобто відповідним суб'єктом державної влади. Таку ж позицію з означеної проблематики займають й науковці [21], відображаючи її у спеціальних навчально-методичних виданнях [22].

Як це слідує з усіх проаналізованих норм чинного законодавства України, у випадках, коли посадові або службові особи правоохоронних вчиняють кримінальні правопорушення, що не пов'язані зі здійсненням ними своїх повноважень (наприклад, при вчиненні крадіжок, грабежів, розбою, дорожньо-транспортних пригод, т. ін.) (ст. 1174 ЦК), то ці суб'єкти несуть юридичну відповідальність самостійно (у таких випадках цивільним співвідповідачем держава та її органи бути не можуть). Саме тому, як заначено у пункті 2 постанови Пленуму Верховного суду України від 26.12.2003 № 15, суди зобов'язані від органів досудового слідства вимагати долучення до матеріалів кримінального провадження копій нормативно-правових актів, положень, інструкцій, інших документів, що розкривають характер повноважень службової особи [23, с. 254].

У свою чергу, у наукових джерелах розроблені доктринальні підходи щодо засад відповідальності держави за зобов'язаннями у цивільних відносинах (ст.ст. 174-176 ЦК) [24, с. 256–263], які, як видається, слід використовувати судами пр обґрунтуванні рішень з означених питань.

Якщо взяти за основу результати аналізу змісту вище зазначених законодавчих актів, а також виходити з етимологічного значення словосполучення «солідарна відповідальність» (відповідальність кількох боржників перед кредитором) [25] та положень ст.ст. 451, 1190 ЦК України, то слід визнати, що суд не вправі покладати солідарний обов'язок для держави і обвинуваченого щодо відшкодування завданої незаконними діями посадових або службових осіб органів державної влади (в даному випадку – правоохоронних органів) при здійсненні ними повноважень матеріальної чи моральної шкоди. Такий висновок випливає також зі змісту інших законодавчих актів, у яких солідарну відповідальність встановлюють тільки для тих суб'єктів правових відносин, які спільно вчиняли ті чи інші суспільно шкідливі діяння (ст.ст. 26-28, 255 КК), Закон України «Про затвердження Кодексу з процедури банкрутства» [26], т. ін. Не виключає такий нормативно-правовий підхід особливих суперечок і в науковців [24, с. 256–263].

Висновок. Отже, виходячи з отриманих результатів даного наукового дослідження, можна констатувати, що у системі кримінально значущих заходів, спрямованих на усунення, нейтралізацію, блокування тощо детермінант, які сприяють вчиненню службових злочинів працівниками правоохоронних органів України в умовах воєнного стану, важливе місце і роль у забезпеченні порушених кримінальним правопорушенням прав, законних інтересів і свобод потерпілих мають відігравати такі правові інститути, як: солідарна юридична відповідальність та регресні вимоги до винних осіб, які є представниками органів влади. При цьому зазначена правозастосовна практика не тільки дає можливість належним чином реалізувати закріплені у чинному законодавстві України (КПК, ЦК, ін.) завдання з цього приводу, але й знижує рівень потенційних і реальних загроз, які посягають на національну безпеку в умовах воєнного стану у зв'язку із вчиненням працівниками правоохоронних органів службових злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 № 3781. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text.
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення у 2013-2025 рр. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.
3. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Верховного суду України від 01.11.1996 №9. *Постанови Пленуму Верховного Суду України у*

кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 136–141.
4. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України №4 від 31.03.1995. *Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах* / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 120–127.
5. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 02.07.2004. *Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах* / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 279–286.
6. Доповідь про правосуддя: ухвалення Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26.03.2011) (переклад українською С. Головатого). Страсбург: CDL-AD (2011)03rev, 2011. 91p.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг.ред. В.Я. Тація. Харків: Право, 2012. 768 с.
8. Рабинович П.М. Верховенство права: доктринальні інтерпретації в Україні. Правова доктрина України: у 5-ти т. Харків: Право, 2013. Т. 1: *Загальнотеоретична та історична юриспруденція* / В.Я. Тацій, О.Д. Святоцякий, С.І. Максимів та ін.; за заг.ред. О.В. Петришина. с. 287-308.
9. Верховенство права: традиції, доктрини і потенціалпрактики: монографія / М.Г. Патей-Братасюк, В.Ф. Гвоздецький, О.Г. Мурашин та ін.; за заг.ред. П.Г. Патея-Братасюка. Київ: Видво Європейського університету, 2010. 536 с.
10. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., переробл. І доповн. Хмельницький: Хмельн. Ун-т управління та права, 2013. 768 с.
11. Рішення Європейського суду з прав людини, справа "Христов проти України" (Заява N 24465/04): від 19 лютого 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#Text.
12. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994 № 266/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 1. Ст. 1.
13. Гаврилюк О.О. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами, за законодавством України. URL: https://ibku.krok.edu.ua.
14. Васильов В.В. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої злочином: Автореф… канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 20 с.
15. Ступак О. Вирішення спорів про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність органів досудового розслідування, прокуратури і суду у практиці Верховного Суду. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Spori_vidshkod_skodu.pdf.
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 квітня 2019 року у справі № 236/893/17. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=81552802&red=1000036b1a7a192171b3ef970ccfdada82ccc2&d=5.
17. Лист Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 01.07.2025 № 254/26-25.
18. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп.ред. Ю.І. Риморенко, Я Ю. Кондратьєв, Ю.С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре»», 2003. 1231 с.
19. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 № 565-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991 № 4. Ст. 20.
20. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. Ст. 379.
21. Клименко Я.Ю. Цивільний позов як одна із форм забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої злочином: Автореф. дис…канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВС У, 2003. 18 с.
22. Нескороджена Л.Л. Цивільний позов, як моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві: теорія і практика: наук.-практ. посібник / Нескороджена Л.Л., Щербак С.В., Сіроткіна М.В. Київ: Фурса С. Я.; КНТ, 2008. 416 с.
23. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2009 № 19. *Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах* / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 254-258.

24. Борисова В. І. Держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади – учасники цивільних відносин. Правова доктрина України: у 5-ти т. Харків: Право, 2013. Т. 3 *Доктрина приватного права України* / Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, Р.А. Майданик та ін.; за заг.ред. Н.С. Кузнєцової. С. 256–263.
25. Солідарна відповідальність – Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org.
26. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.

УДК 343.6:341.1/.8:341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.14

ПРИВАТНИЙ ТА ПУБЛІЧНИЙ ВИМІРИ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОГО НАСИЛЬСТВА: ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Татаренко І.В.,
здобувач третього (освітнього-наукового) рівня вищої освіти
кафедри публічного та приватного права,
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля
ORCID: 0000-0002-7320-4237

Канський О.А.,
здобувач третього (освітнього-наукового) рівня вищої освіти
кафедри публічного та приватного права,
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля
ORCID: 0009-0007-7756-3791

Татаренко І.В., Канський О.А. Приватний та публічний виміри гендерно зумовленого насильства: від домашнього насильства до воєнних злочинів.

У статті досліджено взаємозв'язок домашнього насильства та гендерно зумовленого насильства під час збройного конфлікту як єдиного континууму порушень прав людини, що охоплює «приватний» і «публічний» виміри та потребує комплексної правової відповіді на національному й міжнародному рівнях. Встановлено, що ці явища не можна розглядати ізольовано, оскільки їхня природа та наслідки взаємопов'язані й формують спільне підґрунтя для кримінально-правового та правозахисного реагування.

Мета дослідження полягає у правовому аналізі взаємозв'язку між домашнім насильством і сексуальним насильством, пов'язаним зі збройним конфліктом, у визначенні їхньої кримінально-правової кваліфікації та у з'ясуванні ролі міжнародних стандартів у формуванні національної практики протидії та захисту прав жертв. Для досягнення цієї мети визначено низку завдань: по-перше, вивчити кримінально-правові стандарти щодо кваліфікації таких діянь і притягнення винних до відповідальності; по-друге, проаналізувати міжнародно-правові механізми, що регулюють документування та розслідування злочинів на основі практики міжнародних судів; по-третє, встановити правозахисні інструменти, спрямовані на забезпечення відшкодування шкоди жертвам і подолання факторів безкарності. Доведено, що виконання зазначених завдань забезпечує комплексність дослідження та формує цілісну правову картину проблеми. У роботі застосовано догматичний і міждисциплінарний підходи, проведено аналіз міжнародних документів, практики міжнародних судів і національної статистики, а також узагальнено позиції науковців. Новизна дослідження полягає у доведенні концептуальної єдності: домашнє насильство розглядається як злочин проти особи, тоді як гендерно зумовлене насильство у збройному конфлікті кваліфікується як воєнний злочин або злочин проти людяності. Встановлено, що в Україні простежується суперечлива динаміка: з одного боку, спостерігається зниження окремих показників, з іншого – зростання найбільш тяжких форм насильства щодо жінок і дітей та системна фіксація воєнних злочинів.

Доведено, що діяння, такі як зґвалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність чи стерилізація, за міжнародним правом визнаються воєнними злочинами, а за умов широкомасштабності чи системності - злочинами проти людяності відповідно до Римського статуту. Практичне значення полягає у створенні рекомендацій щодо імплементації положень Стамбульської конвенції, запровадження спеціальних правил доказування, створення єдиного реєстру випадків, розвитку програм репарацій, розширення сервісної інфраструктури та налагодження співпраці з міжнародними механізмами. У висновках доведено, що домашнє насильство та сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту утворюють взаємозалежні форми гендерно зумовленого насильства, які вимагають комплексного кримінально-правового та правозахисного реагування. Домашнє насильство розглядається як злочин проти особи, тоді як конфліктне сексуальне насильство кваліфікується як воєнний злочин або злочин проти людяності. Ефективна протидія можлива лише через комплексну

стратегію, що поєднує кримінально-правові, міжнародно-правові та правозахисні механізми, забезпечує відшкодування шкоди жертвам і утверджує верховенство права.

Ключові слова: домашнє насильство, воєнні злочини, гендерно зумовлене насильство під час збройного конфлікту, злочини проти людяності, кримінальне право, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, міжнародні стандарти прав людини, Римський статут, сексуальне насильство під час збройного конфлікту, Стамбульська конвенція.

Tatarenko I.V., Kanskyi O.A. Private and public dimensions of gender-based violence: from domestic violence to war crimes.

The article examines the interrelation between domestic violence and gender-based violence during armed conflict as a continuum of human rights violations that encompasses both the «private» and the «public» dimensions and requires a comprehensive legal response at both the national and international levels. It is established that these phenomena cannot be viewed in isolation, as their nature and consequences are interconnected and form a common foundation for criminal-law and human rights responses.

The purpose of the study is to conduct a legal analysis of the interconnection between domestic violence and conflict-related sexual violence, to determine their criminal-law qualification, and to clarify the role of international standards in shaping national practice of prevention and protection of victims' rights. To achieve this purpose, several objectives have been identified: first, to examine criminal-law standards concerning the qualification of such acts and the prosecution of perpetrators; second, to analyse international legal mechanisms regulating the documentation and investigation of crimes on the basis of the jurisprudence of international courts; and third, to identify human rights instruments aimed at ensuring reparation for victims and overcoming the factors of impunity. It is demonstrated that addressing these objectives ensures the comprehensiveness of the study and produces a holistic legal picture of the problem.

The research applies dogmatic and interdisciplinary approaches, analyses international legal instruments, the case law of international courts, and national statistics, and also synthesises scholarly positions. The novelty of the study lies in proving the conceptual unity: domestic violence is regarded as a crime against the individual, while gender-based violence in armed conflict is qualified as a war crime or a crime against humanity. It is established that in Ukraine the dynamics remain contradictory: on the one hand, certain indicators are declining, while on the other, the most severe forms of violence against women and children are increasing, alongside the systematic documentation of war crimes.

It has been proven that acts such as rape, sexual slavery, forced pregnancy, or sterilisation are recognised under international law as war crimes and, when committed on a widespread or systematic basis, as crimes against humanity pursuant to the Rome Statute. The practical significance of the research lies in formulating recommendations for the implementation of the Istanbul Convention, the introduction of special evidentiary rules, the creation of a unified registry of cases, the development of reparation programmes, the expansion of service infrastructure, and the strengthening of cooperation with international mechanisms.

The conclusions demonstrate that domestic violence and sexual violence in the context of armed conflict constitute interdependent forms of gender-based violence, which require a comprehensive criminal-law and human rights response. Domestic violence is classified as a crime against the individual, whereas conflict-related sexual violence is qualified as a war crime or a crime against humanity. Effective counteraction is possible only through an integrated strategy that combines criminal-law, international legal, and human rights mechanisms, ensures reparation for victims, and upholds the rule of law.

Key words: Criminal law, Domestic violence, Gender-based violence during armed conflict, International criminal law, International humanitarian law, International human rights standards, Rome Statute, Istanbul Convention, War crimes, sexual violence during armed conflict, Crimes against humanity.

Постановка проблеми. Проблема фізичного та сексуального насильства проти жінок і чоловіків у світі залишається одним з найгостріших сучасних викликів у сфері прав людини. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кожна третя жінка у світі – близько 736 мільйонів осіб – протягом життя зазнала фізичного або сексуального насильства з боку інтимного партнера чи інших осіб [1]. Особливо вразливою групою є молоді жінки віком від 15 до 24 років: кожна четверта, яка перебувала у стосунках, повідомила про досвід насильства ще до середини двадцяти років. Географічний розподіл цієї проблеми свідчить про суттєві регіональні диспропорції: найбільш поширене інтимне партнерське насильство в країнах Океанії, Південної Азії та субсахарської Африки (33–51%), тоді як у Європі цей показник становить 16–23%, у Центральній Азії – 18%, у

Східній Азії – 20%, а в Південно-Східній Азії – 21% [1]. Водночас, тенденції останнього десятиліття демонструють відсутність значних позитивних змін, що підкреслює системність та інституційну нездатність держав і міжнародних структур ефективно реагувати на масштаби проблеми [2].

Мета роботи полягає у всебічному дослідженні приватного (домашнього) та публічного (сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом) вимірів гендерно зумовленого насильства як єдиного континууму порушень прав людини, у встановленні їх кримінально-правової природи та кваліфікації як злочинів проти особи, воєнних злочинів або злочинів проти людяності, а також у з'ясуванні значення міжнародних стандартів захисту прав людини для формування національних механізмів протидії та забезпечення ефективного доступу жертв до правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Сучасні українські наукові дослідження проблематики сексуального та домашнього насильства демонструють міждисциплінарний підхід, що охоплює соціологію, історію, культурологію та міжнародне право. У працях Т. Марценюк основна увага приділяється методології вимірювання гендерного насильства в Україні, аналізується значення репрезентативності соціологічних опитувань, виявляються прогалини офіційної статистики та формуються орієнтири для розробки ефективної державної політики [3]. О. Кісь у своїх дослідженнях наголошує на культурно-історичних витоках домашнього насильства, демонструючи, як патріархальні традиції та народна культура нормалізували насильство щодо жінок у приватній сфері та легітимізували підпорядковане становище жінки [4]. Історичний вимір сексуального насильства у воєнних контекстах розкриває М. Гавришко, яка на прикладі діяльності ОУН-УПА у 1940-х роках аналізує сексуальне насильство та регламентацію статевих відносин у підпіллі, підкреслюючи роль мілітарної культури та маскулінних практик у формуванні цього феномена [5].

У міжнародно-правовій площині вагомий внесок належить М. Желтусі, яка досліджує сексуальне насильство, пов'язане зі збройними конфліктами, у контексті його кваліфікації як воєнного злочину та злочину проти людяності. Вона акцентує на питаннях доказування, репарацій і необхідності впровадження гендерно чутливої політики в Україні [6]. Подібну тематику розвиває Алі Огли Зейналов, який концептуалізує гендерно зумовлене сексуальне насильство під час міжнародного збройного конфлікту, приділяючи увагу дефініціям, проблемам юрисдикції та кваліфікації цих злочинів [7]. Комплексний міжнародно-правовий аналіз сексуального насильства у воєнних конфліктах подають К.С. Степанчук та Р.О. Максимович, систематизуючи підходи до класифікації злочинів та окреслюючи міжнародні стандарти переслідування винних [8].

У праці Г. Татаренко, О. Арсентьєвої та Л. Котової, гендерно зумовлене насильство розглядається як прояв геноциду в умовах збройних конфліктів, а також як серйозне порушення міжнародного гуманітарного права [9]. Л. Котова пропонує сучасні підходи до кваліфікації сексуального насильства в умовах війни, акцентуючи на імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство та на необхідності забезпечення ефективного механізму репарацій для постраждалих [10].

Таким чином, огляд наукових досліджень засвідчує поступове формування в Україні цілісного науково-правового підходу до проблеми сексуального та домашнього насильства. Соціологічні та культурологічні студії висвітлюють причини та суспільне підґрунтя цього явища, історичні дослідження демонструють його повторюваність у воєнних контекстах, а правові роботи забезпечують доктринальне та нормативне підґрунтя для протидії. Спільним для всіх напрямів є усвідомлення єдності континууму «приватного» та «публічного» насильства, яке потребує комплексної відповіді з боку держави та міжнародної спільноти у межах сучасних стандартів захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. У цьому контексті особливої ваги набуває аналіз реалій збройного конфлікту в Україні, де питання домашнього та гендерно зумовленого сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом, мають не лише теоретичне, а й гостро практичне значення. Саме поєднання приватного та публічного вимірів насильства у сучасних умовах війни висуває нові виклики як для правової науки, так і для державної політики та міжнародних механізмів захисту прав людини.

Трагічність ситуації підсилюється тим, що з початком повномасштабної агресії рф сексуальне насильство стало інструментом воєнної політики окупантів. Так, лише у 2024 році Моніторингова місія ООН задокументувала 209 випадків сексуального насильства, пов'язаного з війною, жертвами якого стали 156 чоловіків, 46 жінок та 6 дітей, а загальна кількість підтверджених випадків уже перевищує 480 і має тенденцію до зростання [11]. Вперше у 2025 році в доповіді Генерального секретаря ООН у Раді Безпеки прозвучала заява про можливість внесення Росії до «списку ганьби» за використання сексуального насильства як воєнної тактики [11]. Україна, реагуючи на ці виклики, запровадила важливі правові механізми - Закон про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією рф проти України, та невідкладні проміжні репарації, передбачає надання постраждалим від сексуального насильства статусу жертв та закріплює про-

цедуру невідкладних проміжних репарацій [12]. Станом на 9 червня 2025 року проміжні репарації за Законом № 4067-IX (стосовно жертв сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією РФ) отримали 616 осіб**.** Серед них - 365 чоловіків, 279 жінок, 10 дівчат і 2 хлопці [13].

Водночас сексуальне насильство в Україні не обмежується виключно воєнним виміром. Статистика кримінальних правопорушень за 2024 рік демонструє амбівалентну динаміку: зареєстровано 410 випадків зґвалтування (на 8,9% менше, ніж у 2023 році), а кількість злочинів, кваліфікованих за статтею 153 КК України («Сексуальне насильство»), зросла на 33,6% (зі 119 до 159) [14]. Особливо тривожним є трикратне зростання випадків примушування до вступу в статевий зв'язок та збільшення на 23,5% злочинів, пов'язаних із діями сексуального характеру щодо осіб, які не досягли 16 років [14]. Хоча загальна кількість кримінальних правопорушень сексуального характеру у 2024 році зменшилася на 7,9% порівняно з попереднім роком, структурний аналіз демонструє небезпечну тенденцію зростання особливо тяжких форм насильства, що зачіпають найбільш вразливі групи - дітей і жінок [14]. Це підтверджує, що навіть у мирний час держава стикається з серйозними викликами у сфері протидії сексуальному насильству, а в умовах війни проблема лише набуває ще більш загрозливих масштабів, адже практика сексуального насильства під час збройних конфліктів протягом тривалого часу залишалася «невидимим» воєнним злочином і трактувалася радше як побічний наслідок війни, ніж як окрема категорія серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, ситуація як зі зростанням випадків домашнього насильства, так і з поширенням фізичного та сексуального насильства під час збройного конфлікту вимагає комплексної правової відповіді, що поєднуватиме кримінально-правові, процесуальні, соціальні й міжнародні механізми. Без належного державного реагування, міжнародної солідарності та глибокої трансформації суспільних практик ця проблема продовжуватиме загрожувати фундаментальним правам людини, підривати правову систему та створювати атмосферу безкарності, що несумісна з принципами верховенства права.

Сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом лише наприкінці XX століття було офіційно визнане міжнародною спільнотою як одне з найтяжчих порушень прав людини та чинник, що становить безпосередню загрозу міжнародному миру й безпеці. Показовими стали масові зґвалтування під час війни в Боснії та Герцеговині (1992–1995) та геноциду в Руанді (1994), які привернули увагу світової спільноти до зазначеного питання [15; 16]. Саме ці події заклали підґрунтя для розуміння того, що сексуальне насильство не обмежується приватною сферою, а стає інструментом воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Тому сучасні конфлікти потребують осмислення взаємозв'язку приватного і публічного вимірів цього явища.

У сучасних умовах повномасштабної війни в Україні взаємозв'язок приватного (домашнього) та публічного (воєнного) вимірів сексуального насильства проявляється особливо виразно. З одного боку, загальна атмосфера невизначеності та стресу, викликаного війною, спричинила зростання гендерно зумовленого насильства всередині суспільства: за оцінками ООН-Жінки, з початку російського вторгнення рівень насильства щодо жінок зріс на 36 % [17]. З іншого боку, сексуальне насильство стало інструментом воєнної політики окупаційних сил і систематично застосовується як засіб залякування цивільного населення, що підтверджується задокументованими випадками зґвалтувань та катувань [18]. У цьому контексті стає очевидним, що домашнє та сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом – це взаємопов'язані явища, в основі яких лежать спільні причини, механізми безкарності та дискримінаційні гендерні установки. Вивчення цього взаємозв'язку є актуальним як для вдосконалення захисту прав людини в Україні, так і для розвитку міжнародних стандартів протидії гендерному насильству.

Теоретичні засади визначення поняття сексуального насильства, домашнього насильства та сексуального насильства як воєнного злочину мають ключове значення для формування належної правової відповіді на ці явища. Насамперед чітке доктринальне визначення сексуального та домашнього насильства забезпечує єдність термінології, дозволяє відмежовувати ці правопорушення від суміжних складів злочинів та гарантує узгодженість національного законодавства з міжнародними стандартами. Концептуалізація сексуального насильства як воєнного злочину виходить за межі індивідуального виміру і підкреслює його природу як системної практики, спрямованої на приниження, залякування та руйнування соціальних зв'язків у постраждалих спільнотах. Теоретичне осмислення цих категорій не лише поглиблює наукове розуміння проблеми, а й створює підґрунтя для ефективного кримінально-правового регулювання, належного захисту жертв та притягнення винних до відповідальності відповідно до міжнародних гуманітарних стандартів.

Сексуальне насильство у широкому розумінні охоплює будь-які насильницькі дії сексуального характеру, вчинені щодо особи без її згоди. За визначенням ВООЗ, сексуальне насильство – це «будь-який статевий акт, спроба до статевого акту, небажані сексуальні коментарі або домагання

чи дії, спрямовані проти сексуальності особи з використанням примусу, незалежно від стосунків кривдника з жертвою, у будь-якому середовищі» [19]. Такий підхід включає зґвалтування (примусове проникнення сексуального характеру), сексуальне домагання, примус до статевих дій, сексуальне катування тощо. Сексуальне насильство визнається грубим порушенням прав людини, що посягає на фізичну недоторканність, гідність та психічне благополуччя особи.

Домашнє насильство (насильство в сім'ї) – це форма гендерно зумовленого насильства, що вчиняється в приватній сфері найближчим оточенням жертви (членами родини, партнерами). Українське законодавство дає розгорнуте визначення цього явища. Згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» 2017 року, домашнє насильство – це «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, ... незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [20]. Іншими словами, домашнє насильство включає будь-які акти насильства (в тому числі сексуального) у сімейних чи близьких стосунках, а також погрози такого насильства. Важливо, що законодавство визнає різні форми – фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство – і підкреслює суспільну небезпеку цих діянь, руйнуючи стереотип про «приватність» і невтручання держави.

Сексуальне насильство як воєнний злочин – поняття, що виникло в міжнародному праві у зв'язку з усвідомленням масштабів і організованого характеру сексуального насильства під час збройних конфліктів. Міжнародне гуманітарне право (право збройних конфліктів) однозначно забороняє посягання на статеву недоторканність цивільних осіб та осіб hors de combat. Ще Женевські конвенції 1949 р. непрямо згадували про захист жінок від зґвалтувань, говорячи про заборону «посягань на честь» (ст. 27 IV Женевської конвенції) [21]. Надалі Додатковий протокол II 1977 р. (до Женевських конвенцій) прямо заборонив зґвалтування, примушування до проституції та непристойні посягання на гідність під час неміжнародних конфліктів [22]. Сучасне міжнародне кримінальне право відносить сексуальні злочини до найтяжчих міжнародних злочинів. Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС) 1998 р. включає зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусову стерилізацію чи будь-які інші форми сексуального насильства аналогічної тяжкості до переліку воєнних злочинів та злочинів проти людяності [23]. Це означає, що навіть одиничний акт зґвалтування в контексті збройного конфлікту розглядається як воєнний злочин, а систематичне сексуальне насильство проти цивільних може кваліфікуватися як злочин проти людяності [24]. Зокрема, у звіті Human Rights Watch *«У пошуках справедливості: переслідування за сексуальне насильство під час війни в Конго»* відображено еволюцію поглядів міжнародної спільноти: зґвалтування у воєнний час більше не трактується як «неминуче лихо» чи посягання лише на «честь» жінки, а визнається тяжким злочином проти її життя, здоров'я та гідності [24].

Отже, на теоретичному рівні сексуальне насильство (як загальне поняття), домашнє насильство (як його приватний вимір) і сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом (як його публічний прояв у війні) – це взаємопов'язані поняття, які охоплюють різні контексти здійснення подібних за сутністю діянь. Усі вони порушують фундаментальні права людини та заборонені як національним законодавством, так і міжнародним правом.

Міжнародні стандарти й правові документи щодо захисту від сексуального та домашнього насильства мають фундаментальне значення, оскільки встановлюють універсальні підходи до визнання цих дій як порушень прав людини, зобов'язують держави забезпечувати ефективний захист жертв, гарантують невідворотність покарання для кривдників та формують правову основу для гармонізації національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями.

Міжнародні стандарти захисту прав людини розглядають насильство щодо жінок (у тому числі сексуальне) як форму дискримінації та порушення фундаментальних прав. Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (CEDAW) у Загальній рекомендації № 19 (1992) роз'яснив, що поняття дискримінації включає гендерно зумовлене насильство, оскільки таке насильство перешкоджає жінкам користуватися правами на рівних засадах з чоловіками [25]. Відповідно, держави-учасниці Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок зобов'язані вживати заходів для викорінення будь-якого насильства проти жінок, забезпечувати належне поводження з жертвами в системі правосуддя, надавати консультаційну, медичну, психологічну допомогу тощо. Генеральна Асамблея ООН ще у 1993 році прийняла Декларацію про викорінення насильства щодо жінок, закликавши держави невідкладно проводити політику ліквідації такого насильства [26]. Особливий напрямок становлять зусилля ООН щодо проблеми сексуального насильства в конфліктах: Рада Безпеки ООН в резолюції 1820 (2008) визнала, що сексуальне насильство може застосовуватися

як тактика війни для залякування та приниження цивільного населення, і наголосила на тому, що такі дії загрожують міжнародному миру та безпеці [27]. В наступних резолюціях (№1888, 1960, 2106, 2467 тощо) Радбез ООН розвинув цю тематику, створив механізми моніторингу та закликав до притягнення винних до відповідальності. З 2015 року 19 червня відзначається Міжнародний день боротьби з сексуальним насильством в умовах конфлікту, проголошений ООН на честь постраждалих від зґвалтувань під час збройного конфлікту та з метою підвищення обізнаності про цю проблему [28]. Таким чином, у рамках ООН сформовано цілісний підхід: і «приватне» насильство (в сім'ї), і «публічне» (в умовах війни) розглядаються як порушення прав людини, що потребують активної протидії та викорінення. У науково-правовій площині це означає відмову від традиційного поділу насильства на «приватну» і «суспільну» сфери, адже обидві форми мають спільне коріння - системну гендерну нерівність, патріархальні стереотипи та дискримінаційні практики. Домашнє насильство більше не сприймається як внутрішня справа сім'ї, а кваліфікується як порушення фундаментальних прав, закріплених у міжнародних договорах, зокрема Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979) та Загальному зауваженні № 35 (2017) Комітету CEDAW, де підкреслюється, що гендерно зумовлене насильство є формою дискримінації [29; 30].

Аналогічно сексуальне насильство у збройних конфліктах, яке довгий час розглядалося як побічний наслідок війни, у міжнародному праві отримало визнання як воєнний злочин, злочин проти людяності та елемент злочину геноциду. Це закріплено у Римському статуті МКС (1998), який визначає зґвалтування, сексуальне рабство та примус до проституції серед найбільш тяжких міжнародних злочинів. Таким чином, правова доктрина виходить з єдності концептуальних підходів: будь-яке насильство, незалежно від того, чи відбувається воно у «приватному» чи у «публічному» просторі, є посяганням на гідність людини та потребує ефективного реагування з боку держави та міжнародної спільноти.

Цей інтегрований підхід дозволяє сформулювати універсальний стандарт: держава зобов'язана забезпечувати превенцію, захист жертв, ефективне розслідування та покарання винних як у випадках домашнього насильства, так і у випадках сексуальних злочинів, скоєних під час війни. У такий спосіб міжнародне право руйнує кордони між «особистим» і «суспільним» вимірами насильства, підкреслюючи, що обидві категорії становлять загрозу правопорядку, безпеці та реалізації принципів верховенства права.

Як зазначалося, Римський статут МКС 1998 р. встановив прецедент, явно включивши сексуальне насильство до переліку найтяжчих міжнародних злочинів. Згідно зі ст. 7 та 8 Статуту, зґвалтування, сексуальне рабство, примусова проституція, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівняної тяжкості визнаються злочинами проти людяності (якщо вчинені в межах широкомасштабного чи систематичного нападу на цивільне населення) та воєнними злочинами (якщо вчинені в контексті міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту) [23]. Таким чином, міжнародне право встановило чітку норму нульової толерантності до гендерно зумовленого сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом: подібні діяння тягнуть кримінальну відповідальність індивідів за нормами міжнародного права. Це положення було підтверджене і розвитком судової практики ad hoc трибуналів: Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії (МТКЮ) та Міжнародний трибунал щодо Руанди (МТР) у вироках визнали зґвалтування воєнним злочином, злочином проти людяності, а в справі Акайесу (ICTR, 1998) – навіть одним з актів геноциду [31; 32; 33]. Женевські конвенції та протоколи до них, як вже зазначено, також містять норми про захист цивільних від сексуального насильства: зґвалтування і примусова проституція прирівнюються до серйозних порушень гуманітарного права і трактуються як тяжкі воєнні злочини. В цілому міжнародно-правові стандарти в цій сфері нині одностайні: сексуальне насильство недопустиме ні в мирний, ні у воєнний час, а держави зобов'язані запобігати йому, карати винних та забезпечувати реабілітацію жертв.

На європейському рівні ключовим документом є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству 2011 р., більш відома як Стамбульська конвенція. Вона є найповнішою міжнародною угодою, присвяченою боротьбі з насильством проти жінок та домашнім насильством [34]. Конвенція зобов'язує держави-учасниці криміналізувати основні форми гендерно зумовленого насильства – фізичне, психологічне, сексуальне (включно зі зґвалтуванням), примусовий шлюб, каліцтво геніталій, переслідування (сталкінг) тощо – і вживати заходів щодо запобігання таким діянням, захисту постраждалих та ефективного судового переслідування кривдників. Важливо, що Стамбульська конвенція проголошує насильство щодо жінок порушенням прав людини та формою дискримінації, а також прямо ставить за мету покласти край безкарності винних у насильстві над жінками. Для контролю за виконанням Конвенції створено незалежний моніторинговий механізм (GREVIO). Україна підписала Стамбульську конвенцію ще у 2011 р., проте

довго відкладала ратифікацію через внутрішні дебати. Лише в червні 2022 року, на фоні жорстоких злочинів російської армії проти цивільних українців, парламент ратифікував цю Конвенцію, що розглядається як історична перемога в захисті прав жінок. Amnesty International назвала це рішення «надзвичайно своєчасним» в умовах численних повідомлень про сексуальне насильство щодо українок на окупованих територіях [35]. Отже, набуття Україною статусу учасниці Стамбульської конвенції накладає на державу чіткі зобов'язання щодо вдосконалення законодавства, превенції та покарання як домашнього, так і інших форм гендерно зумовленого насильства.

Таким чином, сучасні міжнародні стандарти – універсальні (ООН) та регіональні (Рада Європи) – утворюють цілісну систему, що визнає сексуальне насильство в усіх його проявах порушенням прав людини. Ця система вимагає від держав активних дій: від законодавчого визначення та криміналізації всіх форм насильства до створення ефективних механізмів запобігання, захисту жертв і покарання винних, як у приватній сфері, так і в умовах збройних конфліктів.

Україна за останні десятиліття здійснила помітні кроки у сфері боротьби з домашнім насильством та документування воєнних злочинів сексуального характеру, проте стикається зі значними викликами, особливо в умовах триваючої агресії рф.

Протягом 2017–2018 років в Україні відбувся прорив у правовому забезпеченні протидії домашньому насильству. Було прийнято спеціальний Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017), що визначив терміни й механізми реагування (в тому числі введено поняття термінового заборонного та обмежувального припису для кривдника). Одночасно Кримінальний кодекс України у 2018 р. було доповнено статтею 126^1, яка криміналізує домашнє насильство (систематичне вчинення фізичного, психологічного чи економічного насильства в сім'ї). Було створено спеціалізовані підрозділи поліції (так звані «мобільні групи» або «поліція проти насильства»), притулки та «кризові кімнати» для постраждалих, діє цілодобова національна «гаряча лінія» підтримки. Ратифікувавши Стамбульську конвенцію, Україна взяла на себе додаткові зобов'язання щодо імплементацій європейських стандартів, зокрема щодо навчання фахівців, забезпечення належного фінансування притулків і послуг тощо. Попри прогрес у законодавстві, проблема залишається масштабною. Україна має продовжувати співпрацювати з міжнародними механізмами: офісом Спеціального представника ООН з питань сексуального насильства в конфліктах, МКС, Радою Європи (GREVIO). Доцільно запросити експертів з країн, що пройшли через подібне (Боснія, Руанда, Косово, Колумбія), для консультацій, як найкраще будувати програми примирення і підтримки жертв. Також слід використовувати глобальні фонди (на кшталт Глобального фонду тих, хто пережив насильство (GSF)) для допомоги українським постраждалим. Обмін найкращими практиками – двосторонній процес: Україна, на жаль, отримала важкий досвід, але демонструє і новий підхід (притягнення злочинців вже під час війни), яким можуть скористатися інші країни у майбутньому.

Висновки. Взаємозв'язок домашнього та гендерно зумовленого сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом в контексті міжнародних стандартів захисту прав людини полягає у визнанні того, що обидва ці явища формують єдиний континуум порушень прав людини. Домашнє насильство в «приватній» сфері та сексуальне насильство під час війни у «публічному» вимірі мають спільні причини - патріархальні стереотипи, гендерну нерівність, культуру мовчання й безкарність - і підлягають однаковій обов'язковій реакції з боку держави та міжнародної спільноти. Міжнародні стандарти (CEDAW, Загальні рекомендації Комітету ООН, резолюції Ради Безпеки ООН, Стамбульська конвенція, Римський статут) закріплюють єдність підходів до кваліфікації та протидії цим злочинам: насильство у сім'ї розглядається як форма дискримінації, тоді як сексуальне насильство у збройних конфліктах визнається воєнним злочином і злочином проти людяності. Держава зобов'язана виконувати позитивні обов'язки, які включають запобігання, захист, розслідування, переслідування і відшкодування шкоди, у тому числі проміжні репарації та реабілітацію жертв. Висока латентність злочинів, стигматизація постраждалих і культура мовчання підривають ефективність кримінальної юстиції, тому потребують впровадження спеціальних процесуальних гарантій для безпечного повідомлення та надання свідчень. Відсутність невідворотності покарання у мирний час і після конфліктів безпосередньо пов'язана зі зростанням тяжких форм сексуальних злочинів і повторюваністю насильницьких практик під час війни. Український контекст підтверджує глобальні тенденції: офіційно задокументовані випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, а також динаміка статевих злочинів у 2024 році засвідчують нагальну потребу посилення як кримінально-правових інструментів, так і соціально-сервісної інфраструктури допомоги жертвам. Попри те, що Україна вже розпочала імплементацію міжнародних стандартів, зокрема шляхом ратифікації Стамбульської конвенції та ухвалення механізму репарацій, цей процес залишається неповним, а його успіх залежить від повної практичної реалізації, у тому числі від роботи GREVIO, запровадження процесуальних стандартів, чутливих до травми, і спеціалізації слідчих, прокурорів та суддів.

З огляду на виявлені прогалини та актуальні виклики, доцільно виокремити низку рекомендацій, які систематизуються у кілька блоків, зокрема: нормативний та інституційний вимір, кримінально-правову й процесуальну сферу, захист, допомогу та репарації, міжнародно-правову співпрацю, розвиток системи збору даних та освіти, а також комунікаційні й просвітницькі заходи**.** У нормативному та інституційному вимірі слід завершити повну імплементацію Стамбульської конвенції, узгодивши підзаконні акти, стандарти взаємодії служб і фінансування притулків із її вимогами, а також започаткувати регулярне звітування перед GREVIO. Важливо закріпити у національному праві єдиний рамковий підхід due diligence для всіх форм гендерно зумовленого насильства з чіткими індикаторами виконання для профільних органів та розширити мережу спеціалізованих прокурорів і судових палат, інтегруючи стандарти правосуддя, чутливого до травми, у навчальні програми. У кримінально-правовій та процесуальній сфері необхідно інституціоналізувати спеціальні правила доказування у справах про сексуальне насильство, забезпечити бездоганне документування злочинів, уніфікувати процедури оцінки ризиків і термінових приписів та виключити можливість медіації у справах про домашнє й сексуальне насильство. У сфері захисту, допомоги та репарацій потрібно гарантувати безоплатну правову допомогу й представництво для жертв, створити механізм «єдиного вікна» доступу до послуг, розширити програму проміжних репарацій і забезпечити довгострокову медико-психологічну реабілітацію, а також розробити спеціалізовані програми для ветеранів і військових з метою профілактики домашнього насильства й роботи з кривдниками. У міжнародно-правовій площині доцільно системно співпрацювати з механізмами ООН, МКС і Радою Європи, узгоджуючи формати обміну доказами, та підтримувати стратегічні провадження у справах сексуального насильства. Водночас особливого значення набуває розвиток системи збору та аналізу даних шляхом створення єдиного реєстру випадків насильства, регулярного аудиту якості статистики, а також масштабування освітніх програм для правоохоронців, суддів, медиків і соціальних працівників. Не менш важливими є комунікаційні кампанії проти стигми та впровадження освітніх курсів для молоді щодо культури згоди, поваги та недопустимості насильства.

Отже, подолання сексуального та домашнього насильства вимагає цілісної стратегії, яка охоплює законодавчі, інституційні, процесуальні та просвітницькі заходи й забезпечує гармонізацію національної правової системи з міжнародними стандартами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. World Health Organization. Devastatingly pervasive: 1 in 3 women globally experience violence. 09.03.2021. URL: https://www.who.int/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence (дата звернення: 07.09.2025).
2. Коваленко А. ООН: Кожна третя жінка у світі стикалася з фізичним або сексуальним насильством. *Українська правда. Життя*. URL: https://life.pravda.com.ua/society/kozhna-tretya-zhinka-u-sviti-zaznala-fizichnogo-chi-seksualnogo-nasillya-zvit-oon-306852/ (дата звернення: 06.09.2025).
3. Марценюк Т. (2018, 23 серпня). Соціологічні дослідження домашнього насильства: методологічні засади [Аналітичний матеріал]. *Гендерне насильство* (секція «Особисте як політичне»). URL: https://genderindetail.org.ua/library/osobiste-yak-politichne/genderne-nasilstvo/sotsiologichni-doslidzhennya-domashnogo-nasilstva-metodologichni-zasadi-134718.html (дата звернення: 08.09.2025).
4. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. / О. Кісь; Інститут народознавства НАН України. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. – 76-233 с.
5. Гавришко М.І. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 89. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_4_8 (дата звернення: 08.09.2025).
6. Желтуха М. Сексуальне насильство, пов’язане зі збройним конфліктом, в Україні: законодавче регулювання. Chatham House; JurFem. URL: https://jurfem.com.ua/seksualne-nasylstvo-povyazane-zi-zbroinym-konfliktom-v-ukraini-zakonodavche-reguluvannya/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 09.09.2025).
7. Зейналов А.О. Гендерно зумовлене сексуальне насильство під час міжнародного збройного конфлікту на території України: постановка проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Випуск 83: частина 3. 2024. № 72. С. 56–60.
8. Степанчук К.С., Максимович Р.О. (2025). Сексуальне насильство під час збройних конфліктів: міжнародно-правові механізми відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. Випуск 89: частина 4. 2025. С. 226–231. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.141-146 (дата звернення: 07.09.2025).

9. Татаренко Г.В., Арсентьєва О.О., Котова Л.М. Гендерно обумовлене насильство як прояв геноциду під час збройних конфліктів: досвід України та міжнародно-правове регулювання. *Business & Law SPECIAL EDITION.* 2022. Том 2. С. 57–66.
10. Котова Л.В. (2025). Сучасні форми домашнього насильства: кримінально-правова характеристика. *Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2025.* (49). С. 171–183. URL: https://doi.org/10.33216/2218-5461/2025-49-1-171-183.
11. ZMINA. (2025, 20 серпня). *У 2024 році ООН задокументувала в Україні 209 випадків сексуального насильства на війні*. URL: https://zmina.info/news/u-2024-roczi-oon-zadokumentuvala-v-ukrayini-209-vypadkiv-seksualnogo-nasylstva-na-vijni/ (дата звернення: 08.09.2025).
12. Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та надання їм невідкладних проміжних репарацій: Закон України від 20 листопада 2024 р. № 4067-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 17. Ст. 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4067-IX (дата звернення: 08.09.2025).
13. ZMINA. (2025, 9 червня). Станом на 9 червня 2025 року проміжні репарації за Законом № 4067-IX (стосовно жертв сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією РФ) отримали 616 осіб. *ZMINA*. URL: https://zmina.info/news/promizhni-reparacziyi-vyplatyly-vzhe-ponad-900-postrazhdalym-vid-seksualnogo-nasylstva-na-vijni/ (дата звернення: 08.09.2025).
14. Скільки-скільки? (2025, 16 січня). *Сексуальне насильство: у 2024 році кількість кримінальних правопорушень зросла на 34 %* [Аналітика]. URL: https://skilky-skilky.info/seksualne-nasylstvo-u-2024-rotsi-kilkist-kryminalnykh-pravoporushen-zrosla-na-34/ (дата звернення: 08.09.2025).
15. Cilic U. (2025, 19 червня). *30 Years After The War, Bosnian Rape Survivors Fight For Justice*. Radio Free Europe/Radio Liberty. URL: https://www.rferl.org/a/rape-war-bosnia-women-peace-justice/33448235.html (дата звернення: 08.09.2025).
16. *Rape during the Bosnian War*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Rape_during_the_Bosnian_War (дата звернення: 08.09.2025).
17. ООН. (2025, 19 лютого). *Three years of full-scale war in Ukraine roll back decades of progress for women's rights, safety and economic opportunities*. United Nations in Ukraine. URL: https://ukraine.un.org/en/289777-three-years-full-scale-war-ukraine-roll-back-decades-progress-women%E2%80%99s-rights-safety-and (дата звернення: 06.09.2025).
18. Zadorozhnyy T. (2025, 19 червня). *Ukraine documents 366 cases of war-related sexual violence, most victims women*. The Kyiv Independent. URL: https://kyivindependent.com/ukraine-documents-366-cases-of-war-related-sexual-violence-most-victims-women/ (дата звернення: 08.09.2025).
19. World Health Organization. *Sexual violence is any sexual act, attempt to obtain a sexual act, or other act directed against a person's sexuality using coercion*. URL: https://apps.who.int/violence-info/sexual-violence/ (дата звернення: 08.09.2025).
20. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07 грудня 2017 р. № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 08.09.2025).
21. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (IV Женевська конвенція) / Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 08.09.2025).
22. Додатковий протокол II до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв неміжнародних збройних конфліктів (Протокол II) від 08 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_062 (дата звернення: 08.09.2025).
23. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 08.09.2025).
24. Human Rights Watch. (2005, 7 березня). *Seeking Justice: The Prosecution of Sexual Violence in the Congo War* [A1701]. URL: https://www.refworld.org/reference/countryrep/hrw/2005/en/20130 (дата звернення: 08.09.2025).
25. Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок. Загальна рекомендація № 19: Насильство щодо жінок, 1992 р. URL: https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cedaw/general-recommendations (дата звернення: 08.09.2025).
26. Декларація про викорінення насильства щодо жінок: Прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 48/104 від 20 грудня 1993 р. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women (дата звернення: 08.09.2025).

27. Резолюція Ради Безпеки ООН № 1820 (2008) від 19 червня 2008 р. *Сексуальне насильство у збройних конфліктах*. URL: https://undocs.org/S/RES/1820(2008) (дата звернення: 08.09.2025).
28. Резолюція Ради Безпеки ООН № 1888 (2009) від 30 вересня 2009 р. *Про посилення заходів з протидії сексуальному насильству у збройних конфліктах*. URL: https://undocs.org/S/RES/1888(2009) (дата звернення: 08.09.2025).
29. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. / Організація Об'єднаних Націй. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women (дата звернення: 08.09.2025).
30. Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок. Загальне зауваження № 35 (2017): Гендерно зумовлене насильство проти жінок, оновлення Загальної рекомендації № 19. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW/C/GC/35&Lang=en (дата звернення: 08.09.2025).
31. ICTY (Trial Chamber). Prosecutor v. Anto Furundžija, Case No. IT-95-17/1-T, Judgement, 10.12.1998. URL: https://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf (дата звернення: 07.09.2025).
32. ICTY (Trial Chamber II). Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač and Zoran Vuković, Case Nos. IT-96-23 & IT-96-23/1, Judgement, 22.02.2001. URL: https://www.icty.org/x/cases/kunarac/tjug/en/kun-tj010222e.pdf (дата звернення: 08.09.2025).
33. ICTR (Trial Chamber I). Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, Case No. ICTR-96-4-T, Judgement, 02.09.1998. URL: https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf (дата звернення: 08.09.2025).
34. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): Конвенція; Рада Європи від 11.05.2011 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_001-11.
35. Shandra, A. (2022, June 22). *Historic victory for women's rights: Ukraine ratifies Istanbul Convention*. Atlantic Council. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/historic-victory-for-womens-rights-ukraine-ratifies-istanbul-convention/#:~:text=The%20move%20was%20hailed%20as,%E2%80%9D (дата звернення: 08.09.2025).

УДК 343.122
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.15

ПОТЕРПІЛИЙ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

Ткаченко І.М.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0144-0708

Ткаченко І.М. Потерпілий як соціальний суб'єкт у кримінально-правовому вимірі.

У статті досліджено актуальні проблеми, що стосуються потерпілого як соціального суб'єкта у кримінально-паровому вимірі. Зокрема за результатами проведеного дослідження встановлено, що потерпілим у кримінально-правовому розумінні не може бути: 1) тварина та річ; 2) труп (у тих випадках, коли злочин вчиняється відносно мертвої людини); 3) особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї потерпілого (фактично представник потерпілого, який набув кримінального процесуального статусу потерпілого).

Запропоновано розмежовувати ситуації, коли в результаті вчинення злочину людині заподіюється смерть та коли кримінальне правопорушення вчиняється щодо померлого. В одних випадках фізичну особу слід визнавати потерпілою, оскільки на момент вчинення делікту вона була жива. В інших – померлий визнається предметом, а не потерпілим. Таким чином, приходимо до висновку, що потерпілою є лише жива людина.

Потерпілим, на відміну від суб'єктам кримінального правопорушення, визнано будь-яку фізичну особу, яка зазнала шкоди незалежно від її віку, статі, громадянства, релігійних переконань, фізичного стану тощо. Потерпілою рекомендується визнавати і особу, яка спровокувала вчинення щодо неї злочину чи кримінального проступку як правомірними, так і неправомірним діями, зокрема сама вчинила кримінальне правопорушення.

Помилковою визнано практику правоохоронних та судових органів, які у випадку взаємного заподіяння шкоди певними особами одна одній потерпілою визнають переважно одну особу.

Для позначення інших соціальних суб'єктів як потерпілих, окрім фізичних та юридичних осіб, запропоновано використовувати термін «громадське об'єднання».

Потерпілою визнано не будь-яку фізичну чи юридичну особу, якій завдано шкоду чи спричинено загрозу заподіяння шкоди, та про яку згадується в диспозиції статті Особливої частини КК України, а лише ту, яка є ознакою складу певного кримінального правопорушення, якщо про неї безпосередньо зазначено в диспозиції статті або про її існування можна стверджувати на підставі тлумачення кримінально-правової норми. Таким чином, юридичне визнання особи потерпілою пов'язується не лише з фактом заподіяння їй шкоди, а й з тим, чи є ця особа структурним елементом складу кримінального правопорушення.

Ключові слова: потерпілий, псевдопотерпілий, кримінальне правопорушення, предмет кримінального правопорушення, кримінальна відповідальність, неосудний, суб'єкт кримінального правопорушення, померлий, кримінальне провадження.

Tkachenko I.M. The victim as a social subject in the criminal law dimension.

The article explores current issues related to the victim as a social subject in the criminal law dimension. Based on the conducted research, it has been established that the following cannot be considered a victim in the criminal law sense: 1)an animal or an object; 2) a corpse (in cases where a crime is committed against a deceased person); 3) a person from among the close relatives or family members of the victim (essentially a representative of the victim who has acquired the procedural status of a victim in criminal proceedings).

It is proposed to differentiate between situations where a person's death results from a crime and those where a criminal offense is committed against someone who is already deceased. In some cases, a natural person should be recognized as a victim, as they were alive at the time the offense was committed. In other cases, a deceased person is considered an object rather than a victim. Thus, it can be concluded that only a living person may be regarded as a victim.

Unlike subjects of a criminal offense, any natural person who has suffered harm, regardless of age, gender, nationality, religion, physical condition, etc., is recognized as a victim. It is recommended that even individuals who provoked the commission of a crime or misdemeanor against them – whether by

lawful or unlawful actions, including those who themselves committed a criminal offense – should still be recognized as victims.

The article criticizes the mistaken practice of law enforcement and judicial authorities, which, in cases of mutual harm inflicted by individuals upon each other, tend to recognize only one party as the victim.

To denote other social entities as victims, aside from natural and legal persons, the use of the term "public association" is proposed.

A victim should not be understood as any natural or legal person who has suffered harm or faced a threat of harm and is mentioned in the disposition of an article in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, but only as a person who constitutes an element of the particular offense. This applies only if the victim is directly referenced in the article's disposition or if their existence can be inferred through interpretation of the criminal law provision. Thus, the legal recognition of a person as a victim is associated not only with the fact of harm inflicted upon them, but also with whether that person constitutes a structural element of the criminal offense.

Key words: victim, pseudo-victim, criminal offense, object of a criminal offense, criminal liability, legally incapacitated person, subject of a criminal offense, deceased person, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Пізнання кримінально-правової природи потерпілої особи потребує звернення до її ознак. Водночас мова йде не про будь-які ознаки, а лише ті, що мають кримінально-правове значення. Вони дозволяють зрозуміти сутність цього учасника кримінально-правових відносин, його місце в системі норм та інститутів кримінального права, а тому є певним орієнтиром у правозастосуванні. Кримінально-правові ознаки потерпілої особи мають значення і для удосконалення кримінального законодавства, оскільки дозволяють виявити спільні та відмінні ознаки потерпілих, провести їх систематизації, з'ясувати кримінально-правове значення, встановити проблеми у цій сфері та запропонувати шляхи їх розв'язання. Ознаки потерпілої особи надають можливість сформулювати в подальшому відповідну дефініцію. У межах дослідження цих ознак варто передусім визначити кого слід розуміти під потерпілим, якого соціального суб'єкта, адже це вихідне положення, що впливає на зміст інших кримінально-правових ознак потерпілого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особи потерпілого у кримінальному праві здійснювали такі вчені, як: В.С. Батиргареєва, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.П. Брич, А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Є.В. Лащук, А.А. Музика, М.І. Панов, Т.І. Присяжнюк, А.В. Савченко, М.В. Сенаторов, П.П. Сердюк, Є.В. Фесенко, А.М. Ященко та ін. Незважаючи на це, чимало проблемних питань у цій сфері залишилося нерозв'язаними, зокрема дискусійними залишаються питання, що стосуються потерпілого як соціального суб'єкта у кримінально-паровій площині.

Метою статті є визначення шляхів розв'язання проблем, що стосуються потерпілого як соціального суб'єкта у кримінально-паровому вимірі.

Виклад основного матеріалу. Визначальна кримінально-правова ознака потерпілого стосується ***соціального суб'єкта***, якого можуть визнати потерпілим. Йдеться про соціальну ознаку. Як слушно зауважує М.В. Сенаторов потерпілий від злочину – це завжди соціальний суб'єкт, елемент соціуму, учасник соціальної дії, суспільних відносин [1, с. 43].

Виходячи з цього потерпілими ***не можуть визнаватися тварини та речі*** навіть незважаючи на те, що на них може бути спрямоване кримінальне правопорушення або щодо них вчиняється злочин чи кримінальний проступок. Має рацію М. В. Сенаторов в тому, що вплив, який здійснюється на тварин, речі та явища, має кримінально-правове значення лише остільки, оскільки він порушує відносини між людьми (їх групами), оскільки ним заподіюється шкода учасникам суспільних відносин та соціуму [1, с. 43].

Важливо також встановити чи може належати до потерпілого у кримінально-правовому розумінні ***нежива людина – померлий***. Адже як відомо наслідком вчинення певних деліктів є смерть особи (наприклад, умисного чи необережного вбивства). У ст. 297 КК України криміналізовано наругу над тілом (останками, прахом) померлого або над урною з прахом померлого, а також незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого. Предметом цього кримінального правопорушення визнають тіло померлого (останки, прах) [2, с. 162]. Тілом померлого пропонується вважати як ціле тіло, так і його окремі частини будь-якої людини після настання її біологічної смерті. Тіло померлого є предметом злочину, передбаченого ст. 297 КК України, незалежно від проміжку часу, який минув з моменту біологічної смерті людини, незалежно від його стану («свіжий», бальзамований, муміфікований) [2, с. 162-163]. М.В. Сенаторов з цього приводу наголошує, що потерпілим від злочину може бути тільки суб'єкт, який існував у стані буття на момент вчинення злочину. Якщо говорити про індивіда – то це жива людина [1, с. 43].

У контексті вищезазначеного слід розмежовувати дві ситуації: 1) коли в результаті вчинення злочину людині заподіюється смерть; 2) коли кримінальне правопорушення вчиняється щодо померлого. У першому випадку фізичну особу слід визнавати потерпілою, оскільки на момент вчинення делікту вона була жива. У другому випадку померлий визнається предметом, а не потерпілим. Таким чином, потерпілою є лише жива людина.

У випадку смерті особи в результаті вчинення кримінального правопорушення або у разі перебування особи у стані, який унеможливлює подання нею відповідної заяви, потерпілим у кримінальному провадженні можуть визнати близьких родичів чи членів сім'ї такої особи.

Відповідно до ч. 6 ст. 55 КПК України якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливлює подання нею відповідної заяви, положення ч. 1-3 цієї статті поширюються на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи. Потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб.

Коментуючи це положення З.А. Загиней зауважує, що таким чином, чинний КПК України передбачає юридичну фікцію, відповідно до якої правонаступник (фактично представник потерпілого) визнається власне потерпілим, хоча йому безпосередньо шкода в результаті вчинення кримінального правопорушення не спричинена. При цьому чинний КПК України закріплює перехід до такої особи не тільки прав потерпілого, а й самого процесуального статусу потерпілого. Правонаступництво потерпілого у кримінальному провадженні відоме кримінальному процесуальному законодавству багатьох держав, однак в окремих з них цей учасник кримінального провадження так і називається – правонаступник потерпілого, а не потерпілий, як у КПК України [3, с. 347-348].

Тому виникає слушне питання чи можна таких осіб (фактично представників потерпілого) визнавати потерпілими у кримінально-правовому розумінні? Відповідь на це питання має бути негативною.

У контексті застосування ст. 46 КК України З.А. Загиней має рацію в тому, що закриття кримінального провадження у зв'язку з примиренням винного з потерпілим у випадку смерті останнього суперечить духу закону, нормам моралі та етики. Окрім того, підтримання протилежного підходу фактично означає, що до близьких родичів потерпілого, який помер та які були визнані потерпілими у кримінальному провадженні на підставі ч. 6 ст. 55 КПК України, переходять не лише права потерпілого, а й його воля, що є щонайменше абсурдним. Якщо фактичного потерпілого немає, він помер, то жодна інша особа не може виразити його волю при вирішенні кримінальних процесуальних питань, у тому числі не може примиритися з потерпілим у сенсі ст. 46 КК України [3, с. 350]. Ба більше у КК України на відміну від КПК України статус таких представників потерпілого не врегульовано кримінально-правовими нормами, а тому відсутня потреба у виділенні таких осіб у законі про кримінальну відповідальність.

Потерпілим, на відміну від суб'єкта кримінального правопорушення може бути будь-яка фізична особа, яка зазнала шкоди незалежно від її віку, статі, громадянства, релігійних переконань, фізичного стану тощо. Це пов'язано, зокрема з правоздатністю фізичної особи, що як відомо виникає з моменту її народження та припиняється з моменту її смерті. Вже з моменту народження будь-яка людина має право на кримінально-правовий захист.

Тобто потерпілим може бути і особа, яка не усвідомлювала сутності вчиненого щодо неї злочину чи кримінального проступку. Така відмінність ознак потерпілої особи від суб'єкта кримінального правопорушення обумовлена тим, що визначення суб'єкта злочину і проступку здійснюється для притягнення його до кримінальної відповідальності, яка є найбільш суворим видом юридичної відповідальності і не може застосовуватися до усіх громадян незалежно від віку та осудності. Водночас потерпілий, як термін, що охоплює передусім фізичних та юридичних осіб, яким завдано шкоди в результаті вчинення суспільно небезпечного діяння, використовується навпаки для забезпечення максимальної кримінально-правової охорони цих осіб від кримінально протиправних діянь. Інша справа в тому, які права та в якій мірі можуть реалізувати певні категорії потерпілих (малолітні, особи, які захворіли на психічну хворобу, яка не дозволяє їм в повній мірі розуміти значення своїх дій чи керувати ними). У кримінальному законодавстві відповіді у виді чітких правил для таких випадків відсутні. Наприклад, у законодавстві не визначено з якого віку потерпілий може примиритися з винним у контексті застосування ст. 46 КК України. Або ж чи можливе таке примирення із психічно хворою, яка не повній мірі розуміє значення своїх дій. Відповіді на ці та інші питання у судовій практиці надаються з урахування угляду правозастосувача.

Потерпілою слід визнавати і особу, яка спровокувала вчинення щодо неї злочину чи кримінального проступку як правомірними, так і неправомірним діями, зокрема сама вчинила кримінальне правопорушення. Тому у певному випадку одна й та ж особа є потерпілою від одного кримінального правопорушення і суб'єктом іншого кримінально-протиправного делікту.

У таких випадках можливі дві ситуації: 1) особа спочатку вчинила кримінальне правопорушення – набула статусу його суб'єкта, а в подальшому кримінальне правопорушення вчинене щодо неї, а тому вона стала потерпілою (наприклад, особа заподіяла легке тілесне ушкодження одні особі, а в подальшому інші особи заподіяли їй середньої тяжкості тілесні ушкодження або ж особа вчинила хуліганство, а в подальшому відносно неї мало місце умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень під час перевищення меж необхідної оборони); 2) особа спочатку набула статусу потерпілого в результаті вчинення кримінального правопорушення, а в подальшому стала суб'єктом іншого злочину чи кримінального проступку (наприклад, потерпіла від домашнього насильства ввела в оману суд або потерпіла від зґвалтування вбила ґвалтівника з помсти за вчинене).

Такі ситуації, на перший погляд видаються виключно теоретичними, однак, як свідчить практика, це не так. Наприклад, у випадку заподіяння тілесних ушкоджень двома особами одна одній до суду з обвинувальним актом можуть направити лише одне кримінальне провадження, розпочате за заявою одного із вказаних суб'єктів, оскільки вважається, що одна особа напала, а інша захищалася. У цій ситуації такі провадження взагалі можуть не направити до суду. Тобто у правозастосовних органів викликають значні труднощі випадки, коли одну й ту ж особу слід визнавати потерпілою від одного кримінального правопорушення і суб'єктом вчинення іншого взаємопов'язаного кримінального правопорушення. У таких випадках правозастосовні органи можуть вдаватися до фальсифікації обставин кримінального правопорушення (не допитувати деяких свідків, не оглядати усю територію місця події, не вилучати певні докази, не призначати необхідні експертизи, не приймати заяву про вчинення кримінального правопорушення від особи, яку визнано підозрюваною тощо), що може мати наслідком притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Потерпілою особою доцільно визнавати як *фізичних, так і юридичних осіб.* Щодо ***інших соціальних суб'єктів, наприклад, об'єднань громадян, що не набули статусу юридичної особи,*** питання залишається відкритим.

Ю.В. Баулін зауважує, що якщо виходити з дихотомії «потерпілий-шкода», то, звичайно ж, про заподіяння фізичної шкоди юридичній особі не йдеться, однак випадки заподіяння шкоди майнового характеру або шкоди діловій репутації цілком вірогідні. Іноді трапляється так, що шкода у результаті злочинних діянь спричиняється відокремленому структурному підрозділу юридичної особи – філіалу або представництву, правовий режим яких спеціально оговорюється у законі. Вказані підрозділи, будучи розташованими поза місцезнаходженням юридичної особи, здійснюють її представництво і захист інтересів. При цьому філіали або представництва не є юридичними особами. Але у випадках заподіяння їм злочинним діянням шкоди, на погляд вченого, доцільно визнати, що названі структурні підрозділи так само набувають статусу потерпілого від злочину [4, с. 549].

Ю.В. Баулін звертає увагу і на організації, що виконують статутні завдання без створення юридичної особи. Діяльність подібних організацій звичайно має неприбутковий характер. Йдеться про такі види організацій, як об'єднання юридичних осіб, що уклали у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, угоду про сумісну діяльність без створення юридичної особи, товариство власників житла у багатоквартирному будинку без створення юридичної особи, громадські об'єднання – неюридичні особи, створені на підставі Закону України «Про об'єднання громадян» шляхом повідомлення місцевих органів державної виконавчої влади про їх заснування, тощо. Перелічені організації, на переконання вченого, так само можуть ставати потерпілими від злочинів у випадках заподіяння їм злочином будь-якої шкоди [4, с. 549-550].

Дійсно не усі соціальні суб'єкти є фізичним чи юридичними особами. У певних випадках мова може йти про об'єднання громадян, які не мають статусу юридичної особи. Наприклад, територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр (ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р.). Мова може йти і про громадські організації, що не мають статусу юридичних осіб. Видається, що для позначення інших соціальних суб'єктів, окрім фізичних та юридичних осіб, доцільно використовувати термін «громадське об'єднання», яке відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року може бути громадською організацією, якщо його засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи або громадською спілкою, якщо його засновниками є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Потерпілою є не будь-яка фізична чи юридична особа, якій завдано шкоду чи спричинено загрозу заподіяння шкоди, та про яку згадується в диспозиції статті Особливої частини КК України, а ***лише та, яка є ознакою складу певного кримінального правопорушення***, якщо про неї безпосередньо зазначено в диспозиції статті або про її існування можна стверджувати на підставі тлумачення кримінально-правової норми. Як слушно наголошує Л.П. Брич потерпілий як ознака

складу злочину – це особа, якій суспільно небезпечним діянням, котре є ознакою відповідного складу злочину, заподіяно саме ту шкоду, що передбачена як ознака цього складу злочину, з певною особливістю (-ями) статусу якої закон пов'язує наявність конкретного складу злочину [5, с. 224].

Водночас є певні категорії осіб, яких не можна назвати потерпілими. У складах окремих кримінальних правопорушень є особи щодо яких вчиняється суспільно небезпечне діяння, однак вони не відповідають ознакам ні потерпілого, ні суб'єкта злочину чи кримінального проступку. У теорії кримінального права таких осіб А.А. Музика та Є.В. Лащук називають ***псевдопотерпілими*** і визначають як осіб яким не завдана шкода (в юридичному сенсі) внаслідок злочинного посягання (йдеться про особу, яка бажала вчинення щодо неї злочину) [6, с. 85].

В якості прикладів А.А. Музика та Є.В. Лащук називають певних осіб, наприклад, у складах злочинів, передбачених ч. 1 ст. 447, ст. 332, ст. 368 КК України [6, с. 85, 164]. А.А. Вознюк та В.С. Щирська до псевдопотерпілих відносять відвідувачів місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів [7, с. 55].

Псевдопотерпілим є відвідувач місця розпусти або особа, яка отримала послуги звідництва (ст. 302 КК України), відвідувач місця незаконного вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів за умови, якщо він лише вживає такі засоби чи речовини (ст. 317 КК України).

У випадку примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою (ст. 154 КК України) псевдопотерпілим є підстави вважати зазначену іншу особу.

Характеризуючи кримінальні правопорушення з псевдопотерпілим А.А. Музика та Є.В. Лащук зазначають, що очевидно, у складах таких злочинів винуватий діє в інтересах та (або) за згоди особи, стосовно якої він, власне, й учиняє суспільно небезпечне діяння. Дії псевдопотерпілого у таких випадках нагадують співучасть у злочині. Така особа є потенційним суб'єктом іншого правопорушення, зокрема кримінального. Псевдопотерпілий (квазіпотерпілий) не є ознакою складу кримінального правопорушення [6, с. 74-75, 164].

Фактично суспільно небезпечним діянням, яке вчиняється щодо псевдопотерпілих, їм не заподіюється шкода, а навпаки у більшості випадків кримінальне правопорушення приносить або може приносити їм користь від неправомірних дій суб'єкта кримінального правопорушення. Наприклад, одержання неправомірної вигоди (ст. 369 КК України), будь-якої особистої вигоди (ст. 447 КК України), сексуальних послуг (ст. 302 КК України), вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 317 КК України). Водночас окремі з цих діянь можуть наражати псевдопотерпілого на небезпеку в майбутньому (наприклад, найманець може загинути чи одержати тілесне ушкодження беручи участь у збройному конфлікті чи воєнних діях).

Вчені також слушно звертають увагу на те, що незрозуміло ким є суд або інший уповноважений орган у ст. 384 КК України (Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу) [8, с. 148-149].

Відтак є категорія осіб, що пов'язані з потерпілим від певного правопорушення, однак не мають кримінального-правового статусу потерпілого, принаймні у тому ж самому делікті.

Висновки.

1. За результатами проведеного дослідження встановлено, що потерпілим у кримінально-правовому розумінні не може бути: 1) тварина та річ; 2) труп (у тих випадках, коли злочин вчиняється відносно мертвої людини); 3) особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї потерпілого (фактично представник потерпілого, який набув кримінального процесуального статусу потерпілого).

2. Слід розмежовувати ситуації, коли в результаті вчинення злочину людині заподіюється смерть, та коли кримінальне правопорушення вчиняється щодо померлого. У першому випадку, фізичну особу слід визнавати потерпілою, оскільки на момент вчинення делікту вона була жива. У другому випадку, померлий визнається предметом, а не потерпілим. Таким чином, потерпілою є лише жива людина.

3. Потерпілим, на відміну від суб'єкта кримінального правопорушення, може бути будь-яка фізична особа, яка зазнала шкоди незалежно від її віку, статі, громадянства, релігійних переконань, фізичного стану тощо. Це пов'язано, зокрема, з правоздатністю фізичної особи, що, як відомо, виникає з моменту її народження та припиняється з моменту її смерті.

4. Потерпілою слід визнавати і особу, яка спровокувала вчинення щодо неї злочину чи кримінального проступку як правомірними, так і неправомірними діями, зокрема, сама вчинила кримінальне правопорушення. Тому у певному випадку одна й та ж особа є потерпілою від одного кримінального правопорушення і суб'єктом іншого кримінально-протиправного делікту.

5. Для позначення інших соціальних суб'єктів як потерпілих, окрім фізичних та юридичних осіб, доцільно використовувати термін «громадське об'єднання», яке відповідно до ст. 1 Закону України

«Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року може бути громадською організацією або громадською спілкою.

6. Потерпілою є не будь-яка фізична чи юридична особа, якій завдано шкоду чи спричинено загрозу заподіяння шкоди та про яку згадується в диспозиції статті Особливої частини КК України, а лише та, яка є ознакою складу певного кримінального правопорушення, якщо про неї безпосередньо зазначено в диспозиції статті або про її існування можна стверджувати на підставі тлумачення кримінально-правової норми. Водночас, у КК України є категорії осіб, що пов'язані з потерпілим від певного правопорушення (йдеться про псевдопотерпілих та інших осіб), однак вони не мають кримінального-правового статусу потерпілого, принаймні у тому ж самому делікті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За наук. ред. В.І. Борисова. Х.: Право, 2006. 208 с.
2. Кримінальне право. Особлива частина: підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Луганськ: «Елтон-2», 2012. Т. 2. 704 с.
3. Загиней З.А. Потерпілий за статтею 46 Кримінального кодексу України: окремі проблеми тлумачення. *Правова держава.* 2019. Вип. 30. С. 343–352.
4. Баулін Ю.В. Вибрані праці. Х. : Право, 2013. 928 с.
5. Брич Л.П. Теоретичні засади розмежування складів злочинів: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2014. 465 с.
6. Музика А.А., Лащук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: Паливода А.В., 2011. 192 с.
7. Вознюк А.А., Щирська В.С. Запобігання організації або утриманню місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: монографія. Київ: Освіта України, 2017. 184 с.
8. Вознюк А.А., Каменський Д.В. Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу: актуальні питання кримінальної відповідальності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Том 34 (73). № 6. С. 147–154.

УДК: 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.16

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВИКРАДЕННЯ МАЙНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗВОРОНТНОЇ ДІЇ В ЧАСІ ПОЛОЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Шармар О. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9123-8668

Дробницька Л.М.,
магістр права
ORCID: 0009-0003-2407-0740

Шармар О.М., Дробницька Л.М. Кримінальна відповідальність за викрадення майна в умовах воєнного стану: проблемні питання зворонтної дії в часі положень Кримінального кодексу України.

У статті аналізуються положення Закону України № 2117-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» від 03.05.2022 р., яким доповнено кваліфіковані склади частин четвертих статей 185-189, 191 Кримінального кодексу (далі – КК) України ознакою вчинення злочину «в умовах воєнного або надзвичайного стану». Констатується, що з моменту набрання чинності цих змін дії осіб щодо викрадення чужого майна, яке не перевищує сто неоподатковуваних мінімумів доходів громадян кваліфікуються як тяжкі злочини. Акцентується увага на тому, що вчинення злочину «в умовах воєнного стану» як кваліфікуюча ознака не є тотожним поняттям з обставинами вчинення злочину «з використанням умов воєнного стану». Стверджується, що частини четверті статей 185-189, 191 КК підлягають застосуванню у разі «вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного або надзвичайного стану» (на території, на якій він введений), а «вчинення злочину з використанням умов воєнного стану» (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК) як обставина, яка обтяжує покарання, може бути врахована судом лише в аспекті індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Проведено узагальнення судової практики винесених обвинувальних вироків судів за викрадення чужого майна в умовах воєнного стану. Сформовано висновок про те, що суд у переважній більшості звільняє засуджених від відбування покарання з випробуванням відповідно до ст. 75 КК? Обґрунтовується теза, що судова практика застосування ст. 75 КК за тяжкі злочини спотворює сутність інституту звільнення від відбування покарання, не призначеного для нівелювання суворості кримінального закону. Аналізуються позиція Конституційного Суду України (далі-КСУ), об`єднаної палати Касаційного Кримінального Суду (далі – ККС), положення Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та деяких інших законів України щодо посилення відповідальності за дрібне викрадення чужого майна та врегулювання деяких інших питань діяльності правоохоронних органів» № 3886-IX від 09.08.2024 р. щодо зворотної дії в часі положень КК.

Ключові слова: зворотна дія в часі положень Кримінального кодексу, кримінальна відповідальність, кримінальний проступок, злочин, кримінальні правопорушення проти власності, воєнний стан, майно, викрадення, крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство, привласнення, розтрата, заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем, покарання.

Sharmar O.M., Drobnytska L.M. Criminal liability for theft of property under martial law: problematic issues of retroactive effect in the time of the Criminal Code of Ukrain.

The article analyzes the provisions of the Law of Ukraine No. 2117-IX «On Amendments to the Criminal Code of Ukraine Regarding Strengthening Responsibility for Looting» dated May 3, 2022, which supplemented the qualified parts of parts four of Articles 185-189, 191 of the Criminal Code with the sign of committing a crime «under conditions of war or a state of emergency.»

Attention is drawn to the fact that the commission of a crime "under martial law" as a qualifying characteristic is not the same concept as the circumstances of the commission of a crime "using martial

law". It is argued that, taking into account the amendments made by the Law of Ukraine No. 2117-IX, parts four of Articles 185-189, 191 of the Criminal Code are subject to application in the event of "committing a criminal offense under conditions of martial law or a state of emergency" (in the territory in which it is introduced), and "committing a crime using the conditions of martial law" (clause 11, part 1, article 67 of the Criminal Code) as a circumstance that aggravating the punishment can be taken into account by the court only in the aspect of individualizing criminal liability. A generalization of the judicial practice of convictions of courts for theft of another's property under martial law was carried out and a conclusion was formed that the court in the vast majority releases convicts from serving a sentence with probation in accordance with Article 75 of the Criminal Code. The thesis is substantiated that the practice of applying Article 75 of the Criminal Code for serious crimes distorts the essence of the institution of exemption from serving a sentence, which is not intended to level the severity of the criminal law. The positions of the Constitutional Court of Ukraine and the joint chamber of the Criminal Court of Cassation regarding the retroactive effect of the Law of Ukraine on Criminal Liability are analyzed. On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses and Certain Other Laws of Ukraine Regarding Strengthening Liability for Petty Theft of Other People's Property and Regulating Certain Other Issues of Law Enforcement Activities» No. 3886-ИХ dated 09.08.2024.

Key words: retroactive effect in time of provisions of Criminal Code, criminal liability, criminal offense, crime, criminal offenses against property, martial law, property, kidnapping, theft, robbery, robbery, fraud, extortion, appropriation, embezzlement, taking possession of property by abuse of official position, punishment.

Постановка проблеми. Із початком повномасштабного вторгнення збройних сил російської федерації на територію України введено воєнний стан, що спричинило зміни до КК, зокрема посилення кримінальної відповідальності за викрадення чужого майна, вчинене в умовах воєнного стану. Для правильної оцінки дій винного існує необхідність в роз'ясненні термінології щодо викрадення чужого майна «в умовах воєнного стану», «з використанням умов воєнного стану», наявності чи відсутності зворотної дії в часі положень КК після внесення змін до ст. 51 КУПАП. Відтак виникає потреба в теоретичному аналізі законодавчих положень, судової практики щодо цієї проблематики.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей кримінальної відповідальності за викрадення чужого мана в умовах воєнного стану в аспекті застосування зворотної дії в часі положень Кримінального кодексу України.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти цієї тематики досліджувалися такими науковцями як: Н.О. Антонюк, А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, О.К. Марін, Р.О. Мовчан, В.О. Навроцький, О. Острогляд, Є.О. Письменський, Ю.А. Пономаренко, М.І. Хавронюк та ін. Однак сьогодні відсутня єдність позицій щодо кваліфікації викрадення чужого майна в умовах воєнного або надзвичайного стану зокрема в аспекті застосування зворотної дії в часі закону про кримінальну відповідальність.

Виклад основного матеріалу. 03.07.2022 р. Верховна Рада України прийняла Закон України № 2117-IX, яким частини четверті статей: 185, 187, 189 та 191 КК, доповнено кваліфікуючою ознакою вчинення злочинів «в умовах воєнного або надзвичайного стану» [1]. Цей закон спрямовувався на посилення кримінальної відповідальності осіб, які використовують обставини обумовлені воєнним станом, зокрема: руйнування приміщень, евакуацію населення, залишення без нагляду приміщень та речей, повітряну тривогу, комендантську годину, тощо [2]. Із моменту набрання чинності його положень, дії осіб стали кваліфікуватися не як кримінальні проступки, а як тяжкі злочини. Це призвело до невідповідності суворості покарання, передбаченого КК вчиненому кримінальному правопорушенню [3, с. 32].

У цьому аспекті необхідно нагадати зміст рішення КСУ від 02.11.2004 р. у справі N 1-33/2004 щодо відповідності Конституції України положень ст. 69 КК про призначення судом більш м`якого покарання суд зазначив: «Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину. Закон не може ставити в більш несприятливе становище осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, порівняно з особами, які вчинили більш тяжкі злочини» [4].

Наявність ознаки «в умовах воєнного стану або надзвичайного стану» без врахування того, чи були використані такі умови для вчинення злочину, порушує принцип індивідуалізації покарання, визначений ч. 2 ст. 61 Конституції України. Не дивлячись на це рішення КСУ, після прийняття Закону № 2117-IX, не зникла проблема у суб'єктів правозастосування щодо розуміння формулювання вчинення кримінального правопорушення в «умовах воєнного стану» в значенні під час воєнного стану (як обстановки вчинення кримінального правопорушення) чи в значенні використання умов воєнного стану для вчинення кримінального правопорушення.

Необхідно зазначити, що зміни від 03.07.2022 р. не стосувалися такого складу кримінального правопорушення як шахрайство, передбаченого ст. 190 КК, законодавець ніби «забув» про цю форму викрадення. У подальшому для виправлення власної помилки законодавець вніс зміни до КК Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень» (законопроект № 8235) 13.07.2023 р. Згідно з цим законом ч. 3 ст. 190 КК шахрайство, вчинене в умовах воєнного чи надзвичайного стану є нетяжким злочином, якщо воно завдало значної шкоди потерпілому.

Для розв'язання проблеми розуміння викрадення в умовах воєнного стану, власну позицію висловив ККС в ухвалі від 17.01.2023 р. (справа № 404/3367/22). Суд погодився з висновками судів першої та апеляційної інстанцій про те, що крадіжка була вчинена в умовах воєнного стану, тобто в період дії воєнного стану на території України, і підстав для перекваліфікації дій на ч. 1 ст. 185 КК немає. Суд пояснює це тим, що вчинення злочину в умовах воєнного стану як кваліфікуюча ознака не є тотожним поняттям до обставин вчинення злочину з використанням умов воєнного стану. Крім того, ККС зазначив, що вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного стану та з використанням умов воєнного стану по своїй суті є різними за кримінально-правовим значенням поняттями. Оскільки ч. 4 ст. 185 КК передбачає саме ознаку «вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного стану», кваліфікація дій як особливо кваліфікованого складу крадіжки є правильною. Колегія суддів Першої судової палати ККС, піддавши сумніву правильність кваліфікації діянь, інкримінованих за ч. 4 ст.185 КК за ознакою вчинення злочину «в умовах воєнного стану» та сформовану на цій основі сталу судову практику, фактично не погоджується з рішенням законодавця про посилення кримінальної відповідальності. Вид і розмір основного покарання. Яке міститься у санкції ч. 4 ст. 185 КК, колегія судів сприйняла як такий, що призводить до порушення принципу індивідуалізації покарання [5].

Об`єднана палата ККС не погодилася з цими аргументами і зазначила, що Колегія суддів Першої палати ККС, посилаючись на суворість покарання встановленого в санкції кримінально-правової норми за вчинення діяння, яка містить особливо кваліфікований склад крадіжки (в умовах воєнного стану), безпідставно ототожнює диференціацію кримінальної відповідальності, здійснення якої належить до виключних повноважень законодавця, і її індивідуалізацію судом з обставиною, яка обтяжує покарання «вчинення злочину з використанням умов воєнного стану» (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК). Таке тлумачення є втручанням у сферу виключної компетенції законодавця шляхом відступу від імперативних приписів закону і створює нову норму закону про кримінальну відповідальність, а це перебуває поза межами повноважень суду. Повертаючись до питання, яке підлягало вирішенню в цьому провадженні, колегія суддів об`єднаної палати ККС формує висновок, що з урахуванням змін, внесених Законом України № 2117-IX ч. 4 ст. 185 КК підлягає застосуванню у разі «вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного або надзвичайного стану» (на території, на якій він введений), а «вчинення злочину з використанням умов воєнного стану» (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК) як обставина, яка обтяжує покарання, може бути врахована судом лише в аспекті індивідуалізації кримінальної відповідальності [5].

Внесені зміни до кримінального законодавства призвели до збільшення кількості кримінальних проваджень і перевантаження органів досудового розслідуваннями, неможливість забезпечення ефективного розслідування всіх кримінальних правопорушень. Аналіз вироків судів в Єдиному державному реєстрі судових рішень за формулюванням «ч. 4 ст. 185 КК і призначити» за період з 07.03.2022 р. до 07.08.2025 р. система нараховує 1884 вироки. Більшість вироків містять покарання у виді 5 років позбавлення волі з подальшим звільненням засуджених від його відбування з випробуванням відповідно до ст. 75 КК та застосування ст. 69 КК [6]. Очевидно суди, усвідомлюючи невідповідність санкції статті тяжкості правопорушення, передбаченої в ч. 4 ст. 185 КК, приймають такі рішення. Однак така практика застосування ст.75 КК спотворює сутність інституту звільнення від відбування покарання, не призначеного для нівелювання суворості кримінального закону.

Така ситуація призвела до збільшення суми (розміру) збитку законодавцем за кримінально-каране викрадення чужого майна і прийняття 18.07.2024 р. Закону № 3886-IX, який набрав чинності 09.08.2024 р. З цього моменту викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати визнається дрібним якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує шкоду викрадення двох НМДГ (не більше 3028 грн.) [7, с. 346-345]. Одночасно постало питання щодо наявності зворотної дії у часі закону про кримінальну відповідальність щодо випадків засудження осіб до 09.08.2024 р. за викрадення майна, яке спричинило збитки на суму рівнозначну або меншу 3028 грн.

Необхідно зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 5 КК передбачено, що закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння, пом'якшує кримінальну

відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість. Схожі підходи викладені в Європейській конвенції з прав людини 04.11.1950 р. Згідно зі ст. 7 Цієї конвенції нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення [9].

Із цього приводу ВС нагадав про правила застосування зворотної дії в часі зазначеного підходу і сформував відповідний висновок у постанові Об'єднаної палати ККС від 07.10.2024 р. у справі № 278/1566/21 [1]. У цьому висновку щодо застосування норм права, зазначено, що Закон N 3886-IX від 18.07.2024 р. (яким внесені зміни до ст. 51 КУпАП) є законом про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння у значенні ст. 5 КК для тих діянь, які до набрання чинності цим Законом вважалися кримінальними правопорушеннями, однак після набрання ним чинності підпадають під ознаки адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 51 КУпАП [1]. Суд вважає, що зміни, внесені Законом N 3886-IX від 18.07.2024 р. мають зворотну дію в часі. Питання, що виконуються у кримінальних провадженнях у зв'язку з набуттям чинності Законом N 3886-IX вирішуються судами за правилами, передбаченими для розгляду, коли втрачено чинність закону, яким була встановлена кримінальна протиправність діяння [9].

Отже, на підставі аналізу рішення суду можна констатувати, що із моменту набуття чинності Закону N 3886-IX від 09.08.2024 р. кримінальна відповідальність за статтями 185, 190, 191 КК_може настати, лише якщо розмір викраденого перевищує два НМДГ. Унаслідок цієї зміни частина діянь, які на час їх вчинення передбачали кримінальну відповідальність, після цього охоплюються диспозицією ст. 51 КУпАП. Однак в тексті кримінального закону цей розмір шкоди викраденого майна не визначено і категорично погоджуватися з позицією об'єднаної палати ККС ВС є неправильним. Останнє зумовлено тим, що ст. 51 КУПАП не є бланкетною нормою відносно форм викрадення, передбачених в розділі VI «Кримінальні правопорушення проти власності» КК України. Тому, не можна залишити поза увагою рішення об`єднаної палати ККС ВС, щодо висновків КСУ, які не можуть бути застосовані у випадку, який виник у зв`язку зі змінами до ст. 51 КУпАП [1]. Також не можна погодитися з аргументацією об`єднаної палати ККС ВС, що ч. 6 ст. 3 КК що передбачає зміни до законодавства України про кримінальну відповідальність можуть вноситися виключно законами про внесення змін до цього Кодексу та/або до кримінального процесуального законодавства України, та/або до законодавства України про адміністративні правопорушення», відрізняє ситуацію, яка розглядається, від змін нормативно-правових актів інших галузей права, які розглядав КСУ у рішенні від 02.11.2004 р. у справі N 1-33/2004.

Із цього приводу існує окрема думка судді ВС Г. М. Анісімова, який стверджує, що положення ч. 6 ст. 3 КК спрямовані на вирішення завдань і досягнення мети, притаманних оприлюдненню законів (їх опублікуванню), проте аж ніяк не встановлені задля нівелювання норм КК, передбачених статтями 1, 2, 3, 4 цього Кодексу, і підлягають застосуванню у взаємозв`язку із ними, приписами Конституції України та їх офіційними тлумаченнями, які здійснені КСУ [10]. Такий підхід дозволяє ствердити, що зміни до ст. 51 КУпАП не є підставою до застосування ч. 1 ст. 5 КК. Кримінально-правова доктрина і судова практика не ставить під сумнів позицію, що до набрання чинності Закону № 3886-IX, однак не можна ігнорувати те, що ст. 185 КК не закріплює критерій визначення мінімального розміру викраденого майна і не містить бланкетної диспозиції, яка б відсилала до ст. 51 КУпАП. Необхідно зазначити, що регламентація такого критерію розміру викраденого майна була закріплена в КК України 1960 р., в якому передбачалося, що якщо розмір викраденого колективного або державного майна не перевищує трьох НМДГ, встановлених законодавством України, воно вважалося дрібним розкраданням – ч. 3 ст. 51 КУпАП [11, с. 82]. Відносно розміру викраденого приватного майна, КК України 1960 р. обмежень, які б не дозволили притягти злодія до кримінальної відповідальності не передбачав [12, с. 34].

Викладене дозволяє поставити питання перед наукою і правозастосовною практикою, яким чином розуміти Рішення КСУ № 6-рп/2000 від 19.04.2000 р. в справі № 1-3/2000 щодо ситуації, яка розглядається ? Предметом розгляду КСУ були норми КК України 1960 р., які сьогодні не є чинними. КСУ аналізував зворотну дію кримінального закону з бланкетною диспозицією, що не відповідає сучасному предмету дослідження за ст. 185 КК. КСУ вирішив, що «встановлення нормативно-правовими актами іншого мінімального розміру заробітної плати не тягне за собою зміни кваліфікуючих ознак злочинів, передбачених ч. 4 статей 81, 82, 84, ч. 3 ст. 83, ч. 2 ст. 86 та ст. 86-1 цього Кодексу. Положення ч.2 ст. 6 КК щодо зворотної дії закону в часі на ці випадки не поширюється, і кримінальні справи не повинні переглядатись, якщо інше не передбачено законом.

Отже, КСУ не розглядав питання зміни критерію визначення мінімального розміру викраденого майна, а досліджував питання зміни розміру заробітної плати. КСУ не заперечив, що КУпАП (який є Законом України), може впливати на визначення злочинності діяння та зворотну дію закону у часі і зазначив, що виключно законами України визначаються діяння, які є злочинами, та встановлюється кримінальна відповідальність за їх вчинення. Такі закони мають зворотну дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують кримінальну відповідальність особи. Положення ч. 2 ст. 6 КК треба розуміти так, що зворотну дію в часі мають лише закони, які скасовують або пом'якшують кримінальну відповідальність особи (пункти 1–2 Рішення КСУ № 6-рп/2000 від 19.04.2000 р. у справі № 1-3/2000). Якщо тільки кримінальний закон може визначати діяння, які є кримінальними правопорушеннями, то як бути з розглянутою ситуацією, коли з 2001 р. кримінально карана крадіжка, шахрайство, привласнення чи розтрата визначалися з урахуванням мінімального розміру викраденого майна, передбаченого ст. 51 КУпАП? На думку вчених змінити слідчу і судову практику, яка склалася та визнати її незаконною неможливо. Кримінально-правова доктрина дотримується позиції, що хоча нормативно-правові акти і не є законом про кримінальну відповідальність, у разі зміни чи скасування певних їх положень може фактично відбутися криміналізація або декриміналізація того чи іншого діяння [13, с. 80; 14, с. 141].

Такої позиції дотримуються і суди, наприклад Київський апеляційний суд, який закрив кримінальне провадження про дрібну крадіжку у зв'язку із втратою чинності закону, яким встановлювалась кримінальна протиправність діяння. Так, у справі № 359/3977/24 йдеться про те, що у січні 2024 р. мешканка с. Вишеньки Бориспільського району, перебуваючи у приміщенні магазину взяла з полиць торгівельних стелажів товари на суму 1061 грн. склала їх до візка і вийшла з магазину, не розрахувавшись за них на касі самообслуговування [15]. Вироком Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 06.06.2024 р. її визнано винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 185 КК та призначено покарання у виді 5 років позбавлення волі. На підставі ст. 75 КК цю особу було звільнено від відбування покарання з випробовуванням із встановленням іспитового строку тривалістю 1 рік. Прокурором було подано апеляційну скаргу з проханням скасувати вирок суду у зв'язку з істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону та невідповідністю висновків суду фактичним обставинам кримінального правопорушення. Колегія суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Київського апеляційного суду апеляційну ухвалою від 01.10.2024 р. скаргу задовольнила частково. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 06.06.2024 р. щодо громадянки було скасовано, а кримінальне провадження закрито на підставі п. 4-1 ч. 1 ст. 284 КПК, у зв`язку із втратою чинності закону, яким встановлювалась кримінальна протиправність діяння.

Висновки. На підставі викладеного необхідно зазначити наступне: 1) із урахуванням змін, внесених Законом № 2117-IX ч. 4 ст. 185 КК підлягає застосуванню у разі «вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного або надзвичайного стану» (на території, на якій він введений), а «вчинення злочину з використанням умов воєнного стану» (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК) як обставина, що обтяжує покарання, може бути врахована судом лише в аспекті індивідуалізації кримінальної відповідальності; 2) закон про кримінальну відповідальність не містить мінімального розміру шкоди викрадення чужого майна для ч.1 статей 185, 190, 191 КК та не передбачає критерії його встановлення. Кримінальні правопорушення проти власності, пов'язані з викраденням чужого майна, не містять положень бланкетного характеру, наприклад тих, які б відсилали до ст. 51 КУпАП; 3) після внесених змін до законодавства, що передбачає відповідальність за викрадення, поширена практика застосування судами статей 69 і 75 КК; 3) узагальнення судової практики та висновок об`єднаної палати ККС ВС у справі № 278/1566/21 засвідчують можливість застосування зворотної дії Закону № 3886-IX у часі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова об'єднаної палати ККС Верховного Суду від 07.10.2024 р. справа № 278/1566/21 провадження № 51-2555кмо24. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/ 122302589?utm.
2. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровоград, справа № 404/3367/22, провадження 1-кп/404/187/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105468153.
3. Шармар О.М. Зворотна дія в часі закону про кримінальну відповідальність при кваліфікації викрадення чужого майна. *Кримінальне право України: окремі нормативні, правозастосовні та теоретичні проблеми*: *матер. V Яценківських читань*: Збірка тез доповідей учасників круглого столу здобувачів освіти (26 груд. 2024 р.). К., 2025. С. 32–34.
4. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 КК України від 02.11.2004, № 15-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/v015p710-04#Text.

5. Постанова Об`єднаної палати ККС від 15.01.2024, справа № 722/594/22, провадження № 51-3186 кмо 22. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/116446106.
6. Єдиний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Page/4000.
7. Європейська конвенція з прав людини 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
8. Шармар О.М. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти власності. *Європеїзація кримінального права України*: матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 19 груд. 2024). Харків: Право, 2025. С. 346–349.
9. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати ККС від 01.04.2025 р., справа N 735/952/24, провадження N 51-5503 км. https://verdictum.ligazakon.net/document/126289950.
10. Окрема думка судді Верховного Суду Г.М. Анісімова у справі № 278/1566/21 (провадження № 51-2555кмо24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122302653.
11. Кузнецов В.В. Кримінально-правові норми про відповідальність за крадіжку як інститут кримінального законодавства: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 228 с.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму ВС України на 01.01.1997 р. / За ред. В.Ф. Бойка, Я.Ю. Кондратьєва, С.С. Яценка. Київ: Юрінком, 1997. 960 с.
13. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посібн. / За заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
14. Кузнецов В. В., Кузнецова Л. О. Дія закону про кримінальну відповідальність у часі: сучасні проблеми правозастосування. *Актуальні проблеми кримінального права.* Матеріали XV Всеукр. наук.-теорет. конференції (Київ, 28 листоп. 2024 р.). Присвячено пам’яті професора П. П. Михайленка. Київ. 2024. С. 136–143.
15. Київський апеляційний суд закрив кримінальне провадження про дрібну крадіжку у зв’язку із декриміналізацією — подробиці. *Судово-юридична газета.* 08.11.2024. URL: https://sud.ua/uk/news/sudebnaya-praktika/315076-kievskiy-apellyatsionnyy-sud-zakryl-ugolovnoe-proizvodstvo-o-melkoy-krazhe-v-svyazi-s-dekriminalizatsiey-podrobnosti.

УДК 343.226(477)(438)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.17

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОСТРАЖДАЛИХ

Швець Д.В.,
ректор Львівського державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1999-9956

Кісіль З.Р.,
заступник директора
навчально-наукового інституту управління, психології та безпеки
Львівського державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1405-4547

Кісіль Р.-В.В.,
науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
OSINT-досліджень та безпекової аналітики
навчально-наукового інституту управління, психології та безпеки
Львівського державного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2276-5250

Швець Д.В., Кісіль З.Р., Кісіль Р.-В.В. Торгівля людьми під час воєнного стану в Україні: психологічні аспекти постраждалих.

Стаття присвячена дослідженню основних форм торгівлі людьми та її поширення як в Україні, так і в інших країнах. Зазначено, що торгівля людьми не є ізольованим явищем; вона тісно пов'язана зі світовими подіями, позаяк збройні конфлікти, стихійні лиха, фінансові кризи, політична нестабільність, а також зміни в міграційних потоках істотно впливають на структуру та масштаби торгівлі людьми в усьому світі та в окремих державах. Зазначено, що зазіхання, пов'язані з работоргівлею та експлуатацією рабської праці, часто залишаються прихованими, їх високий рівень латентності є зумовленим не лишень специфікою вчинення цих правопорушень, але й зусиллями делінквентів, які намагаються приховати сліди, уникнути виявлення, розкриття та розслідування, а також ухилитися від кримінальної відповідальності. На основі проведених досліджень виявлено психологічні особливості жертв торгівлі людьми розроблено соціально-психологічні портрети основних груп постраждалих та надано рекомендації щодо ефективної комунікації з ними. Акцентовано увагу на тому, що жертви торгівлі людьми переживають жахливі психологічні та фізичні травми. Життя в нелюдських, рабських умовах руйнує їхнє життя, призводячи до глибоких особистісних та соціальних проблем. Саме тому якісна та своєчасна допомога цим людям є життєво важливою, позаяк її мета — мінімізувати наслідки стресу та інші негативні наслідки рабства, допомогти постраждалим повернутися до нормального життя та знизити ризик повторної віктимізації, тобто запобігти тому, щоб вони знову стали жертвами.

Незважаючи на те, що світова спільнота прийняла чимало міжнародних нормативно-правових актів для запобігання та протидії торгівлі людьми та рабству, не всі держави, включаючи Україну, успішно виконують ці зобов'язання. В Україні органи державної влади, некомерційні, громадські та міжнародні організації співпрацюють у боротьбі з торгівлею людьми, проводячи дослідження, просвітницьку роботу серед мігрантів та рейди для виявлення та порятунку жертв. Однак цих заходів недостатньо. У статті запропоновано низку заходів, покликаних посилити боротьбу з торгівлею людьми.

Ключові слова: торгівля людьми, психологічна специфіка потерпілих, форми торгівлі людьмижертви торговців людьми, соціально-психологічний портрет, жертви трафікінгу.

Shvets D.V., Kisil Z.R., Kisil R.-V.V. Human trafficking during martial arts in Ukraine: psychological aspects of victims.

The article is devoted to the study of the main forms of human trafficking and its spread both in Ukraine and in other countries. It is noted that human trafficking is not an isolated phenomenon; it is closely related to world events, since armed conflicts, natural disasters, financial crises, political instability, as well as changes in migration flows significantly affect the structure and scale human trafficking worldwide and in individual states. It is noted that encroachments related to slave trade and exploitation of slave labor often remain hidden, their high level of latency is due not only to the specifics of committing these offenses, but also by the efforts of delinquents who try to hide their tracks, avoid detection, disclosure and investigation, as well as evade criminal liability. Based on the research conducted, the psychological characteristics of victims of human trafficking were identified, socio-psychological portraits of the main groups of victims and Recommendations are given for effective communication with them. Attention is focused on the fact that victims of human trafficking experience terrible psychological and physical trauma. Living in inhuman, slave-like conditions destroys their lives, leading to deep personal and social problems.

That is why high-quality and timely assistance to these people is vital, as its goal is to minimize the effects of stress and other negative consequences of slavery, help victims return to normal life, and reduce the risk of re-victimization, that is, to prevent them from becoming victims again. Despite the fact that the world community has adopted many international legal acts to prevent and combat human trafficking and slavery, not all states, including Ukraine, successfully fulfill these obligations. In Ukraine, state authorities, non-profit, public and international organizations cooperate in combating trafficking people, conducting research, educating migrants, and raids to identify and rescue victims. However, these measures are not enough. The article proposes a number of measures to strengthen the fight against human trafficking.

Keywords: human trafficking, psychological characteristics of victims, forms of human trafficking, victims of human traffickers, socio-psychological portrait, victims of trafficking.

Постановка проблеми. Торгівля людьми – це глобальна проблема, що існує тисячоліттями, але у 21 столітті вона набула надзвичайних масштабів, охопивши цілі нації та континенти. Це злочин міжнародного характеру, який загрожує безпеці не лише окремих країн, а й усього світу. Боротьба з торгівлею людьми є одним із найактуальніших питань міжнародного співробітництва.

Свобода особистості є однією з найвищих цінностей, гарантованих міжнародним правом та Конституцією України. Проте реалізація цього права стикається з труднощами через корисну спрямованість, груповий характер та високий рівень латентності злочинів, пов'язаних з работоргівлею. За даними ООН, близько 20 мільйонів людей перебувають у рабстві, причому понад 70% з них експлуатуються у сфері проституції та інших сексуальних послуг. Незважаючи на значний прогрес у боротьбі з цим явищем, повністю викорінити торгівлю людьми та рабство поки не вдалося навіть у розвинених країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика та питання торгівлі людьми досліджувались такими науковцями як Р. Андрусишин, М. Буряк, В. Валкенбург, М. Васильєва, Д. Джоунз-Паулі, В. Іващенко, Я. Когут, О. Кочерга, О. Краєвська, В. Куц, Л. Ледерер, В. Мельнікова, М. Менцелопулу, Е. Мручковська, Е. Ніснер, Дж. Оккіпінті, А. Орлеан, О. Палагнюк, Н. Пахом'юк, Р. Рамфа, В. Руджієро, І. Сидорук, К. Стірмен, О. Стеблинська та ін. Однак, незважаючи на достатню кількість праць, дослідженню питання психологічних аспектів постраждалих в контексті торгівлі людьми під час воєнного стану в Україні не приділено належної уваги.

Метою цієї роботи є дослідження психологічних особливостей та наслідків, що виникли в осіб, які постраждали від торгівлі людьми в умовах повномасштабної агресії Російської Федерації проти України.

У цьому науковому дослідженні ми послуговувались комплексом методів пізнання. Методологічне підґрунтя включало діалектичний, формально-логічний, аналітичний, синтетичний, аксіологічний, системний, функціональний та методичний підходи.

Виклад основного матеріалу. Торгівля людьми – це надзвичайно жорстокий злочин, що залишає глибокі та руйнівні психологічні шрами на своїх жертвах. Люди, які пережили експлуатацію, нерідко стикаються з серйозними та довготривалими наслідками для психічного здоров'я. Серед найпоширеніших з них – депресія, тривожні розлади та залежність від психоактивних речовин.

Торгівля людьми (trafficking) сьогодні є надзвичайно гострою соціальною проблемою, що становить пряму загрозу основним правам людини. Вона порушує право на свободу та особисту недоторканність, право на життя та здоров'я, а також право на повагу до гідності, що включає заборону на тортури та жорстоке, нелюдське поводження [1]. Цей злочин не має географічних кордонів. Його жертвами стають люди як у економічно розвинених країнах, так і в тих, що переживають політичні та економічні зміни або ж постраждали від збройних конфліктів.

Хоча достеменну кількість жертв торгівлі людьми майже неможливо встановити, Міжнародна організація праці (МОП) офіційно заявляє, що близько 50 мільйонів людей щодня перебувають у сучасному

рабстві. Це означає, що вони або вимушені працювати супроти власної волі, чи перебувають у примусовому шлюбі. Ця шокуюча цифра становить приблизно кожну 150-ту людину у світі. Оцінки також показують, що сучасне рабство не є короткочасним явищем. Перебування у примусовій праці може тривати роками, а в більшості випадків примусовий шлюб є довічним вироком. На жаль, ситуація з часом не покращується [2].

Бідність є основною причиною торгівлі людьми, оскільки змушує багатьох погоджуватися на експлуатацію, навіть у найжахливіших умовах. Також нелегальна міграція значно підвищує ризик потрапляння в руки трафікерів. Мігранти без документів не мають змоги захистити себе, що робить їх легкою мішенню. Торговці людьми часто забирають їхні документи, примушують до безоплатної праці та не гребують насильством, включно з побиттям, зґвалтуваннями та навіть вбивствами.

В Україні найбільш поширеними формами торгівлі людьми є:

- *сексуальна експлуатація:* проституція, сфера розваг, сексуальні послуги, виробництво та розповсюдження порнографії.
- *трудова експлуатація:* рабська праця на виробництві (тіньова економіка, виробництво контрафактної продукції) та у домашньому господарстві.
- *жебрацтво.*
- *інші менш поширені форми.*

Жертвою торгівців людьми може стати будь-яка людина, незалежно від віку та статі. Особливо вразливими є:

- незаміжні жінки, самотні матері, розлучені особи.
- молодь, безпритульні діти, діти-сироти, вихідці з неблагополучних сімей.
- сільське населення.
- внутрішньо переміщені особи.
- іноземні громадяни — трудові мігранти.
- особи, які зазнали насильства (зокрема, сексуального).
- бідні, малозабезпечені особи.
- особи з проблемами психічного здоров'я.

Найбільш вразливими до торгівлі людьми є:

- жінки віком 18–26 років (передусім незаміжні) – вразливі до сексуальної експлуатації.
- чоловіки віком 25–60 років (насамперед одружені) – вразливі до трудової експлуатації.
- діти віком 13–18 років (передусім дівчатка з неповних та реструктурованих сімей).

Особливо вразливою категорією жертв торгівлі людьми є жінки та діти. Найчастіше їх експлуатують з метою сексуальних послуг, використовують як домашніх робітників або змушують жебракувати. Під час вербування цих осіб часто вводять в оману. Їм обіцяють високооплачувану роботу або навчання в елітних закордонних закладах, приховуючи справжню мету – сексуальну експлуатацію. На жаль, нерідко трапляється, що жінок, які вже працювали у сфері секс-послуг, вивозять за кордон під виглядом продовження цієї діяльності чи за іншими обіцянками. Проте після прибуття в них вилучають документи, і вони опиняються в сексуальному рабстві. Це відбувається через постійні погрози, шантаж та фізичне насильство, що повністю позбавляє їх волі та можливості чинити опір. Це є класичним прикладом торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації. Важливо розуміти, що початкова «згода» на певну діяльність втрачає будь-яке значення, коли людина опиняється в умовах примусу, повного контролю та нелюдського поводження.

Жертви торгівлі людьми апріорі зазнають вкрай важких психологічних й фізичних травм. Життя у нелюдських, рабських умовах ламає їх життя, що призводить до вкрай серйозних особистих й соціальних відхилень. Власне тому якісна й своєчасна допомога таким людям є вкрай потрібною. Її мета полягає у зменшенні стресових проявів та інших негативних наслідків перебування у рабстві, сприяти їхньому поверненню до нормального життя, а також зменшити ризик повторної віктимізації.

Переживання торгівлі людьми може мати численні негативні психологічні наслідки, як короткострокові, так і довгострокові. Ці наслідки нерідко ведуть до дезадаптивної поведінки, психічних розладів та зловживання психоактивними речовинами. Щоб повною мірою зрозуміти складність цього злочину та ефективно допомагати постраждалим, важливо знати, які саме наслідки виникають і як вони впливають на жертву. По суті, торгівля людьми – це повне підкорення та контроль над іншою особою з метою її експлуатації, досягнуті за допомогою сили, обману або примусу. Торговці людьми цілеспрямовано шукають вразливих людей. До них належать внутрішньо переміщені особи, бездомні, біженці, а також ті, хто відчуває нестачу соціальної підтримки, має обмежені ресурси або є психологічно та емоційно нестабільним.

Злочинці цілеспрямовано шукають людей, якими легко маніпулювати та контролювати, впливаючи на їхні вразливі місця. Одночасно вони створюють залежність і формують спотворене сприйняття ре-

альності. Ця хибна дійсність, створена обманом, маніпуляціями та силою, змушує жертв сумніватися у власному розумінні правди, втрачати довіру до інших і не бачити інших варіантів.

Досвід торгівлі людьми може як спровокувати, так і посилити вже наявні психічні розлади та симптоми. Водночас, люди, які вже мають психічні розлади або обмежені можливості, є надзвичайно вразливими до маніпуляцій та експлуатації в умовах торгівлі людьми.

Досвід торгівлі людьми може мати серйозні психологічні наслідки, серед яких: депресія; тривожні розлади; панічні атаки; посттравматичний стресовий розлад (ПТСР); вживання психоактивних речовин; сором і почуття провини; відчуження та соціальна ізоляція; суїцидальні думки; порушення ідентичності.

На ризик розвитку психічних розладів у жертв торгівлі людьми впливає безліч чинників. До них належать:

- **Минулі травми або досвід насильства:** Якщо людина вже переживала травматичні події або насильство, її вразливість до подальших психологічних проблем зростає.
- **Довготривала експлуатація:** Чим довше триває рабство, тим глибшими й руйнівнішими є психологічні наслідки.
- **Фізичне насильство:** Застосування фізичної сили значно посилює травму та підвищує ймовірність психічних розладів.
- **Обмеження свободи пересування:** Неможливість вільно пересуватися під час перебування в рабстві посилює відчуття безсилля та пастки.
- **Тривала відсутність базових потреб:** Недостатність їжі, води, безпечного сну та інших життєво необхідних умов протягом тривалого часу завдає величезної шкоди психіці.
- **Слабкий рівень психологічної підтримки після визволення:** Відсутність належної допомоги після звільнення не дає жертві можливості відновитися та подолати травму.

Хоча перелічені психологічні наслідки добре відомі, розуміння того, як ці діагнози та симптоми впливають на здатність людини виживати під час рабства або після визволення, є надзвичайно корисним для роботи з жертвами торгівлі людьми. Наприклад, людина в стані депресії може мати симптоми, що ускладнюють реалістичну оцінку себе, світу та своїх обставин. Це може заважати їй усвідомити свою ситуацію, шукати допомогу або навіть повірити в можливість змін. Таке усвідомлення допомагає фахівцям краще адаптувати стратегії підтримки та реабілітації.

Особам у депресивному стані може бути важко ясно мислити та приймати рішення, належно доглядати за собою, відчувати себе гідною або мотивованою до змін. При тривожному розладі людина може відчувати як загальні, так і специфічні страхи та занепокоєння. Її можуть переслідувати тривожні думки, які ускладнюють нормальне функціонування, оскільки вона постійно намагається впоратися зі своїми страхами та тривогами.

Переживши торгівлю людьми, жертви можуть стикнутися з численними психологічними проблемами, які проявляються як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Ці наслідки часто виливаються в дезадаптивну поведінку, різноманітні психічні розлади та зловживання психоактивними речовинами. Для тих, хто працює з постраждалими від торгівлі людьми, вкрай важливо розуміти, як саме ці діагнози та симптоми впливають на їхню здатність виживати під час рабства або після звільнення. Це усвідомлення є ключовим для адекватного сприйняття всієї складності цього злочину та ефективної допомоги.

Торгівля людьми – це, по суті, повне поневолення та контроль над іншою особою з метою її експлуатації. Злочинці досягають цього, застосовуючи силу, шахрайство або примус. Вони цілеспрямовано вишукують вразливих людей: це можуть бути внутрішньо переміщені особи, безхатченки, біженці, а також ті, хто не має достатньої соціальної підтримки, обмежений у ресурсах або є психологічно та емоційно нестабільним.

Психологічний портрет жертви торгівлі людьми ґрунтується на тому, що в ситуацію рабства найчастіше потрапляють люди з певними психологічними особливостями, а подальше застосування до них різних способів впливу призводить до специфічних психологічних травм. Досвідчений фахівець може розпізнати ознаки посттравматичних стресових травм, що допомагає в ідентифікації жертв та ефективній комунікації з ними.

Ознаки жертви торгівлі людьми включають:

- песимістичне мислення, сплутаність свідомості, розлад пам’яті та сну.
- високий рівень збудження, компульсивна поведінка (безглузді, ритуальні дії, від яких людина не може звільнитися).
- екстраверсія, відсутність схильності до самоаналізу, спонтанні дії під впливом оточення.
- значний ступінь соціальної неконформності у поєднанні із залежністю від сильнішої особистості.
- схильність до ризикованої поведінки, особливо у групі під впливом лідера.
- швидка зміна настрою, залежність вчинків від зовнішніх впливів.

У жертв торгівлі людьми нерідко спостерігаються аутоагресивно-віктимні патерни, котрі проявляються через залежність від психоактивних речовин. Це може бути як спроба самолікування, так і вже існуюча залежність від однієї чи кількох таких речовин. Під впливом наркотиків або під час абстинентного синдрому (так званої «ломки») жертвам стає вкрай важко ясно мислити та приймати зважені рішення. Це також може призвести до саморуйнівної поведінки, включаючи суїцидальні думки, самоушкодження (аутоагресію) або навіть агресію до оточуючих. Крім того, торговці людьми активно використовують психоактивні речовини для контролю над жертвами. Вони або втягують їх у вживання цих речовин, або ж повністю контролюють доступ до них. Це дає злочинцям можливість повністю контролювати, маніпулювати та експлуатувати жертву.

Жінки, які зазнали сексуальної експлуатації, часто повертаються додому виснаженими, пригніченими, з ознаками депресії, а іноді — збудженими чи агресивними. У більшості виявляються статеві хвороби, включаючи ВІЛ, а також наркотична/алкогольна залежність. Характерний страх перед трафікерами та майбутнім, проте у деяких присутнє бажання помсти.

Стан жертви торгівлі людьми часто включає симптоми хронічної віктимізації: низьку самооцінку, виражене почуття провини, страх перед майбутнім, замкнутість, небажання розмовляти, нестабільний емоційний стан, відсутність інтересу до життя, відчуття безнадії, схильність до суїциду, придушення статевого потягу, а іноді – ненависть до чоловіків.

Однією з найпоширеніших проблем є небажання жертв звертатися до правоохоронних органів. Мотиви цього можуть бути різними:

- страх відповідальності за порушення міграційного законодавства через нелегальне перебування в країні.
- страх насильства з боку експлуататора.
- побоювання за своє життя, здоров'я або життя та здоров'я близьких.
- залежність від експлуататора (економічна, фізична чи психологічна).
- страх перед адміністративною або кримінальною відповідальністю за примусові злочини (проституція, злодійство, жебрацтво).
- переконання, що жертва сама давала згоду на роботу, що вселяється експлуататором.
- незнання або неусвідомлення порушення своїх прав, самозвинувачення, що є симптомом посттравматичного стресового розладу або результатом повторної віктимізації через неправильне ставлення оточення.

Висновки. Для ефективного забезпечення прав та інтересів жертв торгівлі людьми вкрай важлива своєчасна ідентифікація постраждалих. Нездатність виявити жертву може призвести до порушення її фундаментальних прав та унеможливити притягнення злочинців до відповідальності.

Часто жертви злочинів відчувають себе негідними допомоги суспільства, адже нерідко стикаються з осудом замість співчуття. Для молодих жертв торгівлі людьми, які не мають достатнього життєвого досвіду або інтелектуальних здібностей, критично важливою є допомога кваліфікованого психолога, що спеціалізується на роботі з дітьми або людьми з психологічними особливостями.

У роботі з постраждалими вкрай важливою є присутність незалежного консультанта (психолога або довіреної особи). Це допоможе жертвам справлятися зі складними психологічними станами та сприятиме нормалізації їхнього психофізичного стану. Наприклад, польське законодавство передбачає Національний інтервенційно-консультативний центр для жертв торгівлі людьми, де допомога надається безкоштовно, а кожен випадок ретельно аналізується. Особливе значення має Програма підтримки та захисту жертв та свідків торгівлі людьми. Її основна мета – забезпечити жертвам право на гідне життя та реалізацію їхніх прав. Учасниками цієї програми можуть бути й іноземні громадяни, які стали жертвами такого злочину. Вважається, що відчувши підтримку, постраждалі починають більше довіряти правоохоронцям та надавати більш відверту інформацію, що стабілізує їхню поведінку як свідків злочину.

Незважаючи на те, що світова спільнота прийняла чимало міжнародних нормативно-правових актів для запобігання та протидії торгівлі людьми та рабству, не всі держави, включаючи Україну, успішно виконують ці зобов'язання. В Україні органи державної влади, некомерційні, громадські та міжнародні організації співпрацюють у боротьбі з торгівлею людьми, проводячи дослідження, просвітницьку роботу серед мігрантів та рейди для виявлення та порятунку жертв. Однак цих заходів недостатньо.

Ми пропонуємо посилити боротьбу з торгівлею людьми шляхом:

- *усунення економічних стимулів:* активніша робота з ліквідації економічної зацікавленості роботодавців у використанні рабської праці.
- *підвищення правової грамотності:* зниження правового нігілізму у сфері трудового та міграційного законодавства.
- *розширення співпраці:* організація тіснішої співпраці між вітчизняними та міжнародними правоохоронними органами, некомерційними, громадськими організаціями та науковими інститутами для спільної боротьби з торгівлею людьми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage https://publications.iom.int/books/global-estimates-modern-slavery-forced-labour-and-forced-marriage.

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98+351.74
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.18

ВИЯВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУЦІЙНИХ ІНВЕСТОРІВ: РОЛЬ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

Важинський В.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри права та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківської філії
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
ORCID: 0000-0003-4081-2954
e-mail: vvova6429@gmail.com

Важинський В.М. Виявлення кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів: роль оперативних підрозділів.

У статті досліджуються особливості виявлення кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів та роль оперативних підрозділів у цьому процесі. Підкреслено, що зростання значення інституційних інвесторів для економіки держави супроводжується появою нових кримінальних загроз, зокрема з використанням сучасних інформаційних технологій, електронних фінансових систем та схем приховування протиправних дій. Фактичні дані про злочини у цій сфері мають суб'єктивний характер, оскільки сприймаються конкретними суб'єктами оперативно-розшукової діяльності (ОРД), що зумовлює необхідність їх перевірки, узагальнення та аналітичного опрацювання для забезпечення точності оцінки подій та ефективності прийнятих рішень. Мета дослідження полягає у науковому обґрунтуванні ролі оперативних підрозділів у виявленні, документуванні та попередженні кримінальних правопорушень у сфері інституційного інвестування.

Розкрито сутність оперативного пошуку як базової форми ОРД та його взаємозв'язок з аналітичним пошуком, що забезпечує систематизацію, узагальнення та інтерпретацію первинних даних. Аналітична діяльність визначена ключовим інструментом у виявленні латентних злочинів у господарській та фінансовій діяльності, оскільки дозволяє встановлювати закономірності, динаміку та тенденції порушень. Виокремлено основні етапи інформаційно-аналітичного забезпечення: збирання, накопичення, облік, аналіз, пошук та використання даних.

Визначено об'єкти оперативного інтересу: суб'єкти (правопорушники, свідки, працівники інституційних інвесторів і контрагентів), предмети (документи, носії інформації, кошти, цінні папери), сліди протиправної діяльності, передусім електронні та матеріальні сліди у фінансових і корпоративних системах. Для підвищення ефективності роботи оперативних підрозділів необхідне комплексне поєднання оперативного та аналітичного пошуку, спеціалізована підготовка офіцерів-аналітиків та розширення взаємодії з державними, контролюючими та фінансовими органами для оперативного обміну інформацією та превентивного впливу на злочинну активність.

Оптимізація організаційно-правових засад ОРД у сфері інституційного інвестування сприятиме своєчасному виявленню та профілактиці кримінальних правопорушень, зміцненню фінансової безпеки держави, підвищенню довіри інвесторів, захисту їхніх прав та удосконаленню аналітичної й оперативної взаємодії між суб'єктами боротьби з економічною злочинністю.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукові заходи, оперативні підрозділи, протидія злочинності, попередження злочинів, інституційний інвестор, кримінальне правопорушення.

Vazhynskyi V.M. Detection of criminal offenses in the sphere of activity of institutional investors: the role of operational units.

The article examines the features of detection of criminal offenses in the sphere of activity of institutional investors and the role of operational units in this process. It is emphasized that the growth of the importance of institutional investors for the state economy is accompanied by the emergence of new criminal threats, with the use of modern information technologies, electronic financial systems and schemes for concealing illegal actions. Actual data on crimes in this sphere are subjective in nature, since they are perceived by specific subjects of operational and investigative activities (ODI), which necessitates their verification, generalization and analytical processing to ensure the accuracy of the assessment of events and the effectiveness of the decisions made. The purpose of the study is to scientifically substantiate the role of operational units in the detection, documentation and prevention of criminal offenses in the sphere of institutional investment.

The essence of operational search as a basic form of ORD and its relationship with analytical search, which provides systematization, generalization and interpretation of primary data, is revealed. Analytical activity is identified as a key tool in identifying latent crimes in economic and financial activities, as it allows establishing patterns, dynamics and trends of violations. The main stages of information and analytical support are identified: collection, accumulation, accounting, analysis, search and use of data.

Objects of operational interest are identified: subjects (offenders, witnesses, employees of institutional investors and counterparties), objects (documents, information carriers, funds, securities), traces of illegal activity, primarily electronic and material traces in financial and corporate systems. To increase the efficiency of operational units, a comprehensive combination of operational and analytical search, specialized training of analyst officers, and expansion of interaction with state, regulatory, and financial authorities for the operational exchange of information and preventive influence on criminal activity are necessary.

Optimization of the organizational and legal framework of the ORD in the field of institutional investment will contribute to the timely detection and prevention of criminal offenses, strengthening the financial security of the state, increasing investor confidence, protecting their rights, and improving analytical and operational interaction between entities fighting economic crime.

Key words: operational and investigative activities, operational and investigative measures, operational units, combating crime, crime prevention, institutional investor, criminal offense.

Постановка проблеми. Діяльність інституційних інвесторів є доволі складним механізмом, втручання в який призводить до дестабілізації діяльності не лише окремого інституційного інвестора, але й його контрагентів, впливає на економічний добробут індивідуальних інвесторів та в цілому на довіру суспільства до фінансової системи держави. Сучасний розвиток фінансового ринку України характеризується зростанням ролі інституційних інвесторів, які виступають важливим механізмом акумулювання та перерозподілу капіталу. Однак збільшення обсягів операцій у сфері інституційного інвестування супроводжується виникненням нових загроз, пов’язаних із використанням фінансових інструментів для вчинення кримінальних правопорушень. Злочини у цій сфері мають складний, латентний характер, відзначаються високим рівнем організованості та часто завдають значної шкоди економічній безпеці держави.

У цих умовах особливого значення набуває діяльність оперативних підрозділів, які забезпечують своєчасне виявлення, документування та попередження кримінальних правопорушень у сфері інституційного інвестування. Проте наявні організаційно-правові механізми їхньої роботи не завжди відповідають сучасним викликам: спостерігається недостатня ефективність у застосуванні аналітичних та превентивних інструментів, відсутність належної міжвідомчої координації, а також брак спеціалізованих методик виявлення правопорушень, що пов’язані з діяльністю інституційних інвесторів.

Мета дослідження полягає у науковому обґрунтуванні ролі оперативних підрозділів у своєчасному виявленні, документуванні й попередженні кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері інституційного інвестування з урахуванням сучасних викликів фінансової безпеки держави.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання здійснення ОРД та використання її матеріалів в інтересах кримінального судочинства були предметом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених В.Д. Берназа, В.І. Василинчука, М.П. Водька, В.О. Глушкова, Ю.М. Грошевого, О.Ф. Долженкова, В.П. Захарова, І.М. Козьякова, В.А. Колесника, Є.Д. Лук’янчикова, Д.Й. Никифорчука, М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої, Г.П. Середи, О.С. Старенького, С.М. Стахівського, О.І. Сухачової, О.Ю. Татарова, Л.Д. Удалової, І.Ф. Хараберюша, М.С. Цуцкіридзе, С.С. Чернявського, А.М. Черняка, О.Г. Шило, М.Є. Шумила та інших, проте питання ролі ОРД у виявленні кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів залишається недослідженою.

Таким чином, постає необхідність у науковому осмисленні та вдосконаленні підходів до організації роботи оперативних підрозділів, спрямованих на виявлення й нейтралізацію кримінальних загроз у сфері інституційного інвестування.

Виклад основного матеріалу. Так, якщо злочинна подія і утворені нею сліди є об'єктивними категоріями, що не залежать від суб'єкта їх пізнання, то фактичні дані (інформація про них), є категорією суб'єктивною, оскільки ці дані (інформація, дані про кримінальне правопорушення) сприймаються конкретною особою (суб'єктом). Це ж саме відбувається і в оперативно-розшуковій діяльності, де сприйняття даних про кримінальне правопорушення здійснюється відповідними суб'єктами ОРД. Отже, сприйняття будь-якою особою (суб'єктом) об'єктивних обставин (фактичних даних про кримінальне правопорушення) завжди має суб'єктивний характер [1, с. 140].

Фактичні дані, про вчинене кримінальне правопорушення у сфері діяльності інституційного інвестора, суб'єкти ОРД отримують під час оперативного пошуку, який є однією з основних форм здійснення ОРД, сутність якого полягає у виявленні осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес для суб'єктів здійснення ОРД [2, с. 7]. Сьогодні оперативний пошук є однією з основних форм діяльності оперативних підрозділів, що випливає з положень Закону «Про ОРД», у статті 1 якого пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб чи груп, відповідальність за яку передбачена кримінальним законодавством, визначено як основне завдання ОРД [3, с. 149].

Науковці зазначають, що пошук фактичних даних можна здійснювати в таких формах: організація пошуку первинної інформації про ознаки ще не відомої протиправної діяльності; організація пошуку додаткової інформації про ознаки вже відомих злочинів; збирання інформації, необхідної для виконання завдань ОРД, яке забезпечує аналітичний пошук («аналітичну розвідку») [4, с. 75].

Не можемо погодитись з твердженням, щодо оперативного пошуку як форми ОРД, щодо фактів вже відомих кримінальних правопорушень. Так, друга форма оперативного пошуку – це ситуація, коли факт учинення злочину вже відомий, але це не означає, що таким злочином не може бути злочин у сфері економіки (наприклад, унаслідок фіктивного банкрутства підприємства-забудовника інвестори втратили кошти та звернулися із заявою до правоохоронних органів), вона буде нами розкрита в межах наступного розділу, адже в такому випадку оперативний пошук реалізується, на нашу думку, не як форма ОРД, а як форма оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження.

Аналітичний пошук також має дуже важливе значення для виявлення кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів, адже саме завдяки аналітичній діяльності вдається виявити більшість кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності [5, с. 34]. Так, на думку В.І. Василинчука та Д.Й. Никифорчука усю роботу з інформаційно-аналітичного забезпечення, яка проводиться оперативними підрозділами з оперативно-розшукової протидії злочинам можна поділити на декілька етапів: перший – збирання необхідної інформації; другий – це облік, систематизація, розподіл інформації, що надходить; третій – це накопичення інформації, яке здійснюють оперативні працівники шляхом поступового її збільшення; четвертий – аналіз інформації який дозволяє зробити висновки не лише про кількісну сторону порушення законодавства, але й про конкретні види й характер правопорушень. На підставі аналізу робляться висновки про динаміку, тенденції правопорушень і висловлюються пропозиції, спрямовані на їх усунення; п'ятий – збереження інформації; шостий – пошук необхідної інформації та передача її для використання в роботі [6, с. 159]. Тому дуже важливе значення набуває підготовка «офіцерів-аналітиків», їх підбору та кадрового супроводу.

Але на відміну від оперативного пошуку, процес добування оперативно-значимої інформації аналітичними методами (аналітичний пошук) «відчужений» від первинних джерел, тому його можна розглядати як вторинний щодо інших форм пошукової роботи [7, с. 72]. Водночас за певним показником систематизовані відомості, оформлені у відповідній формі (звіти, довідки, публікації тощо), можуть бути підставами для початку ОРД, тобто вихідними даними, що випереджають оперативний пошук, орієнтуючи його на конкретних осіб і події, пов'язані зі сферою та інфраструктурою соціально аномального середовища. На практиці оперативний пошук поєднують з аналітичним: первинні дані, зібрані під час оперативного пошуку, систематизують, доповнюють наявними оперативними матеріалами, порівнюють, узагальнюють, їх можуть потім реалізувати, наприклад, під час підготовки і проведення оперативно-розшукових та інших заходів з метою виявлення та вивчення осіб, їх об'єднань, реально або потенційно небезпечних для суспільства, а також подальшого припинення їх кримінальної активності [8, с. 18]. Мова, насамперед, про дослідження електронних документів та інформаційних систем: комп'ютерна розвідка, моніторинг комп'ютерних мереж [9, с. 259]. Крім того, в цілях аналітичного пошуку важливим є встановлення ділових стосунків оперативних підрозділів з уповноваженими державними органами та контролюючими органами в

різних сферах діяльності інституційних інвесторів з метою обміну інформацією та документами, які можуть мати значення для аналітичного пошуку [10, с. 230].

Дійсно оперативні працівники спочатку ведуть широкий пошук фактичних даних про обставини вчиненого, свідків, потерпілих підозрюваних, наслідків події. В діапазон пошуку включається значне число об'єктів, які можуть не мати ніякого відношення до протиправної діяльності. Тому дуже важливим є визначення конкретних об'єктів, які становлять оперативний інтерес під час здійснення ОРД у сфері діяльності інституційних інвесторів.

Проблема здійснення оперативного пошуку щодо кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері діяльності інституційних інвесторів, полягає в тому, що для якісного здійснення оперативного пошуку в цій сфері, працівники оперативних підрозділів повинні: володіти знаннями щодо положень нормативно-правових актів, які регулюють здійснення фінансової діяльності, інвестиційної діяльності, банківської, страхової діяльності тощо; мати уявлення про цілі і завдання оперативного пошуку в зазначеній сфері; володіти знаннями про об'єкти оперативного пошуку [11, с. 75].

Так, завданнями оперативно-розшукової діяльності є виявлення конкретних об'єктів, які становлять оперативний інтерес, аналіз конкретних ознак кримінального зв'язку осіб, предметів, чи фактів зі злочином, визначення підстав правомірності і доцільності вжиття тих чи інших оперативно-розшукових заходів, встановлення допустимих меж втручання у правосуб'єктність особи, навіть якщо її причетність до протиправного діяння встановлена, визначення необхідних заходів для захисту прав особи, що задіяна в кримінальному судочинстві [12, с. 440].

У процесі оперативно-розшукової діяльності оперативні підрозділи здійснюють пошук, фіксацію фактичних даних про події і насамперед, про осіб, які мають відношення до кримінального правопорушення. Оцінка ознак протиправного діяння, що містить склад злочину не є сферою діяльності оперативних підрозділів, це є компетенцією слідства і суду. Але оперативно-розшукова діяльність не зводиться лише до виявлення фактичних даних і осіб, отримання первинних даних кримінального характеру, а включає і їх перевірку.

Даючи оперативно-розшукову характеристики цієї категорії кримінальних правопорушень, нами запропоновано включати до неї такі елементи: об'єкт, що становить оперативний інтерес; суб'єкт, що становить оперативний інтерес та поведінка або подія, що становить оперативний інтерес [13, с. 216]. Всі ці об'єкти важливі для різних форм здійснення ОРД. Вважаємо, що об'єкт, що становить оперативний інтерес – вся діяльність інституційного інвестора, є важливою насамперед для попередження кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів, у тому числі і для оперативно-розшукової профілактики [14, с. 181]. Суб'єкт, що становить оперативний інтерес виходить на перший план під час оперативної розробки, тоді як центральним об'єктом оперативного пошуку є поведінка або подія, що становить оперативний інтерес, адже саме вона є важливою для виявлення кримінальних правопорушень.

Відомості про осіб і факти, що становлять оперативний інтерес, як правило, є надбанням обмеженого кола осіб, які зацікавлені в приховуванні цієї інформації і з цією метою застосовують різноманітні способи маскування. Тому інтенсивність надходження первинної інформації залежить від правильності здійснення ряду організаційно-тактичних заходів, що стосуються, визначення напряму оперативного пошуку, забезпеченості цієї ділянки роботи необхідними силами і засобами, організації чіткої взаємодії різних служб поліції при виконанні даного завдання. Оперативні працівники не мають певної, заздалегідь визначеної інформації щодо об'єкта оперативного пошуку. Процес виявлення злочинів і осіб, які їх готують або вчинили, заснований на пізнанні події злочину шляхом вичленення з навколишнього середовища змін, які виникли у зв'язку з його підготовкою або здійсненням. Ці зміни можуть бути виявлені по залишених слідах на елементах середовища якими є документи, предмети, а також особи, в чиїй свідомості зберігаються відомості про подію злочину [15, с. 77].

Для оперативного пошуку важливо визначити пошукові ознаки поведінки чи події, що становить оперативний інтерес в цілях оперативного пошуку фактів протиправної діяльності у сфері діяльності інституційних інвесторів, оскільки вона є джерелом фактичних даних. Тобто ми розділяємо елементи оперативно-розшукової характеристики, які в цілому становлять оперативний інтерес, як джерела певних фактичних даних та об'єкти оперативної профілактики, об'єкти оперативного пошуку та об'єкти оперативної розробки [16, с. 359]. Всі вони є певним набором фактичних даних.

Для пошуку фактичних даних з метою виявлення кримінальних правопорушень у сфері діяльності інституційних інвесторів перш за все слід дослідити, які це фактичні дані і які їх пошукові ознаки та в яких джерелах шукати їх. В результаті пошуку надходить орієнтуюча інформація і робиться певне припущення, що виявлені об'єкти мають відношення до якого-небудь злочину, тобто встановлюється формальна тотожність отриманих відомостей з абстрактною моделлю протиправного діяння, що існує в свідомості оперативного працівника.

Всю діяльність інституційного інвестора ми поділяємо на діяльність із залучення коштів індивідуальних інвесторів та діяльність із інвестування таких коштів [17, с. 148]. В залученні коштів громадян інвесторів основну роль грає банківська система. Тому кримінальні правопорушення в сфері залучення коштів інвесторів в переважній більшості вчиняються з використанням банківської системи. Так, способи вчинення банківських злочинів дуже різноманітні. Більшість з них вчиняються з використанням сучасних інформаційних технологій: підробка та використання пластикових платіжних карток та комп'ютерної банківської інформації [18, с. 44].

Стосовно пошукової діяльності, спрямованої на виявлення ознак злочинів, організаційно-тактична модель проведення оперативного пошуку розглядається за певними етапами. Так, на етапі безпосереднього збору первинної інформації виділяють певні складові елементи, зокрема: сфери пошуку (у нашому випадку це можуть бути громадяни-інвестори, контрагенти інституційного інвестора); в місцях концентрації осіб, що становлять оперативний інтерес (пошук серед колективу інституційного інвестора, колективу контрагентів, в діяльність яких було проінвестовано кошти) в криміногенних групах, які спеціалізуються на вчиненні злочинів у сфері фінансів (серед осіб, що є членами злочинних угруповань, які спеціалізуються на вчиненні злочинів з використанням комп'ютерних мереж та ЕОМ); серед осіб, що притягувались до відповідальності за вчинення злочинів, аналогічних нерозкритих).

За результатами проведеного аналізу оперативно-розшукових справ та опитування працівників оперативних підрозділів вдалося з'ясувати, що: об'єктом оперативного пошуку серед осіб є особи (які задумують, що готують і вчинили злочин або причетних до нього; які вчиняють протиправні дії; які володіють інформацією, яка має значення для боротьби зі злочинністю; спроможні систематично надавати допомогу у боротьбі зі злочинністю). Об'єктом оперативного пошуку були: керівництво та співробітників (у тому числі колишніх) інституційного інвестора, керівництво та співробітників контрагентів інституційного інвестора, коло спілкування певних керівників та співробітників, які становлять оперативний інтерес; окремих громадян-інвесторів, осіб, які мають певні ризики протиправної поведінки, оскільки притягувались до певних видів відповідальності за вчинення правопорушень у сфері інвестиційної діяльності (фінансової, дисциплінарної, адміністративної, кримінальної).

Щодо предметів, які є об'єктами оперативного пошуку, то сюди входять передусім документи, в яких відображається хід господарської діяльності інституційного інвестора, у тому числі і електронні документи (первинні документи, звітні, бухгалтерські, фінансові документи, у тому числі платіжні, фінансово-господарські договори), а також носії інформації, на яких збережені ці документи, неофіційні документи (записки, блокноти), особисті речі осіб, які становлять оперативний інтерес; кошти, цінні папери, інші цінності чи інше майно, які були здобуті в результаті протиправної діяльності.

Сліди, що становлять оперативний інтерес включають безпосередньо сліди особи, яка становить оперативний інтерес та сліди її протиправної діяльності (зазвичай це електронні сліди, які залишаються в банківській системі чи в електронній системі інституційного інвестора), сліди на документах (сліди матеріальної та інтелектуальної підробки документів).

Висновки. Фактичні дані про кримінальні правопорушення у сфері діяльності інституційних інвесторів мають суб'єктивний характер, оскільки сприймаються конкретними суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, що зумовлює необхідність їх перевірки та аналітичного опрацювання. Аналітична складова оперативної роботи у сфері інституційного інвестування є ключовою для виявлення латентних злочинів, що потребує підготовки висококваліфікованих офіцерів-аналітиків та налагодження взаємодії з державними і контролюючими органами. Ефективність оперативного пошуку залежить від чіткого визначення об'єктів, які становлять оперативний інтерес, до яких відносяться: особи (потенційні та реальні правопорушники, свідки, потерпілі, посередники); предмети (документи, носії інформації, кошти, цінні папери та інші матеріальні цінності); сліди протиправної діяльності, переважно електронні; поведінка або події, що свідчать про підготовку чи вчинення злочину.

Для виявлення кримінальних правопорушень у сфері інституційного інвестування важливим є комплексне поєднання організаційно-тактичних заходів, використання інформаційних технологій, дослідження фінансової та електронної документації, а також своєчасне залучення аналітичних методів до оцінки зібраних даних.

Таким чином, підвищення ефективності роботи оперативних підрозділів у сфері діяльності інституційних інвесторів можливе лише за умови гармонійного поєднання оперативного та аналітичного пошуку, підвищення рівня спеціалізації працівників та удосконалення міжвідомчої взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погорецький М.А. Сприйняття обставин злочину особами, що ведуть кримінальний процес. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: тези доп. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 січ. 2008 р.) / редкол.: Є.Д. Моісєєв, О.М. Джужа, М.В. Костицький та ін. Київ: КНУВС, 2008. С. 140–143.
2. Погорецький М.А. Оперативний пошук в контексті реформування кримінальної юстиції. *Шляхи розвитку оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах*: матеріали наук.-практ. конф. на базі Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 28 листоп. 2009 р. / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2009. С. 7–10.
3. Шаповалов О. О. Поняття та сутність оперативного пошуку. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ*. 2017. № 2. С. 149–159.
4. Vazhynskyi, V., Pohoretskyi, M., Toporetska, Z., Cherniak, A., & Serhieieva, D. Operative and search counteraction to crimes committed in the sphere of activity of institutional investors in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13(76). P. 75–82.
5. Погорецький М.А., Топорецька З.М. Виявлення зайняття гральним бізнесом оперативно-розшуковими підрозділами. *Юрист України.* 2014. № 1. С. 34–38.
6. Василинчук В.І. та Никифорчук Д.Й. Шляхи вдосконалення оперативно-розшукової протидії злочинності. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*: мат-ли конференції 1 грудня 2017 року, м. Харків). Харків, 2017 2017. С. 159–161.
7. Важинський В.М. Інформаційно-довідкове забезпечення при розслідуванні податкових злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 10. С. 72–75.
8. Важинський В.М. Інформаційне-аналітичне забезпечення правоохоронних органів як ефективна протидія злочинності в економічній сфері: аналіз та шляхи модернізації. *Міліція України*. 2014. № 9-10. С. 18-19.
9. Pohoretskyi, M., Cherniak, A., Serhieieva, D., Chernysh, R., & Toporetska, Z. (2022). Detection and proof of cybercrime. *Amazonia Investiga*. 2022. № 11(53). P. 259–269.
10. Важинський В.М. Шляхи модернізації інформаційно-аналітичного забезпечення спеціальних підрозділів по боротьбі з податковою та економічною злочинністю. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-теоретичної конференції: «Реформи законодавства України в умовах євроінтеграції»* (м. Київ, 30 жовтня 2014 р.). Київ: НАВС, 2014, С. 230–233.
11. Vazhynskyi, V., Pohoretskyi, M., Toporetska, Z., Cherniak, A., & Serhieieva, D. Operative and search counteraction to crimes committed in the sphere of activity of institutional investors in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13 (76). PP. 75-82.
12. Погорецький М.А. Мета й завдання оперативно-розшукової діяльності. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: у 10 т. / відп. редактори: В.В. Коваленко, Є.В. Моісеєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Атіка, 2010. Т. VI: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). С. 440–444.
13. Важинський В.М., Топорецька З.М. Оперативно-розшукова характеристика злочинів у сфері інституційного інвестування: понятійно-категоріальний та структурний аналіз. *Науковий вісник УжНУ. Серія "Право".* 2025. № 90. Ч. 4. С. 216–221.
14. Топорецька З.М. Оперативно-розшукова профілактика злочинів, пов'язаних з гральним бізнесом. *Шляхи реформування кримінальної поліції: вітчизняний та зарубіжний досвід:* матеріали Міжнар. наук.-практ. круглого столу (Київ, 18 лют. 2022 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 181–185.
15. Важинський В.М. Розслідування податкових злочинів із застосуванням сучасного інформаційного забезпечення. *Матеріали 10 Міжнародної наук.-практ. конф.: «Vedecky prumysl evropskeho kontinentu - 2014».* Том-8: юридичні науки. 2014. Чехія. С. 77–80.
16. Важинський В.М. Оперативний пошук фактичних даних про кримінальні правопорушення у сфері діяльності інституційних інвесторів. *Трансформація правової системи України: виклики сучасності: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф*., м. Київ, 21 лютого 2024 р. / за заг. ред. П.В. Горінова, С.І. Москаленка, Н.В. Сухицької. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024 С. 359–362.
17. Важинський В.М. Інвестиційна діяльність як об'єкт публічного управління та охорони. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 1-2. С. 148–155.
18. Volodymyr Vazhynskyi, Mykola Pohoretskyi, Zoriana Toporetska Assessment of Key Markets for Institutional Investors in Ukraine in the Context of War*. Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 9 No. 4 (2023). P. 44–49.

УДК 343.163:341.3:343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.19

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА В ДОКАЗУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Велічко О.О.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-1764-7149

Велічко О.О. Участь прокурора в доказуванні воєнних злочинів: стан наукових досліджень.

Стаття присвячена систематизації та комплексному аналізу наукових досягнень у сфері дослідження участі прокурора в кримінальному процесуальному доказуванні воєнних злочинів. Актуальність дослідження зумовлена масовим характером вчинення воєнних злочинів в умовах російської агресії проти України, що потребує переосмислення науково-методологічних підходів до процесуальної діяльності прокурора та забезпечення ефективної координації між національними і міжнародними процедурами кримінального правосуддя.

Автором проаналізовано еволюцію наукових підходів до розуміння ролі прокурора у доказовій діяльності, починаючи від фундаментальних засад, закладених у ранніх працях В. Сухоноса щодо взаємозв'язку між наглядовою діяльністю прокурора та представництвом інтересів у суді. Досліджено перехід до спеціалізованих наукових розвідок доказової діяльності, представлених у роботах Г. Ніколайчука, І. Шульган, О. Козаченка, які концептуалізували процесуальні повноваження прокурора та запропонували новаторські підходи до їх реалізації.

Особливу увагу приділено формуванню спеціалізованого напряму досліджень доказової діяльності, зокрема працям Є. Немчинова, І. Мерімірної, М. Каліновської, М. Тішина та К. Щербака, які розробили концептуальні підходи до практичного застосування функцій прокурора у різних стадіях кримінального провадження.

Проаналізовано формування міждисциплінарного підходу до дослідження воєнних злочинів, що став результатом наукової реакції на сучасні воєнні конфлікти. Розглянуто внесок С. Харитонова, М. Зубанського, Т. Садової, К. Шевчишеної у розробку методологічних засад розслідування, кваліфікації та документування воєнних злочинів, включаючи екологічні воєнні злочини та організаційно-тактичні принципи проведення слідчих дій. Окремо досліджено міжнародний аспект проблеми через аналіз праць Я. Яворського щодо статусу Прокурора Міжнародного кримінального суду/

Визначено ключові прогалини у наукових дослідженнях: відсутність комплексного аналізу специфіки участі прокурора в доказуванні у справах про воєнні злочини, недостатня розробленість механізмів координації між національними прокурорами та Офісом Прокурора МКС, потреба дослідження особливостей використання цифрових технологій у доказовій діяльності.

Ключові слова: прокурор, доказування, воєнні злочини, кримінальне провадження, міжнародне кримінальне право, наукові дослідження.

Velichko O.O. The participation of prosecutors in the proof of war crimes: state of academic research.

The article focuses on the systematization and comprehensive analysis of scientific advancements in studying the prosecutor's role in criminal procedural evidence-gathering for war crimes. The research is driven by the urgent need to address the widespread occurrence of war crimes amid Russia's aggression against Ukraine, which calls for a reevaluation of methodological approaches to the prosecutor's procedural activities and effective coordination between national and international criminal justice mechanisms.

The author traces the evolution of scientific perspectives on the prosecutor's role in evidence-gathering, starting with foundational principles established in V. Sukhonos's early works, which explored the interplay between the prosecutor's supervisory functions and their representation of interests in court. The shift toward specialized studies of evidence-gathering is examined through the contributions of H. Nikolaychuk, O. Kozachenko, who conceptualized the prosecutor's procedural powers and proposed innovative approaches to their implementation.

Particular attention is given to the development of a specialized research direction on evidence-gathering, with works by Ye. Nemchynov, I. Merimirina, M. Kalinovska, M. Tishyn, and K. Shcherbak, who developed conceptual frameworks for the practical application of the prosecutor's functions across various stages of criminal proceedings.

The article also explores the emergence of an interdisciplinary approach to studying war crimes, prompted by the scientific response to modern armed conflicts. The contributions of S. Kharytonov, T. Sadova and K. Shevchyshena are analyzed, focusing on their development of methodological foundations for investigating and documenting war crimes.

The international dimension of the issue is addressed through an analysis of Ya. Yavorskyi's works on the status of the Prosecutor of the International Criminal Court. Key gaps in existing research are identified: the lack of a comprehensive analysis of the specifics of the prosecutor's role in evidence-gathering for war crimes.

Key words: prosecutor, evidence-gathering, war crimes, criminal proceedings, international criminal law, academic research.

Постановка проблеми. Масове вчинення воєнних злочинів потребує не лише організаційної мобілізації відносно розслідування уповноваженими органами, а й суттєвого переосмислення науково-методологічних підходів до процесуальної діяльності прокурора. Особливість воєнних злочинів полягає у їх багаторівневій доказовій структурі, що охоплює як традиційні процесуальні докази, так і специфічні форми документування порушень міжнародного гуманітарного права. Це актуалізує необхідність дослідження ролі прокурора у забезпеченні належного збирання, перевірки та представлення доказів у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Додаткової значущості проблематика набуває в умовах євроінтеграційних процесів України та активної взаємодії з міжнародними інституціями, зокрема з Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду. Координація національних і міжнародних процедур вимагає від прокурора нових компетенцій, що виходять за межі класичних уявлень про його процесуальний статус. На нашу думку, саме виявлення таких трансформацій та їх наукове осмислення є ключовим чинником для забезпечення ефективності кримінального провадження в умовах воєнних конфліктів.

Стан опрацювання засвідчує, що попри наявність значної кількості досліджень, присвячених загальним аспектам доказової діяльності прокурора (В. Сухонос, Г. Ніколайчук, І. Шульган, О. Козаченко та ін.), а також окремим проблемам воєнних злочинів (С. Харитонов, М. Зубанський, Т. Садова, К. Шевчишена), залишається недостатньо опрацьованим комплексний аналіз специфіки участі прокурора у доказуванні саме у справах про воєнні злочини. Відтак дослідження даної проблематики є не лише науково важливим, але й практично необхідним у контексті розбудови сучасної системи кримінальної юстиції України.

Метою статті є систематизація наукових досягнень у сфері дослідження участі прокурора в кримінальному процесуальному доказуванні воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальні засади участі прокурора в доказовій діяльності були закладені в ранніх працях, присвячених загальним питанням функціонування прокуратури. В. Сухонос у дисертації «Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії та практики» (2009 р.) акцентував увагу на взаємозв'язку між наглядовою діяльністю прокурора та подальшим представництвом інтересів у суді, що стало концептуальною основою для розуміння єдності процесуальних функцій прокурора [1].

Перехід до спеціалізованих досліджень доказової діяльності прокурора відбувся на початку 2020-х років. Г. Ніколайчук у праці «Повноваження прокурора та їх реалізація у судовому провадженні» (2019 р.) концептуалізував процесуальні повноваження прокурора як сукупність прав і обов'язків, що регулюють його діяльність у суді [2]. Дослідник запропонував новаторський підхід до випадків відмови прокурора від обвинувачення за умов застосування заходів безпеки до потерпілого.

І. Шульган у дисертації «Прокурор в кримінальному процесі» (2020 р.) сформулювала власне визначення процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням через організаційну, координуючу та наглядову функції [3]. Особливе значення має запропонований механізм обов'язкового погодження з прокурором рішень про заведення оперативно-розшукових справ.

О. Козаченко в роботі «Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб» (2021 р.) дослідив специфіку участі прокурора в провадженнях щодо осіб зі спеціальним процесуальним статусом [4]. Автор обґрунтував необхідність унормування повноважень спеціального прокурора та запропонував зміни до процесуального законодавства.

Ці праці створюють важливий теоретичний фундамент для подальшого розвитку наукових досліджень, зокрема формування спеціалізованого напряму досліджень доказової діяльності. Так, Є. Немчинов у дисертації «Участь прокурора у кримінальному процесуальному доказуванні під час судового провадження» (2021 р.) запропонував концептуально новий підхід до практичного застосування функцій прокурора у судовому провадженні [5]. Дослідник обґрунтував необхідність покладення на прокурора обов'язку перевіряти правомірність домовленостей сторін щодо долі речових доказів і документів.

І. Мерініна в праці «Прокурор як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею, судом» (2021 р.) здійснила комплексний аналіз процедурних вад та запропонувала конкретні законодавчі ініціативи [6]. Авторка аргументувала необхідність зобов'язати прокурора формально обґрунтовувати доцільність подовження тримання під вартою.

М. Каліновська у дисертації «Особливості кримінального процесуального доказування під час застосування запобіжних заходів на стадії досудового розслідування» (2021 р.) вперше здійснила комплексне дослідження специфіки доказування під час застосування запобіжних заходів [7]. Наукова новизна полягала в систематизації ролі слідчого, дізнавача та прокурора в доказовій діяльності.

М. Тішин у роботі «Забезпечення прокурором допустимості фактичних даних, зібраних за результатами проведення слідчих (розшукових) дій» (2024 р.) запропонував концептуальне бачення діяльності прокурора, яке охоплює збирання, забезпечення використання, перевірку та оцінку доказів [8]. Особливу цінність має розроблений алгоритм дій прокурора у випадку виявлення порушень при отриманні доказів.

К. Щербак у дисертації «Повноваження прокурора під час здійснення дізнання» (2025 р.) проаналізував роль прокурора в спрощених формах кримінального провадження [9]. Автор системно висвітлив вимоги до процесуального керівництва та акцентував на залежності змісту повноважень від законодавчо передбачених методів збирання доказів.

Однак сучасні виклики, пов'язані з масштабними порушеннями міжнародного гуманітарного права, вимагають значного розширення наукового дискурсу. Дослідження воєнних злочинів: формування міждисциплінарного підходу стає особливо актуальним у контексті реакції наукової спільноти на події в суспільстві. Ми вважаємо, що агресія росії проти України стала каталізатором для переосмислення традиційних підходів до документування та розслідування злочинів проти миру та безпеки людства. Наприклад, С. Харитонов у праці «Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації» (2019 р.) розробив комплексний аналітичний апарат для кримінально-правового осмислення військових злочинів [10]. Значущість дослідження полягала в збагаченні методології кваліфікації та пропозиціях щодо законодавчого вдосконалення.

М. Зубанський у дисертації «Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни» (2023 р.) сформулював теоретичні положення, які стосуються як норм національного кримінального права, так і міжнародного гуманітарного права [11]. Автор запропонував включення до Кримінального кодексу низки суспільно небезпечних діянь як форм порушення законів війни.

Т. Садова в роботі «Воєнні злочини проти довкілля за міжнародним кримінальним правом» (2023 р) обґрунтувала необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами [12]. При чому дослідниця запропонувала конкретну законодавчу ініціативу щодо доповнення Кримінального кодексу України окремим параграфом про відповідальність за екологічні воєнні злочини.

К. Шевчишена у праці «Розслідування воєнних злочинів в Україні» (2024 р.) розробила організаційно-тактичні принципи проведення слідчого експерименту під час розслідування воєнних злочинів [13]. Вчена запропонувала алгоритм дій, адаптований до конкретних видів воєнних злочинів та типових слідчих ситуацій.

Ці національні дослідження потребують поглибленого аналізу в контексті міжнародної співпраці, зокрема щодо дослідження статусу Прокурора Міжнародного кримінального суду. Саме міжнародний вимір забезпечує комплексний підхід до притягнення до відповідальності винних у найтяжчих злочинах. Я. Яворський у дисертації «Правовий статус прокурора Міжнародного кримінального суду» (2018 р.) здійснив комплексний аналіз інституційних та функціональних характеристик цього суб'єкта міжнародного кримінального правосуддя [14]. Автор запропонував структурування функцій Прокурора Міжнародного кримінального суду через доказову, координаційну та процесуально-захисну функції. В умовах російської агресії це дослідження набуло особливої практичної значущості для розуміння алгоритмів взаємодії України з Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду.

Однак, попри інтенсивність наукового пошуку в цій сфері, залишаються недостатньо дослідженими кілька ключових аспектів, які потребують подальшого наукового осмислення. По-перше, бракує комплексного аналізу специфіки участі прокурора в доказуванні саме у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів. Існуючі дослідження або зосереджуються на загальних питаннях доказової діяльності прокурора, або розглядають воєнні злочини з кримінально-правових позицій.

По-друге, недостатньо розробленими залишаються питання координації між національними прокурорами та Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду у процесі збирання та пред-

ставлення доказів. По-третє, потребують дослідження особливості використання цифрових технологій та дистанційних процедур у доказовій діяльності прокурора під час розслідування воєнних злочинів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити кілька узагальнень. По-перше, наукові розвідки вітчизняних авторів, починаючи від В. Сухоноса і завершуючи сучасними працями М. Тішина та К. Щербака, демонструють поступову еволюцію уявлень про роль прокурора у доказовій діяльності – від загальних теоретичних засад до спеціалізованих механізмів забезпечення допустимості та належності доказів. По-друге, російська агресія стала каталізатором для формування міждисциплінарного напряму досліджень, який інтегрує кримінально-правовий та кримінально-процесуальний підходи. По-третє, міжнародний аспект проблеми, розкритий у працях про статус Прокурора Міжнародного Кримінального суду, окреслює перспективи поглиблення координації між національними та міжнародними органами правосуддя.

Таким чином, підсумовуючи, вважаємо, що подальший розвиток наукових досліджень має бути спрямований на системний аналіз практики розслідування воєнних злочинів, удосконалення процесуальних повноважень прокурора та адаптацію української моделі до європейських і міжнародних стандартів правосуддя. Це дозволить не лише підвищити ефективність кримінального процесуального доказування, а й зміцнити довіру суспільства до національної системи правосуддя в умовах воєнного стану та поствоєнної відбудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сухонос В.В. Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Одеса: Одеська нац. юрид. акад., 2009. 33 с.
2. Ніколайчук Г.А. Повноваження прокурора та їх реалізація у судовому провадженні:. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2019. 262 с.
3. Шульган І.І. Прокурор в кримінальному процесі: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2020. 238 с.
4. Козаченко О.А. Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб: дис… канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2021. 231 с.
5. Немчинов Є.С. Участь прокурора у кримінальному процесуальному доказуванні під час судового провадження: дис. … д-ра філософії: 081 Право. Одеса, 2021. 249 с.
6. Мерімеріна І.О. Прокурор як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею, судом. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 198 с.
7. Каліновська М.О. Особливості кримінального процесуального доказування під час застосування запобіжних заходів на стадії досудового розслідування: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Львів: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 251 с.
8. Тішин М.В. Забезпечення прокурором допустимості фактичних даних, зібраних за результатами проведення слідчих (розшукових) дій: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 220 с.
9. Щербак, К.В. Повноваження прокурора під час здійснення дізнання: дис. ... д-ра філософії: 081 Право; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2025. 216 с.
10. Харитонов С.О. Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 40 с.
11. Зубанський М.К. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: дисертація на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 233 с.
12. Садова Т.С. Воєнні злочини проти довкілля за міжнародним кримінальним правом: дис. ... д-ра філософії: 081 Право; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2023. 230 с.
13. Шевчишена К.П. Розслідування воєнних злочинів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2024. 21 с.
14. Яворський Я.Т. Правовий статус прокурора Міжнародного кримінального суду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Львів, 2018. 197 с.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.20

АРЕШТ ЯК РІЗНОВИД ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА КРИПТОВАЛЮТНІ АКТИВИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Воронкін А.О.,
магістр права, аспірант 3-го року навчання
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0002-3669-3211

Воронкін А.О. Арешт як різновид обмеження права власності на криптовалютні активи у кримінальному провадженні.

Предметом дослідження даної статті є аналіз особливостей обмеження права власності на криптовалюти як різновиду віртуального активу, у кримінальному провадженні, через призму положень Кримінального процесуального законодавства України, а також самої специфіки правової природи криптовалюти, як віртуального активу. Аналіз вітчизняної доктрини кримінального процесуального права в аспекті обмеження права власності на віртуальні активи свідчить про те, що зазначене питання є досить актуальним, з огляду, насамперед, на стрімкий розвиток віртуальних активів, як специфічного економіко-правового явища. Віртуальні активи, зокрема криптовалюти, у сучасному світі виступають, як об'єктом, так і предметом тих чи інших кримінальних правопорушень, що зумовлює розроблення та подальшу імплементацію актуальних та справедливих підходів до обмеження права власності на віртуальні активи, які б належним чином синхронізувалися з метою та загальними засадами кримінального провадження, визначених Кримінальним процесуальним кодексом України, а також забезпечували застосування належної правової процедури до учасників кримінального провадження.

У даній науковій публікації розглянуто питання пов'язані з визначенням правової природи криптовалюти як віртуального активу, розглянуто законодавчі підстави обмеження права власності на криптовалюти, зокрема, через накладення арешту, забезпечення процедури спеціальної конфіскації криптовалюти. При цьому, автором продемонстровано наявність у вітчизняній судовій практиці алогічних підходів до арешту віртуальних активів у кримінальному провадженні, з огляду на часті випадки накладення арешту на криптовалютні активи з метою збереження речових доказів (п. 1 ч. 2 ст. 170 КПК України), а також проаналізовано підходи іноземних держав до питання обмеження права власності на віртуальні активи, зокрема криптовалюти. Також автором окремо проаналізовано актуальні питання доказування права власності на віртуальні активи, з огляду на нормативні положення Кримінального процесуального кодексу України, а також судової практики Вищого антикорупційного суду, з виокремленням проблемних аспектів такого доказування.

Ключові слова: seizure of property, criminal proceedings, special confiscation, investigating judge, general principles of criminal proceedings, rule of law, virtual assets, cryptocurrency.

Voronkin A.O. Restrictions on the right of ownership of virtual assets in criminal proceedings.

The subject of this article is to analyze the peculiarities of restricting the right of ownership of cryptocurrencies, as a type of virtual asset, in criminal proceedings, through the prism of the provisions of the Criminal Procedure Law of Ukraine, as well as the specific legal nature of cryptocurrency as a virtual asset. An analysis of the domestic doctrine of criminal procedural law in terms of restrictions on ownership rights to virtual assets shows that this issue is quite relevant, given, first of all, the rapid development of virtual assets as a specific economic and legal phenomenon. Virtual assets, in particular cryptocurrencies, in the modern world act as both the object and subject of various criminal offenses, which necessitates the development and further implementation of relevant and fair approaches to restricting ownership rights to virtual assets that would be properly synchronized with the objectives and general principles of criminal proceedings as defined by the Criminal Procedure Code of Ukraine, as well as ensuring the application of due legal process to participants in criminal proceedings.

This scientific publication examines issues related to the definition of the legal nature of cryptocurrency as a virtual asset and considers the legal grounds for restricting ownership rights to cryptocurrencies, in particular through seizure and the procedure for special confiscation of cryptocurrencies. At the same time, the author demonstrates the existence of illogical approaches to the seizure of virtual assets in criminal proceedings in domestic judicial practice, given the frequent cases of seizure of cryptocurrency assets for the purpose of preserving material evidence (para. 1, part 2, Article 170 of the Criminal

Procedure Code of Ukraine), and analyzes the approaches of foreign states to the issue of restricting ownership rights to virtual assets, in particular cryptocurrencies. The author also separately analyzes topical issues of proving ownership of virtual assets, taking into account the normative provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, as well as the judicial practice of the High Anti-Corruption Court, highlighting the problematic aspects of such proof.

Key words: seizure of property, security measure, investigating judge, court, investigator, motion for seizure of property, third party whose property is subject to seizure.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток діджиталізації сучасного світу зумовлює появу нових феноменів суспільного життя, зокрема тих, які виступають у якості основних стовпів його функціонування, як то світова фінансова система, яка включає у себе, в тому числі, методи і засоби здійснення платіжних операцій, направлених на задоволення особистих потреб учасників фінансових правовідносин. Одним з таких явищ, беззаперечно, є криптовалютні активи, які стрімко інтегрувалися як у світове, так і безпосередньо в українське суспільно-економічне життя. Зазначену тезу підтримують і верифіковані статистичні дані, зокрема, про це свідчать дані Глобального індексу прийняття криптовалют, розробленого авторитетним сервісом у галузі аналітичних досліджень у сфері блокчейн операцій Chainalysis. Так, відповідно до Глобального індексу прийняття криптовалют у 2025 році України посідає восьме місце у загальному рейтингу Глобального індексу прийняття криптовалют станом на 2025 рік, при цьому, за кількістю роздрібних операцій серед «фактичних тримачів» криптовалют Україна посідає четверте місце [1].

Проте, сама по собі криптовалюта є лише частиною більш ширшого та розгалуженого поняття віртуальних активів, до якого входять токенезовані активи, цифрові облігації, забезпечені та незабезпечені криптовалюти, і навіть ігрові предмети, які використовуються як аналогія платіжного засобу в онлайн-іграх [2, с. 71].

Оскільки правові та законодавчі механізми мають належним чином відповідати динаміці суспільних відносин, що є одним із складових забезпечення реалізації принципу верховенства права, то будь-які правовідносини, які випливають із використання та володіння суб'єктами правовідносин віртуальних активів, зокрема криптовалют, мають бути чітко регламентовані, а правозастосування пов'язане, зокрема, із будь-яким обмеження права власності на віртуальні активи у кримінальному провадженні, має належним чином враховувати специфічну правову природу віртуальних активів, виходячи із особливостей функціонування віртуальних активів.

Зазначу, що аналіз актуальної судової практики в аспекті обмеження права власності на віртуальні активи свідчить про наявність ряду викликів, які постають перед правовою системою нашої держави, що само по собі є логічним, з огляду на складну правову природу віртуальних активів. Водночас, стрімка динаміка суспільних відносин у зазначеній сфері потребую оперативного та розумного втручання у проблемні питання правового регулювання та безпосереднього правозастосування питань, пов'язаних із обмеженням права власності на віртуальні активи у кримінальному провадженні, як під час досудового розслідування, так і безпосередньо під час судового розгляду кримінального провадження.

Метою даного дослідження є визначення порядку та процедури належного правового регулювання обмеження права власності на криптовалютні активи у кримінальному провадженні крізь призму специфічної правової природи криптовалюти як віртуального активу. Також метою цієї статті є демонстрації неналежних правових підходів до обмеження права власності на віртуальні активи у кримінальному провадженні, а також запровадження методик та пропозицій вирішення існуючих правових проблем, актуалізація кримінального процесуального та суміжних галузей з права, з метою забезпечення застосування до суб'єктів правовідносин у сфері віртуальних активів належної правової процедури.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика обмеження права власності на криптовалюти досліджувалась в наукових роботах працях таких вітчизняних науковців як, Каменський Д.В., Дудоров О.О., Худик А.М., Козій В.В., Казначєва Д.В, Яцик Т.П., Шкелебей В.А., Мовчан А.В., Гольдберг Н.О. та інших.

Враховуючи актуальний статут питання обмеження права власності на криптовалюти, як різновид віртуальних активів у кримінальному провадженні, варто відмітити наявність низки доктринальних напрацювань, направлених на вирішення проблемних питань в аспекті обмеження права власності на такий предмет. Водночас, стрімка динаміка суспільних відносин у сфері обігу віртуальних активів, а також об'єктивно складна правова природа віртуальних активів є тим елементом, який породжує низку проблемних правових елементів, які спричинюють прогалини у законодавчому регулюванні, а також належному правозастосуванні підстав обмеження права власності на віртуальні активи у кримінальному провадженні. Така ситуація, в свою чергу, зумовлює актуальність та потребу подальшого розвитку доктринальних напрацювань у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу.

Правова природа та базова характеристика криптовалютних активів.

Для належного визначення правової процедури обмеження права власності на криптовалюти у кримінальному провадженні важливим є першочергове визначення правової природи криптовалюти, як віртуального активу, з огляду на специфічну форму та сутність такого об'єкту правовідносин.

У цьому аспекті вважаю раціональною позицію відповідно до якої ефективним шляхом для розуміння правової природи криптоактивів пріоритетним завданням є визначення технічної складової криптовалют, зокрема, функціонування блокчейну, як децентралізованої мережі з розподілення та фіксації даних [4, с. 20].

При цьому, для розуміння технічної складової криптовалютних активів важливо розуміти першопричини, які зумовили появу криптовалютних активів. Так, масштабна фінансова криза, яка відбулася у 2008 році, підірвала довіру учасників економічних правовідносин, у так звані, «класичні активи», наприклад, забезпечені цінні папери інвестиційних банків, які стрімко знецінились. Як наслідок, учасників економічних правовідносин втратили довіру і до так званих «фіатних грошей» (грошові кошти, емітентом яких є держава), емісії та обіг яких контролюється державами в особі центральних банків або аналогічних їм державних утворень, як от Федеральна резервна система Сполучених Штатів Америки. В подальшому, особа або група осіб під псевдонімом «Сатоші Накамото», представили світу технологію блокчейну та першу криптовалюту під назвою Bitcoin. Сутність технічної складової біткоїна зводиться до емісії криптовалюти шляхом її «майнінгу» – процесу вирішення комплексних математичних алгоритмів, за допомогою децентралізованої peer-to-peer платформи, яка в своїй основі обмежує втручання будь-якої третьої особи у транзакційні (платіжні) операції між двома іншими особами, а сутність таких транзакцій є транспарентною та доступною для інших учасників таких транзакцій, фактично будучи пов'язаним децентралізованим ланцюгом [5, с. 186].

Інакше кажучи, така децентралізована технологія дозволяє двом зацікавленим сторонам здійснювати транзакції між собою безпосередньо, без залучення третьої сторони, наприклад банківської установи, як у випадку переказу грошових коштів за допомогою онлайн-банкінгу чи касового переказу, чи то брокерської установи, як у випадку вчинення операцій з купівлі-продажу акцій акціонерних товариств.

Очевидно, що така технічна характеристика першої криптовалюти, як децентралізація, притягнула до себе багато уваги й набула великої популярності серед світової спільноти, через перманентне та природне бажання людини ізолювати себе від стороннього впливу з боку державних та регуляторних органів. Як наслідок, станом на 2025 рік за даними аналітичного сервісу у сфері криптовалютних активів Coinmarketcap існує 9515 різних криптовалют, з часто різним технологічним та функціональним призначенням [6].

Відтак, криптовалюти як різновид віртуальних активів давно стали повсякденною частиною суспільного життя, заміняючи електронні гроші під час розрахункових операцій за товари або послуги.

Досліджуючи законодавче визначення криптовалюти як частини більш ширшого поняття віртуальні активи, варто звернутися до релевантного законодавства. Так, 3 вересня 2025 року Верховною Радою України прийнято за основу Проект Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» № 10225-д, яким серед іншого, внесено зміни до Закону України «Про віртуальні активи», який перейменовано в Закон України «Про ринки віртуальних активів» [7].

Відповідно до статті 5 зазначеного проекту віртуальним активом визначається різновид цифрової речі, що створюється, передається та зберігається в електронному вигляді з використанням технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології. Віртуальний актив, залежно від умов емісії, може посвідчувати майнові права, зокрема, право вимоги на інші об'єкти цивільних прав, та або зобов'язання емітента віртуального активу.

Відповідно до статті 6 проекту віртуальні активи поділяються на:

токени з прив'язкою до активів;

токени електронних грошей;

а інші токени, які не є токенами, передбаченими пунктами 1 і 2 цієї частини, види яких визначаються Регулятором.

При цьому, токеном з прив'язкою до активів визначається віртуальний актив, що не є токеном електронних грошей та передбачає підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості будь-якого іншого об'єкта цивільних прав або права на інший об'єкт цивільних прав чи їхнього поєднання, включаючи поєднання з однією чи декількома офіційними валютами чи поєднання декількох офіційних валют.

Водночас, токеном електронних грошей визначається це різновид віртуального активу, що передбачає підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості виключно однієї офіційної валюти.

Тлумачення визначення токену електронних грошей дає підстави вважати, що таке визначення буде застосуватися до так званих «стейблкоїнів», тобто до криптовалют, які мають прив'язку виключно до однієї офіційної валюти, як от долар США. Такими токенами електронних грошей можуть бути стейблкоїни під назвою USDT, USDC, які мають курсову прив'язку до долару США у співвідношенні – одиниця стейблкоїну дорівнює одиниці вартості долару США.

Окрім цього, з аналізу проекту закону вбачається, що законодавець зайняв однозначну позицію щодо можливості використання віртуальних активів у якості платіжного засобу, регламентувавши неможливість такого застосування віртуальних активів.

Зазначимо, що істотні кроки українського законодавця позитивно сприяють довгоочікуваному регулювання ринку віртуальних активів в України, а з огляду на визначення поняття віртуального активу можна виокремити його наступні ознаки:

- є різновидом цифрової речі;
- має нематеріальне вираження;
- зумовлюється специфічною технологією створення, передання, зберігання з використанням технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології;
- може посвідчувати майнові права та/або зобов'язання емітента віртуального активу;
- набуває статусу рухомого майна в аспекті об'єктів цивільних прав, визначених Цивільним кодексом України (у певних випадках);
- не є засобом платежу на території України;
- не може бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги).

Правові підстави арешту, як різновиду обмеження права власності на криптовалютні активи у кримінальному провадженні.

Статтею 16 КПК України визначено, що позбавлення або ***обмеження права власності*** під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому цим Кодексом [8].

Водночас, аналіз вищезазначеної правової норми дає обґрунтовані підстави вважати, що вона не розкриває обмеження поняття права власності, а лише регламентує належну правову процедуру обмеження права власності, яке дозволяється виключно у випадку вмотивованого судового рішення, ухваленого у кримінальному провадженні. Відтак, вважаємо за доцільне звернутися до доктринальних напрацювань щодо поняття та обсягу обмеження права власності у кримінальному провадженні.

Погоджуємось із позицією Карпенко М.О. та Вартовніка О.М. щодо того, що у сучасній кримінально процесуальній доктрині немає єдиного підходу до визначення поняття «обмеження права власності», яке застосовується законодавцем у статті 16 КПК України, водночас у правовій науці наявна дихотомія підходів до такого визначення. Так, відповідно до першого підходу обмеження права власності полягає у вилученні повноважень з його сутнісного змісту, а відповідно до іншого існуючого підходу, який здається більш раціональним, обмеження права власності є стримуючим елементом, який обмежує волю власника реалізовувати свій приватний інтерес щодо належного йому майна у суперечності з інтересами публічними. Проте, такі обмеження на користь публічного інтересу несуть легітимну мету, застосовуються в порядку визначеному законом, блокують (повністю або частково) можливість реалізації права власності в розрізі інтересу приватного. [9, с. 152].

Вважаємо такий підхід більш обґрунтованим з огляду на те, що він демонструє сутність обмеження права власності у демократичному суспільстві, а також легітимні підстави обмеження такого права власності, які в свою чергу, сприяють досягнення мети кримінального провадження, визначеного ст. 2 КПК України.

Розкриваючи ознаки обмеженню права власності у кримінальному провадженні, Кіцен Н.В. виокремлює такі притаманні йому характеристики:

- сутність обмеження права власності полягає в позбавленні власника правомочностей щодо володіння, користування, розпорядження майном без втрати таких правомочностей;
- обмеження права власності здійснюється у примусовому порядку;
- обмеження права власності носять тимчасовий характер;
- види обмеження права власності регламентовані нормами кримінального процесуального законодавства [10, с. 110].

Вважаємо вищезазначені характерні ознаки обмеження права власності у кримінальному провадженні такими, що повністю розкривають його процесуальну суть. Проте, вважаємо за доцільне зазначити, що обмеження права власності полягає не у позбавленні власника правомочностей

щодо володіння, користування, розпорядження майном без втрати таких правомочностей, а саме застосування тимчасового обмеження таких правомочностей. При цьому, саме позбавлення власника ряду правомочностей тріади права власності в аспекті кримінального процесуального примусу, вважаємо за доцільне виокремити як окрему кримінальну процесуальну санкцію, яка передбачає спеціальну конфіскацію власника майна щодо якого постановлено обвинувальний вирок з додатковим покаранням у вигляді такої конфіскації.

Проаналізувавши фундаментальне поняття обмеження права власності у кримінальній процесуальній доктрині варто перейти до визначення підстав обмеження права власності на криптовалютні активи (з огляду на їх правову природу та відповідну специфіку).

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 170 КПК України арештом майна в рамках кримінального провадження є тимчасове, до скасування у встановленому порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна. Частиною 2 ст. 170 КПК України визначено, що арешт майна допускається з метою забезпечення збереження речових доказів, спеціальної конфіскації, конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди.

При цьому, ч. 10 ст. 170 КПК України визначено, що арешт може бути накладено, зокрема, на віртуальні активи, щодо яких ухвалою чи рішенням слідчого судді, суду визначено необхідність арешту майна.

Таким чином, законодавцем передбачена безпосередня можливість накладення арешту на віртуальні активи, за наявності підстав визначених першою та другою частинами статті 170 КПК України.

З аналізу судової практики в Єдиному державному реєстрі судових рішень вбачається, що найбільш розповсюдженими підставами для накладення арешту на криптовалютні активи здебільшого є мета забезпечення збереження речових доказів, а також мета забезпечення спеціальної конфіскації.

При цьому, аналізуючи судові рішення щодо накладення арешту на криптовалютні активи з метою збереження речових доказів (п. 1 ч. 2 ст. 170 КПК України) виявлено ряд алогічних тверджень щодо самої можливості накладення арешту на криптовалютні активи з метою збереження речових доказів, а також невідповідність висновків суддів щодо наявності підстав накладення такого арешту.

Так, ч. 3 ст. 170 КПК України регламентовано, що у випадку, передбаченому пунктом 1 частини другої ст. 170 КПК України, арешт накладається на майно будь-якої фізичної або юридичної особи за наявності достатніх підстав вважати, що воно відповідає критеріям, зазначеним у статті 98 КПК України.

В свою чергу, у статті 98 КПК України законодавець визначив, що речовими доказами є матеріальні об’єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об’єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

При цьому, вважаємо раціональною позицію відповідно до якої матеріальними об’єктами є ті об’єкти, що сприймаються за допомогою сенсорних засобів спостереження, що притаманні матеріальному об’єкту [11, с. 187]. Водночас, нематеріальна (електронна) форма криптовалютного активу, як такого, що має віртуальну (електронну) форму, очевидно не відповідає базовому критерію відношення такого активу саме до речових доказів.

Зазначимо, що у доктрині кримінального процесуального права існує позиція відповідно до якої, незважаючи на електронну форму віртуального активу (різновидом якого є криптовалютні активи), такий актив може бути речовим доказом у електронній формі, а у випадках, коли органом досудового розслідування вилучаються відкриті та закриті ключі криптовалютних активів у паперовій формі, то такі активи не мають електронної форми, а самі по собі паперові записи є річчю матеріального світу, еквівалент якої існує у децентралізованому блокчейні [12, с. 77].

Вважаємо таку позицію необґрунтованою, виходячи насамперед з різної правової природи об’єктів, які мають електронну (нематеріальну) форму та матеріальних об’єктів, визначених ст. 98 КПК України. Зазначимо, що вилучення органом досудового розслідування відкритих та закритих ключів криптовалютних активів у паперовій формі, або в будь-якій іншій матеріальний формі,

беззаперечно призводить до визнання таких об'єктів речовими доказами, наприклад визнання речовим доказом аркуша паперу із зазначення seed-фрази, яка забезпечує доступ до управління холодним гаманцем, або ж безпосередньо самого носія на якому зберігаються віртуальні активи (холодного гаманця), чи мобільного телефона на якому знаходиться додаток із керування криптовалютними гаманцями.

Проте, у такому випадку орган досудового розслідування отримує лише доступ до елементів забезпечення керування віртуальними активами, при цьому сам криптовалютний актив залишається різновидом цифрової речі, яка передається та зберігається в електронному вигляді з використанням технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології, тобто має нематеріальну форму.

У цьому аспекті акцентуємо увагу на Ухвалі слідчого судді Оболонського районного суду міста Києва у справі № 756/7989/25, де слідчий суддя не погодився із позицією прокурора щодо можливості накладення арешту на криптовалютні активи саме з метою збереження речових доказів, чітко вказавши, що визначальним критерієм речових доказів є їх «матеріальність», тобто належність до об`єктів матеріального світу, проте сукупність ознак, які детермінують криптовалюту, як різновид віртуального актив свідчать про її нематеріальну форму [13].

Також на підтвердження вищезазначеної позиції щодо логічності визнання об'єктів, які забезпечують доступ до управління криптовалютними активами, речовими доказами, наведемо Ухвалу Вищого антикорупційного суду у справі № 991/7610/24. Так, ухвалою задоволено клопотання детектива НАБУ та накладено арешт з метою забезпечення збереження речових доказів (шляхом заборони відчуження, розпорядження та користування) на мобільні телефони та ноутбуки на яких виявлено програмне забезпечення для управління крипто-активами (криптогаманцями) та нотатки щодо управління такими гаманцями [14].

Відтак, вважаємо існуючий підхід щодо можливості накладення арешту на криптовалютні активи з підстав передбачених п. 1 ч. 2 ст. 170 КПК України (з метою збереження речових доказів) алогічним, та таким, що суперечить формі криптовалюти, як віртуального активу. Зазначимо, що існуюча прогалина знаходиться у площині масштабної правової проблеми неналежного регулювання законодавцем питання щодо визначення та обсягу кримінального процесуального впливу на електронні (цифрові) докази, яка очевидно потребує розробки та імплементації у законодавство сучасних механізмів вирішення цього питання.

Проаналізувавши проблемне на нашу думку питання накладення арешту на криптовалютні активи з метою збереження речових доказів, вважаємо за доцільне проаналізувати також особливості накладення арешту на криптовалютні активи з метою застосування спеціальної конфіскації.

Вважаємо, що накладення арешту на криптовалютні активи з метою застосування спеціальної конфіскації, конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, є таким, що має свої особливості в аспекті специфічного та не врегульованого статусу віртуальних активів.

У цьому аспекті вважаємо за доцільне звернути увагу на дискусійне питання, яка лежить у площині правозастосування, а саме питання щодо належності доказів, якими сторона обвинувачення повинна обґрунтовувати необхідність накладення арешту на віртуальні активи. У першу чергу це стосується дотримання п. 3 ч. 2 ст. 171 КПК України, який вимагає зазначати у клопотанні про арешт майна документи, які підтверджують право власності на майно, що належить арештувати, або конкретні факти і докази, що свідчать про володіння, користування чи розпорядження підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, третіми особами таким майном.

Вже згадуваним нами у даній публікації Законом України «Про ринок віртуальних активів» передбачено підстави набуття права власності на віртуальні активи. Так, статтею 7 регламентовано, що право власності на віртуальний актив набувається за фактом емісії віртуального активу, вчинення правочину щодо віртуального активу, на підставі норм закону або рішення суду і підтверджуватись за фактом володіння особою засобом доступу до віртуального активу, зокрема у формі закритих криптографічних ключів , крім випадків, коли:

- засіб доступу до віртуального активу або віртуальний актив знаходиться на зберіганні у постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів відповідно до умов правочину між ним та власником цього віртуального активу;
- віртуальний актив передано на зберігання будь-якій особі відповідно до закону або рішення суду, що набрало законної сили;
- засіб доступу до віртуального активу набуто особою неправомірно.

Тобто, належними доказами права власності на віртуальний актив є, зокрема, докази, що підтверджують факт володіння ключем віртуального активу.

Важливо зазначити, що відповідно до позиції Верховного Суду колегією суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 676/2199/19 суд не має права визначати право власності за будь-якою особою, а спір про належність речей вирішується виключно в порядку цивільного судочинства, проте суд здійснює оцінку фактів та інформації, які підтверджують належність того чи іншого майна особі з метою прийняття відповідного рішення [15].

При цьому, відповідно до позиції Вищого антикорупційного суду, викладеної в ухвалі по справі № 991/8099/24: *«при виявленні та вилученні рухомих речей, які не підлягають державній реєстрації, мають враховуватися дія презумпції права власності за особою, яка володіє (реально панує, здійснює фактичний контроль над річчю corpus possessionis); спростування вказаної презумпції можливе за наявності беззаперечних доказів чи їх сукупності (рішення суду щодо визнання права власності за іншою особою, письмові докази, дата складання, яких мала місце до моменту вилучення та не викликає сумнівів, матеріали фото-, відеофіксації, речові докази тощо); показання свідків та пояснення зацікавлених осіб за умови обов`язкової письмової форми правочину не мають братися до уваги при вирішенні питання про спростування зазначеної презумпції; пояснення сторін оцінюються у співставленні з фактичними обставинами та наданими доказами»* [16].

Таким чином, українська судова практика, визначаючи належність права власності особи на той чи інший об'єкт цивільних прав виходить з концепції реального «фактичного» контролю над річчю в аспекті підтвердження власності на віртуальні активи, де-факто застосовуючи норми досі нечинного закону для подібних правовідносин. Так, Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду в ухвалі від 09.05.2023 у справі № 991/2399/23 також розглядала ситуацію, коли право власності на віртуальні активи доводилося слідчими через відображення їх у декларації відповідно до Закону України «Про запобігання корупції». Однак Апеляційна палата відкинула такий аргумент, пояснюючи, що порядок підтвердження власності на криптовалюту на той час не був врегульований, єдиним підтвердженням права власності на нього є факт існування у особи доступу до криптогаманця, тобто наявність приватного ключа до нього [17].

Проаналізувавши правові підстави арешту, як різновиду обмеження права власності у кримінальному процесуальному праві України, вважаємо за доцільне перейти до порівняльно-правового аналізу із відповідним законодавством Великої Британії, у якому детально врегульовані питання щодо підстав та методів обмеження права власності на криптовалютні активи.

Питання обмеження права власності на криптовалютні активи у Великій Британії регулюється Законом про економічні злочини та корпоративну прозорість (Economic Crime and Corporate Transparency Act), який створений з метою запобігання використанню компаній та інших корпоративних структур організованими злочинцями, шахраями, клептократами та терористами для зловживання відкритою економікою Великої Британії, а також з метою протидії економічним злочинам [17, с. 138].

Окрім зазначеного, вищевказаний закон регулює ряд питань пов'язаних із обмеження права власності на криптовалютні активи під час здійснення розслідування економічних злочинів, що регулюється Додатком 8 (Cryptoassets: confiscation orders) до зазначеного закону [18].

Так, розділом 47C вказаного додатку визначаються підстави вилучення та арешту криптовалютних активів. Зазначимо, що законодавець закріплює право компетентної особи накладати арешт на майно, якщо у нього є обґрунтовані підстави вважати, що воно пов'язане з криптоактивами. При цьому поняття «предмет, пов'язаний із криптоактивами» визначається максимально широко, адже це може бути не лише сам віртуальний або цифровий актив, а й будь-який матеріальний носій або речовий доказ, що забезпечує доступ до такого активу (наприклад, апаратний носій, файл із ключами). В свою чергу, розділ 127C встановлює, що арешт криптовалютних активів може бути реалізовано шляхом їх переведення до спеціального криптогаманця, який контролюється правоохоронним органом.

Акцентуємо увагу, що першочергове вилучення та арешт криптовалютного активу є попереднім заходом забезпечення, адже розділ 47J закону фіксує обов'язковий судовий контроль за продовженням строку арешту майна, що може бути пов'язаним із криптоактивами після 14 днів з дня вилучення такого активу.

Відмітимо, що британська модель демонструє детальну «процесуалізацію» заходів, пов'язаних із обмеження права власності на криптоактиви, та підкреслює важливість поетапного судового контролю в аспекті обмеження права власності на криптовалютні активи.

Висновки. Трансформація сучасної фінансової системи з паралельним інтегруванням у неї криптовалютних активів як різновиду віртуальних активів, безумовно, ставить нові виклики не лише в аспекті належного профільного регулювання відповідних правовідносин, а також формує нові та складні виклики перед кримінальною процесуальною доктриною, правозастосовними органами у сфері кримінального судочинства.

Зазначимо, що висвітлені у цій публікації правові проблеми в аспекті обмеження права власності на криптовалютні активи є комплексними, з огляду на специфічну правову природу віртуальних активів, процес їх створення, зберігання, розуміння базових принципів їх функціонування, що, як наслідок, впливає на фундаментальні аспекти кримінального провадження, а також застосування належної правової процедури до власників таких активів з одночасним забезпечення балансу між приватними та публічними інтересами. Аналіз, проведений у даній публікації, свідчить про наявність ряду проблемних питань в аспекті правозастосовної практики на території України, зокрема, у питаннях щодо накладення арешту на криптовалютні активи з метою збереження речових доказів, що не відповідає правовій природі криптовалюти як віртуального активу.

При цьому, зазначена правова проблема є складовою більш широкого питання, пов'язаного з оцінкою та регламентацією визначення електронних доказів у кримінальному процесуальному праві, що безумовно потребує належного законодавчого розмежування із класичними речовими доказами.

Питання ж обмеження права власності на криптовалютні активи з підстав застосування до таких активів конфіскації потребує вчинення ретельного аналізу з точки зору встановлення реального власника таких активів, через, наприклад, застосування концепції фактичного контролю над річчю *«corpus possessionis»,* що має на меті встановлення реального контролера таких активів, а відтак і застосування належної правової процедури та недопущення необґрунтованого обмеження права власності, а також ефективної реалізації завдань кримінального провадження. Відмітимо, що такий підхід застосовується у судовій практиці Вищого антикорупційного суду, а прийняття профільного закону про регулювання віртуальних активів ймовірно остаточно закріпить подальшу реалізацію саме такої концепції визначення реального (фактичного) контролеру віртуальних активів, в тому числі криптовалюти.

Аналіз законодавства Великої Британії в аспекті обмеження права власності на криптовалютні активи демонструє наявність більш ретельних підходів до цього питання шляхом посилання функції судового контролю за ефективністю арешту криптовалютних активів, проте застосування такого підходу в українській правозастосовній практиці не виглядає можливим через відмінну концепцію застосування арешту як заходу забезпечення кримінального провадження. Так, накладення арешту на ті чи інші об'єкти у кримінальному процесуальному праві України передбачає наявність судового контролю на етапі безпосереднього накладення такого арешту на підставі судового рішення, апеляційного оскарження накладення арешту, а також розгляду клопотання про скасування арешту в порядку статті 174 КПК України. Проте, британській підхід передбачає наявність проміжного судового контролю зі спливом строків розслідування, а також подальшого розвитку досудового розслідування (в Україні такий підхід застосовується у разі розгляду питання продовження запобіжного заходу з одночасною оцінкою наявності ризиків передбачених ч. 1 ст. 177 КПК України).

Відмітимо, що подальший розвиток профільного регулювання віртуальних активів вирішить низку відкритих питань, пов'язаних з обмеженням права власності на криптовалютні активи, але знову ж таки фундаментальним аспектом обґрунтованого обмеження має бути забезпечений розумінням українським судами правової природи віртуальних активів, що в свою чергу пов'язаний з постійним підвищенням кваліфікації суддями та представниками правоохоронних органів нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The 2025 Global Adoption Index: India and the United States Lead Cryptocurrency Adoption. URL: https://www.chainalysis.com/blog/2025-global-crypto-adoption-index.
2. Давлатов Ш.Б., Подгорна А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне привласнення віртуальних активів. *Правова позиція,* № 3 (44), 2024. С. 69–74. URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2024/3/14.pdf.
3. Михайленко В.В. Застосування належної правової процедури як завдання кримінального провадження. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія «Право». 2020. С. 1–17 URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20mvvzkp.pdf.
4. Тіпкін-Головко Н.О. Поняття та правова природа криптоактивів: українській та іноземні підходи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія «Юридичні науки» / Том 35 (74) № 5, 2024. С. 19–25. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/5_2024/6.pdf.
5. Tuğçe Oral. Legal Nature of Cryptocurrencies in Comparative Law, Use of Them in Contracts and for Performance Purposes and Investing Cryptocurrencies in Commercial Companies as Share Capital in Turkish Law. *Juridical Tribune – Review of Comparative and International Law*. Volume 15, Issue 1, March 2025. P. 184-203. URL: https://tribunajuridica.eu/arhiva/y15v1/9.pdf.
6. Coinmarketcap . URL: https://coinmarketcap.com.

7. Проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» від 24.04.2025: № 10225-д: станом на 03.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/c8b16459-446f-4318-8404-5e7e10366a01.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651 від-У1 від 13.04.2012 (редакція від 01.01.2024, підстава – 3509-IX, 3513-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
9. Карпенко М.О., Вартовнік О.М. Право власності у кримінальному провадженні крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*, № 6 частина 2, 2019 рік. С. 150–155. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/6_2019/part_2/26.pdf.
10. Кіцен Н.В. Обмеження права власності під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Наше право. № 1, 2021. С. 108–113. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/03/108-_Kitsen.pdf.
11. Шеховцов Р.М., Кудінов С.С. Речові докази та інші матеріальні об'єкти, що отримуються в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій: проблеми визначення та використання в кримінальному провадженні. *Південно український часопис*, № 2. 2015. С. 186–190. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5327/1/Pupch_2015_2_57.pdf.
12. Козій В.В. Конфіскація криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судового рішення у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза.* № 69. 2024. С. 72–84. URL: https://digest.kndise.gov.ua/konfiskatsiia-kryptovaliuty-virtualnykh-aktyviv-pid-chas-vykonannia-sudovykh-rishen-u-kryminalnomu-provadzhenni.
13. Ухвала Оболонського районного суду міста Києва у справі № 756/7989/25 від 06.06.2025. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127942723.
14. Ухвала Вищого антикорупційного суду у справі № 991/7610/24 від 21.08.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121203849.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 676/2199/19 від 09.04.2020. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121780324.
16. Ухвала Вищого антикорупційного суду у справі № 991/8099/24 від 17.06.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121780324.
17. Jeremy Horder. Corporate criminal liability under the Economic Crime and Corporate Transparency Act 2023. Legal studies (2025), 45, p. 133–148. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/F7D0E827CC261F8B77898617CB687573/S0261387524000461a.pdf/corporate-criminal-liability-under-the-economic-crime-and-corporate-transparency-act-2023.pdf.
18. Economic Crime and Corporate Transparency Act 2023 : Act of Parliament (UK) of 26 October 2023 № 2023: станом на 01 вересня 2025. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/56/schedule/8.

УДК 343.983:159.9:174.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.21

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ У ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Грачук В.С.,
доктор філософії (PhD),
ст. викладач кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки,
поліграфолог
ORCID: 0009-0002-1696-2485

Чупринський Б.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0001-8015-9908

Карпінська Н.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки,
психолог, медіатор
ORCID: 0000-0001-9658-3623

Грачук В.С., Чупринський Б.О., Карпінська Н.В. Особливості формування психологічної стійкості у працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена аналізу особливостей формування психологічної стійкості у працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану. Мета статті – здійснити комплексний аналіз психологічної стійкості працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану, охоплюючи її теоретичні основи, практичні механізми формування та систему післякризового супроводу. В процесі наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, системний підхід, моделювання. Результати дослідження показують, що психологічна стійкість правоохоронців у контексті воєнного стану формується як динамічний конструкт, що поєднує нейрофізіологічні, когнітивні та соціокультурні чинники. У роботі доведено, що полівагальна теорія дозволяє зрозуміти еволюційно зумовлені моделі реагування, а сучасні когнітивні парадигми акцентують на важливості саморегуляції як ключової передумови ефективного подолання стресу. Зроблено висновок, що резилієнтність не є сталою рисою особистості, а розвивається шляхом взаємодії біологічних потенціалів з індивідуально сформованими ціннісними орієнтирами й копінг-стратегіями, які спільно визначають межі зони психологічної стабільності працівника. У практичному вимірі дослідження показано, що підвищення психологічної стійкості досягається через систематичні тренування, які відтворюють бойові ситуації, у поєднанні з техніками швидкої саморегуляції. Доведено, що завдяки розвитку нейром'язової пам'яті, зниженню латентності ухвалення рішень та підтриманню злагодженої командної взаємодії зменшується ризик професійних помилок. Визначено, що багаторівнева система психологічного моніторингу (скринінги, дебрифінги) сприяє створенню сталої культури психологічної безпеки в правоохоронних структурах. Практичне значення дослідження полягає у розробці ефективної інтегрованої моделі підвищення психологічної стійкості правоохоронців для забезпечення їхньої готовності діяти в умовах воєнних і кризових ситуацій.

Ключові слова: психологічна стійкість, правоохоронці, воєнний стан, резилієнтність, стресостійкість.

Grachuk V.S., Chuprynskyi B.O., Karpinska N.V. Peculiarities of developing psychological resilience in law enforcement officers under martial law.

The article analyzes the peculiarities of developing psychological resilience in law enforcement officers under martial law. The aim of the article is to conduct a comprehensive analysis of psychological resilience in law enforcement personnel operating under martial law, covering its theoretical foundations, practical mechanisms of development, and the post-crisis support system. The study employed general scientific methods of cognition: analysis, synthesis, comparison, generalization, a systemic approach, and modeling. The research findings show that psychological resilience in law enforcement officers under martial law is formed as a dynamic construct that integrates neurophysiological, cognitive, and sociocultural factors. The study demonstrates that the polyvagal theory helps to understand evolutionarily conditioned response patterns, while modern cognitive paradigms emphasize the importance of self-regulation as a key prerequisite for effective stress management. It is concluded that resilience is not a fixed personality trait but develops through the interaction of biological potential with individually shaped value orientations and coping strategies that jointly define the boundaries of an officer's psychological stability zone. On a practical level, the study shows that psychological resilience can be enhanced through systematic training that simulates combat situations in combination with rapid self-regulation techniques. It has been proven that developing neuromuscular memory, reducing decision-making latency, and maintaining coordinated teamwork help reduce the risk of professional errors. The research identifies that a multi-level system of psychological monitoring (screenings, debriefings) contributes to the creation of a sustainable culture of psychological safety within law enforcement agencies. The practical value of the study lies in the development of an effective integrated model for strengthening the psychological resilience of law enforcement personnel to ensure their readiness to act in wartime and crisis situations.

Key words: psychological resilience, law enforcement officers, martial law, resilience, stress resistance.

Постановка проблеми. У сучасних умовах повномасштабної війни, коли воєнна агресія поєднується з інформаційно-психологічним тиском, забезпечення психологічної стійкості працівників правоохоронних органів набуває особливої значущості. Ці фахівці щоденно стикаються з надвисокими ризиками, нестабільністю, необхідністю ухвалення рішень у невизначених обставинах, а також з наслідками психологічного та фізичного виснаження. В таких умовах психологічна стійкість виступає не лише характеристикою індивідуальної витривалості, а й критичним чинником функціональної надійності системи безпеки держави в цілому.

Наукове осмислення феномену психологічної стійкості вимагає міждисциплінарного підходу, який об'єднує знання психології стресу, нейрофізіології, теорії адаптації, професійної підготовки та кризового супроводу. Актуальність теми обумовлена необхідністю побудови ефективної, багаторівневої системи підготовки й підтримки правоохоронців, яка дозволить не лише зберігати їхню працездатність у надскладних обставинах, а й забезпечувати їх поступову реінтеграцію у мирне середовище після завершення бойових завдань.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Питання особливостей формування психологічної стійкості у працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану є достатньо дослідженим у вітчизняній науковій літературі. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення високої психологічної готовності та витривалості співробітників у надзвичайних умовах, спричинених війною.

Значний вклад у розвиток дослідження мають такі автори як С.С. Андрієнко [1], який акцентує увагу на системному підході до психологічної підготовки правоохоронців в умовах гібридної війни, розкриваючи не лише організаційні, а й психологічні аспекти адаптації. О.О. Заболотна [2] фокусує увагу на емоційному вигоранні працівників поліції, що є одним із ключових чинників зниження психологічної стійкості. Г.В. Звірянський [3] пропонує конкретні техніки розвитку стресостійкості, які використовуються в навчальному процесі. З. Кісіль та О. Стасюк [4] підкреслюють важливість професійно-психологічної підготовки як основи стійкості до стресу та кризових ситуацій.

О.М. Кокун та співавтори [5] надають методичні рекомендації щодо формування готовності військовослужбовців, які в умовах бойових дій мають багато спільного з функціонуванням поліцейських. Важливою є також робота Р.М. Литвинова [6], де досліджено психологічну стійкість спецпризначенців КОРД як фактор готовності до ризику. О.М. Мохорєва [7] акцентує на значенні психологічного супроводу у збереженні професійного здоров'я співробітників поліції в умовах війни. О. Сафін [8] розглядає посттравматичну підтримку, що дозволяє ширше подивитись на тему через призму реадаптації. В.М. Синенький, М.Д. Курляк та А.Я. Крук [9] комплексно аналізують як вітчизняний, так і закордонний досвід у розвитку стресостійкості. Л. Тютюнник [10] звертає увагу на бойовий стрес та пропонує підходи до подолання його психотравмуючих наслідків.

Для дослідження також використовувалася експертна література, що представлена сучасними публікаціями в онлайн-виданнях: зокрема, актуальні матеріали наукових конференцій, електронні журнали профільних установ та методичні посібники з підготовки кадрів у сфері безпеки.

Попри достатню кількість літератури з даної теми, відчувається нестача систематизованого матеріалу з теми дослідження, а тому із використанням різних методів наукового пізнання було проаналізовано, погруповано, систематизовано інформацію і подано у світлі теми дослідження.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз психологічної стійкості працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану, охоплюючи її теоретичні основи, практичні механізми формування та систему післякризового супроводу. Для досягнення цієї мети будуть виконані наступні **завдання**: з'ясувати міждисциплінарні підходи до трактування стійкості як динамічного психофізіологічного ресурсу; проаналізувати практичні стратегії підготовки до дії в умовах бойового стресу; охарактеризувати моделі психологічної допомоги та післякризового відновлення, що забезпечують функціональну спроможність і тривале професійне благополуччя правоохоронця.

Виклад основного матеріалу. Психологічна стійкість правоохоронця – багатовимірний конструкт, у якому біологічні, когнітивні та соціокультурні чинники вибудовуються у гнучку систему протидії деструктивному впливові бойового та інформаційного середовища. Її ядром постає здатність нервової системи підтримувати цілісність поведінки, коли зовнішній стресор перевищує звичні адаптаційні межі, але індивід, спираючись на заздалегідь підготовлений набір регуляційних механізмів, зберігає ефективність діяльності й моральний орієнтир [4].

Методики розвитку стійкості в поліцейській підготовці інтегрують когнітивно-поведінкові інтервенції, майндфулнес і фізичну витривалість у єдиний навчальний цикл. Враховуючи гіпердискретність бойового стресу, симуляційні вправи переводять набуті навички з декларативного у процедурний рівень, а регулярний психічний скринінг та доступність консультативної допомоги забезпечують раннє виявлення вигоряння та корекцію дисфункційних схем мислення [3].

Практична складова формування психологічної стійкості працівників правоохоронних органів реалізується як багатофазний процес, що охоплює спеціалізовані тренування, методики саморегуляції, системи колегіальної підтримки та довгострокове психологічне спостереження. Саме збалансоване поєднання цих компонентів мінімізує ризик операційних помилок і забезпечує готовність особового складу діяти в умовах високоінтенсивної невизначеності повномасштабного вторгнення [1].

Прикладні аспекти формування стійкості базуються напоєднанні біологічних і психосоціальних механізмів. Безпосереднє впровадження цих знань реалізується через психотехніки, зокрема методи «заземлення», які повертають увагу до сенсорного «тут-і-тепер» та відновлюють кортикальний контроль над вегетативними реакціями. У моменті це досягається за допомогою напруження-розслаблення м'язів, фокусування на просторових контурах об'єктів або ритмізованого дихання, що дозволяє оперативно деактивувати надмірну симпатичну активацію. Така стабілізація перезапускає соціально-комунікативний контур, виводячи свідомість з режиму «бий / тікай» до функціонального стану. У довшій перспективі психофізіологічну пластичність підтримують стратегії еко-, ко-, само- та теорегуляції, які забезпечують сталі джерела ресурсного відновлення [4].

Поряд із цим, системна психологічна підготовка набуває вирішального значення. Вона має формувати вміння оперативного самоконтролю, інгібіції імпульсивних реакцій, зниження емоційної реактивності та критичного сприйняття пропаганди. Це дозволяє зменшити ймовірність дистрес-індукованих помилок під час виконання бойових завдань у ситуації підвищеного когнітивного навантаження [1].

Послідовні тренування ускладнених сценаріїв значно розширюють «зону стабільності» – діапазон умов, у яких навантаження сприймається як еустрес, а не дистрес, і не блокує професійну діяльність. Саме ця зона, а не абстрактна «витривалість», є маркером справжньої бойової готовності [5].

Формування психологічної готовності, за вітчизняними концепціями Кокуна О.М., Мороз В.М., Пішко І.О., Лозінської Н.С., здійснюється в межах триєдиної системи, яка охоплює мотиваційно-смисловий, когнітивно-поведінковий та емоційно-вольовий рівні (рис. 1).

На думку Литвинова Р.М., критично важливим є додатковий рівень – тренування готовності до зовнішніх стресових факторів за допомогою високореалістичних симуляцій. Повторне безпечне відтворення кризових сценаріїв дозволяє знижувати поріг страху, тренувати нейром'язову пам'ять і формувати міжособистісну довіру, що в сукупності зменшує когнітивне навантаження та забезпечує колективну психологічну безпеку [6].

Ключовим стартовим етапом є тренування з моделюванням бойових сценаріїв: повторюване й контрольоване відтворення критичних інцидентів знижує поріг реактивності, формує нейром'язову пам'ять, зміцнює командну координацію та скорочує латентність ухвалення рішень, що безпосередньо підсилює ефективність підрозділів у міських боях і контрдиверсійних операціях [1].

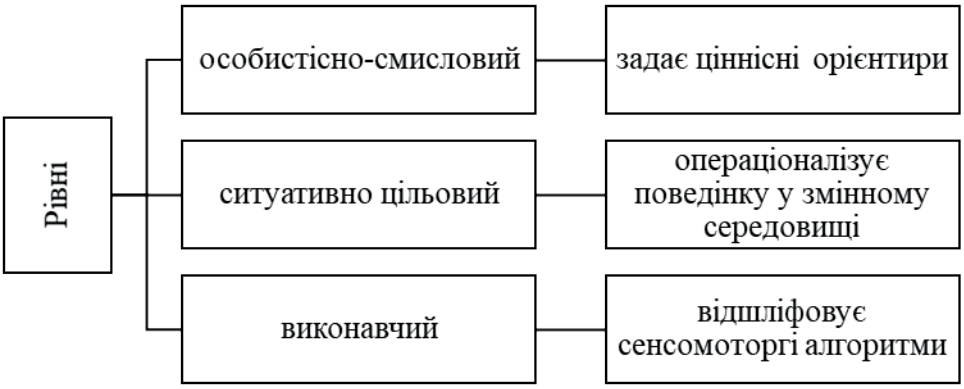

Рис. 1. Рівні формування психологічної готовності

Паралельно працівників навчають технік швидкої саморегуляції – ритмізованого дихання, когнітивної переоцінки та коротких сеансів м'язового релаксу. Ці інтервенції не лише відновлюють вегетативний баланс після пікових навантажень, а й підвищують суб'єктивний контроль над емоційними реакціями, скорочуючи період від стресового тригера до повернення у «фокус задачі» [1].

Ключовим у щоденній службі залишається багаторівнева підтримка: індивідуальні консультації, групові дебрифінги та кризове втручання, які інтегруються в офіційну структуру підрозділу. Психологічний контакт знизує бар'єр стигматизації, а групова рефлексія створює простір для нормалізації емоцій та взаємного підкріплення, що прямо корелює з пониженням показників відкладеного ПТСР [7].

На профілактичному рівні особливе значення має довготривалий моніторинг психоемоційного стану працівників після ротацій. Регулярне проведення психічних скринінгів у поєднанні з методами когнітивно-поведінкової терапії дає змогу своєчасно виявляти початкові ознаки тривожних і депресивних станів, водночас забезпечуючи поступову десенсибілізацію до травматичних спогадів та знижуючи ризик розвитку соматичних ускладнень [1].

Проте ефективність цього підходу значною мірою залежить від вчасного розпізнання симптоматики емоційного вигорання, яка у правоохоронців воєнних підрозділів часто набуває прихованих форм. Її прояви – хронічна втома, ригідність емоційних реакцій, зниження когнітивної гнучкості – нерідко сприймаються як побутове виснаження. В сукупності вони підривають стійкість системи професійних переконань і здатність до адаптивного прийняття рішень, підвищуючи ризик помилок у тактично складних умовах [2].

Як зазначає Тютюнник Л., ефективним запобіжником вигоряння виступає розвиток адаптивних копінг-стратегій. Згідно з даними емпіричних спостережень, поєднання проблемно-орієнтованого підходу з помірною соціальною підтримкою оптимізує когнітивні ресурси та водночас зберігає емоційну стабільність. Натомість домінування уникання чи прокрастинації з часом корелює зі зростанням дистресу й адиктивних поведінок [10].

Щоб узагальнити ці підходи, їхню логічну послідовність можна побачити у табл. 1.

Таблиця 1 – Багаторівнева система психологічної підтримки правоохоронців у бойових умовах

Рівень	Характеристика	Очікуваний результат
Стартовий етап	Тренування з моделюванням бойових сценаріїв, розвиток нейром'язової пам'яті, зниження реактивності, покращення командної координації та скорочення латентності рішень.	Зростання ефективності підрозділів у бойових умовах; зменшення ризику операційних помилок.
Техніки швидкої саморегуляції	Навчання ритмізованому диханню, когнітивній переоцінці, м'язовій релаксації для відновлення вегетативного балансу та підвищення емоційного контролю.	Швидке повернення до функціонального стану після стресу; стабілізація емоційного фону.
Багаторівнева підтримка	Система консультацій, дебрифінгів і кризових втручань, інтегрована у підрозділ, що сприяє зниженню стигми та нормалізації емоцій.	Зниження рівня ПТСР; підвищення згуртованості та психологічної безпеки в колективі.

Довготривалий моніторинг психоемоційного стану	Регулярні психічні скринінги після ротацій, застосування когнітивно-поведінкової терапії для виявлення і корекції тривожних та депресивних станів, зменшення ризику ПТСР.	Рання діагностика психічних порушень; профілактика хронізації станів та соматизації.
Розвиток адаптивних копінг-стратегій	Стимулювання проблемно-орієнтованих копінг-стратегій та соціальної підтримки з метою збереження когнітивних ресурсів і емоційної стабільності.	Підвищення стресостійкості; зниження ризику вигорання та деструктивної поведінки.

Примітка: текст систематизовано автором на основі джерел [1; 2; 10]

Перехід від одного рівня до наступного функціонує як безперервний цикл «підготовка – дія – відновлення», що забезпечує адаптивну гнучкість підрозділу. Саме інтегрованість етапів дозволяє перевести ситуативні інтервенції у стійку організаційну культуру турботи про психічне здоров'я [7].

Синергізм практичних технік виявляється у тому, що опрацювання емоцій через дихальні або майндфулнес-протоколи у поєднанні з раціональною когнітивною переоцінкою конвертує негативний емоційний заряд у цілеспрямовану мотивацію дії. У підсумку правоохоронець не лише підтримує працездатність у критичний момент, але й поступово зміцнює власну резилієнтність, перетворюючи зовнішній стресор на стимул професійного та особистісного зростання [2].

Комплексне впровадження описаних практичних підходів водночас зміцнює психологічну готовність особового складу та поступово формує в службі нову норму, де піклування про ментальне здоров'я є невід'ємною частиною професійної культури. Саме поєднання всіх елементів – від профілактичних скринінгів і майндфулнес-протоколів до кризових інтервенцій – забезпечує їхню максимальну ефективність, перетворюючи психологічну безпеку на рівнозначний компонент службової готовності поряд із фізичним захистом [1].

У відповідь на виклики повномасштабної війни в Україні було адаптовано низку ефективних зарубіжних практик психологічної підтримки правоохоронців. Зокрема, у навчальні програми інтегровано симуляційні тренінги за зразком сценарного моделювання критичних ситуацій, а також методики стрес-менеджменту, запозичені з досвіду США. У службову підготовку включено когнітивно-поведінкові інтервенції, майндфулнес, дихальні техніки та тілесно-орієнтовані вправи, які спрямовані на зниження реактивності нервової системи й оперативне відновлення функціонального стану [9].

У сфері післяротаційної підтримки застосовуються регулярні психічні скринінги, мобільні кризові інтервенції та програми сімейного залучення до реабілітації, що базуються на європейських моделях. Такі заходи допомагають попереджати дезадаптацію та формують культуру психологічної безпеки в підрозділах, де ментальне здоров'я розглядається як складова службової ефективності [9].

У сучасних бойових умовах ефективність правоохоронців визначається не лише фізичною витривалістю та технічною підготовкою, а й рівнем сформованої психологічної стійкості. У цьому контексті психологічна допомога не є додатковою опцією, а виступає структурною необхідністю, що прямо визначає межу між адаптивною мобілізацією та дезорганізацією. Досвід показує: коли підтримка відсутня, гострий стрес швидко хронізується, підвищуючи ризики ПТСР, депресії й вигоряння і, відповідно, послаблюючи боєздатність підрозділу [1].

Розробляючи стратегії відновлення в умовах війни, варто опиратися на дослідження О. Сафіна, який запропонував поетапну парадигму післякризового відновлення. Відповідно до його підходу, відновлення правоохоронця розгортається у три ключові фази. На першому етапі військові частини та комісаріати здійснюють первинну психодіагностику, фіксуючи ознаки гострої стресової реакції або емоційного виснаження [8].

Другий етап передбачає середньострокову реабілітацію у відомчих санаторіях і спеціалізованих медичних центрах, де реалізується психотерапевтична стабілізація й фізіологічне відновлення [8].

Завершальна фаза охоплює глибинну терапію у спеціалізованих державних і недержавних установах із залученням членів сім'ї, що сприяє формуванню нових внутрішніх опор і відновленню міжособистісних зв'язків. Згідно зі світовою практикою, оптимальна тривалість такого курсу становить щонайменше одинадцять тижнів, протягом яких відбувається когнітивна переробка травми та формування нової самоідентичності ветерана [8].

Наступним логічним кроком стратегії є реалізація комплексу реабілітаційних втручань, до яких входять індивідуальна й групова психотерапія, сімейне консультування, біологічний зворотний зв'язок, фізіотерапія та фармакотерапія. Ці заходи не обмежуються купіруванням симптоматики, а орієнтовані на глибинну когнітивну трансформацію – інтеграцію бойового досвіду без руйнівного емоційного тиску, відновлення цілісної ідентичності та соціальних ролей [8].

Паралельно відбувається адаптація функцій військового психолога залежно від контексту: у зоні бойових дій пріоритетними є екстрені інтервенції, тоді як у тилу домінує планова психодіагностика, профілактична й корекційна робота. Такий розподіл дозволяє підтримувати боєздатність особового складу та водночас створювати стабільний соціально-психологічний мікроклімат, у якому беруть участь також родини, що запобігає вторинній соціальній ізоляції комбатанта [8].

Розуміння стійкості як емоційно-когнітивного процесу включає аналіз копінг-стратегій, що активуються під час хронічного стресу. Емпіричні дані Л. Тютюнника вказують, що соціальна підтримка ефективна лише за умови її відповідності потребам індивіда. Домінування копінг-механізмів уникання чи прокрастинації веде до зростання емоційної напруги та ризику дезадаптації. Формування резилієнтності потребує балансу між зовнішньою підтримкою та внутрішніми ресурсами самовідновлення, які слід розвивати у процесі службової підготовки. [10].

Отже, саме цілісна та послідовно вибудувана система відновлення – від негайної кризової підтримки до довготривалого психосоціального супроводу – дозволяє повернути правоохоронця до повноцінної служби та цивільного життя без втрат для його психічного здоров'я й безпеки суспільства. Це підтверджує вирішальне значення комплексного підходу в організації психологічної допомоги [1].

Висновки. Синтезуючи результати теоретичного аналізу, можна констатувати, що психологічна стійкість правоохоронця в умовах воєнного стану постає як динамічна інтеграція нейрофізіологічних, когнітивних та соціокультурних детермінант. Полівагальна рамка пояснює еволюційно ієрархічні стратегії реагування, тоді як сучасні когнітивні моделі демонструють, що критичною ланкою стресостійкості є здатність підтримувати саморегуляцію, трансформуючи дистрес у функціональний еустрес. Отже, ключове теоретичне положення полягає в тому, що резилієнтність не є фіксованою рисою, а формується як результат взаємодії біологічних ресурсів із набутою системою ціннісних орієнтирів і копінг-стратегій, що разом визначають межі «зони стабільності» працівника.

На практичному рівні ефективність стратегії забезпечують комплексні тренування, які моделюють високоінтенсивні бойові сценарії та поєднані з техніками швидкої саморегуляції. Формування нейром'язової пам'яті, скорочення латентності ухвалення рішень і підтримка командної координації мінімізують ризик операційних помилок, тоді як багаторівнева система скринінгів і дебрифінгів перетворює ситуативні втручання на сталу культуру психологічної безпеки. Практичний висновок полягає у тому, що лише інтеграція когнітивно-поведінкових, майндфулнес-та фізичних протоколів у щоденну діяльність підрозділів створює умови для стійкого підвищення оперативної готовності.

Післякризове відновлення завершує цей цикл, перетворюючи гостру реакцію на травму в поступову реадаптацію через багатоступеневу систему реабілітаційних програм, які охоплюють індивідуальну та сімейну психотерапію, фармакологічну підтримку й соціальне повернення. Глибинна когнітивна переробка травматичного досвіду доповнюється міжнародними протоколами (КПТ, майндфулнес, каністерапія), що доводять свою ефективність у зниженні відкладених психічних розладів. Така інтегрована модель гарантує відновлення ресурсу правоохоронця й забезпечує його готовність функціонувати як у мирному середовищі, так і в разі повторної мобілізації, тим самим зміцнюючи загальну психологічну безпеку силових структур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрієнко С.С. Психологічна підготовка та підтримка співробітників правоохоронних органів в умовах гібридної війни. *Економіка, управління та адміністрування*, 2024, № 4(110), 103–108. URL: https://doi.org/10.26642/ema-2024-4(110)-103-108.
2. Заболотна О.О. Емоційне вигорання працівників поліції в умовах воєнного стану. 2024. URL: https://studbase.kubg.edu.ua/article/8294.
3. Звірянський Г.В. Техніки стресостійкості у професійній підготовці поліцейських під час воєнного стану в Україні. 2024. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/db4729fd-8dd2-4d75-b34e-c58292a566c9/content.
4. Кісіль З., Стасюк О. Професійно-психологічна підготовка поліцейського. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 404 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5233/3/ProfPsyxolPidgotPolic_5-4-23.pdf.
5. Кокун О.М., Мороз В.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злагодження: метод. посіб. 7БЦ, 2021. 170 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/726799/1/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1_%20%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%A0%D0%A2_ISBN.pdf.
6. Литвинов Р.М. Психологічна стійкість як ключовий фактор готовності до ризику спецпризначенців КОРД у бойових умовах. Правова доктрина, правоутворення та правозастосування: проблеми зв'язку та шляхи розвитку, 2024. URL: https://doi.org/10.71404/PPSS.2024.2.46.

7. Мохорєва О.М. Психологічний супровід працівників поліції в умовах війни. Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів: зб. матеріалів III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 жовт. 2022 р.). Київ, 2022, 195–197. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/b6ed52e0-0f37-4ab7-a578-c59e0933b360.
8. Сафін О. Реабілітація та реадаптація учасників бойових дій: психологічний дискурс. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України.* Серія: Психологічні науки, 2019, № 2(13). URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/12484/1/178-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-562-1-10-20200220.pdf.
9. Синенький В.М., Курляк М.Д., Крук А.Я. Психологічні чинники розвитку стресостійкості працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2024, № 2. URL: https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-2-10.
10. Тютюнник Л. Бойовий стрес та шляхи подолання його психотравмуючих наслідків*. Вісник Національного університету оборони України*, 2020, № 55(2), 106–115. URL: https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-106-115.

УДК 343.121.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.22

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Жевнєров І.М.,
аспірант кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID: 0009-0006-2534-1575

Жевнєров І.М. Доступ до правосуддя: загальнотеоретичний та кримінальний процесуальний аспект.

У статті здійснено комплексне дослідження категорії «доступ до правосуддя», що є одним із індикаторів рівня демократії та додержання принципу верховенства права у державі, а також невід'ємним елементом права на судовий захист. Визначено, що у науковій літературі ця категорія розглядається з різних позицій: як суб'єктивне право особи, як загальна правова гарантія, як принцип кримінального процесу, як процесуальний режим або загальновизнаний міжнародний стандарт. Така розмаїтість позицій пояснюється багатогранністю самого правового явища, відсутністю нормативного визначення поняття та відображає намагання доктрини охопити усі його аспекти – від індивідуального рівня захисту людини до інституційного рівня забезпечення ефективності судової влади.

У роботі проведено аналіз дефініцій поняття «правосуддя», які сформувалися в юридичній науці, та з'ясовано їхнє значення для розуміння доступу до правосуддя. Особливу увагу приділено кримінальному провадженню, де доступ до правосуддя має специфічний зміст і прояв. Зроблено висновок, що засада здійснення правосуддя виключно судом охоплює всі судові стадії кримінального провадження, у межах кожної з яких правосуддя реалізується у формах, що відповідають її змісту й завданням. Доведено, що функція судового контролю, яку здійснює слідчий суддя на стадії досудового розслідування, не є правосуддям у власному значенні, адже не передбачає вирішення обвинувачення по суті.

Критично проаналізовано положення ст. 21 КПК України, яка закріплює одразу дві окремі засади кримінального провадження – доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень. Показано, що таке поєднання не відповідає логіці структури відповідної глави кримінального процесуального закону України, суперечить конституційним положенням та міжнародним стандартам, а також породжує термінологічну плутанину.

На основі узагальнення наукових позицій сформульовано авторське визначення поняття «доступ до правосуддя у кримінальному провадженні», яке охоплює два взаємопов'язані елементи: гарантовану законом можливість звернення до суду у передбачених процесуальних формах та право особи брати активну участь у судовому розгляді для забезпечення ефективного захисту своїх прав, свобод та законних інтересів.

Ключові слова: правосуддя, доступ до правосуддя, обов'язковість судових рішень, кримінальне провадження, засади кримінального провадження, судове провадження, судовий контроль.

Zhevnierov I.M. Access to justice: general theoretical and criminal procedure perspective.

This article offers a comprehensive analysis of the concept of "access to justice", which is widely regarded as an indicator of the level of democracy and respect for the rule of law within a state, as well as an essential component of the right to judicial protection. In legal scholarship, this concept has been approached from multiple angles: as an individual's right, as a general legal guarantee, as a principle of criminal procedure, as a procedural framework, or as a universal international standard. Such diversity of views reflects both the multifaceted nature of the phenomenon itself and the absence of a uniform legal definition, while also illustrating the doctrinal effort to capture all of its dimensions – ranging from the protection of individual rights to the institutional effectiveness of the judiciary.

The article examines various definitions of "justice" developed in legal theory and clarifies their relevance for understanding access to justice. Particular attention is devoted to criminal procedure, where access to justice acquires a specific meaning and form. It was concluded that the principle whereby justice is administered exclusively by the court extends to all stages of criminal proceedings, within each of which justice is carried out in forms consistent with its content and objectives. It is argued

that the function of judicial control exercised by the investigating judge at the pre-trial investigation stage cannot be equated with justice in its proper sense, as it does not involve adjudication of the charges on the merits.

A critical review is provided of Article 21 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which simultaneously enshrines two distinct principles of criminal procedure: access to justice and the binding force of judicial decisions. It is demonstrated that this combination does not correspond to the internal logic of the Code's structure, contradicts constitutional provisions and international standards, and generates terminological ambiguity.

Drawing on existing scholarly approaches, the author proposes a definition of "access to justice in criminal proceeding," which encompasses two interrelated elements: the legally guaranteed possibility of applying to a court in prescribed procedural forms, and the individual's right to actively participate in judicial proceedings in order to secure effective protection of their rights, freedoms, and legitimate interests.

Key words: justice, access to justice, binding force of judicial decisions, criminal proceeding, principles of criminal procedure, trial, judicial control.

Постановка проблеми. У демократичній правовій державі суд відіграє провідну роль у захисті прав і свобод людини і громадянина, а також у реалізації принципу верховенства права, згідно з яким людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Незалежність суду та його авторитет у суспільстві виступають важливими індикатором рівня демократії, що забезпечує ефективний захист особи від можливих порушень її прав, свобод та законних інтересів. Однак дієвість судового захисту прав і свобод людини і громадянина значною мірою залежить від того, наскільки в державі забезпечений доступ до правосуддя та суду та чи є такий доступ повноцінним, реальним та справедливим.

Аналіз наукових доробків вітчизняних та зарубіжних учених-юристів дає підстави стверджувати, що доступ до правосуддя як правова категорія викликає чимало дискусій. І на це є ряд причин. Насамперед, варто зазначити, що дотепер жоден вітчизняний чи міжнародний нормативно-правовий акт не дає чіткого визначення (дефініції) доступу до правосуддя, що значною мірою обумовлено складністю, багатогранністю та міжгалузевим характером цієї правової категорії. Суперечності посилюються ще й через законодавчу та доктринальну невизначеність меж доступу до правосуддя, а також через відсутність уніфікованих та загальноприйнятих критеріїв оцінки ефективності такого доступу на практиці. У сукупності ці та інші причини істотно ускладнюють формування єдиного сталого підходу до визначення сутності та змісту доступу до правосуддя, що, у свою чергу, і зумовлює актуальність проблематики та необхідність її наукової розробки.

Метою дослідження є з'ясування сутності та змісту категорії «доступ до правосуддя» у кримінальному провадженні, виявлення її специфіки порівняно з іншими видами судочинства.

Ступінь опрацювання проблематики. Питання забезпечення доступу до правосуддя привертає увагу значної кількості як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, однак у науковій літературі простежуються різні підходи до визначення та тлумачення змісту цього поняття. Зважаючи на міжгалузевий характер досліджуваної проблематики, вона розглядалася як у загальнотеоретичному вимірі (О. Балацька, І. Верба, О. Козакевич, А. Лужанський, О. Овчаренко, Н. Ясельська), так і у площинах процесуальних галузей права: адміністративного (А. Завидняк, Т. Іваненко, І. Колеснікова, Ю. Лукошкіна), господарського (О. Бєломєстнов, Ю. Павлюченко), цивільного (Т. Кучер, О. Ткачук, Н. Сакара). Особливості доступу до правосуддя у кримінальному провадженні стали предметом дослідження І. Вахліс, І. Гловюк, Н. Деркач, Ю. Івчук, О. Кучинської, О. Льошенко, Р. Степанюка, О. Шило, В. Шибіка та інших учених, наукові праці яких розкривають специфіку цієї категорії.

Виклад основного матеріалу. У найзагальніших рисах доступ до правосуддя можна визначити як гарантовану державою можливість особи звернутися до суду, ініціювати судовий розгляд та брати у ньому безпосередню активну участь з метою захисту своїх прав. Проте для обґрунтованого наукового аналізу варто розпочати із з'ясування сутності та значення поняття «правосуддя». Слід відзначити, що на сьогодні в юридичній науці та практиці вже сформоване теоретичне підґрунтя для сутнісної характеристики правосуддя, але зважаючи на відсутність нормативного визначення цього поняття, на доктринальному рівні воно тлумачиться по-різному: як основна функція суду, як форма його діяльності, як основне завдання судової влади, як форма її здійснення/реалізації, як вид державної діяльності тощо.

Традиційним є формально-процесуальний підхід, за яким правосуддя розглядається як «діяльність суду щодо розгляду і вирішення відповідних категорій справ з метою захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави» [1, с. 22]. На думку О. Овчаренко,

«правосуддя – це діяльність органів судової влади з розгляду й вирішення юридично значущих справ у встановленому законом порядку» [2, с. 31]. В. Решота, досліджуючи проблеми визначення основних понять у сфері здійснення правосуддя, вважає, що правосуддя – це «основне завдання органів судової влади, які повинні встановити істину у справі, прийняти обґрунтоване і неупереджене рішення, справедливо вирішити спір, захистити права, свободи і законні інтереси людини» [3, с. 124]. У свою чергу, А. Бевза визначає правосуддя як «єдину злагоджену діяльність державних судових органів, яка проходить у встановлених законом процесуальних формах, з урахуванням вимог справедливості, і полягає у встановленні фактичних обставин справи та з'ясуванні істини шляхом дослідження доказів, доводів сторін та закінчується ухваленням рішення в справі, що в свою чергу, належним чином забезпечило ефективний захист прав та охоронюваних інтересів особи» [4, с. 137]. Слід визнати, що остання наведена дефініція попри вказівки на ціннісні орієнтири (справедливість, захист прав) дещо переобтяжена процесуальними деталями. Крім того, викликає запитання словосполучення «державні судові органи», зважаючи на зміст ст. 124 Конституції України.

В. Комзюк, підкреслюючи надзвичайну важливість терміну правосуддя, вказує на необхідність його нормативного визначення і закріплення у розділі VIII Конституції України і пропонує таке його формулювання: «правосуддя – це вид державної діяльності, механізм реалізації судової влади, її основна функція, що полягає у розгляді і вирішенні в судових засіданнях судових справ, що здійснюється судами у формі цивільного, кримінального, адміністративного та господарського судочинства з дотриманням встановленої законом процесуальної форми та принципів» [5, с. 91]. Вагомою перевагою цього визначення є його комплексний характер із акцентом на суб'єкті діяльності, а також формальних та змістовних ознаках. Крім того, у концептуальних підходах ученого простежується узгодженість із правовою позицією Конституційного Суду України, висловленою в ухвалі від 14.10.1997 № 44-з по справі № 016/1241-97, де правосуддя визначено як «самостійну галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» [6].

Загальнотеоретичне розуміння правосуддя, хоча й формує необхідне підґрунтя для його дослідження, не дозволяє повною мірою врахувати специфіку його реалізації в окремих видах судочинства. Особливо це стосується кримінального провадження, яке має принципові відмінності від цивільного, господарського та адміністративного судочинства.

Так, І. Гловюк небезпідставно стверджує, що «правосуддям є така процесуальна діяльність, кінцевим рішенням якої є вирішення питання по суті висунутого обвинувачення / підозри, твердження про вчинення особою іншого суспільно-небезпечного діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність» [7, с. 483-485]. З точки зору О. Плахотнік, правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, що включає в себе судовий розгляд та вирішення у судовому засіданні питань кримінального провадження щодо встановлення винуватості обвинуваченої особи та прийняття відповідного судового рішення [8, с. 284]. Н. Сизо за результатами функціонального аналізу поняття правосуддя в кримінальному провадженні дійшла висновку, що це «правозастосовна діяльність суду, яка здійснюється у встановленій законом процесуальній формі з дотриманням засад кримінального провадження, спрямована на вирішення обвинувачення по суті й ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення» [9, с. 118].

Серед наведених вище найбільш переконливою видається дефініція, запропонована Н. Сизою, оскільки вона повною мірою відображає сутність поняття «правосуддя» та відповідає сучасним умовам його правового регулювання та реалізації. Відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Аналогічне положення закріплено і у ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [10], згідно якої «правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства». Зі свого боку ч. 1 ст. 30 КПК України вказує, що «у кримінальному провадженні правосуддя здійснюється лише судом згідно з правилами, передбаченими цим Кодексом». Як випливає з наведених норм, указана в аналізованій дефініції процесуальна діяльність суду відбувається власне у судовому провадженні, під яким у п. 24 ч. 1 ст. 3 КПК України розуміється «кримінальне провадження у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами». Як убачається, засада здійснення правосуддя виключно судом охоплює всі судові стадії кримінального процесу і не зводиться лише до судового розгляду у суді першої інстанції. Водночас у межах кожної із цих стадій правосуддя реалізується у формах, що відповідають її змісту й завданням, які підлягають вирішенню.

Проте кримінальне провадження не обмежується одним лише судовим провадженням, а відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК України включає в себе ще й досудове розслідування. На цій стадії, відповідно до положень КПК України, судова діяльність здійснюється слідчим суддею, що дає підстави окремим науковцям стверджувати, що у цьому випадку також здійснюється правосуддя. Однак має рацію І. Гловюк, яка стверджує, що «судова діяльність у досудовому провадженні є специфічною діяльністю, що не являє собою правосуддя, оскільки не відповідає його ознакам» [7, с. 2]. Як вбачається зі змісту п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України та ч. 5 ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [10], здійснювана слідчим суддею діяльність є реалізацією функції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом. Узагальнення наведених положень дозволяє дійти висновку, що правосуддя здійснюється виключно у межах судових стадій кримінального процесу.

Щодо поняття «доступ до правосуддя», то у науковій доктрині та правозастосовній практиці воно нерідко ототожнюється із поняттям «доступ до суду». Однак вбачається, що поняття «доступ до правосуддя» та «доступ до суду» варто розглядати як самостійні правові категорії, кожна з яких має власний зміст, сферу застосування та відображає окремий аспект реалізації права на судовий захист.

У загальному розумінні термін «доступ» пов'язується з можливістю наближення, входу, потрапляння кудись чи використання певного об'єкта або ресурсу, що у правовій площині трансформується у можливість особи реалізувати своє право згідно встановлених законом механізмів та процедур.

У вітчизняній правовій науці сформувалася велика кількість підходів до розуміння категорії «доступ до правосуддя». Так, у наукових джерелах доступ до правосуддя трактується як елемент верховенства права [11], як загальна правова гарантія людини і громадянина на судовий захист [12], як суб'єктивне право [13; 14; 15], як засада кримінального провадження [1; 16], як процесуальний режим [17], як загальновизнаний стандарт [18, с. 110] тощо. Така розмаїтість позицій пояснюється багатогранністю самого правового явища та відображає намагання науковців охопити усі його аспекти – від індивідуального рівня захисту людини до інституційного рівня забезпечення ефективності судової влади. Узагальнюючи наукові підходи, можна дійти висновку, що сучасна доктрина розглядає доступ до правосуддя на перетині двох ключових концептів: як суб'єктивне право особи, що реалізується у формі гарантованої можливості ініціювати судове провадження та брати у ньому участь, і як позитивне зобов'язання держави, спрямоване на забезпечення ефективних інституційних та процесуальних механізмів судового захисту прав.

Разом з тим, загальнотеоретичне осмислення доступу до правосуддя потребує конкретизації у площині кримінального судочинства, де ця категорія набуває специфічного змісту, передбачаючи особливий набір процесуальних засобів та гарантій. Як слушно зауважила О. Козакевич, «особливий характер втручання у права людини у кримінальному судочинстві вимагає запровадження правових гарантій, серед яких визначальне значення має належати механізму реального забезпечення доступу до правосуддя» [12, с. 33].

Насамперед потрібно зазначити, що доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 7 КПК України є загальною засадою кримінального провадження, сутність якої розкрито у ст. 21 КПК України. Однак зміст цієї статті викликає чимало критичних зауважень.

По-перше, законодавець фактично поєднав у межах однієї статті дві самостійні засади кримінального провадження, які хоча й мають спільне підґрунтя, засноване на практиці ЄСПЛ, однак за своєю сутністю та значенням потребують окремого нормативного закріплення. Слід відзначити, що обраний законодавцем підхід не зовсім відповідає логіці побудови глави 2 КПК України та не узгоджується з практикою інших вітчизняних процесуальних кодексів, де принцип обов'язковості судових рішень врегульовано окремо (ст. 18 ЦПК, ст. 18 ГПК, ст. 14 КАСУ). Більше того, обов'язковість судового рішення прямо визначена у п. 9 ч. 2 ст. 129 Конституції України як одна з основних засад судочинства, що свідчить про її автономний характер.

По-друге, не можна не помітити, що ч. 1 ст. 21 КПК України частково відтворює зміст п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. З огляду на це багато науковців небезпідставно стверджують про ототожнення або змішування права на доступ до правосуддя із правом на справедливий судовий розгляд, що не відповідає підходам ЄСПЛ, породжує термінологічну плутанину і негативно впливає на правозастосовну практику. Як влучно зауважила у ході аналізу ст. 21 КПК України Т. Фулей, «національний законодавець має власне, доволі «усічене» розуміння доступу до правосуддя, адже в кожному разі поняттям «доступ до правосуддя» охоплюються (але не обмежуються ним) усі гарантії «справедливого суду», передбачені ст. 6 Конвенції [19, с. 620].

Отже, чинна редакція ст. 21 КПК України є концептуально та термінологічно недосконалою і потребує чіткого унормування з урахуванням міжнародних стандартів та доктринального розмежування відповідних понять.

Виходячи з того, що положення КПК України не містять нормативного визначення поняття «доступу до правосуддя», необхідно звернутися до доктринальних розвідок, у яких воно отримало більш розгорнуте теоретичне осмислення. Досліджуючи питання реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні України, О. Льошенко дійшла висновку, що «доступ до правосуддя в контексті кримінального провадження передбачає надання учасникам провадження можливості звертатися до суду за захистом порушених прав та законних інтересів з метою їх відновлення» [20, с. 57]. Схожої думки притримується і Ю. Івчук, однак науковиця дещо розширює це поняття і стверджує, що «доступ до правосуддя – це загальна засада кримінального провадження, яка передбачає не лише формальну можливість звернення до суду як до інституції з метою ініціювання провадження, а й можливість учасника процесу брати активну участь під час судового розгляду» [18, с. 113]. У свою чергу, І. Вахліс стверджує, що «право особи на доступ до правосуддя у широкому розумінні може бути трактованим як суб'єктивне право особи, що зводиться не лише до фізичної можливості звернутися до суду, але і до реальної можливості захистити свої права та свободи у спосіб встановлений законом» [21, с. 432].

Особливістю кримінального провадження, яка істотно вирізняє його серед інших видів судочинства, є наявність стадії досудового розслідування. Саме ця обставина зумовлює наукові дискусії щодо того, чи поширюється засада доступу до правосуддя і на цю стадію кримінального провадження. А тому доцільно розглянути аргументи, наведені в доктрині для обґрунтування різних (по суті – протилежних) підходів до вирішення цього питання.

А. Лужанський стверджує, що «в окремих видах судочинства відповідні реалізаційні механізми доступності правосуддя розпочинають свою дію задовго до стадії судового розгляду (наприклад, у кримінальному процесі). Відтак з огляду на специфіку кримінального процесу є підстави для розширеного тлумачення права на доступ до правосуддя у сфері кримінального судочинства, зокрема шляхом поширення дії згаданого права на стадію досудового слідства, яка передує стадії судового розгляду» [15, с. 35]. До такого висновку науковець дійшов, розвиваючи підхід О. Шило, яка вважаючи, що «суд у досудових стадіях кримінального процесу виконує дві функції: судового контролю та забезпечення законності обмеження конституційних прав і свобод громадян», виснувала, що у цьому контексті «судовий контроль (розгляд скарг учасників процесу) є формою здійснення правосуддя» [22, с. 179-180].

Ще ширше право доступу до правосуддя розглядає С. Давиденко, яка зазначає, що «це нормативно закріплена і забезпечена державою реальна можливість кожної зацікавленої особи безперешкодного звернення безпосередньо до компетентних державних органів (дізнання, слідства, прокуратури) та суду за відновленням своїх порушених злочином прав, свобод і законних інтересів, без якого особа не може реалізувати право на судовий захист» [23, с. 8]. Полемізуючи із цією точкою зору, І. Вахліс цілком слушно підмітила, що «доступ до правосуддя розкривається крізь призму можливого звернення за захистом своїх прав не лише до суду, але й до інших суб'єктів владних повноважень. Разом із тим, відповідно до ст. 124 Конституції України встановлюється, що «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються» [21, с. 431]. Таким чином, зазначений підхід, на її думку, не є повним у загальному кримінально-процесуальному аспекті. Обґрунтовано критикує висловлену С. Давиденко позицію і І. Гловюк, зазначаючи, що «при такому розумінні доступності правосуддя та доступу до правосуддя фактично мається на увазі доступ до суду, причому не тільки при здійсненні ним правосуддя, тобто розгляду та вирішення по суті кримінальної справи та застосування у зв'язку з цим норм матеріального права, а й при здійсненні ним інших функцій» [7, с. 2].

На переконання Н. Деркач, доступ до правосуддя в контексті кримінального провадження означає «надання учасникові провадження можливості (права) звертатися до суду за захистом свого права чи охоронюваного законом інтересу, заявляти різного роду клопотання, оскаржувати до слідчого судді, суду чи суду вищої інстанції рішення учасників провадження, які наділені владними повноваженнями і вчиняють такі дії чи ухвалюють рішення» [24, с. 55]. Аналіз цієї позиції дає підстави стверджувати, що дослідниця побічно розглядає можливість реалізації права на доступ до правосуддя і на стадії досудового розслідування, в рамках якої відбувається оскарження до слідчого судді рішень та дій учасників провадження, наділених владними повноваженнями.

Таким чином, у науці кримінального процесу сформувався підхід, згідно якого доступ до правосуддя поширюється як на досудові, так і судові стадії кримінального провадження. Вважаємо, у цілому він має під собою раціональне підґрунтя за умови, що йдеться про широке розуміння категорії «правосуддя».

Водночас, простежується й інший підхід, відповідно до якого доступ до правосуддя охоплює виключно судові стадії кримінального провадження. Так, І. Гловюк вважає, що «оскільки правосуддя

у кримінальних справах є функцією суду з розгляду та вирішення по суті кримінальної справи та застосування у зв'язку з цим норм матеріального права, то доступ до правосуддя у кримінальному процесі слід розуміти як забезпечення можливості розгляду справи по суті у судових стадіях кримінального процесу» [7, с. 4]. На нашу думку, така позиція є більш аргументованою і відповідає ст. 124 Конституції України та ст. 30 КПК України. Функція судового контролю, що реалізується слідчим суддею на стадії досудового розслідування, не є і не може бути правосуддям, адже у ході її здійснення не встановлюється винуватість чи невинуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення (не розглядається обвинувачення по суті), а здійснюється зовсім інша процесуальна діяльність, зокрема: перевірка наявності законних підстав для обмеження конституційних прав і свобод учасників кримінального провадження шляхом проведення С(Р)Д, НС(Р)Д, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, розгляд і вирішення скарг на дії, рішення та бездіяльність органів досудового розслідування та прокурора тощо.

З урахуванням наведених наукових підходів, а також вимог законодавства, видається доцільним сформулювати таке визначення поняття «доступ до правосуддя у кримінальному провадженні». На нашу думку, це – загальна засада кримінального провадження, яка передбачає гарантовану державою можливість у випадках та формах, передбачених КПК України, звернутися до суду, щоб ініціювати судове провадження, та брати у ньому активну участь з метою ефективного захисту своїх прав, свобод та законних інтересів. Відповідно право на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні передбачає, по-перше, можливість звернення до суду відповідної інстанції з метою ініціювання судового провадження, однак лише у випадках та формах, передбачених КПК України, а по-друге, можливість брати у ньому активну участь з метою захисту своїх прав і свобод. Щодо другого компонента, то він безпосередньо передбачений у ч. 3 ст. 21 КПК України, відповідно до якої «кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків, у порядку, передбаченому цим Кодексом». Що стосується першого компонента, то традиційно можливість звернення особи до суду з метою захисту і поновлення своїх прав розглядається крізь призму інших понять – «доступу до суду» та «права на доступ до суду», однак дана проблематика виходить за межі дослідження, здійснюваного у цій статті.

Висновки. У демократичній правовій державі ефективність судового захисту прав і свобод людини, у тому числі й кримінально-правовими засобами, безпосередньо залежить від рівня забезпечення доступу до правосуддя. Відсутність нормативного визначення понять «правосуддя» та «доступ до правосуддя», а також недосконалість редакції ст. 21 КПК України не сприяє формуванню єдиного підходу до їх тлумачення та застосування, що породжує термінологічну плутанину, ускладнює правозастосовну практику та знижує ефективність судового захисту у цілому.

На підставі аналізу законодавства та доктринальних підходів у цій сфері можна стверджувати, що доступ до правосуддя виступає загальною засадою кримінального провадження, яка передбачає гарантовану державою можливість у випадках та формах, передбачених КПК України, звернутися до суду, щоб ініціювати судове провадження, та брати у ньому активну участь з метою ефективного захисту своїх прав, свобод та законних інтересів. Видається, що запропоноване визначення певною мірою сприятиме усуненню існуючої правової невизначеності, оскільки охоплює два ключові компоненти: по-перше, гарантовану законом можливість звернення до суду у випадках та формах, передбачених КПК України, та, по-друге, право на активну участь у судовому розгляді для захисту своїх прав і свобод.

Доцільним також вбачається унормування засади доступу до правосуддя та засади обов'язковості судового рішення у різних статтях КПК України (як двох самостійних засад кримінального провадження) з урахуванням конституційних приписів і міжнародних стандартів, що сприятиме більш чіткому теоретичному й практичному розмежуванню понять.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кучинська О.П., Щиголь О.В. Поняття та зміст доступу до правосуддя в кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 20–30.
2. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. Х.: Право, 2008. 304 с.
3. Решота В. Проблеми визначення основних понять у сфері здійснення правосуддя. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Вип. 62. С. 119–127.
4. Бевза А. Стан наукових досліджень проблем судового розгляду в цивільному судочинстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 135–141.
5. Комзюк В.Т. Щодо нормативного визначення поняття і сутності правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 1. С. 88–92.

6. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 14 жовтня 1997 року. Справа № 016/1241-97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97#Text.
7. Головюк І.В. Доступ до суду у кримінальному процесі: проблеми теорії. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 11. С. 1–7.
8. Плахотнік О.В. Рішення Європейського суду з прав людини як обов'язковий елемент судового контролю у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза: міжвідомчий науково-методичний збірник.* 2019. Випуск 64. С. 284–294.
9. Кримінальний процесуальний кодекс 2012 року: ідеологія та практика правозастосування: колективна монографія / За заг. ред. Ю.П. Аленіна; відпов. за вип. І.В. Гловюк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 1148 с.
10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n11.
11. Москаль Р.М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 2. С. 36–49.
12. Козакевич О.М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах: дис. … докт. філософії 081 Право. Одеса, 2021. 220 с.
13. Сакара Н. Право на доступ до правосуддя у цивільних справах: правові позиції Європейського суду з прав людини та національний контекст. *Право України*. 2018. № 10. С. 64–85.
14. Завидняк А.В. Право на доступ до адміністративного судочинства. Дис. … докт. філософії 081 Право, Ужгород, 2023. 206 с.
15. Лужанський А.В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні: дис.. … канд.. юрид. наук. 12.00.02. Київ, 2013. 234 с.
16. Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №8. С. 262–268.
17. Шибіко В. П. Забезпечення права особи на доступ до правосуддя у системі принципів кримінального процесу України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки».* 2009. Вип. 81. С. 166–169.
18. Івчук Ю.Ю. Доступ до правосуддя у кримінальному провадженні у розумінні ЄСПЛ*. Взаємодія норм міжнародного і національного права крізь призму процесів глобалізації та інтеграції*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. м. Київ, 2024. С. 110–113.
19. Фулей Т.І. «Доступ до правосуддя» у кримінальному провадженні. С. 618–621. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-377-7-171.
20. Льошенко О.Ю. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. Дис. … докт. філософії 081 Право, Одеса, 2021. 214 с.
21. Вахліс І.В. Право на справедливий судовий розгляд та право на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: поняття і співвідношення. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2023. № 1. С. 429–433.
22. Шило О.Г. Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2011. 479 с.
23. Давиденко С.В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2007. 20 с.
24. Деркач Н. Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 3 (4). С. 52–57.

УДК 343.1: 342.73: 340.130:341.65
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.23

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОМЕРЛОГО УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Жмур А.М.,
аспірантка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0003-4288-7877
e-mail: a.m.zhmur@nlu.edu.ua

Жмур А.М. Проблеми захисту прав померлого учасника кримінального провадження в практиці Європейського суду з прав людини.

Обрання тематики дослідження обумовлене прагненням комплексного розкриття ключових аспектів забезпечення як прав жертви кримінального правопорушення, так і особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у разі настання їх смерті саме у світлі актуальних правових позицій Європейського суду з прав людини. З огляду на це? у статті, з одного боку, з'ясовується концептуальний зміст процесуального позитивного зобов'язання держави щодо основоположного права особи на життя, визначаються та розкриваються основні критерії ефективного розслідування (йдеться про незалежність, розумну швидкість і оперативність розслідування, його належність і ретельність, а також забезпечення громадського контролю та залучення близьких родичів до розслідування) на прикладах рішень Європейського суду з прав людини, а з іншого – здійснено аналіз основних елементів права на справедливий суд в ракурсі дотримання прав померлого підозрюваного або обвинуваченого, на основі чого сформульовані стандарти, що випливають із підходів Європейського суду з прав людини. Зокрема, до них запропоновано віднести такі: (1) суд над особою, предметом якого є вирішення питання про її винуватість та засудження, суперечить загальній ідеї справедливого судочинства та принципам, що його гарантують; (2) справедливий процес після смерті підозрюваного / обвинуваченого може відбуватися виключно з метою реабілітації такої особи; (3) засудження особи та призначення їй покарання не може пережити померлого підозрюваного або обвинуваченого, оскільки це несумісне із дією презумпції невинуватості; (4) покладення кримінальної відповідальності за дії померлого підозрюваного або обвинуваченого на його спадкоємців також порушуватиме гарантії презумпції невинуватості, що випливають із п. 2 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. Загальнофілософську основу дослідження склали аксіологічний та герменевтичний підходи. Зокрема, перший дозволив здійснити ціннісний аналіз основоположних права людини на життя, а також оцінити вплив смерті підозрюваного або обвинуваченого на реалізацію фундаментального права на справедливий судовий розгляд. Натомість другий дав можливість застосувати поглиблене вивчення та інтерпретацію окремих положень ЄКПЛ та правових текстів рішень ЄСПЛ. При побудові системи стандартів, що ґрунтуються на правових підходах Суду, ми використовували системно-структурний метод, а також метод логічного дослідження та метод правового моделювання.

Ключові слова: права людини, право на життя, право на справедливий суд, процесуальні зобов'язання, ефективне розслідування, Європейський суд з прав людини, закриття кримінального провадження, кримінальне провадження.

Zhmur A.M. Problems of protection of the rights of deceased participants in criminal proceedings in the case law of the European Court of Human Rights.

The topic of the article was chosen due to the intention to comprehensively reveal the key aspects of ensuring both the rights of a victim of a criminal offence and a person subject to criminal proceedings in the event of their death, in the light of the current legal positions of the European Court of Human Rights. With this in mind, the study clarifies, on the one hand, the conceptual content of the state's procedural positive obligation regarding the fundamental right to life, identifies and reveals the main criteria for an effective investigation (namely, independence, reasonable speed and efficiency of the investigation, its adequacy and thoroughness, as well as ensuring public control and involvement of close relatives in the investigation) using the examples of the European Court of Human Rights judgments, and, on the other hand, the author analyses the main elements of the right to a fair trial in terms of observance of the rights of a deceased suspect or accused person, and on this basis

formulates the standards arising from the approaches of the European Court of Human Rights. In particular, it is proposed to define the following: (1) the trial of a deceased person, the subject of which is to decide on his or her guilt and conviction, contradicts the general idea of fair trial and the principles that guarantee it; (2) a fair trial after the death of a suspect/accused can take place solely for the purpose of rehabilitation of such a person; (3) the conviction and sentencing of a person cannot outlive the deceased suspect or accused, as this is incompatible with the presumption of innocence; (4) imposing criminal liability for the actions of a deceased suspect or accused on his or her heirs would also violate the guarantees of the presumption of innocence arising from Art. 2 of Article 6 of the European Convention on Human Rights. The general philosophical basis of the study was formed by the axiological and hermeneutical approaches. In particular, the first made it possible to carry out a value-based analysis of the fundamental human right to life, as well as to assess the impact of the death of a suspect or accused on the exercise of the fundamental right to a fair trial. Instead, the second allowed for an in-depth study and interpretation of certain provisions of the ECHR and the legal texts of the ECtHR judgments. When building a system of standards based on the Court's legal approaches, we used the systemic and structural method, as well as the method of logical research and the method of legal modelling.

Key words: right to life, right to a fair trial, procedural obligations, effective investigation, European Court of Human Rights, closure of criminal proceedings.

Постановка проблеми. Право на життя у національному законодавстві гарантоване на найвищому рівні – в Основному Законі у ст. 27, якою закріплено сутність невід'ємного права людини на життя (що включає як заборону свавільного позбавлення життя, так і зобов'язання держави захистити це життя). Крім того, його парадигмальний зміст розкривається також у низці ключових міжнародних документів, що закріплюють каталог фундаментальних прав і свобод людини. Йдеться, зокрема, про Загальну декларацію прав людини (ст. 3), Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ або Конвенція) (ст. 2), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ст. 6), Конвенцію про права дитини (ст. 6) тощо.

Конституційний Суд України (далі – КСУ) у своєму рішенні від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 (справа про смертну кару) підкреслив невід'ємний, невідчужуваний, непорушний характер права людини на життя, що має захищатися державою [1]. У вказаних вище нормах, закріплених на міжнародному рівні, так само підкреслюється обов'язок держави захищати це право від протиправних посягань. Так, у ст. 2 ЄКПЛ безпосередньо вказується на те, що право кожної особи на життя має бути захищене законом. Крім того, виходячи з положень ст. 1 цього документа, держава має гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права та свободи, передбачені в подальшому тексті Конвенції (зокрема, й право на життя). Наведене обумовлює постановку проблематики роботи та її актуальність.

Водночас, обраний автором цієї статті аспект для аналізу демонструє досить новий комплексний погляд на розкриття проблематики забезпечення як прав жертви кримінального правопорушення, так і особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у разі настання їх смерті саме у світлі актуальних правових позицій ЄСПЛ. Наведене і є **метою дослідження** в рамках цієї статті.

Задля досягнення цієї мети мають бути виконані такі **завдання**, як: з'ясування сутнісного змісту процесуального позитивного зобов'язання держави щодо основоположного права особи на життя, визначення та розкриття основних критеріїв ефективного розслідування на прикладах рішень ЄСПЛ, аналіз основних елементів права на справедливий суд в ракурсі дотримання прав померлого підозрюваного / обвинуваченого та формулювання на основі цього стандартів, що випливають із підходів ЄСПЛ.

Загальнофілософську основу дослідження склали аксіологічний та герменевтичний підходи. Зокрема, перший дозволив здійснити ціннісний аналіз основоположних права людини на життя, а також оцінити вплив смерті підозрюваного або обвинуваченого на реалізацію фундаментального права на справедливий судовий розгляд. Натомість другий дав можливість застосувати поглиблене вивчення та інтерпретацію окремих положень ЄКПЛ та правових текстів рішень ЄСПЛ. При побудові системи стандартів, що ґрунтуються на правових підходах Суду, ми використовували системно-структурний метод, а також метод логічного дослідження та метод правового моделювання. Емпіричною основою дослідження стали рішення ЄСПЛ щодо дотримання державою своїх зобов'язань, передбачених ст. 2 та ст. 6 ЄКПЛ.

Стан опрацювання проблематики. Загальні аспекти застосування практики ЄСПЛ, зокрема і в рамках кримінального судочинства, були предметом наукового дослідження у монографічних роботах таких науковців, як, наприклад, В.А. Завгородній [2], І.М. Копотун [3], В.В. Рогальська та І.С. Шаповалова [4] та деяких інших. Крім того, розкриття тематики позитивних зобов'язань

держави (включно із процесуальними позитивними зобов'язаннями щодо проведення ефективного розслідування фактів заподіяння особі смерті) представлено в доробках таких дослідників, як І. Гловюк, О. Дроздов, В. Завтур, О. Дроздова [5], А. Бадида, В. Лемак [6], О.П. Горпинюк [7]. Окремі проблеми, пов'язані із закриттям кримінального провадження щодо померлої особи в контексті практики ЄСПЛ, були висвітлені в роботі О.М. Дроздова, І.В. Басистої та О.В. Дроздової [8].

Вивчення релевантної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд), а також узагальнень, викладених у Довіднику із застосування статті 2 ЄКПЛ (Право на життя), підготовленому Дослідницьким і бібліотечним відділом Дирекції юрисконсульта ЄСПЛ, дає підстави резюмувати наявність в держави декількох різновидів зобов'язань щодо забезпечення права особи на життя. Зокрема, по-перше, йдеться про негативний обов'язок агентів держави, що полягає в утриманні від застосування летальної сили, яка може спричинити смерть людини. По-друге, на державу також покладено позитивні зобов'язання (матеріальні та процесуальні), що вимагають від неї вживати певні правові заходи, які мають бути спрямовані на охорону життя кожного [9].

Основні кримінальні процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку з необхідністю розслідування смерті потерпілої особи якраз і є проявом реалізації агентами держави свого позитивного процесуального зобов'язання. Йдеться про обов'язки, пов'язані із проведенням ефективного розслідування фактів смерті людини за підозрілих обставин – при чому, йдеться як про випадки смерті від дій агентів держави, так і про заподіяння смерті внаслідок діянь з боку приватних осіб. Про це, наприклад, зазначається у рішенні ЄСПЛ по справі «Андрєєва проти України» (заява № 24385/10) від 29 січня 2019 р. (пункт 27) [10]. І хоча цей різновид позитивного зобов'язання безпосередньо не закріплений у ст. 2 ЄКПЛ, однак за умови системного тлумачення її змісту з огляду на приписи ст. 1 Конвенції, реальна охорона життя особи була б неможлива без регламентації та практичного застосування правових механізмів, за допомогою яких встановлюються та притягаються до відповідальності особи, винуваті в заподіянні смерті людини.

З огляду на вищевикладене постає логічне питання про те, яким критеріям або стандартам має відповідати розслідування, що проводиться представниками держави, для того щоб вважатися ефективним. У світлі цього відмітимо, що вітчизняний законодавець також оперує поняттями «ефективне досудове розслідування», «ефективне дізнання», «ефективне кримінальне провадження», «неефективне досудове розслідування» у деяких нормах (наприклад, ст.ст. 34, 36, 38, 39-1 КПК тощо), проте не формулюючи легальної дефініції жодної з вказаних категорій. Водночас, з огляду на те, що поняття «ефективне розслідування» має автономне значення в практиці ЄСПЛ, для його розуміння доцільним є використання тих критеріїв, що були сформульовані Судом у його попередніх рішеннях.

Зокрема, у згаданому вище рішенні «Андрєєва проти України», так само як в одному з останніх ключових рішень з цього питання, що було ухвалене ЄСПЛ у складі Великої Палати «Мустафа Тунч і Фечіре Тунч проти Туреччини» (заява № 24014/05) від 14 квітня 2015 р., Суд визначив такі критерії ефективності розслідування, як: (1) незалежність; (2) належність і ретельність; (3) оперативність і розумну швидкість; (4) громадський контроль та (5) участь близьких родичів [10; 11]. Спробуємо коротко розкрити зміст кожного з них, зважаючи на висновки, сформульовані як в наведених вище рішеннях, так і в низці інших, що акумульовані в згаданому вище Довіднику.

Основна ідея стандарту незалежності згадується в пункті 42 рішення у справі «Михалкова та інші проти України» (заява № 10919/05) від 13 квітня 2011 р. – йдеться про те, що «…вважається необхідним, щоб особи, які відповідальні за розслідування і здійснюють його, були незалежними від тих, хто причетний до відповідних подій» [12]. Суд зробив важливе зауваження, що цей критерій ефективності розслідування означає не лише необхідність відсутності ієрархічного та інституційного зв'язку, але й незалежність на практиці. Про це, наприклад, йдеться у п. 232 рішення у справі «Армані Да Сільва проти Сполученого Королівства» [13].

На продовження слід відмітити, що у справі «Мустафа Тунч і Фечіре Тунч проти Туреччини» ЄСПЛ навів приклади, коли розслідування не відповідатиме вимозі незалежності – зокрема, якщо слідчі самі були потенційними підозрюваними, близькими колегами осіб, що перебували під слідством, їх керівниками або, навпаки, підлеглими особами. Крім того на відсутність незалежності може вказувати як невчинення певних важливих процесуальних дій, так і надання необґрунтованої переваги певним доказам (наприклад, показанням підозрюваного) тощо (пункт 222). Водночас Суд підкреслив, що важливе значення має не абсолютна незалежність слідчого, а його достатня незалежність від осіб та структур, чия відповідальність може бути встановлена (пункт 223). ЄСПЛ також наголосив на тому, що виникнення сумнівів щодо незалежності та неупередженості розслідування зобов'язує Суд встановити, чи оспорювана обставина зашкодила, і наскільки, ефективності розслідування і його здатності пролити світло на обставини смерті і покарати наявних відповідальних осіб (пункт 224) [11].

У світлі зазначеного доречним буде згадати рішення КСУ від 24 квітня 2018 р. (справа № 1-22/2018 (762/17)) у справі, що стосувалася перевірки відповідності Конституції України (конституційності) ч. 6 ст. 216 КПК. У цьому рішенні КСУ, зокрема спираючись на правові висновки, сформульовані в релевантній практиці ЄСПЛ, відмітив, що «…незалежність розслідування … означає, зокрема, те, що з погляду безстороннього спостерігача не має існувати жодних сумнівів щодо інституційної (ієрархічної) незалежності державного органу (його службових осіб), уповноваженого здійснювати офіційне розслідування таких порушень…» [14].

Щодо належності та ретельності розслідування варто підкреслити, що останнє має бути здатним привести до встановлення фактів та, за можливості, виявлення та покарання винуватих осіб. Вочевидь, йдеться про вжиття всіх доступних розумних заходів, так само як побудову та перевірку всіх можливих за таких обставин версій. Важливо підкреслити, що вимога адекватності розслідування пов'язана не з обов'язком досягнення конкретного результату, а обов'язком застосування доступних державі належних заходів, як-от: показання свідків, проведення судово-медичної експертизи (включно з розтином), об'єктивний аналіз клінічної картини тощо (пункти 173 та 174 рішення «Мустафа Тунч і Фечіре Тунч проти Туреччини») [11].

Наступний стандарт, а саме оперативність і розумна швидкість, вимагає, щоб з одного боку, на початковому етапі розслідування без зайвого зволікання були проведені всі необхідні процесуальні дії, щоб важливі докази не були втрачені через недбалість з боку представників держави. До того ж, з іншого боку, цей стандарт стосується тривалості розслідування та провадження загалом – береться до уваги передусім те, щоб органи державної влади та їх посадові особи не створювали своїми діями перешкоди для проведення розслідування та не були причиною для затягування процесу, до того ж вчасно та належно реагували на зловживання з боку інших учасників провадження.

Велика Палата ЄСПЛ у рішення по справі «Мокану та інші проти Румунії» цілком справедливо звертає увагу на те, що суттєвий плин часу може не лише перешкодити проведенню розслідування, але й взагалі зробити неможливим його успішне завершення, незворотньо підірвавши можливості для цього. До того ж у вказаній справі через суттєве затягування строків (по деяких заявниках взагалі йшлося про розслідування упродовж 23 та 19 років, упродовж яких мали місце тривалі періоди бездіяльності) розслідування в окремих ситуаціях було припинено по суті через строки давності притягнення до кримінальної відповідальності. З огляду на це Суд повторив, що «процедурні зобов'язання, які випливають зі змісту статей 2 та 3 Конвенції, навряд чи можна вважати дотриманими, якщо розслідування припиняється, як у цій справі, через сплив строків давності притягнення до кримінальної відповідальності внаслідок бездіяльності властей» [15].

Стосовно інших стандартів – а саме, забезпечення громадського контролю та участі близьких родичів у розслідуванні, – коротко відзначимо, що ці вимоги не є абсолютними і можуть суттєво видозмінюватися залежно від обставин конкретної справи. Разом з тим, ключове, що здійснення правосуддя має бути «видимим» для суспільства, а потерпілий або близькі родичі мають бути в курсі всіх основних етапів розслідування та його результатів, включно з можливістю їх оскарження.

Водночас, ЄСПЛ у сформульованих ним висновках допускає, що провадження по справі, зокрема і апеляційний розгляд, так само як і судові рішення, можуть за певних обставин бути закритими для громадськості, оскільки інакше могла б бути завдана шкода приватним інтересам окремих осіб. Важливу роль може відігравати те, що заявники змогли отримати повний доступ до матеріалів провадження, а отже ризик приховання від них будь-якої важливої інформації був мінімальним; до того ж за відповідних обставин заявники можуть мати можливість самостійно оприлюднити відповідні судові рішення. З огляду на вказані умовиводи ЄСПЛ, зокрема у справі «Ramsahai та інші проти Нідерландів», що розглядалася Великою Палатою констатував відсутність порушення процесуального зобов'язання за ст. 2 ЄКПЛ саме стосовно дотримання вимоги публічності та залучення потерпілих [16].

На продовження відмітимо, що в низці своїх рішень ЄСПЛ так само торкається питань, опосередковано пов'язаних із роллю тих кримінальних процесуальних правовідносин, що спрямовані на забезпечення прав і законних інтересів померлого підозрюваного або обвинуваченого.

Зокрема, питання співвідношення принципу презумпції невинуватості із можливістю закриття кримінального провадження досить детально проаналізовано у рішенні по справі «Грабчук проти України» від 21 вересня 2006 р., в якому ЄСПЛ зробив висновок щодо порушення презумпції невинуватості як однієї із гарантій права на справедливий суд, що закріплена у п. 2 ст. 6 ЄКПЛ. До такого умовиводу Суд дійшов через винесення постанов про закриття кримінальної справи щодо заявниці, які були сформульовані в такий спосіб, що не залишалось сумнівів у винуватості особи. Водночас сама заявниця заперечувала свою винуватість в інкримінованій їй халатності, а відповідні постанови були винесені слідчим і судом на підставі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності [17]. У ситуації із закриттям кримінального провадження за п. 5

ч. 1 ст. 284 КПК (який так само вважається нереабілітуючим), додатково також треба враховувати, що сама особа через смерть об'єктивно позбавлена можливості відстоювати свої інтереси і свою невинуватість, а отже висновки в рішенні прокурора або суду мають бути суто про констатацію наявності підстави для закриття (тобто про підтвердження факту смерті підозрюваного або обвинуваченого) і відсутність заперечень з боку близьких родичів і членів сім'ї, а не про винуватість особи чи про правильність кваліфікації її дій.

У ще в дній справі «Магнітський та інші проти росії» від 27 серпня 2019 р. ЄСПЛ також звернувся до проблем, пов'язаних із продовженням процесу після смерті обвинуваченого. Так, у п. 281 зазначеного рішення Суд резюмував, що суд над мертвою особою неминуче суперечить принципам статті 6 ЄКПЛ, що, зокрема, пов'язані із правом особи бути присутньою на слуханні проти неї самої, а також об'єкту та меті статті 6 Конвенції, принципам добросовісності та ефективності, притаманним цій статті. Як відмітив ЄСПЛ, провадження над мертвим за своєю природою є несумісним з принципом рівності сторін і всіма гарантіями справедливого судового розгляду. Також ЄСПЛ зауважив про неможливість покарання особи, яка померла – до того ж, на думку Суду, будь-яке покарання, призначене мертвій людині, порушуватиме її гідність. Водночас ЄСПЛ допускає існування потреби в судовому розгляді справи навіть щодо померлого обвинуваченого – однак у випадку реабілітаційного провадження виключно з метою виправлення неправомірного засудження або притягнення до відповідальності (п. 282) [18].

У наведеній та низці інших справ, наприклад, «G.I.E.M. S.R.L. та інші проти Італії» [ВП] від 28 червня 2018 р. [19] та «Varvara проти Італії» від 29 жовтня 2013 р. [20] також підкреслив, що «основоположним правилом кримінального права є те, що кримінальна відповідальність не переживе особу, яка вчинила злочинне діяння». У вказані вище справі «Varvara проти Італії» ЄСПЛ додатково наголосив на тому, що це правило вимагається презумпцією невинуватості, закрпіленою у п. 2 ст. 6 ЄКПЛ, а також принципом, згідно яким «успадкування вини померлих несумісне зі стандартами кримінального правосуддя в суспільстві, що керується верховенством права» (п. 65) [20].

Висновки. Проаналізована практика ЄСПЛ у контексті порушених питань дозволяє зробити такі висновки. Поведінка професійних учасників, що становить фактичний зміст кримінальних процесуальних відносин, спрямованих на забезпечення прав і законних інтересів потерпілого, смерть якого настала внаслідок злочину, має відповідати таким мінімальним стандартам, як незалежність розслідування, його оперативність і розумна швидкість, ретельність та належність, а також забезпечення громадського контролю та доступу близьких родичів до провадження. Саме це здатне забезпечити досягнення мети як безпосередньо кримінальних процесуальних правовідносин, так і загалом кримінального провадження. Водночас, на підставі вищевикладених правових висновків, сформульованих у дотичній практиці ЄСПЛ, як висновок можемо визначити низку стандартів, які пов'язані із рухом кримінального провадження після смерті підозрюваного або обвинуваченого: 1) суд над особою, предметом якого є вирішення питання про її винуватість та засудження, суперечить загальній ідеї справедливого судочинства та принципам, що його гарантують; 2) справедливий процес після смерті підозрюваного / обвинуваченого може відбуватися виключно з метою реабілітації такої особи; 3) засудження особи та призначення їй покарання не може пережити померлого підозрюваного або обвинуваченого, оскільки це несумісне із дією презумпції невинуватості; 4) покладення кримінальної відповідальності за дії померлого підозрюваного або обвинуваченого на його спадкоємців також порушуватиме гарантії презумпції невинуватості, що випливають із п. 2 ст. 6 ЄКПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення КСУ від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text.
2. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6685/129.pdf.
3. Копотун І.М. Рішення Європейського суду з прав людини. Захист прав людини в кримінальному судочинстві (2022-2024). Київ: Центр учбової літератури. 2024. 328 с.
4. Шаповалова І. С., Рогальська В. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини слідчим суддею місцевого загального суду під час здійснення судового контролю: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 274 с. URL: http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/2684/192.pdf.

5. Гловюк І., Дроздов О., Завтур В., Дроздова О. До розробки концепту позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини у кримінальному провадженні (на прикладі статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). *Право України*. 2022. № 1. С. 156–189.
6. Бадида А. Лемак В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. Публічне право. 2017. №2 (26). С. 245–253.
7. Горпинюк О.П. Зобов'язання держави щодо охорони права на життя та заборони катувань у кримінальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 206–210. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2893.
8. Дроздов О.М., Басиста І.В., Дроздова О.В. Закриття кримінального провадження апеляційним судом у випадку смерті обвинуваченого щодо якого ухвалено виправдувальний вирок через недоведеність в його діянні складу кримінального правопорушення. *Правова позиція*. 2023. № 2 (39). С. 74–80.
9. Довідник із застосування ст. 2 Європейської Конвенції з прав людини (Право на життя). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_UKR.pdf.
10. Рішення ЄСПЛ у справі «Андрєєва проти України» (заява №.24385/10) від 29 січня 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d04#Text.
11. Рішення ЄСПЛ у справі «Мустафа Тунч і Фечіре Тунч проти Туреччини» (заява «24014/05) від 14 квітня 2015 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-154007.
12. Рішення ЄСПЛ у справі «Михалкова та інші проти України» (заява № 10919/05) від 13 квітня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_676#Text.
13. Рішення ЄСПЛ у справі «Armani Da Silva проти Сполученого Королівства» [ВП], (заява № 5878/08) від 30 березня 2016 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22001-161975%22]}.
14. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України від 24 квітня 2018 р. (справа № 1-22/2018 (762/17)). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Tex.t
15. Рішення ЄСПЛ у справі «Mocanu та інші проти Румунії [ВП]» (заяви 10865/09 і 2 інші, CEDH 2014), (витяги). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-153732.
16. Рішення ЄСПЛ у справі «Ramsahai та інші проти Нідерландів [ВП]» (заява № 52391/99, CEDH 2007-II) від 15 травня 2007 р. Витяг з Інформаційного бюлетня практики Суду № 97 за травень 2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-119565.
17. Рішення ЄСПЛ у справі «Грабчук проти України» (заява №8599/02) від 21 вересня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_118#Text.
18. Рішення ЄСПЛ у справі «Магнітський та інші проти росії» (заяви № 32631/09 та №53799/12) від 27 серпня 2019 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-195527.
19. Рішення ЄСПЛ у справі «G.I.E.M. S.R.L. та інші проти Італії» [ВП] (заява № 1828/06 та 2 інших) від 28 червня 2018 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-184525.
20. Рішення ЄСПЛ у справі «Varvara проти Італії» (заява №17475/09) від 29 жовтня 2013 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128094.

УДК 343.139; 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.24

ДОПИТ ПІДОЗРЮВАНОГО ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

Жовтан Ю.В.
доктор філософії, адвокат,
керуючий партнер АО UnityLex.
ORCID: 0000-0002-4595-2887

Жовтан Ю.В. Допит підозрюваного через призму європейських стандартів.
У статті досліджуються особливості допиту підозрюваного через призму дотримання принципів верховенства права і презумпції невинуватості, що закладені в Європейській конвенції з прав людини. Відзначається, що визначені в оновленому українському кримінальному процесуальному законодавстві права підозрюваного віддзеркалюють основні європейські стандарти дотримання прав людини. Це є суттєвою ознакою зміни парадигми кримінального процесу в Україні. Але на часі великою проблемою є їх втілення в національну практику проведення досудового розслідування.

Проаналізовані права особи, яка була затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення та їй було письмово повідомлено про підозру в порядку статей 276–279 Кримінального процесуального кодексу України. Зокрема, звертається увага, що за чинним законодавством підозрюваний має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри. Він має право в будь-який момент відмовитися давати показання і відповідати на запитання. Також підозрюваний користується правом на кваліфіковану правничу допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. Має право на зустріч із захисником до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування. Важливим є й право на присутність адвоката під час допиту і зустрічі з ним після допиту без обмеження в часі та кількості. Наведені права зумовлюють обов'язковість проведення допиту підозрюваного відразу після вручення йому письмового повідомлення про підозру. Водночас констатується поширена практика відмови слідчих від проведення допиту підозрюваних за клопотанням сторони захисту, що оцінюється як порушенням права на захист. На основі проведеного аналізу сформульовані висновки, які спрямовані на втілення європейських стандартів дотримання прав підозрюваного. Вони стосуються, перш за все, того, що метою допиту не має бути визнання вини підозрюваним під час його допиту без роз'яснення права на мовчання, права присутності на допиті захисника та інших прав.

Ключові слова: оновлена парадигма кримінального процесу, права підозрюваного, права людини, право на захист, верховенство права, презумпція невинуватості.

Zhovtan Y.V. Interrogation of a suspect through the prism of European standards.
The article examines the features of interrogation of a suspect through the prism of compliance with the principles of the rule of law and the presumption of innocence, which are enshrined in the European Convention on Human Rights. It is noted that the rights of a suspect defined in the updated Ukrainian criminal procedural legislation reflect the main European standards of compliance with human rights. This is a significant sign of a change in the paradigm of criminal proceedings in Ukraine. But at the moment, a big problem is their implementation in the national practice of conducting pre-trial investigations.

The rights of a person who was detained on suspicion of committing a criminal offense and was notified in writing of the suspicion in accordance with Articles 276–279 of the Criminal Procedure Code of Ukraine are analyzed. In particular, it is noted that under the current legislation, the suspect has the right to protection, which consists in providing him with the opportunity to provide oral or written explanations regarding the suspicion. He has the right to refuse to testify and answer questions at any time. The suspect also has the right to qualified legal assistance from a defense attorney who has been selected or appointed. He has the right to meet with a defense attorney before the first interrogation, subject to conditions that ensure confidentiality of communication. The right to the presence of a lawyer during interrogation and to meet with him after interrogation without limitation in time and number is also important. The above rights make it mandatory to interrogate the suspect immediately after he is served with a written notice of suspicion. At the same time, there is a widespread practice of investigators refusing to interrogate suspects at the request of the defense, which is assessed as a violation of the right to defense. Based on the analysis, conclusions were formulated that are aimed at implementing European standards for observing the rights of the suspect. They relate, first of all, to

the fact that the purpose of interrogation should not be to obtain the suspect's admission of guilt during his interrogation without explaining the right to remain silent, the right to have a lawyer present during interrogation, and other rights.

Key words: updated paradigm of criminal proceedings, rights of the suspect, human rights, right to defense, rule of law, presumption of innocence.

Постановка проблеми. Допит є слідчою (розшуковою) дією, на проведення якої витрачається найбільше часу у кримінальному провадженні, що робить його надзвичайно важливим процесуальним способом отримання доказів. Його особливістю є те, що кожного разу він є маленьким дослідженням особистості певного учасника кримінального провадження з метою отримання відомостей, які зберігаються у його пам'яті. З цієї точки зору під час досудового розслідування особливий інтерес представляє допит підозрюваного, щодо якого стороною обвинувачення були отримані докази, які надають підстави припускати з певним ступенем достовірності причетність до скоєння кримінального правопорушення. Адже ніхто інший не може знати більше про його механізм ніж особа, яка за обґрунтованим припущенням скоїла кримінально караний вчинок. Водночас кримінальним процесуальним законодавством враховується, що до кримінальної відповідальності може бути помилково притягнута й фактично невинна особа, що вимагає дотримання певних процедур і гарантій. У зв'язку з цим в Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року (далі КПК України) були імплементовані європейські стандарти дотримання прав людини, але практика їх реалізації не завжди відповідає міжнародному праву і рішенням Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ). Ці проблемні питання є актуальними у кримінальному провадження як з точки зору сторони захисту, так і сторони обвинувачення, а їх правильне вирішення буде свідчити про дотримання принципів верховенства права і презумпції невинуватості.

Стан дослідження проблеми. Проблеми підготовки і проведення допиту підозрюваного на стадії досудового розслідування здавна привертали увагу фахівців у галузі кримінального процесу і криміналістики. Особливо актуальними стали такі дослідження після оновлення кримінального процесуального законодавства 2012 року, вони констатують певні проблеми в сучасних умовах (І.В. Гловюк, В.В. Баранчук [1], О.В. Бобровник [2], Б.А. Бурбело [3], А.Ф. Волобуєв, Ю.М. Мирошниченко [4], В. Клочков, А. Гурська [5], З.М. Топорецька [6] та ін.). Але в низці публікацій спостерігається суттєвий вплив уявлень, що базуються на тлумаченнях минулого законодавства і практики його застосування, що в умовах сучасної доктрини кримінального процесу, яке базується на стандартах демократичного суспільства, є неприйнятним.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей проведення допиту підозрюваного через призму європейських стандартів і визначення шляхів усунення недоліків, які впливають на судові рішення.

Виклад основного матеріалу. Про значущість допиту підозрюваного, як однієї з обов'язкових слідчих дій, писав ще Ганс Гросс, який стверджував, що допит цієї особи повинен ґрунтуватися на законі і слідчого ніколи не повинно покидати відчуття, що вона може бути невинно запідозреною особою [7, с. 139]. Згідно ч. 1 ст. 42 КПК України особа набуває статусу підозрюваного у двох випадках: 1) при повідомленні про підозру у порядку, передбаченому статтями 276-279 КПК України, коли під час досудового розслідування були отримані достатні докази для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення; 2) при затриманні особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Особливістю другого випадку є те, що процесуальна дія із затримання особи може здійснюватися до відкриття кримінального провадження (внесення відомостей в ЄРДР) і без ухвали слідчого судді, суду. Але вона обов'язково повинна супроводжуватися складанням протоколу затримання, у якому зазначаються: місце, дата і точний час (година і хвилини) затримання відповідно до положень ст. 209 КПК України; підстави затримання; результати особистого обшуку; клопотання, заяви чи скарги затриманого, якщо такі надходили; повний перелік процесуальних прав та обов'язків затриманого. Протокол про затримання підписується особою, яка його склала, і затриманим. Копія протоколу негайно під розпис вручається затриманому та надсилається прокурору (ч. 5 ст. 208 КПК України). Таким чином протокол затримання є процесуальним документом, яким фіксується той факт, що особу затримали під час вчинення кримінального правопорушення або замаху на його вчинення, вилучили у неї речові докази, що у сукупності є підставою для внесення відомостей до ЄРДР. При цьому затриманій особі повинно бути вручене письмове повідомлення про підозру не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її фактичного затримання. У разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру після двадцяти чотирьох годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню. Дата та час повідомлення про підозру, правова кваліфікація кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті)

закону України про кримінальну відповідальність невідкладно вносяться слідчим, прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ст. 278 КПК України).

Після вручення особі письмового повідомлення про підозру, роз'яснення його змісту і прав підозрюваного цілком логічною з боку сторони обвинувачення є пропозиція дати пояснення щодо обставин, що викладені у цьому процесуальному документі. Це видається важливим з точки зору того, що повідомлення про підозру фактично є версією слідства, яка потребує перевірки, а відтак повідомлення про підозру може змінюватися або взагалі замінюватися на нове, що зобов'язує сторону обвинувачення виконувати дії, передбачені статтею 279 КПК України. Але на практиці, далеко не завжди слідчі проводять допит особи після вручення їй письмового повідомлення про підозру, що в певних ситуаціях може розглядатися як порушення права на захист. Тому ця обставина обумовлює необхідність дослідження проблеми проведення допиту підозрюваного через призму європейських стандартів.

Важливо підкреслити, що згідно з п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК України повідомлення про підозру означає якісно новий етап досудового розслідування, який позначається поняттям «притягнення до кримінальної відповідальності». Видається, що немає потреби в наведенні аргументів щодо значущості такого процесуального рішення для особи, якої воно стосується. Саме у зв'язку з цим у кримінальному провадженні з'являється сторона захисту, яка наділяється досить широкими можливостями щодо з'ясування обставин, які спростовують підозру, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваної особи. З урахуванням цього є сенс більш детально проаналізувати надані національним законодавством права сторони захисту в контексті дотримання міжнародного права і рішень ЄСПЛ.

1. Підозрюваний має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правничою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені законодавством (ч. 1 ст. 20 КПК України). Наведене положення розвинуто в пунктах 4, 5, 8 ч. 3 ст. 42 КПК України, згідно яких підозрюваний наділений правом давати пояснення, показання з приводу підозри чи в будь-який момент відмовитися їх давати і відповідати на запитання, а також збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази.

2. При реалізації права давати показання для свого захисту підозрюваний користується правом на кваліфіковану правничу допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. Захисник зобов'язаний використовувати ті засоби захисту з метою забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, які передбачені кримінальним процесуальним законодавством (ч. 1 ст. 47 КПК України). Так, підозрюваний має право на зустріч із захисником до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування. Також важливим є право на участь адвоката під час допиту і зустрічі з ним після допиту без обмеження в часі та кількості (п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК України). Безумовно ці положення відповідають європейським стандартам, закладених в статтях 6 і 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та є їх фактичною імплементацією в українське законодавство.

Викладені в національному процесуальному законодавстві процесуальні приписи однозначно свідчать, що проведення першого допиту підозрюваного є обов'язковим для слідчого після вручення ним повідомлення про підозру. Такий обов'язок витікає з того, що підозрюваний має право захищатися шляхом надання показань і слідчий має надати йому таку можливість. Й хоча окремі адвокати підкреслюють, що надання показань не є обов'язком підозрюваного (що є цілком справедливим), а його правом [5], то для слідчого проведення допиту підозрюваного є обов'язком. Звичайно, підозрюваний може й відмовитися від надання будь-яких пояснень, але слідчий у всякому разі повинен продемонструвати готовність вислухати аргументи щодо змісту підозри. І це не буде поступкою захисту, в цьому є великий сенс і для сторони обвинувачення. Він полягає не в спонуканні будь за що до визнання вини (це хибна мета), до чого іноді прагнуть слідчі, а в демонстрації прагнення до встановлення істини.

Після початку допиту підозрюваний може обрати лінію поведінки і в будь-який його момент має право відмовитися відповідати на запитання, а слідчий після отримання такої заяви зобов'язаний одразу його зупинити (ч. 4 ст. 224 КПК України). Протокол такого допиту з фіксацією відмови від дачі показань буде свідчити про надання слідчим можливості підозрюваному захищатися шляхом надання відповідних пояснень. Такий підхід до спілкування слідчого зі стороною захисту значно підвищує його авторитет, оскільки свідчить про високий рівень професійної підготовки, що стосується знань кримінального процесуального законодавства і відповідних положень міжнародного права. Водночас зовсім неприйнятними є непоодинокі випадки, коли слідчий відмовляється від проведення допиту. При цьому типовим аргументом є те, що сторона обвинувачення не бачить

потреби у такому допиті. Подібне рішення та його аргументація безумовно є порушенням права на захист, передбаченого ч. 1 ст. 20 КПК України.

Відмова слідчого від проведення допиту особи, якій було повідомлено про підозру, також має й інший негативний наслідок. Він стосується забезпечення повноти і неупередженості розслідування, що є принципово важливою умовою виконання завдань кримінального провадження. Виявлення ставлення особи до змісту врученої письмової підозри, отримання (чи неотримання) відповідних пояснень є досить важливим для побудови методики досудового розслідування. Реагування сторони захисту на зміст підозри, як видається, є тим фактором, який суттєво впливає на визначення тактичних завдань розслідування і відповідних засобів їх вирішення. Відмова слідчого від проведення допиту підозрюваного, який, наприклад, прагне повідомити про своє алібі, свідчить про небажання досліджувати обставини, які можуть суттєво вплинути на формулювання обвинувачення. Така позиція нічого окрім шкоди не надає результатам розслідування, оскільки буде свідчити про його неповноту та упередженість. Наприклад, відсутність у матеріалах справи результатів перевірки алібі підозрюваного під час досудового розслідування може виявитися під час судового розгляду. Заява обвинуваченого про своє алібі у судовому засідання і відсутність у прокурора доказів, що спростовують його, створює ситуацію, коли перевірка алібі здійснюється у залі судового засідання. І встановлення у суді факту неспростовності алібі підозрюваного під час досудового розслідування, при наявності таких можливостей у сторони обвинувачення, розглядається в адвокатському середовищі як підстава для визнання представлених прокурором доказів недостовірними і недопустимими [8, с. 100].

Потрібно звернути увагу, що, не дивлячись на суттєву зміну парадигми кримінального процесу з точки зору дотримання прав людини, допит підозрюваного продовжує розглядається в суто обвинувальному аспекті, коли його завданням визначається викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення і спонукання її до визнання вини. Нажаль, багато років існує і користується популярністю рекомендація проводити допит підозрюваного «одразу після його затримання, не даючи йому можливості обміркувати своє становище, обрати лінію поведінки, проаналізувати обсяг доказової інформації, що має слідчий, та протистояти досудовому розслідуванню» [9, с. 484]. Відтак допит проводиться з використанням психологічного тиску на підозрюваного з використанням певних засобів впливу з метою створення ситуації, сприятливої для «самовикриття». У зв'язку з цим потрібно зазначити, що обрання слідчим подібної тактичної лінії, орієнтованої на самовикриття підозрюваного під час допиту, не узгоджується з обов'язковим роз'ясненням права на мовчання. Стаття 63 Конституції України проголошує, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Відтак підозрюваний не може примушуватися давати показання, які можуть бути використані для обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення.

В міжнародному праві і судовій практиці право особи не свідчити проти себе отримало назву «Правило Міранди». Його поява пов'язана з рішенням Верховного суду США, прийнятим в 1966 р. у справі «Ернесто Міранда проти штату Арізона». Сутність справи полягала у тому, що громадянин Міранда був затриманий працівниками поліції, взятий під варту і після проведених допитів зізнався у вчиненні злочину. Але перед процесуальними діями, співробітники поліції забули йому нагадати про те, що він має право зберігати мовчання (не давати показань) і право на адвоката. Проте окрім зізнання у справі були й інші докази вчинення Мірандою грабежів і насильства, за сукупністю яких він і був засуджений до ув'язнення. Під час судового розгляду головним аргументом сторони захисту було те, що при затриманні підозрюваного йому не були належним чином роз'яснені його права. А відтак, на думку адвоката Мура, визнання вини Мірандою та інші докази, які у зв'язку з цим були отримані з порушеннями, повинні бути вилучені зі справи. Усі судові інстанції, окрім Верховного суду, адвокат Мур програв. І тільки найвища судова інстанція країни задовольнила клопотання адвоката. У своєму рішенні Верховний суд підкреслив, що будь-які свідчення, можуть бути використані в суді тільки в тому випадку, коли сторона обвинувачення може довести, що підозрюваний перед допитом був поінформований про право на адвоката і право не свідчити проти себе. Справа Міранди була переглянута, але він все ж таки був засуджений до тюремного ув'язнення без використання його власних зізнань завдяки наявності інших доказів [10]. З того часу цей прецедент використовується в країнах англосаксонського права, як «Правило Міранди».

В контексті розглянутих європейських стандартів прав підозрюваного, імплементованих у чинний КПК України, видаються обґрунтованими сумніви А.Ф. Волобуєва щодо доцільності надання права стороні обвинувачення проводити допит підозрюваного в присутності кількох раніше вже допитаних осіб, передбаченого в ч. 9 ст. 224 КПК України [11, с. 308]. Видається, що ідея «дотиснути» підозрюваного до визнання ним вини за вчинене кримінальне правопорушення шляхом

психологічного впливу присутності раніше допитаних осіб не узгоджується з розглянутими вимогами національного і міжнародного законодавства. Окрім того така ідея втрачає будь-який сенс з врахуванням того, що обвинувачений обов'язково допитується у суді (якщо він не відмовився від давання показань) з можливістю проведення «шахового» допиту, який є вельми схожим на одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити наступні висновки:

1) право підозрюваного захищатися після отримання письмового повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення шляхом надання усного або письмового пояснення з приводу підозри (ч. 1 ст. 20 КПК України) зобов'язує слідчого проводити його допит відразу після вручення вказаного повідомлення;

2) аргументом відмови слідчого від проведення допиту підозрюваного не може бути посилання на те, що підозрюваний може відмовитися давати показання з приводу підозри (це його право);

3) з огляду на обов'язковість допиту обвинуваченого у суді учасниками судового провадження хибним є прагнення слідчого до визнання вини підозрюваним під час його допиту без роз'яснення права на мовчання, права присутності на допиті захисника та здійснення неправомірного тиску, у тому числі з використанням психологічного впливу присутності раніше допитаних осіб (застосування ч. 9 ст. 224 КПК України);

4) основною метою допиту підозрюваного під час досудового розслідування має бути отримання його пояснень для їх врахування при забезпеченні повноти і неупередженості слідства;

5) неухильне і скрупульозне дотримання прав підозрюваного під час його допиту є важливою передумовою реалізації принципів верховенства права і презумпції невинуватості оновленої парадигми кримінального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баранчук В.В. Тактика встановлення психологічного контакту при допиті: монографія / за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2019. 196 с.
2. Бобровник О.В. Допит підозрюваного як засіб отримання доказів у досудовому розслідуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди суддями. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу.* Харків, 2017. С. 53-54. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/20.pdf.
3. Бурбело Б.А. Окремі аспекти вивчення особи підозрюваного під час слідчих (розшукових) дій. *Юридична наука*. № 3(105). 2020. С. 345–351.
4. Волобуєв А.Ф., Мирошниченко Ю.М. Допит у кримінальному провадженні: досудове розслідування і судовий розгляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія "Право". Вип. 87 ч. 4. 2025. С. 50–65. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.7.
5. Клочков В., Гурська А. (2020). Допит підозрюваного як інструмент сторони захисту. *Юридична газета.* № 10 (716). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/dopit-pidozryuvanogo-yak-instrument-storoni-zahistu.html (дата звернення 11.01.2025).
6. Топорецька З.М. Проблеми допиту підозрюваних (обвинувачених) при розслідування зайняття гральним бізнесом. *Правові відносини: сучасний стан та перспективи розвитку:* матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції за різними юридичними напрямками (м. Київ 21 жовтня 2012р.). Київ, 2012. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=1284.
7. Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 1080 с.
8. Зейкан Я.П. Про недопустимі докази. Методичні рекомендації для адвокатів. Харків: Фактор, 2019. 128 с.
9. Строк І.А. Особливості тактики допиту підозрюваного у вчинені умисних тяжких тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання. *Юридична наука.* 2019. № 11(101). С. 483-490. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/d32e3a7a-6316-4379-94c3-5ac50555044a/content.
10. Правило Міранди або Ви маєте право зберігати мовчання та право на адвоката. URL: https://protocol.ua/ru/pravilo_mirandi_abo_vi_maete_pravo_zberigati_movchannya_ta_pravo_na_advokata.
11. Волобуєв А.Ф. Одночасний допит кількох вже допитаних осіб в слідчій і судовій практиці. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Вип. 19(31). 2025. С. 304–310. DOI: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.304-310.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.25

СУБ'ЄКТИ ДОКАЗУВАННЯ У СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПИТАННЯ ОНОВЛЕНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ

Зіньковський І.П.,
доктор філософії за спеціальністю 081 «право»,
адвокат
ORCID: 0000-0002-2867-3245

Зіньковський І.П. Суб'єкти доказування у стадії досудового розслідування: питання оновленої ідентифікації та класифікації.

У статті розглянуто питання переліку та класифікації суб'єктів доказування загалом та у досудовому розслідуванні. Відмічена наявність звуженого та розширеного підходу до суб'єктів доказування, проаналізовано критерії, за яким сформовано звужені підходи до переліку суб'єктів кримінально-процесуального доказування.

Наведено додаткові аргументи щодо того, що більш логічним є розширений підхід до суб'єктів доказування у досудовому розслідуванні. Адже реалізація завдань досудового розслідування неможлива без доказування. Доказування проявляється в ряді елементів, які не є тотожними за своїм змістом: наприклад, збирання та перевірка доказів – це одночасно практична та аналітична діяльність, а оцінка – виключно аналітична. Перелік засобів збирання доказів є доволі широким, і кожен засіб має специфіку реалізації та правила залучення до них різних учасників кримінального провадження. Уся ця діяльність спрямована на формування у результаті сукупності належних, допустимих та достовірних доказів, достатніх для прийняття процесуальних рішень. Отже, об'єктивним критерієм для визначення того, чи є учасник суб'єктом доказування, є те, чи впливає його участь на забезпечення належності та / або допустимості доказів.

Зроблено висновок, що суб'єктами доказування у досудовому розслідуванні є ті суб'єкти стадії досудового розслідування, участь яких впливає на забезпечення належності та / або допустимості доказів. За цим критерієм класифікація суб'єктів доказування для досудового розслідування є такою: органи та особи, які мають владні повноваження, та які виконують обов'язок доказування; органи та особи, які мають владні повноваження, та які виконують тягар доказування; особи, які не мають владних повноважень, та які виконують тягар доказування; особи, у діяльності яких доказування є ініціативним правом; особи, які є джерелом загальної доказової інформації; особи, які є джерелом доказової інформації як носії спеціальних знань; особи, які сприяють забезпеченню допустимості доказів.

Ключові слова: доказування, досудове розслідування, суб'єкти доказування, сторони кримінального провадження, інтерес, належність доказів, допустимість доказів, збирання, перевірка та оцінка доказів.

Zinkovskyy I.P. Actors of proving in the pre-trial investigation stage: issues of updated identification and classification.

The article examines the list and classification of actors of proving in general and in pre-trial investigation. It notes the existence of a narrow and broad approach to actors of proving and analyses the criteria used to form narrow approaches to the list of actors of criminal procedural proving.

Additional arguments are provided that a broad approach to actors of proving in pre-trial investigations is more logical. After all, the implementation of pre-trial investigation tasks is impossible without evidence. Evidence manifests itself in a number of elements that are not identical in content: for example, the collection and verification of evidence is both a practical and analytical activity, while evaluation is exclusively analytical. The list of means of collecting evidence is quite broad, and each means has its own specifics of implementation and rules for involving various participants in criminal proceedings. All these activities are aimed at forming, as a result, a set of relevant, admissible and reliable evidence sufficient for making procedural decisions. Therefore, an objective criterion for determining whether a participant is the actor of proving is whether their participation affects the relevance and/or admissibility of evidence.

It has been concluded that the actors of proving in pre-trial investigation are those subjects of the pre-trial investigation stage whose participation affects the relevance and/or admissibility of evidence. According to this criterion, the classification of actors of proving for pre-trial investigation is as follows: agencies and persons who have authority and who perform the duty of proving; agencies and persons

who have authority and who bear the burden of proving; persons who do not have authority and who bear the burden of proving; persons whose activities involve the right to initiate evidence; persons who are a source of general evidentiary information; persons who are a source of evidentiary information as bearers of special knowledge; persons who contribute to ensuring the admissibility of evidence.

Key words: evidence, pre-trial investigation, actors of proving, parties to criminal proceedings, interest, relevance of evidence, admissibility of evidence, collection, verification and assessment of evidence.

Постановка проблеми. КПК України як суб'єктів кримінально-процесуального доказування прописує лише сторін, потерпілого, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Зокрема, у ч. 1 ст. 93 зазначено: збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Оцінку ж доказів ст. 94 КПК України покладає на слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд (не згадується навіть дізнавач, який в силу ст. 40-1 КПК України такі повноваження має). Утім, у науці є значно більш широкі переліки суб'єктів доказування [1, 40-43]. Це питання є важливим для концепції доказування у стадії досудового розслідування, зважаючи, що саме ця стадія характеризується найбільшим колом учасників, які, відповідно, беруть участь у доказуванні у різних формах та з різних підстав.

Стан опрацювання проблематики. Питання суб'єктів доказування у різних аспектах неодноразово досліджувалися Ю.П. Аленіним, В.В. Вапнярчуком, І.В. Гловюк, В.О. Гринюком, Ю.М. Грошевим, Л.М. Гуртієвою, С.О. Даньковою, В.А. Завтуром, О.В. Капліною, М.О. Каліновською, С.О. Ковальчуком, Л.М. Лобойко, Т.В. Лукашкіною, А.О. Ляш, І.О. Мерімеріною, В.С. Могилою, В.Т. Нором, М.А. Погорецьким, В.О. Соловйовим, О.С. Стареньким, С.М. Стахівським, О.Г. Шило та ін. Утім, все ще наявна дискусія щодо: переліку суб'єктів доказування; критерію (критеріїв) визначення переліку суб'єктів доказування, у тому числі у досудовому розслідуванні. Невизначеність у цьому питання впливає на потенційний розвиток кримінального процесуального законодавства та розмежування суб'єктів обов'язку та тягаря доказування, у тому числі у досудовому розслідуванні.

Отже, **метою** статті є: виокремлення критеріїв виділення суб'єктів кримінального провадження як суб'єктів кримінально-процесуального доказування; здійснення класифікації суб'єктів доказування.

Виклад основного матеріалу. У кримінально-процесуальній доктрині є давня дискусія стосовно того, як визначити коло суб'єктів доказування, тобто те, як ознаки має мати суб'єкт кримінального провадження, щоб бути суб'єктом доказування. Згідно з одним з них, який можна назвати звуженим, такими суб'єктами є учасники кримінального провадження, які, відстоюючи свій чи правовий інтерес, здійснюють пізнавальну або обґрунтувальну доказову діяльність, що спрямована на виконання однієї з основних кримінальних процесуальних функцій [2, с. 116]; державні органи і службові особи, які, згідно з законом зобов'язані здійснювати доказування у кримінальному провадженні; інші учасники кримінального провадження, які мають право брати участь у процесі доказування у кримінальному провадженні [3, с. 172; ця ж позиція: 4, с. 46; 5, с. 138]; органи і особи, які в передбаченому порядку КПК України, наділені обов'язками щодо здійснення процесу доказування в кримінальному провадженні (отримання доказів та використання цих доказів для обґрунтування процесуальних рішень), або мають право на активну участь у процесі доказування, реалізуючи свої процесуальні інтереси [6, с. 233-234]; учасники кримінального провадження, які, відстоюючи свій чи представлюваний правовий інтерес, здійснюють пізнавальну або обґрунтувальну доказову діяльність, спрямуванням якої є виконання однієї з основних кримінально-процесуальних функцій (суд та сторони) [7, с. 166].

Відповідно, пропонується класифікація суб'єктів доказування в кримінальному провадженні: 1. Суб'єкти доказування зі сторони обвинувачення. 2. Суб'єкти доказування зі сторони захисту [6, с. 235].

Важливо звернути увагу на критерії визначення суб'єктів доказування у такому звуженому підході: в діях містяться елементи, з яких складається весь процес доказування [4, с. 45]; виконувана суб'єктом кримінально-процесуальна функція (учасники кримінального провадження, які здійснюють одну з основних кримінально-процесуальних функцій) [7, с. 164, 165]; наявність інтересу [7, с. 166]; участь у пізнавальній та обґрунтувальній діяльності [7, с. 166]; активна роль у процесі кримінально процесуального доказування (себто процесуальний обов'язок або право щодо здійснення процесу доказування в кримінальному провадженні) [6, с. 233].

Аналіз цих критеріїв з урахуванням сучасних наукових та практичних підходів дозволяє висловити дещо інше розуміння їх доречності. Що стосується кримінально-процесуальної функції, то, окрім підходу про існування виключно основних кримінально-процесуальних функцій, є до-

слідження, де обґрунтовано існування також інших кримінально-процесуальних функцій, і визначено їх доволі широкий перелік [8]. Тому, якщо виходити з того, що будь-який учасник є носієм кримінально-процесуальної функції, то він, відповідно, є і суб'єктом кримінально-процесуального доказування.

Що ж до того, що діяльність суб'єкта має містити усі елементи процесу доказування, то вона не синхронізується з КПК України. Адже суб'єктами оцінки доказів (як мінімум тої, що має значення для кримінального провадження) у ст. 94 КПК України визнано лише слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд, хоча права та повноваження на збирання доказів у ст. 93 КПК України передбачено для сторін, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Про суб'єктів перевірки доказів у ст. 93 КПК не йдеться.

Більш дискусійним критерієм є наявність інтересу. Якщо мова йде про, наприклад, свідка, експерта, спеціаліста, то дійсно, матеріально-правового інтересу у доказуванні вони не мають. Утім, вони мають інтерес у тому, щоб були дотримані порядки їх залучення та їх права. Якщо ж згадати такого суб'єкта, як викривач, то, хоч він і віднесений у КПК України до інших учасників кримінального провадження, від має і матеріально-правовий інтерес стосовно винагороди.

Стосовно ролі у процесу доказування, то навіть прибічники цього критерію визнають різну роль для різних суб'єктів, тому це критерій більше застосовний для класифікації, а не ідентифікації суб'єктів доказування.

Отже, вважаємо, що ці критерії недостатньо обґрунтовують звужений підхід до суб'єктів доказування.

Розширений підхід до суб'єктів доказування виходить з того, що усі суб'єкти кримінального процесу мають бути розглянуті як суб'єкти доказування, оскільки основу кримінально-процесуальної діяльності складає саме процес доказування, і всі суб'єкти кримінального процесу беруть певну участь і в доказуванні [9, с. 282]. У межах цього підходу запропонована така класифікація суб'єктів доказування:

1) перша група – державні органи та службові (посадові) особи, на яких покладено обов'язок здійснювати кримінальне провадження, які мають владні повноваження вчиняти процесуальні дії та приймати процесуальні рішення.

2) друга група – суб'єкти кримінального провадження, на яких покладено тягар доказування.

3) третя група – учасники кримінального провадження, яким надано право брати участь у доказуванні у формах і межах, передбачених кримінальним процесуальним законодавством. Формами участі в процесі доказування може бути: а) право самостійно збирати докази (точніше – речей, копій документів відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок) з наступним використанням їх як доказів, що передбачено ч. 3 ст. 93 КПК34 та б) право взяти участь у доказуванні, яке здійснює сторона обвинувачення, слідчий суддя, суд. Наприклад, шляхом: заявлення клопотань про проведення процесуальних дій (ініціювання, як визначено в ч. 3 ст. 93 КПК) та участі в таких діях; участь у слідчих (розшукових) діях, які проводяться з ініціативи слідчого, дізнавача, прокурора.

4) четверта група – суб'єкти, що надають певну інформацію, яка може бути використана як докази у кримінальному провадженні (зокрема, показання, висновок експерта). Це підозрюваний, обвинувачений, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, потерпілий, свідок, експерт.

5) п'ята група – інші особи, які у зв'язку з доказуванням виконують допоміжні функції – поняті, спеціаліст, перекладач, секретар судового засідання, судовий розпорядник та ін [1, с. 40–43].

Як писав Л.М. Лобойко, суб'єкти доказування - це суб'єкти, які беруть участь у формуванні системи (сукупності) доказів у кримінальному провадженні. Суб'єкти доказування поділяються на 3 групи: 1) державні органи і посадові особи, які зобов'язані (ч. 1 ст. 92 КПК) висувати версії, збирати, перевіряти, оцінювати і використовувати докази: слідчий, прокурор - в межах їхньої компетенції, а в певних випадках - потерпілий (в разі відмови прокурора від обвинувачення; у провадженнях, здійснюваних у формі приватного обвинувачення); 2) особи, які мають право брати участь в доказуванні певних обставин справи: підозрюваний, обвинувачений, захисник, законний представник, потерпілий (коли на нього не покладено обов'язок доказування) та інші суб'єкти, заінтересовані у результатах вирішення кримінальної справи. Вони можуть представляти докази, заявляти клопотання про витребування і приєднання доказів, висловлювати свою думку з приводу оцінки того чи іншого доказу тощо; 3) сторона, яка подає дані щодо розміру процесуальних витрат та обставин, які характеризують обвинуваченого. На неї покладається тягар доказування належності та допустимості цих доказів (ч. 2 ст. 92 КПК) [10, с. 157]. Цікавим та новаторським є формулювання визначення суб'єктів доказування через формування системи (сукупності) доказів у кримінальному провадженні, що, по суті, вказує на забезпечення достатності цієї системи.

Також у контексті такого підходу можна навести позицію, що найбільш доцільною є така класифікація суб'єктів доказування: 1) органи і особи, на яких законом покладено обов'язок доказування (слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор та в установлених законом випадках – потерпілий); 2) особи, які мають право брати участь у процесі доказування (підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, у тому числі викривач); 3) слідчий суддя та суд [11, с. 667].

Крім того, запропонована узагальнена класифікація суб'єктів кримінального провадження у залежності від процесуального становища, об'єму прав, ролі в процесі, обов'язку або права в доказуванні: державні органи та посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження і доказування, що є їхнім обов'язком (слідчий, керівник органу досудового розслідування, співробітник оперативного підрозділу, прокурор); особи, які мають інтерес у доказуванні (захищають або представляють інтереси іншої особи) та право брати участь у доказуванні (заявник, підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, законні представники); особи, які не мають власного інтересу в кримінальному провадженні (свідок, спеціаліст, експерт, перекладач, понятий, слідчий суддя, суд) [12, с. 229]. При цьому доволі складно погодитись з автором у тому, що свідок, спеціаліст, експерт, перекладач не має власного інтересу у доказуванні, оскільки він не має лише матеріально-правового інтересу у доказуванні.

Наведемо деякі додаткові аргументи щодо того, що більш логічним є розширений підхід до суб'єктів доказування у досудовому розслідуванні. Адже реалізація завдань досудового розслідування неможлива без доказування. Доказування проявляється в ряді елементів, які не є тотожними за своїм змістом: наприклад, збирання та перевірка доказів – це одночасно практична та аналітична діяльність, а оцінка – виключно аналітична. Перелік засобів збирання доказів є доволі широким, і кожен засіб має специфіку реалізації та правила залучення до них різних учасників кримінального провадження. Уся ця діяльність спрямована на формування у результаті сукупності належних, допустимих та достовірних доказів, достатніх для прийняття процесуальних рішень. Отже, об'єктивним критерієм для визначення того, чи є учасник суб'єктом доказування, є те, чи впливає його участь на забезпечення належності та / або допустимості доказів. Наприклад, участь підозрюваного, свідка, потерпілого, викривача забезпечує найперше належність доказів, оскільки вони є носіями доказової інформаціями. Понятий, перекладач забезпечує законність процесуальної дії, тобто допустимість доказів. Експерт, спеціаліст забезпечує належність доказів, оскільки здійснюють дослідження на основі спеціальних знань.

Підтримуючи цей підхід, запропонуємо оновлену класифікацію суб'єктів доказування для досудового розслідування:

органи та особи, які мають владні повноваження, та які виконують обов'язок доказування; до них відносяться: сторона обвинувачення, включаючи керівника органу прокуратури; слідчий суддя;

органи та особи, які мають владні повноваження, та які виконують тягар доказування (сторона обвинувачення);

особи, які не мають владних повноважень, та які виконують тягар доказування; сторона захисту, потерпілий, цивільний позивач та представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, - усі перелічені у випадках, передбачених КПК України. Як слушно пишуть Л.М. Лобойко та О.В. Банчук, на відміну від обов'язку доказування, що полягає у доведенні стороною обвинувачення перед судом винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, тягар доказування стосується інших обставин. Покладання на сторону захисту тягаря доказування цих обставин не суперечить презумпції невинуватості. На сторону захисту може бути покладено тягар доказування окремих обставин, що становлять кримінальний процесуальний (належність і допустимість поданих нею доказів), цивільно-правовий (розмір процесуальних витрат) елементи предмету доказування та кримінально-правовий елемент в частині, що не стосується винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення (наприклад, обставини, що характеризують обвинуваченого, пом'якшуючі обставини) [13, с. 177]. Потерпілого, цивільного позивача та представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, немає у переліку ч. 2 ст. 92 КПК України, утім, у доктрині визнано, що доцільно було б указати у ч. 2 ст. 92 КПК, що обов'язок доказування належності та допустимості доказів, даних щодо розміру процесуальних витрат і обставин, які ха-

рактеризують обвинуваченого, покладається на особу, що їх подає» [14, с. 143]. Цивільний позивач має тягар доказування, якщо подає клопотання про арешт майна.

особи, у діяльності яких доказування є ініціативним правом (сторона захисту, потерпілий, цивільний позивач та цивільний відповідач, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження);

особи, які є джерелом загальної доказової інформації (підозрюваний, потерпілий, свідок, заявник, викривач, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру);

особи, які є джерелом доказової інформації як носії спеціальних знань;

особи, які сприяють забезпеченню допустимості доказів.

Висновки. Виходячи з завдань кримінального провадження та досудового розслідування зокрема, а також визнаних у КПК України властивостей доказів – належності та допустимості, суб'єктами доказування у досудовому розслідуванні є ті суб'єкти стадії досудового розслідування, участь яких впливає на забезпечення належності та / або допустимості доказів. За цим критерієм класифікація суб'єктів доказування для досудового розслідування є такою:

– органи та особи, які мають владні повноваження, та які виконують обов'язок доказування;
– органи та особи, які мають владні повноваження, та які виконують тягар доказування;
– особи, які не мають владних повноважень, та які виконують тягар доказування;
– особи, у діяльності яких доказування є ініціативним правом;
– особи, які є джерелом загальної доказової інформації;
– особи, які є джерелом доказової інформації як носії спеціальних знань;
– особи, які сприяють забезпеченню допустимості доказів (перекладач, понятий, судовий розпорядник, секретар судового засідання).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гуртієва Л., Лукашкіна Т. Теорія доказів у кримінальному провадженні : навч.-метод. посібник. Вид. 2-ге, доп; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024. 192 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5de19905-4707-468a-b97a-7878dd65e39f/content.
2. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посібник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
3. Кримінальний процес: підручник / [Л.Д. Удалова, В.В. Рожнова, Д.П. Письменний та ін.]; за заг. ред. Д.П. Письменного, Л.Д. Удалової, М.А. Погорецького, С.С. Чернявського. Київ:, «Центр учбової літератури», 2022. 780 с.
4. Грошевий Ю.М. Стахівський С.М. Докази і доказування у кримінальному процесі: науково-практичний посібник. К.: КНТ, 2006. 272 с.
5. Ляш А.О. Стахівський С.М. Докази і доказування в кримінальному судочинстві: навч. посібник. К.: Університет «Україна», 2006. 185 с.
6. Старенький О.С. Суб'єкти доказування в кримінальному провадженні: поняття та класифікація. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 232–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2014_12_54.
7. Вапнярчук В.В. Суб'єкти кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 160–168.
8. Главюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико- методологічні засади і практика реалізації: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. 602 с.
9. Кримінально-процесуальне право України: Підручник / За загальною редакцією Ю.П. Аленіна. Х.: ТОВ «Одіссей», 2009. 816 с.
10. Лобойко Л.М. Кримінальний процес: підруч. Київ: Істина, 2014. 432 с.
11. Благодир А.А., Благодир С.М., Благодир В.С. Суб'єкти доказування під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 665–667. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/167.
12. Компанієць Є.М. Суб'єкти доказування у кримінальних провадженнях про порушення прав інтелектуальної власності. *Нове українське право*. 2021. № 4. С. 227–236. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.4.34.
13. Лобойко Л.М., Банчук О.А. Кримінальний процес: Навчальний посібник. К.: Ваіте, 2014. 280 с.
14. Главюк І.В. Участь потерпілого у кримінально-процесуальному доказуванні: деякі питання. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2014. Вип. 1. С. 135–145.

УДК: 001:34
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.26

СТАДІЇ ДОКАЗУВАННЯ НАЯВНОСТІ РИЗИКІВ ПРИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Кінебас О.М.,
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня
вищої освіти доктора філософії
Пенетеціарної академії України
ORCID: 0009-0007-1556-983X

Кінебас О.М. Стадії доказування наявності ризиків при застосуванні запобіжних заходів в кримінальному провадженні.

В статті досліджено актуальні проблеми можливості використання терміну доказування до процесу доведення існування ризиків при застосуванні запобіжних заходів в кримінальному провадженні, та розмежування стадій доведення існування ризиків при обранні (продовжені) запобіжних заходів в кримінальному провадженні.

Особливу увагу зосереджено на аналізі норм Кримінального процесуального кодексу України та практики Європейського суду з прав людини в контексті можливості застосування терміну доказування, а отже і відповідної глави Кримінального процесуального кодексу до процесу доведення існування ризиків при обранні запобіжного заходу в кримінальному проваджені. Виходячи з наявної суперечності між тим, що доказування, згідно до положень Кримінального процесуального кодексу спрямоване на доведення обставин які мали місце в минулому, або наявні в теперішньому. Та тим, що доведення існування ризиків має чітко виражений прогностичний характер, тобто спрямоване на доведення ймовірності настання певної події в майбутньому.

Визначено, що виходячи з положень Кримінального процесуального кодексу України процес доведення існування ризиків при застосуванні запобіжних заходів має бути поділено на дві стадії. А саме, доказування певних фактів та обставин які в подальшому є основою для прогнозування ймовірності вчинення підозрюваним (обвинуваченим) певних дій в майбутньому (настання того чи іншого ризику).

При цьому, застосування терміну доказування, а отже і положень відповідної глави Кримінального процесуального кодексу до процесу доведення існування ризиків при обранні запобіжного заходу в кримінальному проваджені можливе лише на першій стадії такого доведення.

В той же час друга стадія має прогностичний характер спрямований на інтелектуальну оцінку ймовірності настання певного ризику, з переліку передбачених статтею 177 Кримінального процесуального кодексу України в майбутньому.

Також, автор робить висновок про відсутність чітких нормативно закріплених стандартів, які б регулювали другу стадію процесу доведення існування ризиків при обранні запобіжних заходів в кримінальному провадженні.

Ключові слова: доведення існування ризиків, доказування, застосування запобіжних заходів, кримінальне провадження.

Kinebas O.M. Stages of proving the existence of risks in the application of preventive measures in criminal proceedings.

The article examines current issues regarding the applicability of the term «proof» to the process of proving the existence of risks when applying preventive measures in criminal proceedings, as well as the differentiation of the stages of proving the existence of such risks when imposing (or extending) preventive measures in criminal proceedings.

Particular attention is focused on the review of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the case-law of the European Court of Human Rights in the context of the possible application of the term "proof," and thus the corresponding chapter of the Criminal Procedure Code, to the process of establishing the existence of risks when choosing a preventive measure in criminal proceedings. This follows from the existing inconsistency, namely that proof, according to the provisions of the Criminal Procedure Code, is aimed at establishing facts that took place in the past or exist in the present. At the same time, the establishment of risks is of a clearly prognostic nature, i.e. it is directed at proving the probability of the occurrence of a certain event in the future.

It is established that, based on the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the process of proving the existence of risks in the application of preventive measures should be divided into two stages. Specifically, proving certain facts and circumstances that subsequently serve as the basis for forecasting the probability of the suspect (accused) committing certain actions in the future (i.e., the occurrence of a particular risk).

At the same time, the use of the term «proof,» and therefore the application of the relevant provisions of the Criminal Procedure Code, is possible only at the first stage of proving the existence of risks when applying a preventive measure in criminal proceedings.

Meanwhile, the second stage is prognostic in nature, aimed at an intellectual assessment of the probability of the occurrence of a particular risk from the list provided in Article 177 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Furthermore, the author concludes that there is an absence of clearly established legal standards governing the second stage of proving the existence of risks when applying preventive measures in criminal proceedings.

Key words: proving the existence of risks, proof, application of preventive measures, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Згідно положень частини 1 статті 194 Кримінального процесуального кодексу України під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу слідчий суддя, суд зобов'язаний встановити, чи доводять надані сторонами кримінального провадження докази обставини, які свідчать про наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків передбачених статтею 177 цього кодексу.

В свою чергу, в статті 177 Кримінального процесуального кодексу міститься перелік ризиків, тобто дій, спробам вчинення яких підозрюваним (обвинуваченим) має запобігти застосування до нього запобіжного заходу.

Процес доведення наявності таких ризиків вимагає від слідчого судді/суду та учасників кримінального провадження оцінки ймовірності вчинення або невчинення підозрюваним (обвинуваченим) певної дії в майбутньому (переховування від органу досудового слідства або суду, вплив на свідків, знищення речових доказів, вчинення іншого кримінального правопорушення тощо).

В той же час, процес доказування який регламентовано главою 4 Кримінального процесуального кодексу України, може бути спрямовано виключно на встановлення явищ, подій і фактів які існували в минулому або існують в теперішньому.

За таких умов, автору видається необхідним дослідження питання того, чи можливе застосування терміну доказування, а отже і відповідної глави Кримінального процесуального кодексу, до процесу доведення існування ризиків при обранні запобіжного заходу в кримінальному проваджені.

Метою дослідження є вивчення можливості застосування інституту доказування, зокрема норм Глави 4. Докази і доказування Кримінального процесуального кодексу України, до процесу доведення існування ризиків при обрання запобіжного заходу в кримінальному провадженні. Зокрема, усуненні протиріч між тим, що процес доказування не може передбачати прогнозування, в той же час, процес доведення існування ризиків при обранні запобіжного заходу, носить чітко виражений прогностичний характер, спрямований на оцінку вірогідності настання певної події (ризику) в майбутньому.

Стан опрацювання проблематики. Серед українських науковців на даний час поширеною є позиція, яка полягає у тому, що процес доказування розповсюджується не лише на процес прийняття остаточних рішень, які вирішують кримінальне провадження по суті, але й проміжних, що визначають його рух. Про, що зазначав наприклад В.А. Завтур [1, ст. 50].

Грошевий Ю.М. та Тацій В.Я. висловлювали позицію про те, що доведення підстав застосування запобіжних заходів має прогностичний характер та спрямовано в майбутнє [2, ст. 300].

В подальшому питання доказування в процесі обрання запобіжних заходів досліджували такі науковці як Каліновська М.О. [3], Вапнярчук В.В. [4], Слюсарчук Х.Р. [5] та ін.

Проте, слід звернути увагу, що досліджуючи питання доведення існування ризиків в процесі обрання запобіжних заходів науковці, не вдавались до чіткого розмежування понять та часто вживають термін «доказування існування ризиків», а не «доведення», що на думку автора даної статті є некоректним. В першу чергу, саме через вже згадувану вище очевидну спрямованість процесу доказування на встановлення чогось, що мало місце в минулому або має місце в даний час.

Таким чином, слід прийти до висновку, що питання сформоване в розділі постановка проблеми на даний час не було детально досліджено вітчизняними науковцями, а отже потребує більш детального аналізу.

Виклад основного матеріалу. Кримінально процесуальний кодекс України, а саме частина 2 статті 91, зазначає, що доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. В статті 84 Кримінального процесуального кодексу України зазначено, що доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню.

Тлумачний словник української мови надає наступне визначення слова обставина – явище, подія, факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають, що-небудь, впливають на щось. [6]. В свою чергу, явище, подія і факт, це те що існувало в минулому або існує в теперішньому часі.

Звідси слідує, що доказування не може передбачати прогнозування, як процесу інтелектуальної оцінки ймовірності настання певної події в майбутньому, в тому числі, і через формальні обмеження закріплені в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України, наведені вище.

В той же час, процес застосування запобіжного заходу відносно особи в кримінальному провадженні, вимагає доведення наявності певних ризиків. Тобто, чогось, що може мати місце виключно в майбутньому. Іншими словами, доведення існування певного ризику вимагає оцінки ймовірності настання певної обставини (явища, події, факту), а не доказування її наявності чи відсутності в теперішньому чи майбутньому.

Так, для доказування тієї обставини, що підозрюваний вчинив, наприклад, крадіжку, сторона обвинувачення має надати докази на підставі яких суд зможе встановити, що дана особа вкрала певну річ. Це можуть бути показання свідків які бачили як вчинявся злочин, речові докази які містять відбитки пальців підозрюваного, запис з відеокамери на якому видно момент вчинення злочину тощо.

В той же час, для доведення ризику вчинення іншого кримінального правопорушення (пункт 5 частини 1 статті 177 КПК), наприклад, тієї ж крадіжки, але в майбутньому, використання жодного з доказів наведених в попередньому абзаці буде не можливим. Оскільки кримінальне правопорушення в цьому випадку ще не було вчинено.

То, можливо, процес доведення певного ризику взагалі не вимагає надання жодних доказів, і завжди є лише припущенням того чи іншого ступеня абстракції.

Подібна позиція знаходить своє відображення в судовій практиці. Так, в численних судових рішеннях українських судів наявних в Єдиному державному реєстрі судових рішень, можна зустріти наступне формулювання: «особливість запобіжних заходів полягає в тому, що вони застосовуються не за конкретну недобросовісну поведінку обвинуваченого, а превентивно, як гарантія настання правосуддя в майбутньому. При цьому слід враховувати, що якась ймовірність того, що обвинувачений зможе спробувати ухилитись від відповідальності, існує завжди» [7].

Дана правова позиція видається автору помилковою, хоча б тому, що вона, очевидно, суперечить положенням частин 1 та 2 статті 194 КПК України згідно з якими під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу слідчий суддя, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову у застосуванні запобіжного заходу, якщо під час розгляду клопотання прокурор не доведе серед іншого наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків передбачених статтею 177 Кримінального процесуального кодексу України. А отже, якщо є необхідність доводити існування ризиків то очевидним є те, що вони можуть або існувати або не існувати.

Аналогічної думки, щодо необхідності доведення існування ризиків, дотримується також Європейський суд з прав людини який в справі Мерабішвілі проти Грузії та ряді інших справ зазначав, що існування ризиків при обранні запобіжних заходів має бути належним чином обґрунтовано органами влади, і обґрунтування з цих питань не можуть бути абстрактними, узагальненими або стереотипними. [8, п. 222]. В справі Алексанян проти Росії Європейський суд з прав людини зазначав, що аргументи проти звільнення особи мають містити вказівки на конкретні факти і особисті обставини заявника, які виправдовують його тримання під вартою [9, п. 179].

Тобто, як національне законодавство, а саме стаття 194 Кримінального процесуального кодексу України так і норми Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод прямо вимагають не просто теоретичних припущень про наявність того чи іншого ризику, а цілком конкретного обґрунтування. А отже, необхідність посилання на конкретні факти і обставини наявні в конкретній справі при обранні запобіжного заходу є абсолютно очевидною. Тому, очевидним є і необхідність доказування наявності таких фактів і обставин.

На думку автора даної статті, усунути дане протиріччя можливо шляхом чіткого та усвідомленого розмежування термінів «доказування обставин які можуть свідчити про існування ризиків» та «доведення існування ризиків», а також поділу процесу доведення існування ризиків на дві

стадії. В цьому випадку, доказування певних обставин кримінального провадження буде виступати обов'язковим елементом та передумовою доведення існування певного ризику.

Наприклад, сторона обвинувачення має намір довести наявність ризику вчинення підозрюваним іншого кримінального правопорушення. Європейський суд з прав людини, в свою чергу зазначав, що однією з підстав яка доводить існування такого ризику може бути наявність судимості у підозрюваного (справа Сельджук проти Туреччини) [10, п. 34]. Отже, в разі якщо у підозрюваного наявна судимість, сторона обвинувачення матиме певними доказами з переліку встановленого частиною 2 статті 84 КПК України довести цю обставину (в нашому випадку таким доказом може бути відповідна довідка або вирок суду). В свою чергу, доказування тієї обставини, що підозрюваний у вчиненні певного кримінального правопорушення має судимість за скоєння злочину в минулому дозволить слідчому судді або суду зробити обґрунтоване припущення про ймовірність настання певної події в майбутньому.

Тобто, процес доведення існування ризиків, який носить прогностичний характер і спрямований на оцінку ймовірності вчинення підозрюваним (обвинуваченим) певних дій в майбутньому, має включати в себе дві стадії (етапи):

- Доказування певних фактів та обставин які мали місце в минулому або наявній в теперішньому часі (наявність судимості у підозрюваного, відсутність джерела доходу, факти тиску на свідків в минулому тощо);
- Інтелектуальна оцінка слідчим суддею, судом фактів та обставин які були доказані сторонами кримінального провадження з метою встановлення наявності або відсутності того чи іншого ризику;

При цьому, на першій стадії суд та сторони кримінального провадження можуть і мають користуватися інструментами наведеними в Главі 4. Докази і доказування Кримінального процесуального кодексу України. Оскільки, ці інструменти цілком відповідають даній меті і потребують хіба, що точкових змін (наприклад в частині прямого дозволу на використання в процесі обрання запобіжного заходу показань свідків які суд не сприймав безпосередньо).

А от, що стосується другого етапу, тобто безпосередньої інтелектуальної оцінки доказаних на першому етапі фактів і обставин з метою прогнозування ймовірності вчинення підозрюваним (обвинуваченим) певних дій в майбутньому, то тут ми змушені констатувати повну відсутність в національному законодавстві хоча б якось врегульованих стандартів та алгоритмів такої діяльності.

Зокрема, в Кримінально процесуальному кодексу України не міститься хоча б орієнтованого переліку фактів і обставин які б могли свідчити про існування того чи іншого ризику. Наприклад, чи є сам по собі факт повідомлення про підозру у вчиненні особливо тяжкого злочину з безальтернативним покаранням у вигляді позбавлення волі достатнім аби говорити про наявність ризику втечі. Чи є наявність в підозрюваного судимості підставою говорити про наявність ризику повторного вчинення ним кримінального правопорушення тощо.

В зв'язку з чим, судді та сторони кримінального провадження змушені або самі створювати такі стандарти, або звертатися до практики Європейського суду з прав людини цитуючи відповідні рішення.

А отже, питання необхідності нормативно-правого закріплення даних стандартів є питанням яке потребує більш детального вивчення. І першим кроком для початку цього дослідження є чітке усвідомлення необхідності розмежування етапів доведення існування ризиків передбачених статтею 177 Кримінального процесуального кодексу України на етап доказування певних фактів та обставин і етап їх подальшої інтелектуальної оцінки.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна сформулювати такі ключові висновки:

Існує певне протиріччя між тим, що процес доведення існування ризиків при обранні запобіжного заходу передбачає необхідність оцінки ймовірності настання певної події (ризику) в майбутньому. Та тим, що інститут доказування, в тому вигляді в якому він закріплений в Главі 4 Кримінального процесуального кодексу України, явно спрямований доказування обставин і фактів які мали місце в минулому або мають місце в теперішньому.

Дане протиріччя можливо уникнути шляхом поділу процесу доведення існування ризиків передбачених статтею 177 Кримінального процесуального кодексу України при обранні (продовженні) запобіжних заходів на дві стадії.

На першій – відбувається доказування сторонами обвинувачення та захисту певних фактів та обставин, які, в подальшому, в разі визнання таких фактів і обставин судом доведеними, використовуються на другій стадії, для прогнозування ймовірності настання певного ризику. При цьому, інструменти доказування закріплені в Кримінальному процесуальному кодексі не можуть бути застосовані до другого етапу, оскільки на ньому фактично відбувається прогнозування судом та сторонами провадження майбутнього.

В той же час, друга стадія, яка полягає в оцінці ймовірності настання певної події (ризику), потребує нормативного закріплення певних стандартів такої оцінки (стандартів доведення існування ризиків).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Завтур В.А. Особливості доказування при розгляді та вирішенні слідчим суддею та судом клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження: дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2017, 245 с.
2. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, В.П. Пшонка та ін.; за заг. ред В.Я. Тація, В.П. Пшонки. Х.: Право, 2013. 824 с.
3. Каліновська М.О. Особливості кримінального процесуального доказування під час застосування запобіжних заходів на стадії досудового розслідування: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії. Львів, 2021.
4. Вапнярчук В.В. Теоретичні основи кримінального процесуального доказування: дис. докт. юрид. наук. 12.00.09. Харків, 2018.
5. Слюсарчук Х.Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2017.
6. Тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=обставина.
7. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 13 лютого 2025 року у справі №743/52/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125137505.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Мерабішвілі проти Грузії. Параграф 222. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-178753%22]}.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Алексанян проти Росії, параграф 179. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»:[«001-90390»]}.
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Сельджук проти Туреччини, параграф 34. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»:[«001-71944»]}.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.27

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗАХИСТІ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Костюченко О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2243-1173

Стеценко Д.,
аспірант 2 року навчання денної форми
здобуття освіти третього (освітньо-наукового) рівня
вищої освіти спеціальності 081 «Право»
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-1015-6975

Костюченко О., Стеценко Д. Участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів.

У роботі розглядається роль та місце громадських організацій у процесі захисту прав осіб, які постраждали внаслідок воєнних злочинів, скоєних під час збройної агресії росії проти України. Досліджено правовий статус громадських організацій та акти нормативного регулювання щодо участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів. Визначено принципи участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів.

Запропоновано форми участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів: 1) документування воєнних злочинів; 2) надання потерпілим від воєнних злочинів комплексної підтримки, яка включає юридичну та психологічну допомогу та 3) інформаційна та освітня діяльність щодо захисту прав потерпілих від воєнних злочинів. Документування воєнних злочинів визначається як головна форма участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів. Розглянуто нормативно-правові та організаційні засади документування воєнних злочинів громадськими організаціями в умовах збройного конфлікту із використанням технічних засобів.

Проаналізовано функціональні можливості громадських організацій щодо документування злочинів, фіксації порушень міжнародного гуманітарного права, надання правової допомоги та реабілітаційної підтримки постраждалим від воєнних злочинів. Запропоновано напрями удосконалення участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів через 1) залучення вітчизняних та міжнародних експертів, обізнаних зі стандартами міжнародного гуманітарного права та протоколами збору даних, у процесі документування фактів скоєння воєнних злочинів на території України; 2) покращення координації між громадськими організаціями та слідчими органами для забезпечення безперебійної співпраці на усіх етапах збору та аналізу доказів; 3) розширення практичної правової допомоги громадських організацій потерпілим від воєнних злочинів, а також професійної підготовки судових позовів як до національних, так і до міжнародних судових установ.

Ключові слова: кримінальне процесуальне право, досудове розслідування, потерпілий, громадські організації, воєнні злочини, потерпілі від воєнних злочинів, документування воєнних злочинів, захист прав людини, збройний конфлікт, відповідальність, правосуддя, доказова інформація.

Kostiuchenko O., Stetsenko D. Participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes.

The paper examines the role and place of public organizations in the process of protecting the rights of persons who suffered as a result of war crimes committed during the armed aggression of Russia against Ukraine. The legal status of public organizations and regulatory acts regarding the participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes are studied. The principles of participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes are determined.

The forms of participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes are proposed: 1) documentation of war crimes; 2) provision of comprehensive support to victims of war crimes, which includes legal and psychological assistance, and 3) information and educational activities regarding the protection of the rights of victims of war crimes. Documentation of war crimes is defined as the main form of participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes. The legal and organizational principles of documenting war crimes by public organizations in armed conflict conditions using technical means are considered.

The functional capabilities of public organizations in documenting crimes, recording violations of international humanitarian law, providing legal assistance and rehabilitation support to victims of war crimes are analyzed. Directions for improving the participation of public organizations in protecting the rights of victims of war crimes are proposed through 1) involving domestic and international experts knowledgeable in the standards of international humanitarian law and data collection protocols in the process of documenting the facts of war crimes on the territory of Ukraine; 2) improving coordination between public organizations and investigative bodies to ensure uninterrupted cooperation at all stages of collecting and analyzing evidence; 3) expanding practical legal assistance by public organizations to victims of war crimes, as well as professional preparation of legal claims to both national and international judicial institutions.

Key words: criminal procedural law, pre-trial investigation, victim, public organizations, war crimes, victims of war crimes, documentation of war crimes, protection of human rights, armed conflict, responsibility, justice, evidentiary facts.

Постановка проблеми. Питання захисту прав жертв (потерпілих) воєнних злочинів набуло особливої актуальності в умовах триваючої російської військової агресії проти України. Належне документування воєнних злочинів має вирішальне значення для досягнення справедливості, забезпечення ефективного судочинства, встановлення істини, інформування міжнародної спільноти, зміцнення правової позиції України в розслідуваннях та оцінки збитків, завданих збройною агресією. Враховуючи безпрецедентний масштаб задокументованих порушень міжнародного гуманітарного права та необхідність забезпечення справедливості для постраждалих осіб, наукові розробки з цієї теми є актуальними та вчасними.

Численні міжнародно-правові документи визначають права жертв (потерпілих) воєнних злочинів і окреслюють обов'язки держав щодо їх захисту. Однак, незважаючи на існуючу законодавчу базу, державні органи часто стикаються з проблемами в ефективному документуванні воєнних злочинів, наданні правової допомоги та забезпеченні доступу до правосуддя потерпілим від воєнних злочинів. За таких обставин громадські організації (ГО) відіграють значну роль у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів, допомагаючи правоохоронним органам здійснювати належні процесуальні заходи.

Метою дослідження є комплексний аналіз участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів в рамках російської агресії проти України, оцінка ефективності їх діяльності в цьому напрямку та надання практичних рекомендації щодо посилення ролі ГО у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Питанню захисту прав потерпілих в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів, зокрема за участі громадських організацій, присвячені роботи таких науковців, як Ю. Бобров, Т. Веремій, М. Гнатовський, І. Жаровська, Т. Короткий, М. Криштанович, Л. Омельчук, В. Пилип, О. Саленко, Л. Сопільник, Я. Шевчук, О. Яновська, М. Яцина та ін. Найбільш комплексно питання участі громадських організацій у документуванні воєнних злочинів розглядаються в роботах В. Пилип [1; 2]. Незважаючи на наявні дослідження на цю тему, безпосередньо участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів ще не розглядалася як повноцінний об'єкт наукових пошуків. У вітчизняній науці кримінального процесу залишаються значні прогалини у розумінні конкретних механізмів, за допомогою яких громадські організації можуть найбільш ефективно сприяти захисту прав жертв (потерпілих) воєнних злочинів, недостатньо досліджено взаємодію цих організацій з державними органами та міжнародними інституціями при захисті прав потерпілих від воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Питання захисту прав потерпілих від воєнних злочинів набуло особливої актуальності в умовах сучасних збройних конфліктів, в ході яких цивільне населення зазнає значної шкоди через систематичні порушення міжнародного гуманітарного права. Після повномасштабного вторгнення збройних сил рф у 2022 році на територію України різко збільшилася кількість воєнних злочинів, визначених Женевськими конвенціями та Римським статутом Міжнародного кримінального суду (МКС). За даними Офісу Генерального прокурора України наразі (станом на 13.04.2025) розслідують понад 158715 воєнних злочинів [3]. Ця категорія міжнародних

злочинів включає такі кримінальні правопорушення: руйнування житлової інфраструктури, вбивства, катування та зґвалтування цивільних осіб, викрадення і примусова депортація людей, мародерство тощо. На національному рівні статтею 438 КК України передбачено кримінальну відповідальність за наступні воєнні злочини: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, незаконне переміщення або депортація дитини, невиправдана затримка репатріації дитини, вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті, воєнних (бойових) діях, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Ефективний захист прав потерпілих від воєнних злочинів потребує комплексного підходу, який поєднує правові механізми, міжнародну співпрацю та активну участь організацій громадянського суспільства. З початком повномасштабної війни правоохоронна система стикнулася з необхідністю документувати та розслідувати факти скоєння воєнних злочинів, зокрема на окупованих територій, куди тимчасово втрачено доступ. Саме тут, як зауважує М. Яцина, «багато громадських інституцій, з початком повномасштабного вторгнення, насамперед, правозахисних організацій, змінили свій фокус діяльності у бік війни» [4, с. 200].

Можливість участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів обумовлена *правовим статусом* ГО. Правовий статус громадських організацій в Україні регулюється, насамперед, національним законодавством, яке встановлює рамки діяльності цих організацій. Конституція України, як вищий нормативно-правовий акт, гарантує право на свободу об'єднань та закладає основу для створення і функціонування ГО. Крім того, окремі закони, такі, як Закони України «Про громадські об'єднання» та «Про благодійну діяльність та благодійні організації», визначають сферу діяльності, права та обов'язки громадських організацій.

З міжнародної точки зору, участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів підтримується різними міжнародними документами. Римський статут Міжнародного кримінального суду є основним правовим інструментом у визначенні воєнних злочинів та встановленні юрисдикції для переслідування таких злочинів. Зокрема, Статут передбачає форми співпраці між державами та недержавними суб'єктами, включаючи ГО, у документуванні воєнних злочинів [5].

Міжнародне право прав людини додатково легалізує участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів. Такі документи, як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, обумовлюють активне залучення ГО до моніторингу порушень прав людини, надання правової допомоги потерпілим від воєнних злочинів.

Участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів ґрунтується на низці фундаментальних *принципів*, які забезпечують як легітимність, так і ефективність діяльності ГО в цьому напрямку. До них відносять принципи добровільності, незалежності, професіоналізму, прозорості та підзвітності, а також принцип інклюзивності. Добровільність означає, що ГО працюють без примусу та керуються внутрішньою мотивацією підтримувати потерпілих від воєнних злочинів. Іншим важливим принципом є незалежність, яка гарантує, що ГО можуть функціонувати автономно, вільно від неналежного впливу з боку уряду чи інших організацій. З цим принципом пов'язаний принцип професіоналізму, який гарантує, що допомога, яку надають ГО, базується на досвіді та дотриманні стандартів міжнародного гуманітарного права. Це включає використання спеціальних знань у документуванні воєнних злочинів, надання правової допомоги та сприяння психологічній реабілітації.

Принципи прозорості та підзвітності передбачають, що ГО зберігають довіру громадськості, відкрито повідомляють про свою діяльність і несуть відповідальність за свої дії. М. Криштанович визначає прозорість одним із вирішальних факторів у контексті діяльності правозахисних громадських організацій для захисту прав людини під час воєнного стану в Україні [6, с. 457]. Використання принципу інклюзивності забезпечує всім постраждалим групам, незалежно від їхнього соціального, етнічного чи гендерного походження, доступ до необхідних механізмів підтримки та захисту.

При визначені *форм* участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів слід звернути увагу на характер діяльності ГО. Очевидно, що головними суб'єктами участі у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів в контексті обраного для дослідження питання є громадські організації, які прийнято кваліфікувати як правозахисні. Однак, це не виключає і участі у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів громадських організацій іншого спрямування.

Як зауважує А. Демиденко, «постійна зміна світових та внутрішньодержавних подій сприяють тому, що мережа правозахисних неурядових організацій постійно збільшується та доповнюється новими утвореннями» [7, с. 317]. Виділяючи серед таких подій військове вторгнення росії на те-

риторію України, авторка розглядає правозахисні неурядові організації, діяльність яких стосується захисту прав людини під час війни, за такими типами: «1) організації, що займаються захистом прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, що постраждали від збройної агресії проти України; 2) організації, що здійснюють збір та документування воєнних злочинів, а також злочинів проти людяності, вчинених у ході російсько-української війни; 3) організації, що здійснюють захист прав та інтересів військовослужбовців і членів їх сімей; 4) організації, які займаються питаннями деокупації та реінтеграції захоплених територій України (зокрема Сходу та Криму)» [7, с. 319].

Отже, різноманітність участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів дозволяє виділити основні форми такої участі, серед яких: 1) документування воєнних злочинів, 2) надання потерпілим від воєнних злочинів комплексної підтримки, яка включає юридичну та психологічну допомогу та 3) інформаційна та освітня діяльність щодо захисту прав потерпілих від воєнних злочинів.

Однією з головних форм участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів є *документування воєнних злочинів*, яке передбачає систематичний збір і перевірку доказів. Як зауважує В. Пилип, «велике значення під час розслідування воєнних злочинів мають джерела криміналістично значущої інформації» [1, с. 219]. Серед криміналістичних джерел О. Дуфенюк виокремлює чотири основні групи: «1) особистісні джерела; 2) речові джерела; 3) цифрові джерела; 4) документальні джерела» [8, с. 372]. Хоча громадські організації не мають слідчих повноважень, їх співпраця зі слідчими органами є необхідною для охоплення всієї кількості воєнних злочинів, скоєних на території України.

Громадські організації відіграють значну роль у пошуку криміналістичних джерел, збираючи, зберігаючи та аналізуючи майбутню доказову інформацію, пов'язану з порушеннями міжнародного гуманітарного права. Їхня участь у зборі такої інформації є особливо важливою в регіонах, уражених конфліктом, де державні механізми часто ослаблені або взагалі відсутні. Наприклад, коаліція «Україна. П'ята ранку» [9], до складу якої входять провідні правозахисні організації, такі, як Центр прав людини «ZMINA» та Українська Гельсінська спілка з прав людини, зіграла ключову роль у документуванні понад тисячі випадків воєнних злочинів у різних регіонах України, які постраждали від російської агресії.

Глобальна ініціатива «Розірвати коло безкарності за воєнні злочини росії» («Трибунал для Путіна»), метою якої є притягнення до відповідальності винних у міжнародних злочинах, скоєних під час збройної агресії росії [10], об'єднала 20 організацій, у тому числі Truth Hounds і La Strada, щоб систематизувати доказову інформацію та підготувати позови до національних і міжнародних судових органів. Проєкт «Харківський трибунал. Нюрнберг-2022» [11] зосереджується на реєстрації злочинів, скоєних російськими військами проти цивільного населення, а Українська Гельсінська спілка з прав людини [12] активно надає правову допомоги потерпілим, одночасно збираючи дані про скоєні воєнні злочини для подальшого судового розгляду.

Ключовим аспектом участі громадських організацій в документуванні воєнних злочинів є *дотримання судово-медичних і правових стандартів* під час збирання доказової інформації. Громадські організації, такі, наприклад, як Human Rights Watch або Amnesty International, використовують цифрову перевірку, методи геолокації та судово-медичні дослідження. Широке використання можливостей OSINT (open source intelligence) у межах національної рамки розслідування воєнних злочинів [13, с. 92] і супутникових зображень значно підвищило точність і надійність документування воєнних злочинів в Україні.

На думку Л. Сопільник, «впровадження новітніх технологій у процес документування та доказування є пріоритетом у подальшому розвитку судового захисту потерпілих від воєнних злочинів» [14, с. 603]. Збираючи та зберігаючи доказову інформацію, ГО все частіше звертаються до технологічних інструментів, одним з яких є додаток eyeWitness to Atrocities, розроблений спеціально для збору доказів та швидкої передачі інформації до МКС. Доказова інформація щодо військових злочинів, зібрані за допомогою цієї програми, яку використовують українські юристи та ГО з 2014 року для збору доказів на тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, відповідають вимогам міжнародного права та національного законодавства.

Документування воєнних злочинів громадськими організаціями забезпечує підзвітність і сприяє судовим діям проти винних. Суди як на національному, так і на міжнародному рівнях все частіше визнають докази, що зібрані ГО, ключовим компонентом судового переслідування за воєнні злочини. Так, українські судові органи включають матеріали, надані ГО, у розслідування воєнних злочинів, а прокурори використовують у своєї діяльності незалежні звіти та свідчення потерпілих. Офіс Генерального прокурора України активно співпрацює з неурядовими організаціями, щоб упорядкувати подання доказової інформації для національного судового провадження.

Крім документування воєнних злочинів, громадські організації надають постраждалим *комплексну підтримку*, яка включає юридичну та психологічну допомогу. Юридична допомога ГО у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів має прояв, здебільшого, у підготовці та поданні скарг до національних і міжнародних судових органів. Окрім юридичної підтримки, ГО надають пріоритет психологічній реабілітації. Психологічна підтримка спрямована на пом'якшення несприятливих наслідків травми, яку пережили жертви, таким чином сприяючи їхньому одужанню та реінтеграції в суспільство.

Інтеграція служб юридичної та психологічної підтримки забезпечує комплексний підхід ГО до допомоги постраждалим. Залучення місцевих правозахисників до захисту прав потерпілих від воєнних злочинів визнається більш ефективним, оскільки ГО, зазвичай, мають більший доступ до інформації та довіру громад, які постраждали від конфлікту та жорстокості [15, с. 462]. Одним із способів захисту ГО прав потерпілих від воєнних злочинів є запровадження анонімних методів збору даних, щоб заохотити жертв і свідків надати свідчення, не ставлячи під загрозу їх безпеку.

Інформаційна та освітня діяльність ГО як форма їх участі у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів має багато аспектів. Поширення перевіреної інформації щодо воєнних злочинів, скоєних під час збройної агресії росії проти України, відіграє значну роль у забезпеченні міжнародної відповідальності. Такі громадські організації, як Українська Гельсінська спілка з прав людини відіграли важливу роль в інформуванні міжнародної спільноти про скоєні на території України воєнні злочини.

Систематичне документування воєнних злочинів ГО дозволило створити вичерпні звіти, в яких детально описуються випадки незаконних вбивств, тортур, сексуального насильства та інших нелюдських дій, скоєних проти цивільних осіб. Наприклад, такі ініціативи, як «Трибунал для Путіна», зібрали понад тисячу задокументованих випадків злочинів у всіх регіонах, які постраждали від російських військових дій. Такі дані мають вирішальне значення для формування міжнародної думки і забезпечення того, щоб світова спільнота залишалася поінформованою про масштаби та характер воєнних злочинів. Таким чином, активне залучення ГО до інформування міжнародної спільноти є як превентивним заходом, так і механізмом досягнення репаративного правосуддя.

У контексті гібридної війни, де кампанії дезінформації часто супроводжують військову агресію, ГО вживають заходів щодо протидії неправдивим наративам, застосовуючи різноманітні підходи для забезпечення точності та надійності даних, пов'язаних із воєнними злочинами. Такі технології, як програма eyeWitness to Atrocities, виявилися особливо ефективними для перевірки достовірності інцидентів, що трапляються на тимчасово окупованих територіях.

Освітні ініціативи українських громадських організацій відіграють значну роль у підвищенні обізнаності щодо прав потерпілих від воєнних злочинів та механізмів їх захисту. Прикладами таких зусиль є розробка навчальних програм для журналістів і волонтерів із методиками взаємодії зі свідками та збору даних відповідно до норм права. Ці ініціативи не лише сприяють забезпеченню прав потерпілих від воєнних злочинів, але й допомагають у розбудові більш поінформованого та стійкого громадянського суспільства, здатного реагувати на виклики, пов'язані із російською збройною агресією.

Висновки. Участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів є важливою у процесі притягнення до відповідальності росії за акт агресії проти України. ГО забезпечують правовий захист потерпілих від воєнних злочинів через такі форми, як підготовка позовів до міжнародних судів, навчання журналістів і волонтерів роботі зі свідками під час збору доказової інформації, взаємодія із правоохоронними органами у розслідуванні воєнних злочинів. Головною формою участі громадських організацій у цьому напрямку є документування воєнних злочинів. Зміцнення інституційних рамок для участі ГО у зборі доказової інформації скоєння воєнних злочинів та забезпечення її юридичної прийнятності має велике значення у боротьбі з безкарністю за воєнні злочини, а допомога ГО слідству та правосуддю сприяє більш комплексному підходу до захисту прав потерпілих від воєнних злочинів.

У практиці громадських організацій щодо захисту прав потерпілих від воєнних злочинів існують певні проблеми. Їх вирішення можливе шляхом: 1) залучення вітчизняних та міжнародних експертів, знайомих зі стандартами міжнародного гуманітарного права та протоколами збору даних, у процес документування фактів скоєння воєнних злочинів на території України; 2) покращення координації між ГО та слідчими органами для забезпечення безперебійної співпраці на усіх етапах збору та аналізу доказової інформації; 3) розширення практичної правової допомоги ГО потерпілим від воєнних злочинів, а також професійної підготовки судових позовів як до національних, так і до міжнародних судових установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пилип В.В. Участь інститутів громадянського суспільства у документуванні воєнних злочинів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. Спеціальний випуск № 2. С. 218–223. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-6-218-223.
2. Пилип В.В. Адміністративно-правовий механізм участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики у сфері правоохоронної діяльності в Україні : доктринальні положення: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2024. 586 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/ 1234567890/8326?mode=full.
3. Офіс Генерального прокурора України. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. URL: https://www.gp.gov.ua/ (дата звернення – 13.04.2025).
4. Яцина М.О. Діяльність інститутів громадянського суспільства з документування воєнних злочинів. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення*: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 199–202.
5. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
6. Криштанович М.Ф. Характеристика особливостей вдосконалення діяльності правозахисних громадських організацій в умовах воєнного стану. *Наукові інновації та передові технології*. № 2(30) 2024. С. 455–464. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-2(30)-455-464.
7. Демиденко А.Л. Види неурядових правозахисних організацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2023. Випуск 79: частина 2. С. 316–321. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.49.
8. Дуфенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88.
9. «Україна. П’ята ранку». Коаліція правозахисних організацій, які збирають та документують воєнні злочини і злочини проти людяності, вчинені в ході російської збройної агресії в Україні. URL: https://www.5am.in.ua.
10. Глобальна ініціатива «Розірвати коло безкарності за воєнні злочини росії» («Трибунал для Путіна»). URL: https://www.helsinki.org.ua/nashi-proekty/tribunal-for-putin.
11. Проєкт «Харківський трибунал. Нюрнберг-2022». URL: https://www.nurnberg2022.org.
12. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: https://www.helsinki.org.ua.
13. Головюк І.В. Кримінальне провадження щодо воєнних злочинів: виклики та відповіді. *Право України*. 2023. № 5. С. 85–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2023_5_9.
14. Сопільник Л.С. Методика судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 41/2024. С. 597–604. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.14873279.
15. Levy, Jessica C; Williams, Paul R. Case Western Reserve Journal of International Law; Cleveland Vol. 52, Iss. 1/2, (Spring 2020): 451-465. URL: https://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol52/iss1/20.

УДК [351.75:324:342.9](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.28

ВЛАСТИВОСТІ ЦИФРОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ДОКАЗУВАННІ

Крижановський А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права,
Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-2432-5286

Крижановський А.С. Властивості цифрової інформації в кримінально-процесуальному доказуванні.

У статті розглянуто властивості цифрової інформації в кримінально-процесуальному доказуванні. Зазначено, що цифрова інформація, що має доказове значення, функціонує в будь-яких злочинних діяннях, що дає можливість досліджувати використання цифрової інформації незалежно від спеціального родового об'єкта – суспільних відносин, що свідчить про актуальність теми дослідження. Об'єктом виступають правові відносини, що виникають при використанні цифрової інформації в процесі доказування у кримінальному провадженні. Предмет дослідження – норми правових актів, що регулюють використання цифрової інформації в кримінально-процесуальному доказуванні. Методологічною основою виступає діалектичний метод наукового пізнання, який дозволив розглянути суспільні процеси та правові явища в ході використання цифрової інформації в кримінально-процесуальному доказуванні. Зазначений метод сприяв застосуванню загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Вказано, що цифрова інформація в кримінально-процесуальному доказуванні – цифрова форма подання відомостей, що складаються з повідомлення (контенту) і даних (метаданих), яка піддається основним інформаційним процесам, що здійснюються тільки за допомогою засобів обчислювальної техніки, які використовуються в зборі, перевірці та оцінці доказів, а також мають значення для кримінального провадження. Класифікації цифрової інформації, що використовується в кримінально-процесуальному доказуванні, за такими ознаками: щодо способу отримання цифрової інформації: оригінал і копія; щодо об'єктів, створених цифровою інформацією: електронний документ, цифрова валюта, програма (програмне забезпечення) або результат її використання; щодо режиму доступу до цифрової інформації: загальнодоступна та обмеженого доступу. Властивостями цифрової інформації, що використовується в кримінально-процесуальному доведенні, є: наявність двох компонентів (контент і метадані); неможливість існування цифрової інформації поза її фізичним носієм; верифікація; множинність копій цифрової інформації; неможливість реалізувати інформаційні процеси без застосування спеціальних засобів обчислювальної техніки.

Ключові слова: властивості інформації, електронний документ, інформаційні процеси, кримінальне правопорушення, провадження, обчислювальна техніка.

Kryzhanovskyi A.S. Properties of digital information in criminal procedural evidence.

The article examines the properties of digital information in criminal procedural evidence. It is noted that digital information that has evidentiary value functions in any criminal acts, which makes it possible to study the use of digital information regardless of the specific generic object – social relations, which indicates the relevance of the research topic. The object is the legal relations that arise when using digital information in the process of evidence in criminal proceedings. The subject of the study is the norms of legal acts regulating the use of digital information in criminal procedural evidence. The methodological basis is the dialectical method of scientific cognition, which made it possible to consider social processes and legal phenomena in the course of using digital information in criminal procedural evidence. This method facilitated the application of general scientific and special research methods. It is indicated that digital information in criminal procedural evidence is a digital form of presenting information consisting of messages (content) and data (metadata) that is subject to basic information processes carried out only with the help of computer technology used in the collection, verification, and evaluation of evidence, and which is also relevant to criminal proceedings. Classification of digital information used in criminal procedural evidence according to the following criteria: the method of obtaining digital information: original and copy; objects created by digital information: electronic document, digital currency, program

(software) or the result of its use; access mode to digital information: publicly available and restricted access. The properties of digital information used in criminal procedural evidence are: the presence of two components (content and metadata); the impossibility of digital information existing outside its physical carrier; verification; the multiplicity of copies of digital information; the impossibility of implementing information processes without the use of special computing equipment.

Key words: properties of information, electronic document, information processes, criminal offense, proceedings, computing technology.

Постановка проблеми. У правозастосовній практиці простежується відсутність єдиного підходу до віднесення доказу, що містить електронну інформацію, до конкретного виду доказу з числа перелічених у частині другій статті 84 «Докази» Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України). Дана обставина може спричинити визнання доказу неприпустимим, оскільки для кожного виду доказів існує властива тільки йому процесуальна форма збирання. Електронна інформація, що має доказове значення, функціонує не тільки у сфері злочинів, що вчиняються з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, але фактично і в будь-яких інших злочинних діяннях, незалежно від спеціального родового об'єкта – суспільних відносин, що охороняються у сфері комп'ютерної інформації. Сукупність викладених обставин свідчить про актуальність теми дослідження.

Мета дослідження – наукова розвідка властивостей цифрової інформації, яка використовується в кримінально-процесуальному доказуванні.

Стан опрацювання проблематики. Важливий внесок у розвиток цієї тематики зробили дослідники: Бондар В.С., Гавловський В.Д., Гуцалюк М.В., Дабіжа Д.В., Кисельов А.О., Круль С.М., Лишак О.А., Орлов Ю.Ю., Тетерятник Г.К., Федчак І.А., Хахановський В.Г., Чернявський С.С. тощо. З огляду на недавню появу електронної інформації в кримінально-процесуальному доказуванні, системне уявлення процесу використання електронної інформації у контексті розвитку інформаційних технологій і систем потребує наукового аналізу для встановлення специфічних властивостей доказів, що містять електронну інформацію, які об'єктивно обумовлюють особливості у доказуванні.

Виклад основного матеріалу. Особлива природа існування цифрової інформації наділила її спеціальними властивостями. Для доказів, що містять цифрову інформацію, необхідність розкриття унікальних властивостей обумовлюється тим, що крім наявних властивостей, якими володіють всі докази (належність, достовірність, допустимість і в сукупності достатність), важливість представляють специфічні властивості цифрової інформації.

Цифрова інформація має особливість. Повідомлення володітиме інформативністю тільки в тому випадку, якщо будуть змінюватися її фізичні величини, як-от висота або частота коливання звуку, конфігурація букв і цифр [1, с. 10]. Щоб стати інформацією для суб'єкта пізнання, тобто бути наділеною властивістю зрозумілості, інформація повинна бути представлена відомою для одержувача мовою. Для правозастосовника цією мовою є та, якою він володіє, наприклад, українська або англійська мова, тобто отримані електронні дані будуть перетворені в символи української або англійської мови з використанням цифрової платформи. Цифрова платформа – інфраструктура для взаємодії різних учасників правових відносин [2, с. 354].

Наявність двох зазначених факторів об'єктивно визначила необхідність розробки пристроїв кодування та декодування з метою перетворення інформації, щоб інформація передавалася без втрат і модифікацій, декодувалася та наділялася властивістю зрозумілості.

Наступні властивості інформації в кримінальному процесі пропонуються розглядати: як певна форма; значущість; множинність і різноманітність; використовується для вирішення завдань кримінального процесу; суб'єкт використання інформації – особа, в чиєму провадженні знаходиться кримінальне провадження, учасники кримінально-процесуальних відносин, чиї права та інтереси зачіпаються в кримінальному процесі.

Існують дві форми інформації – письмова і цифрова. Обидві ці форми не можуть існувати без носія. Для цифрової інформації існує специфіка. Одиницею зберігання цифрової інформації є файл, який означає іменовану сукупність записів даних, що зберігаються у зовнішній пам'яті комп'ютера і розглядаються як єдине ціле. Сукупність файлів зберігається в папках (каталогах), тобто в іменованому списку групи файлів і вкладених папок, доступному користувачеві за допомогою команд операційної системи.

Така система представляє ієрархічну структуру організації та зберігання цифрової інформації на електронному носії інформації, який конструктивно призначений для постійного або тимчасового зберігання інформації у вигляді, придатному для використання в електронних обчислювальних машинах, для її передачі по електронних комунікаціях або обробки в інформаційно-комунікаційних системах.

Відсутність електронного носія інформації не дозволить використовувати цифрову інформацію в кримінально-процесуальному доказуванні. У зв'язку з цим, виділяється специфічна властивість цифрової інформації, необхідна в кримінально-процесуальному доказуванні – обов'язковість наявності електронного носія інформації [3, с. 119].

Виділяють властивості цифрової інформації, які відносяться до процесу доказування: використання цифрової інформації тільки за допомогою технологій; легкість модифікації цифрової інформації; цифрова інформація повинна мати носій, але цінності для кримінально-процесуального доказування він не представляє.

Особливе значення для процесу доказування має обов'язкова наявність комп'ютерних засобів, за допомогою яких можливо використовувати цифрову інформацію, тобто реалізовувати інформаційні процеси створення, обробки, передачі та зберігання. Виділяють таку властивість основних інформаційних процесів, щодо цифрової інформації для доказування, як:

– обов'язковість застосування засобів обчислювальної техніки;

– відображення цифрової інформації не підпорядковується класичним правилам відображення матеріальних слідів, заснованих на принципі взаємодії об'єкта, який утворює слід і об'єкта, що сприймає слід;

– відсутність можливості існування цифрової інформації поза фізичним носієм. Фізичний носій є умовним, оскільки цифрова інформація може бути збережена в різних формах подання інформації;

– можливість копіювання цифрової інформації, копія буде тотожна оригіналу. Процес копіювання наділяє цифрову інформацію властивістю множинності копій.

Наявність властивостей, що об'єктивно обумовлюють особливість цифрової інформації, дозволяє запропонувати розуміння властивостей, що характеризують цифрову інформацію в кримінально-процесуальному доказуванні.

Згідно з позицією вчених-процесуалістів і нашою думкою з цього питання, такими властивостями виступають: наявність двох компонентів – існування цифрової інформації двома структурними елементами – зміст (контент) і метадані; неможливість існування поза електронним носієм інформації; неможливість здійснення інформаційних процесів без застосування спеціальних засобів обчислювальної техніки; верифікація; множинність копій цифрової інформації [4; 5].

Виділення цих ознак сприятиме узагальненню запропонованих властивостей, існування яких буде представлено в одній системі властивостей цифрової інформації в кримінальному процесі. Властивості цифрової інформації розкривають її особливість і унікальність існування в кримінально-процесуальному праві. Застосування знань даних властивостей зменшить ризик втрати доказів, що містять цифрову інформацію, в кримінальному процесі.

Оскільки основою кримінального процесу є доказування, використання цифрової інформації в процедурі доказування об'єктивно зумовило виникнення теоретичної проблеми, що полягає в тому, до якого виду належать докази, що містять цифрову інформацію. Що до того, що відомості виражаються та функціонують у цифровій формі подання інформації, у зв'язку з цим можлива заявлена понятійна тотожність: чи утворюють вони самостійний вид доказу і в цій якості підлягають включенню до частини 2 статті 84 «Докази» КПК України, або вони належать до існуючих видів доказів, але мають деякі специфічні особливості [6].

Виділяють такі проблеми використання цифрової інформації, як електронні документи, в якості доказів: не визначено місце і роль електронного документа як доказу; при використанні електронного документа основний акцент робиться на матеріальній стороні інформаційного об'єкта; не вживаються заходи щодо впровадження підходів з існуючими міжнародними угодами та практичними напрацюваннями в даній сфері в інших державах.

Незважаючи на істотні особливості цифрової інформації, вона цілком може бути представлена у вигляді одного з традиційних доказів – речового доказу або іншого документа.

У кримінально-процесуальній науці розробляються різні позиції щодо визначення місця цифрової інформації в системі доказів [7]. Проаналізуємо питання про те, чи є підстави вважати докази, що містять цифрову інформацію, самостійним видом доказів. Водночас у кримінальному процесуальному законодавстві України відсутнє чітке визначення електронних (цифрових) доказів як самостійної категорії. Законодавець обмежується загальним визначенням доказів, відповідно до якого це фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких встановлюються обставини, що мають значення для кримінального провадження [8; с. 632].

Цифрова інформація має доказове значення при розслідуванні різних категорій кримінальних проваджень, але не є окремим видом доказу в кримінальному судочинстві.

Зазначена інформація зустрічається в різних категоріях кримінальних проваджень у сфері комп'ютерної інформації та в інших, навряд чи може бути оцінена як достатньо переконлива, оскільки від виду кримінального правопорушення, у зв'язку з яким відкрито кримінальне прова-

дження та проводиться досудове розслідування, система доказів, визначена частиною 2 статті 84 КПК України, не залежить.

Наприклад, злочин, передбачений статтею 115 «Умисне вбивство» Кримінального кодексу України, не відноситься до злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж, однак якщо обставини вбивства, наприклад, були зафіксовані в цифровій формі відеокамерою зовнішнього спостереження, то немає підстав вважати, що відеозапис (цифрова інформація) не може виступати доказом у кримінальному провадженні [9].

Визначення місця цифрової інформації в системі доказів, спираючись тільки на один видовий об'єкт злочину, є помилковим підходом. Цифрова інформація може мати доказове значення у кримінальному провадження щодо будь-якого злочину.

Інформатизація ставить перед кримінальним процесом нове завдання, засноване на розвитку носіїв інформації і полягає в трансформації правових норм, що регулюють застосування доказів: спосіб виготовлення протоколу слідчої (розшукової) дії (рукописний, машинописний, електронний та інший) не має значення для змісту доказу; процес отримання доказу повинен відповідати кримінально-процесуальній формі.

Незважаючи на появу нового завдання, існування традиційних доказів у кримінальному процесі є достатнім для цілей кримінально-процесуального доказування. Іншу позицію висувають дослідники, які стверджують необхідність введення нового виду доказу, пропонуючи наступні назви «цифрова інформація», «комп'ютерна інформація», «електронна інформація», аргументуючи тим, що це призведе до високого ступеня доказового значення такої інформації в кримінальному процесі [10, с. 153].

Оцінюючи цифрову інформацію як підвид речового доказу, основна ідея полягає в збереженні існуючої системи доказів, за допомогою включення нових інформаційних носіїв до категорії доказів – інші документи.

На наш погляд, частина 2 статті 84 КПК України є повною не вимагає включення нових видів доказів, оскільки існуючі види дозволяють впроваджувати в базу доказів будь-яку важливу інформацію. Інші документи надають системі доказів повноту та завершеність, дозволяючи поряд з іншими доказами, залучати до кримінального провадження інформацію, що має доказове значення.

У теорії кримінально-процесуального права відсутня єдність поглядів на питання про те, чи слід докази, що містять цифрову інформацію, розглядати як самостійний вид доказів і включати до переліку частини 2 статті 84 КПК України, або зазначені докази необхідно вважати підвидами доказів, що вже входять до цієї правової норми.

Наразі відсутні достатньо переконливі теоретичні та правові передумови для визнання доказів, що містять цифрову інформацію, окремим видом доказів, що підлягають включенню до переліку частини 2 статті 84 КПК України.

Форма існування доказової інформації (письмова, вербальна, цифрова) не може слугувати класифікаційною підставою видів доказів, оскільки один вид доказів дозволяє містити інформацію в різній формі (наприклад, протокол огляду місця події існує в письмовій формі та в якості невід'ємних додатків може включати графічні зображення, у цифровій формі – відеозапис проведення слідчої (розшукової) дії.

Необхідно обміркувати питання: чи всі перелічені в частині 2 статті 84 КПК України види доказів можуть містити зазначену інформацію; коли цифрова інформація має самостійне значення в кримінально-процесуальному доказуванні.

Оскільки згідно з формулюванням частини першої тієї ж правової норми, доказами можуть бути будь-які відомості і законодавець не вводить обмеження щодо форми існування таких відомостей, можна дати позитивну відповідь на те, що всі види доказів можуть містити цифрову інформацію.

Звертаючись до другої частини питання і ґрунтуючись на змісті кожного з видів доказів (статті 84-90 КПК України), слід сформулювати висновок про те, що цифрова інформація, яка міститься в них, може мати самостійний доказовий характер або служити цифровим додатком до доказу.

Наприклад, цифрова інформація, отримана під час проведення слідчих (розшукових) дій – огляд, обшук, допит – утворює самостійні види доказів – речовий доказ або інший документ. Інші види доказів, які можуть містити цифрову інформацію, відносяться до другої групи доказів, оскільки ця інформація відображає в цифровій формі відомості, які включає протокол відповідної слідчої або судової дії. Саме цей протокол має самостійне доказове значення.

У протоколі допиту фіксують докази: показання підозрюваного, обвинуваченого; показання потерпілого, свідка; показання експерта; показання спеціаліста. Якщо застосовувалася відео фіксація в цифровій формі показань учасника кримінального судочинства, в тому числі при допиті шляхом використання систем відеоконференцзв'язку, матеріали відеозапису будуть додатком до протоколу проведеної слідчої (розшукової) дії.

КПК України допускає проведення впізнання шляхом відеоконференцзв'язку та передбачає наявність додатка з відеозаписом в обов'язковому порядку. Однак, самостійне доказове значення матиме тільки протокол слідчої дії, оскільки цей процесуальний документ прямо вказано в частині 2 статті 84 КПК України як вид доказу.

Виникає питання про те, чи буде відсутність відеозапису або така його якість, яка не дає можливості нормального сприйняття зображення або звуку, підставою для визнання протоколу слідчої дії неприпустимим або недостовірним доказом. Викладене стосується такого виду доказів, як протоколи слідчих (розшукових) дій: допит двох і більше допитуваних осіб, слідчого експерименту, огляду, огляду-обстеження, обшуку, виїмки. Такі види доказів, як протоколи слідчих (розшукових) і судових дій; висновки фахівця та експерта, коли представлені в цифровій формі, не можуть мати самостійного доказового значення.

Дещо інша ситуація характерна для такого виду доказів, як висновок експерта та висновок спеціаліста. Зазначені висновки можуть містити цифрову інформацію в якості додатка. Електронний носій інформації буде обов'язковим додатком до висновку. Доказове значення матиме місце у випадку, коли в постанові про призначення судової комп'ютерної експертизи (дослідження комп'ютерної інформації; забезпечення доступу до інформації, що міститься в комп'ютерах і на комп'ютерних носіях інформації, визначення призначення і функціональних можливостей програмного забезпечення і комп'ютерних пристроїв, виявлення дій, здійснених з комп'ютером і інформацією, що зберігається) і судової комп'ютерно-технічної експертизи (дослідження інформаційних комп'ютерних засобів, дослідження цифрової інформації та комп'ютерних засобів) ставиться питання слідчого експерту: «Чи є цифрова інформація на даному електронному носії інформації? Якщо є, то необхідно її витягти та долучити додатком до висновку». Цифрова інформація не має самостійного доказового значення.

Висновок – самостійний доказ, що має додаток у цифровій формі. Однак, ніщо не заважає слідчому оглянути цей додаток, визнати та долучити як речовий доказ або без такого визнання долучити як інший документ, тоді електронний носій інформації стане доказом, який має самостійне значення.

Висновки. Проведений аналіз властивостей і значення цифрової інформації в кримінально-процесуальному доказуванні дає підстави сформулювати висновки. Доцільно розділити докази (частина 2 статті 84 КПК України), що містять цифрову інформацію, на дві групи за ознакою самостійного доказового значення:

– докази, що містять цифрову інформацію, яка має самостійне доказове значення – речові докази; інші документи;

– докази, що включають цифрову інформацію, яка фіксує хід і результати слідчих або інших процесуальних дій і не має самостійного значення – показання підозрюваного, обвинуваченого; показання потерпілого, свідка; експерта, спеціаліста; протоколи слідчих і судових дій.

У контексті даної класифікації показання учасників кримінального судочинства, які представляють самостійні види доказів, в обов'язковому порядку фіксуються в письмових протоколах відповідних слідчих дій або в протоколі судового засідання.

Запропонована класифікація доказів, що містять цифрову інформацію, дозволяє розділити види доказів на дві групи, щоб сконцентрувати увагу дослідження на першій групі, на доказах, що містять цифрову інформацію, яка має самостійне доказове значення.

Наявність властивостей, що об'єктивно обумовлюють специфіку цифрової інформації, дозволила виділити властивості цифрової інформації в кримінально-процесуальному доказуванні, які відзначають особливість і унікальність у кримінально-процесуальному праві. Знання даних властивостей прискорить розслідування кримінальних проваджень і зменшить ризик втрати доказів, що містять цифрову інформацію. Такими властивостями є: наявність контенту та метаданих; неможливість існування цифрової інформації поза фізичним носієм; верифікація копій цифрової інформації; неможливість інформаційних процесів без застосування спеціальних засобів обчислювальної техніки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
2. Єсімов С.С. Цифрові платформи у контексті надання публічних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 352–357.
3. Гуцалюк М.В., Антонюк П.Є. Процесуальна спроможність використання електронної (цифрової) інформації як доказу в кримінальному провадженні. *Інформація і право*. 2022. № 2 (41). С. 116–122.
4. Сенченко Н.М., Чумаченко В.Ю. Електронні докази у кримінальному провадженні: досвід реалізації у зарубіжних країнах. *Академічні візії*. 2025. Випуск 42. С. 1–10.

5. Петрик В.В. Використання електронних доказів у кримінальному провадженні: проблеми їх збору, перевірки та оцінки. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*: Серія ПРАВО. 2025. Випуск 87: частина 4. С. 119–123.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17.
7. Мілімко Л.В., Жидовцев Я.В. Електронні докази в кримінальному судочинстві України. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету:* Серія ПРАВО. 2025. Випуск 88. Частина 3. С. 302-308.
8. Шаблистий В.В. Цифрова ера кримінального процесу: можливості ІТ-систем у досудовому розслідуванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 630–633.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14.
10. Сопільник Р.Л. Єсімов С.С., Ковалів М.В., Скриньковський Р.М., Застосування електронних доказів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації за законодавством України. *Международный научный журнал «Верховенство права».* 2019. № 2. С. 149–156.

УДК: 343.13:355.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.29

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕПОКОРИ ТА НЕВИКОНАННЯ НАКАЗУ

Кунтій А.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Територіальне управління
Державного бюро розслідувань,
м. Хмельницький
ORCID: 0000-0001-5076-8358

Кунтій А.І. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування непокори та невиконання наказу.

У науковій статті досліджено особливості встановлення обставин під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 402 та 403 Кримінального кодексу України, що регламентують відповідальність за непокору та невиконання наказу. Актуальність теми зумовлена зростанням кількості кримінальних проваджень за цими статтями в умовах воєнного стану та потребою в удосконаленні криміналістичних підходів до розслідування зазначених злочинів. Проаналізовано статистику за 2020–2025 роки, яка засвідчила істотне зростання кількості зареєстрованих проваджень та водночас низький відсоток скерування обвинувальних актів до суду. Обґрунтовано доцільність розмежування термінів «з'ясування» та «встановлення» обставин під час розслідування, з урахуванням їх змістового навантаження у криміналістиці. Визначено перелік обставин, що підлягають встановленню, які згруповано у певні групи, зокрема обставини, що передували непокорі та невиконанню наказу, а також обставини, що стосуються події кримінального правопорушення, більшість яких визначені у ст. 91 КПК України. Наголошено також на таких обставинах, як законність наказу; службове становище особи, яка його віддала; факт доведення наказу до підлеглого; стан здоров'я військовослужбовця; мотиви, форма вини та настання наслідків. Особливу увагу приділено фіксації моменту віддання наказу, наголошено на фіксуванні доведення наказу, зокрема шляхом відеофіксації, а також значенню висновків військово-лікарських комісій при оцінці здатності військовослужбовцем виконати наказ. На підставі аналізу слідчо-судової практики запропоновано систематизований підхід до формування переліку обставин, що підлягають встановленню в межах кримінального провадження, а також зроблено висновки щодо необхідності розроблення спеціальної криміналістичної методики розслідування злочинів даної категорії. Зазначено, що запропоновані напрями дозволять забезпечити повноту, об'єктивність і своєчасність досудового розслідування у кримінальних провадженнях, за фактом непокори та невиконання наказу.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична характеристика; розслідування; непокора; наказ; відмова; начальник; обставини; доказування; воєнний стан; бойова обстановка; особливий період; наслідки; військовослужбовець; військова служба.

Kuntii A.I. Circumstances to be established in the investigation of disobedience and failure to comply with an order.

The scientific article examines the features of establishing circumstances during the pre-trial investigation of criminal offenses provided for in Articles 402 and 403 of the Criminal Code of Ukraine, which regulate liability for disobedience and failure to comply with an order. The relevance of the topic is due to the increase in the number of criminal proceedings under these articles under martial law and the need to improve forensic approaches to the investigation of these crimes. The statistics for 2020–2025 are analyzed, which showed a significant increase in the number of registered proceedings and at the same time a low percentage of indictments being sent to court. The expediency of distinguishing the terms "clarification" and "establishment" of circumstances during the investigation is substantiated, taking into account their content load in forensics. A list of circumstances subject to establishment has been determined, which are grouped into certain groups, in particular, circumstances preceding disobedience and failure to execute an order, as well as circumstances relating to the event of a criminal offense, most of which are defined in Article 91 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine. Emphasis has also been placed on such circumstances as the legality of the order; the official position of the person who gave it; the fact of bringing the order to the subordinate; the health of the serviceman; motives, form of guilt and the occurrence of consequences. Particular attention has been paid to recording the

moment of giving the order, emphasizing the recording of the bringing of the order, in particular by video recording, as well as the importance of the conclusions of military medical commissions in assessing the serviceman's ability to execute the order. Based on the analysis of investigative and judicial practice, a systematic approach to forming a list of circumstances subject to establishment within the framework of criminal proceedings has been proposed, and conclusions have been drawn regarding the need to develop a special forensic methodology for investigating crimes of this category. It is noted that the proposed directions will ensure the completeness, objectivity, and timeliness of pre-trial investigations in criminal proceedings, in cases of disobedience and failure to comply with an order.

Key words: criminal proceedings; forensic characteristics; investigation; disobedience; order; refusal; boss; circumstances, evidence; martial law; combat situation; special period; consequences; serviceman; military service.

Постановка проблеми. Актуальна практика досудового розслідування засвідчує, що ефективність встановлення обставин учинення кримінальних правопорушень детермінується не лише здатністю уповноважених органів своєчасно ідентифікувати кримінально-правові ознаки протиправного діяння, забезпечити належний збір, перевірку та аналіз доказової інформації, а й рівнем методичної обізнаності слідчих, зокрема їх умінням виявляти криміналістично значущу інформацію, співвідносити її з типовими криміналістичними характеристиками відповідного виду злочину та на цій основі формувати найбільш ефективну модель розслідування.

У цьому контексті особливе значення має дослідження кримінальних проваджень щодо непокори та невиконання наказу. Криміналістична характеристика зазначеного виду кримінальних правопорушень, будучи складовим елементом методики їх розслідування, відіграє важливу роль у процесі побудови логічно обґрунтованих слідчих версій, а також у виборі оптимальних напрямів та тактичних прийомів здійснення досудового розслідування. Такий підхід дозволяє не лише підвищити ефективність слідчої діяльності, а й забезпечити всебічне, повне й неупереджене з'ясування обставин справи.

Метою статті є висвітлення обставин, що підлягають встановленню в методиці розслідування непокори та невиконання наказу.

Стан опрацювання. Питання розробки окремих елементів криміналістичної методики розслідування злочинів, учинених у сфері військової служби, привертали увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, загальні теоретичні основи розслідування кримінальних правопорушень знайшли своє відображення в роботах таких дослідників, як Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, І.В. Гловюк, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, В.Ю. Калугін, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, А.В. Мовчан, М.В. Салтевський, С.М. Стахівський, В.В. Тіщенко, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Г.В. Щербакова, Б.В. Щур, О.О. Юхно та інших.

На монографічному рівні методику розслідування військових кримінальних правопорушень в Україні вперше було висвітлено у працях Г.Є. Бєршова, А.Г. Воєводи, В.В. Давиденка, В.В. Дем'яновського, М.І. Карпенка, Р.В. Комісарчука, О.С. Ткачука, В.В. Тимошка. Певні кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти правопорушень, пов'язаних з непокорою або невиконання наказу, досліджувалися у роботах В.В. Бондарєва, М.І. Карпенка та інших.

Однак слід констатувати, що криміналістичні особливості розслідування непокори та невиконання наказу, залишаються недостатньо дослідженими. У науковій літературі бракує комплексного аналізу обставин, що підлягають встановленню під час таких розслідувань, зокрема: типових способів вчинення злочинів, слідчих ситуацій, специфіки збирання та фіксації доказової інформації у військовому середовищі, а також криміналістичних характеристик осіб, які вчиняють такі правопорушення, і потерпілих.

Необхідність подальшого вивчення цих обставин обумовлена також викликами воєнного часу. Зростання ризиків конфліктів серед військовослужбовців потребує глибшого наукового осмислення механізмів виникнення та виявлення злочинів непокори і невиконання наказу, а також вдосконалення методичних підходів до їх розслідування.

Виклад основних положень. Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 402 КК України та наслідків їх досудового розслідування розподілилася наступним чином: у 2020 злочинів даної категорії зареєстровано не було; у 2021 році зареєстровано 19 кримінальних проваджень та у 9 випадках досудове розслідування закінчилося складанням обвинувального акту; у 2022 – зареєстровано 1574 випадків, натомість в суд скеровано 316 обвинувальних актів; у 2023 році зареєстровано 1678 кримінальних правопорушень даної категорії та до суду скеровано 420 обвинувальні акти; у 2024 – 1869, до суду скеровано 405 обвинувальних актів; у період січня – липня 2025 – 1147, до суду скеровано 274 обвинувальні акти.

Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ознаками невиконання наказу та наслідків їх досудового розслідування свідчить про те, що у 2020 році зареєстровано - 1 та до суду скеровано – 0; у 2021- 3, до суду - 0; у 2022 – 28; до суду – 0; у 2023 – 32; до суду – 0; у 2024 – 38, до суду – 0; у період січень – липень 2025 -14, до суду - 0 [1].

Аналіз кримінальних проваджень, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 402 та 403 КК України, засвідчив певну проблематику під час розслідування їх та судового розгляду. Окрім цього, статистика переконливо свідчить про необхідність розробки методики розслідування непокори та невиконання наказу, що стане в пригоді слідчим та прокурорам під час розслідування зазначених суспільно-небезпечних військових злочинів.

Формування переліку обставин, які мають бути встановлені в межах конкретного кримінального провадження, має принципове значення. Адже, перед тим як розглядати засоби, прийоми та методи розслідування, необхідно чітко окреслити коло завдань і обставин, що підлягають встановленню.

Щодо ролі й місця обставин, що підлягають встановленню, у структурі криміналістичної методики, у наукових колах дотепер тривають дискусії, зокрема їх співвідношення з криміналістичною характеристикою злочинів.

Є.Г. Коваленко відзначає, що правильне визначення обсягу обставин, що підлягають встановленню у кожному конкретному кримінальному провадженні, забезпечує цілеспрямованість, повноту й об’єктивність розслідування. Надмірне розширення предмета доказування може призвести до невиправданих затримок під час досудового розслідування та судового розгляду, тоді як необґрунтоване звуження – до неповного або навіть однобічного дослідження обставин справи [2, с. 98].

В.І. Галаган, аналізуючи шляхи вдосконалення методики розслідування окремих видів злочинів, розглядає криміналістичну характеристику та обставини, що підлягають встановленню, як окремі, хоча й взаємопов’язані елементи [3, с. 26]. Поділяємо думку науковця, вважаємо, обставини, що підлягають встановленню, як самостійний елемент окремої криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, яка необхідна для ефективного здійснення кримінального переслідування. Під цими обставинами розуміються систематизовані на основі кримінального і кримінального процесуального законодавства фактичні дані, які як входять до предмета доказування, так і виходять за його межі, але є необхідними для забезпечення повного, всебічного і неупередженого дослідження у процесі досудового розслідування та судового розгляду.

Поняттям невиконання наказу охоплюється: невиконання дій, передбачених наказом; здійснення дій, заборонених наказом; неналежне виконання наказу, тобто відступ від його приписів про час, місце і характер дій, що здійснюються. Непокора визнається закінченим злочином незалежно від наслідків, що настали [4, с. 86].

Невиконання інструкцій, що регламентують порядок діяльності військовослужбовців, або недотримання загальних вимог військової служби, передбачених статутами Збройних Сил України, не завжди може розцінюватися як невиконання наказу. За певних обставин такі дії можуть кваліфікуватися як інший вид військового службового правопорушення.

Аналізуючи підходи до обставин, що підлягають встановленню, слід відзначити думку М.І. Карпенка, який під час розслідування непокори та невиконання наказу виділив наступні обставини, що підлягають доказуванню: 1) Хто, кому віддав наказ; 2) Зміст і форма наказу; 3) Форма невиконання наказу, тобто в чому було виражене невиконання наказу (відкрита відмова, невиконання дій, приписаних наказом; виконання дій, заборонених наказом; неточне, несвоєчасне виконання наказу); 4) Час і місце віддавання і невиконання наказу; Коли, де, за яких обставин було віддано наказ і не виконано його підлеглим; 5) Винність підозрюваного (обвинуваченого) в невиконанні наказу. Якщо здійснено групове навмисне невиконання наказу, встановлюється, чи була спільність умислу серед учасників злочину, чи усвідомлював кожен із них, незалежно від того, була наперед змова чи її не було, що наказ не виконується ним спільно з іншими військовослужбовцями, хто є організатором, підбурювачем злочину і яка роль кожного з них у здійсненому [4, с. 89-90].

На підставі викладеного, спробуємо навести перелік обставин, що підлягають встановленню під час розслідування непокори та невиконання наказу, систематизувавши їх у певні групи:

1) Обставини, що передували непокорі та невиконанню наказу. Серед таких доцільно виділити обставини щодо наказу, його віддання та фіксування. Водночас наказ може бути усним чи письмовим, також командиром може бути віддано бойове розпорядження. Під час віддання наказу потрібно обов’язково знати, чи дотримано статутних вимог, під час його віддання.

Наказ має відповідати нормам чинного законодавства та положенням військових статутів. Відповідно до ч. 2 ст. 41 КК України, наказ або розпорядження вважаються законними за умови, що їх віддано уповноваженою особою у встановленому порядку, в межах її компетенції, і вони не суперечать діючому законодавству та не порушують конституційні права і свободи людини й громадянина.

Так, наказ завжди має бути конкретним. Тому не можна розглядати як невиконання наказу невиконання військовослужбовцем загальних вимог служби, які містяться в статутах, порадниках, інструкціях тощо. Крім того, наказ має бути законним і виданим тільки в межах компетенції відповідної службової особи. Якщо наказ виданий з порушенням вимог, які до нього пред'являються законодавством, він є незаконним. Підлеглий не несе відповідальності за ст. 402 КК України за невиконання наказу начальника, якщо цей наказ був незаконним. За виконання ж явно протиправного наказу начальника підлеглий підлягає відповідальності як пособник відповідного військового службового кримінального правопорушення. Інше умисне невиконання наказу полягає в тому, що підлеглим наказ начебто приймається до виконання, але насправді не виконується. Невиконання наказу може полягати: а) у діях, вчиняти які наказ прямо забороняв; б) невиконанні дій, які мали бути виконані згідно з наказом; в) у виконанні таких дій з порушенням встановлених наказом строків та інших обов'язкових умов їх виконання.

Поняттям невиконання наказу охоплюється: невиконання дій, які передбачені наказом; вчинення дій, які заборонені наказом; неналежне виконання наказу, тобто відступ від його припису в часі, місці та характері дій [5, с. 267-268].

Слід встановити, яке службове становище займає військовослужбовець, який видав наказ, щодо особи, якій він віддав наказ. Чи є перший із них начальником (за службовим становищем чи військовим званням), правомірним віддавати накази конкретній особі, а інший – підлеглим, зобов'язаним виконувати їх.

Підлеглий не може і не повинен обговорювати наказ. Виконуючи наказ начальника, підлеглий розуміє, що виконує свій військовий обов'язок, вимоги Військової присяги і статутів Збройних Сил України про безперечну покору начальникам. Тому за наслідки виконання наказу начальника він не несе відповідальності. Але можливі окремі випадки, коли підлеглий, отримавши наказ, який передбачає здійснення явно неправомірних, що підпадають під кримінальну відповідальність дій, повністю усвідомлює протиправність цих дій, але навмисно здійснює їх з метою досягнення злочинного результату. В таких випадках підлеглий разом з начальником, який віддав наказ, підлягає кримінальній відповідальності за вчинене як виконавець злочину чи як співучасник.

Надважливим є також встановлення факту фіксації доведення наказу. Таким найчастіше в матеріалах кримінального провадження є зокрема відеозйомка, під час віддання наказу (71% вивчених матеріалів кримінальних проваджень). Також, під час анкетування практиків, 78% опитаних відповіли про необхідність здійснення відеофіксації доведення наказу та після його доведення про можливість виконання військовослужбовцями, до яких він був доведений.

Як свідчать дані слідчо-судової практики, фіксація віддання наказу є чудовим заходом доказування, адже в подальшому огляд відео та допит свідків на відео, буде мати першочергове значення в процесі доказування.

Важливим в ході досудового розслідування кримінальних проваджень про непокору та невиконання наказу є встановлення того, хто віддав наказ. Тобто дослідження питання, чи наказ віддано начальником військовослужбовця, що зобов'язаний його виконати є важливою обставиною, що підлягає встановленню

Не менш важливою обставиною також є стан здоров'я військовослужбовця, що повинен виконати наказ, проте внаслідок певних обставин його не виконав. Аналіз судової практики та кримінальних проваджень за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ст. 402 КК України, встановлено, що у 43% випадків військовослужбовців не виконали наказ, через поганий стан здоров'я. Який власне досліджується шляхом проведення огляду лікарями військово-лікарської комісії (далі – ВЛК).

На нашу думку висновок ВЛК щодо придатності військовослужбовця до військової служби та спроможність його виконати наказ повинен бути у матеріалах кримінального провадження у всіх випадках під час розслідування непокори та невиконання наказу

Як свідчать аналіз матеріалів кримінальних проваджень за ст.402-403 КК України у 56% випадках у матеріалах наявні висновки огляду лікарями військово-лікарської комісії до або після доведення наказу. З анкетування слідчих, прокурорів, що брали участь у розслідуванні випадків непокори, невиконання наказу, вбачається, що на етапі початку досудового розслідування у 64% випадків, військові формування перед передачею матеріалів до органу досудового розслідування скеровують військовослужбовців, що відмовилися виконувати наказ до медичних закладів для оглядів лікарями ВЛК.

Тому, за відсутності в матеріалах кримінального провадження довідки ВЛК на стан придатності військовослужбовця до військової служби, Слідчий, прокурор, зобов'язаний призначити своєю постановою такому військовослужбовцю ВЛК, з врахуванням норм наказу 402 Міністерства оборони України [6].

При спілкуванні з військовим командуванням військових формувань, наказ, що доводиться та не виконується військовослужбовцем, є не одноразовим. Тобто, командири підходять до кожного випадку індивідуально, з'ясовують причини та умови, що сприяли невиконанню наказу. У випадку, якщо у військовослужбовця були певні причина, що унеможливлювали виконання наказу. Тому зазвичай, командирами, через деякий час повторно доводиться наказ, а можливо і неодноразово, і вже в разі відмови від його виконання, матеріали службового розслідування з додатками передаються до органу досудового розслідування.

Командуванням вживаються заходи щодо підняття бойового духу особового складу та випадки непокори та невиконання наказу дуже негативно впливають на клімат у колективі.

Відкрита відмова військовослужбовця в умовах воєнного стану виконати наказ начальника, який є реальним для виконання, законним, сформульованим виразно, чітко, зрозуміло та не допускає подвійного тлумачення. Сама собою непокора в період воєнного стану є небезпечним військовим злочином, який посягає на встановлений порядок підлеглості та військової честі і породжує неорганізованість та безладдя у військових частинах, а отже безсумнівно негативно позначається на боєготовності і боєздатності військових формувань, що виключає малозначність цього діяння в розумінні ч. 2 ст. 11 КК України [7].

2) Обставини, що стосуються події кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини непокори чи невиконання наказу);

– винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

– вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

– обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

– обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

Для невиконання наказу (ст. 403 КК України), необхідне настання тяжких наслідків. Непокора військовослужбовця є злочином із формальним складом, а отже кримінальна відповідальність за його вчинення не залежить від настання суспільно небезпечних наслідків. У цій справі Касаційний кримінальний суд Верховного Суду України розглянув випадок, коли військовослужбовець відмовився виконати наказ заступника командира бригади. Суд зазначив, що навіть за відсутності конкретних тяжких наслідків, таке діяння порушує встановлений порядок несення військової служби та може створити реальну загрозу спричинення шкоди суспільним відносинам. Отже, непокора є суспільно небезпечним діянням, яке підлягає кримінальній відповідальності [7].

До категорії тяжких наслідків належать такі події, як зрив виконання бойового завдання, значні матеріальні збитки, катастрофи, аварії, пожежі, радіоактивне, хімічне чи бактеріологічне забруднення довкілля, масові отруєння та інші подібні явища. Тяжкими наслідками невиконання наказу, який, наприклад, мав на меті запобігання найсерйозніших порушень військової дисципліни з боку інших військовослужбовців, можуть бути такі дії, як викрадення зброї, дезертирство тощо.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що сучасні умови ведення воєнних дій вимагають удосконалення криміналістичного забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 402 та 403 КК України. Статистичні дані за останні роки засвідчують істотне зростання кількості таких кримінальних проваджень, що, у свою чергу, актуалізує необхідність розроблення спеціальної методики їх розслідування. Аналіз практики досудового розслідування справ про непокору та невиконання наказу дозволяє дійти висновку про наявність істотних труднощів у встановленні обставин, що мають доказове значення. Окремі з них прямо визначені у кримінальному процесуальному законодавстві, інші — хоча й не закріплені нормативно, однак мають ключове значення для повного, всебічного та неупередженого розслідування. До обставин, що підлягають встановленню в ході розслідування непокори та невиконання наказу, доцільно віднести: законність наказу, а також повноваження особи, яка його видала; форму, зміст і спосіб доведення наказу до військовослужбовця; фактичну можливість виконання наказу, зокрема стан здоров'я військовослужбовця на момент його отримання; форму прояву непокори чи невиконання наказу; винуватість особи, її мотиви, мету вчинення діяння; настання або відсутність тяжких наслідків (у випадках, передбачених законом); інші обставини, що впливають на кваліфікацію діяння, ступінь його суспільної небезпеки, а також ті, що можуть бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання. Наголошено на доцільності обов'язкового документування факту віддання наказу, зокрема за допомогою відеофіксації, а також отримання висновку військово-лікарської комісії щодо придатності військовослужбовця до несення служби. Встановлено, що зазначені докази мають істотне значення для формування об'єктивної доказової

бази. На підставі проведеного аналізу запропоновано: систематизувати перелік обставин, що підлягають встановленню під час розслідування військових кримінальних правопорушень відповідної категорії; розробити уніфіковану криміналістичну методику розслідування злочинів, передбачених ст. 402 та 403 КК України; забезпечити відповідну методичну підготовку слідчих та прокурорів до розслідування даної категорії кримінальних правопорушень. Запропонований підхід сприятиме підвищенню ефективності досудового розслідування, забезпеченню верховенства права у сфері військової юстиції та зміцненню правопорядку у військових формуваннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020–липень 2025 рр. URL: https://www.gp.gov.ua (дата звернення 03.09.2025).
2. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 631 с.
3. Галаган В.І. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». К., 2003. 39 с.
4. Карпенко М.І. Непокора та невиконання наказу. *Юридична наука*. № 7. 2013. С. 84–96 (дата звернення 03.06.2025).
5. Давлатов Ш.Б., Солодкий Д.О. Розмежування непокори (ст. 402 КК України) від невиконання наказу (ст. 403 КК України). *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 266–269. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.40 (дата звернення 03.09.2025).
6. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 14.08.2008 № 402. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text (дата звернення 03.09.2025).
7. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 20.03.2024 у справі № 233/1446/22 (провадження № 51-5644км23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884068 (дата звернення 03.09.2025).

УДК 343.148
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.30

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ УЧАСНИКІВ ОБШУКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИМОГИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Литвиненко О.Г.,
доктор філософії,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Донецького університету внутрішніх справ

Литвиненко О.Г. Права та обов'язки учасників обшуку в умовах воєнного стану: вимоги законодавства та виклики сьогодення.

У статті досліджуються правові засади проведення обшуку в умовах дії правового режиму воєнного стану та їхня практична реалізація у межах кримінального провадження. В умовах повномасштабного вторгнення, коли положення Кримінальний процесуального кодексу України зазнали суттєвих змін, особливого значення набуває дотримання балансу між оперативністю проведення слідчих (розшукових) дій і забезпеченням конституційних прав учасників процесу, зокрема права на недоторканність житла та приватне життя. У роботі проаналізовано специфіку застосування положень ст.ст. 615, 223, 236 КПК України, що регламентують порядок проведення обшуку під час воєнного стану, а також їхній вплив на гарантії прав осіб, щодо яких проводяться слідчі дії.

Особливу увагу приділено питанню допустимості проведення обшуку без залучення понятих у випадках, якщо їх участь є об'єктивно неможливою або небезпечною для їх життя чи здоров'я, та обов'язковій відеофіксації таких процесуальних дій. Наведено аргументи на користь необхідності чіткого зазначення у протоколі обшуку причин відсутності понятих, а також доцільності надання сторонам захисту копій відеозаписів для забезпечення прозорості та контролю за діями правоохоронців. Окремо висвітлено проблему переривання обшуку під час оголошення сигналу «Повітряна тривога», та запропоновано надати учасникам обшуку право тимчасово залишати місце його проведення у супроводі оперативних працівників із подальшим поверненням.

Автором обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення законодавчого регулювання та правозастосовної практики, зокрема запровадження обов'язкового повідомлення захисника особи та забезпечення дистанційного контролю за проведенням обшуку. Зроблено висновок, що унормування таких положень дозволить підвищити рівень правових гарантій, уникнути порушень прав і законних інтересів учасників кримінального провадження та забезпечити баланс між завданнями досудового розслідування і правом на життя, безпеку та недоторканність житла особи.

Ключові слова: слідчі (розшукові) дії, обшук, поняті, досудове розслідування, воєнний стан, права людини.

Lytvynenko O.G. Rights and obligations of participants in a search under martial law: legislative requirements and contemporary challenges.

The article examines the legal framework for conducting searches under the legal regime of martial law and their practical implementation within criminal proceedings. In the context of the full-scale invasion, when the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine have undergone significant changes, particular importance is attached to maintaining a balance between the efficiency of investigative (search) actions and the safeguarding of the constitutional rights of the parties involved, especially the right to the inviolability of one's home and private life. The paper analyzes the specifics of applying Articles 615, 223, and 236 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulate the procedure for conducting searches during martial law, as well as their impact on the guarantees of the rights of persons subjected to investigative actions.

Special attention is given to the permissibility of conducting searches without attesting witnesses in cases where their participation is objectively impossible or poses a danger to their life or health, and to the mandatory video recording of such procedural actions. The article presents arguments supporting the need to clearly indicate the reasons for the absence of attesting witnesses in the search protocol, as well as the expediency of providing defense parties with copies of video recordings to ensure transparency and oversight of law enforcement activities. The issue of interrupting a search during an Air Raid Alert is also addressed, and it is proposed to allow participants of a search to temporarily leave the premises under the escort of law enforcement officers with subsequent return.

The author substantiates proposals for improving legislative regulation and law enforcement practice, in particular by introducing the mandatory notification of a person's defense attorney and ensuring remote

monitoring of search procedures. It is concluded that standardizing such provisions will enhance the level of legal safeguards, prevent violations of the rights and legitimate interests of participants in criminal proceedings, and ensure a balance between the objectives of pre-trial investigation and the right to life, safety, and the inviolability of one's home.

Key words: investigative (search) actions, search, attesting witnesses, pre-trial investigation, martial law, human rights.

Постановка проблеми. Умови сьогодення змушують працівників поліції бути гнучкими та підлаштовуватись під постійні зміни законодавства. Так, з початку повномасштабного вторгнення Кримінальний процесуальний кодекс України неодноразово зазнавав змін, які адаптували цей закон до сучасних викликів. Не стало виключенням внесення змін до процесуального порядку проведення такої слідчої (розшукової) дії, як обшук, проведення якого безпосередньо пов'язано з обмеженням конституційних прав особи на недоторканність житла чи іншого володіння особи та приватного життя.

Цілком логічно, що вказані зміни мали на меті врахувати та вирішити ризики і суперечливі ситуації, що можуть виникати на різних стадіях кримінального провадження в умовах воєнного стану [1, с. 65]. Проте не всі проблемні питання під час проведення обшуку можна передбачити шляхом внесення змін в законодавство, що може призвести до порушення прав усіх учасників досліджуваної слідчої (розшукової) дії.

Метою дослідження є аналіз правових засад проведення обшуку під час дії воєнного стану, виявлення специфіки правозастосування відповідних норм Кримінального процесуального кодексу України, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення законодавчого регулювання та правозастосовної практики з урахуванням реалій сьогодення.

Проблематика проведення обшуку як однієї з найбільш процесуально чутливих слідчих (розшукових) дій неодноразово ставала предметом дослідження вітчизняних науковців у галузі кримінального процесу. Значну увагу питанням правового регулювання та дотримання прав учасників кримінального провадження під час проведення обшуку приділяли, зокрема, Гаркуша А., Демченко О., Коваленко О., Курбанов Я., Кухарчук А., Лейба О., Лоскутов Т., Сірий Ю., Смірнов О., Тетерятник Г., Ткаченко О., Хлівна А., Цапович В., Шаповал А. У їхніх працях проаналізовано як загальні засади проведення обшуку, так і окремі процесуальні аспекти. Водночас, попри наявність окремих наукових розробок, комплексного дослідження правового регулювання та практичної реалізації проведення обшуку саме в умовах дії воєнного стану, з урахуванням новітніх викликів та ризиків, залишається недостатньо. Невирішеними залишаються питання забезпечення балансу між ефективністю досудового розслідування і дотриманням конституційних прав особи, порядку надання сторонам доступу до відеозаписів обшуків, визначення процесуального статусу учасників обшуку у надзвичайних умовах.

Виклад основного матеріалу. Обшук має особливе місце серед слідчих (розшукових) дій, які здійснюються під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, оскільки його проведення викликає чи не найбільшу кількість скарг на дії співробітників правоохоронних органів. Дуже важливим є співвідношення між швидким та ефективним проведенням зазначеної слідчої дії та дотриманням прав людини під час її проведення [2, с. 649]. Саме тому законодавцем передбачено доволі жорсткі вимоги до отримання дозволу та на безпосереднє його проведення.

Так, обшук житла чи іншого володіння особи має здійснюватися виключно на підставі ухвали слідчого судді, навіть у разі невідкладного його проведення, такий дозвіл має бути отриманий post factum, що є безумовною гарантією забезпечення конституційного права людини на недоторканність житла, та, у разі необхідності, може бути оскаржено у судовому порядку.

Проте, запровадження правового режиму воєнного стану запровадило певні корективи щодо цієї слідчої (розшукової) дії. Аналізуючи зміни в законодавстві щодо проведення обшуку та їх практичну реалізацію за роки дії правового режиму воєнного стану можна виділити як негативні так і позитивні аспекти.

Зокрема, у п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України зазначено про те, що при проведенні обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи, якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я, відповідні слідчі (розшукові) дії проводяться без залучення понятих. У такому разі хід і результати проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису [3].

На думку А.О. Шаповал, цей перелік є вичерпним та розширеному тлумаченню не підлягає. Науковець зазначає, що такі законодавчі зміни є виправданими та доречними, оскільки, в умовах воєнного стану в Україні (а особливо в районах, де ведуться активні бойові дії) не завжди можливо знайти понятих для участі у проведенні слідчих (розшукових) дій [4, с. 103].

В якості прикладу, А.О. Шаповал пропонує проаналізувати наступну ситуацію. Працівники правоохоронних органів вночі (у період комендантської години) зупинили на блокпосту транспортний засіб.

Під час поверхневого огляду автомобіля поліцейські та військовослужбовці виявили велику кількість зброї. В такому випадку для правильного документування вищевказаного кримінального правопорушення поверхневої перевірки транспортного засобу (яка регулюється ст. 34 Закону України «Про Національну поліцію та є превентивним поліцейським заходом) буде не достатньо – тут необхідно проводити огляд або обшук транспортного засобу (в розумінні КПК України). Саме в цей момент у правоохоронних органів виникнуть складнощі у залученні понятих [4, с. 103]. Варто погодитись із наведеним прикладом оскільки правильне документування та вилучення предметів злочинної діяльності є гарантією допустимості доказів та позитивного розслідування кримінального провадження.

Я.Л. Курбанов стверджує, що рівень довіри населення до правоохоронних органів знаходиться на доволі низькому рівні. При цьому вчений стверджує, що поняті не виконують особливих функцій у процесуальній діяльності, а їх участь у певних слідчих діях є номінальною та формальною [5, с. 157-158]. Однак, на нашу думку залучення понятих є однією із гарантій законності проведення обшуку та певного контролю за діями правоохоронців.

Проте, Т.О. Лоскутов зазначає, що участь понятих у процесуальних діях у КПК України регламентується як засіб факультативної фіксації кримінального провадження [6, с. 343], однак у контексті обшуку їх участь, як і складання письмового протоколу, є обов'язковою окрім випадків передбачених ст. 615 КПК України.

Вчений стверджує, що доповнення письмової (паперової) фіксації участю понятих у ході процесуальних дій в умовах воєнного стану може бути невиправданим з точку зору забезпечення безпеки осіб. Здійснення бойових дій може обумовлювати високий ступінь небезпеки для понятих, захист та охорона життя та здоров'я яких превалює над факультативною фіксацією кримінальних процесуальних дій [6, с. 344].

Якщо брати до уваги області нашої країни, які перебувають під постійним вогневим ураженням ворога. Звичайно, що в такому випадку ніхто не буде ризикувати життям людини задля проведення слідчих дій [7, с. 29]. Відповідно до ст. 3 Конституції України зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [8]. Тому фіксуючи кримінальні правопорушення у кримінальному провадженні, потрібно проводити з урахуванням правил безпеки в період проведення бойових дій. Але у новій правовій нормі є певний нюанс і він полягає в тому, що, якщо правоохоронці проводять обшук житла особи, то обов'язково через можливі технічні засоби має проводитись відеозапис цього процесу [7, с. 29].

Проте, існує думка, що такий підхід законодавця дозволяє створити низку негативних прецедентів, оскільки аналізована стаття уможливлює незалучення понятих до проведення обшуку в межах всієї території України. Іншими словами, суб'єкти проведення обшуку фактично здатні зловживати такою можливістю та не залучати понятих навіть у тих випадках, коли об'єктивно загрози як такої немає. Тобто, слідчий чи прокурор потенційно може не залучати понятих у разі повітряної тривоги (чи навіть за її відсутності), формально зсилаючись на п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК, хоча фактичні передумови для цього будуть відсутні [9, с. 31].

Враховуючи зазначене, варто наголосити на тому, що у разі об'єктивної неможливості залучення понятих до проведення обшуку доречним є необхідність зазначати у протоколі слідчої дії про підстави, що унеможливили таке залучення, із посиланням на конкретні обставини.

Також вважаємо прогресивною норму п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України щодо обов'язкової фіксації результатів проведеного обшуку [3], оскільки подальше пред'явлення та демонстрація зазначеного відеозапису є беззаперечним доказом законності проведеної слідчої дії.

Так, О.Ю. Маринич справедливо зазначає про те, що відео-фіксація проведення слідчих (розшукових) дій є джерелом інформації, яке є зручним для сприйняття та перевірки ходу проведення такої дії зацікавленими учасниками та судом. На переконання вченої, повне запровадження безперервної відеофіксації замість інституту понятих при проведенні процесуальних дій буде додатковою гарантією забезпечення прав і законних інтересів людини у досудовому кримінальному провадженні [10, с. 49-50].

Однак, законодавець чітко розрізняє вид документів, які складаються при проведення обшуку та які мають бути надані особі, у якої проведено обшук, проте в цей перелік надання копії відеозапису не передбачено.

Судова практика показує, що захисники звертаються до детективів з клопотанням про надання їм копії проведеного відеозапису, проте детективи відмовляють у такому клопотанні, оскільки наведеними нормами чи іншими актами законодавства не передбачено обов`язку слідчого (детектива) копію відеозапису обшуку надати особі, у якої проведено обшук [11]. Аналізуючи зазначене варто наголосити на тому, що в умовах сьогодення, через тривалі повітряні тривоги чи активні бойові дії, майже кожен обшук може бути проведений за відсутності понятих або осіб, чиї права чи законні інтереси може бути порушено. Саме тому, здійснення безперервного відеозапису є додатковою гарантією за-

хисту прав осіб, під час обшуку їх житла, а надання зазначеного відеозапису зацікавленим сторонам є демонстрацією законності проведення обшуку.

Окрім цього, О. Смірнов стверджує, що обшук в умовах воєнного стану, може супроводжуватися різними видами небезпек. Наприклад, під час повітряної тривоги учасники мають пройти до укриття, відтак не буде діяти положення, зазначене у абз. 2 ч. 3 ст. 236 КПК України щодо права слідчого заборонити будь-якій особі залишити місце обшуку до його закінчення. Науковець зазначає, що хоча особа може знаходитися під спостереженням, втім вимоги цієї норми в силу об'єктивних причин не зможуть бути виконані [12, с. 178].

Варто відмітити, що під час практичної діяльності все ж таки виникають випадки, коли поняті або обшукувані особи, у разі оголошення сигналу «Повітряна тривога», заявляють клопотання покинути приміщення та перейти до найближчого укриття. Однак, на теперішній час ні слідчі, ні прокурори, а ні судді не мають єдиної думки стосовно вирішення цього проблемного питання, саме тому кожен слідчий діє на свій власний розсуд.

Г.К. Тетерятник пропонує внести зміни у ч. 3 ст. 223 КПК України щодо необхідності покладення на особу, яка проводить невідкладну слідчу (розшукову) дію відповідальності за незаконне обмеження або порушення прав та законних інтересів осіб, які беруть участь та щодо яких проводиться слідча (розшукова) дія [13, с. 198]. Зазначені пропозиції вбачаються прогресивними, оскільки, не аби як важливим є забезпечення балансу між ефективністю досудового розслідування та правом на життя і безпеку учасників процесу.

Щодо клопотань учасників цієї слідчої (розшукової) дії під час оголошення сигналу «Повітряна тривога» перейти до укриття, ми пропонуємо надавати їм таку можливість, але у супроводі оперативних працівників, а після закінчення тривоги повернутись до місця проведення обшуку. Оскільки відповідно до вимог ч. 3 ст. 236 КПК України слідчий, прокурор мають право, а не обов'язок заборонити будь-якій особі залишати місце обшуку до його закінчення, тому вважаємо доречним дозволяти зацікавленим учасникам обшуку йти до укриття на час оголошення повітряної тривоги, проте у супроводженні оперативних працівників. Відмітимо, що у даному контексті мова не йде про затримання особи. Також варто зобов'язати таких осіб обов'язково повернутись до місця проведення обшуку після закінчення повітряної тривоги.

Варто відмітити, що у зазначеній нами ситуації слідчий, прокурор повинен продовжити обшук, на кшталт вимог, які зазначені у ч. 4 ст. 236 КПК України, коли дозволяється проведення обшуку у разі відсутності осіб у житлі чи іншому володінні особи де проводитись слідчої (розшукової) дії.

Проте, враховуючи усі ризики, які можуть виникнути під час проведення обшуку за відсутності понятих та власника житла, все ж таки варто вживати заходів задля недопущення порушення прав особи, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, зокрема обшуку. Саме тому, вважаємо за доцільне зобов'язати слідчого, прокурора вжити заходів для негайного повідомлення захисника особи (у разі відсутності такого – залучення його із центру безоплатної правничої допомоги), в тому числі із забезпеченням дистанційного спостереження за ходом слідчої дії, за правилами п. 12 ч. 1 ст. 615 КПК України.

Висновки. Підсумовуючи варто зазначити про те, що проведення обшуку в умовах воєнного стану, у разі частих обстрілів, повітряної тривоги тощо, вимагає не аби якої підготовки задля забезпечення безпеки усіх учасників кримінального провадження та дотримання балансу між державними та приватними інтересами. Запропоновані нами зміни унормують порядок проведення обшуку у особливий період, та забезпечать додатковими гарантіями захисту осіб, чиї права чи законні інтереси можуть бути порушені під час обшуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Огерук І. Особливості обшуку в умовах воєнного стану. *Правова політика України: історія та сучасність*: матеріали ІІІ Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Житомир, 7 жовтня 2022 року). Ж.: Житомирська політехніка, 2022. 265 с. С. 65–68.
2. Шендрик Ю. Особливості проведення обшуку в умовах воєнного стану. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні та прикладні аспекти:* Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 15.03.2024). Частина І. С. 649–651.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
4. Шаповал А.О. Огляд та обшук транспортного засобу в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022 №56. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc56/juspradenc56.pdf#page=102.
5. Курбанов Я.Л. Поняті як учасники кримінального провадження: необхідність чи пережиток минулого. П*роцесуальні та криміналістичні аспекти досудового розслідування:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 14 квітня 2016 р. Одеса: ОДУВС, 2016. 314 с. С. 156–158.

6. Лоскутов Т.О. Правове регулювання фіксування кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 1. С. 340–345.
7. Іщук А. Законодавчі зміни правового регулювання здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Право на захист в умовах воєнного стану*: матеріали Першої науково – практичної конференції (Львів, 30 березня 2024 р.). Львів: Юрид. ф–т Львів. нац. ун–ту ім. І. Франка, 2024. – 88 с. С. 27–30.
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
9. Демченко О. Обшук в умовах воєнного стану в Україні. *Право на захист в умовах воєнного стану*: матеріали Першої науково – практичної конференції (Львів, 30 березня 2024 р.). Львів: юрид. ф–т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2024. 88 с. С. 30–35.
10. Маринич О.Ю. Забезпечення прав і законних інтересів людини у досудовому кримінальному провадженні: дис. … докт. філософії: 12.00.09. Кропивницький, 2025. 270 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2025/05/dysertacziya_marynych_o.yu.pdf.
11. Ухвала Київського районного суду м. Полтава від 05.01.2024 р. Справа № 552/5601/23. Провадження № 1-кс/552/41/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116128222.
12. Смірнов О.С. Обшук у кримінальному провадженні: дис. … докт. філософії: 12.00.09. Кропивницький, 2023. 250с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/09/dys-smirnov-os.pdf.
13. Тетерятник Г.К. Інститут понятих при проведенні слідчих (розшукових) дій в умовах надзвичайних правових режимів. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2020. № 4 (70). С. 195–199. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2020/34.pdf.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.31

ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ В ЗБОРІ ДОКАЗІВ У СПРАВАХ ПРО КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ, З ЯКИМИ СТИКАЮТЬСЯ СЛІДЧІ ТА ПРОКУРОРИ ПІД ЧАС ЗБОРУ ДОКАЗІВ

Ліщак А.С.,
аспірант кафедри кримінального права та процесу
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0009-0006-3844-4522

Ліщак А.С. Проблеми та виклики в зборі доказів у справах про кримінальні проступки: основні проблеми, з якими стикаються слідчі та прокурори під час збору доказів.

Стаття присвячена дослідженню проблем та викликів, які виникають під час збору доказів у кримінальних провадженнях щодо проступків. У роботі аналізуються основні законодавчі положення, що регулюють питання доказування, а також практичні труднощі, з якими стикаються слідчі та прокурори на різних етапах досудового розслідування. Особлива увага приділяється строкам досудового розслідування, які становлять лише один місяць з моменту повідомлення особі про підозру. Така обмеженість у часі нерідко унеможливлює проведення повноцінних експертиз та збирання необхідної доказової бази, що стає причиною закриття проваджень або ухвалення виправдувальних вироків.

Актуальність теми зумовлена також зростанням ролі електронних доказів у кримінальних проступках. Скріншоти переписок, відеозаписи з камер спостереження, дані мобільних операторів дедалі частіше виступають ключовими елементами доказової бази. Однак через відсутність уніфікованих процедур їх збирання та зберігання суди нерідко сумніваються у достовірності таких доказів, що знижує ефективність розслідувань і призводить до уникнення відповідальності винними особами. Для порівняння, у країнах Європейського Союзу вже напрацьовані цифрові протоколи, які забезпечують надійність і прозорість процесу фіксації та збереження даних.

У статті наведено приклади з практики Верховного Суду, зокрема постанову ККС від 06.09.2022 у справі № 705/1850/21, яка деталізує підхід до оцінки доказів. Висвітлено також позиції провідних українських науковців – М. Михеєнка, В. Шибіко, О. Капліної, О. Костенка, а також В.Т. Нора, який ще у своїх класичних працях наголошував на важливості єдності методичних стандартів у доказуванні.

Зроблено висновок, що для підвищення ефективності доказування необхідні комплексні зміни: удосконалення законодавства (зокрема диференціація строків розслідування залежно від складності справи), розробка єдиних методичних рекомендацій, впровадження цифрових протоколів, а також кадрові та організаційні реформи. Українська система кримінальної юстиції у справах про проступки має адаптувати найкращі європейські практики для підвищення рівня довіри до правосуддя та забезпечення справедливості.

Ключові слова: кримінальні проступки, докази, допустимість доказів, КПК України, строки досудового розслідування, Верховний Суд, електронні докази, методичні стандарти, судова практика.

Lishchak A.S. Problems and challenges in the collection of evidence in misdemeanor cases: key issues faced by investigators and prosecutors during evidence gathering.

The article is devoted to the study of problems and challenges that arise in the process of collecting evidence in criminal proceedings related to misdemeanors. The research analyzes the main legislative provisions regulating the evidentiary process, as well as the practical difficulties encountered by investigators and prosecutors at various stages of pre-trial investigation. Particular emphasis is placed on the extremely short investigation period, which, according to Ukrainian law, is limited to only one month from the moment a person is notified of suspicion. Such time constraints often make it impossible to conduct comprehensive forensic examinations and collect sufficient evidence, which in practice leads to the termination of proceedings or the adoption of acquittals not because of the absence of guilt, but due to procedural limitations.

The relevance of the topic is also emphasized by the growing role of electronic evidence in misdemeanor cases. Screenshots of digital correspondence, video footage from surveillance cameras, and data from

mobile operators increasingly serve as crucial elements of evidentiary support. However, the lack of unified procedures for their collection and preservation raises doubts in courts about the reliability and authenticity of such materials, which ultimately reduces the effectiveness of investigations and enables offenders to avoid liability. By comparison, in several European Union countries, standardized digital protocols have already been developed to ensure the reliability and transparency of the evidence collection and preservation process.

The article also examines the practice of the Supreme Court, in particular the ruling of the Cassation Criminal Court of 06.09.2022 in case No. 705/1850/21, which emphasizes the inadmissibility of using evidence obtained in violation of procedural rules. In addition, the positions of prominent Ukrainian scholars such as M. Mykheienko, V. Shybiko, O. Kaplina, O. Kostenko, as well as V.T. Nor – who already in his early works stressed the importance of ensuring objective truth in criminal proceedings – are highlighted.

The study concludes that overcoming the identified difficulties requires comprehensive changes: improvement of legislation (including the differentiation of investigation time limits depending on the complexity of the case), development of unified methodological guidelines for evidence collection, especially digital evidence, as well as systemic staffing and organizational reforms. Equally significant is the need to strengthen the practice of summarizing Supreme Court decisions, which would help unify standards for assessing evidence and enhance public trust in justice.

Key words: criminal misdemeanors, evidence, admissibility of evidence, Criminal Procedure Code of Ukraine, pre-trial investigation deadlines, Supreme Court, electronic evidence, methodological standards, judicial practice.

Постановка проблеми. У 2020 році в Україні законодавець запровадив категорію кримінальних проступків, що мало на меті зменшити навантаження на слідчих і забезпечити оперативність реагування на дрібні правопорушення. Водночас на практиці виникли значні труднощі у зборі доказів у таких справах, зумовлені скороченими строками досудового розслідування, відсутністю уніфікованих методичних стандартів та недосконалим регулюванням електронних доказів. Проблема ускладнюється перевантаженістю слідчих, а також надмірним формалізмом судової практики щодо допустимості доказів.

Мета дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз основних проблем та викликів у процесі збору доказів у справах про кримінальні проступки, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання та практики доказування.

Стан опрацювання проблематики. Питання доказування активно досліджувалося в працях вітчизняних науковців. М. Михеєнко та В. Шибіко підкреслювали важливість єдності підходів до доказування [1]. О. Капліна акцентувала на проблемі допустимості доказів і необхідності їхнього належного закріплення [2]. В.Т. Нор ще у 1978 році наголошував, що допустимість і належність доказів не можуть зводитися лише до формальних вимог, а мають відображати об'єктивну істину [3]. О. Костенко вказував на важливість адаптації процесуальних процедур до умов сучасної доби [4]. Водночас питання доказування у справах саме про кримінальні проступки ще не отримало достатнього висвітлення в науковій літературі, що зумовлює актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Запровадження у 2020 році категорії кримінальних проступків стало однією з найпомітніших змін у вітчизняному кримінальному законодавстві. Ідея полягала в тому, щоб зменшити навантаження на слідчих і сконцентрувати їхню роботу на тяжких злочинах, а проступки перевести у спрощену процедуру. Очікувалося, що це дозволить скоротити кількість проваджень, які «зависають» роками, а також забезпечить швидке реагування на дрібні кримінальні порушення. На практиці ж виявилося, що з новою категорією з'явилися і нові труднощі. Однією з них стало саме збирання доказів, адже строк усього в один місяць з моменту повідомлення про підозру виявився надто обмеженим. Для багатьох категорій справ цього часу недостатньо навіть для проведення базових експертиз, не кажучи вже про комплексне збирання доказів. Наприклад, у справах про незаконне зберігання наркотиків навіть проста хімічна експертиза може тривати від двох до трьох місяців. Це означає, що обвинувальний акт подається до суду без ключового доказу, який фактично визначає кваліфікацію діяння.

Відповідно до ст. 12 КК України [5], проступками є кримінально карані діяння, за які передбачене покарання, що не перевищує двох років обмеження чи позбавлення волі, або штраф. До таких правопорушень належать, наприклад, дрібні крадіжки, шахрайство з невеликими сумами, умисні легкі тілесні ушкодження, незаконне зберігання невеликої кількості наркотиків без мети збуту тощо. Попри меншу суспільну небезпеку, ніж у злочинів, саме вони складають більшу частину щоденної практики поліції та прокуратури. Таким чином, ефективність системи доказування у справах про проступки стає важливим показником роботи всієї кримінальної юстиції.

Найбільш відчутним обмеженням для слідчих є місячний строк досудового розслідування, закріплений у ч. 3 ст. 294 КПК України [6]. Це означає, що від моменту повідомлення особі про підозру вони мають лише 30 днів, аби зібрати докази, допитати учасників, провести експертизи та підготувати обвинувальний акт. У таких умовах будь-яка затримка чи складне дослідження автоматично ставлять під загрозу результат. Як слушно зазначає О. Капліна, строки мають бути не лише дисциплінуючим інструментом, а й реальною гарантією належного розслідування [2, с. 119].

КПК визначає, що доказами є фактичні дані, отримані законним шляхом (ст. 84) [6]. Лише ті дані, які визнані належними та допустимими, можуть стати підґрунтям для вироку (ст. 86) [6]. На практиці це означає, що навіть незначне відхилення від процедури може зробити доказ непридатним. Верховний Суд неодноразово наголошував, що формальні порушення у складанні протоколу чи вилученні речових доказів є достатніми для їх відкидання. Показовою є постанова Верховного Суду (ККС) від 06.09.2022 у справі № 705/1850/21, де суд детально роз'яснив підхід до оцінки доказів у справах про кримінальні проступки [7]. Українські суди демонструють суворий підхід: навіть незначні порушення процесуальної форми стають підставою для відкидання матеріалів. Це добре ілюструють численні постанови Верховного Суду, в яких, наприклад, протоколи слідчих дій визнавалися недопустимими через відсутність підпису понятих або некоректно зазначений час їх проведення [7]. У результаті прокурор опиняється у ситуації, коли фактичні дані є, але використати їх у суді неможливо. Як наголошує В. Шибіко, баланс між формою та змістом у кримінальному процесі завжди повинен вирішуватися на користь забезпечення правосуддя, проте українська практика часто тяжіє до «культури форми» [1, с. 356].

Особливі труднощі створюють електронні докази. Дані з мобільних телефонів, електронна пошта чи відеозаписи дедалі частіше стають ключовими у справах про проступки. Проте українське законодавство ще не сформувало чітких правил їхнього збору та зберігання. Як наслідок, суди нерідко сумніваються в їхній достовірності. Скріншоти переписок, відео з камер спостереження чи дані з мобільних телефонів дедалі частіше виступають ключовими доказами у справах про проступки. Однак відсутність чітких процесуальних стандартів щодо їхнього збору та зберігання робить такі матеріали вразливими для критики. Суди нерідко ставлять під сумнів їхню автентичність, а отже – й належність. Для прикладу: у низці рішень суди відмовлялися приймати скріншоти переписки у Viber чи Telegram, аргументуючи це тим, що немає гарантій відсутності монтажу чи редагування. Як зауважує О. Костенко, у сучасних умовах держава має враховувати виклики цифрової доби, адже «правові процедури, які не йдуть у ногу з технологіями, приречені на неефективність» [4, с. 81]. Для порівняння: у Німеччині та Польщі існують стандартизовані «цифрові протоколи», які гарантують незмінність даних від моменту їхнього вилучення до розгляду в суді [9; 10]. О. Костенко справедливо зауважував, що правові процедури, які не пристосовані до технологічних викликів сучасності, неминуче стають неефективними [4, с. 81].

Не можна обійти увагою і організаційні умови роботи слідчих. Велике навантаження, брак технічних ресурсів і нестача кваліфікованих кадрів змушують розглядати проступки як «другорядні» справи. У таких умовах слідчі нерідко намагаються швидше закрити провадження, а не зібрати вичерпну доказову базу. Це створює замкнене коло: поверхневі розслідування → слабка доказова база → виправдувальні вироки → недовіра до правосуддя.

Ще однією складністю є відсутність уніфікованих методичних рекомендацій для роботи з проступками. На відміну від тяжких злочинів, де існують усталені стандарти проведення слідчих дій, у справах про проступки значна частина рішень залежить від самого слідчого. Унаслідок цього виникає нерівність практики: одні й ті самі діяння документуються по-різному, що відображається на якості доказової бази. М. Михеєнко наголошував, що єдність практики доказування є основою передбачуваності правосуддя [1, с. 218]. У свою чергу, В.Т. Нор ще у 1978 році зазначав, що належність і допустимість доказів не можуть зводитися лише до формальних вимог процесу, адже вони мають відображати об'єктивну реальність і встановлювати істину у справі [3, с. 57]. Саме ця теза дозволяє сучасним дослідникам говорити про небезпеку надмірного формалізму у практиці судів.

Як зауважує О. Костенко, у сучасних умовах держава має враховувати виклики цифрової доби, адже «правові процедури, які не йдуть у ногу з технологіями, приречені на неефективність» [4, с. 81].

Не можна оминути й кадрових проблем. Багато слідчих підрозділів перевантажені справами, і проступки сприймаються як «другорядні». Один слідчий може мати у провадженні десятки, а то й сотні справ одночасно. У таких умовах він фізично не здатен зібрати повну доказову базу у кожному випадку. Це призводить до того, що значна частина проступків розслідується поверхнево, а суди змушені виправдовувати обвинувачених через недостатність доказів.

Ще одним аспектом є активна тактика сторони захисту. Адвокати нерідко будують свою позицію саме на пошуку формальних помилок у роботі слідчого. І суди досить часто стають на їхній бік,

адже принцип «недопустимий доказ дорівнює відсутній доказ» є аксіомою [11]. З одного боку, це правильно з погляду гарантій прав людини. З іншого – виникає ситуація, коли фактичні обставини підтверджені, але через технічні недоліки підозрюваний уникає відповідальності.

Таким чином, система збору доказів у справах про кримінальні проступки сьогодні балансує між суворими вимогами закону та реальними обмеженнями практики. Короткі строки, неврегульованість електронних доказів, формалізм у підходах судів і кадрові труднощі створюють ситуацію, коли якісне й всебічне розслідування стає радше винятком, ніж правилом.

Попри всі труднощі, з якими стикаються слідчі та прокурори у справах про кримінальні проступки, існують реальні шляхи для підвищення ефективності доказування. Насамперед йдеться про удосконалення законодавства. Один місяць для проведення досудового розслідування видається занадто коротким навіть у випадках, коли правопорушення не має складного характеру. Доцільно розглянути можливість диференційованого підходу: для проступків, які потребують експертизи чи роботи з електронними доказами, варто встановити довший строк – наприклад, до трьох місяців. Такий підхід відповідав би практиці інших європейських країн, де навіть у «дрібних» кримінальних провадженнях строк розслідування може тривати від трьох до шести місяців [9; 10].

Другим напрямом удосконалення є розробка чітких методичних рекомендацій для слідчих. Наявність уніфікованих стандартів дозволила б зменшити суб'єктивізм у збиранні доказів. Це стосується як протоколювання процесуальних дій, так і роботи з цифровими матеріалами. У Польщі, наприклад, ще у 2017 році було запроваджено спеціальний «Цифровий процесуальний протокол», який автоматично фіксує всі дії з електронним доказом від моменту його вилучення до представлення у суді [10]. Україна цілком могла б адаптувати подібний інструмент, принаймні у справах, де електронні дані є ключовими.

Важливим елементом удосконалення має стати кадрова політика. Слідчі підрозділи перевантажені, і без збільшення кількості працівників ситуація не зміниться. Окрім чисельності, необхідне й підвищення кваліфікації – особливо у сфері роботи з електронними доказами. Капліна О. підкреслює, що сучасний слідчий повинен поєднувати юридичні та технічні знання, адже інакше неможливо гарантувати якість доказування [2, с. 210]. У цьому контексті варто згадати й позицію В.Т. Нора, який наголошував, що кримінальний процес не може бути ефективним без єдиних методичних стандартів та чітких орієнтирів для практиків [14]. Його підхід підтверджує потребу уніфікації методичних рекомендацій, що стане запорукою якості розслідувань.

Ще одним кроком могло б стати ширше використання судової практики як джерела орієнтирів для слідчих і прокурорів. Верховний Суд у ряді рішень, зокрема у справі № 705/1850/21 [7], дав чіткі роз'яснення щодо оцінки доказів у справах про проступки. Систематизація та поширення такої практики значно допомогла б уникати помилок.

Нарешті, необхідно забезпечити баланс між суворим дотриманням процесуальної форми та досягненням справедливості. Як зауважував Шибіко, форма є лише інструментом, і коли вона починає домінувати над суттю, кримінальний процес втрачає сенс [1, с. 356].

Висновки. Проблематика збору доказів у справах про кримінальні проступки демонструє, наскільки тісно переплетені законодавчі вимоги та практичні реалії. Формально КПК України [6] забезпечує достатні засади для належного доказування. Проте стислий строк розслідування, неврегульованість роботи з електронними доказами, відсутність єдиних методичних стандартів та перевантаженість слідчих перетворюють цю сферу на один із найуразливіших сегментів кримінальної юстиції.

Вирішення зазначених проблем потребує системного підходу. З одного боку, важливими є законодавчі зміни, які б дозволили адаптувати строки та процедури до реалій сучасного кримінального процесу. З іншого боку, без організаційних реформ та інвестицій у людський капітал – підвищення кваліфікації слідчих, забезпечення їхньої належної технічної підтримки – будь-які зміни у законодавстві залишатимуться декларативними.

Особливого значення набуває питання роботи з електронними доказами. У сучасному цифровому суспільстві значна частина злочинів і проступків відбувається або фіксується у віртуальному середовищі. Якщо українське законодавство не виробить чітких механізмів щодо їхнього збирання та зберігання, то дедалі більше проваджень закриватимуться через відсутність належних і допустимих доказів. Це, у свою чергу, негативно впливатиме на довіру громадян до правосуддя.

Не менш важливим є питання методичного забезпечення. Як наголошував В.Т. Нор, кримінальний процес не може бути ефективним без єдиних підходів до розуміння належності та допустимості доказів [8; 14]. Запровадження уніфікованих інструкцій дозволить підвищити якість розслідувань та мінімізувати ризики визнання доказів недопустимими. Це також сприятиме підвищенню передбачуваності судової практики, що є важливою умовою правової визначеності.

Загалом, удосконалення системи збору доказів у справах про проступки є завданням стратегічного рівня. Адже йдеться не лише про ефективність кримінального переслідування, а й про загальне ставлення громадян до правової системи. Якщо люди бачитимуть, що навіть у дрібних правопорушеннях держава діє швидко, справедливо і професійно, це підвищить рівень довіри до правоохоронних органів та суду. У протилежному випадку — будь-які невдачі у доказуванні лише посилюватимуть відчуття безкарності та правового нігілізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михеєнко М.М., Шибіко В.П., Долежан В.В. Кримінальний процес України: підручник. Київ: Либідь, 1999. 720 с.
2. Капліна О.М. Доказування у кримінальному процесі України: монографія. Харків: Право, 2013. 368 с.
3. Нор В.Т. Проблеми теорії і практики судових доказів. Львів: Вища школа, 1978. 180 с.
4. Костенко О.М. Правові гарантії прав людини у кримінальному судочинстві України. Київ: Ін Юре, 2010. 256 с.
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 24.08.2025).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 24.08.2025).
7. Верховний Суд (Касаційний кримінальний суд). Постанова від 6 вересня 2022 р. у справі № 705/1850/21. *ipLex. Судові рішення. URL*: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106191186&red=%252520100003 (дата звернення: 24.08.2025).
8. Нор В.Т., Михеєнко М.М., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: підручник. Київ: Либідь, 1992. 640 с.
9. Löwe-Rosenberg. *Die Strafprozessordnung und das Gerichtsverfassungsgesetz.* 26. Aufl. Berlin : De Gruyter, 2012. 2576 S. URL: https://www.degruyter.com/serial/loeroa26-b/html (дата звернення: 24.08.2025).
10. Polish Code of Penal Procedure (Act of 6 June 1997, as amended, English translation). URL: OSCE/ODIHR LegislationLine – Criminal codes (Poland) (дата звернення: 24.08.2025).
11. European Court of Human Rights. *Case of Shabelnik v. Ukraine*, no. 16404/03, judgment of 19 February 2009. Strasbourg, 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91401 (дата звернення: 24.08.2025).
12. Кучинська О.П. Кримінальний процес України: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2016. 540 с.
13. Татаров О.Ю. Проблеми доказування у кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 45–56.
14. Нор В.Т. Відгук на монографію «Подання доказів у кримінальному судочинстві України» С.А. Крушинського. *Право*. 2017. № 1. С. 110–113.
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22 листопада 2018 р. № 2617-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2019. № 17. Ст. 70. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19 (дата звернення: 24.08.2025).

УДК 343.131: 343.122:343:296
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.32

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, У ВИМІРІ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Мосейко С.В.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-3405-8414
e-mail: s.v.moseyko@nlu.edu.ua

Мосейко С.В. Відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, у вимірі завдань кримінального провадження.

Обрання тематики дослідження обумовлено прагненням автора комплексно подивитися на питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Йдеться про те, що розглядаючи у межах кримінального провадження питання, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, необхідно врахувати розповсюджений у науковій літературі підхід, відповідно до якого автори намагаються вибудувати ієрархічність завдань кримінального провадження, які визначені в статті 2 Кримінального процесуального кодексу України та першочерговість, домінування одних чи певну факультативність, другорядність інших. Такий підхід істотно позначається на наукових розробках, позиціях правозастосовників стосовно питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, ставленні до потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, обранні засобів здійснення кримінальної процесуальної діяльності слідчими, прокурорами, суддями. Критично ставлячись до ієрархізації завдань кримінального провадження, автором підтримується та розвівається думка про те, що саме завдання кримінального провадження визначають шлях досягнення мети кримінальної процесуальної діяльності та виконання або не виконання всього комплексу завдань кримінального провадження в їх сукупності, адже неможна захистити права та законні інтереси потерпілого шляхом відшкодування йому шкоди, без вирішення іншого завдання – швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінального правопорушення під час якого встановлюється особа, яка його вчинила. В статті звертається увага на те, що побудова завдань кримінального провадження через їх ієрархічність призводить до конфлікту між ними, який додатково підсилюється конфліктом між публічним і приватним правом, а також методами правового регулювання, які є задіяними при реалізації механізму відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушення, зокрема під час заявлення та вирішення цивільного позову у кримінальному провадженні. Проведене дослідження дало автору можливість зробити висновок про недоцільність ієрархізації завдань кримінального провадження, оскільки такі підходи призводять до виникнення конфліктів під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності та до хибного уявлення про наявність пріоритету завдань кримінального провадження з точки зору людиноцентричніх підходів в праві, тоді як важливого значення набуває саме знаходження балансу між приватними та публічними інтересами та комплексне виконання завдань кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, завдання кримінального провадження, відшкодуванні шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, належна правова процедура, потерпілий, цивільний позов у кримінальному провадженні.

Moseyko S.V. Reparation for harm caused by a criminal offenses in the dimension of the objectives of criminal proceedings.

The selection of the research topic is driven by the author's desire to comprehensively examine the issue of compensation for damage caused by criminal offense. The focus is on the fact that when addressing issues related to compensation for damage caused by criminal offenses within criminal proceedings, it is necessary to consider the widely accepted approach in doctrine, according to which authors attempt to establish a hierarchy of tasks in criminal proceedings defined in art. 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, prioritizing some tasks while deeming others secondary or optional. This approach significantly influences scientific developments and the positions of law enforcement officials regarding the issue of compensating damage caused by criminal offenses, as well as the treatment

of the victim, civil plaintiff, civil defendant, and the choice of methods employed by investigators, prosecutors, and judges in criminal procedural activities. The author critically views the hierarchy of tasks in criminal proceedings and supports and develops the idea that it is the objectives of criminal proceedings that determine the path to achieving the goal of criminal procedural activity and the completion or non-completion of the entire set of tasks in criminal proceedings must be considered in their totality because it is impossible to protect the rights and legitimate interests of the victim solely through compensation for damage without addressing another task – swift, complete, and impartial investigation of the criminal offense, during which the perpetrator is identified. The article draws attention to the fact that structuring the tasks of criminal proceedings through their hierarchy leads to conflicts between them, further exacerbated by the conflict between public and private law, as well as the legal regulation methods involved in the mechanism for compensating damage caused by criminal offenses, particularly in the filing and resolution of civil claims in criminal proceedings. The research conducted allowed the author to conclude that hierarchy in criminal proceedings is inappropriate, as such approaches lead to conflicts during the conduct of criminal procedural activities and to a misconception about the priority of tasks in criminal proceedings from the perspective of human-centered approaches in law. Instead, what becomes essential is finding a balance between private and public interests and the comprehensive fulfillment of the tasks of criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, tasks of criminal proceedings, compensation for damage caused by a criminal offense, due process of law, victim, civil action in criminal proceedings.

Постановка проблеми. Як відомо, завданнями кримінального провадження, які закріплені у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [1] є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і об до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Розглядаючи у межах кримінального провадження питання, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, зокрема і у формі пред'явленням цивільного позову у кримінальному провадженні, дослідник чи правозастосовник неминуче стикається з проблемою внутрішньої взаємодії та ієрархії передбачених у ст. 2 КПК завдань. Насамперед, така проблема має бути розглянута крізь призму забезпечення права на доступ до правосуддя, а також наявності та достатності гарантій на реалізацію такого права та реальної можливості отримати відшкодування, використовуючи форми та засоби, що надаються кримінальним процесуальним законодавством.

Доволі часто в юридичній літературі можна побачити точку зору про те, що завдання кримінального провадження, закріплені в ст. 2 КПК, ієрархічні. При цьому ієрархічність обумовлюється, насамперед, так званим протиріччям суспільних та приватних інтересів у кримінальному провадженні, шо призводить до появи конфлікту між окремими завданнями, а також методами та засобами їх реалізації. Однак такий підхід призводить до того, що окремі права та законні інтереси приносяться в жертву заради інтересів приватних осіб або публічних інтересів. Такий підхід, на наш погляд, є неприпустимим, адже закріплюючи як завдання кримінального провадження захист особи від кримінального правопорушення потрібно розуміти що такий захист можливий, тільки за умови розслідування кримінального правопорушення, встановлення всіх обставин кримінального правопорушення та винної особи, тобто вирішення всієї системи завдань кримінального провадження. Тому важливого значення набуває питання знаходження шляхів та засобів вирішення всього комплексу завдань кримінального провадження, заради досягнення захисту суб'єктивних прав та інтересів осіб що постраждали від кримінального правопорушення.

Стан опрацювання проблематики. Питання відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні, в тому числі й шляхом заявлення та вирішення цивільного позову, були предметом дослідження багатьох вчених, таких як: С. Абламський (2015), С. Альперт (1997), І. Гловюк (2015), М. Гошовський (1998), Ю. Гурджі (2010), С. Давиденко (2007), М. Демура (2018), Д. Кавун (2017), О. Кучинська (1998), Л. Лобойко (2006), І. Мудрак (2019), В. Нор (1989), С. Перепелиця (2015), М. Погорецький (2017), В. Попелюшко (2020), І. Ракіпова (2023), Д. Сергеєва (2017), І. Татарин (2015), І. Тітко (2016), О. Шило (2011), В. Фариннік (2015) та інші. Незважаючи на вагомий внесок науковців у дослідження окреслених питань, слід зазначити, що глибоким науковим розвідкам у вимірі завдань кримінального провадження ці питання не піддавалися. Можна назвати лише нечисленні статті у наукових виданнях таких вчених, як К. Дрішлюк, О. Загурський, В. Новожилов,

Д. Сімонович, В. Шибіко. Водночас, багатоаспектність проблем, які виникають при реалізації механізму відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні, у комплексному поєднанні з питаннями їх розгляду скрізь призму завдань кримінального провадження та заявленої багатьма вченими їх ієрархічності, потребують окремого дослідження та більш ретельного вивчення.

Метою статті є дослідження завдань кримінального провадження з точки зору доцільності постановки питання про їх ієрархічність та впливу на цю проблему необхідності досягнення в межах кримінального провадження цілей, пов'язаних з забезпеченням приватного та публічного інтересу, що прямо потребує необхідності розв'язання можливого конфлікту між ними, а отже пошуку та встановленню балансу, як способу його подолання. Тому з метою досягнення поставлених цілей необхідно розглянути саму допустимість існування підходу відповідно до якого завдання кримінального провадження розглядаються скрізь призму їх ієрархічності, оскільки, на погляд автора, вони є взаємопов'язаними і взаємообумовленими.

Методологія дослідження. Для досягнення мети дослідження та виконання завдань, які ставить автор, використовувалася система наукових методів та, зокрема, загальнонаукові та спеціальні методи. Автор звернувся до діалектичного методу для усвідомлення проблеми, що розглядається в її комплексному баченні, виокремлення її концептуальної суті та формулювання напрямів відповідно до яких вона може бути вирішеною. Герменевтичний метод став у нагоді під час здійснення тлумачення норм кримінального процесуально законодавства та усвідомлення правового змісту окремих його статей. Метод узагальнення допоміг автору сформулювати науково обґрунтовані висновки. Всі методи використовувались системно та комплексно, що сприяло генеруванню автором актуальності розглядуваної проблеми, мети дослідження, забезпеченню всебічності підходів та об'єктивності висновків.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі доволі розповсюдженими є підходи науковців, я яких вони намагаються вибудувати ієрархічність завдань кримінального провадження. Наприклад, в своєї статті К.В. Дрішлюк зазначає, що «усунення наслідків злочину є *першочерговим завданням правоохоронних та судових органів (курсів автора – С.М.)*, що сприятиме відновленню особи, яка потерпіла від злочину, в її майнових правах, а також стане формою реалізації відповідальності держави за забезпечення безпеки кожної особи на її території» [2, с. 217]. При цьому одночасно з такою тезою авторка вказує, що «злочин як негативне явище суспільства супроводжує людство з найдавніших часів» і саме внаслідок цього «завдається шкода як інтересам приватних осіб, так й інтересам держав, суспільства» [2, с. 217]. Розвиваючи тему відмінностей у розрізі важливості та значущості окремих завдань кримінального провадження, науковець вказує, що в результаті реформи правосуддя «… відновлення прав і захист інтересів особи, що потерпіла від злочину, її матеріального становища має стати домінуючим у тому числі у сфері кримінального судочинства, і така мета регулювання відповідних відносин повинна превалювати над метою кримінального покарання злочинця й досягнення цілей превенції» [2, с. 217].

Дещо іншу позицію має В.П. Шибіко який зазначає, що «стрижнем завдань кримінального судочинства є вимога забезпечення швидкого, всебічного, повного і об'єктивного з'ясування наявності події кримінального правопорушення, осіб, які його вчинили, характеру і розміру заподіяної ними шкоди та інших обставин, які мають значення для правильного вирішення справи …» [3, с. 19].

В цьому контексті вважаємо за необхідне навести також думку Н.В. Глинської, яка вважає, що «у сфері кримінального судочинства держава, здійснюючи правове регулювання, має забезпечити гармонійний баланс приватних і суспільних інтересів, а саме … баланс між необхідністю забезпечити права і інтереси приватних осіб і гарантувати державним органам та посадовим особам можливість ефективно здійснювати кримінальне переслідування та відправляти правосуддя … Проблему забезпечення збалансованості державних, суспільних та особистих інтересів віднесено до соціальної ефективності самого права і вона має вирішуватися, перш за все, на правотворчому рівні в аспекті досконалості нормативної основи правового регулювання» [4, с. 100].

На підставі аналізу підходів науковців, можна визнати, що проблема ієрархічності завдань кримінального провадження перш за все пов'язана або обумовлена зіткненням приватних та публічних інтересів та необхідністю визначення пріоритетності їх реалізації при здійсненні кримінального судочинства. Але протиставлення приватного та публічного інтересу є фактично наслідком фрагментації права на окремі галузі та їх розподіл на дві великі групи – приватне та публічне право. При цьому в частині відшкодування майнової та моральної шкоди така проблема зводиться до того, що відшкодування шкоди має цивільно-правову [2, с. 218], тобто приватноправову природу, та здійснюється у кримінальному проваджені, а відповідно у порядку визначеному нормами галузі публічного права, якою без сумніву є кримінальне процесуальне право, що детермінує взаємодію галузей публічного та приватного права. Отже питання ієрархічного розподілу завдань кримінального провадження залежно від важливості та пріоритетності закладає існування колізійного підхо-

ду до взаємодії між ними, що призводить до необхідності пошуку компромісів та балансу, а також визнання системи пріоритетів як способу вирішення конфлікту інтересів.

Звичайно, можна відразу заперечити та припинити обговорення даної проблеми взаємодії приватного та публічного права вказавши, що цивільне процесуальне право, так само як і будь-яке інше процесуальне право є публічним за своєю суттю, таким чином, позов про відшкодування шкоди у цивільному судочинстві має такі самі проблеми при його реалізації з погляду взаємодії приватного і публічного, як і цивільний позов у кримінальному провадженні, а це вже є проблемою взаємодії матеріального та процесуального права, яке зазвичай базується на принципах публічного права та віднесено до публічних галузей. Але таким чином ми не зможемо відповісти на питання наявності чи відсутності ієрархічної структури завдань кримінального провадження.

На жаль, подібного роду підходи пов'язані насамперед з не зовсім коректним розумінням людиноцентричного змісту права взагалі і кримінального процесуального права зокрема. Як аргумент можна вказати на те, що у ст. 2 «Завдання кримінального судочинства» Кримінального процесуального кодексу України 1960 року взагалі було відсутнє таке завдання як захист особи, суспільства та держави вид кримінальних правопорушень, втім унормовувалися питання відшкодування шкоди, завданої злочином та права потерпілого [5].

Досліджуючи зміст захисту від кримінальних правопорушень як завдання кримінального провадження, В. Новожилов вказує, що «у 2012 р. завдання захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень уперше отримало нормативне закріплення…та задовго до цього кримінальний процес володів формами здійснення цього соціально бажаного впливу, а правники досліджували цей аспект» [6, с. 42]. Тому, на наш погляд уявляється важливим розглянути питання про те, чи допустимо взагалі ставити питання про встановлення пріоритетності виконання тих чи інших завдань кримінального провадження.

Перш за все, треба наголосити на тому, що автор виходить з концептуального бачення того, що всі завдання, закріплені у ст. 2 КПК України мають розглядатися як однорядкові, як рівні серед рівних. Таке завдання кримінального провадження, як захист особи від кримінальних правопорушень було вперше сформульоване у КПК 2012 р., тому його виконання потребує особливо пильної уваги з боку правозастосовників, але не тому що це завдання є пріоритетним, а тому що воно є новим для кримінального провадження, отже слідчий, прокурор або суддя може не звернути на нього уваги або забути виконати. Саме тому ця «важливість» має формулюватись не як ієрархічна першочерговість, можливо и за рахунок виконання інших завдань, а як необхідність її виконання на рівні з іншими завданнями. Адже без здійснення поряд з діяльністю з розкриття кримінального правопорушення захисту особи неможна вважати виконаними завдання кримінального провадження, а кримінальне провадження не можна вважати завершеним або здійсненим, рівно як і для належного виконання завдання щодо захисту осіб від кримінального правопорушення, необхідно спочатку, наприклад, встановити наявність кримінального правопорушення та винної особи. Рівність та взаємопов'язаності ось що є важливим, і саме такій підхід має забезпечити належне виконання завдань кримінального провадження.

На підтримку вказаного підходу можна звернутися до точок зору висловлених вченими щодо сутності поняття «завдання». Наприклад, Д.В. Сімонович з цього приводу вказує, що «… завдання це те, що необхідно зробити для досягнення мети і формулюються вони законодавцем. Завдання визначають шлях досягнення мети. Аналіз завдань дозволяє говорити про шляхи одержання результату, і про ті істотні умови дотримання або недотримання яких, впливає на прийняття або неприйняття результатів діяльності» [7, с. 267], при цьому дослідник наголошує що «мета кримінального процесу – здійснення завдань правосуддя», що «відповідає загальнофілософській посилці: виконання завдань означає досягнення мети» [7, с. 268]. Отже такі підходи науковців ще раз підтверджують нашу тезу про те, що потребують виконання всі, наголошуємо – всі без винятку, завдання кримінального провадження під час його здійснення, що неможливо виконати якщо визначити що є першочергові або стрижневі, а є – другорядні, додаткові завдання, саме це й буде вирішальним під час їх виконання, а це вже прямий вплив на досягнення мети кримінального судочинства.

Прикладом такого підходу, який ми не можемо визнати прийнятим, є точка зору, висловлена К.В. Дрішлюк, яка зазначає, що «в той же час, питання відновлення цивільних прав, відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочином, залишається поза увагою прокуратури, а іноді й суду і стає нібито «другорядним». Відсутність належної уваги до проблем відновлення майнової, особистої сфери особи, що потерпіла від кримінального правопорушення, фактично зводить нанівець всі зусилля державних органів у захисті інтересів потерпілого» [8, с. 386]. З першого погляду, точка зору вченої заслуговує на увагу. Однак, більш детальне усвідомлення наведеної точки зору дає можливість поставити запитати: а хіба «другорядність» цього питання залежить від змісту норм

КПК, від повноважень органів досудового слідства, прокуратури та суду визначених законом? Наведена позиція вказує на те, що, на жаль, окремі слідчі, прокурори та судді безвідповідально ставляться до виконання своїх функціональних обов'язків і не в повному обсязі виконують приписи кримінального процесуального закону. Але це не є проблемою нормативного регулювання, це проблема якості кадрового забезпечення відповідних державних органів та виконання ними покладених обов'язків.

Звичайно розгляд даної проблеми може бути перенесений і до правової площини через закріплення гарантій прав особи у кримінальному процесуальному законі. Як слушно стверджує О.П. Кучинська, і з таким підходом слід погодитися: «гарантії прав особи виконують роль засобів, завдяки яким забезпечується можливість виключення чи принаймні мінімізації професійних помилок з боку органів розслідування та правосуддя щодо громадянина» [9, с. 4]. Проте вчена розвиваючи ідею щодо ролі гарантій у захисті прав особистості вказує на те, що «ефективність гарантій залежить від рівня розвитку загальноправових принципів, демократичних інститутів, стану економіки, реальності політичної системи суспільства, наявності досконалих законів у державі, ефективності механізмів реалізації законоположень, ступеня правової свідомості і правової культури населення, наявності високоефективних органів контролю й інших факторів» [9, с. 5]. Позицію вченої слід підтримати, але частково. Гарантії варто розглядати з погляду системності та комплексності. Їх реалізація багато в чому залежить від особи, яка здійснює кримінальне провадження чи вирішує справу по суті. Інакше потерпілий залишається наодинці зі своїми правами та гарантіями, без можливості їх реалізації, іноді навіть не підозрюючи про їх існування через те, що особа, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення не вручила пам'ятку про процесуальні права та обов'язки, слідчий, прокурор чи суддя не повідомили його про права, не роз'яснили сутність підозри чи обвинувачення, право на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням тощо.

Як справедливо зазначав Л.М. Лобойко [10, с. 16-20; 11], суб'єкти кримінального процесу, вступаючи у правовідносини, сподіваються на задоволення своїх об'єктивних потреб, при цьому вони переслідують власні інтереси, на відміну від державних органів, які покликані забезпечувати інтереси як всього суспільства, так і кожного окремого громадянина, який є суб'єктом процесу. Довга боротьба за відстоювання цивільного позову як приватного, цивільно-правового явища в кримінальному процесі, з його диспозитивними засадами, створення по суті концепції «з'єднаного процесу» [12], в якій і реалізовано такий поділ зі спробою подальшого поєднання та збереження публічного підходу стосовно кримінального обвинувачення, та приватно-правового – до процедури заявлення цивільного позову, – призвела до того, що реалізація такого інституту (механізму) захисту порушеного суб'єктивного права як у правовій доктрині, так і в правозастосовній практиці повністю ставиться в залежність від реалізації самою особою свого права на судовий захист – пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні.

Але, на наше переконання, при реалізації права особи на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, повинно йтися не про відокремлення публічного і приватного інтересу у праві, а про їх взаємодію та взаємодоповнення, завдяки чому в кримінальному провадженні мають гармонічно поєднуватися дві системи правового регулювання:

1. зобов'язальна система, яку можна ілюструвати формулою: «зобов'язання + відповідальність»;
2. диспозитивна система, що виражається формулою: «право + гарантія».

Перша система використовує імперативний метод правового регулювання, а друга – диспозитивний. На перший погляд, їхня взаємодія не допустима, але саме завдяки такому спільному використанню, а саме – об'єднанню гарантії реалізації суб'єктивного права з обов'язком органів досудового розслідування, прокуратури та суду брати участь у реалізації цих прав та гарантій, здійснюється реалізація не лише приватних інтересів конкретного учасника (у нашому випадку потерпілого чи цивільного позивача), а й «… виконання всіх завдань кримінально-процесуальної діяльності. Але способи досягнення таких результатів у різних системах передбачаються неоднакові» [10, с. 17]. Саме ця неоднаковість, можна сказати навіть різноспрямованість, багатоаспектність, системність чи комплексність, і дає можливість найбільш ефективно задовольнити і приватні, і публічні інтереси, досягнувши реалізації завдань кримінального провадження у повному обсязі.

Потрібно визнати, що набір засобів та механізмів (правового інструментарію), якій є у розпорядженні правоохоронних органів та суду, у частині відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, у чинному КПК України, на відміну від попереднього КПК 1960 року, суттєво обмежений через особливості методу правового регулювання норм цивільного права, а саме його диспозитивних начал. Тому найважливішим завданням вказаних органів є реалізація в рамках зобов'язальної системи правового регулювання передбачених кримінальним процесуальним законодавством повноважень:

– встановлення осіб яким злочином заподіяно шкоду, що реалізується через доказування в кримінальному провадженні виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України);

– роз'яснення цим особам їх прав, а також можливостей та варіантів захисту порушених суб'єктивних прав та законних інтересів. При цьому в законі має міститися окрема норма, яка встановлює такий обов'язок, включаючи вручення пам'яток, що містять інформацію про право постраждалих використовувати встановлені в законі форми та засоби захисту порушених прав;

– перевірка прокурором в рамках реалізації завдань кримінального провадження інформації про роз'яснення особі, який завдано шкоду кримінальним правопорушенням, її прав, через що здійснюється охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження;

– здійснення судом при надходженні обвинувального акта до суду перевірочних дій щодо того, чи роз'яснено постраждалим від кримінального правопорушення право на відшкодування шкоди, у тому числі шляхом пред'явлення цивільного позову.

Крім того, в силу засади публічності, на прокурора слід покласти обов'язок подати у визначених законом випадках цивільний позов на користь держави та окремих категорій фізичних осіб, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права. Як відомо, у нормативній конструкції п. 12 ч. 2 ст. 36 КПК прокурор лише наділяється таким повноваженням, а відтак воно цілком залежить від його дискреції, що не спряє захисту прав та законних інтересів особи.

Комплекс цих заходів забезпечить дієвість механізмів з боку органів досудового розслідування, прокуратури та суду, що становлять гарантії для реалізації в рамках кримінального провадження завдання щодо захисту особи, суспільства та держави вид кримінальних правопорушень.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дало автору можливість зробити висновок про недоцільність ієрархізації завдань кримінального провадження, оскільки такі підходи призводять до виникнення конфліктів під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності та до хибного уявлення про наявність пріоритету завдань кримінального провадження з точки зору людиноцентричних підходів в праві, тоді як важливого значення набуває саме знаходження балансу між приватними та публічними інтересами та комплексне виконання завдань кримінального провадження.

Закріплення у нормативної конструкції ст. 2 КПК як першочергових завдань захисту особи від кримінальних правопорушень та охорони прав та законних інтересів учасників кримінальному провадження не призведе до їх автоматичної реалізації як пріоритетних. Під час реалізації норм кримінального процесуального права щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушення з метою досягнення завдань кримінального провадження важливого значення набуває їх системне вирішення, адже без швидкого, повного та неупередженого розслідування, неможливо захистити особу, який кримінальним правопорушенням завдано шкоду. Причому здійснюючи правове регулювання правовідносин, які виникають при пред'явленні цивільного позову у кримінальному провадженні, законодавець, будує таке регулювання не лише через використання норм різних галузей права, а й надання пріоритету дискреційному праву постраждалої особи на таке відшкодування. Такий підхід іноді не сприяє вирішенню завдань кримінального провадження. Тому лише об'єднання двох різних за своєю суттю методів правового регулювання, які притаманні різним галузям права, що задіяні в правовому механізмі відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням у кримінальному провадженні, а також підхід до реалізації завдань кримінального провадження з точки зору рівноцінності кожного з елементів, що проявляється у їхній єдності та взаємодії, забезпечать найвищий рівень результативності вирішення вказаних завдань, а також пропорційного забезпечення приватного та публічного інтересу, що дозволить підвищити ефективність механізму відшкодування шкоди в кримінальному провадженні, як реалізації однієї з функцій кримінального процесу.

Проведене дослідження не може претендувати на вичерпне розкриття всіх означених питань, адже воно їх позначило лише в постановочному плані, що обумовлює подальше здійснення наукових розвідок та більш глибоке вирішення на доктринальному та прикладному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 16.08.2025).
2. Дрішлюк К.В. Відшкодування шкоди завданої кримінальним правопорушенням як завдання кримінального судочинства України. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 3. С. 217–219.
3. Шибіко В. Щодо призначення і завдань кримінального судочинства України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2011. Вип. 88. С. 16–19.

4. Глинська Н.В. Завдання кримінального судочинства. *Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовчій діяльності: зб. матеріалів наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті А.Я. Дубинського (м. Київ, 3 квіт. 2009 р.)*. К., 2009. С. 100–101.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України. Закон України від 28.12.1960 № 1000-05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text (дата звернення: 16.08.2025).
6. Новожилов В.С. Захист від кримінальних правопорушень як завдання кримінального провадження. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* Т. 8. Березень 2022. С. 42–53.
7. Сімонович Д.В. Мета та завдання кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2014. Вип. 29(2.3). С. 265–269.
8. Дрішлюк К.В. Завдання кримінального судочинства у світлі судової реформи в Україні. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матер. Межнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. Т. 2. відп. ред. Г.О. Ульянова.* Одеса: Видавничий дім «Гельветіка». 2017. С. 385–387.
9. Кучинська О.П. Поняття гарантій забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Адвокат.* 2012. № 7. С. 4–8.
10. Лобойко Л.М. Імперативний метод кримінально-процесуального права: монографія. *Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра Лтд.* 2005. 196 с.
11. Лобойко Л.М. Методи кримінально-процесуального права: монографія. *Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ.* 2006. 352 с.
12. Кахнич РХ. Р. З'єднаний процес як спосіб захисту прав потерпілого від злочину у кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. *Львівський національний університет імені Івана Франка.* Львів. 2013. 234 с.

УДК 343.9:341.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.33

ОСОБЛИВІ ПОРЯДКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Неклеса О.В.,
викладач кафедри кримінального процесу
та стратегічних розслідувань
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9572-9600
e-mail: jmgurak01@gmail.com

Неклеса О.В. Особливі порядки кримінального провадження.

У статті здійснюється комплексне дослідження теоретико-правових засад та практичних аспектів застосування особливих порядків кримінального провадження, які закріплені у чинному Кримінальному процесуальному кодексі України. Особлива увага приділяється розкриттю сутності та правової природи таких інститутів, як угода про примирення між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим), угода про визнання винуватості, скорочений судовий розгляд, а також провадження щодо неповнолітніх. Ці інститути розглядаються не лише як процесуальні механізми, спрямовані на забезпечення ефективності та гнучкості судового розгляду, але й як інструменти реалізації принципів кримінального процесуального права, зокрема принципів змагальності, диспозитивності та забезпечення прав людини. У статті проаналізовано умови та підстави, за яких можливе застосування кожного з вказаних особливих порядків, а також окреслено процедурні особливості їх реалізації. Детально розглядається роль суду у забезпеченні законності та справедливості застосування особливих порядків, оскільки саме суд зобов'язаний перевіряти дотримання прав сторін, добровільність та обґрунтованість укладених угод, а також відповідність рішень інтересам правосуддя. Наголошується, що попри значний потенціал таких інститутів у контексті прискорення провадження та зменшення навантаження на судову систему, їх використання пов'язане з низкою практичних проблем. Зокрема, йдеться про ризики формального підходу до перевірки змісту угод, можливість тиску на учасників кримінального процесу, а також недостатню врегульованість деяких процесуальних аспектів, що створює підґрунтя для неоднакової судової практики. Окремий акцент зроблено на співвідношенні особливих порядків із загальними засадами кримінального процесу. Визначено, що, з одного боку, вони сприяють реалізації принципу економії процесуальних ресурсів та оперативності правосуддя, але, з іншого боку, потребують додаткових гарантій захисту прав обвинувачених, потерпілих та інших учасників провадження. У статті підкреслюється, що вдосконалення правового регулювання та практики застосування особливих порядків повинно ґрунтуватися на балансі між ефективністю судового провадження та дотриманням фундаментальних прав людини.

Ключові слова: кримінальне провадження, особливі порядки, угода про примирення, угода про визнання винуватості.

Neklesa O.V. Special criminal proceedings.

The article provides a comprehensive study of the theoretical and legal foundations as well as the practical aspects of the application of special procedures of criminal proceedings enshrined in the current Criminal Procedure Code of Ukraine. Particular attention is given to the disclosure of the essence and legal nature of such institutions as the reconciliation agreement between the victim and the suspect (accused), the plea agreement, the simplified trial procedure, and proceedings concerning minors. These institutions are considered not only as procedural mechanisms aimed at ensuring the efficiency and flexibility of judicial proceedings but also as tools for the implementation of the principles of criminal procedural law, in particular the principles of adversarial proceedings, dispositiveness, and the protection of human rights. The article analyzes the conditions and grounds under which each of the above-mentioned special procedures may be applied, and outlines the procedural peculiarities of their implementation. The role of the court in ensuring the legality and fairness of applying such procedures is examined in detail, since the court is obliged to verify the observance of the parties' rights, the voluntariness and validity of the agreements concluded, as well as the compliance of decisions with the interests of justice. It is emphasized that despite the significant potential of these institutions in terms of accelerating proceedings and reducing the workload of the judicial system, their application is associated with a number of practical challenges. These include the risks of a formal approach to the verification of agreements, the possibility of pressure on participants in criminal proceedings, as

well as insufficient regulation of certain procedural aspects, which creates grounds for inconsistent judicial practice. Special attention is paid to the correlation between special procedures and the general principles of criminal proceedings. It is determined that, on the one hand, they promote the implementation of the principle of procedural economy and the efficiency of justice, but, on the other hand, they require additional guarantees for the protection of the rights of the accused, victims, and other participants in the proceedings. The article stresses that the improvement of legal regulation and the practice of applying special procedures should be based on a balance between the efficiency of criminal proceedings and the observance of fundamental human rights.

Key words: criminal proceedings, special procedures, reconciliation agreement, plea bargaining.

Постановка проблеми. Особливі порядки кримінального провадження займають важливе місце у сучасній системі кримінального процесуального права України, адже вони спрямовані на оптимізацію судового розгляду та забезпечення балансу між ефективністю правосуддя і дотриманням прав учасників процесу. В умовах зростання навантаження на судову систему, збільшення кількості кримінальних справ та необхідності забезпечення розумних строків їх розгляду, застосування особливих порядків набуває особливої актуальності.

Метою дослідження є системний аналіз та уточнення поняття і сутності особливих порядків кримінального провадження в Україні. Воно виявляє непослідовність законодавчого підходу до їх визначення та класифікації, обґрунтовує потребу в ширшому тлумаченні та пропонує шляхи вдосконалення законодавчої техніки для підвищення ефективності правозастосування та забезпечення балансу між процесуальною економією та гарантіями прав учасників кримінального процесу.

Стан опрацювання проблематики. Особливі порядки мають важливе значення для захисту прав неповнолітніх, що є чутливою сферою кримінального провадження. Правильне застосування цих процедур сприяє ресоціалізації осіб, які перебувають у конфлікті із законом, та запобігає надмірній криміналізації суспільних відносин. Водночас існують проблеми практичної реалізації окремих норм, зокрема пов'язані з ризиком порушення прав потерпілого чи тиску на обвинуваченого при укладенні угод. Саме тому дослідження особливих порядків кримінального провадження є важливим як у теоретичному, так і у практичному вимірах.

Актуальність досліджуваної проблематики також зумовлюється необхідністю гармонізації національного кримінального процесу із європейськими стандартами справедливого судового розгляду, закріпленими у практиці Європейського суду з прав людини. Зокрема, угоди про примирення, угоди про визнання винуватості та скорочений судовий розгляд є проявами диспозитивності та консенсуальних засад у кримінальному процесі, що відповідає загальноєвропейським тенденціям розвитку кримінальної юстиції.

Стан опрацювання питання особливих порядків кримінального провадження характеризується активним вивченням як практичних, так і теоретичних аспектів цієї проблеми. Зокрема, Беспалько І.Л. (2020) досліджує пропорційність застосування заходів забезпечення кримінального провадження, Зуєв В.В. (2022) аналізує специфіку екстрадиції осіб за наявності «дипломатичних перепон», а Клепка Д.І. (2018) приділяє увагу початку досудового розслідування детективами НАБУ. Наливайко Є. (2020) висвітлює роль прокурора у застосуванні особливих порядків, тоді як Неклеса О.В., Юр'єв Д.С. та Паршин Ю.І. (2021, 2023) досліджують ці процедури в контексті боротьби з організованою злочинністю, корупцією та тіньовою економічною діяльністю. Погорецький М.А. (2019) аналізує порядок повідомлення про підозру особам у межах таких процедур, а нормативно-правові основи визначає Кримінальний процесуальний кодекс України (редакція 2023), що встановлює межі застосування особливих порядків та гарантії прав учасників процесу. Таким чином, сучасні дослідження демонструють комплексний підхід до проблеми, що поєднує практичні, процесуальні та законодавчі аспекти кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) у розділі VI визначає особливі порядки кримінального провадження в цілому, правила яких стосуються переважно, хоча й не завжди, різних його стадій. Водночас у главі 30 розділу IV законодавець конкретизує особливі порядки провадження саме у суді першої інстанції. Така законодавча конструкція свідчить про намагання врегулювати відмінності у процесуальній формі залежно від особливостей розгляду окремих категорій справ.

Питання диференціації кримінальної процесуальної форми вже тривалий час перебуває у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників, проте в межах даної статті акцент робиться на уточненні поняття та сутності особливих порядків. Відповідно до тлумачних джерел, термін «особливий» позначає явище, яке вирізняється з-поміж інших, має виняткові характеристики або спеціальне призначення [1, с. 120]. Поняття «порядок», у свою чергу, охоплює систему правил і вимог, що забезпечують організованість, послідовність та дисциплінованість у здійсненні певної діяльно-

сті. З урахуванням цих дефініцій та положень кримінального процесуального законодавства можна сформулювати визначення: особливі порядки кримінального провадження – це передбачена законодавцем сукупність специфічних правил здійснення процесуальних дій, що відрізняються від загальних і реалізуються за наявності передбачених законом підстав на окремих стадіях кримінального процесу [2, с. 328].

З'ясування сутності особливих порядків безпосередньо пов'язане з визначенням критеріїв, які дозволяють відмежувати їх від загального порядку. У доктрині кримінального процесу такі критерії неодноразово піддавалися систематизації та переосмисленню, що свідчить про складність цього питання. Водночас у наукових працях звертається увага на непослідовність законодавця у віднесенні окремих процедур до загального чи особливого порядку. Як наслідок, в КПК України немає єдиного системного підходу до розташування та регламентації всіх видів особливих порядків. Це створює труднощі переважно доктринального характеру, однак водночас впливає на зручність правозастосування [3, с. 71].

Чітке розмежування загального та особливих порядків кримінального провадження сприяло б мінімізації правозастосовних помилок, зокрема при вирішенні питання про можливість комбінування різних процедур у межах конкретної справи. Особливої актуальності це набуває стосовно тих особливих порядків, які не виділені в окремі глави КПК України, а врегульовані окремими нормами в межах загальних положень. Наявність більш прозорого механізму дозволила б забезпечити правильне застосування норм, уникнути дублювання чи протиріч, а також визначити, у яких випадках особливі порядки є доповненням до загальних правил, а у яких – виключають їх застосування. Розмежування загального та особливих порядків кримінального провадження має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення. Воно впливає на ефективність правосуддя, визначає процесуальні можливості учасників та формує умови для реалізації принципів кримінального процесу, таких як змагальність, справедливість і доступність правосуддя.

У межах сучасного кримінального процесуального права України чимало дискусійних питань викликає визначення кола процедур, які мають вважатися особливими порядками кримінального провадження. Аналіз положень статті 284 КПК України дає підстави стверджувати, що законодавець не завжди послідовний у підходах до структурної побудови кримінального процесуального закону.

Так, відповідно до абзацу 5 частини 4 статті 284 КПК України, закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої пунктом 4^1 частини 1 цієї статті, здійснюється прокурором за умови відсутності заперечень з боку підозрюваного. Якщо ж така згода відсутня, провадження продовжується у загальному порядку з урахуванням особливостей, визначених главою 36^1 КПК України. Подібний підхід закріплено і в абзаці 5 частини 7 тієї ж статті, де передбачено, що ухвала про закриття провадження з підстав декриміналізації діяння постановляється судом із врахуванням особливого порядку, встановленого статтею 479^2 КПК України. Це свідчить про те, що у випадках декриміналізації законодавець прямо апелює до особливого порядку кримінального провадження [4].

Разом із тим, у разі закриття провадження у зв'язку зі смертю підозрюваного чи обвинуваченого (п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України), законодавець не відніс відповідні процесуальні особливості до категорії «особливих порядків», обмежившись окремими вказівками щодо застосування частини 10 статті 284. Такий підхід видається суперечливим, адже за своєю природою ця процедура також має специфічні ознаки, відмінні від загального порядку, і могла б бути віднесена до числа особливих [4].

Аналогічна проблема спостерігається й у випадку звільнення особи від кримінальної відповідальності. Хоча законодавець не структурував цю процедуру як особливий порядок, аналіз положень частини 3 статті 285, статей 288 та 289 КПК України дозволяє дійти висновку, що порядок звільнення від кримінальної відповідальності суттєво відрізняється від загального та має власні специфічні риси.

Окремої уваги заслуговує й питання віднесення до особливих порядків спеціальних процедур, пов'язаних із досудовим розслідуванням та судовим розглядом у специфічних умовах. Зокрема, спеціальне досудове розслідування (глава 24^1 КПК України), спеціальне судове провадження (ч. 3 ст. 323 КПК України), а також особливий режим досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану (розділ IX^1 КПК України) обґрунтовано пропонуються науковцями як різновиди особливих порядків. Тлумачення понять «режим» та «спеціальний» у мовних джерелах свідчить про їх семантичну близькість до категорії «особливий», що лише підсилює аргументацію на користь включення цих процедур до відповідної групи [4].

Неоднозначним є також питання кваліфікації порядку, передбаченого частинами 3, 4 статті 349 КПК України, який у науковій та практичній літературі отримав назви «спрощеної процедури судового розгляду», «спрощеного порядку правосуддя» чи «скороченого судового розгляду». Віднесення цього порядку до особливих є дискусійним, однак, враховуючи його відмінність від загальної процедури, така класифікація виглядає логічною [5, с. 158].

Непослідовність законодавця у визначенні та систематизації особливих порядків кримінального провадження створює потребу в їх додатковому доктринальному осмисленні. Системний аналіз норм КПК України свідчить про те, що фактично існує значно ширше коло особливих порядків, ніж прямо визначено законодавцем. Це вимагає чіткого наукового узагальнення та вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавчої техніки, що сприятиме підвищенню ефективності правозастосування і забезпеченню балансу між процесуальною економією та гарантіями прав учасників кримінального провадження [6, с. 195].

Удосконалення особливих порядків кримінального провадження в Україні є одним із ключових напрямів розвитку вітчизняної системи правосуддя. Сучасний стан правозастосовної практики вимагає впровадження таких механізмів, які б забезпечували швидкість, ефективність та справедливість кримінального провадження, водночас зберігаючи баланс між інтересами держави та правами громадян. Одним із першочергових кроків має стати запровадження електронного обміну даними між судами, правоохоронними органами та прокуратурою. Цей інструмент дозволить оптимізувати обмін інформацією, уникнути дублювання процедур та скоротити час розгляду справ. Цифровізація кримінального процесу сприятиме прозорості та відкритості діяльності органів правосуддя, а також дозволить мінімізувати корупційні ризики [7, с. 272].

Особливу увагу необхідно приділити розширенню правових гарантій для підозрюваних та обвинувачених. Йдеться, зокрема, про забезпечення доступу до адвоката з перших моментів кримінального переслідування, удосконалення механізмів захисту від неправомірного тиску, а також впровадження ефективних заходів відновлення прав осіб, які стали жертвами помилкових обвинувачень чи надмірних репресивних заходів [8, с. 280].

Значний потенціал має застосування альтернативних методів вирішення кримінально-правових конфліктів, зокрема медіації. Використання інституту медіації дозволяє знизити навантаження на судову систему, сприяє швидшому відновленню соціальної справедливості та спрямоване на примирення сторін, що відповідає сучасним підходам до гуманізації кримінального процесу. Удосконалення особливих порядків кримінального провадження в Україні є одним із ключових напрямів розвитку вітчизняної системи правосуддя. Сучасний стан правозастосовної практики вимагає запровадження механізмів, які забезпечували б одночасно швидкість, ефективність та справедливість кримінального провадження, зберігаючи баланс між інтересами держави та правами громадян. Одним із першочергових кроків має стати цифровізація кримінального процесу, зокрема впровадження електронного обміну даними між судами, правоохоронними органами та прокуратурою. Такий інструмент дозволить оптимізувати обмін інформацією, уникнути дублювання процедур, скоротити час розгляду справ, підвищити прозорість та відкритість діяльності органів правосуддя, а також мінімізувати корупційні ризики.

Значний потенціал мають альтернативні методи вирішення кримінально-правових конфліктів, зокрема медіація. Використання інституту медіації дозволяє знизити навантаження на судову систему, сприяє швидшому відновленню соціальної справедливості та примиренню сторін, що відповідає сучасним підходам до гуманізації кримінального процесу та інтеграції принципів ефективності й справедливості в систему кримінального правосуддя.

Висновки. Проведений аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства України засвідчив відсутність єдиного, послідовного підходу законодавця до визначення та систематизації особливих порядків кримінального провадження. В окремих випадках (наприклад, при декриміналізації діяння) закон прямо передбачає застосування спеціальних процедур, тоді як в інших (зокрема, при закритті провадження у зв'язку зі смертю підозрюваного чи обвинуваченого або при звільненні від кримінальної відповідальності) процесуальні особливості існують фактично, але законодавець формально не відносить їх до категорії особливих порядків. Така непослідовність створює низку труднощів як у теоретичному осмисленні інституту особливих порядків, так і у правозастосовній практиці. Важливим висновком є те, що поняття «особливий порядок» має розглядатися у широкому значенні, яке охоплює не лише прямо визначені в КПК України глави, але й усі процесуальні процедури, що характеризуються відступом від загального порядку з огляду на специфіку правового регулювання чи мету забезпечення ефективності правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беспалько І.Л. До питання пропорційності при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. Кримінальний процес: сучасний вимір та проспективні тенденції: ІІ Харків. кримін. процес. полілог (присвяч. актуал. питанням застосування заходів забезп. кримін. провадження), (Харків, 12 груд. 2019 р.). 2019. Харків, 2020. С. 120–123.
2. Зуєв В.В. Забезпечення здійснення екстрадиції особи за наявності «дипломатичних перепон» як особливий порядок кримінального провадження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. С. 328–331.

3. Клепка Д.І. Деякі питання початку досудового розслідування детективами Національного антикорупційного бюро України / Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару (м. Харків, 26 жовт. 2018 р.). Харків. 2018. С. 71–74.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України, редакція від 24.08.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
5. Наливайко Є. Діяльність прокурора під час застосування особливих порядків кримінального провадження. *Юридичний вісник*. 2020. С. 158–165.
6. Неклеса О.В., Юр'єв Д.С. Актуальні проблеми боротьби з організованою злочинністю та корупцією. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: науковий журнал. 2023. № 4(125). 364 с. С. 195–199.
7. Неклеса О.В., Юр'єв Д.С. Паршин Ю.І. Тіньова економічна діяльність як фактор нестабільності економічної системи держави. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ:* науковий журнал. 2021. Спеціальний випуск № 2(115). 728 с. С. 272–278.
8. Погорецький М.А. Здійснення повідомлення про підозру особам, щодо яких здійснюється особливий порядок кримінального провадження. *Цивільне право і процес*. 2019. С. 280.

УДК 343.3 [477]
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.34

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОЛАБОРАЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

Перепелиця С.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
ORCID: 0000-0002-0721-609

Перепелиця С.І. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики колабораційних злочинів.

Метою дослідження є визначення місця особи злочинця в системі елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із колабораційною діяльністю, та окреслення загальних рис особи-колаборанта. Зазначено, що узагальнене поняття особи злочинця залишається певною абстракцією допоки не наповнюється конкретним змістом: соціальною, демографічною, психологічною та моральною характеристиками. Це обумовлено тим, що комплексне вивчення особи злочинця не може бути обмежене встановленням окремих ознак, що здебільшого поверхнево характеризують особу. Воно має здійснюватися з необхідною глибиною дослідження ознак у їх взаємодії, що гарантує повніше виявлення чинників ґенези особи злочинця. Враховуючи, що система ознак особи правопорушника містить дані демографічного характеру, окремі якості та психологічні особливості встановлено, що це поняття виражає сутність особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Особа злочинця, як елемент криміналістичної характеристики, – це сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак і соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіду, що об'єктивно реалізуючись у колабораційному злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винному – властивість суспільної небезпечності, за що ця особа притягається до кримінальної відповідальності згідно чинного законодавства. Вказано, що роль і значення надання криміналістичної характеристики особі-колабораціоністу формує нове підґрунтя для плюралізму форм і методів проведення досудового розслідування вказаного виду злочинної поведінки. Обґрунтовано соціально-правовий аспект відповідної проблематики, оскільки сьогодні важливим залишається питання пов'язане із соціальною сутністю колабораційної діяльності, її основними змістовними характеристиками, що тісно переплетені та безпосередньо торкаються функціонування держави, як утворення за ініціативою суспільства. Доведено, що в умовах відбиття збройної агресії рф та широкого використання країною-окупантом наших громадян, шляхом залучення їх до колабораційної діяльності важливим є формування уявлення про особу-колабораціоніста з метою напрацювання основних криміналістичних і кримінальних процесуальних алгоритмів і методик розслідування колабораційної діяльності.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, колабораційна діяльність, криміналістична характеристика, розслідування, особа-злочинець, система, елемент, характеристика, риси.

Perepelytsia S.I. The personality of the criminal as an element of the forensic characteristics of collaborative crimes

The purpose of the study is to determine the place of the personality of the criminal in the system of elements of the forensic characteristics of criminal offenses related to collaborative activities, and to outline the general features of the collaborator. It is noted that the generalized concept of the criminal's personality remains a certain abstraction until it is filled with specific content: social, demographic, psychological and moral characteristics. This is due to the fact that a comprehensive study of the criminal's personality cannot be limited to the establishment of individual features that mostly superficially characterize the person. It must be carried out with the necessary depth of study of the features in their interaction, which guarantees a more complete identification of the factors of the genesis of the criminal's personality. Considering that the system of characteristics of the offender's personality contains demographic data, individual qualities and psychological characteristics, it has been established that this concept expresses the essence of the person who committed a criminal offense. The personality of the offender, as an element of forensic characteristics, is a set of essential and established social properties and signs and socially significant biopsychological features of an individual that, objectively realized in a collaborative crime, give the committed act the character of a public

danger, and the perpetrator the property of a public danger, for which this person is held criminally liable in accordance with current legislation. It is indicated that the role and significance of providing a forensic characterization of a collaborator forms a new basis for the pluralism of forms and methods of conducting a pre-trial investigation of this type of criminal behavior. The socio-legal aspect of the relevant issues is substantiated, since today the issue related to the social essence of collaborative activity, its main substantive characteristics, which are closely intertwined and directly affect the functioning of the state as an entity initiated by society, remains important. It has been proven that in the context of repelling the armed aggression of the Russian Federation and the widespread use of our citizens by the occupying country, by involving them in collaborative activities, it is important to form an idea of a person-collaborator in order to develop basic forensic and criminal procedural algorithms and methods for investigating collaborative activities.

Key words: criminal offense, collaborative activity, forensic characterization, investigation, criminal person, system, element, characteristic, features.

Постановка проблеми. Вивчення особи злочинця є одним із провідних напрямів формування криміналістичної характеристики методики розслідування колабораційних злочинів. Певні перешкоди, що виникають під час розслідування колабораційних правопорушень пов'язані із невизначеністю такого елементу криміналістичної характеристики, як особа злочинця. Відсутність криміналістичної характеристики особи злочинця у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із колабораційною діяльністю є тим важливим фактором, який унеможливлює ефективне та швидке розслідування кримінального правопорушення даної категорії доступними кримінальними процесуальними та криміналістичними методами. Крім того, набуває актуальності питання прискорення процесів розслідування колабораційної діяльності з огляду на агресивну поведінку окупантів на тимчасово окупованих територіях України, розширенням використання країною-агресором антисоціальних елементів української спільноти в колабораційних діяннях, спрямованих на підрив державного суверенітету. Особа злочинця з криміналістичної точки зору має важливе інформаційне, орієнтуюче та праксеологічне значення як структурний елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із колабораційною діяльністю, що підтверджує актуальність даної тематики дослідження.

Метою дослідження є визначення місця особи злочинця в системі елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із колабораційною діяльністю, та окреслення загальних рис особи-колаборанта.

Стан опрацювання проблематики. Для України питання колабораціонізму набувають актуальності з моменту анексування росією Криму та окупації частин Луганської та Донецької областей у 2014 році. Однак, як правове явище колабораціонізм пригортає увагу вчених тільки після криміналізації даного виду правопорушень у 2022 році. Серед вчених, які висвітлювали питання пов'язані із колабораціонізмом можна виокремити таких науковців, як А. Гутнік, О. Дудоров, А. Мезенцова, Т. Михайліченко, Р. Мовчан, М. Рубащенко, Є. Письменський та інші. Так, О. Зубченко здійснено соціологічний аналіз проявів колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях Запорізької та Херсонської областей внаслідок повномасштабної агресії рф у лютому-березні 2022 року. У статті І. Скічко окреслено окремі риси особи-колабораціоніста, як результат дослідження питання розслідування колабораційної діяльності. І. Яковюк наводить правову оцінку колабораційної діяльності у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях відповідно до ч. 3 ст. 111[1] ККУ. Т. Ясниська за результатами аналізування наукових досліджень і судових рішень, за якими особам повідомлено про підозру за колабораційну діяльність, схарактеризувала об'єктивну сторону культурно-освітнього колабораціонізму. Однак, далеко не всі аспекти даної проблематики мають одностайне вирішення та належне висвітлення, що зумовило вибір даної тематики дослідження.

Виклад основного матеріалу. Інститут надання криміналістичної характеристики особам-правопорушникам відносять до доволі розповсюдженого, що широко застосовують в криміналістиці, як один із найбільш дієвих. Втім, із урахуванням різних аспектів досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із колабораційною діяльністю та раптовості й прихованості обставин переходу окремих громадян на сторону ворога, а також активне пропагування переваг «руського миру» та заперечення збройної агресії росії проти України «активними особами» зумовлюють необхідність окреслення додаткових і більш конкретних характеристик даної категорії кримінальних правопорушень.

Слід акцентувати, що результати будь-якого кримінального правопорушення містять сліди особи, яка його вчинила, серед яких: відомості про окремі соціально-психологічні риси цієї особи, її злочинний досвід, професію, освіту, спеціальні знання, стать, вік тощо. Взаємодія такої інформації про особу правопорушника з виявленими даними про спосіб вчинення кримінального правопорушення, механізм і обстановку його вчинення складає нову самостійну інформацію, що дозволяє

сформувати низку ефективних напрямів досудового розслідування та обрати методи, що доцільно застосувати. Саме тому, наголошують вчені, «особистість кримінального правопорушника виступає самостійним об'єктом кримінального вивчення, а відомості про неї – вагомим елементом криміналістичної характеристики кримінального правопорушення» [1]. Таке твердження вбачається доцільним стосовно застосування у випадку розслідування випадків колабораційної діяльності.

Науковці зазначали, що «зміст цього елемента криміналістичної характеристики визначається набором особливих ознак притаманних особам, які вчиняють злочини, і суттєвих для ефективного розслідування злочинів. Окрім того, дані про суб'єктів злочинів містять різного роду відомості, що у своїй сукупності характеризують тип особи злочинця, який вчиняє злочин певної спрямованості, а це, в свою чергу, сприяє побудові версій щодо нього, його встановленню й пошуку» [2, с. 62].

Вивчення особи злочинця є складною комплексною проблемою, що вимагає різнобічного підходу для її розв'язання. Результати аналізування напрацювань вчених-правників вказують на існування кількох напрямів дослідження даного об'єкту: кримінально-правовий, кримінологічний, кримінально-процесуальний, криміналістичний, судово-психологічний тощо. Усі ці напрями можна об'єднати в єдине ціле – правове дослідження особи злочинця, що вимагає застосування єдиного комплексного підходу. Стосовно цього О. Колісніченко та В. Коновалова наголошували, що «конкретний зміст цього елемента криміналістичної характеристики обумовлений тим набором ознак особи, що є специфічними для злочинців, які вчиняють даного виду злочини, та важливі для успішного їх розслідування» [3, с. 46].

У кримінально-правовому аспекті суб'єкт кримінальних правопорушень, пов'язаних із колабораційною діяльністю, є загальним, а саме фізичною осудною особою, якій на момент вчинення кримінального правопорушення даної категорії виповнилось 16 років. Критеріями оцінювання особи-правопорушника за кримінально-правовими ознаками науковці пропонували визнати: «характер, ступінь тяжкості вчинених кримінальних правопорушень; вчинення правопорушень вперше чи повторно; в групі осіб чи одноосібно; тривалість злочинної діяльності; об'єкт злочинного посягання; форма вини; наявність судимості тощо» [4, с. 143].

Зауважимо, що ці відомості дозволяють сформувати уявлення про особу-злочинця з кримінально-правового погляду та виокремити ті, що притаманні саме правопорушнику. Оцінюючи колабораційні правопорушення за кількісним показником можна зазначити, що практично завжди вони вчиняються одноосібно. Під час характеристики особи злочинця необхідно розглянути мотиви вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із колобораційною діяльністю. Законодавець визначив, що мета та мотив вчинення правопорушення мають бути встановлені обов'язково під час розслідування (ст. 91 КПКУ), оскільки здебільшого визначають психологічну природу поведінки злочинця. У загальному розумінні мотивацію розглядають як внутрішній стан організму, що стимулює особу поводитись чітко визначеним чином.

У кримінологічному сенсі «особа злочинця наділяється сукупністю соціально значимих ознак, рис, якостей, зв'язків і відносин, що характеризують людину, винну в порушенні Закону, в поєднанні з іншими (неособистісними) умовами та обставинами, що пливають на її злочинну поведінку» [5, с. 85]. Як правило, кримінологічна наука оперує поняттям «особистість злочинця». Це спирається на те, що поняття особистості є складним інтегруючим поняттям із охопленням біологічних, психологічних і соціальних рис, якостей та ознак, що визначають особистість як людину, яка вчинила кримінальне правопорушення. В.В. Голіна вказував на можливість запобігання правопорушенням з урахуванням формування поведінки злочинця «очевидно, що відвернення злочинних проявів має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від формування злочинного мотиву до початку виконання діяння» [6, с. 30].

Враховуючи те, що особа злочинця є складним, інтегруючим і різноплановим поняттям кримінологічна наука пропонує схарактеризувати її за низкою ознак, серед яких: «*формальна ознака* – спирається на підхід, за яким особу злочинця розглядають із наданням їй цілісної характеристики, як складному інтегруючому поняттю, що об'єднує біологічні, соціальні та психологічні риси; *змістовна ознака* – передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з вчиненням кримінального правопорушення та наявністю причинного зв'язку між суспільно-небезпечним діянням та особою; *формально-змістовна ознака* – виокремлює стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення, а саме часовий термін – коли до та після вчинення злочину особа не може вважатись «особою злочинця»» [7, с. 154-155].

З криміналістичного погляду особа злочинця характеризується системою ознак, що містить інформацію про демографічний стан, соціальний статус, моральні якості та психологічні особливості особи. Крім того, криміналістика у процесі вивчення злочинця як особистості об'єднує дослідження: «соматичних якостей особи – інформацію про які використовують для розшуку та ідентифікації осіб; психофізіологічних якостей особи, що визначаються і проявляються у способі вчинення кри-

мінального правопорушення; методики вивчення осіб учасників процесу слідчим і судом, а саме: методів і правил вивчення особи з практичною метою кримінального судочинства» [8, с. 182].

Визнаючи, що кримінальні правопорушення вчиняються конкретними особами, наділеними певною сукупністю ознак, які характеризують їх в особистісному відношенні та є основою для визнання їх суб'єктами посягання, науковці називають такий суб'єкт елементом системи кримінального правопорушення. Інакше кажучи, «така особа є продуктом суспільства – середовища, в якому вона росла, виховувалась, живе і працює. У такої особи є розум, воля, емоції, знання, навички та потреби, що визначають її ставлення до дійсності, до своєї поведінки й до вчинюваного злочинного посягання» [9, с. 166]. Таке трактування особи-правопорушника є досить влучним, особливо за умови застосування для розуміння особи-колаборанта.

Акцентуємо, що зміст особи правопорушника як елемента криміналістичної характеристики полягає в розгляді людини як певної системи, властивості та ознаки якої відображаються в навколишньому середовищі та використовуються у процесі розслідування кримінальних правопорушень. Слід погодитись із позицією Ю. Чаплинської, яка зазначала «особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики – це сукупність соціально значущих ознак і відносин, що характеризують винну в порушенні кримінального закону людину в поєднанні з іншими умовами та обставинами, що впливають на її злочинну поведінку» [10, с. 183]. Вітчизняними вченими-правниками окреслено структуру особи злочинця та виокремлено низку основних критеріїв, а саме:

1. Соціально-демографічні ознаки – містять інформацію без якої практично неможливо скласти повну криміналістичну характеристику особи-колаборанта, оскільки надають істотну інформацію про нього. Така інформація використовується як в теоретичній, так і в практичній діяльності, наприклад, під час формування версій, підготовки та проведення слідчих, розшукових дій, розроблення та реалізації заходів профілактики правопорушень.

2. *Особистісно-рольові властивості* – є важливими з точки зору, що кожна людина протягом усього свого життя виконує певні соціальні «ролі». Окремі науковці розглядають це поняття як «сукупність соціально значущих ознак, зв'язків і відносин, що характеризують особу винну в порушенні норм кримінального закону» [11, с. 72]. Інші вчені визначають «особу злочинця як соціально-біологічну систему, фізичні, біологічні та соціальні ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі й використовуються для розслідування злочинів» [12, с. 112].

3. *Морально-психологічні риси* особи – відображають її внутрішній світ, переживання й почуття та відносяться до групи ознак структури особистості, що охоплює широке коло різних проявів внутрішнього «Я»: «мотиваційні та інтелектуальні якості, широту світогляду, ціннісні орієнтації, суспільно значущі риси характеру, емоційно-вольові якості тощо. Особа злочинця представлена системою психологічних властивостей: спонукання, установки, переконання, емоційні та вольові особливості тощо» [9, с. 166].

4. *Риси правової та моральної свідомості* – крізь призму криміналістичної характеристики «ці риси визначають як сукупність психофізичних ознак і якостей, мотиваційних установок, емоціональної та раціональної сфери людської свідомості, які відображаються в слідах злочину під час підготовки, вчинення й приховування його слідів і поведінки після вчинення злочину» [13].

5. *Психічні відхилення* – можуть бути спричинені черепно-мозковими травмами, психічними захворюваннями як то олігофренія, психопатія чи іншим хворобливим станом, виявленим під час проведення судово-психіатричних експертиз; у структурі «особи злочинця виокремлюють такі основні групи ознак: загальні та особливі ознаки особи злочинця; ознаки конкретної особи, що вчинила злочин, та індивідуалізують його як особу злочинця» [11, с. 154].

6. *Кримінально-правові риси* – до цих ознак відносять ті, що «притаманні характеристиці вчиненого кримінального правопорушення: вчинення одноособово чи групою осіб; вчинюється вперше чи неодноразово; інформація про антисуспільний спосіб життя особи; вид і строк призначеного покарання; визнання вини у вчиненому злочині тощо» [7].

7. *Загально-визнані позитивні людські якості* – у загальному вигляді структурі особистості правопорушника мають бути притаманні всі ознаки, риси, якості й інші показники, що у своїй сукупності характеризують особу, яка нехтує законом, порушує заборони, за що має бути притягнута до кримінальної відповідальності та заслуговує на покарання. При цьому структура особи правопорушника має відображати не тільки різноманітність ознак, що її утворюють і різновид характеру, але й їх різну роль в етіології злочинної поведінки.

Під час визначення суб'єкта колабораційної діяльності необхідно зазначити певну непослідовність законодавця у конструкції ст. 111^1 ККУ:

– одні частини закріплюють за такою особою чітко зазначені ознаки (чч. 1-3, 5, 7 111^1 ККУ) – фізичної осудної особи, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність за кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 ККУ);

– інші частини (чч. 4, 6 111^1 ККУ) не містять вказівку на спеціальні ознаки;

– вчинення уповноваженою особою від імені юридичної особи кримінальних правопорушень, передбачених 111^1 ККУ формує підставу застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру (п. 3 ч. 1 ст. 96^3 ККУ);

– ч. 2 ст. 111^1 ККУ пов'язує відповідальність за колабораційну діяльність із досягненням особою 16-річного віку [14].

Визначаючи суб'єктів колабораційної діяльності спираючись на чинне законодавство необхідно зазначити, що стосовно складових статті 111^1 ККУ серед вчених відсутня єдина думка, оскільки спостерігається полярність наукових позицій. Розглянемо окремі із них. Свого часу Є.О. Письменський акцентував, що суб'єктом колабораційної діяльності є громадянин держави, територія якої перебуває під окупацією [15, с. 55]. Поряд із цим, О.О. Кравчук і М.С. Бондаренко констатували, що суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених чч. 4, 6 ст. 111^1 ККУ, є особа, яка не обов'язково перебуває в статусі громадянина України [16]. Подібну позицію відстоює й А. Беніцький стверджуючи, що у результаті розширення законодавцем кола суб'єктів для окремих форм колабораційної діяльності, суб'єктами форм, передбачених чч. 4, 6 ст. 111^1 ККУ можуть бути громадяни України та іноземці чи особи без громадянства [17, с. 90-91]. Аналогічну позицію підтримує А. Музика, що «колабораційна діяльність – це умисні діяння, … вчинені громадянином України, іноземцем (крім громадян держави-агресора) чи особою без громадянства за відсутності ознак державної зради» [18, с. 113]. Результати аналізування даного поняття свідчать про те, що особа, яка вчиняє колабораційні дії, покарання за які передбачене Кримінальним кодексом України, на території України не може бути іноземцем (за виключенням окремих частин ст. 111^1 ККУ). Згідно цього – однією із характеристик особи правопорушення буде приналежність до громадянства України.

З урахуванням висновку про приналежність особи-колаборанта до громадянства України можна акцентувати, що низка обставин свідчить про категоричний цинізм, деструктивність і девіантність поведінки такого індивіда. Підтримуємо твердження І. Скічко, що «колабораціонізм, як вид злочинної діяльності підриває соціум із середини, не дозволяє стабільно розвиватись йому, заперечує існування не лише держави, як інституту, але й протирічить акту соціального волевиявлення щодо її створення, що безперечно деструктивно впливає на дотримання прав і свобод людини і громадянина» [19, с. 130]. Окреслюючи риси особи-колабораціоніста наведемо також позицію В.В. Олішевського, що «така особа під час реалізації кримінального правопорушення даної категорії не може втілити свій злочинний намір без взаємодії з об'єктами та предметами оточуючого середовища. В цей процес злочинець втягує окремі елементи середовища, що його оточує, які потім свідомо й цілеспрямовано перетворюються та використовуються ним для досягнення злочинного результату. Ці елементи виступають знаряддями вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного із колабораційною діяльністю» [20].

Отже, усвідомлюючи можливість підбору колабораціоністом знарядь і способів учинення кримінального правопорушення, необхідно виокремити такі основні риси особи-колабораціоніста, як: розуміння соціальних процесів і бажання впливати на них; високий інтелект і здатність критично мислити; зрілий вік тощо. Важливим вбачається наголос науковців на тому, що суб'єкту усіх колабораційних діянь, має бути притаманна така ознака, як належність до місцевого населення або наявність інших постійних зв'язків із відповідною окупованою територією, як то: місце проживання та місце реєстрації, місце ведення господарської чи інших видів діяльності тощо.

Вчені зауважували, що неможливо здійснити повноцінну характеристику суб'єктного складу колабораційної діяльності без аналізування низки характеристик [21, с. 144], серед яких:

– «дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти (ч. 3 ст. 111^1 ККУ);

– провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора (ч. 4 ст. 111^1 ККУ);

– добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора (ч. 5 ст. 111^1 ККУ);

– добровільного зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованих територіях (ч. 7 ст. 111^1 ККУ)» [14].

Як пояснення зазначимо, що впровадження стандартів освіти держави-агресора пов'язане із діями, що полягають у вчиненні різних актів поведінки з виконання та втілення вимог до обов'язкових результатів навчання та сформованих компетентностей здобувачів освіти кожного із її рівнів розроблених державою-агресором. Суб'єктом такого впровадження є громадянин України, уповно-

важений окупаційною адміністрацією держави-агресора на впровадження стандартів освіти. Інакше кажучи мова йде про «керівника закладу освіти, його заступників, а також керівників структурних підрозділів, компетенція яких поширюється на впровадження стандартів освіти, організація діяльності вчених, методичних і педагогічних рад тощо» [15, с. 54-55]. Наведене підтверджується тим, що дослідники одностайними є в тому, що дії, спрямовані на впровадження стандартів держави-агресора в закладах освіти виконується не кожним працівником сфери освіти, а лише тими суб'єктами, що виконують організаційно-розпорядчі функції, а саме, службовими особами

Зазначимо, що обов'язковою ознакою спеціального суб'єкта (відповідно до ч. 4 ст. 111^1 ККУ) виступає державна реєстрація провадження господарської діяльності незалежно від того де та за яких умов вона відбувалася. У випадку, коли йдеться про Україну, це може відбуватись й на тимчасово окупованих територіях й у взаємодії з державою-агресором чи на виконання вимог окупаційного законодавства. Заслуговує на увагу і те, що протиправна поведінка може бути кваліфікована за ч. 4 ст. 111^1 ККУ дій осіб, які «… надавали консультаційні послуги у сфері інформатизації, а також по забезпеченню діяльності бухгалтерських баз підприємств через програмне забезпечення 1С, у тому числі компаніям, що знаходились на території рф та Донецької області» [22]. Як висновок можна зазначити, що протиправною поведінкою обґрунтовано слід вважати провадження господарської діяльності, а особою злочинцем є підприємець.

Переконані, що під час опису у криміналістичній характеристиці колабораційної діяльності особи злочинця слід зупинитись на діях, пов'язаних із добровільним зайняттям посади в незаконних судових чи правоохоронних органах на тимчасово окупованих територіях. З цього приводу О.О. Кравчук та М.С. Бондаренко зазначали, що «склад добровільного зайняття посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, потребує наявності організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. В інших випадках, коли зайняття посади не передбачає виконання таких функцій, має бути кваліфіковано на ч. 2 ст. 111^1 ККУ» [16, с. 202].

Стосовно цього слід виокремити позицію Є.О. Письменського та Р.О. Мовчана, що запропонували «оцінювати за ч. 7 ст. 111^1 ККУ дії особи, яка займає будь-яку в незаконних судових чи правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованих територіях, у тому числі й ті, що не пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій без яких неможна реалізувати відповідні компетенції, а саме: посади судового розпорядника, помічника судді, секретаря судового засідання, посади в канцелярії суду, відділі управління з персоналом, бухгалтерії тощо» [23, с. 358, с. 360].

Для формування об'єктивної оцінки змісту та сутності особи-колабораціоніста необхідно акцентувати увагу на загальних характеристиках колабораційної діяльності. О. Кузьменко та І. Скічко зазначали, що «колаборант – це особа, яка умисно, добровільно та свідомо співпрацювала або закликала до співпраці з військовими формуваннями чи представниками окупаційної адміністрації держави-агресора. … без криміналістичної характеристики неможливо сформувати ефективну методику розслідування кримінальних правопорушень даної категорії, до складу якої відносять спосіб, місце, час вчинення правопорушення; засоби злочинного посягання та особу злочинця. Стосовно особи злочинця звертається увага на те, що законодавець визначив її відповідно до способів вчинення колабораційної діяльності:

– громадянин України – чч. 1-3, 5, 7, 8 ст. 111^1 ККУ;

– іноземець чи особа баз громадянства – чч. 4, 6, 8 ст. 111^1 ККУ;

– юридична особа – за умови вчинення будь-якої із зазначених у ст. 111^1 ККУ протизаконних дій від імені юридичної особи її уповноваженою особою» [24, с. 339; 19, с. 131].

Поряд із цим, судова практика також системно утверджує та орієнтує загальні напрацювання криміналістичної науки крізь призму судової нормотворчості. Як приклад слід навести вирок Індустріального районного суду м. Дніпра, щодо визнання винним громадянина за те, що він діючи умисно із використанням мережі Інтернет, а саме соціальної мережі «Тік-Ток», поширював відеозапис із власним запереченням збройної агресії рф проти України та закликав до підтримки рішень і дій держави-агресора, що був у вільному доступі для невизначеного кола осіб [25]. Наголосимо, що наведена характеристика вказує на наявність комп'ютерної грамотності та обізнаності правопорушника, його соціальну активність і вміння формулювати свої думки чітко, зрозуміло та спрямовувати їх на досягнення результату.

Слід зважати на те, що усвідомлення чи основна мета злочинця в такому випадку спрямовується на підрив основ національної безпеки України. Переконані, що правильне визначення мотиву колаборацією діяльності є провідним для вирішення питань про: наявність чи відсутність умисної вини; встановлення ступеню суспільної небезпечності самого діяння; визначення особи, що його вчинила; індивідуалізації покарання; відмежування кримінального правопорушення даної категорії від інших складів кримінальних правопорушень.

Досліджуючи особу-колабораціоніста вбачалось за доцільне проаналізувати інформацію із Офісу Генерального прокурора України про осіб, які вчинили кримінальні порушення за період агресії рф проти України, а саме 2022-2024 роки. Розглянуто статистичну інформацію Офісу Генерального прокурора стосовно вікового цензу, освітнього рівня та гендерного складу колаборантів за період 2022-2024 роки [26; 27; 28]. Результати аналізування гендерного складу вказують на те, що серед виявлених осіб, які вчинили колаборaційні дії домінують чоловіки: 493 особи (68 %) у 2022 році; 620 осіб (53%) у 2023 році; 484 особи (59%) у 2024 році. За даними Офісу Генерального прокурора України найбільш криміногенним є вік від 40 до 54 років (43% ср.); від 29 до 39 років (26% ср.); 60 і більше років (14% ср.). Решта припадає на інші вікові категорії осіб правопорушників; немає неповнолітніх серед виявлених осіб, що вчинили кримінальні правопорушення пов'язані із колаборaційною діяльністю. Освітні показники свідчать про те, що більшість із виявлених осіб-колаборантів мали: вищу освіту: 405 осіб (56%) у 2022 році, 681 особа (58%) у 2023 році, 458 осіб (56%) у 2024 році; базову середню освіту: 236 осіб (32%) у 2022 році, 330 осіб (28%) у 2023 році, 263 особи (32%) у 2024 році.

За статистичною інформацією Офісу Генерального прокурора стосовно громадянства виявлених осіб, що вчинили кримінальне правопорушення пов'язане із кримінальною діяльністю будо проаналізовано їх належність до громадян України, іноземців, осіб без громадянства, нелегальних мігрантів і біженців за період 2022-2024 роки було встановлено, що всі виявлені особи були громадянами України, а саме: 726 осіб (2022 рік); 1168 осіб (2023 рік); 819 (2024 рік) [26; 27; 28]. Статистичні дані свідчать про те, що серед виявлених осіб, що вчинили кримінальне правопорушення пов'язане із колабраційною діяльністю було працездатних осіб, що не працюють: 349 осіб у 2022 році; 569 осіб у 2023 році; 559 осіб у 2024 році. Серед виявлених чоловіків-колаборантів більшість займали посади в незаконно створених правоохоронних органах, органах місцевого самоврядування та керівні посади у створених суб'єктах господарювання (ТЕЦ, обленерго тощо). Жінки здебільшого займали посади в закладах освіти, органах місцевого самоврядування або здійснювали публічні заперечення військової агресії (жінки-блогерші) [1].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити низку висновків, так:

– доведено, що особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики – це сукупність суттєвих та усталених соціальних якостей та ознак і соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіду, що об'єктивно реалізуючись у колаборaційному правопорушенні надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки;

– встановлено, що узагальнене поняття особи-колаборанта залишається певною абстракцією допоки не наповнюється конкретним змістом: соціальною, демографічною, психологічною та моральною характеристиками; тому система ознак особи-колаборанта об'єднує демографічні дані, певні моральні якості та психологічні особливості людини, що можуть цілком виражати сутність особи, яка вчиняє колаборaційні діяння;

– обґрунтовано соціально-правовий аспект відповідної проблематики, оскільки сьогодні важливим залишається питання пов'язане із соціальною сутністю колаборaційної діяльності, її основними змістовними характеристиками, що тісно переплетені та безпосередньо торкаються функціонування держави, як утворення за ініціативою суспільства;

– акцентовано, що в умовах сьогодення, коли країна-окупант залучає наших громадян до колаборaційної діяльності для підриву соціуму із середини, надважливим є формування уявлення про особу-колаборанта задля напрацювання основних криміналістичних і кримінальних процесуальних алгоритмів і методик розслідування кримінальних правопорушень даної категорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оржинська Е.І. Колаборaційна діяльність: попередня криміналістична характеристика. The European dimension of modern legal science: scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. Pp. 339–367. DOI 10.30525/978-9934-26-252-4-17.
2. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса. Фенікс. 2007. 260 с.
3. Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособ. Харьков. Харьк. юрид. ин-т. 1985. 93 с.
4. Гусєва В.О. Методика розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: монографія. Харків, 2020. 452 с.
5. Іванов Ю.Ф., Джужа О.М. Кримінологія: навч. посіб. Київ. Вид. Паливода А.В. 2006. 264 с.
6. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

7. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152–159.
8. Настільна книга слідчого / за ред. В.Я. Тація, В.В. Сташиса, М.І. Панова та ін. 2-ге вид. перероб. і доповн. Київ. Ін Юре. 2008. 726 с.
9. Жеребко О.І., Синенко Ю.В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів. *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. Вип. 62. С. 161–171.
10. Чаплинська Ю.А. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2029. № 6. С. 181–184. DOI: https://doi.org/10.15421/3919122.
11. Кримінологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. /за заг. ред. О.М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 288 с.
12. Салтевський М.В. Навчально-довідковий посібник з криміналістики. Київ: ВІПОЛ, 1994. 180 с.
13. Михайлов О.Є. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 565 с.
14. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 17.08.2025).
15. Письменський Є.О. Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону. *Право України.* 2022. № 11. С. 49–59.
16. Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111^1 ККУ. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 3. С. 199–201.
17. Беніцький А. Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів, передбачених ч. 4 ст. 111^1 Кримінального кодексу України та розмежування їх із суміжними складами злочинів. *Право України.* 2022. № 11. 12–23. С. 88–99.
18. Музика А. Норми про відповідальність за колабораційну діяльність потребують актуальних поправок. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні*: матеріали Міжнар. наук. конф., (м. Харків, 5 трав. 2022 р.). Харків: Право, 2022. С. 112–114.
19. Скічко І. Криміналістична характеристика особи-колабораціоніста. *Юридичний вісник* 2023/2. С. 129–132. DOI: 10.32782/yuv.v2.2023.16.
20. Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Т. 3, № 4. С. 90–95.
21. Медицький І.Б. Суб'єкт колабораційної діяльності (теоретико-прикладний аналіз). *Вісник ЛДУВС ім. О.Є. Дідоренка.* 2023. Вип. 1 (101). С. 141–153. DOI: 10.33766/2524-0323.101.141-152.
22. Вирок Печерського районного суду м. Києва від 26 вересня 2022 року у справі № 757/15806/22-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107694567 (дата звернення: 17.08.2025).
23. Письменський Є.О., Мовчан Р.О. Новели кримінального законодавства України про колабораційну діяльність: дискусійні питання та спроба їх розв'язання. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 6. С. 356–360.
24. Кузьменко О.В. Особливості криміналістичної характеристики колабораційної діяльності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 336–339.
25. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпра від 07 квіт. 2022 р. у справі № 202/1378/22. Провадження № 1-кп/202/237/2022. Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103890814 (дата звернення: 17.08.2025).
26. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (дата звернення: 17.08.2025).
27. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (дата звернення: 17.08.2025).
28. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2024 року. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2. (дата звернення: 17.08.2025).

УДК 343.85
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.35

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ В СУЧАСНІЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Петренко Н.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова,
адвокат, медіатор
ORCID: 0000-0002-9641-718X

Петренко Н.О. Місце та роль відновного правосуддя в сучасній кримінально-правовій системі України.

Статтю присвячено комплексному аналізу сутності та змісту відновного правосуддя як правового та соціального явища, що активно розвивається у сучасній кримінально-правовій системі України. Розкрито етимологію терміна «restorative justice», який походить від англійських слів «restore» та «justice» і відображає ідею відновлення попереднього стану справедливості та безпеки, порушених злочином. Простежено історичне походження концепції у працях Альберта Іґлаша, котрий уперше виокремив відновне правосуддя як альтернативу каральному та терапевтичному підходам, наголошуючи на його реститутивному характері. Висвітлено міжнародні стандарти та документи Ради Європи й Європейського Союзу, що закріплюють ключові принципи відновного правосуддя, зокрема добровільність участі, активну роль потерпілої сторони, відшкодування шкоди, ресоціалізацію правопорушника та відновлення соціальної гармонії. Проаналізовано процес інституціоналізації відновного правосуддя в Україні, зокрема через впровадження пілотних програм для неповнолітніх правопорушників, діяльність системи безоплатної правової допомоги та схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції до 2028 року. Показано, що вітчизняна модель відновного правосуддя гармонізується з європейськими стандартами, передбачаючи застосування медіації, сімейних групових конференцій та інших форм альтернативного врегулювання конфліктів. Досвід Канади та Бельгії наведено як приклади успішної інтеграції відновних практик у національні правові системи. Зроблено висновок, що відновне правосуддя слід розглядати не лише як інститут, закріплений у нормативних актах, а як багаторівневе явище, що об'єднує правові, соціальні та психологічні елементи. Його впровадження сприяє гуманізації кримінальної відповідальності, ресоціалізації правопорушників, підвищенню рівня захисту прав потерпілих та формуванню нової парадигми кримінальної політики України. Особливу увагу приділено тому, що відновне правосуддя формує нову культуру діалогу в суспільстві та відновлює довіру громадян до правничих інститутів.

Ключові слова: відновне правосуддя, альтернативні способи вирішення спорів, медіація, правосуддя.

Petrenko N.O. The place and role of restorative justice in the modern criminal law system of Ukraine.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the essence and content of restorative justice as a legal and social phenomenon that is actively developing within the modern criminal law system of Ukraine. The etymology of the term "restorative justice," derived from the English words "restore" and "justice," is revealed, reflecting the idea of restoring the previous state of justice and security disrupted by crime. The historical origins of the concept are traced in the works of Albert Eglash, who first identified restorative justice as an alternative to punitive and therapeutic approaches, emphasizing its restitutive character. International standards and documents of the Council of Europe and the European Union, which enshrine the key principles of restorative justice—such as voluntariness of participation, the active role of the victim, reparation of harm, resocialization of the offender, and restoration of social harmony—are highlighted.The process of institutionalization of restorative justice in Ukraine is analyzed, particularly through the implementation of pilot programs for juvenile offenders, the activities of the free legal aid system, and the adoption of the National Strategy for the Protection of Children's Rights in the Field of Justice until 2028. It is demonstrated that the domestic model of restorative justice is being harmonized with European standards, providing for the use of mediation, family group conferences, and other forms of alternative dispute resolution. The experiences of Canada and Belgium are presented as examples of the successful integration of restorative practices into national

legal systems. It is concluded that restorative justice should be considered not only as an institution enshrined in normative acts but also as a multidimensional phenomenon that unites legal, social, and psychological elements. Its implementation contributes to the humanization of criminal liability, the resocialization of offenders, the enhancement of victims' rights protection, and the formation of a new paradigm of Ukraine's criminal policy. Particular attention is paid to the fact that restorative justice fosters a new culture of dialogue in society and restores public trust in legal institutions.

Key words: restorative justice, alternative dispute resolution, mediation, justice.

Постановка проблеми. У сучасній кримінально-правовій системі України посилюється потреба у впровадженні практик, що спрямовані на відновлення порушених прав та стосунків між потерпілим і правопорушником, замість традиційно карального підходу. Незважаючи на нормативне закріплення відновного правосуддя через пілотні програми та національні стратегії, у науковій та практичній площині досі залишаються невирішеними питання щодо ефективності таких підходів, ролі медіатора, взаємодії з громадою та механізмів ресоціалізації правопорушника. Відсутність комплексного осмислення цих аспектів ускладнює формування ефективної моделі відновного правосуддя, що відповідала б міжнародним стандартам і водночас була адаптована до умов України**.**

Метою даного дослідження є комплексний аналіз сутності та змісту відновного правосуддя як правничого та соціального явища.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика відновного правосуддя досліджується у світовій та вітчизняній науковій літературі, проте залишається потреба у комплексному осмисленні цього явища. В міжнародній доктрині ключовими авторами є Говард Зер (Howard Zehr), Тоні Маршалл (Tony Marshall) та Альберт Іґлаш (Albert Eglash), які визначили принципи відновного правосуддя, акцентуючи увагу на відшкодуванні шкоди, примиренні сторін та ресоціалізації правопорушника. В національній науці можливості застосування альтернативних підходив у кримінальному судочинстві досліджували Р. Коваль, К. Кармазіна, Х. Романюк, Л. Гретченко та інші.

Виклад основного матеріалу. Термін «відновне правосуддя», яке укорінилося в національній правовій доктрині походить від англійського словосполучення «restorative justice». В свою чергу, «restore» перекладається як відновлювати, реставрувати, відбудовувати, повертати, повертати до життя, повертати до попереднього стану. Переклад слова «justice» на українську мову може бути справедливість або правосуддя, в залежності від контексту. Досліджуючи етимологію даного словосполучення можна дійти висновку, що в основі терміну «відновне правосуддя» лежить ідея відновлення попереднього стану, який існував до правопорушення, повернення справедливості та безпеки постраждалій особі шляхом активних дій кривдника. Звертає на себе увагу той факт, що досліджуваний термін має як правову складову, так і соціально-моральну складову. Це повно відображає філософію практики відновного правосуддя, як одного із видів альтернативного способу вирішення кримінально-правових спорів.

Вважається, що вперше терміну «відновне правосуддя» застосував американський психолог Альберта Іґлаша (Albert Eglash) у серії своїх наукових есе в 1950 роках. Він вперше описує ідею того, що він називає «відновним правосуддям» та, як синонім, «творчою реституцією». Зокрема, він виокремлює три підходи до справедливості: Retributive justice – каральне правосуддя; Distributive justice – лікувальне, або терапевтичне правосуддя; Restorative justice – відновне правосуддя на основі реституції, за участі потерпілих і правопорушників. Тобто, можна зазначити, що саме Альберту Іґлашу належить первинна ідею відмежування карального правосуддя від практик, які спрямовані на відшкодування шкоди, відновлення справедливості та примирення сторін кримінального конфлікту.

Альберта Іґлаша протиставляє цю нову ідею творчої реституції звичайним уявленням про реституцію, які він характеризує так: a) це фінансове зобов'язання; b) її обсяг є обмеженим; c) вона визначається судом; d) це індивідуальний акт. Таким чином, А. Іґлаш відстоював складне, відновне бачення відокремлення провини за минулу шкоду від відповідальності за «виправлення» в майбутньому [1].

Поняття відного правосуддя в України вперше закріплено Порядком реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» затвердженої наказом Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора 22 липня 2024 року № 2176/5/501/176 (далі – Програма). Так, відновне правосуддя у межах Програми - процес, який дозволяє тим, кому була завдана кримінальним правопорушенням шкода, та тим, хто бере відповідальність за завдану шкоду, у випадку їх добровільної згоди та за участю медіатора брати участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку з вчиненим кримінальним правопорушенням з метою примирення, реінтеграції та ресоціалізації учасників кримінально-правового конфлікту,

відшкодування завданої шкоди та усунення за можливості наслідків, спричинених кримінальним правопорушенням [2]. Окрім того термін «відновне правосуддя» вживається в Директивах Європейського парламенту та Ради Європи та рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи. Зокрема, Директива 2012/29/ЄС від 25 жовтня 2012 року про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту жертв злочинів та заміну Рамкового рішення Ради 2001/220/JHA та рекомендації CM/Rec(2018)8 присвячені відновному правосуддю в кримінальних справах визначає відновне правосуддя, як будь-який процес, за допомогою якого потерпілий та правопорушник, за їхньої добровільної згоди, отримують можливість активно брати участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку з кримінальним правопорушенням, за допомогою неупередженої третьої сторони (ст. 2) [3; 4].

Отже, в умовах сьогодення спостерігається інституціоналізація відновного правосуддя на рівні національної правової системи. Звертає на себе увагу той факт, що зміст моделі відновного правосуддя, яка запроваджується в Україні узгоджується з міжнародними стандартами та європейськими директивами. Тобто, відновне правосуддя почало формуватися в України до його формального закріплення у кримінальному законодавстві.

Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р. схвалено Національну стратегію захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року із якої вбачається, що одним із пріоритетних напрямків діяльності уряду стане і відновне правосуддя. Безпосередньо серед завдань спрямованих на досягнення стратегічних цілей серед яких провадження відновних практик є напрацювання змін до Кримінального процесуального кодексу України в частині застосування відновного правосуддя під час здійснення кримінального провадження, а також виведення із системи кримінального судочинства [5].

В правових системах різник країн відновне правосуддя вже є частиною їх національного законодавства. Так, відновне правосуддя є частиною системи кримінального правосуддя Канади вже понад 40 років і ґрунтується на розумінні того, що злочин є порушенням прав людей та стосунків. Відновлювальне правосуддя можна визначити як підхід до правосуддя, який спрямований на відшкодування шкоди шляхом надання можливості тим, хто постраждав, і тим, хто бере на себе відповідальність за шкоду, спілкуватися та задовольнити свої потреби після злочину [6].

Бельгія, в свою чергу, вважається першою країною материкової Європи де відновне правосуддя було імплементовано в кримінальне законодавство. Як прямий наслідок пілотної проєктів та їх позитивна оцінка, відновне правосуддя були включені до нового федерального Закону Бельгії про ювенальну юстицію від 15 травня 2006 року. Згідно із зазначеним законам, справи для медіації та конференцій (форми відновного правосуддя – примітка автора) можуть бути передані прокуратурою або судами. Бельгія також прийняла законодавство про відновне правосуддя у кримінальному праві у справах, де правопорушником є повнолітні особи. Це законодавство на федеральному рівні стосується двох основних моделей медіації в рамках кримінального права. По-перше, закон від 10 лютого 1994 року запровадив медіацію у кримінальних справах для незначних злочинів, яка має застосовуватися так званими «асистентами правосуддя» (працівниками пробації) під керівництвом прокурора. По-друге, закон від 22 червня 2005 року закріпив модель «медіації для відшкодування збитків» доступною для всіх видів злочинів та ступенів тяжкості, а також на всіх етапах кримінального процесу, включаючи виконання вироку [7, с. 261-262].

Сьогодні, можна констатувати той факт, що в світовій доктрині кримінальної юстиції вже сформовано науковий підхід та філософія відновного правосуддя, усталені міжнародні документі, які сприяють впровадженню ідей гуманізації кримінальної відповідальності.

При цьому, як показує світовий досвід впровадження відновного правосуддя, дана практика розпочинається із започаткування пілотних проєктів та дослідження їх ефективності. Аналогічним шляхом рухається і України. Це дозволяє не просто дослідити ефективність такого способу вирішення кримінальних конфліктів, а зрозуміти, яка із форм відновного правосуддя є найбільш прийнятною в суспільстві (медіація, сімейні групові конференції, кола правосуддя тощо).

Програма, яка діє в Україні є вже другою та розроблена із врахуванням досвіду Порядку реалізації пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» затвердженої Наказом Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України 21.01.2019 № 172/5/10 [8]. З метою реалізації Програми проводиться медіація між потерпілим та неповнолітнім, який є підозрюваним, обвинуваченим у вчиненні кримінального правопорушення (п. 3 Програми) [2]. Одночасно з реалізацією Програми, Безоплатна правнича допомога (установа яка забезпечує її впровадження) аналізує та досліджує її результати, що підтверджується Інформаційно-аналітичним звітом про хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддям за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (з 09 вересня 2024 року по 23 січня 2025 року). Про-

грама є новим та єдиним нормативно-правовим актом в Україні, що визначає застосування відновного правосуддя до учасників кримінально-правових конфліктів, і, відповідно, її механізм реалізації потребує додаткової уваги з боку правничої спільноти, громадянського суспільства, державних органів, установ соціального захисту, організацій приватного та громадського сектору, які можуть бути задіяні у реалізації аспекту ресоціалізації [9].

При цьому, відновне правосуддя слід розглядати не лише як закріплений у нормативних актах інститут, але й як складне багаторівневе явище, що поєднує правові, соціальні та психологічні компоненти. Його зміст полягає у створенні альтернативної моделі реагування на кримінально-правовий конфлікт, яка акцентує увагу на примиренні сторін, відшкодуванні завданої шкоди, ресоціалізації правопорушника та відновленні суспільної гармонії.

Тобто, відновне правосуддя є складним, багаторівневим і комплексним поняттям, яке поєднує у собі як правові, так і соціально-психологічні елементи, спрямовані на відновлення порушених суспільних відносин.

Британський кримінолог Т. Маршалл, визначає відновне правосуддя як підхід в якому жертва та злочинець, а також, де це доречно, будь-які інші особи чи члени громади, що постраждали від злочину, активно беруть участь разом у вирішенні міжособистісного конфлікту, що виник внаслідок злочину [10, с. 37]. Американський професор соціології та один з ідеологів відновного правосуддя Говард Зер (H. Zehr) визначив, що це процес, до якого в міру можливості залучаються сторони конкретного правопорушення, які спільно аналізують і визначають заподіяну шкоду та зобов'язання для усунення негативних наслідків правопорушення [11]. Узагальнюючи вбачається, що відновне правосуддя в міжнародній доктрині розглядається як підхід, який передбачає активну участь сторін правопорушення для вирішення питання щодо наслідків кримінального вчинку та формування відповідальності правопорушника.

Автори підручника «Переговори і медіація у кримінальному провадженні» визначають відновне правосуддя як соціальний процес, під час якого сторони кримінального правопорушення, а також можливо й інші особи, яких воно торкнулося (правопорушник, потерпілий, їх представники, представники громад (суспільства), за власною ініціативою чи органів кримінальної юстиції, самі безпосередньо або за участю посередника (медіатора) спільно обговорюють і вирішують, у який спосіб можна відновити становище, яке існувало до вчинення правопорушення, як усунути його негативні наслідки та як вибудувати мирні стосунки між сторонами на майбутнє, досягнувши у такий спосіб їх примирення, та вирішення кримінального конфлікту [12, с. 18-19]. Проте, з даним визначенням погодитися не можна, оскільки авторами відновне правосуддя звужується до переговорів між сторонами кримінально-правового конфлікту з метою примирення та відновлення стану, який передував правопорушенню. При цьому, аналізоване явище передбачає фокус на стосунках, а не на покаранні. Проте примирення або відновлення становища, яке існувало до кримінальної події не являється метою відновного правосуддя. На відміну від кримінального судочинства відновне правосуддя зосереджуються на постаті потерпілого, відшкодуванні шкоди та відновлення його почуття безпеки.

Відновне правосуддя слід розглядати не лише як формально закріплений у нормативних актах інститут, але й як складне багаторівневе явище, що поєднує правові, соціальні та психологічні компоненти. Його зміст полягає у створенні альтернативної моделі реагування на кримінально-правовий конфлікт, яка акцентує увагу на примиренні сторін, відшкодуванні завданої шкоди, ресоціалізації правопорушника та відновленні суспільної гармонії. Саме аналіз зазначених елементів дозволяє повною мірою зрозуміти сутність відновного правосуддя та його значення для розвитку сучасної кримінально-правової політики України.

Висновки. Відновне правосуддя є багатовимірним явищем, яке виходить за межі правничого інституту і поєднує в собі соціальні, психологічні та юридичні елементи, формуючи нову парадигму кримінальної політики України.

З огляду на наведене можна узагальнити, що відновне правосуддя - *правничий та соціальний процес*, який спрямований не на покарання, а на відновлення порушених прав та стосунків, усунення наслідків правопорушення через активну та добровільну взаємодію сторін кримінально-правового конфлікту (потерпілого та правопорушника) й інших зацікавлених учасників (законних представників, громади тощо) з метою відновлення прав потерпілого, відшкодування збитків, примирення сторін, сприяння ресоціалізації правопорушника та запобігання вчиненню повторних правопорушень.

В умовах сьогодення України робить суттєві кроки у впровадженні відновних практик, зокрема через пілотні програми для неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення, розбудову інституту медіації та ухвалення стратегічних документів у сфері захисту прав дитини.

Окрім того, відновне правосуддя сприяє не тільки гуманізації кримінальної відповідальності, а і підвищенню рівня захисту прав потерпілих, ресоціалізації осіб, які вчинили кримінальне правопорушення і формуванню в суспільстві культури діалогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Maruna, S. The role of wounded healing in restorative justice: an appreciation of Albert Eglash. *Restorative Justice*. 2014, № 2(1), С. 9–23. URL: https://doi.org/10.5235/20504721.2.1.9.
2. Порядком реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора 22 липня 2024 року № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text.
3. Директива 2012/29/ЄС від 25 жовтня 2012 року про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту жертв злочинів та заміну Рамкового рішення Ради 2001/220/ЈНА. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/29/oj.
4. Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам щодо відновного правосуддя у кримінальних справах прийняті Комітетом міністрів 3 жовтня 2018 року. URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016808e35f3.
5. Національна стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року схвалена: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80?find=1&text=%D0%B2% D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD#w1_6.
6. Jane Evans. Public Perceptions of Restorative Justice in Canada. *Research and Statistics Division*, 2024. URL: https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/jr/pprjc-ppejrc/index.html.
7. Zinsstag Estelle, Teunkens Marlies and Brunilda Pali. Conferencing: A Way Forward for Restorative Justice in Europe . Leuven: European Forum for Restorative Justice. 2011, с. 261 – 262. URL: https://www.unodc.org/e4j/data/_university_uni_/conferencing_a_way_ forward_for_restorative_justice_in_europe.html?lng=en.
8. Порядок реалізації пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України21.01.2019 № 172/5/10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text.
9. Програма відновного правосуддям за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення (з 09 вересня 2024 року по 23 січня 2025 року): Інформаційно-аналітичний звіт про хід реалізації пілотного проєкту. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/01/vp-informaczijno-analitychnyj-zvit-hid-realizacziyi-programy-vp-za-uchastyu-nepovnolitnihdocx.pdf.
10. Marshal T.F. Restorative Justice in Great Britain 1980-1996. *European Journal on Criminal Policy and Research*. 1996, № 4, p. 37.
11. Zehr H. Little Book of Restorative Justice: Revised and Updated (Justice and Peacebuild- ing). Part of: Justice and Peacebuilding. Good Books; 2nd Edition, 2015. 112 p.
12. Переговори і медіація у кримінальному провадженні: навч. посібник / І.В. Гловюк, А.В. Лапкін, М.Р. Мазур, В.Т. Нор, О.О. Торбас, А.Р. Туманянц, Т.А. Цувіна; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Василя Нора, канд. юрид. наук, доц. Марти Мазур. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 328 с.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.36

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРАВОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

Піддубна А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
ННІ № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1244-2263

Божук К.О.,
курсант ННІ № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

Піддубна А.В., Божук К.О. Штучний інтелект у кримінальному провадженні: сучасні виклики та правові перспективи.

Авторами статті проведено системний аналіз сучасного стану впровадження автоматизованих програм з використанням штучного інтелекту (далі – ШІ) в діяльність правоохоронних органів, зокрема органів досудового розслідування, та суду. Увагу сконцентровано на використанні у кримінальному провадженні системи відеоспостереження «Безпечне місто», програмного забезпечення «Касандра», платформи «Palantir Gotham» та технологій «Clearview AI». Здійснено ґрунтовний огляд окремих напрямів використання можливостей зазначених автоматизованих систем з програмними технологіями ШІ, за результатами якого сформульовано висновок про покращення ефективності виконання завдань кримінального процесу завдяки впровадженню таких систем в діяльність органів досудового розслідування та суду, а саме: завдяки автоматизації аналітичних процесів, прогнозуванню поведінки окремих категорій осіб, ідентифікації та нейтралізації кіберзагроз, кібертероризму та кіберекстремізму, автоматичному фіксуванню порушень правил безпеки дорожнього руху, розпізнаванню облич за зображеннями з соціальних мереж та інтернету, тощо. На підставі проведеного дослідження авторами виокремлено важливі етичні та правові аспекти, які потрібно враховувати під час використання технологій ШІ у кримінальному провадженні. Акцентовано увагу на необхідності застосування досліджуваних систем та платформ обґрунтовано та системно, з урахуванням міжнародних стандартів захисту прав людини, адже під час кримінального провадження необхідним є збереження балансу між інноваціями та дотриманням прав, свобод та законних інтересів особи. В статті виокремлено проблемні питання, що виникають під час роботи з автоматизованими програмами з використанням ШІ у кримінальному провадженні, а саме: некоректна робота самих систем, відсутність повної інформації про принципи та алгоритми роботи програм, що викликає недовіру в частині її прозорості та підзвітності; відсутність узгодженої загальнодержавної концепції регламентації розвитку таких систем, отримані результати роботи з такими програмами носять рекомендаційний характер, оскільки не мають нормативного закріплення та не являються процесуальним джерелом доказів.

Ключові слова: штучний інтелект, автоматизовані системи, платформа, кримінальне провадження, суд, орган досудового розслідування, виявлення, ідентифікація, відкриті джерела, орган пробації, воєнний стан.

Piddubna A.V., Bozhuk K.O. Artificial intelligence in criminal proceedings: modern challenges and legal perspectives.

The authors of the article conducted a systematic analysis of the current state of implementation of automated programs using artificial intelligence (hereinafter referred to as AI) in the activities of law enforcement agencies, pre-trial investigation bodies, and the court. Attention is focused on the use of the Safe City video surveillance system, Cassandra software, Palantir Gotham platform, and Clearview AI technologies in criminal proceedings. A thorough review of individual areas of use of the capabilities of the aforementioned automated systems with AI software technologies was carried out, the results of which led to a conclusion about improving the efficiency of performing tasks in the criminal process through the introduction of such systems into the activities of pre-trial investigation bodies and the court, namely: through the automation of analytical processes, prediction of the behavior of certain categories of individuals, identification and neutralization of cyber threats, cyber terrorism and cyber

extremism, automatic recording of traffic safety violations, facial recognition from images from social networks and the Internet, etc. Based on the research conducted, the authors identified important ethical and legal aspects that need to be taken into account when using AI technologies in criminal proceedings. Attention is focused on the need to apply the studied systems and platforms in a reasonable and systematic manner, taking into account international standards for the protection of human rights, because during criminal proceedings it is necessary to maintain a balance between innovations and compliance with the rights, freedoms and legitimate interests of the individual. The article identifies problematic issues that arise when working with automated programs using AI in criminal proceedings, namely: incorrect operation of the systems themselves, the lack of complete information about the principles and algorithms of the programs' operation causes distrust in terms of its transparency and accountability; the lack of a coordinated nationwide concept for regulating the development of such systems, The results obtained from working with such programs are of a recommendatory nature, as they are not normatively established and are not a procedural source of evidence.

Key words: artificial intelligence, automated systems, platform, criminal proceedings, court, pre-trial investigation body, detection, identification, open sources, probation body, martial law.

Постановка проблеми. ШІ заполонив наше життя. У сучасних реаліях алгоритми ШІ постійно нас оточують, зокрема, мова йде операторів зв'язку, соціальні мережі тощо. Адже кожен з нас за допомогою смартфонів та комп'ютерів є активним користувачем ШІ. Разом з цим, ШІ увійшов в різні сфери життя зовсім нещодавно, адже ще кілька десятків років тому важко було уявити ті можливості, що сьогодні в нас є. Так, впровадження ШІ в кримінальне провадження може значно поліпшити ефективність як досудового розслідування, так і судового розгляду, зокрема, завдяки автоматизації аналітичних процесів, прогнозуванню поведінки окремих осіб та вдосконаленню системи доказування в цілому. Водночас важливо враховувати етичні та правові аспекти, що можуть виникнути при такому використанні, адже необхідним є збереження балансу між інноваціями та дотриманням прав людини. Саме в цьому і полягає актуальність даної теми.

Стан опрацювання проблематики. Питання використання можливостей ШІ у кримінальному провадженні органами досудового розслідування та суду в розрізі сучасності є актуальним та вивчається такими дослідниками, як: О. Баганець, В. Білоус, М. Бєлова, Д. Бєлов, М. Войнов, І. Войтушенко, В. Журавель, Н. Карпов, В. Мальковський, Е. Мамедова, Ю. Орлов, К. Романенко, К. Черевко та ін. Разом з цим, незважаючи на посилений інтерес з боку науковців до проблематики використання ШІ в кримінальному провадженні, залишається низка невирішених питань у досліджуваній сфері, зокрема: визначення конкретних проблемних напрямів застосування технологій ШІ, вирішення етичних питань, що виникають у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів особи та забезпечення приватності, тощо.

Метою статті є здійснення аналізу сучасного стану впровадження окремих алгоритмів та платформ ШІ в роботу органів досудового розслідування, окреслення основних підходів використання ШІ під час досудового розслідування та судового розгляду, а також виокремлення проблемних питань, що виникають під час застосування технологій ШІ у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Витоки ШІ сягають ще з 1950 року, коли молодий британський вчений Алан Тюрінг розпочав своє дослідження математичної основи штучного інтелекту, за результатами якого опублікував знакову статтю «Обчислювальна техніка та інтелект», де сформував принципи створення розумних машин та запропонував спосіб оцінки їх інтелекту. У період з 1957 року по 1974 рік ШІ активно розвивався завдяки зростаючим комп'ютерним потужностям та можливостям щодо зберігання даних, зменшення вартості та підвищення доступності самих машин. Одночасно з вдосконаленням алгоритмів машинного навчання, в наукових кругах формувались ефективні алгоритми розв'язання конкретних завдань [1].

Сьогодні ШІ активно проникає в усі сфери життя, зокрема й у правову систему. У контексті правоохоронної діяльності ШІ може бути корисним для моніторингу та охорони небезпечних територій, обробки та систематизації великих обсягів інформації, а також для стандартизації процесів створення та аналізу звітів. Водночас, з врахуванням умов правового режиму, в якому знаходиться наша країна у зв'язку з повномасштабним вторгненням рф, тенденція актуальності та необхідності застосування таких платформ посилюватиметься в міру подальшого розвитку інформаційних систем та їх інтеграції з технологіями ШІ [2, с. 52].

ШІ часто сприймають як символ прогресу, проте його правова ефективність викликає сумніви. Зокрема, Китай, Великобританія та США, активно використовують технології ШІ в системах прогнозування рецидивів та допомоги суддям у прийнятті рішень. Разом з цим, з такою технологією виникають питання про її об'єктивність, моменти порушення приватності та неупередженого судочинства. В Україні сфера використання ШІ тільки починає розвиватися, і важливо, щоб підхід

до його застосування був обґрунтованим та системним, з урахуванням міжнародних стандартів захисту прав людини [3].

Зокрема, в нашій державі вже впроваджуються нові можливі шляхи здійснення досудового розслідування, виявлення та попередження кримінальних правопорушень за допомогою ШІ, зокрема, це ідентифікація кіберзагроз, кібертероризму та кіберекстремізму, яка полягає у забезпеченні своєчасного виявлення та попередження атак на охоронювані об'єкти; програмні комплекси, що дозволяють автоматично розпізнавати обличчя, завдяки застосуванню технологій використання індексу по біометричних параметрах обличчя [4, с. 129]; автоматичне фіксування порушень правил дорожнього руху, за допомогою фото та відеофіксації, тощо.

На дорогах України використовується система відеоспостереження «Безпечне місто», що складається з мереж відеокамер, встановлених на різних локаціях, відеосигнал з яких у реальному часі надходить до моніторів відповідних підрозділів поліції. Вказана система запрограмована на розпізнавання державних номерів автомобілів, що занесені до поліцейської бази даних. Завдяки їй можна виявити транспортний засіб, який перебуває в розшуку, встановити власника автомобіля та з'ясувати, чи був він причетний до кримінальних або адміністративних правопорушень [2, с. 53].

Основні можливості програми «Безпечне місто» включають: цілодобовий моніторинг ситуації на вулицях та об'єктах міста у режимі реального часу; зберігання відео- та аудіоархівів; автоматичне сповіщення відповідних служб про надзвичайні ситуації з передачею візуальної інформації з камер спостереження; можливість відтворення подій на основі архівних відеоматеріалів; об'єднання відеоданих з інформацією інших автоматизованих систем міста [5, с. 128]. З наведеного вбачається, що впровадження системи «Безпечне місто» сприяє підвищенню ефективності, об'єктивності та швидкості досудового розслідування, а також попередженню кримінальних правопорушень та зміцненню гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів особи.

Проте основною проблемою впровадження технології «Безпечне місто» є відсутність узгодженої загальнодержавної концепції, яка б регламентувала розвиток таких систем. В Україні існують окремі структури – МВС, СБУ, ДСНС тощо, кожна з яких має власну вертикаль управління та не підпорядковується місцевій владі. Через це інтегрувати їх у єдиний міський ситуаційний центр досить складно. Зокрема, у США та європейських країнах така інтеграція відбувається простіше, оскільки там функціонують муніципальні служби – охорона порядку, пожежна служба, швидка допомога та інші, які ефективно налагоджують взаємний обмін інформацією [5, с. 129].

У контексті досліджуваної проблематики цікавим для вивчення також є алгоритм ШІ, що використовується в роботі органу пробації. Так, наказом Міністерства юстиції України № 2023/5 від 26.06.2018 [6] затверджено Порядок формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, що забезпечує перехід на електронну базу ведення справ засуджених та осіб, узятих під варту органами пробації (далі – реєстр). До вказаного реєстру під'єднано спеціальну систему «Касандра» як підсистему з елементами штучного інтелекту для обліку даних з оцінки ризиків скоєння повторного кримінального правопорушення обвинуваченим чи засудженим [7]. Так, винуватість та вид покарання за вчинене кримінальне правопорушення встановлюється судом з використанням досудової доповіді, яку готують працівники органу пробації, з визначенням ймовірності здійснення нових правопорушень цією особою. В процесі використання програми «Касандра» працівник, який готує таку доповідь, вносить необхідну інформацію, а система, аналізуючи ці дані, ставить оцінку ймовірності вчинення цією особою нового правопорушення. Крім того, досліджуваною програмою користуються працівники соціально-психологічної служби в процесі роботи із засудженими під час складання на них характеристик [8].

Разом з цим, дослідження особливостей використання можливостей програми «Касандра» свідчить про необхідність її доопрацювання, адже, по-перше, відсутня інформація про принципи та алгоритми роботи програми, що викликає сумніви щодо її прозорості та підзвітності; по-друге, ШІ працює на основі відомих даних, тому в певних ситуаціях його робота може бути некоректною, адже у разі відсутності інформації про особу щодо її притягнення до будь-якої відповідальності, система може помилково оцінити таку людину як безпечну для суспільства [9]; по-третє, використання ШІ може призвести до порушення прав людини, адже неправильні чи упереджені оцінки можуть вплинути на рішення суду [10].

З метою виявлення злочинних мереж, відстеження потенційних протиправних дії та передбачення вчинення кримінальних правопорушень використовується платформа «Palantir Gotham», що здатна на аналіз великої кількості даних, об'єднання інформації з різних джерел та пошук прихованих зв'язків між об'єктами розслідування [11]. До джерел, що обробляються Palantir, відносяться: бази розшукуваних осіб, відбитки пальців, ДНК-профілі, дані про фінансові транзакції, системи відеоспостереження та розпізнавання облич, дані мобільного зв'язку та геолокаційні відомості, відповідно до законодавчих обмежень, а також інформація з відкритих джерел, включно з соці-

альними мережами [12, с. 6, 7]. Разом з цим використання такої платформи, може привести до порушень в діяльності органів досудового розслідування принципів конфіденційності, а масштабний збір даних – до зловживань та незаконного використання приватної інформації [13].

Варто зазначити, що Україна використовує не тільки власні розробки з елементами ШІ у роботі органів досудового розслідування. Зокрема, під час повномасштабного вторгнення наша країна стала своєрідним полігоном для тестування не тільки національних, а й іноземних розробок. Так, з 2022 року розпочато співпрацю з американською компанією «Clearview AI», яка спеціалізується на технологіях ШІ для розпізнавання облич за зображеннями з соціальних мереж та інтернету. Ця співпраця суттєво прискорила процес доказування воєнних злочинів завдяки ідентифікації осіб як на територіях, що окуповані з 2014 року, так і після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року.

Технології «Clearview AI» використовуються для: ідентифікації дітей, яких було насильно вивезено з дитячих будинків на тимчасово окупованих територіях; виявлення російських диверсантів; допомоги у розвідувальних чи контррозвідувальних операціях, тощо. ШІ, створений компанією «Clearview AI», надає органам досудового розслідування інструмент для ефективного розслідування злочинів російських окупантів та ідентифікації винних осіб у найкоротші терміни [4]. Досліджувана платформа має одну з найбільших у світі баз зображень облич, що складає понад 30 мільярдів фото, отриманих із відкритих джерел, зокрема з медіа, фотосайтів, публічних профілів у соціальних мережах та інших вебресурсів [15].

Разом з цим, платформа «Clearview AI» також має робочі недоліки, а саме:

- вона збирає фотографії людей з соціальних мереж, однак багато фахівців вважають такий спосіб незаконним та таким, що порушує права користувачів;
- під час її використання завжди існує ризик неправильного розпізнавання обличчя;
- існуюча заборона на її використання в окремих країнах є негативним фактором імплементації такої системи [16];
- дані, отримані внаслідок використання даної програми, не можуть бути використані як докази у кримінальних провадженнях, оскільки не мають нормативного закріплення та не є процесуальним джерелом доказів.

Висновки. Отже, визначені нами проблемні питання, що виникають під час впровадження досліджуваних систем та платформ з технологіями ШІ в кримінальне провадження, супроводжується значними сучасними етичними викликами у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів особи, а також забезпечення приватності при зборі, перевірці чи обробці даних. На нашу думку, з метою недопущення вказаних порушень, необхідним є запровадження системи відповідних обмежень і захисних механізмів щодо гарантування прав всіх учасників кримінального провадження. Також необхідним є розроблення певного закріпленого порядку, зокрема, Правил використання ШІ в кримінальній юстиції, які визначатимуть стандарти застосування таких технологій та будуть спрямовані на недопущення неправомірного використання ШІ під час кримінального провадження. Крім того, загальною проблемою запровадження досліджених систем лишається неготовність працівників органів досудового розслідування до використання ШІ. Разом з цим, надмірне використання автоматизованих систем у кримінальному провадженні може призвести до зменшення ролі неупередженості, змагальності та об'єктивності, що є критично важливими у кримінальному процесі.

Використання ШІ у діяльності органів досудового розслідування, суду, пробації та ін. відкриває нові можливості для підвищення ефективності й оперативності їхньої роботи. Завдяки таким технологіям, як системи розпізнавання облич, аналітика відеоспостереження, прогнозування злочинності та автоматизована обробка великих обсягів даних, виявлення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень буде швидким, повним і неупередженим. В умовах воєнного стану, а також загроз гібридного характеру, ШІ є важливим інструментом і в питаннях національної безпеки – від ідентифікації диверсантів до збору доказів воєнних злочинів. При цьому впровадження таких технологій має супроводжуватися належним правовим регулюванням і дотриманням прав, свобод та законних інтересів людини, задля запобігання можливим обмеженням прав і дискримінації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Романенко К. Еволюція штучного інтелекту (ШІ): Визначні моменти в історії та застосування 2023. URL: https://cases. media/en/article/evolyuciya-shtuchnogo-intelektu-shi-viznachni-momenti-v-istoriyi-ta-zastosuvannya?srsltid =AfmBOopmceZPKNpngQpyLyUMH7eT7g4wfjoDILnD6y 0ZYWe6uH8pihbW.
2. Мамедова Е.А., Войтушенко І.О. Новий рубіж поліцейської діяльності. Засади використання штучного інтелекту Національної поліції України. Міжнародний досвід. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2024. Вип. 4 (8). С. 51–56.

3. Блізнюк В.В. Можливості використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право».* 2023. Вип. 36. С. 180–189. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-22 URL: https://periodicals.karazin. ua/law/article/view/22344/21375.
4. Черевко К. Штучний інтелект як інструмент протидії злочинності. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2023. Вип. 28 (1). С. 124–133. URL: https://doi.org/10.32631/vca.2023.1.10.
5. Пустовіт О.Б., Крилова І.І. Обґрунтування запровадження проектів «Безпечне місто» на державному рівні в Україні. *Інвестиції: практика та досвід.* 2023. № 11. С. 126–131.
6. Про затвердження Порядку формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту: наказ Міністерства юстиції України № 2023/5 від 26.06.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0762-18#Text.
7. У роботі органу пробації – «Касандра» Штучний інтелект. URL: https://ing-org.gov.ua/u-roboti-organu-probacii-kasandra-shtuchnij-intelekt.html.
8. Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими: наказ Міністерства Юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 .. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13#Text.
9. «Касандра»: Мін'юст створив штучний інтелект, який аналізуватиме злочинців. URL: https://nzl.theukrainians.org/kasandra-minyust.html.
10. *Войнов М.* Штучний інтелект та юридична сфера: чи зможуть технології замінити суддів? Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2024. URL:https://old.helsinki.org.ua/articles/shtuchnyy-intelekt-ta-iurydychna-sfera-chy-zmozhut-tekhnolohii-zaminyty-suddiv.
11. Офіційний веб-сайт Palantir Technologies. URL: https://www.palantir.com.
12. Winston A. Palantir has secretly been using New Orleans to test its predictive policing technology. 2018. С. 3–16. URL: https://www.theverge.com/2018/2/27/17054740/palantir-predictive-policing-tool-new-orleans-nopd.
13. Мальковський В.В. Використання штучного інтелекту під час досудового розслідування. Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама: зб. тез доп. ІІ міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 16 квіт. 2025 р.) / МВС України; Нац. поліція України; Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінолог. асоціація України. Вінниця : ХНУВС, 2025. С. 523–525.
14. Бойко Д., Городиський І. Штучний інтелект у сфері оборони: виклики регулювання. 2024. URL: https://dc.org.ua/news/shtuchnyy-intelekt-u-sferi-oborony-vyklyky-regulyuvannya.
15. CEO американської компанії Clearview AI, продукт якої ідентифікував окупантів та зрадників, продовжить співпрацю з МВС. 2023 URL:https://mvs.gov.ua/news/ceo-amerikanskoyi-kompaniyi-clearview-ai-produkt-iakoyi-identifikuvav-okupantiv-ta-zradnikiv-prodovzit-spivpraciu-z-mvs.
16. Anna Liudva, Tetiana Avdieieva How «clear» is the legality of Clearview AI in Ukraine? 2023 URL: https://dslua.org/publications/how-clear-is-the-legality-of-clearview-ai-in-ukraine.

УДК 343.1:343.3:004.056:004.77:004.93(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37

ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ДОКАЗИ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ

Погорецький М.А.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0936-0929

Погорецький М.А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти.

Стаття пропонує системно-інтегровану процесуально-правову модель використання цифрових технологій та доказів у провадженнях про злочини проти основ національної безпеки України. Показано, що дефіцит автономної дефініції «цифрових доказів» у КПК, нерозробленість процедур одержання, автентифікації та збереження, а також нестача сертифікованих інструментів і підготовлених кадрів спричиняють правову невизначеність та ризики недопустимості. На тлі міжнародних стандартів ЄСПЛ (зокрема *Benedik v. Slovenia, Uzun v. Germany*) та підходу Суду ЄС у справі *C-670/22 (EncroChat)* обґрунтовано: (1) уніфікований тест допустимості електронних доказів – «походження – відкриття – відтворюваність» – і його інструменталізацію у вигляді спеціалізованрнр довідково-методичного посібника для суддів (довідника – *benchbook*); (2) процедуру цифрової криміналістики відкритих джерел (OSINT-forensics**)** із вимогами до фіксації, *ланцюга збереження доказів* та *журналу аудиту (audit trail)*; (3) алгоритм судової перевірки координат (подвійна проєкція; крос-валідація з телеком-логами/офіційними довідками; журнал доступу) для верифікації геоданих і картографічних матеріалів. Запропоновано нормативне закріплення мінімальних стандартів процесуального обігу цифрових доказів у КПК (у т.ч. правила огляду вебресурсів і роботи з даними хмарних сервісів/мобільних застосунків), підзаконні міжвідомчі інструкції цифрової криміналістики та інституційні механізми (акредитовані лабораторії, реєстр валідованих методик). Доведено, що системна імплементація цих рішень підвищує доказову надійність цифрових матеріалів, забезпечує сумісність із принципом «внутрішньої еквівалентності» в транскордонному обігу електронних доказів і зміцнює гарантії справедливого судового розгляду.

Ключові слова: цифрові докази; цифрова криміналістика відкритих джерел (OSINT-forensics); допустимість; відтворюваність; *chain of custody*; *audit trail*; суддівський довідник (*benchbook*); геодані; картографічні сервіси (Google Maps); верифікація координат; глибокі підробки (*deepfake*); ЄСПЛ; Суд ЄС; C-670/22 (EncroChat); Benedik v. Slovenia; Uzun v. Germany; внутрішня еквівалентність; національна безпека; Верховний Суд України; Протокол Берклі.

Pohoretskyi M.A. Digital technologies and evidence in the investigation of crimes against the fundamentals of national security of Ukraine: procedural problems and european standards.

The article advances a system-integrated procedural and legal model for the use of digital technologies and evidence in criminal proceedings concerning offences against the foundations of Ukraine's national security. It shows that the lack of an autonomous definition of "digital evidence" in the Criminal Procedure Code (CPC), the underdevelopment of procedures for collection, authentication and preservation, as well as shortages of certified tools and trained personnel, generate legal uncertainty and risks of inadmissibility. Against the backdrop of international standards of the ECtHR (notably Benedik v. Slovenia, Uzun v. Germany) and the CJEU's approach in Case C-670/22 (EncroChat), the article substantiates: (1) a unified admissibility test for electronic evidence–"provenance – disclosure – reproducibility"–and its operationalisation through a judicial benchbook with model reasoning; (2) a procedure for open-source digital forensics (OSINT-forensics) with requirements for capture, chain of custody, and audit trail; (3) an algorithm for judicial verification of coordinates (double projection; cross-validation with telecom logs/official statements; access logging) to verify geodata and cartographic materials. It proposes statutory incorporation of minimum standards for the procedural circulation of digital evidence in the CPC (including rules for inspecting web resources and handling data from cloud services/mobile apps), sub-statutory interagency digital-forensics instructions, and institutional mechanisms (accredited laboratories; a register of validated methods). It is

demonstrated that systemic implementation of these measures enhances the probative reliability of digital materials, ensures compatibility with the "internal equivalence" principle in the cross-border circulation of electronic evidence, and strengthens guarantees of a fair trial.

Key words: digital evidence; open-source digital forensics (OSINT-forensics); admissibility; reproducibility; chain of custody; audit trail; judicial benchbook; geodata; cartographic services (Google Maps); coordinate verification; deepfakes; ECtHR; CJEU; C-670/22 (EncroChat); Benedik v. Slovenia; Uzun v. Germany; internal equivalence; national security; Supreme Court of Ukraine; Berkeley Protocol.

Постановка проблеми. Злочини проти основ національної безпеки України відзначаються особливою суспільною небезпечністю, оскільки вони спрямовані на підрив конституційного ладу, суверенітету та територіальної цілісності держави. В умовах гібридної війни та високої цифровізації суспільних процесів ці злочини дедалі частіше супроводжуються використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Це призводить до того, що саме цифрові сліди стають ключовими носіями доказової інформації. Водночас українське кримінальне процесуальне право поки що не забезпечує належної регламентації їх статусу, а правозастосовна практика залишається непослідовною.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю вирішення двоєдиного завдання: по-перше, підвищення ефективності розслідування злочинів проти основ національної безпеки шляхом широкого й обґрунтованого застосування цифрових технологій; по-друге, гарантування захисту прав людини при втручанні держави у сферу приватності, комунікацій та персональних даних. Відсутність чітких норм щодо допустимості, належності та автентичності цифрових доказів створює ризик їх відхилення судами та водночас загрозу зловживань при їх збиранні.

Проблема полягає у дисбалансі між швидкістю реагування на загрози національній безпеці та потребою забезпечення належного судового контролю і процесуальних гарантій. Європейські стандарти, сформульовані у практиці ЄСПЛ (*Roman Zakharov v. Russia*, *Big Brother Watch v. the UK*, *Bykov v. Russia та ін.*) та Суду ЄС (справа *C-670/22, EncroChat*), визначають критерії пропорційності, прозорості й сумісності доказів у транскордонному вимірі. Досягнення цих стандартів для України є не лише правовим викликом, а й стратегічною необхідністю у процесі євроінтеграції та реформування кримінальної юстиції.

Таким чином, постановка проблеми полягає у пошуку оптимальної моделі регламентації цифрових доказів у кримінальному процесі України, яка б одночасно забезпечувала ефективність переслідування злочинів проти основ національної безпеки та дотримання фундаментальних прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання застосування цифрових технологій та електронних доказів у кримінальному провадженні щодо злочинів проти основ національної безпеки України послідовно перебували у фокусі вітчизняної доктрини, де їх розглядали крізь призму верховенства права, гарантій приватності й таємниці комунікацій, інституційного балансу процесуальних повноважень сторін та функціональної ролі слідчого судді в досудовому провадженні, а також критеріїв допустимості, належності, достовірності й збереження «ланцюга володіння» цифровими слідами. Значний внесок у розвиток цієї проблематики зробили: О.Ф. Бантишев, О.В. Бех, В.С. Бондар, І.В. Гловюк, О.М. Дуфенюк, І.В. Гора, О.В. Капліна, В.В. Малюк, О.П. Метелев, Ю.М. Одажиу, В.Ю. Парфьонов, М.М. Погорецький, В.І. Присяжний, О. Пчеліна, Т. Фоміна, О.Ю. Татаров, Г.К. Тетерятник, С.С. Чернявський, А.М. Черняк, Д.Б. Сергєєва, О.С. Старенький, О.М. Стрільців, М.С. Цуцкіридзе та ін.

Зокрема, В.С. Бондар та В.Ю. Парфьонов висвітлили особливості впровадження новітніх технологій у документуванні та розслідуванні окремих категорій злочинів, акцентуючи на проблемі їх допустимості та доказової сили [1]. О.М. Дуфенюк дослідив виклики та інноваційні стандарти розслідування, пов'язані з цифровими слідами, у контексті міжнародних зобов'язань України [2]. О.Ф. Бантишев, І.В. Гора, В.В. Малюк, А.М. Черняк та ін. у колективному посібнику систематизували підходи до кваліфікації та розслідування злочинів проти основ нацбезпеки, наголошуючи на процесуальній інтеграції цифрових джерел доказів у досудовому провадженні [3]. О.П. Метелев дослідив проблемні аспекти фіксації відомостей із транспортних телекомунікаційних мереж і окреслив вимоги до їх процесуальної легітимації та автентичності [4]. О. Пчеліна, Т. Фоміна розкрили специфіку огляду місця події з урахуванням виявлення та збереження електронних слідів, релевантних для посягань на основи нацбезпеки [5]. Г.К, Тетерятник, О.В. Бех, та Ю.М. Одажиу поєднали теоретичні та прикладні підходи до доказування, акцентуючи на процесуальних гарантіях при використанні цифрових технологій [6].

Значний внесок у розробку проблем цифрових технологій та електронних доказів у кримінальному провадженні зробили зарубіжні вчені: Кетрін Робертс (Catherine Roberts), Деніел Сенг (Daniel Seng), Іоганн Кейсі (Eoghan Casey), Єрун Й. Оерлеманс (Jeroen J. Oerlemans), Джонатан Клаф (Jonathan Clough), Орін С. Керр (Orin S. Kerr), Радіна Стойкова (Radina Stoykova), Стівен Манн (Stephen Mann), Стівен Мейсон (Stephen Mason), Сюзан В. Бреннер (Susan W. Brenner), Том ван Тоор (Tom van Toor) та ін. Так, Іоганн Кейсі (Eoghan Casey) запропонував криміналістичну рамку для роботи з цифровими

доказами (ідентифікація, фіксація, збереження, аналіз), підкресливши критичність автентичності та «chain of custody» у кримінальному процесі [8]. Стівен Мейсон (Stephen Mason) та Деніел Сенг (Daniel Seng) систематизували стандарти електронних доказів і електронних підписів, акцентуючи на доказовій силі цифрових записів і вимогах до їхнього представлення в суді [9]. Єрун Й. Оерлеманс (Jeroen J. Oerlemans) та Том ван Тоор (Tom van Toor) на матеріалі EncroChat показали архітектуру «data-driven investigations» та процесуальні фільтри відбору/мінімізації даних у транскордонних справах [10]; у правознавчому аналізі ці ж автори довели значення тесту внутрішньої еквівалентності й правозахисних гарантій для допустимості перехоплених комунікацій [11]. Радіна Стойкова (Radina Stoykova) дослідила межі феномену «хакера з ордером» і справедливого судового розгляду, окресливши процесуальні ризики масового збору комунікацій і критерії їхнього судового контролю [12].

Поряд із зарубіжними та вітчизняними підходами окремі аспекти проблеми застосування цифрових технологій та електронних доказів у кримінальному провадженні розроблялися й в авторських працях, які, спираючись на власну концепцію доказів та доказування, стали методологічною основою для подальшого аналізу зазначеної проблематики у контексті злочинів проти основ національної безпеки України [13–23].

Проведений огляд наукових напрацювань показує, що питання цифрових технологій та електронних доказів у кримінальному процесі вже дістали значний розвиток як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі. Українські дослідники переважно зосереджуються на прикладних аспектах документування та розслідування злочинів, підкреслюючи потребу нормативного закріплення процесуального статусу цифрових доказів. Зарубіжні вчені пропонують універсальні моделі автентифікації, оцінки й збереження електронної інформації, які потенційно можуть бути адаптовані до українських реалій. Водночас жодне з досліджень не дає комплексної відповіді на ключове питання – як забезпечити баланс між ефективністю розслідування злочинів проти основ національної безпеки та гарантіями прав людини в умовах застосування новітніх цифрових технологій. Саме ця наукова лакуна визначає актуальність подальшого дослідження.

Метою цієї статті є комплексне дослідження процесуальних проблем використання цифрових технологій та електронних доказів у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України з урахуванням практики Верховного Суду, ЄСПЛ та Суду ЄС, а також вироблення пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства з метою одночасного підвищення ефективності розслідування й забезпечення належних гарантій прав людини.

Методологічно стаття спирається на доктринальний та порівняльно-правовий аналіз, аналітико-правовий огляд судової релевантної практики ЄСПЛ і Суду ЄС (із точними посиланнями на ключові §§ рішень) та емпіричне узагальнення правових позицій Верховного Суду України на основі аналізу конкретних справ [42; 44–45; 49–51; 55–56]. Джерельна база охоплює міжнародні договори (Конвенція про кіберзлочинність і Другий додатковий протокол) [24; 25], акти права ЄС (Директива 2014/41/ЄС) [26], прецеденти ЄСПЛ і СЄС (*зокрема Benedik v. Slovenia, Uzun v. Germany, Roman Zakharov v. Russia, Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*) [29–33; 36–37], а також перевірені приклади національної практики. Для підвищення відтворюваності висновків використано перехресну верифікацію: зіставлення доктрини, судової практики та запропонованих процесуальних алгоритмів (цифрова криміналістика відкритих джерел (OSINT-forensics); валідація координат). Обмеження дослідження полягають у фокусі на доступних рішеннях і відкритих матеріалах без залучення закритої частини проваджень.

Виклад основного матеріалу. Злочини проти основ національної безпеки України утворюють особливий розділ кримінально-правових заборон, закріплений у статтях 109–114-2 Кримінального кодексу України, безпосереднім об'єктом яких є конституційний лад, державний суверенітет, територіальна цілісність, обороноздатність і функціонування органів публічної влади. Вони характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю, оскільки спрямовані на підрив основ існування держави та підрив довіри до її інституцій.

Класичні форми таких злочинів – державна зрада, шпигунство, колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору – в умовах сучасних гібридних загроз отримали якісно новий вимір. Сьогодні вони дедалі частіше реалізуються у поєднанні з кібернетичними та інформаційними атаками, які проявляються у здійсненні кіберактивності проти критичної інфраструктури, несанкціонованому втручанні в інформаційні ресурси, розповсюдженні дезінформації та психологічному впливі на суспільну свідомість. У такий спосіб відбувається інтеграція традиційних складів злочинів із цифровими технологіями, що зумовлює виникнення нового рівня складності їх документування та доказування.

Особливістю зазначених правопорушень є їх високий рівень латентності та специфіка доказової бази. Якщо у минулому визначальними були агентурні відомості, матеріальні носії чи особисті свідчення, то нині ключовими стають цифрові сліди: електронна переписка, дані операторів мобільного зв'язку, записи камер відеоспостереження, геолокаційні треки, транзакції у блокчейні. Саме ці дже-

рела фактичних даних визначають успішність доведення вини, але водночас породжують складні процесуальні питання щодо їх автентичності, збереження та допустимості.

У цьому контексті доцільно системно окреслити коло обставин, що підлягають доказуванню з опорою на відкриті цифрові джерела (OSINT) у кримінальних провадженнях про посягання на основи національної безпеки. По-перше, йдеться про головний предмет доказування за ст. 91 КПК України: подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб), винуватість особи, форму вини, мотив і мету. Судова практика підтверджує, що саме відкриті електронні матеріали – аудіоповідомлення з месенджерів, скриншоти комунікаційних каналів, геопозначки на цифрових картах, відеофіксація – можуть відігравати провідну роль у доведенні об'єктивної та суб'єктивної сторін складу. Зокрема, у справах за ч. 2 ст. 111 КК такі дані дозволяють одночасно встановити механізм комунікації з представниками держави-агресора (голосові повідомлення, кореляції за IMEI/IP) та просторову прив'язку переданих координат до реальних місць дислокації підрозділів, що підтверджено використанням у доказуванні аудіофайлів, добровільно наданих або вилучених із мобільних пристроїв, їхніх стенограм, а також картографічних матеріалів з позначеними геокоординатами за умови належної процесуальної фіксації та технічної верифікації цілісності (відсутності монтажу) [42]. До цього блоку належать також «візуальні» електронні свідчення участі в діяльності окупаційних адміністративних утворень (самопроголошених органів): фото- і відеозаписи публічних виступів, цифрові копії розпорядчих документів, відомості з офіційних вебресурсів таких утворень, які безпосередньо підтверджують факт обіймання посади (у значенні ч. 7 ст. 111-1 КК) та дозволяють ідентифікувати здійснення організаційно-розпорядчих функцій. [44].

По-друге, відкриті цифрові джерела мають самостійне доказове значення у межах локального предмета доказування – під час вирішення окремих процесуальних питань поза межами вирішення справи по суті. Йдеться, зокрема, про обґрунтування ризиків за ст. 170, 177 КПК (факти переховування, спроби впливу чи знищення електронних слідів, засвідчені публічною цифровою активністю), про встановлення підстав для застосування спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження (сталі індикатори перебування підозрюваного на тимчасово окупованій території або на території держави-агресора), а також про верифікацію належного повідомлення особи (публікації повісток і процесуальних повідомлень на офіційних державних порталах з додатковими відкритими ознаками обізнаності). Практика засвідчує, що огляди офіційних вебресурсів і публічних інтернет-матеріалів можуть логічно та процесуально коректно підкріплювати висновок про тривале перебування особи поза підконтрольною територією та її процесуальну доступність для інститутів заочного кримінального провадження (in absentia) [44].

По-третє, OSINT слугує для доказування допоміжних фактів – локалізації осіб, речей і документів; спростування чи підтвердження альтернативних версій; підготовки до слідчих (розшукових) дій; оперативного виявлення релевантних джерел. Особливе значення тут мають геопросторові дані (Google Maps, супутникові знімки, геомітки в метаданих), які національні суди визнають прийнятними за умови належної процесуальної фіксації: складання протоколу огляду з додатками (скриншоти або відеозапис екрану), фіксації URL і часу доступу, збереження оригінальних файлів та їхніх контрольних сум. Така практика вже сформульована у рішеннях, де суди акцентували на способі отримання та документування електронних картографічних матеріалів як на ключовому чиннику їх допустимості [45].

З огляду на зазначене вважаємо необхідним послідовно процесуалізувати OSINT-джерела як інструмент кримінального доказування, який системно інтегрує дані з мобільних пристроїв (аудіо, листування, метадані), картографічні сервіси (геомітки, маршрути), відеоконтент з відкритих платформ та відомості з офіційних вебресурсів. Це зумовлено тим, що у провадженнях із формальним складом (наприклад, ч. 2 ст. 111 КК) зміст і спосіб комунікації (голосові повідомлення, передані координати, послідовність цифрових подій) часто є самодостатніми для встановлення об'єктивної сторони; натомість у провадженнях із «змішаною» структурою (зокрема, ч. 7 ст. 111-1 КК та ст. 438 КК) відкриті джерела забезпечують доказування контекстуальних елементів – статусу, функцій, наявності міжнародного збройного конфлікту та просторово-часової «прив'язки» діяння [42; 44; 45]. Такий підхід є сумісним із конституційним імперативом недопустимості доказів, одержаних незаконним шляхом (ч. 3 ст. 62 Конституції України) [34], а також із критеріями належності та допустимості, які Верховний Суд послідовно конкретизує щодо аудіо- та картографічних матеріалів, скриншотів і відеозаписів за умови їх отримання і документування відповідно до вимог КПК [42; 44; 45].

Міжнародні стандарти послідовно формулюють критерії правомірного використання цифрових доказів. Європейський суд з прав людини у рішеннях *Benedik v. Slovenia* [29], *Uzun v. Germany* [30], *Big Brother Watch and Others v. UK* [31], *Bykov v. Russia* [32], *Roman Zakharov v. Russia* [36], наголосив на тому, що збирання та використання інформації з приватної сфери особи можливе лише за умови законності, необхідності та пропорційності втручання.

У розвиток наведеної тези слід звернути особливу увагу на два рішення, які чітко артикулюють стандарти правомірного використання цифрових доказів. У справі *Benedik v. Slovenia* ЄСПЛ визнав, що деанонімізація користувача за динамічною IP-адресою становить втручання у приватне життя і можлива лише за наявності якісної правової підстави та ефективних процесуальних запобіжників: закон має бути доступним і передбачуваним щодо умов отримання ідентифікаційних даних; національні норми мають прямо регулювати зв'язок IP-адреси з конкретною особою; як правило, потрібен судовий дозвіл. Відсутність достатньої ясності закону та гарантій від свавілля призвела до висновку про порушення статті 8 (див. орієнтири Суду щодо «якості закону» і вимоги судового контролю: §§ 116–120, 127, 133–134) [29].

У справі *Uzun v. Germany* (GPS-стеження) Суд системно нагадав триєдиний тест: втручання має бути відповідно до закону (*«in accordance with the law»)*, тобто спиратися на зрозумілу і передбачувану норму та супроводжуватися *достатніми і ефективними гарантіями від зловживань* (визначеність підстав, межі за обсягом/тривалістю, компетентні органи дозволу й контролю, наявність дієвого засобу юридичного захисту), а також бути *необхідним і пропорційним* легітимній меті. Застосовуючи ці критерії, Суд визнав, що в тих фактичних обставинах GPS-стеження відповідало вимогам ст. 8 § 2: воно було часово обмеженим, стосувалося тяжких злочинів і менш інвазивні заходи виявилися неефективними (§§ 60–63, 94–95, висновок про пропорційність та «необхідність у демократичному суспільстві» – §§ 75–81, особливо § 81) [30].

З огляду на наведені стандарти, українська модель роботи з цифровими доказами має бути синхронізована щонайменше у трьох площинах. По-перше, *якість закону*: спеціальні норми повинні прямо регулювати деанонімізацію мережевих ідентифікаторів (динамічні IP, IMSI/IMEI тощо) з вимогою *ex ante судового контролю*, чіткими порогами підозри та вузько цільовою метою. По-друге, *процедурні запобіжники*: фіксований *chain of custody* (хеш-ідентифікація, журнал дій, відтворюваність методики), межі за тривалістю/масштабом збору, правило «найменш інвазивного засобу», пост-фактум повідомлення особи, коли ризики минають, і реальний засіб оскарження. По-третє, *судова оцінка*: суд має перевіряти не лише зміст цифрових даних, а *якість методики* їх отримання та збереження, відсікаючи результати, здобуті поза вимогами законності, необхідності й пропорційності. Запропоноване інституційно-процедурне налаштування забезпечує відповідність національної практики підходам, сформульованим ЄСПЛ у справах *Benedik v. Slovenia* [29] та *Uzun v. Germany* [30], і водночас узгоджується з уже наведеною у Вашому тексті прецедентною лінією *Roman Zakharov v. Russia* [36], *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom* [31] та *Bykov v. Russia* [32].

У транскордонному вимірі ці підходи корелюють із практикою Суду ЄС у справі *C-670/22, M.N. (EncroChat),* який закріпив концепт «*внутрішньої еквівалентності*»: цифрові дані, отримані за кордоном, визнаються допустимими лише за умови дотримання стандартів, еквівалентних національним [37].

На рівні національної правозастосовчої практики наведені орієнтири підтримуються підходами Верховного Суду України, який у низці рішень [42; 44–45; 49–51; 55–56] формує уніфіковані критерії оцінки електронних доказів (перевірюваність методики збирання, безперервність ланцюга збереження, релевантність і достовірність), що має бути інституційно закріплено шляхом кодифікації зазначених вимог у КПК України.

Щоб таке інституційне закріплення було змістовним і передбачуваним, насамперед слід окреслити місце цифрових доказів у національній моделі доказування. У сучасному кримінальному процесі цифрові докази посідають особливе місце як новітня форма відображення фактичних даних. Відповідно до положень КПК України, доказами є будь-які фактичні дані, отримані у порядку, визначеному законом, на підставі яких встановлюються обставини, що мають значення для кримінального провадження. Водночас вітчизняне законодавство не містить спеціальної дефініції цифрових доказів, що породжує дисбаланс між швидкістю технологічних змін та ефективністю правового регулювання.

Конкретизуючи предмет регулювання, цифрові докази охоплюють електронні дані, зафіксовані, передані чи збережені в інформаційно-комунікаційних системах: метадані, електронну переписку, дані мобільних операторів, записи камер відеоспостереження, GPS-треки, інформацію про транзакції у блокчейні. Їх характерною рисою є можливість оперативного копіювання, обробки та поширення, що водночас створює переваги (швидкість отримання, багатофакторність аналізу) і ризики (фальсифікація, модифікація, втрата автентичності), які й обумовлюють потребу в чітких нормативних визначеннях та процесуальних гарантіях.

У підсумку, правова природа злочинів проти основ національної безпеки України нині поєднує класичні форми підривної діяльності з цифровими проявами гібридної агресії. Це вимагає від законодавця й правозастосувача в сфері кримінального процесу переосмислення підходів до доказування, формування нових гарантій автентичності та процесуальної надійності цифрових слідів, а також запозичення європейських стандартів у сфері доказового права – у логічному продовженні вже окреслених Верховним Судом критеріїв і їх майбутнього нормативного закріплення в КПК України.

У цьому контексті ключовим є дотримання вимог автентичності та допустимості. Європейський суд з прав людини у рішеннях *Bykov v. Russia* [32] та *Khan v. UK* [33] наголосив, що спосіб отримання електронних даних має не менше значення, ніж їхній зміст: саме процесуальні гарантії убезпечують від маніпуляцій і довільного втручання держави. Суд послідовно вимагає оцінювати, чи було втручання *відповідно до закону*, чи воно було *необхідним і пропорційним*, і чи не підриває використання таких даних загальної справедливості провадження; за відсутності належних гарантій та вирішального характеру таких відомостей для обвинувачення вони мають бути вилучені з доказової бази як недопустимі [32; 33].

Важливу роль у формуванні європейських стандартів відіграє Директива 2014/41/ЄС про Європейський наказ про розслідування [26], яка визначає правила транскордонного доступу до цифрових даних. Своєю чергою, Будапештська конвенція про кіберзлочинність 2001 року та Другий додатковий протокол 2022 року [24; 25] заклали міжнародні стандарти криміналізації кібердіянь і механізми належного обміну електронними доказами між державами. Для України, що протидіє збройній агресії, ці акти є дороговказом для побудови внутрішнього процесуального режиму цифрових доказів, сумісного з європейськими підходами, і для подальшого *нормативного закріплення* вироблених критеріїв у КПК України.

У науковому дискурсі дедалі більше уваги приділяється технологічним аспектам доказування. Наприклад, Європейське агентство з кібербезпеки (ENISA) у своїй доповіді 2023 року підкреслило ризики застосування штучного інтелекту та машинного навчання, які можуть призвести як до підвищення ефективності розслідування, так і до появи нових форм маніпуляцій доказами [27]. Стандарти Національного інституту стандартів і технологій США (National Institute of Standards and Technology – NIST) [28] акцентують на необхідності інтеграції криміналістичних методів у систему реагування на інциденти, включно з документуванням ланцюга збереження («*chain of custody*») для забезпечення доказової надійності.

Отже, цифрові докази слід розглядати як самостійну процесуальну категорію, що потребує законодавчого визначення й уніфікації. Вони поєднують у собі нові можливості для кримінальної юстиції та значні ризики для прав людини, що зумовлює необхідність удосконалення національного законодавства шляхом гармонізації з європейськими та міжнародними стандартами.

Однією з найскладніших проблем кримінального провадження із застосуванням цифрових технологій є гарантування автентичності електронних даних та збереження безперервного «ланцюга збереження доказів» (chain of custody). На відміну від класичних речових доказів, цифрові дані є надзвичайно вразливими до модифікації, копіювання чи знищення. Будь-яке втручання – навіть технічне з боку операційної системи чи автоматичного оновлення програмного забезпечення – може змінити часові мітки чи структуру файлу, що ставить під сумнів його достовірність і процесуальну придатність.

Європейський суд з прав людини у справі *Bykov v. Russia* [32] наголосив, що відсутність належно задокументованого ланцюга передачі аудіозаписів позбавила їх доказової сили, оскільки суд не мав можливості перевірити умови їхнього отримання та збереження. У рішенні *Roman Zakharov v. Russia* [36] Суд звернув увагу на ризик свавільного доступу до телекомунікаційних даних без належних гарантій контролю, що робить такі дані непридатними для використання у кримінальному процесі. Аналогічна логіка простежується у справі *Big Brother Watch and Others v. UK* [31], де Суд прямо вказав на необхідність незалежного контролю та чітких процедур збереження електронних даних, аби уникнути їхньої недостовірності.

Міжнародні стандарти, зокрема Рекомендації NIST [28], визначають обов'язкові елементи ланцюга збереження: фіксацію початкової хеш-суми даних, ведення журналу доступу, ідентифікацію кожної особи, яка мала доступ до носія, та використання сертифікованого програмного забезпечення для копіювання й аналізу. Ці вимоги повністю узгоджуються з положеннями Другого додаткового протоколу до Будапештської конвенції [25], який акцентує на прозорості транскордонного обігу електронних доказів та їх автентифікації.

У контексті кіберзагроз і гібридної війни для України питання автентичності цифрових доказів набуває особливого значення. Недостатня процесуальна фіксація чи порушення ланцюга зберігання (володіння) «*chain of custody*» може призвести до втрати ключових матеріалів у справах про державну зраду чи шпигунство, що не лише ускладнює доведення вини, а й створює ризик уникнення кримінальної відповідальності осіб, які посягають на основи національної безпеки.

Отже, проблема автентичності цифрових доказів та безперервності їх «ланцюга володіння» є одним із центральних викликів сучасного кримінального процесу. Її вирішення потребує поєднання законодавчого закріплення спеціальних процедур, впровадження національного стандарту цифрової криміналістики та гармонізації з європейськими вимогами щодо прозорості та надійності доказування.

У межах запропонованої моделі національного стандарту «*chain of custod*y» доцільно виокремити спеціальний ризик-профіль для відкритих цифрових джерел (OSINT), оскільки їхня доказова сила без-

посередньо залежить від відтворюваності кроків доступу та збереження, підтвердження первинності публікації і контролю за незмінністю вмісту. По-перше, *первинність публікації* має фіксуватися у самому протоколі (ідентифікація платформи, акаунта/каналу, первісного посту/відео, наявних ідентифікаторів, часу першого виявлення), із докладною прив'язкою *дата-часу доступу/завантаження* у форматі UTC та вказівкою використовуваного середовища (браузер/агент, мережеві налаштування). По-друге, кожен елемент доступу повинен супроводжуватися фіксацією *URL/URI* (включно з параметрами запиту), контрольним знімком екрану/відеозахопленням процесу доступу, а також збереженням вихідних файлів *у форматі, що не змінює метадані* (оригінальні контейнерні формати або «forensic-friendly» образи), із *контрольними сумами (хеш-значеннями)*, обчисленими на момент первинного захоплення і перевіреними під час кожного наступного відтворення. По-третє, має вестися *журнал аудиту* (*audit trail*) до електронних копій і носіїв, де вказуються особа, дата-час, мета та обсяг операції, а також застосовані програмні засоби і їх версії, що забезпечує простежуваність і незалежну верифікацію. По-четверте, забезпечується *дублювання копій у захищених репозиторіях* (географічно та організаційно рознесені сховища/сейфи даних) із контрольованим доступом та політикою незмінності (WORM-режим, цифрові відбитки, кваліфікований час).

Окремого врегулювання потребує уніфікована процедура «OSINT-forensics», яка деталізує процесуальні та технічні кроки збору, збереження і документування відкритих цифрових матеріалів як різновиду електронних документів. У складових цієї процедури доцільно: (1) встановити обов'язкові елементи протоколу огляду відкритих вебресурсів (ідентифікація джерела; URL/URI; дата-час у UTC; опис середовища доступу й версій ПЗ/плагінів; спосіб фіксації; хешування; долучення «службової картки» з технічними атрибутами та даними про ланцюг збереження доказів); (2) передбачити спеціальні правила роботи з картографічними сервісами (Google Maps тощо), у межах яких судова перевірка координат має здійснюватися за таким алгоритмом: а) первинна фіксація – експорт «сирих» точок у WGS84 (EPSG:4326) із зазначенням масштабу/zoom, джерела тайлів/знімків, часу отримання (UTC), параметрів пристрою/браузера та негайним хешуванням файлів; б) подвійна проєкція – пряме й зворотне перетворення координат між EPSG:4326 та щонайменше однією альтернативною проєкцією (напр., EPSG:3857 Web Mercator і/або відповідною національною/UTM-зоною), з автоматичним обчисленням відхилення в метрах і фіксацією параметрів трансформації; в) встановлення допустимої похибки – визначення порогу розбіжності з урахуванням природи джерела (для GNSS без диференціації типовий діапазон кількох метрів; для базових телеком-ідентифікаторів – десятки/сотні метрів; значення конкретизуються у звіті методики); г) крос-валідація з телеком-даними – зіставлення координат із офіційними довідками/логами оператора (CDR; Cell-ID/eNodeB/gNodeB; LAC/TAC; сектор, азимут і кут розкриття антени; показники на кшталт *Timing Advance*/RTT), за можливості – з *EXIF*-метаданими, журналами Wi-Fi (BSSID/MAC, RSSI), Bluetooth-маяками, записами відеоспостереження та (за потреби) супутниковими зображеннями; **ґ)** дублювання джерел – збереження тайлів/знімків у декількох масштабах/датах, із фіксацією контроль-точок (*ground control points*) для візуальної верифікації; **д)** повний журнал аудиту (доступу) – хто/коли/звідки (IP/ідентифікатор робочого місця) здійснював перегляд/експорт/обробку; версійність файлів; цифрові підписи/мітки часу; е) підсумковий звіт – опис відтворюваної методики, інструментів і параметрів перетворення, обґрунтування встановленої похибки, таблиця крос-звірок і висновок про відповідність координат; (3) регламентувати допустимі способи збереження з мережевих платформ (API-вивантаження, *forensic capture*) з мінімізацією втручання у структуру файлів і з дотриманням вимог до метаданих; (4) уніфікувати вимоги до репродукції доказу в суді (публічне відтворення; перевірка хеш-значень; надання суду й стороні захисту покрокових інструкцій та пакета даних для незалежного повторення експерименту, включно з файлами проєкцій/параметрами трансформації та витягами з *журналу аудиту*).

Запропонований ризик-орієнтований підхід до OSINT інтегрується з пропозиціями щодо національного стандарту *«chain of custody»,* забезпечуючи сумісність процесуальних (протоколювання, відкриття, доступ для контрперевірки) і техніко-криміналістичних (хешування, журнали доступу, захищені сховища, відтворюваність) вимог. Така інтеграція, по-перше, *знижує ентропію джерел* (розмаїття платформ і форматів) до стандартизованих кроків, придатних для незалежної верифікації; по-друге, *переносить акцент оцінювання допустимості* з формального носія на доведену цілісність, походження і можливість репродукції; по-третє, *узгоджує національну практику* з європейськими орієнтирами щодо прозорості і процесуальної справедливості у сфері електронних доказів. У підсумку OSINT, оформлений за єдиною процедурою «OSINT-forensics», стає не «сірим» інструментом оперативного реагування, а повноцінним компонентом доказування з прогнозованою доказовою силою у справах про посягання на основи національної безпеки.

Судовий контроль є ключовим інструментом забезпечення справедливості та законності під час збирання і використання цифрових доказів у кримінальному провадженні щодо злочинів проти основ національної безпеки. На відміну від класичних слідів злочину, цифрова інформація потребує не лише

технічної верифікації, а й ретельного процесуального оцінювання. Слідчий суддя, надаючи дозвіл на доступ до даних або оцінюючи їхню допустимість у судовому розгляді, фактично виступає гарантом дотримання конституційних прав людини на приватність, таємницю комунікацій та захист персональних даних.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що саме незалежний судовий контроль є необхідною умовою правомірного втручання у сферу цифрових комунікацій. Так, у справі *Roman Zakharov v. Russia* [36] Суд підкреслив, що загальні повноваження спецслужб щодо прослуховування без належних процесуальних гарантій створюють серйозну загрозу для верховенства права. У рішенні *Big Brother Watch and Others v. UK* [31] Суд встановив, що масове перехоплення даних можливе лише за умови наявності ефективних механізмів судового контролю і прозорості процедур. У справі *Barbulescu v. Romania* [30] зроблено акцент на необхідності належної мотивації судових рішень, що обмежують право на приватність у сфері цифрової комунікації.

У цій площині, спираючись на наведені конвенційні орієнтири, доцільно підкреслити дві практичні площини судового контролю, тісно пов'язані з особливостями проваджень щодо злочинів проти основ національної безпеки. По-перше, у процедурах спеціального досудового розслідування та спеціального заочного судового провадження відкриті цифрові джерела інформації (OSINT) виконують не лише допоміжну, а й самостійну доказову функцію для встановлення факту переховування підозрюваного/обвинуваченого на тимчасово окупованій території України чи на території держави-агресора. За умови належної процесуальної фіксації (протокол огляду вебресурсу з позначенням URL/URI, дати й часу доступу за UTC, технічних параметрів відтворення та збереження контрольних хеш-сум) цифрові сліди (геомітки, сталі цифрові індикатори місцеперебування, публічні профілі та їх активність) можуть утворювати достатню основу для висновку про реальну недоступність особи для очного провадження та легітимувати застосування інститутів заочного провадження. По-друге, у площині належного повідомлення особи про виклики і процесуальні рішення формальне опублікування повісток у загальнодержавних ЗМІ та на офіційних вебресурсах повинно доповнюватися додатковими відкритими підтвердженнями фактичної обізнаності адресата (зокрема, відбитками перегляду, кореляціями цифрової активності, власними публічними заявами особи про відомість їй змісту обвинувачення). Така багатошарова модель повідомлення зменшує ризики для гарантій, закріплених у статті 6 § 3 (a) Конвенції, і робить висновок суду про належність повідомлення не формальним, а матеріально вмотивованим.

Водночас судовий контроль має поширюватися не лише на законність доступу до цифрових матеріалів, а й *на методологічну якість* OSINT-масивів. Йдеться про вимогу прозорості та відтворюваності способу одержання цифрової інформації: ідентифікація джерела (provenance), фіксація інструментів та середовища збору, документування незмінності (хешування первинних файлів і створених образів), можливість незалежного повторення кроків збору (replicability), ведення журналу доступу, а також експлікація критеріїв надійності джерела (source assessment) і тріангуляція з іншими доказами. У цьому сенсі суд має орієнтувати сторони на дотримання процедурних кроків, рекомендованих Протоколом Берклі для розслідувань з використанням відкритих цифрових джерел: протоколювання ланцюга збереження доказів, збереження оригінальних копій з контрольними сумами, фіксація метаданих і часових міток, опис алгоритмів/застосунків, якими здійснювався захват контенту, та додання службової картки методичних дій. Невиконання цих вимог не обов'язково зумовлює автоматичну недопустимість, однак істотно знижує доказову вагу матеріалу й може вимагати компенсаторних процесуальних гарантій (призначення технічної експертизи, надання захисту реального часу й доступу для контрперевірки).

З огляду на це пропонується сформулювати в національній практиці «міні-тест» судової перевірки OSINT-доказів у заочних провадженнях: (1) *походження* – належне ідентифіковане джерело, відсутність квазіоперативної діяльності приватних осіб; (2) *процедура* – документований спосіб доступу, фіксація метаданих, хешів, часу, інструментів; (3) *верифікованість* – технічна відтворюваність кроків збору, можливість незалежної перевірки; (4) *контрперевірка* – наданий стороні захисту реальний доступ до матеріалів і часу для спростування. Такий підхід поєднує конвенційні стандарти «прозорості та пропорційності» із процесуальною економією й дозволяє легітимно інтегрувати OSINT у доказову систему, не знижуючи планки гарантій справедливого судового розгляду.

Українська судова практика поступово формує власні підходи до використання цифрових технологій і доказів у кримінальному процесі, орієнтуючись на судову практику країн ЄС та ЄСПЛ. В основі цієї еволюції лежить конституційний імператив недопустимості доказів, здобутих «незаконним шляхом» (ч 3 ст. 62 Конституції України), який, у тлумаченні Конституційного Суду України, охоплює як порушення конституційних прав і свобод або встановленої законом процедури, так і «приватну оперативно-розшукову діяльність» осіб, не уповноважених на застосування відповідних заходів. Водночас Суд наголосив: фактичні дані можуть бути випадково або з ініціативи приватних осіб зафіксовані фото-, відео- чи звукозаписами, зокрема з камер спостереження; питання їх допустимості вирішується з

урахуванням поваги до прав людини та перевірюваності походження [34]. Саме цей подвійний підхід – суворість до процесуальних порушень державних органів і водночас відкритість до приватних цифрових слідів – став видимим у справах про злочини проти основ національної безпеки.

Показовою є позиція Касаційного кримінального суду у провадженні щодо державної зради, де ключовим доказовим масивом стали аудіофайли з мобільних телефонів обвинуваченого: голосові повідомлення в Telegram, запис розмови у форматі m4a, а також скриншоти з Google Maps із геопозначками. Суд наголосив, що негласні слідчі (розшукові) дії не проводилися; файли вилучені з пристроїв, добровільно переданих слідству; отже, не йдеться про втручання держави у приватне спілкування, а про фіксацію добровільно розкритої інформації, яка втрачає статус таємниці [42]. Такий підхід збігається з правовою позицією ЄСПЛ: питання допустимості належить до національної компетенції, однак вирішальним є те, чи не порушено загальної справедливості провадження; використання записів, отриманих поза незаконним втручанням держави, не суперечить статті 8 Конвенції за умови забезпечення засад статті 6 (**Khan** v. the United Kingdom; Schenk v. Switzerland) [33; 43]. З огляду на формальний характер ч. 2 ст. 111 КК, коли для кримінальної відповідальності не вимагається настання матеріальної шкоди, цифрові сліди – зміст і адресність голосових повідомлень, часові мітки та координати – виконують функцію демонстрації умислу та добровільності участі у сприянні підривній діяльності й, у підсумку, забезпечують досягнення стандарту «поза розумним сумнівом».

Розширення прийнятності OSINT як окремого каналу доказування також проступає у справах про злочини проти основ національної безпеки України. Верховний Суд визнав, що протоколи огляду веб-сторінок, скриншоти й завантажені відеофайли з відкритих джерел (соціальні мережі, відеохостинги, офіційні сайти окупаційних адміністрацій), оформлені за дорученням слідчого згідно зі ст. 40 КПК і належно приєднані до провадження, є документами у розумінні ст. 99 КПК та можуть бути покладені в основу висновків. У справі щодо колаборaційної діяльності та організації «референдуму» сукупність таких електронних матеріалів – інтерв'ю на YouTube, публікації на офіційному сайті «адміністрації», впізнання особи за фотознімками – була визнана достатньою для доведення ролі та умислу обвинуваченої, а закиди захисту про «недостовірність інтернет-даних» відхилено через відсутність ініційованої спеціальної перевірки та внутрішню узгодженість масиву з іншими доказами [44].

Комплементарно адміністративна юрисдикція підтвердила можливість покладання на дані Google Maps як на достовірний електронний документ: сервіс систематизує інформацію з різних джерел із постійним оновленням і верифікацією; відтак за належного процесуального оформлення такі відомості придатні для встановлення фактичних обставин. [45]. У цьому контексті простежується застосування конвенційного тесту: ключового значення набуває не матеріальний носій інформації, а достовірність його джерела та забезпечення реальної можливості ефективної контрперевірки стороною захисту. Такий підхід послідовно відображено у практиці ЄСПЛ, зокрема у справах *Doorson v. the Netherlands* [46] та *Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom* [47], де Суд наголосив, що допустимість доказів визначається передусім критеріями надійності й забезпечення змагальності, а не їх формальною природою чи технічним способом фіксації.

Проблема «оригінальності» цифрового доказу в українській судовій практиці отримала предметне вирішення на перетині Закону «Про електронні документи та електронний документообіг» [48] і ст. 99 КПК. По-перше, «оригіналом» електронного документа є його відображення (дані), а не конкретний фізичний носій; ідентичні примірники на різних носіях можуть визнаватися оригіналами за умови забезпечення цілісності та перевірюваності походження [49]. По-друге, суд відмовляється від «фетишизації» технічної специфікації: відсутність відомостей про марку камери, її сертифікацію або канал передавання не нівелює доказову силу відео, якщо воно належно витребуване запитом, оглянуте протоколом і відтворене в суді (зокрема записи «Безпечного міста») [50]. По-третє, водночас застосовується підвищений стандарт до копій, достовірність яких неможливо перевірити через невстановлене джерело або знищення первинних записів: у таких випадках похідні експертні висновки, що спираються на сумнівний відеофайл, не можуть підтримати обвинувачення [51].

У свою чергу, такий підхід узгоджується з функціональною логікою ЄСПЛ: визначальним є не формальна ідентичність чи «копійність» доказу, а оцінка ризику його недостовірності та потенційного впливу на загальну справедливість провадження відповідно до стандартів статті 6 Конвенції [52] (Schenk v. Switzerland [43]; Gäfgen v. Germany [53]). При цьому, як слушно підкреслює ЄСПЛ, йдеться про пошук балансу між вимогами процесуальної економії та гарантіями сторони захисту, адже надмірний формалізм у підході до доказів може перетворитися на перешкоду доступу до правосуддя, тоді як ігнорування ризиків недостовірності – на загрозу реальному змісту права на справедливий суд [53, 54].

Процесуальний режим цифрових доказів у значній мірі детермінується правилами відкриття матеріалів та фіксації результатів НСРД. Велика Палата Верховного Суду обґрунтовано сформулювала імператив своєчасного розсекречення та відкриття правових підстав для проведення НСРД (ухвали слідчих суддів, клопотання, доручення), невиконання якого зумовлює недопустимість не лише без-

посередніх результатів, але й похідних доказів [55]. У цьому ж контексті касаційна практика підтвердила, що використання копійних носіїв НСРД без можливості ідентифікувати первинний носій та застосовані технічні засоби суперечить вимогам ч. 3 ст. 254 КПК України й породжує наслідок, відомий у доктрині як «плоди отруєного дерева» [51]. Водночас Об'єднана палата Касаційного кримінального суду внесла суттєве уточнення: складання протоколу НСРД поза межами 24-годинного строку саме по собі не тягне недопустимості доказу; визначальним у такому випадку є відсутність обмеження прав сторін провадження та збереження можливості перевірки достовірності й цілісності відповідного матеріалу [56].

Зіставлення вітчизняної судової практики з європейською практикою свідчить про концептуальну спорідненість: так, у німецькому кримінальному процесі § 100e(6) StPO встановлює чіткі вимоги до документування й збереження даних, акцентуючи на їх цілісності та можливості верифікації [57]; натомість ЄСПЛ у справах *Bykov v. Russia* (10.03.2009) [32] та *Roman Zakharov v. Russia* (04.12.2015) [36] сформував стандарт, згідно з яким недоліки у фіксації або невідкриття правових підстав для втручання становлять ризик порушення статей 6 і 8 Конвенції [52], оскільки підривають довіру до належності й достовірності цифрових доказів. Таким чином, українська практика дедалі більше тяжіє до загальноєвропейського підходу, що поєднує вимоги процесуальної дисципліни із захистом фундаментальних прав сторони захисту.

Додатково Верховний Суд деталізував, що відкриття процесуальних документів, які стали підставою проведення НСРД, уже під час судового розгляду не є автоматичною підставою для визнання недопустимими результатів самих негласних слідчих (розшукових) дій та похідних від них доказів, якщо стороні захисту було надано реальний час і можливість для ефективного їх оспорення [55]. Такий підхід відображає конвенційний стандарт оцінки «процесуальних збоїв»: визначальною є не формальна вада процедури, а її вплив на рівність сторін і справедливість провадження в цілому (Schatschaschwili v. Germany [58]; Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom [47]).

У цьому аспекті можна погодитися з тим, що надмірний процесуальний формалізм не відповідає меті кримінального процесу, адже його результативність має оцінюватися крізь призму забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Водночас допустимість використання результатів НСРД не може тлумачитися як бланкетне схвалення будь-яких процесуальних відхилень: баланс полягає у відмежуванні тих недоліків, які справді позбавляють сторону захисту можливості ефективної контрперевірки, від процедурних огріхів, що не мають істотного впливу на реалізацію засад змагальності й рівності сторін. Саме у цьому полягає зміст конвенційного тесту «справедливості в цілому», який послідовно імплементує Верховний Суд, спираючись на стандарти ЄСПЛ.

У сфері виявлення та кваліфікації явища «провокації злочину» [59] українські суди також наближаються до стандарту, сформульованого у справі Teixeira de Castro v. Portugal [60]: якщо відсутня об'єктивна підозра до початку оперативних заходів, а правоохоронні органи діють не пасивно, а фактично ініціюють збут, результати НСРД визнаються недопустимими, а виправдувальні вироки залишаються чинними.

Натомість у «звичайних» епізодах поза сферою нацбезпеки касація відхиляє закиди щодо ст. 290 КПК, коли диск/документи долучено і досліджено в суді без заперечень сторони захисту, а відео, надане свідком добровільно, розцінюється як належний доказ за умови протокольного огляду і безпосереднього перегляду в засіданні [50]. Водночас там, де відтворюються лише фрагменти відеозапису, які не фіксують інкримінованої події, або де неможливо перевірити цілісність, Верховний Суд послідовно апелює до стандарту «поза розумним сумнівом» і не дозволяє «дотягувати» доказування за рахунок неперевірюваних файлів [51].

У підсумку цифрові технології – OSINT, Google Maps, мобільні месенджери, системи відеоспостереження – стали для національної практики не лише новими каналами збирання (отримання) доказів, а насамперед полем уточнення процесуальних гарантій: від конституційного фільтра недопустимості «незаконних» доказів [1] до матеріального наповнення поняття «оригіналу» електронного документа [49–50] і гнучкого, але вимогливого підходу до НСРД [55–56]. Для злочинів проти основ національної безпеки цей комплекс набуває особливої ваги: формальний склад ч. 2 ст. 111 КК зміщує центр тяжіння з «наслідків» на доказ умислу й добровільності, а отже саме електронні сліди – голосові повідомлення, геомітки, публічні заяви в мережі – забезпечують досягнення необхідного рівня переконливості [42; 44–45]. Рухаючись у фарватері практики ЄСПЛ – справедливого судового розгляду («fair trial first»), пріоритет реальної змагальності над формалізмом – українські суди поступово витворюють стійку модель цифрового доказування, що зберігає процесуальні запобіжники і відповідає викликам гібридних загроз національній безпеці.

На рівні міжнародних актів вирішальним орієнтиром у використанні цифрових технологій та доказів у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки для України є Будапештська конвенція про кіберзлочинність та Другий додатковий протокол до неї [24; 25], які прямо передбачають судовий

контроль як обов'язкову умову для доступу до електронних даних. Директива 2014/41/ЄС щодо Європейського наказу про розслідування [26] також встановлює, що будь-яке транскордонне отримання цифрових доказів має відбуватися за рішенням незалежного органу, що відповідає стандарту судової влади.

У цьому контексті судовий контроль виконує двоєдину функцію: він є, з одного боку, процесуальним запобіжником від свавілля державних органів, а з іншого – гарантією збереження належності та допустимості цифрових доказів у судовому розгляді. Відсутність чітких правил чи формалізований підхід до оцінки електронних даних ставить під загрозу як ефективність розслідування, так і захист прав людини, що особливо небезпечно у справах, пов'язаних із національною безпекою.

Таким чином, забезпечення належного судового контролю є визначальним чинником допустимості цифрових доказів у кримінальному процесі. Його вдосконалення має включати: закріплення спеціальних процедур у КПК України, підвищення незалежності слідчих суддів, обов'язковість повного і мотивованого обґрунтування ухвал, а також адаптацію до стандартів, сформованих ЄСПЛ і Судом ЄС.

Міжнародні стандарти відіграють фундаментальну роль у формуванні національного режиму поводження з цифровими доказами, особливо у справах, що стосуються злочинів проти основ національної безпеки. Україна як держава-учасниця Ради Європи та держава, що прагне інтеграції у правовий простір Європейського Союзу, зобов'язана гармонізувати своє кримінальне процесуальне законодавство з усталеними європейськими підходами.

Ключовим міжнародним документом є Конвенція про кіберзлочинність (Будапештська конвенція) 2001 року [24], яка вперше на міждержавному рівні закріпила обов'язок держав створювати ефективні процедури збирання та збереження електронних доказів. Її Другий додатковий протокол 2022 року [25] уточнив механізми транскордонного доступу до даних, передбачивши вимоги щодо прозорості процедур, захисту приватності та міжнародного судового контролю.

Не менш важливе значення має Директива 2014/41/ЄС про Європейський наказ про розслідування [26], що встановлює уніфіковані правила транскордонного обміну цифровими доказами в межах ЄС. Її положення особливо релевантні для України, оскільки інтеграція в європейський правовий простір вимагає запровадження сумісних процедур отримання й передачі електронних доказів.

У цій площині принциповим видається звернення до Протоколу Берклі щодо розслідувань з використанням відкритих цифрових джерел як до «м'якого» (*soft law*) орієнтира, який практично заповнює прогалину між загальними конвенційними вимогами та щоденною процесуальною рутиною роботи з OSINT у кримінальному провадженні. Його методологічна рамка пропонує те, що в національній юрисдикції бракує на рівні прямої норми: процесуалізацію відкритих джерел через чіткий опис кроків збирання, забезпечення відтворюваності (*reproducibility*) та перевірюваності (*verifiability*) доступу, фіксацію первинності публікації, часу й способу отримання матеріалів, технічну охорону метаданих і контрольних сум, ведення журналів доступу, а також документування застосованих інструментів і параметрів середовища. Унаслідок цього суд отримує не «знімок» мережевого артефакту як такого, а процесуально прозору історію його походження й оброблення, що дозволяє відсікти недостовірні або неперевірені об'єкти та зберегти доказову силу релевантних матеріалів. На мою думку, імплементація рекомендацій Протоколу Берклі у внутрішні методики (із відповідним відображенням у процесуальних протоколах огляду, вилучення та збереження) має подвійний ефект: по-перше, уніфікує підхід до OSINT як різновиду електронних документів із прогнозованою доказовою спроможністю; по-друге, узгоджує національну практику з конвенційними критеріями законності, необхідності та пропорційності втручання у приватну сферу, сформульованими ЄСПЛ. Саме цей зв'язок «процесуальної прозорості» з тестом законності/необхідності/пропорційності, на який орієнтує Європейський суд з прав людини, у поєднанні з вимогами Суду ЄС щодо «внутрішньої еквівалентності» (*internal equivalence*) у транскордонному обігу електронних доказів (*EncroChat*), формує у нас рамку сумісності: доказ, зібраний за стандартом, що забезпечує відтворюваність і перевірюваність методики OSINT, легше інтегрується у процедури взаємної правової допомоги та Європейського наказу про розслідування без ризику втрати допустимості. Інакше кажучи, «берклійська» процесуальна дисципліна щодо відкритих джерел – разом із конвенційними запобіжниками та вимогами Другого додаткового протоколу – підсилює нашу претензію на транскордонну сумісність електронних доказів і водночас знижує ризики для справедливості провадження у розумінні статті 6 Конвенції. Саме тому пропонована мною гармонізація має включати і нормотворчий компонент (мінімальні процесуальні вимоги до огляду вебресурсів, збереження метаданих, хешування, журналювання доступу, опис застосованих інструментів) і організаційний (єдині міжвідомчі протоколи «*OSINT-forensics*», підготовка слідчих суддів, слідчих і прокурорів до оцінки методологічної якості відкритих цифрових джерел). Такий підхід не підміняє закон, але фактично надає українському кримінальному процесу універсальну «мову взаємосумісності» («мову інтероперабельності») з європейськими партнерами й одночасно зміцнює внутрішні процесуальні гарантії, яких вимагає як сучасна цифрова доказова реальність, так і стандарти ЄСПЛ та Суду ЄС.

Значну увагу питанню надійності цифрових слідів приділяють міжнародні стандарти. Так, Європейське агентство з кібербезпеки (ENISA) у звіті *Artificial Intelligence Threat Landscape* [27] наголосило на необхідності оцінки ризиків, пов'язаних із застосуванням штучного інтелекту, зокрема створенням діпфейк-записів та маніпуляцією даними. Національний інститут стандартів і технологій США (NIST) у своєму керівництві з інтеграції криміналістичних методик [28] окреслив вимоги до документування «chain of custody», підкресливши, що лише детальна фіксація всіх етапів доступу до електронного носія може гарантувати збереження доказової сили цифрових даних.

Практика міжнародних судів формує обов'язкові орієнтири для оцінки цифрових доказів. ЄСПЛ у справах *Khan v. UK* [33], *Bykov v. Russia* [32] та *Roman Zakharov v. Russia* [36] послідовно наголошував, що цифрова інформація, здобута з порушенням гарантій приватності, не може вважатися допустимою. У справі *Big Brother Watch and Others v. UK* [31] Суд визнав, що навіть у випадках загрози національній безпеці масове збирання цифрових даних має супроводжуватися пропорційними обмеженнями та ефективними процедурами нагляду.

Особливе значення для України має практика Суду Європейського Союзу. У справі *C-670/22, M.N. (EncroChat)* [37] Суд закріпив концепцію «внутрішньої еквівалентності», відповідно до якої електронні докази, здобуті в іншій державі, можуть визнаватися допустимими лише за умови їхньої відповідності мінімальним гарантіям, прийнятим у національному праві. Подібну логіку простежуємо у рішеннях вищих судів держав ЄС: Федерального суду Німеччини (BGH) [38], Конституційного суду ФРН (BVerfG) [39] та Верховного суду Нідерландів [40], які визнали допустимим використання даних, отриманих у межах операції EncroChat, але за умови дотримання суворих процедурних гарантій.

Таким чином, міжнародні стандарти й судова практика формують базові орієнтири для розвитку українського кримінального процесуального законодавства у сфері цифрових доказів. Їхня імплементація є необхідною умовою забезпечення належного балансу між ефективністю переслідування злочинів проти національної безпеки та захистом фундаментальних прав людини.

Висновки. Умови збройної агресії рф проти України зробили цифрові сліди одним із ключових сегментів доказування у провадженнях про посягання на основи національної безпеки, водночас актуалізувавши три взаємопов'язані блоки проблем – нормативні, інституційні та технологічні. На нормативному рівні все ще відчутною є прогалина у вигляді відсутності автономної дефініції цифрових доказів у кримінальному процесі та деталізованої процедури їх одержання, фіксації, автентифікації та збереження. Це породжує правову невизначеність і підвищує ризик втрати доказового значення або недопустимості значущих електронних масивів через формальні вади. Інституційно брак єдиних стандартів і розірвана координація між слідчими підрозділами та кіберкомпонентами різних оперативних, контррозвідувальних та оперативно-технічних підрозділів Служби безпеки України та інших органів правопорядку призводять до дублювання функцій, втрати темпу і фрагментації практик, особливо в зоні бойових дій та на прилеглих територіях.

У технологічному вимірі правоохоронні органи стикаються з викликами, пов'язаними із застосуванням систем шифрування, анонімізаторів, месенджерів із функцією тимчасового зберігання повідомлень (*disappearing messages*), хмарних екосистем та феномену діпфейку (діпфейк, технології створення штучних аудіо- та відеопідробок із використанням алгоритмів штучного інтелекту). Водночас відчутним залишається дефіцит сертифікованих програмно-апаратних інструментів, ресурсів для безпечного зберігання даних, а також належної фахової підготовки кадрів для роботи з мобільними пристроями, джерелами OSINT (*Open Source Intelligence* – розвідка з відкритих джерел), картографічними сервісами та масивами великих даних.

Розв'язання цього трикомпонентного комплексу проблем вимагає цілісної архітектоніки подальших змін щодо нормативного визначення цифрових доказів, інституційної спроможності органів досудового розслідування та технологічного забезпечення їх автентичності й збереження.

У підсумку обґрунтовується теза, що розвідка з відкритих джерел (OSINT) у провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки не лише доповнює, а й структурно розширює систему доказування. Вона є релевантною одночасно для головного предмета доказування, визначеного статтею 91 КПК України, для локальних процесуальних рішень (обрання/продовження запобіжних заходів, санкціонування слідчих (розшукових) дій, визначення обсягу тимчасового доступу), а також для встановлення допоміжних фактів – атрибуції, просторово-часової локалізації подій, верифікації джерел і контролю внутрішньої узгодженості цифрових слідів. Придатність OSINT як доказового матеріалу зумовлюється дотриманням методологічної дисципліни та належною процесуальною «документованістю» кожного кроку збору й обробки відкритих даних: постановкою пошукового завдання, фіксацією алгоритмів/запитів, відтворюваним збереженням артефактів із хеш-ідентифікацією, журналюванням дій і належним зберіганням; ці вимоги кореспондують Протоколу Берклі щодо цифрових OSINT-розслідувань.

Звідси випливає необхідність нормативної уніфікації OSINT-процедур у КПК України у поєднанні з національним стандартом «ланцюга збереження доказів», а також покладення на суд обов'язку перевіряти не лише зміст відкритих цифрових масивів, а й якість застосованої методики їх збирання, фіксації та збереження (критерії відтворюваності, цілісності, атрибуції та прозорості). За відсутності такої уніфікації зберігатиметься ризик відсікання ключових цифрових масивів як недопустимих, що спотворюватиме доказову картину у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених розділом I Особливої частини КК України («Злочини проти основ національної безпеки України») і знижуватиме ефективність кримінального провадження без доданої цінності для гарантій прав людини.

На рівні закону доцільно закріпити у КПК України самостійне поняття цифрових доказів і мінімальні стандарти їх процесуального обігу: визначити «оригінал» електронного документа як його відображення; встановити презумпцію допустимості технічно відтворюваних копій за умови фіксації цілісності; прописати обов'язкові елементи «ланцюга збереження» (хешування при первинному захопленні, кваліфіковані часові мітки, журнал доступу, опис середовищ зберігання); уніфікувати порядок огляду вебресурсів та OSINT (протоколювання URL/URI, дати й часу в UTC, способу доступу, параметрів відображення, метаданих), а також спеціальні правила роботи з даними хмарних сервісів і мобільних застосунків, включно з транскордонним отриманням електронних доказів у синхронізації з міжнародними інструментами. Паралельно мають бути імплементовані процесуальні запобіжники пропорційності для доступу до приватного контенту – чіткий опис мети, мінімізація обсягу вилучення, деперсоналізація третіх осіб, окреме зберігання надлишкових файлів, прозора процедура судового контролю.

На підзаконному рівні потрібні єдині міжвідомчі інструкції з цифрової криміналістики: стандарти ізоляції пристроїв від мереж і екстракції даних з мобільних телефонів сертифікованими інструментами; методики фіксації OSINT (скриншот із вбудованим хешем і службовою карткою метаданих, повторюваність збору); політика збереження первинних носіїв або верифікованих образів; типові протоколи для огляду, відтворення, копіювання та передачі електронних масивів; уніфіковані правила документування картографічних даних і координат (Google Maps тощо) для їх подальшої верифікації.

Інституційний контур змін має передбачати створення мережі спеціалізованих центрів цифрової криміналістики з акредитованими лабораторіями, національний реєстр валідованих методик і сертифікованих програмних засобів, а також механізм незалежної технічної верифікації спірних електронних об'єктів. Для справ про злочини проти основ національної безпеки доцільно сформувати міжвідомчі групи швидкого реагування, здатні оперативно працювати з OSINT-джерелами, мобільними терміналами, телеком-логами та даними бойової обстановки; для прокурорів і суддів – запровадити постійні навчальні модулі з оцінювання цифрових даних: читання метаданих, перевірки безперервності записів, відмежування приватної ініціативної фіксації від негласних заходів, коректної інтерпретації координат і часових міток.

Технологічний вимір повинен спиратися на модель «дані з атрибутами довіри»: рутинне хешування й збереження контрольних сум у незалежному реєстрі, електронний підпис процесуальних документів, ведення аудиту доступу, захищені сховища для великих масивів і стандартизована технічна документація до кожної серії файлів (джерело, інструмент, версія ПЗ, параметри пристрою, маршрут мережевої доставки).

Окремий блок – протидія штучно модифікованому контенту: можливість призначення «вузьких» технічних перевірок справжності аудіо/відео, стандарти звітування експертів про межі впевненості, обов'язок сторін розкривати використані алгоритми, фільтри й програмні засоби попередньої обробки.

Судовій практиці доцільно запровадити для суддів спеціалізований довідково-методичний посібник *(benchbook)* у справах із цифровими доказами та OSINT, що містить систематизовані роз'яснення, алгоритми дій та узагальнення судової практики з метою забезпечення єдності правозастосування й підвищення ефективності судового контролю. Це забезпечуватиме єдність правозастосування через чіткі алгоритми перевірки й типові формулювання мотивів судового рішення. Мінімальний зміст такого *посібника* має охоплювати: по-перше, чек-лист за тріадою «походження – процедура – верифікація», де суддя послідовно встановлює: ідентифіковане походження даних (уповноваженість суб'єкта на збирання цифрових доказів; відсутність делегування квазіоперативних функцій приватним особам; фіксація ланцюга збереження доказів*)* й журнал аудиту від першого доступу до долучення в матеріали), законність і прозорість процедури здобуття (правові підстави, технічна методика, хеш-ідентифікація, незмінність «сирих даних» (файлів), а також незалежну верифікацію результату (можливість стороннього повторення за наданими інструкціями, контрольними сумами та метаданими); по-друге, уніфікований тест допустимості електронних доказів із трьох вузлів: *походження* (суд перевіряє правосуб'єктність і повноваження того, хто збирав дані, та відсутність прихованої «оперативної» активності з боку приватних осіб; безперервність ланцюга збереження й незмінність *«сирі (raw) дані» (далі – «сирі дані»)* підтверджуються хешами, журналами доступу та описом середовища), *відкриття* (стороні захисту своєчасно надано достатній доступ до «сирих даних» (файлів), методики та інструментів, що забезпечує реалістичну

можливість незалежної експертизи; відсутність доступу або надання лише скриншотів без метаданих тягне сумнів у справедливості провадження), *відтворюваність* (за долученими інструкціями, версіями ПЗ, параметрами та контрольними сумами незалежний фахівець може отримати ідентичний результат; суд встановлює межі похибки та джерела її виникнення); по-третє, короткі алгоритми для специфічних підвидів цифрових даних, зокрема для картографії/Google Maps: подвійна проєкція координат (WGS84 ↔ альтернативна/національна система) з прямим і зворотним перетворенням і порівнянням відхилення; крос-валідація з телеком-логами та/або офіційними довідками оператора (CDR, Cell-ID/IMSI, сектор, *Timing Advance*), за можливості – з *EXIF*, Wi-Fi/BSSID і відеоспостереженням; ведення повного журналу аудиту з позначками часу та цифровими підписами. Для забезпечення однакової аргументації довідково-методичний посібник для суддів має містити й типові формули мотивувальної частини для OSINT: у випадку прийняття доказу – «Суд установив, що електронні дані походять від уповноваженого суб'єкта; спосіб їх одержання був *відповідно до закону* та технічно прозорий; стороні захисту надано своєчасний і достатній доступ до «сирих даних» (файлів), метаданих і методики; результат відтворюваний за наданими інструкціями та контрольними сумами, межі похибки визначені», – та у випадку відхилення – «Суд відхиляє цифрові дані як недопустимі через неідентифіковане/неуповноважене походження, ненадання «сирих даних» (файлів) і метаданих для перевірки та/або неможливість незалежного відтворення результату, що підриває справедливість провадження». Такий підхід одночасно підвищує доказову цінність надійних цифрових джерел і дисциплінує практику, мінімізуючи ризики маніпуляцій, процесуальних пасток і випадкового відсікання релевантних даних.

Оптимізація кримінального провадження в умовах воєнного стану передбачає впровадження процесуальних механізмів пріоритетного розгляду, які забезпечують баланс між оперативністю судового розгляду та дотриманням фундаментальних гарантій прав людини (гарантії): стандартизовані шаблони протоколів огляду вебресурсів і картографічних сервісів, порядок підтвердження координат OSINT з офіційних карт і довідок компетентних органів, типові форми запитів до військових частин, спеціальний режим збереження конфіденційних і класифікованих цифрових матеріалів із контрольованим доступом і процесуальною логістикою їх дослідження в суді. Така ж логіка має поширюватися на роботу з даними мобільних телефонів і месенджерів: чіткі стандарти фіксації, збереження і відтворення голосових повідомлень, листування та системних журналів, а також правила поєднання таких даних із картографічними прив'язками та відкритими джерелами.

У підсумку, наукова новизна та практична значущість дослідження полягають у тому, що запропоновано: (а) уніфікований тест допустимості електронних доказів – «походження – відкриття – відтворюваність» – і його інструменталізацію у вигляді спеціалізованого довідково-методичного посібника для суддів з типовими формулами мотивування; (б) процедуру цифрової криміналістики відкритих джерел (OSINT-forensics) з чіткими вимогами до фіксації, ланцюга збереження ланцюга збереження доказів та журналу аудиту; (в) алгоритм судової перевірки координат (подвійна проєкція, крос-валідація з телеком-логами/офіційними довідками, журнал доступу) як окремий інструмент верифікації; (г) перенесення стандартів Benedik/Uzun і принципу «внутрішньої еквівалентності» зі справи C-670/22 (EncroChat) у конкретні пропозиції щодо нормативного закріплення в КПК України. Сукупно це забезпечує єдність і передбачуваність правозастосування, підвищує доказову надійність цифрових матеріалів та узгоджує національну практику з європейськими стандартами справедливого судового розгляду.

Узгоджена реалізація цих кроків забезпечить подвійний ефект. З одного боку, вона підвищить ефективність розслідування злочинів проти основ національної безпеки України, де цифрова тканина події часто є головним носієм інформації, а доказування нерідко має справу з формальним складом діяння, коли вирішальними стають OSINT-масиви, координати з картографічних сервісів і вміст мобільних пристроїв. З іншого – зміцнить процесуальні гарантії і стандарти справедливого суду шляхом прозорої фіксації походження, належного відкриття та перевірюваної відтворюваності електронних даних, що кореспондує із європейськими підходами до допустимості доказів і пропорційності втручання у приватне життя. У підсумку саме поєднання ефективності та гарантій, підсилене уніфікованою технічно-процесуальною рамкою і здатністю судів працювати з цифровою доказовою реальністю, надасть українській кримінальній юстиції легітимності й стійкості в умовах гібридної війни та пришвидшить зближення з кращими практиками європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондар В.С., Парфьонов В.Ю. Про особливості застосування новітніх технологій у документуванні воєнних злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2024. №6. С. 118–123. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v6_2024/24.pdf.
2. Дуфенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences.* 2022. № 1. С. 46–56. URL: http://baltijapublishing.lv/index.php/bjlss/article/view/1771/1789.

3. Кваліфікація та розслідування окремих видів злочинів проти основ національної безпеки та воєнних злочинів: навч. посіб. / О.Ф. Бантишев, І.В. Гора, В.В. Малюк, М.А. Погорецький та ін.; за ред. В.А. Колесника. Київ: 7БЦ, 2022. 356 с.
4. Метелев О.П. Проблемні аспекти фіксації відомостей, отриманих з транспортних телекомунікаційних мереж. *Вісник кримінального судочинства.* 2022. № 3–4. С. 28–37. URL: https://vkslaw.knu.ua/ua/3-4-2021-aktualni-problemy-kryminalnoho-sudochynstva/322-problemy-kryminalnoho-protsesu/1089-problemni-aspekty-fiksatsii-vidomostei-otrymanykh-z-transportnykh-telekomunikatsiinykh-merezh.
5. Пчеліна О., Фоміна Т. Особливості проведення огляду місця події під час досудового розслідування злочинів, пов'язаних зі збройною агресією проти України. *Науковий вісник ДДУВС.* 2023. № 2. С. 254–258. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/d3255a0f-e170-4dfc-8ef0-6b2f8ca04d82.
6. Тетерятник Г.К., Бех О.В., Одажиу Ю.М. Розслідування воєнних злочинів: окремі теоретико-прикладні питання. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С. 95–105. URL: http://lsej.org.ua/6_2023/161.pdf.
7. Чернявський С.С., Присяжний В.І., Стрільців О.М. та ін.; за ред. М.С. Цуцкіридзе. *Застосування космічних і геоінформаційних технологій під час виявлення та розслідування кримінальних правопорушень: метод. рек.* Київ: НАВС, 2023. 92 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/02907f6a-e6b8-47b8-aa5d-9a747b24a7d3.
8. Casey E. Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computers and the Internet. 3rd ed. Burlington: Academic Press, 2011. 840 p. ISBN 978-0-12-374268-1 (print); eBook ISBN 978-0-08-092148-8. URL: https://shop.elsevier.com/books/digital-evidence-and-computer-crime/casey/978-0-08-092148-8.
9. Mason S., Seng D. (eds.). Electronic Evidence and Electronic Signatures. 5th ed. London: University of London, 2021. 604 p. URL: https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/55755/9781911507246.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
10. Oerlemans, J.J.; Royer, S. The future of data-driven investigations in light of the Sky ECC operation. *New Journal of European Criminal Law*, 2023. URL: https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/20322844231212661.
11. Oerlemans J.J., van Toor T. Legal Aspects of the EncroChat Operation: A Human Rights Perspective. *European Journal of Crime*, *Criminal Law and Criminal Justice*. 2022. 30. P. 309–328. DOI: 10.1163/15718174-bja10037. URL:https://www.researchgate.net/publication/366687140_Legal_Aspects_of_the_EncroChat_Operation_A_Human_Rights_Perspective.
12. Stoykova R. EncroChat: The Hacker with a Warrant and Fair Trials*? Forensic Science International: Digital Investigation.* 2023. Vol. 46. Art. 301602. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666281723001142.
13. Погорецький М.А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі: монографія. Київ: РВВ НА СБУ, 2004. 336 с.
14. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.
15. Погорецький М.А. Оперативно-розшукова діяльність і кримінальний процес: проблеми взаємозв'язку: монографія: у 2 ч. Луганськ: ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. Ч. 1. 216 с.
16. Погорецький М.А. Теоретичні й практичні проблеми використання матеріалів ОРД у кримінальному процесі (за матеріалами СБУ): автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ: КНУВС, 2006. 36 с.
17. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі. *Вісник прокуратури.* 2003. № 2. С. 59–65.
18. Погорецький М.А. Прослуховування телефонних розмов: європейські стандарти. *Вісник прокуратури.* 2003. № 9. С. 45–51.
19. Погорецький М.А., Шумило М.Є. Проблеми використання матеріалів ОРД у доказуванні у кримінальних справах. *Вісник Луганського ін-ту внутр. справ.* 2001. Вип. 3. С. 199–209.
20. Погорецький М.А. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»: проблеми застосування окремих норм*. Вісник Академії правових наук України.* 2001. №3. С. 205–213.
21. Погорецький М.А., Лисаченко Є.І. Допустимість доказів у праві країн ЄС та його вплив на кримінальне судочинство України. Вісник кримінального судочинства. 2022. № 3–4. С. 20–34. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/Visnyk_Krim_Sud_3-4_22_231024_avt%20(2)-20-34.pdf.
22. Погорецький М.А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). Вісник кримінального судочинства. 2023. № 3–4. С. 84–102. URL: https://vkslaw.knu.ua/wp-content/uploads/2025/05/visnyk_krim_sud_3-4_23_v2_250425_avt2-84-102.pdf.

23. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 4 (ч. 3). С. 269–279. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
24. Convention on Cybercrime (Budapest Convention). ETS No. 185, 23 November 2001. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=185.
25. Council of Europe. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence. CETS No. 224, 12 May 2022. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=224.
26. Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters. *Official Journal of the European Union*, L 130, 1 May 2014, p. 1–36. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/41/oj.
27. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). *Artificial Intelligence Threat Landscape*. 15 December 2020. ENISA Publications. URL: https://www.enisa.europa.eu/publications/artificial-intelligence-cybersecurity-challenges.
28. National Institute of Standards and Technology (NIST). Guide to Integrating Forensic Techniques into Incident Response. Special Publication 800-86. Gaithersburg, MD: NIST, August 2006. URL: https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/Legacy/SP/nistspecialpublication800-86.pdf.
29. Benedik v. Slovenia. № 62357/14, Judgment of 24 April 2018. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-182455.
30. Uzun v. Germany. № 35623/05, Judgment of 2 September 2010. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100293.
31. Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom. №№ 58170/13, 62322/14, 24960/15, Judgment of 25 May 2021. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210077.
32. Bykov v. Russia. № 4378/02, Judgment of 10 March 2009. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91561.
33. Khan v. the United Kingdom. № 35394/97, Judgment of 12 May 2000. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58527.
34. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
35. Prade v. Germany. № 71891/10, Judgment of 3 March 2016. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160313.
36. Roman Zakharov v. Russia. № 47143/06, Judgment of 4 December 2015. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159324.
37. Court of Justice of the European Union (CJEU). Case C-670/22, M.N., Judgment of 30 April 2024 (EncroChat). URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=283677&pageIndex=0&doclang=EN.
38. Bundesgerichtshof (BGH). Urteil vom 2. März 2022 – 5 StR 457/21 (EncroChat). Bundesgerichtshof, Germany. URL: https://www.bundesgerichtshof.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2022_en/2022038.html.
39. Bundesverfassungsgericht (BVerfG). Order of 1 November 2024, 2 BvR 684/22 (EncroChat). Federal Constitutional Court of Germany. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2024/11/rs20241101_2bvr068422en.html.
40. Hoge Raad der Nederlanden. Supreme Court ruling in EncroChat and SkyECC cases, 13 June 2023. Supreme Court of the Netherlands. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:HR:2023:913.
41. Конституційний Суд України. Рішення від 20.10.2011 № 12-рп/2011 (справа № 1-31/2011) «…обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом…». Офіційна публікація. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11/print.
42. Верховний Суд (Касаційний кримінальний суд, Третя судова палата). Постанова від 13.03.2024 у справі № 953/3558/22 (провадження № 51-6103км23). ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117757857.
43. Schenk v. Switzerland. № 10862/84, Judgment of 12 July 1988. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57572.
44. Верховний Суд (Касаційний кримінальний суд, Третя судова палата). Постанова від 12.06.2024 у справі № 569/1908/23 (провадження № 51-1430км24). ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741340.

45. Верховний Суд (Касаційний адміністративний суд). Постанова від 20.06.2023 у справі № 420/4540/22 (адміністративне провадження № К/990/32869/22). ЄДРСР; iPlex. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=111663260.
46. Doorson v. the Netherlands. № 20524/92, Judgment of 26 March 1996. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57972.
47. Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom. № 26766/05, 22228/06, Judgment of 15 December 2011. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108778.
48. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.
49. Верховний Суд (Касаційний кримінальний суд, Третя судова палата). Постанова від 20.06.2022 у справі № 646/8454/17 (провадження № 51-381км22). ЄДРСР; iPlex. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105012014.
50. Верховний Суд (Касаційний кримінальний суд, Третя судова палата). Постанова від 08.02.2023 у справі № 201/2609/20 (провадження № 51-3907км22). ЄДРСР; iPlex. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108930823.
51. Верховний Суд (Касаційний кримінальний суд, Друга судова палата). Постанова від 31.10.2019 у справі № 404/700/17 (провадження № 51-4451км19). ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85390646.
52. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950, ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
53. Gäfgen v. Germany. № 22978/05, Judgment of 1 June 2010. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99145.
54. Погорецький М.А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 91. С. 4–7.
55. Велика Палата Верховного Суду. Правові позиції щодо відкриття матеріалів НСРД (застосування ст. 290 КПК) у зв'язку з постановою від 16.10.2019 у справі № 640/6847/15-к (провадження № 13-43кс19). База правових позицій ВС. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/4313/document/12960.
56. Об'єднана палата Касаційного кримінального суду. Постанова від 25.09.2023 у справі № 208/2160/18 (щодо наслідків порушення строку, передбаченого ч. 3 ст. 252 КПК). База правових позицій ВС. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/4315/document/4520.
57. Strafprozessordnung (StPO). German Code of Criminal Procedure of 7 April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), as amended up to BGBl. I S. 3009, 2021. § 100e(6). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/__100e.html.
58. Schatschaschwili v. Germany. № 9154/10, Judgment of 15 December 2015. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159324.
59. Погорецький М.А. Застосування провокації в ході негласних розслідувань: питання правомірності. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 33-43.
60. Teixeira de Castro v. Portugal. № 25829/94, Judgment of 9 June 1998. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58100.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.38

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Пчеліна О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0003-0224-1767

Пчеліна О.В. Поняття, ознаки та види процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

У статті наголошується, що реформування інституту кримінального провадження має супроводжуватися не лише вдосконаленням формальних механізмів прийняття рішень, а й наповненням цього процесу змістом, орієнтованим на права людини, принципи верховенства права, змагальності, пропорційності та передбачуваності. Акцентовано на необхідності врахування сучасних викликів, серед яких – інтеграція цифрових технологій у діяльність органів досудового розслідування, удосконалення механізмів захисту прав постраждалих, особливо вразливих осіб, а також адаптація найкращих європейських практик. Здійснено аналіз сучасного стану наукової розробки проблематики, відзначається багатовекторність підходів до визначення сутності процесуальних рішень. Окрема увага приділяється визначенню поняття процесуальних рішень у законодавстві, зокрема аналізується ч. 1 ст. 110 Кримінального процесуального кодексу України. Здійснено ґрунтовний огляд існуючих наукових підходів до розуміння сутності процесуальних рішень, їх змісту, форми і структури. Запропоновано власне обґрунтування необхідності подальшої систематизації цієї правової категорії для формування ефективної, справедливої та гуманної системи кримінальної юстиції, що відповідає сучасним вимогам та викликам суспільства. Визначено процесуальні рішення в кримінальному провадженні як індивідуально-правові акти, які приймаються компетентними суб'єктами у встановленій законом процесуальній формі, спрямовані на вирішення питань, що виникають під час кримінального провадження й які призводять до виникнення, зміни або припинення юридичних прав та обов'язків його учасників, формують процесуальні наслідки, гарантують баланс між публічними інтересами держави та захистом прав людини, обов'язкові для виконання й можуть супроводжуватися примусовою силою держави. Виокремлено види процесуальних рішень у кримінальному провадженні за суб'єктом прийняття, за формою процесуального акта, за стадією кримінального провадження, за правовими наслідками, за змістом і спрямованістю, за способом прийняття.

Ключові слова: процесуальні рішення, кримінальні процесуальні рішення, судові рішення, кримінальне провадження, процесуальні акти, досудове розслідуванням, кримінальна юстиція, кримінальний процес, європейські стандарти, сутнісні ознаки, види.

Pchelina O.V. The concept, features, and types of procedural decisions in criminal proceedings.

In the article it has been that reforming the institution of criminal proceedings must involve not only improving the formal mechanisms for decision-making but also ensuring that this process is infused with a focus on human rights, the principles of the rule of law, adversarial proceedings, proportionality, and predictability. The necessity of addressing current challenges has been highlighted, including the integration of digital technologies into the work of pre-trial investigation bodies, enhancement of mechanisms for protecting the rights of victims – especially vulnerable individuals – and the adaptation of best European practices. An analysis of the current state of scientific development on the subject has been carried out, noting the diversity of approaches to defining the essence of procedural decisions. Special attention has been given to the definition of procedural decisions in legislation, in particular, an analysis of Part 1 of Article 110 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The article provides a thorough review of existing scholarly approaches to understanding the essence, content, form, and structure of procedural decisions. The author proposes their own justification for the further systematization of this legal category to form an effective, fair, and humane system of criminal justice that meets the modern demands and challenges of society. Procedural decisions in criminal proceedings have been defined as individual legal acts adopted by authorized entities in a statutory procedural form, aimed at resolving issues arising during criminal proceedings which result in the emergence, modification, or

termination of the legal rights and obligations of their participants, create procedural consequences, guarantee a balance between the public interests of the state and the protection of human rights, are mandatory for execution, and may be enforced by the state if necessary. Types of procedural decisions in criminal proceedings have been distinguished by adopting entity, procedural act form, stage of criminal proceedings, legal consequences, content and direction, and method of adoption.

Key words: procedural decisions, criminal procedural decisions, judicial decisions, criminal proceedings, procedural acts, pre-trial investigation, criminal justice, criminal process, European standards, essential features, types.

Постановка проблеми. Процесуальні рішення, як складова кримінального процесу, мають визначальний вплив на забезпечення балансу між ефективністю досудового розслідування, дотриманням прав і свобод учасників провадження та гарантією справедливого судового розгляду. Від якості прийняття процесуальних рішень безпосередньо залежить динаміка та результативність кримінального процесу, можливість своєчасного реагування на кримінальні правопорушення, а також забезпечення законності й правопорядку в державі.

В умовах реформування інституту кримінального провадження особливу увагу слід приділити не лише формальним аспектам ухвалення рішень, а й змістовному наповненню цього процесу, орієнтованому на права людини та принципи верховенства права. Процесуальні рішення мають бути виваженими, обґрунтованими, відповідати засадам змагальності, пропорційності та передбачуваності. Водночас вони повинні враховувати сучасні виклики, що стоять перед органами досудового розслідування, прокурорами, суддями та іншими суб'єктами кримінального провадження, зокрема – впровадження цифрових технологій, вдосконалення механізмів захисту постраждалих, особливо вразливих категорій осіб, а також інтеграцію кращих європейських практик.

Зважаючи на вищенаведені обставини, осмислення сутності процесуальних рішень у кримінальному провадженні та визначення їх видів є необхідною передумовою для формування ефективної, справедливої та гуманної системи кримінальної юстиції, здатної відповідати потребам сучасного суспільства та викликам часу.

Стан опрацювання проблематики. Питання визначення поняття, ознак і видів процесуальних рішень у кримінальному провадженні залишається одним із найбільш дискусійних у сучасній юридичній науці. Серед науковців, які досліджують цю тематику, варто згадати такі імена, як Я.А. Бурлака, Н.В. Глинська, О.В. Глиняний, М.П. Климчук, А.Є. Пастух, В.І. Чорнобук, С.О. Шульгін та інші. В їхніх працях розкриваються різні підходи до тлумачення процесуальних рішень, визначення їх сутності та структури, акцентуючи увагу на різних аспектах: юридичних наслідках, формі й процедурі ухвалення, суб'єктному складі, впливі на права учасників провадження тощо. Проте, попри наявність значної кількості публікацій, питання чіткого визначення поняття, ознак і класифікації видів процесуальних рішень у кримінальному провадженні залишається відкритим і потребує подальших комплексних досліджень.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан наукової розробки проблеми визначення поняття, сутнісних ознак і видів процесуальних рішень у кримінальному провадженні, а також окреслити основні теоретичні підходи до цієї категорії.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто зазначити, що законодавець у ч. 1 ст. 110 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України пропонує під процесуальними рішеннями розуміти «всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду» [1]. Ба більше, в ч. ч. 2–4 цієї ж статті вказується, що:

– «судове рішення приймається у формі ухвали, постанови або вироку, які мають відповідати вимогам, передбаченим статтями 369, 371–374 цього Кодексу»;

– «рішення слідчого, дізнавача, прокурора приймається у формі постанови. Постанова виноситься у випадках, передбачених цим Кодексом, а також коли слідчий, дізнавач, прокурор визнає це за необхідне»;

– «обвинувальний акт є процесуальним рішенням, яким прокурор висуває обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і яким завершується досудове розслідування. Обвинувальний акт повинен відповідати вимогам, передбаченим у статті 291 цього Кодексу» [1].

З наведеного помітно, що акцент зроблено на суб'єкті та формі прийняття таких рішень. Проте інших сутнісних ознак, які дозволяли б розрізняти процесуальні рішення в кримінальному провадженні, законодавець не деталізує, залишаючи це питання для доктринального осмислення та подальших досліджень.

Водночас аналіз фахової наукової літератури демонструє, що питання про поняття, ознаки та види процесуальних рішень у кримінальному провадженні досі не знайшло свого однозначного вирішення. Ба більше, вказана проблематика викликає зацікавленість у багатьох учених [2–9].

Так, сформувалися різні підходи до тлумачення процесуальних рішень у кримінальному провадженні й визначення їх сутнісних ознак. Наприклад, під досліджуваною категорією пропонують розуміти: «висновки органу дізнання, слідчого, прокурора, суду з вирішення питань, які виникають в ході провадження у кримінальній справі, які утворюють, змінюють чи припиняють права і обов'язки учасників кримінального провадження» [6, с. 207]; «правовий акт, у якому органи досудового розслідування і суду в межах своєї компетенції у визначеному законом порядку дають відповіді на питання, що виникають у справі, та виражають владне волевиявлення про дії, що випливають з установлених обставин і приписів закону, спрямованих на досягнення завдань кримінального судочинства» [9, с. 265]; «виражений у встановленій законом формі індивідуальний правозастосовний акт, в якому компетентні державні органи і посадові особи у встановленому законом порядку з метою вирішення правових і кримінологічних завдань кримінального судочинства надають відповіді на питання, що виникли по справі, і виражають владне волевиявлення про дії або бездіяльність, що випливають із встановлених на момент винесення рішення фактичних обставин справи і приписів чинного законодавства» [7, с. 24]; «висловлені у письмовій формі правозастосовчі акти, які пов'язані з обмеженням основних конституційних прав учасників процесу» [2, с. 11]; «виражений у встановленій законом формі індивідуальний правозастосовний акт, у якому компетентні державні органи і посадові особи у передбаченому законом порядку з метою вирішення правових і кримінологічних завдань кримінального судочинства надають відповіді на питання, що виникли у справі, і виражають владне волевиявлення про дії або бездіяльність, які випливають з установлених на момент винесення рішення фактичних обставин справи і приписів чинного законодавства» [8, с. 58]. Своєю чергою, А.Є. Пастух оперує терміном «кримінальні процесуальні рішення», під яким пропонує розуміти «рішення суб'єктів, визначених Кримінальним процесуальним кодексом України, наділених владно-розпорядчими повноваженнями, прийняті в межах кримінального провадження, які мають визначену цим кодексом форму, адресовані визначеному колу осіб, прийняття яких тягне за собою настання юридичних наслідків» [3, с. 21]. С.О. Шульгін наголошує, що «процесуальним спільним рішенням слідчого і прокурора є процесуальний акт, що оформлюється одним процесуальним документом у встановленій законом процесуальній формі, прийнятий та погоджений у межах процесуальних повноважень слідчого та прокурора, і який відповідає вимогам законності, обґрунтованості та вмотивованості, складений на підставі здійсненої оцінки наявних доказів, що покладені у його основу та спрямований на досягнення завдань кримінального провадження» [5, с. 7–8].

На нашу думку, багатоваріантність підходів до визначення сутності процесуальних рішень у кримінальному провадженні є закономірною, враховуючи складність і багатогранність самого кримінального процесу. Кожне з наведених вище визначень акцентує увагу на різних аспектах: хтось вбачає ключову роль у юридичних наслідках рішень, інші – у формі та процедурі їх прийняття, ще інші – у суб'єктному складі чи впливі на права учасників провадження. Вважаємо, що універсального визначення, яке б цілком враховувало всі особливості процесуальних рішень, наразі не існує, адже кримінальне провадження постійно еволюціонує під впливом суспільних запитів, змін у законодавстві та практичних викликів. Водночас практична значущість процесуальних рішень полягає не лише в їхній юридичній природі, а й у здатності забезпечувати баланс між інтересами держави й особи, між захистом суспільства і дотриманням прав людини. Саме тому важливо, щоб такі рішення ухвалювалися з урахуванням як системних цінностей кримінального процесу, так і конкретної життєвої ситуації. На наше переконання, в сучасних умовах особливий акцент слід робити на прозорості, обґрунтованості та передбачуваності процесуальних рішень. Крім того, підтримуємо ідею про необхідність постійного вдосконалення підходів до розуміння та реалізації процесуальних рішень, зокрема шляхом інтеграції європейських стандартів, розвитку електронного правосуддя й адаптації до нових викликів, які ставить перед нами сучасність. Лише за такої умови кримінальне провадження зможе залишатися дієвим інструментом справедливості й захисту прав кожного учасника кримінального провадження.

Зокрема, В.І. Чорнобук зазначає, що «ці правозастосовчі акти мають відповідати вимогам, визначеним у кримінально-процесуальному законі (законності, обґрунтованості, мотивованості); вимогам, які випливають із принципів кримінального процесу (справедливості, повноти, всебічності, об'єктивності, своєчасності); вимогам, які сформульовані судово-слідчою практикою і процесуальною наукою (визначеність, грамотність, логічність, послідовність, культура оформлення)» [2, с. 11–12]. О.В. Глиняний, розкриваючи місце та значення обвинувального акта в системі кримінальних процесуальних рішень, серед ознак, що характеризують процесуальні рішення, називає індивідуально-правову спрямованість, підсумковий характер, обов'язковість та забезпеченість примусовою силою держави, здатність породжувати юридичні права й обов'язки, обов'язковість прийняття за наявності передбачених законом підстав, вираження у встановленій законом процесуальній формі [4, с. 8].

Наведене вище демонструє, що сутнісні ознаки процесуальних рішень у кримінальному провадженні визначаються їхньою ключовою роллю в забезпеченні збалансованості між публічними інтересами держави й захистом прав людини. Передусім вони мають індивідуально-правову спрямованість, адже кожне процесуальне рішення ухвалюється щодо конкретної ситуації, учасника процесу або обставин кримінального провадження. Такі рішення завжди приймаються компетентними суб'єктами, визначеними законом, і лише в чітко встановленій процесуальній формі, що гарантує їхню визначеність, правову силу та можливість перевірки. Істотною ознакою є обов'язковість виконання для всіх адресатів, адже саме авторитет держави забезпечує дотримання прийнятих рішень, а у разі їх невиконання – наявність механізмів примусового впливу. Крім того, особливість процесуальних рішень полягає й у тому, що вони породжують, змінюють або припиняють юридичні права й обов'язки учасників провадження, а також формують процесуальні наслідки, які впливають на подальший хід кримінального процесу. Не менш важливою є вимога обґрунтованості та вмотивованості: рішення має ґрунтуватись на належних доказах і чітко пояснювати мотиви, з яких воно ухвалене, що є запорукою справедливості та прозорості. Процесуальні рішення повинні відповідати принципам законності, пропорційності, змагальності, а також бути спрямованими на досягнення цілей кримінального провадження – встановлення всіх обставин, що підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження, захист прав і законних інтересів учасників, забезпечення ефективності правосуддя.

Відповідно, ознаками процесуальних рішень у кримінальному провадженні, які визначають сутність останніх, є такі: 1) індивідуально-правова спрямованість – рішення стосується конкретної особи, ситуації або стадії кримінального провадження; 2) компетентність суб'єкта – рішення приймається уповноваженим законом органом чи посадовою особою у межах наданих повноважень; 3) дотримання визначеної законом форми – процесуальне рішення фіксується у передбаченій нормами процесуального права формі (наприклад, постанова, ухвала, вирок тощо); 4) обов'язковість виконання – рішення є обов'язковим для адресатів і підлягає виконанню, забезпечується державним примусом у випадку ігнорування; 5) виникнення, зміна чи припинення юридичних прав і обов'язків – рішення породжує, змінює або припиняє процесуальні права чи обов'язки учасників кримінального провадження; 6) правова визначеність і можливість перевірки – рішення має бути чітким, зрозумілим і підлягати перевірці з боку вищих інстанцій (у порядку оскарження чи контролю); 7) обґрунтованість і вмотивованість – рішення повинно ґрунтуватися на фактичних обставинах кримінального провадження, бути належно мотивованим і відповідати принципам справедливості, законності та змагальності процесу; 8) спрямованість на досягнення цілей кримінального провадження – забезпечення балансу між публічними інтересами й захистом прав людини, а також ефективності правосуддя.

Не менш важливим і дискусійним є питання про виокремлення видів процесуальних рішень у кримінальному провадженні. Зокрема, аналіз положень кримінального процесуального законодавства України демонструє, що процесуальні рішення різняться залежно від суб'єкта їх прийняття, форми прийняття та стадії кримінального провадження, на якому воно приймається. Зокрема, згідно зі ст. 110 КПК України бувають процесуальні рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду. При цьому судові рішення можуть прийматися у формі ухвали, постанови або вироку, а рішення слідчого, дізнавача, прокурора – постанови. Законодавець окремо виокремлює такий різновид процесуального рішення в кримінальному провадженні як обвинувальний акт [1].

Проте у ст. 110 КПК України не вказується, що повідомлення про підозру є процесуальним рішенням, хоча в науковій літературі панує така думка. Наприклад, О.В. Глиняний стверджує, шо «повідомлення про підозру і обвинувальний акт у своєму взаємозв'язку є процесуальними рішеннями, які відображують ескалацію процесу переконання державно-владних представників сторони обвинувачення щодо винуватості особи у вчиненні інкримінованого їй кримінального правопорушення. Сутнісною спільною рисою обвинувального акта і повідомлення про підозру є їх яскраво-виражена обвинувальна спрямованість, а відмінною – ступінь обґрунтованості викладених тверджень. Незважаючи на те, що повідомлення про підозру (на відміну від обвинувального акта) є лише попереднім ймовірним припущенням про винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, до прийняття даного рішення необхідно підходити вкрай виважено, оскільки саме повідомлення про підозру (а не обвинувальний акт) є юридичною підставою відповідальності держави перед людиною в разі помилкового притягнення до кримінальної відповідальності» [4, с. 13]. Як указує з цього приводу С.О. Шульгін, «закон не відносить повідомлення про підозру до процесуальних рішень, однак комплексний аналіз положень КПК України та практики застосування цього процесуального акту дає підстави зробити висновок, що повідомлення про підозру є саме процесуальним рішенням» [10, с. 210]. Подібної позиції

дотримується В.О. Гринюк, стверджуючи, що «підозра – це процесуальне рішення прокурора, слідчого (за погодженням із прокурором), яке ґрунтується на зібраних доказах під час досудового розслідування та у якому формується припущення про причетність конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення з повідомленням про це такій особі та з роз'ясненням її прав і обов'язків» [11, с. 36–37].

Значно ширший перелік процесуальних рішень слідчого, прокурора на стадії досудового розслідування, аніж зазначено в ст. 110 КПК України, пропонує С.О. Шульгін. На його думку, такими рішеннями є: «внесення відомостей до ЄРДР; постанова; письмові вказівки прокурора; клопотання прокурора, слідчого за погодженням з прокурором; письмове повідомлення про підозру; обвинувальний акт». При цьому вчений указує, що «юридичною їх властивістю (залежно від різновиду) є наявність вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частини з прийняття правового рішення для досягнення завдань кримінального провадження» [5, с. 16]. Своєю чергою, В.І. Чорнобук пропонує виокремлювати дві групи процесуальних рішень органів досудового розслідування як об'єкту судового контролю: «1) рішення органу дізнання, слідчого, погоджені з прокурором або самого прокурора, висловлені у формі подання, з яким вони звернулися до суду; 2) рішення органів розслідування, висловлені у формі постанови» [2, с. 11].

Враховуючи положення кримінального процесуального законодавства, а також наукові дискусії щодо сутності та особливостей процесуальних рішень, пропонуємо таку класифікацію процесуальних рішень у кримінальному провадженні: 1) за суб'єктом прийняття: рішення органу досудового розслідування (слідчого, дізнавача) – постанови, письмові вказівки, повідомлення про підозру тощо; рішення прокурора – погодження процесуальних дій, письмові вказівки, постанови, обвинувальний акт; рішення слідчого судді – ухвали щодо забезпечення прав і свобод у рамках здійснення судового контролю за досудовим розслідуванням; рішення суду – ухвали, вироки, постанови; 2) за формою процесуального акта: постанова, ухвала, вирок, обвинувальний акт, повідомлення про підозру, письмові вказівки та клопотання, внесення відомостей до ЄРДР; 3) за стадією кримінального провадження: рішення на стадії досудового розслідування; рішення на стадії судового провадження; рішення на стадії апеляційного та касаційного перегляду; 4) за правовими наслідками: рішення, що породжують нові юридичні права або обов'язки (наприклад, повідомлення про підозру, обрання запобіжного заходу); рішення, що змінюють або припиняють права чи обов'язки (закриття кримінального провадження, зміна повідомлення про підозру, зміна запобіжного заходу); рішення, що регулюють хід провадження (призначення експертизи, залучення перекладача, проведення обшуку, тимчасове вилучення майна тощо); 5) за змістом і спрямованістю: обвинувальні, виправдувальні та процедурні рішення; 6) за способом прийняття: індивідуальні та колегіальні рішення.

Висновки. Отже, з урахуванням вищезазначеного пропонуємо під процесуальними рішеннями в кримінальному провадженні розуміти індивідуально-правові акти, які приймаються компетентними суб'єктами у встановленій законом процесуальній формі, спрямовані на вирішення питань, що виникають під час кримінального провадження й які призводять до виникнення, зміни або припинення юридичних прав та обов'язків його учасників, формують процесуальні наслідки, гарантують баланс між публічними інтересами держави та захистом прав людини, обов'язкові для виконання й можуть супроводжуватися примусовою силою держави. Види процесуальних рішень у кримінальному провадженні виокремлюються за такими критеріями: за суб'єктом прийняття, за формою процесуального акта, за стадією кримінального провадження, за правовими наслідками, за змістом і спрямованістю, за способом прийняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10. Стор. 474. Стаття 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Чорнобук В.І. Законність та обґрунтованість процесуальних рішень судді в порядку судового контролю у досудових стадіях кримінального процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Одеса, 2007. 19 с.
3. Пастух А.Є. Кримінальні процесуальні рішення суду, прийняті за результатами підготовчого провадження: дис. ... докт. філософії: 081 Право. Львів, 2021. 223 с.
4. Глиняний О.В. Обвинувальний акт в системі процесуальних рішень досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2021. 20 с.
5. Шульгін С.О. Оцінка доказів слідчим і прокурором при прийнятті процесуальних рішень у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Дніпро, 2021. 20 с.

6. Шульгін С. Поняття процесуального рішення слідчого, прокурора на стадії досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 7. С. 206–210. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313.2019.7.37.
7. Глинська Н.В. Обґрунтування рішень у кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2003. 238 с.
8. Климчук М.П. Обґрунтованість кримінально-процесуальних рішень як елемент засади законності. *Часопис Академії адвокатури України.* 2015. № 2. Т. 8. С. 55–60.
9. Бурлака Я.А. Ухвалення слідчим процесуальних рішень на початку досудового розслідування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2020. № 4 (91). С. 262–271. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2020.4.25.
10. Шульгін С. Види процесуальних рішень слідчого та прокурора. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 8. С. 208–214. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.39.
11. Гринюк В.О. Спростування стороною захисту підозри (первинного обвинувачення) під час досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 34–39.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.39

ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ \ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ

Садонцева Л.К.,
аспірантка кафедри кримінального процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Садонцева Л.К. Окремі особливості досудового розслідування звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

У статті здійснено аналіз особливостей процесуального порядку досудового розслідування щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Насамперед, автор приділяє увагу питанням встановлення та доказування тих обставин, що слугують передумовами, умовами та підставою звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 49 Кримінального кодексу України. З метою забезпечення прикладного характеру дослідження особлива увага приділяється аналізу актуальної практики Верховного Суду. У роботі детально розглянуто коло обставин, що входять до спеціального предмета доказування у разі закінчення досудового розслідування шляхом направлення до суду клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Також автор наводить перелік тих матеріалів кримінального провадження, на підставі яких такі обставини можуть бути доказані, а також процесуальні дії, за допомогою яких їх може бути отримано. З огляду на те, що однією із обставин, що може вплинути на модифікацію порядку обчислення строків давності є факт ухилення особи від слідства та суду, автор також зупиняється на проблематиці встановлення його за допомогою фактичних даних, а також з огляду на правові позиції Верховного Суду висвітлює ситуації, які не можуть розглядатися як приклад ухилення підозрюваного від досудового розуміння в контексті ст. 49 Кримінального кодексу України. До того ж, у ключі питання про наведений у цій нормі перелік злочинів, щодо яких не застосовуються правила про строки давності, зокрема його недискримінаційний характер, а також доцільність потенційного розширення, автор аналізує релевантну практику Європейського суду з прав людини щодо реалізації позитивних процесуальних зобов'язань держави за статтями 2 та 3 Європейської конвенції з прав людини, тобто в контексті можливості дотримання критеріїв ефективного розслідування у разі закриття кримінального провадження через сплив строків давності.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, закриття кримінального провадження, звільнення від кримінальної відповідальності, строки давності, Європейський суд з прав людини.

Sadontseva L.K. Some features of the procedural order of pre-trial investigation regarding the exemption of a person from criminal liability due to the expiry of the statute of limitations.

The article provides an analysis of the features of the procedural order of pre-trial investigation regarding the exemption of a person from criminal liability due to the expiry of the statute of limitations. First of all, the author focuses on the issues of establishing and proving the circumstances that serve as prerequisites, conditions and grounds for exemption from criminal liability under Article 49 of the Criminal Code of Ukraine. In order to ensure the practical nature of the study, special attention is paid to the analysis of the current practice of the Supreme Court. The study examines in detail the circumstances that constitute a special subject of proof in the case of the termination of a pre-trial investigation by the prosecutor's motion to the court for exemption from criminal liability due to the expiry of the statute of limitations. The author also presents a list of criminal proceedings materials on the basis of which such circumstances can be proven, as well as procedural actions by which they can be obtained. Given that one of the circumstances that may affect the modification of the calculation of limitation periods is the fact that a person absconded from the investigation and the court, the author also highlights the issue of establishing this fact using factual data and, taking into account the legal position of the Supreme Court, outlines situations that cannot be considered as examples of a suspect evading pre-trial proceedings in the context of Article 49 of the Criminal Code of Ukraine. Furthermore, with regard to the list of crimes specified in this provision to which the statute

of limitations does not apply, in particular its non-discriminatory nature and the advisability of its potential expansion, the author analyses the relevant practice of the European Court of Human Rights regarding the implementation of the positive procedural obligations of the state under Articles 2 and 3 of the European Convention on Human Rights, i.e. in the context of the possibility of complying with the criteria for an effective investigation in case of closure of criminal proceedings due to the expiry of the statute of limitations.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, closure of criminal proceedings, exemption from criminal liability, statute of limitations, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності є одним із ключових механізмів реалізації принципу гуманізму кримінального права. Водночас його процесуальна реалізація у межах досудового розслідування має низку особливостей та викликає проблемні питання. До них належать: необхідність належного встановлення та доказування обставин, які є передумовами та підставами звільнення; відсутність єдиного підходу до визначення юридично значущих ознак ухилення від слідства чи суду; суперечності між положеннями Кримінального кодексу України (далі – КК) та Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) щодо процесуальної форми прийняття рішення про звільнення. Додаткові виклики породжує практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), яка вимагає від держави забезпечення ефективного розслідування навіть у випадках, коли строки давності сплинули. Усе це зумовлює актуальність дослідження особливостей досудового розслідування у цій сфері.

Метою статті є аналіз процесуальних особливостей досудового розслідування у випадках звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності, виявлення проблем правозастосовної практики та формулювання пропозицій щодо їх вирішення з урахуванням практики Верховного Суду (далі – ВС) та ЄСПЛ.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження окресленої проблематики неможливий без урахування наукових напрацювань, присвячених інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності, зокрема, у зв'язку із закінченням строків давності. У цьому контексті варто відзначити роботи Ю.В. Бауліна, Г.І. Глобенка, О.А. Гритенка, О.А. Губської, О.О. Дудорова, В.М. Кобернюка, Г.Р. Крета, М. Крутевича, І.В. Леоненка, О.А. Марченка, Р.І. Матюшенка, В.О. Меркулової, Г.В. Росі, О.О. Торбас, Д.В. Шилової та низки інших дослідників. Аналіз судової практики здійснювався Верховним Судом України у відповідних узагальненнях. Окрему увагу проблематиці приділяє сучасна практика ВС. Проте аспекти процесуального порядку досудового розслідування, зокрема спеціальний предмет доказування, механізми підтвердження фактів ухилення чи невчинення нового злочину, а також вплив стандартів ЄСПЛ на національне регулювання, залишаються недостатньо дослідженими та дискусійними.

Виклад основного матеріалу. Аналіз актуальної судової практики (зокрема, на прикладі рішень ВС), свідчить про підвищену увагу протягом останніх декількох років до окремих аспектів застосування такої підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності, як закінчення строків давності, що має своє нормативне закріплення у ст. 49 КК. При цьому, зважаючи на розумні межі нашої роботи, а також предмет нашого дослідження, що передусім має кримінальну процесуальну спрямованість, маємо намір зупинитися на колі тих обставин, що мають бути встановлені при вирішенні судом питання про можливе звільнення підозрюваного або обвинуваченого від кримінальної відповідальності за розглядуваною підставою, тобто так званому предметі доказування, що властивий саме вказаній процесуальній ситуації.

Крім того, приділимо увагу питанню про те, у який спосіб відповідні ключові обставини мають бути встановлені, та за допомогою яких доказів вони мають бути доведені перед судом у клопотанні про звільнення від кримінальної відповідальності та матеріалах, що додаються до нього. Водночас, з метою надання нашій роботі прикладного характеру, насамперед, будемо ґрунтувати свої судження на висновках, сформульованих у практиці ВС.

Отже, переходячи до питання про передумову звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 49 КК, можемо відзначити певну відмінність між розглядуваною нормою та суттєвою більшістю інших статей, що встановлюють підстави для звільнення від кримінальної відповідальності. Зокрема, попередньо ми вже встановили, що зазвичай вимагається і те, щоб йшлося про певну тяжкість кримінального правопорушення (а для окремих категорій злочинів – і ще й про необережну форму вини), і те, щоб відповідне кримінальне правопорушення було вчинено вперше. На противагу цьому, аналіз нормативного змісту ст. 49 КК вказує на відсутність подібного роду обмежень у застосуванні цієї підстави для звільнення від кримінальної відповідальності. Натомість, у цій нормі передбачено диференційовані строки давності для різних за тяжкістю категорій кримінальних правопорушень (2, 3, 5, 10 та 15 років).

Єдина специфіка стосується особливо тяжких злочинів, за яких у КК передбачена можливість призначення покарання у виді довічного позбавлення волі – але пов'язана не із забороною на застосування цієї підстави для звільнення щодо них, а лише з тим, що в такому разі для суду це не обов'язок постановити ухвалу про звільнення від кримінальної відповідальності (за умови отримання згоди підозрюваного, обвинуваченого на це), а право, оскільки в цьому разі суд наділяється дискреційними повноваженнями (ч. 4 ст. 49 КК). Тобто в такому випадку ця підстава для звільнення трансформується із імперативної в диспозитивну.

Крім того, під час правової кваліфікації кримінального правопорушення має бути також резюмовано, що воно не входить до переліку злочинів, щодо яких ч. 5 ст. 49 КК встановлено заборону – йдеться про злочини проти основ національної безпеки України (ст.ст. 109 - 114-2 КК), катування, вчинене представником держави, у тому числі іноземної (ч. 3 ст. 127 КК), а також кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст.ст. 437-439, 442, 442-1 КК).

У ключі піднятого аспекту постає потреба проаналізувати вказаний перелік на предмет того, чи не є він, з одного боку дискримінаційним, а з іншого – чи існує потреба в його розширенні. Для цього видається доцільним звернутися до практики ЄСПЛ, адже саме в ній сформульовані певні стандарти, пов'язані із застосуванням інституту давності.

Зокрема, питання про закриття кримінального провадження, а отже непритягнення винної особи до кримінальної відповідальності, через сплив строків давності ставиться в контексті реалізації державою своїх позитивних процесуальних зобов'язань із проведення ефективного розслідування за ст.ст. 2 та 3 ЄСПЛ, тобто щодо права на життя та права не бути підданим недопустимому поводженню [1]. І хоча цей аспект не належить до якогось із критеріїв ефективного розслідування, все ж ЄСПЛ вказує на те, що розслідування фактів смерті, а також катувань або жорстокого поводження, не можна вважати ефективним, якщо воно було припинено внаслідок закінчення строку давності кримінальної відповідальності, через що зацікавлені особи були позбавлені можливості знати правду про обставини подій, пов'язаних із масовим порушенням фундаментальних прав. Про це, зокрема, йдеться в рішенні по справі «Association «21 december1989» and others v. Romania» від 24 травня 2011 р. (заява №18817/08), зокрема пунктах 143-144. Так, Суд підкреслив, що процедурні зобов'язання, що випливають із ст. 2 Конвенції, навряд чи можна вважати виконаними, якщо сім'ї або спадкоємці жертв не мали доступу до розгляду справи в незалежному суді, відповідальному за розгляд фактів [2].

Стосовно ж процесуального зобов'язання за ст. 3 ЄКПЛ, то можемо звернутися до п. 326 рішення у справі «Mocanu and Others v. Romania» від 17 вересня 2014 р. (заяви № 10865/09, 45886/07 та 32431/08). Згідно з його змістом, на переконання ЄСПЛ, «у справах, які стосуються катувань або жорстокого поводження з боку державних службовців, кримінальне провадження не повинно завершуватися через закінчення строку давності…(див. Abdülsamet Yaman проти Туреччини, № 32446/96, § 55, 2 листопада 2004 р.; Yeter проти Туреччини, № 33750/03, § 70, 13 січня 2009 р.; та Асоціація «21 грудня 1989 р.» та інші, цитована вище, § 144)». Крім того, як відмітив ЄСПЛ, спосіб застосування строку давності повинен відповідати вимогам Конвенції, тобто сумнівним є встановлення негнучких строків давності, які не допускають винятків [3]. Остання теза, на наш погляд, може бути застосовною для закріплених у ч. 4 ст. 49 КК дискреційних повноважень суду приймати рішення про звільнення від кримінальної відповідальності у разі спливу строку давності стосовно особливо тяжкого злочину, за яке передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі. Тобто, наш законодавець все ж передбачив певну гнучкість для злочинів, що посягають на фундаментальні права людини, оскільки в такому разі закриття кримінального провадження у зв'язку зі звільненням від кримінальної відповідальності відбуватиметься не автоматично, а на розсуд суду.

Отже, закріплення винятків щодо застосування інституту давності щодо окремих, найбільш серйозних злочинів, може бути цілком виправданим і не являти собою приклад прямої дискримінації, а навпаки бути втіленням стандартів, що випливають із практики ЄСПЛ. Проте, залишається питання стосовно того, чи врахував вітчизняний законодавець усі категорії злочинів, що можуть посягати на права, гарантовані ст.ст. 2 та 3 Конвенції. Зокрема, у ч. 5 ст. 49 КК взагалі відсутнє, наприклад, умисне вбивство (простий та кваліфікований склад). І якщо умисне вбивство з кваліфікуючими ознаками (ч. 2 ст. 115 КК) підпадає під дію ч. 4 ст. 49 КК, а отже ця прогалина може бути «компенсована» за рахунок правозастосування з боку суду, то умисне вбивство без кваліфікуючих ознак до жодних винятків за ст. 49 КК не належить, тобто кримінальне провадження може бути закрито через сплив строків давності.

Так само дещо суперечливим є втілення у національному законодавстві цього аспекту забезпечення процесуального зобов'язання за ст. 3 ЄКПЛ щодо заборони недопустимого поводження. Як відмічалося вище, у ч. 5 ст. 49 КК міститься згадка виключно про ч. 3 ст. 127 КК, в якій йдеться про катування з боку представника (агента) держави, в т.ч. іноземної. Таким чином, поза увагою

законодавця залишилися положення ч. 1-2 ст. 127 КК, якими передбачено кримінальну відповідальність за катування з боку приватних осіб. До того ж, не згадується у розглядуваній нормі і ст. 365 КК, відповідно до якої кримінально караними є також інші види забороненого ст. 3 ЄКПЛ поводження з боку представника держави (ч. 2 ст. 365 КК), зокрема і коли воно спричинило тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 365 КК). При цьому, з огляду на санкції цих норм, положення ч. 4 ст. 49 КК щодо них не діють, у отже правило щодо строків давності не відповідає вимозі гнучкості.

Водночас, у практиці ЄСПЛ йдеться і про інші категорії злочинів, на яких має поширюватися обмеження щодо застосування строків давності для закриття кримінального провадження. Наприклад, убачаємо можливим звернути увагу на рішення Суду у справі «M.S. v. Italy» від 7 липня 2022 р. (заява №32715/19) у п. 144, де ЄСПЛ зауважив, що «мета ефективного захисту від жорстокого поводження, включаючи домашнє насильство, не може вважатися досягнутою, коли кримінальне провадження закривається на підставі того, що факти є давно простроченими, якщо причиною давності є недоліки з боку органів влади, як було продемонстровано вище». З цього погляду, на думку Суду, злочини, пов'язані з домашнім насильством, навіть якщо вони вчинені приватними особами, повинні бути віднесені до найтяжчих злочинів, щодо яких, згідно з практикою Суду, є несумісним з процесуальними зобов'язаннями, що випливають із статті 3, щоб розслідування цих злочинів припинялося через закінчення строку давності внаслідок бездіяльності органів влади [4].

Отже, як можна побачити на останньому прикладі, незавершення розслідування через сплив строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, особливо коли йдеться спричинення цього бездіяльністю з боку агентів держави, може також розглядатися ЄСПЛ у контексті дотримання такого критерію ефективності розслідування, як оперативність і розумна швидкість.

У ключі розглядуваного аспекту цікавість викликає також Консультативний висновок щодо застосовності строків давності до кримінального переслідування, засудження та покарання щодо злочину, який по суті є актом катування від 26 квітня 2022 р. (Протокол 16, запит № P16-2021-001). Так, у п. 61 цього документа Велика Палата ЄСПЛ відмітила, що порушення процесуальних гарантій статті 3 наявне у випадках, коли застосування строків давності було спричинено неспроможністю органів влади діяти оперативно та з належною ретельністю (для прикладу Судом наводяться такі справи: «Баті та інші проти Туреччини», № 33097/96 та 57834/00, §§ 97 та 145-47, ECHR 2004-IV; Abdülsamet Yaman проти Туреччини, № 32446/96, § 59, 2 листопада 2004 р.; Yeşil та Sevim проти Туреччини, № 34738/04, §§ 38-42, 5 червня 2007 р.; Erdoğan Yılmaz та інші проти Туреччини, № 19374/03, § 57, 14 жовтня 2008 р.; Ердал Аслан проти Туреччини, №№ 25060/02 та 1705/03, §§ 75-79, 2 грудня 2008 р.; Падурец проти Молдови, № 33134/03, § 75, 5 січня 2010 р.; Карагьоз та інші проти Туреччини, №№ 14352/05 та 2 інші, §§ 53-55, 13 липня 2010 р.; Савін проти України, № 34725/08, §§ 70-71, 16 лютого 2012 р.; Угур проти Туреччини, № 37308/05, § 105, 13 січня 2015 р.; та Баровов проти Росії, № 9183/09, § 42, 15 червня 2021 р.). Надалі, у п. 62 цього Консультативного висновку також наголошено на тому, що порушення статті 3 може бути і у випадках, коли «кримінальне переслідування було припинено через те, що національні органи влади неадекватно кваліфікували акти катування або інші форми жорстокого поводження як менш тяжкі злочини, що призвело до скорочення строків давності та дозволило винним уникнути кримінальної відповідальності (Суд вказує на такі рішення у справах, як Velev проти Болгарії, № 43531/08, § 61, 16 квітня 2013 р.; та O.R. і L.R. проти Республіки Молдова, № 24129/11, §§ 73-74, 30 жовтня 2018 р.) [5].

Таким чином, можемо резюмувати доцільність розширення переліку злочинів, що згадуються у ч. 5 ст. 49 КК, стосовно яких положення про строки давності не мають бути застосовними, з огляду на правові висновки ЄСПЛ, розглянуті вище.

На продовження наведеного вище п. 62 Консультативного висновку доцільно наголосити на особливій важливості правильної правової кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення, що має бути відображена у клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності (п. 4 ч. 1 ст. 287 КПК). Саме від цього зрештою залежатиме який диференційований строк давності має бути застосований у відповідному випадку, а отже і те, чи наявна підстава для звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 49 КК. На підтвердження цього можна навести постанову ВС від 01.06.2021 у справі № 373/3768/13-к, у якій було зазначено, що у разі, коли дії особи було перекваліфіковано судом першої інстанції з тяжкого злочину на злочин невеликої тяжкості, строк давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення якого на момент судового розгляду вже закінчився, то суд повинен звільнити обвинуваченого від кримінальної відповідальності (за наявності його згоди) або звільнити від призначеного покарання у зв'язку із закінченням строків давності (за її відсутності) [6]. Цей умовивід є яскравою ілюстрацією того, чому правильна кваліфікація суспільно-небезпечного діяння відіграє визначальну роль у застосуванні правил про строки давності.

Щодо матеріалів кримінального провадження, якими може бути підтверджено правову кваліфікацію розглядуваного діяння, насамперед до них може бути віднесено заяву про вчинене кримінального правопорушення та витяг з ЄРДР, оскільки саме в цих документах викладено узагальнено фактичні обставини справи (фабулу). Крім того, для встановлення правильної правової кваліфікації значення можуть мати показання підозрюваного, потерпілого тощо, висновок експерта (наприклад, коли необхідним є призначення та проведення судово-медичної експертизи для встановлення тяжкості тілесних ушкоджень, які впливають на правову кваліфікацію), висновок експерта або певні фінансові документи (якщо розмір шкоди має значення для кваліфікації кримінального правопорушення). Очевидно, що наведений перелік не є вичерпним, оскільки правова кваліфікація в певних випадках може вимагати і інших доказів (наприклад, посадової інструкції, наказу про призначення на посаду тощо).

Надалі, стосовно умов застосування цієї підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, можемо запропонувати виокремити матеріальну та процесуальну умови такого звільнення. Так, коли йдеться про процесуальну умову, маємо на увазі отримання від підозрюваного згоди на звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строку давності, що передбачено у процесуальному законодавстві, а саме у ч. 2 ст. 286 та в абз. 11 ч. 1 ст. 287 КПК. У світлі цього слід звернути увагу на висновок, сформульований у постанові ККК ВС від 26 березня 2020 р. (справа № 730/67/16-к) звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності не пов'язується із визнанням особою своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення. З огляду на це колегія суддів резюмувала, що невизнання підозрюваним, обвинуваченим вини у вчиненні кримінального правопорушення за наявності їхньої згоди на звільнення від кримінальної відповідальності у передбачених законом випадках за умови роз'яснення їм судом суті підозри чи обвинувачення, підстав звільнення від кримінальної відповідальності та права заперечувати проти закриття кримінального провадження не є правовою підставою для відмови в задоволенні клопотання сторони кримінального провадження про таке звільнення [7]. А тому не слід ототожнювати надання підозрюваним згоди на звільнення від кримінальної відповідальності із визнанням ним своєї винуватості.

Водночас, переходячи до матеріальної умови звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі спливом строків давності, можемо вказати на положення ч. 2 -3 ст. 49 КК. Згідно з ними вказується на випадки зупинення та переривання перебігу строків давності відповідно. Отже, в такому разі матеріальною умовою буде відсутність фактів ухилення від досудового розслідування або суду, а також факту вчинення нового злочину[1], що регламентовані згаданими вище приписами ст. 49 КК. Якщо ж ці обставини все ж настають, це не означатиме взагалі неможливість застосування інституту давності, а лише спричинятиме зміну порядку та / або моменту їх обчислення.

У контексті питання про те, що може розумітися під поняттям ухилення, можемо звернути увагу на низку постанов ВС та ВСУ. Наприклад, згідно з постановою ВСУ від 19 березня 2015 року (справа № 5-1кс15), під ухиленням від слідства або суду розуміються «будь-які умисні дії, вчинені певною особою з метою уникнути кримінальної відповідальності за скоєний злочин, що змушує правоохоронні органи вживати заходів, спрямованих на розшук і затримання правопорушника» [8].

Водночас, уже ВС у деяких постановах також звернувся до аналізу змісту ухилення у контексті застосування ст. 49 КК. Зокрема, у постанові ККС ВС від 19 червня 2018 року (справа № 659/234/16-к) колегія суддів наголосила на тому, для застосування ч. 2 ст. 49 КК відіграє роль не просто фактичне ухилення від слідства або суду, а юридично значуще, на яке впливає, крім усього іншого, кримінально-процесуальний статус особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. ВС підкреслив, що це «має бути особа, яка в установленому порядку визнана підозрюваним або обвинуваченим та яка зобов'язана з'являтись до правозастосовних органів за викликом, перебувати в межах їх досяжності». На думку суддів, саме така особа усвідомлює, що в неї вже виник юридичний обов'язок постати перед слідством або судом, однак вона ухиляється від виконання такого обов'язку [9].

У реаліях сьогодення ще низка обставин не може розглядатися як ухилення особи від слідства або суду. Так, у своїй постанові від 16 травня 2023 р. (справа № 554/10716/19) ККС ВС звернув увагу на ситуацію, коли обвинувачений до оголошення воєнного стану в Україні постійно був присутнім під час апеляційного розгляду справи щодо нього, однак слухання не відбувалися у зв'язку з поважними причинами,. Водночас надалі, після оголошення воєнного стану, особа не він з'явилася до суду на виклик з об'єктивної причини обвинувачений захищав державу від збройної агресії російської федерації, а отже його повідомлення про судовий розгляд не відбулося. З огляду на це

[1] за винятком нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років

ВС констатував відсутність такої умисної поведінки особи, що була б спрямована на ухилення від суду. А отже немає підстав і для зупинення строків давності, визначених у ч. 1 ст. 49 КК [10].

Цікавість викликає також постанова ВП ВС від 17 червня 2020 р. (справа № 598/1781/17), відповідно до змісту якої не слід ототожнювати окремі прояви зловживань з боку сторони, як-от часта подача клопотань про відкладення судових засідань із ухиленням особи від слідства і суду. ВП ВС підкреслила, що відкладення судових засідань за клопотаннями сторін або ж з інших причин не є ухиленням від слідства і суду та не може бути підставою для зупинення перебігу давності відповідно до ст. 49 КК [11]. У світлі цього можна також навести постанову ККС ВС від 24 липня 2019 р. (справа № 725/2356/16-к), у якій також вказано на неприпустимість прирівнювання ухилення від слідства або суду виключно із винесенням стороною обвинувачення постанов про зупинення досудового слідства. Колегія суддів наголосила на необхідності безпосередньої оцінки умисних дій особи, спрямованих на ухилення від слідства [12].

Щодо переліку таких дій зауважує у своїй роботі М.М. Крутевич, підкреслюючи, що виконання дій з метою переховування від слідства або суду місця свого перебування може полягати, наприклад, у неявці без поважних причин до слідчого або в суд, вчинення втечі після затримання, порушення умов запобіжного заходу, зміну місця перебування або документів, що посвідчують особу, перехід на нелегальне становище тощо [13, с. 180-181]. На наш погляд, фактичні дані, що свідчать про факт ухилення підозрюваного або обвинуваченого від слідства, мають бути відображені у таких документах: рапорти, повістки про виклик, ухвали про здійснення приводу та рапорти щодо неможливості їх виконання, постанови про оголошення особи в розшук, відповіді на запити від Інтерполу, а також Державної прикордонної служби. Крім того, у певних випадках факт ухилення може підтверджуватися додатково показаннями свідків (наприклад, сусідів або родичів чи членів сім'ї).

Водночас, слід взяти до уваги те, що зупинення досудового розслідування у зв`язку з розшуком підозрюваного саме по собі ще не може свідчити про ухилення останнього від слідства, оскільки як вказав ВС, для застосування положень ч. 2 ст. 49 КК у такому разі обов`язково має бути підтверджено факт ухилення підозрюваного від слідства [14];

Перевірка та встановлення факту невчинення особою нового злочину повинна бути здійснена у спосіб через формування та надання витягу з інформаційно-аналітичної системи «Облік відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості» [15].

Насамкінець, розглядаючи питання про матеріальну та фактичну підставу для звільнення від кримінальної відповідальності, можемо вказати на те, що у випадку із ст. 49 КК ключове значення мають не дії підозрюваного обвинувачення, а подія об'єктивна за своєю природою. Тобто йдеться саме про закінчення, передусім, диференційованого строку давності, встановленого у ч. 1 ст. 49 КПК. Контекстно можна відмітити, що, як вказав ВС у постанові колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 06 березня 2023 року (справа № 161/18237/18), під строком давності розуміється «передбачений ст. 49 КК України певний проміжок часу з дня вчинення кримінального правопорушення, що визначено в обвинувальному акті та встановлено судом, і до дня набрання вироком законної сили, закінчення якого є підставою для звільнення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, від кримінальної відповідальності» [16].

Проведення необхідних обрахунків має бути зазначено прокурором у клопотанні про звільнення від кримінальної відповідальності, що відповідатиме п. 7 ч. 1 ст. 287 КПК. Водночас, мають бути враховані правила обчислення строків давності, розроблені в науці кримінального права [17, с. 162] та викладені в деяких узагальненнях судової практики [18], які стосуються, зокрема, особливостей щодо кримінальних правопорушень із матеріальним і формальним складом, триваючих і продовжуваних кримінальних правопорушень, незакінчених кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті тощо. При цьому, визначальне значення для обчислення строку давності має початковий момент, яким є день вчинення кримінального правопорушення, який може бути встановлений як із показань осіб, так і шляхом пред'явлення певних документів. У окремих випадках може вимагатися надання висновку експерта (наприклад, у разі встановлення часу смерті особи шляхом проведення судово-медичної експертизи).

Як приклад може бути наведено постанову ВС від 20 квітня 2021 р. (справа № 184/1631/18), відповідно до змісту якої для встановлення початкового моменту спливу строку давності щодо продовжуваного злочину суди врахували момент подання останнього податкового звіту [19].

Висновки. Зважаючи на викладені вище положення можна окреслити такий перелік обставин, що можуть бути включені до спеціального предмету доказування у разі вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності:

(1) наявність обізнаної добровільної згоди підозрюваного або обвинуваченого на закриття кримінального провадження з відповідної нереабілітуючої підстави. При цьому доцільно наголосити на

тому, що така згода не може бути прирівнена до визнання відповідною особою своєї вини, оскільки як неодноразово наголошував ВС, остання не є умовою для звільнення від кримінальної відповідальності за вказаною підставою;

(2) факт спливу передбаченого у ст. 49 КК строку давності, що диференціюється залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та виду і розміру покарання, що може бути призначено;

(3) дотримання умови щодо невчинення протягом вказаних строків особою нового злочину, за винятком нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років;

(4) не ухилення особи від досудового розслідування та суду (або у разі ухилення – обчислення строку давності з урахуванням зупинення загального строку на період, коли особа ухилялася);

(5) не належність розглядуваного кримінального правопорушення до переліку злочинів, встановлених у ч. 5 ст. 49 КК, щодо яких закріплена законодавча заборона на звільнення за вказаною підставою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р. (ратифікована Україною 17 липня 1997 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99.5_004
2. Judgment in case «Association «21 december1989» and others v. Romania» from 24.05.2011 (application no.18817/08). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-104864.
3. Judgment in case «Mocanu and Others v. Romania» from 17.09.2014 (applications no. 10865/09, 45886/07 and 32431/08). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146540.
4. Judgment in case «M.S. v. Italy» from 07.07.2022 (appl. no. № 32715/19). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-218130.
5. Advisory opinion on the applicability of statutes of limitation to prosecution, conviction and punishment in respect of an offence constituting, in substance, an act of torture (Protokol 16 from 26.04.2022, request no. P16-2021-001). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=003-7317048-10811277.
6. Постанова ВС від 1 червня 2021 р. (справа № 373/3768/13-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97517621.
7. Постанова ККК ВС від 26 березня 2020 р. (справа № 730/67/16-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88495210.
8. Постанова ВСУ від 19 березня 2015 року (справа № 5-1кс15). URL: https://ol.zt.court.gov.ua/sud0618/pres-centr/13/184398.
9. Постанова ККС ВС від 19 червня 2018 р. (справа № 659/234/16-к). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_19_06_2018_roku_u_spravi_659_2364_16_k_1.
10. Постанова ККС ВС від 16 травня 2023 р. (справа № 554/10716/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111036655.
11. Постанова ВП ВС від 17 червня 2020 р. (справа № 598/1781/17). URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/89977787.
12. Постанова ККС ВС від 24 липня 2019 р. (справа № 725/2356/16-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83301655.
13. Крутевич М.М. Особливості звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2016, № 1(6). С. 175–184.
14. Постанова ККС ВС від 29 липня 2021 року (справа № 552/5595/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98728753.
15. Деякі питання ведення обліку відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості: Наказ МВС України від 30.03.2022 № 207. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0425-22#Text.
16. Постанова ККС ВС від 06 березня 2023 року (справа № 161/18237/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109479894.
17. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Аттіка, 2004. 296 с.
18. Аналіз Верховного Суду України **с**удової практики застосування норм закону про звільнення від кримінальної відповідальності (покарання) у зв'язку із закінченням строків давності. URL: https://advokatrada.cn.ua/.
19. Постанова ВС від 20 квітня 2021 р. (справа № 184/1631/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96465146.

УДК: 343.98:343.9-051:004.056.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.40

ВИЯВЛЕННЯ І ДОКУМЕНТУВАННЯ СПОСОБІВ УЧИНЕННЯ СЛУЖБОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: МЕТОДИКА, ТАКТИКА, ЦИФРОВІ СЛІДИ ТА ЛАНЦЮГ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКАЗІВ

Сергєєва Д.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-1005-7046
e-mail: Dianaserhieievaknu@gmail.com

Сергєєва Д.Б. Виявлення і документування способів учинення службових правопорушень: методика, тактика, цифрові сліди та ланцюг збереження доказів.

Вказується, службові правопорушення характеризуються високою латентністю, інституційною «вбудованістю» в управлінські процедури та здатністю швидко адаптуватися до змін нормативного середовища. У статті запропоновано цілісну криміналістично-процесуальну модель виявлення й документування способів учинення службових правопорушень у сучасному цифровому середовищі. На підставі систематизації форм використання/спотворення владних повноважень (зловживання, перевищення, умисна бездіяльність, одержання неправомірної вигоди) і типових «технологій злочинної діяльності» (розкрадання через безтоварні операції та «прокладки», заволодіння майном шляхом обману, маскування вигоди під консалтинг/гранти/благодійність, маніпуляції в EDMS/ERP/реєстрах) автор формує операційну матрицю «ознака способу → джерела відомостей → тактичні дії → процесуальна фіксація → контрольні переліки питань». Показано, як ця матриця забезпечує перехід від реконструкції механізму події до практичних алгоритмів: синхронних тимчасових доступів, оглядів електронних систем, інвентаризацій, побудови графів платіжних ланцюгів і верифікації ринкової еквівалентності. Особливу увагу приділено роботі з цифровими слідами (метадані, історії версій, журнали доступів/погоджень, резервні копії, листування) та підтриманню безперервного ланцюга збереження доказів (read-only копіювання, хешування, опис середовища, журнал доступів і переміщень). Обґрунтовано ризик-орієнтований формат судового контролю і стандартизовані контрольні переліки для слідчого, прокурора й слідчого судді, які забезпечують необхідність і пропорційність втручань та відтворюваність процедур. Окремо розкрито інтеграцію матеріалів оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих (розшукових) дій у доказовий контур через «маршрутизацію за ознакою способу» з мінімізацією даних і належною процесуальною «вшивкою». Наукова новизна полягає у поєднанні криміналістичної типології способів з цифровою форензікою та процесуальною доктриною допустимості/відтворюваності, а практична значущість – у стандартизації «першої доби» розслідування, запровадженні «паспортів доказів» і єдиних операційних алгоритмів для підвищення стійкості доказів у суді.

Ключові слова: службові правопорушення; спосіб учинення; технології злочинної діяльності; цифрові сліди; електронний документообіг (EDMS/ERP); ланцюг збереження доказів; належність; допустимість; відтворюваність; предмет доказування; оперативно-розшукова діяльність (ОРД); негласні слідчі (розшукові) дії (НСРД); судовий контроль; операційна матриця.

Serhieieva, D.B. Detection and documentation of modes of commission of service-related offences: methodology, tactics, digital traces, and the chain of custody.

It is indicated that official misconduct is characterized by high latency, institutional «embeddedness» in management procedures, and the ability to quickly adapt to changes in the regulatory environment. The article proposes an integrated forensic–procedural model for detecting and documenting modes of commission of service-related offences in a contemporary digital environment. Building on the systematization of forms of using or distorting official powers (abuse, excess of authority, intentional non-performance, bribery/undue advantage) and on typical "criminal technologies" (embezzlement through sham or intermediary contracts, deception-based appropriation, masking undue benefits as consulting/grants/charity, manipulations in EDMS/ERP/registries), the author develops an operational matrix "mode indicator → sources of information → tactical actions → procedural recording → standardized checklists." The matrix enables a reproducible transition from reconstructing the mechanism of the

event to practical algorithms: synchronized temporary accesses, examinations of electronic systems, inventories, graphing of payment chains, and verification of market equivalence. Special attention is paid to handling digital traces (metadata, version histories, access/approval logs, backups, correspondence) and maintaining an unbroken chain of custody (read-only imaging, hashing, environment description, access and transfer logs). A risk-based format of judicial control and standardized checklists for investigators, prosecutors, and investigating judges is substantiated to ensure necessity, proportionality, and procedural reproducibility. The paper also details how materials from operational-search activity and covert investigative actions are integrated into the evidentiary framework via "routing by mode indicator," with data minimization and proper procedural incorporation. The novelty lies in coupling a criminological typology of modes with digital forensics and the procedural doctrine of admissibility/reproducibility; the practical value is the standardization of the "first-day" response, introduction of "evidence passports," and unified operational algorithms that increase evidentiary resilience in court.

Key words: service-related offences; mode of commission; criminal technologies; digital traces; electronic document management (EDMS/ERP); chain of custody; relevance; admissibility; reproducibility; subject of proof; operational-search activity; covert investigative actions; judicial control; operational matrix.

Постановка проблеми. Службові правопорушення характеризуються високою латентністю, інституційною «вбудованістю» в управлінські процедури та здатністю швидко адаптуватися до змін нормативного середовища. Їхній спосіб учинення охоплює не лише реалізацію протиправних дій, а й ретельну підготовку та заздалегідь сконструйовані механізми приховування, що спираються на організаційні регламенти, електронний документообіг і формальні атрибути «службового» рішення [1; 16; 18; 19]. В умовах цифровізації слідчий працює з багатошаровими доказовими масивами – версійністю документів, журналами погоджень і доступів, метаданими файлів, логами корпоративних систем, резервними копіями, слідами комунікацій; кожний такий артефакт потребує негайної консервації, процесуально коректного вилучення та безперервного ланцюга збереження доказів для забезпечення відтворюваності й судової придатності [1; 3; 5; 9; 18].

Класична криміналістична доктрина визнає спосіб учинення ключовим елементом характеристики злочину, однак для службових правопорушень цього недостатньо: потрібна процесуальна операціоналізація типології способів у вигляді версійних модулів, першочергових дій, стандартизованих контрольних переліків питань для слідчого, прокурора та слідчого судді, а також уніфікованих алгоритмів роботи з цифровими слідами (ідентифікація джерел, консервація, хешування, протоколювання, перевірка цілісності) [1; 3; 16; 18]. Відсутність такої операціоналізації породжує розрив між встановленими «на папері» обставинами та реальними електронними артефактами: формально виявлені документи не підтверджуються технічними метаданими, ланцюг збереження має прогалини, а «офіційні легенди» не проходять перевірку часовими мітками, маршрутами погоджень чи економічною доцільністю рішень [5; 9; 18].

Проблема ускладнюється тим, що службові правопорушення часто реалізуються як «злочинні технології» – комплексні моделі поведінки з мультиделіктним переплетенням (службове підроблення як модуль способу та спосіб приховування; одержання неправомірної вигоди; зловживання впливом; фальсифікація звітності; удавані правочини; економіко-правові схеми легалізації, у т. ч. на суміжних ринках) [12; 14; 15; 17; 20–22]. Без чіткого розмежування стадій підготовка → реалізація → приховування та без картографування цифрових слідів на кожній із них зростають ризики часткової втрати доказів і визнання їх недопустимими [1; 5; 18–19]. Водночас судовий контроль і стандарти мотивування рішень у сфері допустимості вимагають не лише формальної коректності слідчих дій, а й демонстрації відтворюваності, перевірності та цілісності доказового ланцюга від джерела до представлення в суді [3; 6–7; 9; 11].

Отже, науково-практична проблема полягає у створенні цілісної моделі, яка поєднає криміналістичну типологію способів учинення службових правопорушень із процесуально придатними інструментами їх виявлення, документування й доказування у цифровому середовищі: від побудови версій і визначення предмета доказування до алгоритмів першочергових дій, управління цифровими слідами та підтримання безперервного ланцюга збереження доказів [1; 3; 5; 9; 16; 18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження способів учинення службових правопорушень і їх доказового забезпечення формується на перетині класичної криміналістики, спеціальних праць про службову злочинність, антикорупційної та фінансово-моніторингової літератури, а також сучасної процесуальної доктрини доказування й цифрових слідів. Базу методології становлять узагальнення з криміналістичної тактики та структури розслідування – версійність, планування слідчих (розшукових) дій, поетапність «підготовка → реалізація → приховування» і типові тактичні рішення, викладені у навчальних виданнях і прикладних посібниках [1; 18; 19]. Вони

задають каркас для подальшої операціоналізації способів у службових справах: побудови «технологій злочинної діяльності», визначення першочергових дій і моделювання предмета доказування.

Спеціальні дослідження службової злочинності рухаються кількома комплементарними векторами. По-перше, типологізація способів та форм використання/спотворення повноважень у посадових правопорушеннях (зловживання, перевищення, умисна бездіяльність, одержання неправомірної вигоди) на матеріалі окремих складів і практичних ситуацій [16; 17]. По-друге, фокус на доведенні корупційних діянь – насамперед, прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди – із фіксацією типових помилок сторони обвинувачення та алгоритмів збирання/перевірки доказів, релевантних нашій операційній матриці [14; 23]. По-третє, нові комплексні посібники щодо розслідування правопорушень у сфері службової діяльності консолідують попередні підходи у практикоорієнтованих схемах, але потребують глибшої інтеграції з цифровою форензікою та стандартизованими переліками питань для судового контролю [18].

Окремою лінією розвивається антикорупційний і фінансово-моніторинговий напрям, що показує реалізацію значної частини службових правопорушень як економіко-правових «технологій» – через документальну фальсифікацію, удавані правочини та схеми легалізації, у т. ч. на «гральному» та суміжних ринках [15; 20; 21; 22]. Ці праці формують набір індикаторів способу (ланцюги платежів, посередники, «офіційні обгортки» виплат) для матриці «ознака способу → джерела → тактика → фіксація», але потребують чіткішого перекладу в процесуальні алгоритми консервації цифрових слідів і підтримання ланцюга збереження доказів.

Процесуальну рамку вибудовує доктрина доказування. Ранні праці М. Погорецького окреслили проблематику теорії кримінального процесуального доказування з акцентом на належності, допустимості та, особливо, відтворюваності й перевірності доказової інформації [4]. «Нова концепція» розвинула вимір процесуальної форми та стандартів мотивування й судового контролю – це безпосередньо релевантно для перевірки «офіційних легенд» у службових справах і для оцінки цифрових артефактів [7]. Роботи про початок досудового розслідування підсилили увагу до ризиків втрати доказів на ранній фазі та необхідності тактичної синхронізації дій – методологічна основа модулів «першочергові дії» і «точки незворотності» [8]. Сучасні дослідження судового контролю деталізують критерії необхідності, пропорційності та допустимості, що важливо для формування стандартизованих контрольних переліків питань у нашій моделі [9]. Новітні публікації про розслідування воєнних злочинів і цифрові дані додають форензійні стандарти: хешування, журналювання доступів, відтворюваність процедур фіксації та представлення цифрових слідів у суді – підходи, які методично переносні в площину службових правопорушень [5]. Сукупно ця лінія робіт забезпечує теоретико-процесуальне підґрунтя для інтеграції криміналістичної типології способів із цифровою форензікою і ланцюгом збереження доказів [4; 5; 7–9].

У площині оперативно-розшукових та негласних слідчих (розшукових) дій ключовим є питання співвідношення НСРД і ОРЗ та їх доказового потенціалу в справах про службові правопорушення [11]. Це надає критерії коректного включення результатів таких заходів до загального доказового масиву з урахуванням судового контролю за втручаннями у приватність та вимог допустимості [3; 11]. Додатково рання праця щодо способів у кредитно-банківській сфері продемонструвала, як «банківські» технології стають матрицею для інших службових діянь і як вибудовується логіка їх виявлення та документування – принципи, що екстраполюються на наш об'єкт дослідження [12].

Нарешті, законодавча база (КК, КПК) встановлює формальні межі допустимості, підстави та процедури одержання доказів і інструменти судового контролю [2; 3]. Однак саме доктрина і прикладні посібники «перекладають» ці рамки у практичні алгоритми – від структурування предмета доказування до перевірки причинно-наслідкових зв'язків між управлінськими рішеннями та вигодами, відбитими в документах і цифрових логах [1; 18; 19].

Отже, наявний масив літератури забезпечує: (а) методологію криміналістичної реконструкції способу [1; 18; 19]; (б) типології службових правопорушень і індикатори «злочинних технологій» [16; 17]; (в) антикорупційно-фінансовий контекст і канали легалізації як елементи способу [15; 20–22]; (г) процесуальну рамку доказування та судового контролю, включно з цифровими слідами [4; 5; 7–9]; (д) співвідношення НСРД/ОРЗ та їх доказову релевантність [11]. Водночас наявна прогалина – відсутність уніфікованої *операційної матриці* для службових правопорушень, що поєднувала б типологію способів із алгоритмами ідентифікації, консервації, хешування, протоколювання і представлення цифрових артефактів у межах безперервного *ланцюга збереження доказів*, а також стандартизованими переліками питань для слідчого, прокурора, слідчого судді й захисника [1; 5; 7–9; 18]. Запропонована в цій статті модель покликана закрити цю прогалину.

Метою статті є розроблення криміналістично й процесуально узгодженої моделі виявлення та документування способів учинення службових правопорушень, що інтегрує типологію способів із цифровою форензікою та безперервним ланцюгом збереження доказів; створення операційної

матриці «ознака способу → джерела відомостей → тактичні дії → процесуальна фіксація → стандартизовані контрольні переліки питань»; а також формулювання практичних рекомендацій щодо першочергових дій, визначення предмета доказування, перевірки «офіційних легенд» і забезпечення належності, допустимості та відтворюваності цифрових слідів під судовим контролем.

Виклад основного матеріалу. У службових правопорушеннях *спосіб учинення* розуміємо як структуровану послідовність дій суб'єкта на стадіях *підготовка → реалізація → приховування,* що зумовлена поєднанням об'єктивних умов (регуляторне середовище, організаційні процеси, властивості предмета посягання) та суб'єктивних чинників (мотив, мета, знання, навички) [1; 18; 19]. Цей підхід спирається на класичну криміналістичну доктрину тактики й планування розслідування та оновлюється з урахуванням електронного документообігу, цифрових журналів і метаданих як носіїв слідів способу [1; 18].

Критичною рисою службових посягань є *вбудоване приховування* вже на підготовчій стадії: заздалегідь формуються посередницькі ланки, удавані правочини, «офіційні обгортки» виплат (консалтинг, гранти, подарунки), сценарії легалізації та канали «очищення» документів (версійність файлів, погодження «заднім числом», селективні витяги з реєстрів) [14; 15; 20–22]. У цьому сенсі спосіб постає як *керована технологія,* що може містити мультиделіктні компоненти: службове підроблення — одночасно елемент способу та засіб приховування; зловживання впливом – як канал монетизації повноважень; економіко-правові схеми легалізації – як «фаза виходу» неправомірної вигоди [14; 15; 20–22].

Процесуальне значення способу подвійне. По-перше, *версійне моделювання* способу задає каркас розслідування: коло причетних, маршрути документів/коштів, точки виникнення цифрових слідів, очікувані «вузли» для невідкладної консервації [1; 18]. По-друге, спосіб слугує «мостом» між криміналістикою та процесуальною формою: визначає *орієнтири предмета доказування* (мотив і вигода; повноваження та фактичний вплив; дії на кожній стадії; роль посередників; використані регуляторні прогалини) і конкретизує потребу в судовому контролі (необхідність/пропорційність втручань, межі доступу до даних, обґрунтування ризику втрати доказів) [3; 7; 9].

Цифровий вимір способу потребує дотримання стандартів *відтворюваності та цілісності* доказових артефактів: ідентифікація джерел (EDMS/ERP/CRM, поштові сервери, системи доступу), консервація стану систем, *read-only* копіювання, створення контрольних сум (хешів), повний опис середовища та часових налаштувань, ведення документації *ланцюга збереження доказів* від виявлення до судового дослідження [5; 7; 9]. Будь-який розрив цього ланцюга або невідповідність метаданих (розсинхронізація часових міток, відсутні журнали змін, невідоме походження копій) безпосередньо загрожує допустимості та переконливості доказів у межах вимог КПК [3; 5; 7; 9].

Важливим є і *операційний зв'язок* способу з інститутами ОРД та НСРД. Монографічні й статейні напрацювання показали, що результативність негласних заходів у службових справах істотно зростає, коли вони підпорядковані моделі способу (цілеспрямований добір тактичних комбінацій, синхронізація у «вікнах можливостей», мінімізація втручання) та одразу «вшиті» у процесуальний контур належності/допустимості [10; 11; 14]. Це вимагає чіткої маршрутизації: від *виявлення ознаки способу* → до *збору інформації відповідним інструментом* → до *процесуальної фіксації* із дотриманням ланцюга збереження і стандартів судового контролю [3; 7; 9–11; 14].

Насамкінець, історично вироблені криміналістичні підходи до способів у фінансово-банківській сфері (безтоварні операції, «прокладки», завищення вартості, підміна первинних документів) стали «матрицею» для сучасних службових технологій і демонструють, як саме ознаки способу транслюються у *практичні алгоритми* виявлення та документування [12; 18]. Запропонована далі операційна матриця покликана інституалізувати цей зв'язок у стандартизований інструментарій слідства й судового контролю.

Класифікація способів учинення службових правопорушень ґрунтується на поєднанні форм використання чи спотворення владних повноважень, статусних характеристик суб'єкта та галузево-інституційного контексту здійснення службових функцій. У вимірі форм владної поведінки домінують чотири базові моделі: зловживання повноваженнями (ухвалення управлінських рішень всупереч інтересам служби або з відступом від процедур), перевищення повноважень (вчинення дій поза межами компетенції, у тому числі з опорою на фальсифіковані документи), умисна службова бездіяльність (невжиття визначених законом заходів за наявності реальної можливості) та одержання неправомірної вигоди чи зловживання впливом як інструменти монетизації службового становища [17; 16; 14]. Статусна призма розмежовує службових осіб юридичних осіб публічного права та приватного права: у першому випадку спосіб тісно пов'язаний із регламентованими процедурами погодження, доступом до державних реєстрів і формалізованими ланцюгами ухвалення рішень, тоді як у приватному секторі вирішальним стає внутрішній комплаєнс та архітектура корпоративних систем обліку, що задають іншу природу цифрових слідів і точок контролю [16;

18]. Галузево-інституційний контекст уточнює профіль ризиків: державна цивільна служба, військова та правоохоронна служби, державні й муніципальні заклади, а також приватні комерційні та некомерційні структури демонструють різні «екосистеми» документообігу та аудиту, що безпосередньо впливає на вибір першочергових дій і предмет доказування [18]. У межах цієї рамки виокремлюються типові «технології злочинної діяльності» як стійкі комбінації дій і документальних схем. По-перше, технології розкрадань із використанням посади, що спираються на безтоварні операції, «прокладкові» контракти, завищення вартості та підміну первинної документації; такі моделі історично докладно описані на банківсько-фінансовому матеріалі й сьогодні відтворюються у службових кейсах із цифровими модифікаціями (версійність файлів, заднє погодження, маніпуляції в EDMS/ERP) [12; 18]. По-друге, технології заволодіння майном шляхом обману, включно з самовільним привласненням владних повноважень, використанням фальшивих реквізитів доступу до реєстрів і внесенням недостовірних відомостей, що створюють «правдоподібну» легальну оболонку протиправних рішень [17; 16]. По-третє, технології збагачення у сфері служби, де неправомірна вигода маскується під консультаційні чи маркетингові послуги, грантові чи благодійні виплати, «виграші» або інші офіційні виплати; у корупційно ємних секторах до ланцюгів додаються ринки грального бізнесу та суміжні посередницькі мережі, що забезпечують легалізацію коштів і розрив зв'язку між рішенням і бенефіціаром [14; 15; 20–22]. Спільним знаменником цих технологій є модуль службового підроблення, який функціонує і як елемент способу, і як засіб приховування, забезпечуючи синхронізацію фальсифікованих документів із реєстровими слідами та платіжними маршрутами [14; 16–17]. Класифікація не є самоціллю: її прикладна функція полягає в операціоналізації для версійного моделювання, визначення предмета доказування та побудови «карти» цифрових слідів. Для кожної з названих моделей спосіб задає очікувані джерела відомостей (первинка і метадані, журнали погоджень, логи доступів, банківські виписки, внутрішні політики), тактичні кроки їх виявлення й консервації (синхронні тимчасові доступи, огляди EDMS/ERP, інвентаризації, допити розпорядників даних) і форму процесуальної фіксації, придатної для перевірки допустимості під судовим контролем згідно з вимогами КПК і сучасної доктрини доказування щодо необхідності, пропорційності, відтворюваності та мотивованості рішень [3; 4; 7–9; 18]. У подальшому ця класифікаційна рамка трансформується в операційну матрицю, де кожна ознака способу пов'язується з конкретним джерелом, тактичною дією та процесуальною формою фіксації, а також зі стандартизованими переліками питань для слідчого, прокурора, слідчого судді та захисника, що уможливлює відтворювану й перевірювану роботу з цифровими і документальними артефактами [1; 18; 19].

Операційна матриця виявлення та документування способів учинення вибудовується як послідовний ланцюг «ознака способу → джерела відомостей → тактична дія → процесуальна фіксація → контрольні переліки питань» і виконує функцію практичного інтерфейсу між криміналістичною моделлю та процесуальною формою. На рівні «ознаки» фіксуються маркери способу: посередницькі ланцюги і нетипові платіжні маршрути, версійні конфлікти документів, «задні» погодження в електронних системах, використання регуляторних прогалин, а також «офіційні обгортки» неправомірної вигоди (консалтинг, гранти, подарунки, виграші), властиві корупційно ємним сегментам і суміжним ринкам [14; 15; 20–22]. Для кожної ознаки наперед визначаються релевантні джерела відомостей: первинні бухгалтерські документи та виписки, договори з додатками, електронні історії версій і журнали погоджень у EDMS/ERP, логи доступу до реєстрів, листування та календарі, журнали пропускних систем; тактичні дії синхронізуються в часі для запобігання «підчисткам» і включають одночасні тимчасові доступи, огляди електронних середовищ, інвентаризації матеріальних і цифрових активів, допити розпорядників даних і адміністраторів [1; 18; 19]. Процесуальна фіксація задається вимогами належності, допустимості та відтворюваності: опис середовища і часових налаштувань, read-only копіювання, створення контрольних сум (хешів) для кожного цифрового об'єкта, протоколи з відображенням маршрутів доступу і правок, відсилки до ухвал слідчого судді з мотивованим обґрунтуванням необхідності й пропорційності втручань [3; 4; 7–9]. Завершальною ланкою є стандартизовані контрольні переліки питань для слідчого, прокурора й слідчого судді, що переводять методичні вимоги у форму перевірюваних критеріїв: хто саме створив/змінив документ і коли; чи мав відповідні повноваження; чи узгоджені часові мітки документа з ланцюгом управлінських рішень і платіжних транзакцій; чи існувала менш обтяжлива законна альтернатива доступу до даних; чи доведено ризик втрати або спотворення доказів у разі зволікання [1; 3; 7–9; 18].

Цифровий вимір цієї матриці вимагає строгої дисципліни ланцюга збереження доказів, адже будь-який розрив між моментом виявлення артефакта та його судовим дослідженням компрометує допустимість і доказову вагу. Практичний алгоритм включає картографування джерел даних (EDMS/ERP/CRM, поштові сервери, резервні копії, реєстри, пропускні системи), негайну консерва-

цію стану систем (заморожування журналів, зняття «снапшотів», фіксацію часових налаштувань), створення верифікованих копій із хешами та ведення безперервної документації про походження, переміщення і доступи до кожного об'єкта; ці дії повинні бути «прив'язані» до процесуальних рішень і мотивовані з позицій необхідності та пропорційності [3; 5; 7–9]. Саме у справах про службові правопорушення, де спосіб учинення часто інтегрує документальні маніпуляції, «задні» узгодження і легалізаційні етапи, відтворюваність процедур фіксації стає ключовим критерієм якості: суд очікує не лише логічної версії механізму події, а й технічної можливості повторити кроки вилучення та перевірити цілісність цифрового доказу, що випливає з сучасної доктрини доказування і практики судового контролю [4; 5; 7–9]. На цьому тлі результати ОРД і НСРД набувають процесуальної вартості лише за умови їх первинної підпорядкованості версії способу (цілеспрямований добір засобів, мінімізація втручань) і коректного «вшивання» у процесуальний контур із дотриманням вимог КПК, адже саме модель способу визначає, які негласні комбінації і коли дадуть максимальний індикативний ефект без втрати допустимості [3; 10; 11; 14].

Вершинним елементом застосування матриці є версійне моделювання способу та похідне від нього структурування предмета доказування. Первинно формуються альтернативні версії механізму події з фіксацією ролей кожного учасника, маршрутів документів і коштів, а також «вузлів» виникнення цифрових слідів; далі для кожної версії визначаються перевірювані факти, що підлягають доведенню: мотив і вигода, коло та межі повноважень, конкретні дії на стадіях підготовки, реалізації та приховування, участь посередників, використання регуляторних прогалин, відповідність управлінських рішень економічній доцільності й часовим кореляціям у журналах погоджень та платіжних транзакціях [1; 18–19]. Такий підхід синхронізується з процесуальною доктриною належності й допустимості: доказова інформація має бути отримана у формах, що забезпечують її відтворюваність і перевірність (опис середовища, хеші, журнали доступів, фіксація часових налаштувань), а судовий контроль – мотивовано обґрунтований критеріями необхідності й пропорційності втручань у приватність чи господарську діяльність [3; 4; 7–9].

Першочергові дії в службових провадженнях мають проводитися синхронно і за принципом «замороження» найуразливіших носіїв відомостей. Йдеться про одночасні тимчасові доступи та огляди електронних середовищ (EDMS/ERP/CRM, поштові сервери, резервні копії), інвентаризації матеріальних і цифрових активів, витребування журналів погоджень та історій версій, а також допити розпорядників даних і адміністраторів з фокусом на процеси, а не лише на факти [1; 18–19]. У корупційно ємних сегментах додатково ініціюються ланцюгові перевірки платіжних маршрутів і контрагентів, що маскують неправомірну вигоду під «офіційні обгортки» (консалтинг, гранти, «виграші», благодійність), з паралельною верифікацією ринкової еквівалентності й фактичної реальності наданих послуг [14; 15; 20–22]. Негласні комбінації і результати ОРД застосовуються точково – лише там, де цього вимагає версія способу і де очікується максимальний індикативний ефект за мінімального втручання; подальше «вшивання» таких матеріалів у процесуальну тканину здійснюється з дотриманням вимог КПК до допустимості [3; 10–11; 14].

Типові помилки, що призводять до втрати доказової переконливості, повторювані: несвоєчасна фіксація цифрових слідів і журналів змін; розрив ланцюга збереження доказів через неідентифіковані копії або відсутність контрольних сум; формальний аналіз документів без темпоральної та авторської атрибуції (не визначено, хто і коли створив або змінив файл, чи мав доступ і повноваження); нехтування підготовчою та приховувальною фазами способу; клопотання до слідчого судді без належного обґрунтування необхідності й пропорційності [3; 5; 7–9; 18]. Запобігають цим ризикам стандартизовані контрольні переліки питань для слідчого, прокурора та судового контролю: чи існує менш обтяжлива альтернатива доступу до даних; чи узгоджені часові мітки документів із ланцюгом управлінських рішень; чи підтверджена економічна доцільність угод; чи зафіксовано повний маршрут доступів; чи забезпечено відтворюваність процедури вилучення [1; 3; 7–9; 18].

Трансфер результатів у нормативно-методичну площину передбачає закріплення у відомчих актах класифікації ідентифікаційних ознак способу та індикаторів «злочинних технологій», мінімальних технічних вимог до роботи з цифровими артефактами (ідентифікація джерел, консервація, хешування, опис середовища, ведення ланцюга збереження), а також впровадження уніфікованих шаблонів процесуальної фіксації та переліків питань для судового контролю [1; 3; 7–9; 18–19]. У підсумку поєднання криміналістичної типології способів із процесуальною операціоналізацією через матрицю, цифрову форензіку та ланцюг збереження забезпечує відтворюваний і перевірюваний механізм виявлення й документування службових правопорушень, сумісний з актуальною доктриною доказування та практикою судового контролю [4; 5; 7–9].

Подальше розгортання основного матеріалу доцільно сконцентрувати на прикладних модулях матриці, які переводять класифікаційну рамку у відтворювані алгоритми дій. Перший модуль охоплює ситуації маскування неправомірної вигоди під легальні виплати, зокрема «консалтинг»,

«грантову підтримку», «виграші» та благодійні внески. Практична перевірка починається з відновлення ланцюга формування управлінського рішення та синхронного одержання первинної і цифрової документації: договорів і актів із супровідними листами, журналами погоджень у системах EDMS, журналами доступів до відповідних реєстрів, історіями версій файлів і поштовими треками; далі зіставляються часові мітки документів і подій, ринкова еквівалентність заявлених послуг та наявність реальних результатів робіт, а також кореляція з внутрішніми політиками комплаєнсу [14; 15; 18–22]. Релевантні негласні комбінації застосовуються лише тоді, коли очікується максимальний індикативний ефект за мінімального втручання й забезпечена процесуальна «вшивка» у контур допустимості та судового контролю; критеріями успіху є відтворюваність цифрових процедур фіксації та безперервність ланцюга збереження доказів від моменту виявлення артефактів до представлення у суді [3; 5; 7–9; 10–11; 14].

Другий модуль стосується документальної фальсифікації та «задніх» погоджень у електронному документообігу. Відправною точкою є темпорально-порівняльний аналіз версій документів і маршрутів узгодження, який дозволяє ідентифікувати розриви у логіці змін, невідповідності авторства, а також підміни дат створення чи підписання. Процесуально значущим є детальний опис середовища, версій програмного забезпечення і часових налаштувань, read-only копіювання та створення контрольних сум для кожного цифрового об’єкта, фіксація ланцюга доступів до файлів і реєстрів, а також своєчасне звернення під судовий контроль із мотивованим обґрунтуванням необхідності і пропорційності втручань [1; 3; 5; 7–9; 18–19]. У межах предмета доказування окремо перевіряється узгодженість «офіційної легенди» зі слідами у журналах погоджень та історіях версій: якщо заявлена послуга виконана, вона мусить залишити цифровий «слід процесу» у вигляді листування, проміжних артефактів, календарів та проміжних версій документів, що підтверджується метаданими і журналами доступів [18–19; 21–22].

Третій модуль охоплює експлуатацію регуляторних прогалин і відступи від процедур комплаєнсу. Тут ключовим є порівняльний аналіз «як має бути» та «як було» з опорою на норми права і внутрішні регламенти, який виявляє, чи існувала менш обтяжлива законна альтернатива, чи були свідомо обійдені контрольні механізми, а також хто фактично ініціював і просував рішення у ланцюзі узгоджень [2; 3; 16–18]. У цьому модулі особливою є роль версійного моделювання способу: саме воно задає черговість дій, визначає «вузли» для невідкладної консервації слідів і підказує, де розміщені критичні цифрові артефакти, від вмісту EDMS/ERP до резервних копій і реєстрових логів [1; 18–19]. Усі процедури повинні відповідати сучасній процесуальній доктрині доказування щодо належності, допустимості, відтворюваності і мотивованості клопотань під судовим контролем; недотримання будь-якої з цих вимог з великою ймовірністю призведе до процесуальних втрат у суді по суті [4; 5; 7–9].

Четвертий модуль присвячено відтворенню ланцюгів платежів і зв’язків із контрагентами як «нервовій системі» способу. Алгоритм починається з інвентаризації фінансових документів (платіжні доручення, виписки, договори, акти, рахунки), синхронного доступу до бухгалтерських підсистем та журналів змін, а також запиту політик комплаєнсу й кошторисних лімітів. Далі вибудовується граф переказів і залежностей: бенефіціар–посередник–одержувач, з маркуванням «вузлів» підвищеного ризику (нетипові MCC-коди, «кругові» перекази, короткі інтервали між рішенням і оплатою, непомірна ціна без ринкового обґрунтування). Перевіряється реальність наданих послуг (звітність/листи/проміжні результати), ідентифікуються «офіційні обгортки» для неправомірної вигоди (консалтинг, гранти, благодійність, «виграші»), а також канали легалізації, характерні для суміжних ринків, у т. ч. грального [14; 15; 20–22]. Процесуально значущим є повний опис середовища і часових налаштувань, read-only копіювання, фіксація хешів та ведення безперервного ланцюга збереження доказів для кожного цифрового об’єкта; звернення до слідчого судді має бути мотивоване критеріями необхідності та пропорційності з огляду на ризик «підчисток» [3; 5; 7–9]. У предметі доказування цей модуль підтверджує мотив, вигоду, причинно-наслідковий зв’язок між управлінським рішенням і грошовими потоками та роль посередників [1; 18–19].

П’ятий модуль – тактика допитів «носіїв процесу»: адміністратори систем, бухгалтерія, юристи, особи, що «погоджували» документи, а також захисник і підозрюваний у межах їхніх прав. Фокус зміщується від суто фактичних свідчень до опису процесів: «як реально ухвалювалися рішення», «якою була послідовність і мета погоджень», «хто створював та редагував електронні версії і за чиїм дорученням», «чи існувала альтернативна законна процедура». Тактика допиту вибудовується на зіставленні показань із цифровими журналами, метаданими, календарями та листуванням, що дає змогу швидко виявляти суперечності та ініціювати додаткові процесуальні дії [1; 18–19; 24–25]. Для справ, де захисник відіграє активну роль у формуванні «офіційної легенди», використовується блок питань про реальність правничої допомоги та кореляцію її змісту з документальними артефактами (відповідно до процесуальної доктрини належності/допустимості й судово-

го контролю) [4; 7–9; 13]. Будь-які результати НСРД/ОРЗ інкорпоруються лише після перевірки їхнього походження, цілісності та співвіднесення з версією способу, з урахуванням меж втручання у приватність [3; 10–11; 14].

Шостий модуль – стандарти пакування та представлення цифрових і документальних артефактів. Для кожного об'єкта формується «паспорт доказу», який включає: ідентифікацію джерела, опис середовища і ПЗ, часові пояси/налаштування, спосіб одержання (ухвала/доручення), метод копіювання (read-only), контрольні суми, журнал доступів/переміщень, місце зберігання, перелік похідних копій і перевірок хешів на етапах досудового і судового розгляду [5; 7–9]. Для документів – історія версій, авторство, маршрути погоджень, відповідність часових міток управлінським подіям; для транзакцій – мапа платіжних ланцюгів і ознаки ринкової еквівалентності; для реєстрових дій – логи доступу та службові ролі користувачів [1; 18–19]. Такий «паспорт» забезпечує відтворюваність і перевірність доказового ланцюга згідно з вимогами КПК і сучасної доктрини [3; 4; 7–9].

З урахуванням класифікації та модульного підходу покажемо застосування матриці на типових ситуаціях. Кейс закупівель без конкуренції і «прокладкових» контрактів передбачає первинне картографування процесу ухвалення рішення (ініціатор, погоджувачі, підписанти), синхронне отримання договорів із додатками, технічних завдань, актів, кошторисів і звітів, а також витребування історій версій і журналів погоджень у EDMS, логів доступу до реєстрів і корпоративних бухгалтерських підсистем. Далі зіставляються часові мітки документів із платіжними подіями та внутрішніми лімітами комплаєнсу; тестується ринкова еквівалентність (цінові бенчмарки, альтернативні комерційні пропозиції), перевіряється реальність наданих послуг через проміжні артефакти (листи, протоколи, календарі, чернетки). Типові індикатори способу тут: появи «прокладок», безтоварні операції, задні дати в погодженнях, швидкі інтервали «рішення → оплата», а також зміни авторства у фінальних файлах порівняно з чернетками [12; 14; 18–19]. Процесуально критичними є опис середовища, read-only копіювання, створення контрольних сум і ведення ланцюга збереження для кожного цифрового об'єкта; клопотання до слідчого судді мотивуються необхідністю, пропорційністю та ризиком «підчисток» у системах [3; 7–9].

У кейсі «консалтингова/грантова обгортка» неправомірної вигоди матриця спрямовує на відновлення ланцюга управлінського рішення й платіжних маршрутів, ідентифікацію посередників і пов'язаних осіб, а також тест «процесуальної наявності» послуги: якщо послуга реально виконувалась, у системах мають існувати листування, постановки задач, календарі, чорнові версії матеріалів, трек-ченджі, що корелюють у часі з актами і рахунками. Верифікація ринкової еквівалентності та аналіз контрагентів (у т. ч. їхній профіль на суміжних ринках, пов'язаних із гральним бізнесом або благодійними фондами) дозволяє виявити легалізаційні сегменти «ланцюга виходу» [14–15; 20–22]. Негласні комбінації застосовуються точково під версію способу (напр., фіксація контактів посередника перед платежами), а їх інкорпорація у доказовий масив відбувається з дотриманням вимог належності/допустимості та меж втручання у приватність [3; 10–11; 14].

Ситуації «задніх» погоджень і маніпуляцій в електронному документообігу вирішуються темпорально-порівняльним аналізом: будуються послідовності створення, редагування і погодження документів із прив'язкою до користувачів, ролей і IP/хостів; виявляються аномалії часових міток, розриви логіки змін, невідповідності авторства. Додатково перевіряється, чи відповідають підписи/кваліфіковані електронні підписи маршрутам погодження; чи є в системі «заморожені» копії і резерви, що віддзеркалюють первісний стан файлів. Ці кроки переводяться у процесуальну площину через протоколи огляду електронних систем із зазначенням версій ПЗ, часових налаштувань і створених хешів, а також через фіксацію доступів і прав користувачів, що забезпечує відтворюваність і судову перевірність [1; 3; 5; 7–9; 18–19].

Для кейсів експлуатації регуляторних прогалин матриця вимагає подвійного порівняльного тесту «як має бути/як було»: аналіз норм і внутрішніх регламентів, що визначають належну процедуру, та реконструкція фактичного процесу з джерелами, відповідальними особами і темпоральними зв'язками. Перевіряється, чи існувала менш інвазивна законна альтернатива, чи були свідомо обійдені контрольні механізми і хто фактично просував рішення у ланцюгу узгоджень. На цьому тлі формується обґрунтування необхідності процесуальних втручань і мінімізації даних, придатне до судового контролю [2–3; 16–18].

Окремий вузол матриці стосується допитів «носіїв процесу». Адміністратори систем, бухгалтери, юристи та погоджувачі документів дають не стільки «факти», скільки опис алгоритмів: як реально ухвалювалися рішення, хто ініціював зміни у файлах, чи відповідає задекларована «легенда» цифровим слідам (журнали, метадані, календарі). Тактика допиту будується на зіставленні відповідей із технічними артефактами для швидкого виявлення суперечностей і ініціювання додаткових доступів або експертиз; для справ, де активна роль захисника формує «офіційну легенду», до

переліку питань включаються критерії реальності правничої допомоги та її кореляція з матеріалами справи, відповідно до сучасної доктрини доказування і стандартів судового контролю [4; 7–9; 13; 18–19; 24–25].

Важливо стандартизувати «паспорт доказу» як форму пакування й представлення артефактів. Для кожного цифрового об'єкта він має містити ідентифікацію джерела, опис середовища та версій ПЗ, часові налаштування, спосіб отримання (ухвала/доручення), метод копіювання (*read-only*), контрольні суми, журнал доступів і переміщень, місце зберігання, список похідних копій та акти верифікації хешів на досудовій і судовій стадіях; для документів – історію версій, авторство, маршрути погоджень і узгодженість часових міток із управлінськими подіями; для транзакцій – карту платіжних ланцюгів і тест ринкової еквівалентності; для реєстрових дій – логи доступу та ролі користувачів [3; 5; 7–9; 18–19]. Такий «паспорт» забезпечує відтворюваність і процесуальну перевірність ланцюга збереження, що є центральною вимогою КПК і сучасної доктрини [3–4; 7–9].

Завершально, ризик-орієнтований судовий контроль у нашій моделі реалізується через короткі, але змістовні пакети клопотань: опис ознаки способу, очікувані джерела й конкретні артефакти, чому менш інвазивний інструмент є неефективним, які ризики втрати або спотворення існують, як буде забезпечено мінімізацію персональних даних і безперервний ланцюг збереження. Для оцінки здобутих матеріалів суд застосовує переліки питань щодо відтворюваності процедури, наявності журналів доступів, узгодженості часових міток, авторської атрибуції та повноважень осіб, що вносили зміни [3; 7–9]. Інституціоналізація цих пакетів у відомчих методиках і локальних регламентах мінімізує процесуальні втрати та підвищує керованість розслідувань [1; 18–19].

З урахуванням наведених модулів доцільно формалізувати інтеграцію ОРД і НСРД у доказовий контур через «маршрутизацію за ознакою способу»: кожен індикатор (посередники, «задні» погодження, нетипові платіжні маршрути, експлуатація прогалин) прив'язується до конкретного інструмента одержання відомостей із мінімальним втручанням і максимальною відтворюваністю результату. Практично це означає, що рішення про негласний захід не є «всеохопним», а випливає з логіки способу (напр., короткострокова фіксація контактів перед здійсненням платежу чи перед «узгодженням» у системі), а подальше включення матеріалів у провадження супроводжується повною документацією походження й цілісності та співвіднесенням із вже наявними цифровими слідами (метадані, журнали доступів, історії версій), що знижує ризики недопустимості [3; 10–11; 14]. Установлення причинно-наслідкового зв'язку між управлінським рішенням і вигодою забезпечується «подвійним швом»: документально-цифровою кореляцією (часові мітки погодження ↔ дата платежу ↔ лог доступу до реєстру) і економічним тестом еквівалентності (ринкова ціна ↔ зміст і обсяг заявлених послуг), який унеможливлює легалізацію неправомірної вигоди під «офіційними обгортками» [14–15; 20–22].

Окремо фіксуються показники якості розслідування, що випливають із доктрини доказування і слугують «контрольною картою» на всіх стадіях: повнота карти процесу (ідентифіковані всі учасники і ролі), відтворюваність цифрових процедур (наявні описи середовищ, хеші, журнали доступів, прив'язка часових поясів), безперервність ланцюга збереження (журнали переміщень і копіювань, верифікації хешів), мотивованість і пропорційність клопотань, узгодженість «офіційної легенди» з технічними артефактами, а також наявність «паспортів доказів» на кожен цифровий і паперовий об'єкт [3–5; 7–9; 18–19]. Недотримання будь-якого з цих показників прямо трансформується у процесуальні ризики в суді по суті; своєю чергою, їх системне виконання підвищує переконливість реконструкції способу та стійкість доказового масиву до спростувань [4; 7–9].

Запропонована модель має і межі застосовності. По-перше, у середовищах із низьким рівнем цифрової зрілості частина очікуваних журналів або метаданих може бути відсутня, що вимагає ширшого використання альтернативних джерел (резерви, зовнішні інфраструктури, контрагентські сліди) та посиленого судового контролю за необхідністю доступів [1; 3; 18–19]. По-друге, у високоавтоматизованих системах ризик «невидимих» змін адмінкористувачами компенсується незалежним технічним аудитом середовища та фіксацією інваріантів (хеші, «снапшоти» на рівні носія, апаратні журнали), що забезпечує відтворюваність і перевірність процедур [5; 7–9]. По-третє, у справах із транскордонним відбитком платіжних або хостингових маршрутів необхідна рання координація із процесуальними інструментами міжнародної правової допомоги й узгодженням форматів цифрової фіксації, аби не допустити «дір» у ланцюзі збереження та колізій стандартів допустимості на етапі судового розгляду [2–3; 18]. У підсумку операційна матриця, дисципліна цифрової форензіки і ризик-орієнтований судовий контроль разом утворюють відтворюваний алгоритм виявлення та документування способів учинення службових правопорушень, узгоджений із сучасною доктриною доказування, що уможливлює переходи до прикладних висновків і нормативно-методичних пропозицій для відомчих актів і локальних регламентів [1; 3–5; 7–9; 18–19; 20–22].

Завершуючи «каркас» розділу, формалізуємо алгоритм «першої доби» та предмет доказування, а також вводимо мінімізаційні й приватнісні фільтри, що забезпечують процесуальну стійкість здобутої інформації. Алгоритм першої доби побудовано за принципом одночасності та невідкладної консервації. Спершу складається карта процесу ухвалення рішення (ініціатор, погоджувачі, підписанти, адміністратори систем), далі синхронно здійснюються тимчасові доступи до EDMS/ERP/CRM, поштових серверів, резервних сховищ, бухгалтерських підсистем і реєстрових логів із read-only копіюванням і створенням контрольних сум; паралельно проводяться інвентаризації матеріальних і цифрових активів та допити «носіїв процесу» з фокусом на алгоритмах, а не лише на фактах. Кожен крок документується описом середовища та часових налаштувань, а для кожного об'єкта заводиться «паспорт доказу» й журнал ланцюга збереження. Звернення під судовий контроль готуються за ризик-орієнтованою схемою: ознака способу → очікувані джерела і конкретні артефакти → чому менш інвазивний інструмент неефективний → які ризики втрати/спотворення → як забезпечується мінімізація даних і ланцюг збереження [1; 3; 5; 7–9; 18–19].

Предмет доказування у справах цієї категорії структуровано за п'ятьма блоками. Перший – мотив і вигода: їх встановлення спирається на часові кореляції між управлінськими подіями та грошовими потоками, тест ринкової еквівалентності заявлених послуг і наявність проміжних артефактів виконання робіт (листи, постановки задач, чернетки з трек-ченджами) [14; 18–19; 20–22]. Другий – повноваження й фактичний вплив: зіставляються формальні ролі та реальні дії у журналах погоджень і доступів; фіксуються ініціативні дії «неформальних» учасників процесу [1; 18–19]. Третій – послідовність «підготовка → реалізація → приховування»: картографуються цифрові сліди кожної фази, виявляються «задні» погодження та темпоральні аномалії версій [1; 3; 5; 18–19]. Четвертий – посередники і пов'язані особи: будується граф зв'язків та платіжних маршрутів із виділенням «вузлів» ризику, характерних для схем легалізації (у т. ч. через «консалтинг», гранти, благодійність, сегменти грального ринку) [14–15; 20–22]. П'ятий – експлуатація регуляторних прогалин: проводиться порівняльний аналіз «як має бути/як було» з фіксацією свідомого обминання контрольних механізмів і наявності менш інвазивних законних альтернатив [2–3; 16–18]. Усі блоки підпорядковано вимогам належності, допустимості та відтворюваності: доказова інформація набуває ваги лише за умови правильної процесуальної форми та можливості технічно повторити процедури її здобуття [4; 7–9].

Мінімізаційні та приватнісні фільтри інтегруються в тактику від початку. Для кожного доступу обґрунтовується вузький перелік полів і періодів, які необхідні для перевірки конкретної ознаки способу; запроваджується правило негайного «сепарування» надлишкових персональних даних і протоколювання будь-яких операцій з ними; у клопотаннях до слідчого судді коротко, але чітко пояснюється, чому саме такі обсяги даних є пропорційними заявленій меті та як буде забезпечено їхній захист (обмеження кола доступу, технічні та організаційні бар'єри, політика видалення копій після експертиз) [3; 7–9]. Результати ОРД і НСРД включаються до загального доказового масиву лише після перевірки походження й цілісності та прив'язки до версії способу, аби уникнути недопустимості через «надмірні» або невмотивовані втручання [3; 10–11; 14].

На завершення викладу основного матеріалу окреслюємо метрики якості розслідування, що одночасно є «*чекпоінтами*» для прокурора та суду. Це повнота карти процесу (ідентифіковані учасники, ролі, маршрути документів і коштів), відтворюваність цифрових процедур (описи середовищ, контрольні суми, журнали доступів, часові пояси), безперервність ланцюга збереження (журнали переміщень/копіювань, верифікації хешів), мотивованість і пропорційність клопотань, узгодженість «офіційної легенди» з технічними артефактами, наявність «паспортів доказів» на кожен цифровий і паперовий об'єкт. Сумарно ці показники перетворюють класифікацію способів і модулі матриці на відтворювану процесуальну технологію, сумісну з доктриною доказування та судовим контролем, і створюють надійне підґрунтя для практичних висновків і нормативно-методичних пропозицій, що будуть предметом наступного розділу [1; 3–5; 7–9; 18–19; 20–22].

Висновки з проведеного дослідження зводяться до того, що спосіб учинення службових правопорушень у сучасному цифровому середовищі виступає не лише елементом криміналістичної характеристики, а й конструкцією процесуального управління розслідуванням: через нього формуються версії події, предмет доказування, пріоритети першочергових дій, карта цифрових слідів і рамка судового контролю. Запропонована операційна матриця «*ознака способу → джерела → тактика → процесуальна фіксація → контрольні переліки*» забезпечує відтворюваний перехід від ідентифікації маркерів до одержання й процесуально коректного пакування доказової інформації, сумісної з вимогами належності, допустимості, пропорційності та відтворюваності, закріпленими в КПК та сучасній доктрині доказування [2–4; 7–9]. Ключовим інструментом стійкості доказів є ланцюг збереження, який у службових справах має подвійне навантаження: технічне (*read-only копіювання, хешування, опис середовища, журнали досту-*

пів і змін) та процедурне (мотивованість клопотань, мінімізація даних, документування кожної операції з об'єктом) – будь-який розрив негативно впливає на допустимість і переконливість доказів у суді [3; 5; 7–9; 18–19].

На емпіричному рівні доведено, що типові «технології злочинної діяльності» – розкрадання через безтоварні операції та «прокладки», заволодіння майном шляхом обману з маніпуляціями реєстрами, збагачення у сфері служби під «офіційними обгортками» виплат – зчитуються через сталий набір індикаторів у документах і цифрових журналах; їхня своєчасна консервація і правильна процесуальна фіксація прямо корелюють із успішністю доведення в суді [12; 14–15; 18–22]. Інтеграція ОРД та НСРД у доказовий контур є ефективною лише за умови маршрутизації за ознакою способу, тобто коли кожен індикатор підтягує мінімально інвазивний інструмент збору відомостей, а результати негайно «вшиваються» у процесуальну тканину з підтвердженою цілісністю та походженням [3; 10–11; 14].

Практичний результат моделі – стандартизація «*першої доби*» розслідування: синхронні доступи до EDMS/ERP/CRM, резервів і поштових серверів; темпорально-порівняльний аналіз версій і погоджень; інвентаризації й допити «носіїв процесу» з фокусом на алгоритмах; формування «паспортів доказів» і ризик-орієнтованих пакетів для судового контролю [1; 3; 5; 7–9; 18–19].

У нормативно-методичній площині доцільно закріпити в рубриках відомчих актів класифікацію ознак способів і типових «злочинних технологій», мінімальні технічні вимоги до роботи з цифровими артефактами (ідентифікація джерел, консервація, хеші, описи середовищ, журнали доступів, політика зберігання/видалення), уніфіковані шаблони протоколів огляду електронних систем і «паспортів доказів», а також стандартизовані контрольні переліки питань для слідчого, прокурора та слідчого судді, що віддзеркалюють критерії необхідності, пропорційності, належності та відтворюваності [1; 3; 7–9; 18–19].

Запропонована модель є придатною до масштабування в різних інституційних середовищах – від державної цивільної, військової та правоохоронної служби до державних і приватних закладів – за умови урахування рівня цифрової зрілості та локальних регламентів; у середовищах зі слабкою журналізацією вона компенсується розширеним використанням зовнішніх слідів (контрагенти, резерви, інфраструктури), тоді як у високоавтоматизованих системах – незалежним технічним аудитом і фіксацією інваріантів, що забезпечують повторюваність процедур. Сукупно це дозволяє перевести типологію способів учинення службових правопорушень із площини теоретичних описів у керовану процесуальну й криміналістичну технологію виявлення, документування та доказування, узгоджену з національним процесуальним правом і сучасними уявленнями про якісне доказування у справах цієї категорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Криміналістична тактика: навчальний посібник / О.В. Бишевець, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєв та ін. / за ред. М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої. 2-ге вид., переробл. та доп. Київ: Алерта, 2017. 244 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/Kryminalistyka-Navchalnyy-posibnyk-taktyka-2017-1.pdf.
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
4. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravoukr_10_14/Pogoretskyi_10_14.
5. Погорецький М.А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3–4. С. 84–102. URL: https://vkslaw.knu.ua/wp-content/uploads/2025/05/visnyk_krim_sud_3-4_23_v2_250425_avt2-84-102.pdf.
6. Погорецький М.А. Новели Кримінального процесуального кодексу України в період воєнного стану: проблемні питання. *Право і суспільство*. 2025. № 3, т. 2. С. 248–262. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.35.
7. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.
8. Погорецький М.А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 93–103. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/download/431/400.

9. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4, ч. 3. С. 269–279. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
10. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/POGORECKIY_2007.pdf.
11. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 2 (33). С. 137–141.
12. Погорецький М.А., Сухачов О.О. Способи вчинення злочинів у кредитно-банківській сфері та їх значення для оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу. *Кримський юридичний вісник*. 2009. Вип. 2(6). С. 14–22. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A%3D&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A1%D1%83%D1%85%D0%B0%D1%87%D0%BE%D0%B2+%D0%9E%24.
13. Погорецький М., Щирук М. Участь захисника у доказуванні у справах про привласнення або розтрату майна службовою особою: проблемні питання та практики. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2025. № 3. С. 139–150. DOI: https://doi.org/10.51647/kelm.2025.3.20. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/jornal/98.
14. Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою: проблеми доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні: монографія / Погорецький М.А., Старенький О.С., Баганець О.В. та ін.; за ред. М.А. Погорецького, С.С. Чернявського. Київ: НАВС, 2017. 250 с.
15. Протидія відмиванню коштів: міжнародні стандарти, зарубіжний досвід, адміністративно-правові, кримінологічні, кримінально-правові, криміналістичні засади та система фінансового моніторингу в Україні: підручник / О.Є. Користін, Л.І. Аркуша, А.С. Беніцький та ін.; за ред. О.Є. Користіна. Одеса: Фенікс, 2015. 984 с. URL: https://nm2.univd.edu.ua/download/113921.
16. Пчеліна О. В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 575 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/71ac104a-9354-4e91-8dc0-4a560b72b1fc.
17. Ромців О.І. Особливості способів вчинення посадових кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 8. С. 264–267. URL: http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc8/72.pdf.
18. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: навч. посібн. / Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б., Топорецька З.М., Черняк А.М. та ін.; за ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2025. 376 с. URL: https://alerta.kiev.ua/img/cms/PDF/Pogoreckiy_Roslyd_krim_pravopor_Zmist.pdf.
19. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2008. 588 с. (див. с. 427). URL: https://lib.univer.km.ua/sites/default/files/ Право/Салтевський%20М%20В%20Криміналістика%20у%20сучасному%20викладі.pdf.
20. Топорецька З.М. Виграш у лотерею як спосіб легалізації корупційних доходів. *International scientific and practical conference «New challenges of legal science in Ukraine and EU countries»* (Miskolc, Hungary, 19–20 Apr 2019). Miskolc: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 399–402. URL: https://www.navs.edu.ua/files/antykoruptsia/ 2022/materialy_konf_081222.pdf.
21. Топорецька З. М. Легалізація корупційних доходів з використанням грального бізнесу та лотерей. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8–9 груд. 2022 р.). Київ: НАВС, 2022. С. 291–296. URL: https://www.navs.edu.ua/files/antykoruptsia/2022/materialy_konf_081222.pdf.
22. Toporetska, Z., Pohoretskyi, M., Vazhynskyi, V., Denysenko, G., & Pohoretskyi, M. Institutional risks of organised crime in the gambling business: Structure, mechanisms of influence, and threats to the national security of Ukraine in wartime context based on the analysis of case studies. *Social and Legal Studios*. 2025. 8(2), 200–213. https://doi.org/10.32518/sals2.2025.200. URL: https://sls-journal.com.ua/uk/journals/tom-8-2-2025/institutsiyni-riziki-organizovanoyi-zlochinnosti-v-gralnomu-biznesi-struktura-mekhanizmi-vplivu-ta-zagrozi-natsionalniy-bezpetsi-ukrayini-v-umovakh-viyni-na-osnovi-analizu-materialiv-praktiki.

23. Шумейко Д.О. Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою: проблеми правової кваліфікації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 39–51. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9445fa64-2c36-42f6-86c6-2a3d27d715d1/content.
24. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 1 (5): URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
25. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / Бишевець О.В., Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. та ін.; за ред. М.А. Погорецького та Д.Б. Сергєєвої. Київ : Алерта, 2015. 536 с. URL: https://alert a.kiev.ua/pravo/463-rozsliduvannya-okremikh-vidiv-zlochiniv.html.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.41

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШНИКА У СФЕРІ НЕЗАКОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ОРГАНІЗАЦІЇ АБО ПРОВЕДЕННЯ АЗАРТНИХ ІГОР

Топорецька З.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітник
наукової лабораторії № 1 НОЦ
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-2441-4852

Топорецька З.М. Криміналістичний аналіз особи кримінального правопорушника у сфері незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор.

У статті досліджується криміналістична характеристика осіб, які здійснюють незаконну діяльність з організації та проведення азартних ігор, зокрема розглядаються соціальні, психологічні, фізіологічні та поведінкові особливості «реальних» і «номінальних» організаторів, а також виконавців злочинів. Аналіз показує, що центральним елементом криміналістичної характеристики є особа правопорушника, яка виступає ключовим сполучним елементом для всіх інших характеристик злочину. «Реальні» організатори, як правило, мають високий рівень освіти, управлінський досвід, займають високі соціальні позиції, володіють лідерськими якостями та професійними навичками управління гральним бізнесом, що дозволяє їм ефективно організовувати мережу закладів, забезпечувати контроль за членами організованих груп та приховувати сліди протиправної діяльності. Водночас «номінальні» організатори та наймані працівники, включаючи касирів, круп'є та адміністраторів, належать до соціально вразливих категорій населення, не мають високого рівня освіти та постійного доходу, підпорядковуються «реальним» організаторам і діють з корисливих мотивів, отримуючи заробітну плату за виконання функцій у гральних закладах.

Дослідження показує, що незаконна діяльність у сфері азартних ігор відзначається високим ступенем організації, латентністю, використанням складних схем конспірації, сучасних інформаційних та платіжних технологій, а також наявністю корупційних зв'язків у державних органах. «Реальні» організатори залучають технічних спеціалістів, програмістів та міжнародних партнерів для управління онлайн-ресурсами та легалізації фінансових потоків через офшорні компанії, що дозволяє зменшити ризики кримінальної відповідальності та приховати незаконну діяльність. Підкреслено, що роль «номінальних» організаторів і виконавців полягає у формальному веденні діяльності, що забезпечує прикриття для «реальних» власників та мінімізацію ризиків виявлення.

Криміналістична характеристика осіб, які організовують та проводять азартні ігри, демонструє чітку ієрархію та розподіл ролей у злочинних групах, визначає соціальні, психологічні та фізіологічні ознаки учасників, а також дозволяє визначити ефективні напрямки оперативно-розшукових заходів для виявлення та документування протиправної діяльності. Отримані результати можуть бути використані у практиці правоохоронних органів для вдосконалення методів розслідування та профілактики злочинів у сфері азартних ігор, підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю та захисту прав учасників суспільних відносин у цій сфері.

Ключові слова: незаконний гральний бізнес, особа злочинця, азартні ігри, криміналістична характеристика, розслідування, організатор, гральний заклад.

Toporetska Z.M. Forensic analysis of the personality of a criminal offender in the sphere of illegal activities in organizing or conducting gambling.

The article examines the forensic characteristics of persons who carry out illegal activities in organizing and conducting gambling, particularly the social, psychological, physiological and behavioral features of «real» and «nominal» organizers, as well as perpetrators of crimes, are considered. The analysis shows that the central element of the forensic characteristics is the personality of the offender, which acts as a key connecting elements for all other characteristics of the crime. «Real» organizers, as a rule, have a high level of education, managerial experience, occupy high social positions, possess leadership qualities and professional skills in managing the gambling business, which allows them to effectively organize a network of establishments, ensure control over members of organized groups and hide traces of illegal activity. At the same time,

"nominal" organizers and employees, including cashiers, croupiers and administrators, belong to socially vulnerable categories of the population, do not have a high level of education and a stable income, are subordinate to "real" organizers and act out of selfish motives, receiving wages for performing functions in gambling establishments.

The study shows that illegal activities in the field of gambling are characterized by a high degree of organization, latency, the use of complex conspiracy schemes, modern information and payment technologies, as well as the presence of corrupt connections in state bodies. "Real" organizers involve technical specialists, programmers and international partners to manage online resources and legalize financial flows through offshore companies, which allows to reduce the risks of criminal liability and hide illegal activities. It is emphasized that the role of «nominal» organizers and executors consists in the formal conduct of activities, which provides cover for the «real» owners and minimizes the risks of detection.

The forensic characterization of persons who organize and conduct gambling demonstrates a clear hierarchy and distribution of roles in criminal groups, determines the social, psychological and physiological characteristics of participants, and allows to determine effective directions of operational and investigative measures to detect and document illegal activities. The results obtained can be used in the practice of law enforcement agencies to improve methods of investigation and prevention of crimes in the field of gambling, increase the effectiveness of the fight against organized crime and protect the rights of participants in public relations in this area.

Key words: illegal gambling business, identity of the criminal, gambling, forensic characterization, investigation, organizer, gambling establishment.

Постановка проблеми. Протягом останніх років гральна індустрія в Україні зазнала глибоких структурних змін. Гральний бізнес, особливо в умовах глобалізації та цифрової трансформації, давно вийшов за межі простої розваги та набув рис потужного економічного, соціального й навіть політичного феномену. У мирний час він виступає важливим джерелом доходів до бюджету, але в умовах війни та дестабілізації – перетворюється на інструмент організованої злочинності, канал фінансування агресора й джерело загроз національній безпеці. В умовах війни сфера грального бізнесу перетворилася на один із інструментів не лише фінансових зловживань, але й прямого підриву безпеки держави через витік конфіденційної інформації, легалізацію злочинних доходів та маніпуляції із вразливими категоріями громадян.

У період з 2021 по травень 2025 року за ст. 203-2 було зареєстровано 820 кримінальних проваджень. Найбільше таких справ було відкрито у 2021 році – 267, після чого спостерігається зниження активності: 174 провадження у 2022 році, 164 – у 2023 та 175 – у 2024. За перші п'ять місяців 2025 року зареєстровано 40 проваджень. Проте статистика переданих до суду справ свідчить, що багато проваджень «розвалюються» на стадії досудового розслідування. Так, за 2021 рік до суду передано 44 справи, за у 2022 році – лише 4, у 2023 – 17, у 2024 – 38, водночас за 5 місяців 2025 року до суду передано лише 2 справи [1, с. 200]. Це може свідчити про недостатній рівень професійної обізнаності практичних працівників органів досудового розслідування щодо специфіки організації та тактики розслідування зазначеного виду кримінальних правопорушень.

Окрему небезпеку становить зв'язок грального бізнесу з транснаціональними злочинними угрупованнями, що тісно пов'язані з громадянами держави-агресора. Встановлені факти фінансування структур, підконтрольних ФСБ рф, через українські гральні платформи, а також використання онлайн-казино для збору персональних даних українських громадян, у тому числі військовослужбовців, свідчать про високий ступінь інтеграції грального індустрії в механізми підривної діяльності проти України. Ігрова залежність у такому контексті використовується як засіб маніпуляції, елемент психологічного тиску та інструмент вербування.

Криміналістична характеристика будь-якого кримінального правопорушення є інформаційною моделлю, яка показує злочинну діяльність у її взаємозв'язку з навколишнім середовищем як явище об'єктивної дійсності.

Криміналістична характеристика є інформаційною моделлю типових ознак певного виду (групи) злочинів, яка відображає закономірні зв'язки між ними та дозволяє обрати необхідну методику та засоби розслідування [2, с. 19]. Структура взаємозв'язків елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень відображає її динамічний, «фазовий» характер. Вона визначається послідовним розташуванням елементів відповідно до етапів розвитку злочинної діяльності, починаючи з: особи (особистості) правопорушника (злочинця**)**, яка діє у напрямі: а) вибору предмета посягання; б) у певних умовах; в) із застосуванням конкретних способів, що своєю чергою, призводить до відповідних наслідків у вигляді г) сукупності слідів і ґ) заподіяної шкоди. У межах цього підходу центральним елементом криміналістичної характеристики незаконної діяльності з

організації або проведення азартних ігор, лотерей є особа правопорушника, оскільки вона безпосередньо пов'язана зі способами, умовами та слідами вчиненого злочину [3, с. 224].

Мета дослідження полягає у науковому обґрунтуванні криміналістичних характеристик осіб, які здійснюють незаконну діяльність у сфері азартних ігор, а також у виявленні соціальних, психологічних, організаційних та поведінкових особливостей «реальних», «номінальних» організаторів і виконавців грального бізнесу.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню питань криміналістичної характеристики певних кримінальних правопорушень, дослідженню її змістовного наповнення та характеристиці конкретних її елементі присвячені роботи багатьох вітчизняних вчених, зокрема: В.П. Бахіна, О.В. Бишевець, О.О. Дудорова, В.О. Коновалової, В.Г. Лукашевича, Н.О. Петричко, М.А. Погорецького, А.В. Савченка, Д.Б. Сергєєвої, М.В. Салтевського, О.Ю. Татарова, С.С. Чернявського, В.Ю. Шепітька та багатьох інших видатних криміналістів. Нами свого часу теж було присвячено значну увагу питанню криміналістичної характеристики цього злочину в цілому [4-6] та особи злочинця зокрема [7-8], але питання дослідження особи злочинця, який вчиняє незаконну діяльність з організації або проведення азартних ігор після зміни диспозиції статті 203-2 КК України в науковій літературі не розглядалось.

Виклад основного матеріалу. Повертаючись до характеристики елементів криміналістичної характеристики цього виду кримінального правопорушення зазначимо, що центральним елементом цього умисного кримінального правопорушення є особа кримінального правопорушника (злочинця), яка згідно з фазовим підходом є сполучними елементом для всіх інших елементів криміналістичної характеристики цього кримінального правопорушення.

В.Г. Лукашевич та М.В. Салтевський пропонують особу злочинця описувати як соціально-біологічну систему, властивості і ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі та використовуються для розкриття та розслідування злочинів. До таких властивостей автори відносять фізичні, біологічні та соціальні [9, с. 112].

Щодо особи кримінального правопорушника (злочинця) як елемента криміналістичної характеристики незаконної діяльності з організації та проведення азартних ігор, лотерей, необхідно враховувати багатоплановість та різноманітність характеру даного елемента характеристики, що випливає із багатогранності прояву самого грального бізнесу як злочинного діяння [10, с. 625]. Найчастіше незаконний гральний бізнес пов'язаний з діяльністю організованої злочинності, а тому така діяльність є високоорганізованою зі складною структурою та прихованими зв'язками та високопрофесійною, а отже має високу латентність, корупційні зв'язки у владі [11, с. 134]. Зокрема, Н.А. Сперкач і А.П. Китун зазначають, що контролювати потоки коштів із грального закладу та від нього досить складно, що і стане чудовою знахідкою для злочинців та злочинних організацій [12, с. 161].

При вчиненні незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей в залежності від способу його вчинення (наземний гральний заклад чи онлайн) виділяються такі види особи злочинця: «реальний» організатор грального бізнесу, «номінальний» організатор грального бізнесу наймані особи – виконавці злочину (круп'є, касири, адміністратори), які проводять азартні ігри [7, с. 3]. Для онлайн-ігор створюється вебсайт з нелегальними програмним забезпеченням, через яких надається доступ до азартних ігор, а тому серед членів групи є людина (люди), яка відповідає за роботу та технічне обслуговування вебсайту.

«Реальним» організатором (власником) грального бізнесу є, як правило, організатори злочинних організацій чи керівник організованих злочинних груп. Незаконний гральний бізнес для них лише один з напрямів злочинної діяльності.

Часто такими реальними організаторами є колишні організатори азартних ігор, які втратили ліцензії або до яких були застосовані санкції, а тому вони не можуть отримати нові ліцензії. Часто навіть після викриття грального закладу злочинці відновлюють його діяльність через певний час, але посилюють заходи безпеки та допускаючи лише постійних перевірених клієнтів, вони є організаторами злочину в розумінні ст. 27 КК України, проте на практиці вони зазвичай залишаються в матеріалах справи «невстановленими особами».

Більшості з них властиве бажання швидкого збагачення без будь-яких затрат, пристрасть до збагачення будь-яким шляхом, прагнення здобути легкі гроші з усвідомленням того, що їх діяльність є злочином, проте суб'єктивно внутрішньо не погоджуючись з цим, вважаючи свою діяльність звичайним бізнесом. Ці особи хочуть отримати великі гроші, не докладаючи зусиль, але й не бажаючи відповідати за злочинну діяльність. Тому ними створюються організовані злочинні групи з розподілом ролей виключно з метою організації мережі грального закладів, а самі вони формально не мають стосунку до забороненої діяльності [13, с. 129]. Кількість осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності за вчинення злочину в складі організованої групи, становить 45% від

числа всіх осіб, котрі притягуються до кримінальної відповідальності, що є доволі високим показником [14, с. 21].

Для членів організованої злочинної групи характерна невелика чисельність (у межах від п'яти до десяти осіб), порівняно проста організаційна структура, досить високий загальний і злочинний професіоналізм членів її керівної і виконавчої ланки. Ці особи на договірних засадах наймають на роботу технічних працівників (виконавців, робітників), які забезпечують роботу грального закладу та його охорону. Особи ж, що займаються технічною роботою в групі, далеко не завжди поінформовані про її злочинний характер бізнесу.

Керівники цих злочинних груп характеризуються великим ступенем активності при вчиненні злочинів і керівництві діями її членів. Найбільш слабкі ланки ОЗГ – особи, що виконують технічні функції. Як правило, за одним гральним закладом організатором закріплюється конкретна особа, яка постійно знаходиться в гральному закладі та керує його роботою, проте формально не має стосунку до його діяльності, адже весь бізнес оформлено на підставну особу.

Таку групу, як правило, складають: 1) особа, яка є особистим помічником власника грального бізнесу і від його імені надає вказівки і формує групу, ця ж особа самостійно або через найманих осіб шукає підставних осіб, які в подальшому реєструються суб'єктами підприємницької діяльності і стають «номінальними» організаторами грального бізнесу, а також здійснює пошук касирів, круп'є, барменів, охоронців тощо; 2) особа, яка веде офіційну та неофіційну бухгалтерію, подає звітність і керує усіма фінансовими питаннями – «фінансовий директор»; 3) особи, які є номінальними директорами компаній партнерів, які здають в оренду гральне обладнання, приміщення для гральних закладів тощо, але самі не здійснюють азартних ігор. У даній групі кожному відводиться своя роль, при цьому кожна з таких осіб наймає на роботу працівників, які можуть і не знати справжню мету своєї діяльності і не бути знайомими з власником закладу [3, с. 185].

Якщо мова йде не про мережу закладів, а один невеликий, то тут зазвичай «Реальним» організатором грального бізнесу є особа, яка самостійно створила гральний заклад та здійснює керівництво ним, але у разі викриття злочинної діяльності каже, що не має стосунку до діяльності, «підставляючи» адміністратора чи касира закладу.

До специфічної категорії слід віднести також «реальних» власників Інтернет-клубів, Інтернет-казино, які вчиняють злочини за допомогою комп'ютерних систем та мережі Інтернет. Такі особи, як правило, виступають керівниками організованих злочинних груп, з розподілом ролей їх учасників, при цьому, учасниками такої групи обов'язково є фахівці комп'ютерної галузі, інженери-техніки, програмісти, які розуміються на принципах роботи комп'ютерних систем та спеціальних програм, а також учасники групи за кордоном. Це пояснюється тим, що організованим злочинним угрупуванням, які мають широке коло впливу, не становить великих проблем перевести гроші на закордонні банківські рахунки, або через підставні компанії в офшорних зонах легалізувати їх, щоб в подальшому використовувати їх в іншій діяльності в Україні, це також дає можливість розмістити ігрові сервери за кордоном або замовити спеціальні програми чи обладнання. Керівники цих організованих груп самі в минулому були власниками гральних закладів та знають основи управління гральним закладом і особливості проведення азартних ігор.

«Номінальним» організатором грального бізнесу є особа, яка займається підприємницькою діяльністю та отримує прибуток від проведення азартних ігор, тобто формальний власник грального закладу. Ця особа укладає договори, забезпечує поточну господарську діяльність закладу і, як правило, зареєстрована суб'єктом підприємницької діяльності, є організатором або виконавцем злочину в розумінні ст. 27 КК України в залежності від способу його вчинення.

Зазвичай таких осіб підбирають завчасно безпосередні члени організованої злочинної групи і оформляють на них всю офіційну дозвільну та господарську документацію.

«Номінальними» організаторами зазвичай є особи, які не займають високого становища в суспільстві, не мають вищої освіти і стабільної роботи. Вони погоджуються бути «номінальними» власниками, отримуючи за це щомісяця кошти як заробітну плату.

Виконавці складають окрему групу, в яку об'єднані працівники грального закладу, які безпосередньо беруть участь у проведенні азартних ігор (касири, круп'є, адміністратори) і притягуються до кримінальної відповідальності за ст. 203-2 КК України, коли правоохоронні органи фіксують факт отримання ними ставки та виплати виграшу, а також отримання прибутку від такої діяльності. Вони є виконавцями або пособниками у вчиненні злочину в розумінні ст. 27 КК України, залежно від їх ролі у вчиненні злочину, а матеріали щодо них зазвичай виділяють в окреме провадження.

Наприклад, у вироку Чортківського районного суду Тернопільської області від 31 жовтня 2023 року у Справі № 608/1300/23 дії особи кваліфіковано як пособництво за ч. 5 ст. 27 ч. 1 ст. 203-2 КК України. В матеріалах справи вказано, що особа, щодо якої матеріали виділено в окреме провадження «*у нежитловому приміщенні, організував і забезпечив функціонування закладу з метою*

надання доступу до азартних ігор, які проводяться в мережі Інтернет. Пізніше для забезпечення безперебійного функціонування цього закладу Особа_4 забезпечив його меблями та комп`ютерною технікою з відповідним програмним забезпеченням для отримання доступу до віддалених серверів, а саме симуляторами гральних автоматів, за допомогою яких надавалась можливість доступу до азартних ігор через мережу Інтернет, з внесенням гравцем ставки. Пізніше, Особа_4 запропонував Особі_1 та Особі_2 приєднатися до здійсненої ним злочинної діяльності зокрема запропонував їм позмінну роботу адміністраторів (касирів), за грошову винагороду в організованому ним ігровому закладі. На вказану пропозицію обвинувачені особи погодилися, керуючись корисливим мотивом, надали добровільну згоду на роботу адміністраторами (касирами) у зазначеному ігровому закладі. Надалі особа, матеріали стосовно якої виділено в окреме провадження (ОСОБА 4), повідомив обвинуваченій ОСОБА_4 та ще двох осіб, матеріали стосовно яких виділено в окреме провадження (ОСОБА 1 та ОСОБА 2), умови праці, зокрема - розмір і порядок оплати за виконану роботу, їх обов`язки (прибирання приміщення, отримання від гравців та облік готівки отриманої від проведення азартних ігор, видачу виграшу учасникам азартної гри, пропуск таких осіб в приміщення залу, де проводились азартні ігри), а також довів до їх відома порядок роботи грального закладу, а саме те, що гравець, маючи намір на участь в азартній грі, де можливість виграшу повністю залежить від випадковості, перебуваючи у гральному закладі надає грошові кошти адміністратору (касиру) грального закладу, що давало можливість внести грошові кошти (ставку) у касу, для подальшого використання в якості ставок. Здійснюючи зазначену злочинну діяльність особа, матеріали стосовно якої виділено в окреме провадження (ОСОБА 4), використовував схеми конспірації грального закладу з метою уникнення від кримінальної відповідальності, а саме: користувався засобами відеоспостереження для контролю за функціонуванням закладу, наказав адміністраторам (касирам) здійснювати пропуск в приміщення, де знаходиться зал, в якому проводяться азартні ігри, виключно перевірених осіб. Крім цього, особа, матеріали стосовно якої виділено в окреме провадження (ОСОБА 4), з метою конспірації своїх незаконних дій, придбав мобільний телефон, який функціонував в ігровому закладі, як адміністраторський, і використовувався, як засіб для зв`язку із гравцями та з метою контролю за роботою закладу. Зазначений мобільний термінал постійно знаходився у приміщенні незаконного грального закладу та передавався адміністраторами (касирами) один одному при передачі зміни [15]». У вказаній справі чітко зрозуміло відсутність попередньої змови на вчинення цього злочину, адже організатор наймав на роботу працівників після організації закладу, при цьому, якщо організатор діяв з корисливих мотивів та з метою отримання незаконних прибутків від проведення азартних ігор, розуміючи, що здійснення вказаної діяльності є порушенням вимог законодавства України, то працівники мали корисливий мотив лише щодо отримання заробітної плати за свою роботу на посадах адміністратора чи касира.

Працівники грального закладу як і «номінальні» організатори грального бізнесу не займають високого становища в суспільстві, не мають вищої освіти та постійної роботи, раніше несудимі. Вони влаштовуються на роботу в гральний заклад виключно з метою отримання доходу та грошей на життя.

Власники бізнесу, які знаходяться в тіні («реальні» організатори), навпаки – мають високий рівень освіченості і управлінський досвід. Більшість з них безпосередньо бере участь у фінансово-комерційній діяльності різного роду суб'єктів господарювання (керівники приватних підприємств, власники серйозних корпорацій, тощо) та займає високе становище в суспільстві. Крім цього такі особи не перебувають на обліках в ОВС і взагалі не мають кримінального минулого.

Для роботи гральних закладів онлайн додатково залучаються надавачі платіжних послуг (юридичні особи, які мають ліцензію на право здійснення платіжних послуг) або мережа фізичних осіб – «дропи» або так звані «грошові мули, які добровільно погоджуються продавати доступ до своїх банківських рахунків третім особам і надають свої платіжні картки для переказу та акумулювання коштів від гравців в нелегальні азартні ігри та подальшого їх перерахунку організаторами незаконних азартних ігор на свої потреби.

За соціальними ознаками «реальні» організатори грального бізнесу, як правило, люди, які займають високе соціальне становище, мають вищу економічну освіту, досвід ведення грального бізнесу та управління персоналом. Багато з них мають знайомства та зв'язки у правоохоронних та інших державних органах, раніше не були судимі. «Номінальні» організатори та наймані особи в гральних закладах навпаки – здебільшого мають середню освіту, не мають постійної роботи, часто відносяться до незахищених верств населення (інваліди, пенсіонери), розлучені, дуже рідко раніше судимі.

За психологічними ознаками «реальні» організатори таких злочинних груп мають вольовий, керівний характер, є темпераментними та амбітними людьми. Практично всі організатори вважають, що гральний бізнес не може бути злочином, а є лише одним з видів бізнесу – підприємницької ді-

яльності. Вони не вважають це злочинною діяльністю, не вважають, що наносять шкоду суспільству чи психіці гравців. Ця діяльність для них є професійною без жодних особистісних чи психологічних емоцій щодо усвідомлення її як діяльності злочинної. Основна їхня мета – отримання якомога більшого прибутку від цієї діяльності. Їх лідерські якості дозволяють їм організувати професійно ведення такого бізнесу, мати в підпорядкуванні значну кількість персоналу та організувати злочинну групу для професійного та стабільного ведення бізнесу. У цих осіб повністю відсутня соціальна відповідальність. Згідно з відомостями, що характеризують особу обвинувачених, особистість формується в середовищі, де норми моралі вже раніше систематично порушувалися, злочинна поведінка зумовлена звичним стилем життя, а саме організатори грального бізнесу самі грають в такі ігри [16, с. 127].

«Номінальні» ж організатори грального закладу та наймані працівники, як правило, є людьми, які легко піддаються чужому впливу, схильні до песимістичного настрою, вважають, себе невдахами та тими, що їм не пощастило в житті, а можливість отримати гроші, ставши номінальним власником грального закладу чи найнятися на роботу в гральний заклад сприймають як єдину роботу, на яку вони можуть влаштуватися, отримати доходи та вирішити економічні проблеми.

За фізіологічними ознаками важко відокремити організаторів грального бізнесу як певний вид злочинців. Основну вікову групу складають особи, що потрапляють у категорію «від 30 до 49 років», особи з уже сформованими життєвими інтересами, переконаннями, вплинути на яких надзвичайно важко. Частка чоловіків серед них становить 84,8%, а жінок – 15,2%. Серед осіб, схильних до вчинення подібного злочину, можна відзначити порівняно високий рівень освіченості [17, с. 348]. Разом з тим, рівень їхнього достатку дозволяє їм тримати своє тіло в гарному фізичному стані. «Реальний» організатор грального бізнесу за зовнішнім виглядом – є класичним бізнесменом у розумінні і уяві більшості населення, він носить дорогий одяг, дотримується ділового стилю в одязі, використовує транспорт представницького класу тощо. «Номінальний» власник грального закладу чи найманий працівник навпаки – має неохайний вигляд, одягається в недорогий одяг, виглядає старше своїх років та має хронічні хвороби чи інвалідність, які в майбутньому дозволяють йому уникнути кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що центральним елементом криміналістичної характеристики незаконної діяльності з організації та проведення азартних ігор є особа кримінального правопорушника, яка виступає ключовим сполучним елементом усіх інших характеристик злочину. Аналіз соціально-біологічних, психологічних, соціальних та фізіологічних ознак осіб, які беруть участь у гральному бізнесі, вказує на багатоплановість та диференційованість цього елементу. «Реальні» організатори злочинної діяльності характеризуються високим соціальним становищем, освітнім рівнем, управлінським досвідом та професійними лідерськими якостями, що дозволяє їм організовувати ефективно діючі мережі грального закладів та здійснювати контроль за діяльністю членів організованих груп. «Номінальні» організатори та наймані працівники, навпаки, належать до соціально вразливих категорій, легко піддаються чужому впливу та діють виключно з корисливих мотивів.

Дослідження також показує, що незаконний гральний бізнес відзначається високим рівнем організації, прихованими зв'язками, корупційними контактами та використанням сучасних технологій, включаючи онлайн-ресурси та платіжні системи. Взаємодія «реальних» організаторів із технічними спеціалістами та міжнародними партнерами дозволяє ефективно приховувати сліди злочинної діяльності, переведення коштів через офшорні компанії та забезпечує латентність бізнесу. При цьому роль «номінальних» організаторів і виконавців полягає у формальному веденні бізнесу, що дозволяє «реальним» власникам мінімізувати ризики кримінальної відповідальності.

Таким чином, криміналістична характеристика незаконної організації азартних ігор демонструє чітку ієрархію та розподіл ролей у злочинних групах, визначає соціальні, психологічні та фізіологічні особливості учасників, а також дозволяє виділити ефективні напрями оперативно-розшукових заходів для виявлення та документування протиправної діяльності. Наявність «реальних» організаторів із високим професійним рівнем і «номінальних» виконавців з корисливими мотивами створює специфічну структуру злочинного середовища, що потребує комплексного підходу до розслідування та запобігання подібним правопорушенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Toporetska, Z., Pohoretskyi, M., Vazhynskyi, V., Denysenko, G., & Pohoretskyi, M. (2025). Institutional risks of organised crime in the gambling business: Structure, mechanisms of influence, and threats to the national security of Ukraine in wartime context based on the analysis of case studies. *Social and Legal Studios*. 2025. № 8(2). P. 200–213.
2. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / О.В. Бишевець, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва та ін.; за ред. М.А. Погорецького та Д.Б. Сергєєвої. К.: Алерта, 2015. 536 с.

3. Погорецький М.А., Топорецька З.М. Розслідування зайняття гральним бізнесом: процесуальні й криміналістичні засади: монографія. К.: Алерта, 2015. 250 с.
4. Топорецька З. Спосіб підготовки, вчинення та приховування злочину як структурний елемент криміналістичної характеристики злочинів у сфері грального бізнесу. *Адвокат*. 2011. № 9 (132). С. 44–48.
5. Топорецька З. Особа потерпілого від грального бізнесу. Механізм формування лудоманії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (юридичні науки).* 2011. № 89/2011. С. 111–113.
6. Топорецька З.М. Об'єкт та предмет злочинного посягання як елемент криміналістичної характеристики зайняття гральним бізнесом. «*Питання державотворення в Україні та зарубіжних країнах на різних етапах історії»:* Матеріали І Всеукраїнської наукової історико-правової конференції молодих учених. Х.: НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», 2011. С. 105–108.
7. Топорецька З.М. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики зайняття гральним бізнесом. *Часопис Академії адвокатури України.* 2012. № 16 (3). С. 1–6.
8. Топорецька З.М. Характеристика особи злочинця у справах про зайняття гральним бізнесом. *Європейські стандарти кримінального судочинства: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Донецьк, 27 вересня 2013 року).* / ред. кол.: О.О. Волобуєва, В.П. Горбачов, Д.С. Паламар. Донецьк: ДЮІ МВС України, 2014. С. 182–186.
9. Салтевський М.В., Лукашевич В.Г., Глібко В.М. Навчально-довідковий посібник з криміналістики. К.: ВІПОЛ, 1994. 180 с.
10. Погорецький М.А., Топорецька З.М. Проблеми правового регулювання грального бізнесу та лотерей в Україні і їх вплив на доказування незаконної діяльності з організації та проведення азартних ігор, лотерей (ст. 203-2 КК України). *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. 2024. С. 625–631.
11. Топорецька З.М. Гральний бізнес як один з основних видів діяльності організованих злочинних угрупувань. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 134–141.
12. Сперкач А.П., Китун А.П. Позитивні та негативні аспекти легалізації грального бізнесу в Україні. *Актуальні питання вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 161–165.
13. Розслідування зайняття гральним бізнесом: навчальний посібник / колектив авторів; за заг. ред. М.А. Погорецького. К.: Алерта, 2015. 176 с.
14. Айдемський Є.В. Кримінальний контроль організованої злочинності за діяльністю гральних закладів. *Форум права.* 2012. № 2. С. 15–22.
15. Вирок Чортківського районного суду Тернопільської області від 31 жовтня 2023 року у Справі № 608/1300/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114566998.
16. Топорецька З.М. Особливості початку кримінального провадження по фактах зайняття гральним бізнесом. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 127–132.
17. Лугіна Н.А., Омельян М.В. Кримінологічна характеристика заняття гральним бізнесом. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 4. С. 348–351.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.42

СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ СЛУЖБОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Чепурна Т.В.,
аспірант кафедри
криміналістики навчально-наукового
інституту права та психології,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-1905-7012

Чепурна Т.В. Способи вчинення службових кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів.

Стаття присвячена дослідженню криміналістичних особливостей способів вчинення службових кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів. З огляду на наведене, сформовано та розкрито загальні підходи до трактування змісту способу вчинення кримінальних правопорушень. Констатовано, що спосіб учинення досліджуваних кримінальних правопорушень є цілісною, складною, динамічною системою дій, яка охоплює способи підготовки, способи вчинення та способи приховування кримінальних правопорушень. З урахуванням судово-слідчої практики у статті сформовано та розкрито типові механізми дій осіб на різних етапах протиправної діяльності, а також їх характер, особливості. У цьому контексті визначено, що способи підготовки за своїм змістом покликані забезпечити подальшу реалізацію протиправних дій шляхом створення відповідних умов та усунення небажаних перешкод. Окремої уваги приділено способам приховування досліджуваних кримінальних правопорушень, розкрито їх зміст та спрямованість. Зауважено, що відповідні дії зорієнтовані на підміну фактів, дискредитацію сторони обвинувачення та підлаштування обставин, за яких особа може уникнути кримінальної відповідальності та протидію розслідуванню.

Закцентовано увагу, що способи вчинення таких правопорушень мають ознаки злочинних технологій, обумовлені службовими повноваженнями чи владою особи, почасти є замаскованими. На їх вибір впливає наявність різних факторів, зокрема, обізнаність суб'єкта про форми, методи розслідування, наявність корумпованих зв'язків, можливості вчинення протиправних дій у співучасті тощо.

Запропоновано систематизацію способів вчинення відповідно до видів досліджуваної категорії кримінальних правопорушень з огляду на найбільш характерні з практичної точки зору форми їх прояву. У зв'язку із чим, виділено та описано групи способів перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу, службового підроблення, службової недбалості та які пов'язані з неправомірною вигодою. Підкреслено, що способи таких правопорушень вдало інтегруються із сучасними механізми людської діяльності, внаслідок чого протиправні прийоми удосконалюються новими формами.

Ключові слова: службові кримінальні правопорушення, працівники правоохоронних органів, криміналістична характеристика, спосіб підготовки, спосіб вчинення, спосіб приховування.

Chepurna T.V. Methods of committing official criminal offenses by law enforcement officers.

The article is devoted to the study of the forensic features of the methods of committing official criminal offenses by law enforcement officers. In view of the above, general approaches to interpreting the content of the method of committing criminal offenses have been formed and disclosed. It has been stated that the method of committing the investigated criminal offenses is a holistic, complex, dynamic system of actions, which includes methods of preparation, methods of committing and methods of concealing criminal offenses. Taking into account judicial and investigative practice, the article has formed and disclosed typical mechanisms of actions of individuals at different stages of illegal activity, as well as their nature and features. In this context, it has been determined that the methods of preparation by their content are designed to ensure the further implementation of illegal actions by creating appropriate conditions and eliminating undesirable obstacles. Special attention is paid to the methods of concealing the investigated criminal offenses, their content and focus have been disclosed. It is noted that the corresponding actions are aimed at changing the facts, discrediting the prosecution and arranging circumstances under which a person can avoid criminal liability and counteract the investigation.

It is emphasized that the methods of committing such offenses have signs of criminal technologies, are determined by the official powers or authority of the person, are partly disguised. Their choice

is influenced by the presence of various factors, in particular, the subject's awareness of the forms, methods of investigation, the presence of corrupt connections, the possibility of committing illegal actions in complicity, etc.

It is proposed to systematize the methods of committing according to the types of the investigated category of criminal offenses, taking into account the most characteristic forms of their manifestation from a practical point of view. In this regard, groups of methods of exceeding authority or official powers by an employee of a law enforcement agency, official forgery, official negligence and those associated with unlawful gain are highlighted and described. It is emphasized that the methods of such offenses are successfully integrated with modern mechanisms of human activity, as a result of which illegal methods are improved with new forms.

Key words: official criminal offenses, law enforcement officers, forensic characteristics, method of preparation, method of commission, method of concealment.

Постановка проблеми. Девіантна поведінка посадових осіб правоохоронних органів з ознаками суспільно небезпечного діяння несе особливу підвищену небезпеку та викликає широкий суспільний резонанс [1, 205–206], а тому встановлення фактів таких протиправних діянь та осіб, які їх вчинили, вимагає ретельного з'ясування всіх обставин події.

Встановлено, що з практичної точки зору, значна частина відомостей, які отримуються під час розслідування службових кримінальних правопорушень, суб'єктами яких є працівники правоохоронних органів, пов'язані із способами їх вчинення.

Так, спосіб учинення охоплює не лише дії, що безпосередньо належать до обставин, які входять до предмету доказування, а й інші дії, які мають процесуальне чи орієнтуюче значення для правильного вирішення кримінального провадження. Завдяки таким діям можуть бути встановлені проміжні факти, які надалі здатні виступати побічними доказами або навіть сформувати систему достовірних доказів вини підозрюваного [2, с. 194].

У цьому практичному аспекті актуальність дослідження способу вчинення таких кримінальних правопорушень зумовлюється необхідністю виділення типових моделей поведінки та можливих схем дій правопорушника, які б служили орієнтиром для ефективного вибору тактики проведення слідчих (розшукових) дій, висунення об'єктивних версій, а також для з'ясування/перевірки інших обставин вчинення кримінального правопорушення.

Аналіз наукових джерел свідчить, що дослідники переважно розглядали окремі службові кримінальні правопорушення або їх групи крізь призму конкретних суб'єктів правопорушення чи без урахування особливостей особи правопорушника взагалі. Водночас бракує комплексних, науково обґрунтованих узагальнень способів учинення службових кримінальних правопорушень, скоєних працівниками правоохоронних органів, які б у повному обсязі та об'єктивно розкривали їх характерні особливості.

Мета дослідження. Проведення аналізу способів вчинення службових кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів, здійснення систематизації таких способів відповідно до видів досліджуваної категорії кримінальних правопорушень з огляду на найбільш характерні їх форми.

Стан опрацювання проблематики. У криміналістичній літературі дослідженню способу вчинення кримінальних правопорушень приділено значної уваги, що сприяло формуванню широкої теоретичної бази знань про його сутність. На специфіку вказаного елементу криміналістичної характеристики, його зміст та значення вказували у своїх наукових працях С.М. Зав'ялов, О.Н. Колесниченко, В.О. Коновалова, В.В. Пясковський, І.В. Гора, М.В. Салтевський, В.В. Тищенко, В.Ю. Шепітько та інші. Особливості способу вчинення службових кримінальних правопорушень, у тому числі певних їх видів, вивчали, зокрема, О.В. Пчеліна, О.І. Ромців, Д.А. Бондаренко, С.С. Чернявський, М.І. Хавронюк та інші.

Водночас способи вчинення службових кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів у криміналістичній літературі досліджено вибірково.

Виклад основного матеріалу. Визначивши спосіб учинення як обов'язковий елемент, що підлягає доказуванню у кримінальному провадженні в структурі події кримінального правопорушення [3], законодавець підкреслив його особливу пізнавальну цінність для ефективного розслідування та встановлення всіх обставин кримінального правопорушення.

Для розслідування кримінальних правопорушень змістова конструкція способу вчинення кримінального правопорушення є важливою з позиції слідоутворюючого елементу, який спроможний охарактеризувати протиправну діяльність.

Так, кожному способу кримінального правопорушення відповідає певна сукупність слідів. Аналізуючи той або інший спосіб вчинення кримінального правопорушення, можна заздалегідь уявити

собі, де й які сліди можуть бути залишені, і навпаки, відштовхуючись від знайдених слідів, можна уявити собі спосіб та інші обставини злочину [4, с. 24].

Спосіб учинення кримінального правопорушення розглядається як один з найважливіших елементів структури криміналістичної характеристики і є джерелом даних про якісну сторону кримінально караної поведінки правопорушників [5, с. 410], виступає закономірним явищем виникнення доказової інформації [6, с. 424] та є центральним елементом у механізмі кримінальної протиправної поведінки [7, с. 11].

С.М. Зав'ялов, досліджуючи проблеми вивчення способу вчинення кримінального правопорушення, констатує, що спосіб учинення кримінального правопорушення це цілісна структура поведінки, що є певною системою. Як і будь-яка система, що має певну структуру, спосіб учинення кримінального правопорушення утворюється із взаємопов'язаних елементів, актів поведінки, спрямованих на підготовку, вчинення та приховування кримінального правопорушення. Спосіб учинення кримінального правопорушення визначається як система взаємопов'язаних, спрямованих на досягнення мети кримінального правопорушення, дій суб'єкта (або утримання від них), які вчиняються в певній послідовності, із застосуванням різних знарядь і засобів [8, с. 7].

А.Ф. Волобуєв є солідарним з тими науковцями, які до компонентів способу вчинення кримінального правопорушення відносить знаряддя (засоби), що використовуються суб'єктом під час вчинення ним певних дій [9, с. 22–32], а М.В. Салтевський, у свою чергу, зауважує, що знаряддя взаємопов'язані з діями і залишають сліди відображення, які характеризують дії особи та описують структуру способу вчинення кримінального правопорушення як комплекс речових, діючих і просторово-часових компонентів, пов'язаних функціонально [6, с. 425–426].

На думку В.В. Пясковського, спосіб учинення злочину – це не елементарна сукупність вольових дій, а закономірно визначена, структурована система поведінки суб'єкта, спрямована на підготовку, учинення та приховування кримінального правопорушення [10, с. 37].

З цієї позиції цілком логічно, що спосіб учинення працівниками правоохоронних органів службових кримінальних правопорушень описується з урахуванням традиційної моделі, що включає такі структурні елементи як: спосіб підготовки, спосіб учинення та спосіб приховування.

Спосіб підготовки для службових кримінальних правопорушень, суб'єктами яких є працівники правоохоронних органів вирізняється специфічними рисами з огляду на сам суб'єкт правопорушення та його обізнаність з формами, методами розслідування і можливостями застосування корумпованих зв'язків.

До таких способів слід віднести:

– вивчення положень нормативно-правових актів на предмет наявності повноважень щодо вчинення конкретних дій/утримання від них;

– обрання предмету протиправного посягання;

– підбір можливих співучасників, а також інших осіб, які сприятимуть вчиненню правопорушенню або забезпечать корупційні зав'язки;

– встановлення активної комунікації між співучасниками, іншими особами (колегами, спеціалістами, друзями) щодо предмету посягання, можливостей доступу до засобів, знарядь та їх використання, місць зустрічей тощо;

– моделювання поведінки співучасників, у тому числі, обговорення форм комунікації між ними та іншими незацікавленими особами; визначення неформальних способів обміну інформацією (використання умовних сигналів, жестів, слів);

– окреслення максимально можливих схем дій відступу, створення алібі, знищення/приховування предмету посягання, обрання маршруту руху;

– визначення та підготовка місця, знарядь, засобів правопорушення та усунення перешкод (виготовлення бланків документів, відключення камер відеоспостереження/боді-камер, викрадення ключів, вибір транспортного засобу, видання наказів про ротацію, укладення цивільно-правових договорів про виконання робіт/надання послуг);

– передбачення можливостей викриття протиправної діяльності та проведення, у зв'язку із цим, негласні слідчі (розшукові) дії, у разі вчинення дій під контролем правоохоронних органів.

Вказані дії можуть займати тривалий проміжок часу, оскільки передбачають проведення низки заходів для досягнення бажаних результатів. На цій стадії для досягнення конкретних цілей з підготовки можливе вчинення інших кримінальних правопорушень.

Важливо, що у таких кримінальних правопорушеннях суб'єкти завжди передбачають можливу посткримінальну поведінку у разі викриття їх протиправної діяльності. З огляду на це, можуть вчинятися дії, спрямовані на створення умов для спотворення доказів чи їх фальсифікації.

Таким чином, спосіб підготовки у досліджуваній категорії кримінальних правопорушень, характеризується активними діями, що за своєю сутністю визначає «тактику» подальших протиправних дій.

Етап *безпосереднього вчинення кримінальних правопорушень*, учинених працівниками правоохоронних органів у сфері службової діяльності, становить сукупність методів та прийомів незаконного використання, зловживання, перевищення або іншого порушення службових повноважень у сфері правоохоронної діяльності або у сфері організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських повноважень працівниками правоохоронних органів, спрямованих на досягнення протиправного результату, який, зазвичай, передбачає отримання безпосереднього чи опосередкованого майнового або особистого інтересу для працівника правоохоронного органу або інших осіб [11, с. 370].

Способи вчинення такої категорії кримінальних правопорушень проявляються активними послідовними діями, носять прихований характер, зазвичай спрямовані на імітацію правомірної діяльності.

Для них властиве поєднання вчинення кількох протиправних діянь як виключно службових так і в сукупності із загально кримінальними (наприклад, ст.ст. 365, 162, 396 КК України; ст.ст. 368, 366 КК України). У таких випадках для досягнення злочинних цілей суб'єкт вчиняє ряд кримінально караних діянь, які в сукупності відображають ускладнену модель протиправної поведінки, та набувають ознак злочинних технологій.

Слід зауважити, що кримінальні правопорушення, пов'язані із застосуванням злочинних технологій, майже завжди вчиняються групою осіб, до складу якої у більшості випадків входять як діючі, так і колишні працівники правоохоронних органів. Такий суб'єктний склад істотно розширює можливості для вибору способів учинення злочину та формує в його учасників ілюзорне відчуття впевненості у безперешкодній реалізації злочинного задуму.

У протиправній діяльності зловмисниками широко використовуються сучасні цифрові засоби й технології зв'язку, електронні платіжні системи, можливості Інтернет-сервісів, що забезпечують анонімізацію особи у цифровому просторі, залишаючи, при цьому, складні для виявлення й дослідження слідчим та спеціалістами й експертами цифрові сліди [12, с. 88].

У цьому контексті способи вчинення досліджуваної категорії кримінальних правопорушень слід розглядати як динамічну структуру, оскільки постійне вдосконалення та розвиток людської діяльності створює додаткові можливості їх вдосконалення. Як наслідок, новації призводять до появи нових знарядь вчинення кримінальних правопорушень, розширюють форми та характер протиправних діянь, формуючи нові шляхи доступу до предмету протиправного посягання (наприклад, здійснення обміну інформацією між правопорушниками через захищені системи мобільного зв'язку, одержання неправомірної вигоди безготівковим способом за допомогою електронних міжнародних платіжних систем, криптовалютою тощо).

Якщо розглядати способи учинення працівниками правоохоронних органів окремих видів службових кримінальних правопорушень, доцільно зосередитися на їх найбільш характерних формах та систематизувати їх відповідно до видів досліджуваної категорії кримінальних правопорушень.

1. Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України):

– *дії, що не пов'язані з насильством*:

а) фальсифікація матеріалів дослідчої перевірки з метою покращення показників у роботі (наприклад, безпідставне затримання особи та підкидання особі наркотичних засобів);

б) приховування кримінальних правопорушень;

в) навмисне зменшення кількості доказів з метою закриття кримінального провадження та не притягнення винних до відповідальності;

г) незаконне проведення слідчих (розшукових) дій (наприклад, проникнення без рішення суду та без дозволу власника до будинку та приміщень господарського призначення, де безпідставно, без участі понятих проведено обшук);

д) приховування речових доказів (наприклад, здійснення виїмки документів та приховування їх, що унеможливило проведення ревізій);

е) перешкоджання здійсненню громадянами та організаціями своїх законних прав та інтересів шляхом надання усних та письмових розпоряджень;

є) збирання матеріальних цінностей у підлеглих з використанням повноважень керівників тощо [13, с. 112];

– *дії, що пов'язані з насильством (фізичним або психологічним)*:

а) залякування, шантаж, нанесення ударів, заламування рук, знущання;

б) тривале позбавлення людини їжі, води або тепла;

в) насильне утримання потерпілого в певному місці;

г) неправомірне застосування зброї або спеціальних засобів;

д) погроза застосування насильства.

2. Службове підроблення (ст. 366 КК України):

– *підробка письмових документів:*

а) матеріалів про вчинення адміністративних правопорушень (протоколів про вчинення адміністративних правопорушень, пояснень осіб, протоколів адміністративного затримання), зокрема внесення недостовірних даних про подію та осіб, підробка підписів інших осіб, написання недостовірного тексту чи окремих слів;

б) матеріалів кримінальних проваджень (протоколів допиту, виконання вимог ст. 290 КПК України, затримання особи), зокрема складання протоколів із фіксуванням відомостей, що не відповідають дійсності, підробка підписів учасників процесуальної дії;

в) дозволів, облікових даних, інших документів (внесення недостовірних даних до дозволів на зберігання зброї);

– *підробка електронних документів:* внесення неправдивих даних до електронних журналів автоматизованої системи митного оформлення тощо.

3. Службова недбалість (ст. 367 КК України):

– *дії, що пов'язані з реалізацією повноважень під час здійснення кримінального провадження, оперативно-розшукової діяльності, виконання покарань і попереднього ув'язнення, а також у зв'язку із реалізацією функцій у справах про адміністративні правопорушення та охорони правопорядку*:

а) бездіяльність під час здійснення охорони затриманих, взятих під варту, засуджених;

б) втрата речових доказів, вилученого майна;

в) неналежне реагування працівника поліції на виявлений факт правопорушення тощо;

– *дії, що пов'язані з реалізацією інших функцій:*

а) недбале виконання керівником свої обов'язків, внаслідок чого особа, яка була працевлаштована, не з'являлася на роботу;

б) виконання ув'язненими робіт без укладення договорів;

в) невиконання/неналежне виконання працівником податкового органу обов'язків, що спричинило несплату/сплату не в повній мірі податкових зобов'язань;

г) неналежне забезпечення працівником податкового органу контрольних повноважень, що стало наслідком ліквідації підприємства із борговими зобов'язаннями;

д) видача ліцензій за відсутності на те належних документів;

е) неналежне здійснення митного оформлення, що потягло ухилення/зниження митних платежів, незаконний імпорт продукції;

ж) допущення незаконної порубки дерев тощо.

4. Кримінальні правопорушення, пов'язані з неправомірною вигодою (ст.ст. 364, 368, 369[2], 370 КК України):

– *у завуальованій формі, тобто під виглядом:*

а) укладення законної угоди;

б) оплати послуг, різного характеру консультацій, експертизи тощо [14];

в) подарунка на день народження;

г) надання путівки без сплати її вартості;

д) погашення боргу;

е) отримання кредиту;

є) отримання спадщини;

ж) виконання робіт (без оплати) тощо;

– *у відкритій формі* – передача-одержання предмета неправомірної вигоди безпосередньо «з рук у руки», поштовим відправленням, перерахування грошових коштів на поточні рахунки в банках, через третіх осіб [15, с. 266].

Що ж стосується *способів приховування* кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, то останні можуть вчинятися як на стадії підготовки, так і під час безпосереднього їх вчинення або ж відразу після вчинення [16, с. 215] та спрямовані на спотворення чи знищення криміналістично значущої інформації.

Важливо, що способи приховування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень за своїм характером можуть бути спрямовані на:

– приховування події кримінального правопорушення, причетності до неї особи (наприклад, одержання неправомірної вигоди імітується як повернення боргу; перевищення повноважень – як застосування пропорційних превентивних заходів);

– приховування предмета кримінального правопорушення (наприклад, знищення неправомірної вигоди до її виявлення);

– знищення слідів, знарядь, засобів кримінального правопорушення (стирання відбитків пальців рук, видалення телефонної переписки).

При цьому такі способи можуть мати ознаки:

– кримінально караних діянь (наприклад, завідомо неправдиві показання свідка (ст. 384 КК України), примушування свідка до відмови від давання показань (ст. 386 КК України);

– адміністративних правопорушень (наприклад, злісне ухилення від явки в суд (ст. 185^3 КУпАП), до органів досудового розслідування (ст. 185^4 КУпАП);

– дисциплінарних проступків (наприклад, відключення боді-камер, що унеможливлює фіксування події правопорушення);

– порушення обов'язків, що тягне застосування заходів забезпечення кримінального провадження (наприклад, неявка свідка за викликом до органу досудового розслідування без поважних причин може мати наслідком застосування грошового стягнення (ст. 139 КПК України) чи приводу (ст. 140–141 КПК України).

Способи приховування, що мають ознаки кримінальних правопорушень, характеризуються високим рівнем латентності, а встановлення таких фактів у юридичній площині вимагає окремого їх розслідування.

Досліджуючи способи приховування злочинів у сфері службової діяльності, С.П. Чичиркіна звертає увагу на такий її вид як дискредитація [17]. У нашому випадку дискредитація може спрямовуватися як щодо сторони обвинувачення (наприклад, нав'язування довіри, прихильності з метою формування позитивного образу правопорушника, відвернення уваги від належних доказів чи висунення хибних версій подій; створення штучних обставин для відводу слідчого, прокурора) так і зібраних нею доказів (наприклад, створення ілюзії наявності істотних порушень вимог закону під час збирання доказів; звернення уваги на особисті негативні риси свідка, факти притягнення його до кримінальної відповідальності тощо).

Висновки. Результати нашого дослідження показують, що способи учинення службових кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів являють собою цілісну й водночас складну систему дій, яка охоплює етапи підготовки, безпосереднього вчинення та приховування протиправної діяльності. Вона реалізується із використанням службового становища, корумпованих зв'язків, а також сучасних цифрових технологій.

Систематизація зазначених способів за видами правопорушень створює можливість прогнозувати їх слідову картину, обирати найбільш ефективні тактичні прийоми та забезпечувати належну повноту доказової бази, що у кінцевому підсумку сприяє ефективності розслідування таких кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чепурна Т.В., Пясковський В.В. Актуальність наукового дослідження методики розслідування службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2022 р.). Київ: НАВС, 2022. С. 105–107.
2. Чурпіта В.В., Сервецький І.В. Сталість способу вчинення злочину. *Боротьба зі злочинністю: проблеми теорії та практики*. 1996. № 1. С. 183–198. URL: https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/14231.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення 28.07.2025).
4. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / Антонов К.В., Сачко О.В., Тертишник В.М., Уваров В.Г. / За заг. ред. В.М. Тертишника. К.: Алерта, 2015. 293 с.
5. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. К.О. Чаплинський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг, В.М. Плетенець, Ю.А. Чаплинська. [2-ге вид., переробл. і допов.]. Дніпро: «Ліра ЛТД», 2017. 480 с.
6. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. 588 с.
7. Весельський В.К., Зав'ялов С.М., Пясковський В.В. Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочинів в боротьбі зі злочинністю: навч. посіб. Київ: КНТ, 2009. 160 с.
8. Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2005. 21 с.
9. Волобуєв А.Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики: монографія. Кривий Ріг: Вид. Р.А. Козлов, 2019. 122 с.
10. Пясковський В.В. Спосіб учинення злочину як елемент криміналістичної характеристики насильницьких злочинів проти статевої недоторканості неповнолітніх. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2016. № 1 (98). С. 36–46.
11. Кононова В.В. Особливості механізму вчинення кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, працівниками правоохоронних органів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 367–371.

12. Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. Цифрова криміналістика в забезпеченні діяльності з протидії злочинності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2024. № 68. С. 86–91. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.68.18.
13. Боднар В. Є. Типові способи перевищення влади або службових повноважень працівниками національної поліції України. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2019. Випуск 3. Том 2. С. 107–112. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.3-2.17.
14. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2022 року № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text.
15. Ромців О.І. Особливості способів вчинення посадових злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2014. № 8. С. 264–267.
16. Пчеліна О.В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 562 с
17. Чичиркіна С.П. Способи приховування злочинів у сфері службової діяльності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1(1). С. 151–158.

УДК 343.98:004
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.43

ІНТЕГРАЦІЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СУДОВО-ЕКСПЕРТНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Чечіль Ю.,
директор Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України,
доктор філософії у галузі права

Чечіль Ю. Інтеграція цифрових технологій у судово-експертну діяльність.

Стаття присвячена ролі та потенціалу технологій штучного інтелекту (ШІ) у підвищенні ефективності й об'єктивності судово-експертної діяльності національних експертних служб сектору безпеки і оборони України. На тлі безпрецедентного зростання масивів воєнних і цифрових доказів, викликаного збройною агресією проти України, автор здійснює комплексний огляд напрямів, де ШІ уже демонструє прикладну результативність або перебуває на порозі впровадження: документознавство й почеркознавство (автоматизоване зіставлення підписів/почерку), трасологія (ідентифікація слідів взуття), вибухотехніка (класифікація вибухових пристроїв і залишків), балістика (3D-топографічний аналіз куль і гільз), цифрова криміналістика з виявленням deepfake-маніпуляцій, а також спеціалізовані напрями на кшталт ядерно-хімічної/ядерно-фізичної експертизи.

Методологічно робота поєднує огляд сучасних наукових і прикладних рішень, порівняльно-правовий аналіз (з урахуванням EU AI Act, стратегічних документів ENFSI та НАТО), а також кейс-аналіз зарубіжних практик (ЄС, НАТО, США). Окрема увага приділена взаємодії з європейськими інфраструктурами (Prüm, платформи Europol/ENFSI, EFSA-2030), що визначає технічні й правові умови для включення українських експертних служб у транскордонні розслідування, зокрема щодо воєнних злочинів.

У статті на основі системного аналізу зіставленні технічні можливості ШІ з процесуальними вимогами до експертного висновку; розмежовано роль ШІ як інструмента спеціаліста на місці події і як аналітичного інструмента експерта в лабораторії; сформульовано вимоги до валідації, верифікації та аудиту алгоритмів, їх прозорості, відтворюваності, керування ризиками (хибні спрацьовування, упередженість, пояснюваність).

У статті зроблено висновок, що ШІ не замінює судового експерта, а підсилює його спроможності, скорочує час дослідження, підвищує відтворюваність і статистичну обґрунтованість висновків. Для України це водночас інструмент підвищення довіри до експертиз, компонент євроатлантичної інтеграції правоохоронної системи й необхідна відповідь на гібридні й кіберзагрози сучасної війни. Окреслено подальші кроки щодо нормативного закріплення процесуального статусу результатів, отриманих із застосуванням ШІ; розбудови етичного й технічного нагляду у національних експертних службах.

Ключові слова: штучний інтелект; машинне навчання; судова експертиза; експертні служби; сектор безпеки і оборони; цифрові докази; євроатлантична інтеграція.

Chechil Yu. Integration of digital technologies into forensic activities.

The article is devoted to the role and potential of artificial intelligence (AI) technologies in increasing the efficiency and objectivity of forensic activities of national expert services of the security and defense sector of Ukraine. Against the backdrop of an unprecedented growth in the amount of military and digital evidence caused by the armed aggression against Ukraine, the author conducts a comprehensive review of areas where AI is already demonstrating applied effectiveness or is on the verge of implementation: document and handwriting science (automated signature/handwriting matching), traceology (footprint identification), explosives engineering (classification of explosive devices and remains), ballistics (3D topographic analysis of bullets and casings), digital forensics with the detection of deepfake manipulations, as well as specialized areas such as nuclear-chemical/nuclear-physical examination. Methodologically, the work combines a review of modern scientific and applied solutions, a comparative legal analysis (taking into account the EU AI Act, ENFSI and NATO strategic documents), as well as a case analysis of foreign practices (EU, NATO, USA). Special attention is paid to interaction with European infrastructures (Prüm, Europol/ENFSI platforms, EFSA-2030), which determines the technical and legal conditions for the inclusion of Ukrainian expert services in cross-border investigations, in particular regarding war crimes.

Based on a system analysis, the article compares the technical capabilities of AI with the procedural requirements for an expert opinion; distinguishes the role of AI as a tool for a specialist at the scene and

as an analytical tool for an expert in the laboratory; formulates requirements for validation, verification and audit of algorithms, their transparency, reproducibility, risk management (false positives, bias, explainability).

The article concludes that AI does not replace a forensic expert, but strengthens his capabilities, reduces research time, increases reproducibility and statistical validity of conclusions. For Ukraine, it is at the same time a tool for increasing trust in expertise, a component of the Euro-Atlantic integration of the law enforcement system, and a necessary response to hybrid and cyber threats of modern warfare. Further steps are outlined regarding the regulatory consolidation of the procedural status of results obtained with the use of AI; the development of ethical and technical supervision in national expert services.

Key words: artificial intelligence; machine learning; forensic expertise; expert services; security and defense sector; digital evidence; Euro-Atlantic integration.

Постановка проблеми. Діяльність національних експертних служб на сучасному етапі стикається з масштабними викликами і, одночасно можливостями, пов'язаними з епохою цифровізації. Близько 200 тисяч проваджень про злочини агресії та воєнні злочини [1] включають мільйони цифрових документів та інших доказових матеріалів. Ці дані потребують проведення ретельного порівняння між собою, зокрема електронної кореспонденції з геолокацією для перевірки точності координат і цілісності метаданих; логів мобільних мереж і інтернет-пакетів для реконструкції маршруту переміщень підозрюваних та відновлення видалених записів та простеження ланцюга з'єднань; записів із супутникових та дронових знімків, камер спостережень для підтвердження фактів руйнувань і позиціонування військової техніки, а також аналізу цілісності файлів, виявлення можливого монтажу та встановлення джерела тощо. За умови комплексного підходу до вирішення означених та дотичних питань експерт має поєднати глибокі технічні навички та сучасні ІТ-рішення, що дозволить йому створити надійну доказову базу. У таких умовах експертні служби сектору безпеки і оборони стикаються з браком ресурсів для обробки таких масивів інформації. На додачу до традиційних викликів залишається людський фактор при роботі з документами, ризики втрати, викривлення або фальсифікації речових доказів. Одночасно ворог все частіше застосовує гібридні тактики, такі як інформаційні операції та кібератаки, що вимагає від судових експертів нових підходів під час проведення досліджень та надання обґрунтованих та об'єктивних висновків. Зважаючи на викладене, констатуємо появу ще одного блоку проблемних питань у діяльності експертних служб: забезпечення цілісності ланцюга збереження доказів (chain of custody), у тому числі й цифрових. Особливої гостроти набуває і проблема гарантування цілісності цифрових доказів у зв'язку з появою загроз «deepfake»-фальсифікацій відео та аудіо, підробки цифрових логів, спроб несанкціонованого доступу до баз даних тощо.

Метою статті є визначення ролі і потенціалу ШІ у підвищенні ефективності та об'єктивності судово-експертної діяльності національних експертних служб сектору безпеки й оборони України в умовах цифровізації та євроатлантичної інтеграції. Для вирішення визначеної мети передбачається вирішити такі **наукові завдання**: дослідити сучасну практику застосування ШІ й машинного навчання у судово-експертній діяльності; обґрунтувати перспективи впровадження технологій ШІ у практику діяльності експертних служб сектору безпеки і оборони; визначити можливості використання ШІ для оптимізації та підвищення результативності роботи національних експертних служб.

Стан наукової розробки. Сучасні наукові дослідження відображають швидку інтеграцію ШІ у судово-експертну діяльність [1]. Стратегічні засади впровадження технологій ШІ у діяльність експертних служб задають документи ЄС і НАТО [5–6], Закон ЄС про ШІ встановлює вимоги до високоризикових AI-систем (валідація, прозорість, нагляд) [7], а оновлена стратегія НАТО закликає пришвидшувати впровадження там, де це можливо [8]. В Україні Рекомендації Мінцифри закріплюють допоміжний характер ШІ для правників [3], що корелює з позицією судової влади [9-10].

У статті проаналізовано ряд міжнародних кейсів з вдалого впровадження технологій ШІ в практику судово-експертної діяльності [2, 4, 11-14, 17-19, 20-21]. В основу написання цієї статті покладено теоретичні напрацювання Л. Барабаша [13], С. Хамініч [14], В. Мирошниченко [14], Елвін Лім [11], Том Рікі [22], а також доповнені положеннями аналізом документів ENFSI [5; 6], Закону ЄС про ШІ [7], Стратегія НАТО щодо ШІ [8]), що формують нормативно-методичне підґрунтя для інтеграції штучного інтелекту у судово-експертну діяльність.

Виклад основного матеріалу. Впровадження штучного інтелекту (далі – ШІ) у сферу судової експертизи розпочалося з використання експертних систем для автоматизації окремих аспектів дослідження. Спочатку це були прості алгоритми пошуку й зіставлення даних, які допомагали експертам відбирати релевантні матеріали з великих баз. З появою машинного навчання відкрилися нові можливості знаходити закономірності в даних, що раніше залишалися непоміченими та значно скоротили час аналізу доказів.

З переходом до епохи глибокого навчання експерти отримали змогу аналізувати відеозаписи та фотозображення з високою точністю, а обробка природної мови (NLP) – розбирати великі масиви текстових даних, наприклад електронні листи чи чати. Була створена низка міжнародних проєктів, що демонстрували здатність ШІ прогнозувати наслідки кримінальних подій, наприклад, система Connect у Великобританії, яка інтегрувала оперативні та аналітичні дані для формування цілісної картини злочинності [2].

Сучасні алгоритми ШІ дедалі ширше впроваджуються у сферу судової експертизи. Наприклад, у сфері цифрової експертизи застосовуються моделі машинного навчання для автоматичного виявлення ознак фальсифікації цифрових зображень (deepfake-аналіз), а також для встановлення каналів витоку інформації з обмеженим доступом через метадані. У документознавчих дослідженнях роль ШІ полягає у класифікації типів документів, у виявленні ознак підробки підписів та аналізу стилометричних характеристик тексту. У фонографічній експертизі користь ШІ полягає в автоматичному розпізнаванні голосу, ідентифікації суб'єктів мовлення та виявлення монтажу аудіофайлів. У психологічних експертизах ШІ допомагає в прогнозуванні поведінкових патернів на основі аналізу даних, включаючи соціальні мережі, що дозволяє оцінити ризики девіантної поведінки досліджуваної особи чи групи осіб.

Більше того, як зазначено у розроблених Міністерством цифрової трансформації України Рекомендаціях з відповідального використання штучного інтелекту для правників: «*ШІ стане інструментом посилення професійної експертизи, а не загрозою для неї*» [3].

Так, досить перспективним напрямом, який активно розвивається в США, є застосування технологій ШІ для класифікації та ідентифікації нових психоактивних речовин. Зокрема, через появу десятків аналогів фентанілу, які мають схожі структурні характеристики і важко розрізняються методом мас-спектрометрії, під загрозою опиняється достовірність та допустимість висновків у судовому процесі.

У співпраці з Агентством з боротьби з наркотиками США (DEA), фахівці Університету Західної Вірджинії, за підтримки Національного інституту правосуддя (NIJ), розробили експертну алгоритмічну систему EASI (Expert Algorithm for Substance Identification). Її основна мета полягає у забезпеченні високоточного розпізнавання наркотичних речовин на основі аналізу фрагментів спектральних «відбитків» із бази еталонів, отриманих з різних лабораторій та приладів [4].

Європейська мережа інститутів судово-медичної експертизи (ENFSI) теж акцентує увагу на важливості використання ШІ у судово-експертній діяльності. Так, у програмному документі «Vision of the European Forensic Science Area 2030», опублікованому ENFSI, зазначається, що: *ENFSI має досліджувати можливості застосування штучного інтелекту у процесах, що стосуються судово-експертної діяльності* [5]. У контексті реалізації стратегічних завдань Європейського судово-експертного простору (EFSA 2.0), ENFSI виступає ключовим інституційним виконавцем, відповідальним за імплементацію технологічного компоненту плану дій, що передбачає активне впровадження систем штучного інтелекту (ШІ) у судово-експертну практику. Таке позиціювання ENFSI демонструє не лише її координаційну роль, але й здатність формувати інноваційні стандарти в галузі криміналістики в межах ЄС.

Більше того, у межах ENFSI Action Plan 2025-2026 визначено низку намірів, спрямованих на поступове, нормативно узгоджене впровадження ШІ у судово-експертну діяльність: ініціалізація проєктів через механізм ISF(-P) Direct Award, орієнтованих на інтеграцію ШІ у роботу лабораторій; регулярне звітування перед LEWP щодо реалізації заходів; розробка мультидисциплінарних моделей інтеграції ШІ, що враховують технічні, етичні та правові аспекти застосування інтелектуальних систем [6]. У межах так званого горизонтного сканування інновацій, ENFSI запроваджує системний підхід до аналізу середньо- та довгострокових технологічних трендів, із фокусом на ШІ як інструмент судово- криміналістичної практики.

Законодавча частина стратегічного плану чітко корелюється з вимогами регламенту ЄС, зокрема Законом ЄС про ШІ (Regulation (EU) 2024/1689), що набрав чинності 1 серпня 2024 року [7]. Усі заходи, спрямовані на інтеграцію ШІ у сферу судової експертизи, мають відповідати стандартам цієї регуляторної бази, особливо щодо класифікації систем як високоризикових, їх прозорості, валідації та етичного супроводу. Таким чином, ENFSI виступає не лише виконавцем стратегічних завдань EFSA 2.0, а й активно ініціює зміни через впровадження ШІ. Показово, що для НАТО, як зазначено у Стратегії НАТО щодо штучного інтелекту, життєво важливо використовувати ці технології, де це можливо, якомога швидше [8].

У контексті вищезазначеного, важливо акцентувати, що впровадження ШІ у сферу судової експертизи повинно відбуватися у строгій відповідності нормам права та етичним принципам. Показово, що у системі судової влади відносно тривалий час вже впроваджуються технології ШІ. Так, Кодекс суддівської етики доповнено новою статтею у якій йдеться, що «*використання суддею*

технологій штучного інтелекту є допустимим, якщо це не впливає на незалежність та неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства» (ст. 16) [9]. Заслуговує на увагу й ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 8 лютого 2024 року у справі № 925/200/22 [10]. У цій ухвалі зазначається, що «*незалежно від технологічного рівня розвитку алгоритмів, вони не можуть розглядатися як суб'єкти тлумачення норм права, а їхні відповіді мають консультативний, неавторитетний характер*». Крім того, Верховний Суд акцентував, що технології ШІ можуть відігравати роль допоміжного засобу в процесі аналітичної підготовки, однак не повинні використовуватись для оспорювання судових рішень або замінювати суддівський розсуд, який є конституційно гарантованим елементом здійснення правосуддя.

На нашу думку цією ухвалою сформовано важливу рамку для майбутньої інтеграції ШІ у правничу діяльності та окреслено допустимі межі його застосування, у тому числі й у сфері судових експертиз. Водночас вона акцентує про потребу в законодавчому визначенні статусу і процесуальної ролі ШІ, з метою запобігання правовому релятивізму у тлумаченні судових актів. Те ж саме це стосується і сфери судової експертизи. Відповідно спробуємо окреслити основні межі застосування ШІ в судово-експертній діяльності національних експертних служб.

Судово-експертна діяльність охоплює дуже широкий спектр видів експертиз від класичних криміналістичних (традиційно фізичних) досліджень, таких як почеркознавча чи трасологічна експертиза, до інженерних, економічних та інших спеціальних експертиз. Розпочнемо з аналізу *почеркознавчої експертизи*. Традиційно ця експертиза є досить трудомістким процесом. Адже експерту вручну потрібно порівняти зразки почерку, проаналізувати десятки дрібних ознак письма, побудувати порівняльні таблиці літер тощо. Штучний інтелект здатний значно прискорити та частково автоматизувати цей процес. Одним із показових прикладів є система TextOracle [11], розроблена у Сінгапурі для допомоги судовим експертам при експертизі почерку. Ця AI-платформа дозволяє сканувати документ, автоматично розпізнавати та сегментувати рукописний текст на окремі слова, а потім швидко знаходити однакові слова чи літери в різних документах для побудови порівняльних таблиць. Завдання, яке раніше вимагало від експерта декількох днів клопіткої роботи, TextOracle виконує за лічені години.

Окрім цього, перспективним вбачається й впровадження автоматизованої системи на кшталт Forensic Information System for Handwriting (FISH) [12], яка інтегрує базу даних графічних об'єктів із алгоритмами штучного інтелекту, в сферу експертної діяльності в Україні. Створення такої платформи судово-почеркознавчої ідентифікації здатне забезпечити ефективне порівняння об'єктів почерку, підписів і графічних елементів шляхом використання штучного інтелекту у поєднанні з безпосередньою роботою судового експерта. Наприклад, FISH може миттєво порівняти новий анонімний лист із тисячами наявних та видати список ймовірних збігів за лічені секунди. У Німеччині подібна система використовується Федеральною кримінальною поліцією для розкриття серійних злочинів, пов'язаних з листами з анонімними погрозами.

У контексті зазначеного Л. Бараш, досліджуючи перспективи впровадження програмного забезпечення на основі ШІ для ідентифікації підписів та почерку виконавця, зазначає що «*використання ПЗ, заснованих на алгоритмах ШІ, може радикально змінити підходи до розслідування, запобігти людським помилкам і підвищити ефективність роботи*» [13]. Українська дослідниця С. Хамініч переконана, що алгоритми для аналізу почерку або підроблених документів мають потенціал забезпечити майже 100% точність [14].

В Україні поки не набуло поширення використання систем ШІ для цього напряму судової експертизи, проте з розвитком ШІ відкриваються значні можливості підвищити об'єктивність та швидкість експертиз почерку.

Наступним проаналізуємо дві суміжні галузі судових експертиз *лінгвістичну та технічну експертизи документів*. Перша аналізує зміст текстів з метою встановлення автора, виявлення проявів екстремізму, образ, погроз тощо, а технічна експертиза документів спрямована на дослідження матеріальної побудови документів, зокрема справжність бланків, наявність підроблень, монтажу, встановлення давності документу тощо. Обидва види експертиз потребують спеціальних знань і значних трудозатрат та часу. Ці та ряд інших чинників обумовлюють доцільність імплементації цифрових технологій, враховуючи перехід на електронні документи і велику кількість текстових даних.

Сучасні системи ШІ здатні аналізувати значні обсяги текстів, виявляючи унікальні стилістичні патерни, що робить їх корисним у кіберрозслідуваннях, цифровій криміналістиці та судово-лінгвістичних експертизах. Наприклад Інститут судової лінгвістики Астона (AIFL), який є одним із світових лідерів у сфері судової лінгвістики, активно впроваджують технології ШІ та машинне навчання для визначення авторства документів без зазначення авторства на основі стилю письма. Застосування,

як зазначають самі експерти, може включати виявлення контррозвідувальних ризиків, боротьбу з дезінформацією в Інтернеті, боротьбу з торгівлею людьми та навіть розшифровку авторства стародавніх релігійних текстів [15].

У контексті зростання обсягів цифрових доказів, зокрема аудіо- та відеозаписів, судові експерти стикаються з необхідністю оперативного, а основне точного аналізу таких матеріалів. Застосування технологій ШІ, зокрема систем автоматичного транскрибування, відкриває нові можливості для підвищення ефективності експертних досліджень. Одним із найбільш перспективних інструментів у цьому напрямі є система Sonix Legal AI Transcription [16]. Система забезпечує високоточне перетворення аудіо- та відеозаписів на текстові стенограми з підтримкою української мови. Розробники заявляють, що алгоритми глибинного навчання дозволяють досягати точності понад 99% за умови належної якості запису. Інструменти ШІ, інтегровані в систему, забезпечують автоматичне узагальнення змісту стенограми, виявлення ключових тем, імен, подій та семантичних зв'язків, що значно пришвидшує підготовку експертного висновку. З огляду на підтримку української мови, відповідність вимогам безпеки та наявність інструментів семантичного аналізу, система Sonix може бути рекомендована для впровадження у рамках діяльності судових експертів України, зокрема в межах лабораторій, що спеціалізуються на лінгвістичних та технічних експертизах документів.

Далі розглянемо перспективи впровадження технологій ШІ в *балістичну експертизу зброї*. Даний вид експертиз охоплює ідентифікацію конкретної зброї за стріляними кулями і гільзами, визначення дистанції пострілу, дослідження механізму зброї, балістичних пошкоджень та ряду інших параметрів. Це одна з класичних судових експертиз, де накопичено багатий досвід і створено великі картотеки кулегільз (наприклад ІБІС). Впровадження ШІ у дану сферу пов'язане передусім з аналізом зображень куль/гільз і статистичною оцінкою збігів.

Сучасна судово-балістична експертиза стикається з викликами, пов'язаними з необхідністю об'єктивного аналізу слідів на гільзах і кулях. Традиційні методи, які базуються на візуальному порівнянні, піддаються критиці через суб'єктивність висновків. У відповідь на це міжнародне експертне середовище активно впроваджує 3D-сканування та ШІ для стандартизації та об'єктивізації судово-балістичних досліджень. Яскравим прикладом є експертна діяльність Національного інституту стандартів і технологій США (NIST) впродовж останніх років. Ключовою перевагою 3D-візуалізації, на думку експертів NIST є те, що вона дозволяє сканувати фактичну топографію поверхні зразка з високою повторюваністю, що важливо для пошуку в базі даних на етапі розслідування [17].

Варто відмітити, що оперативність розслідування злочинів, пов'язаних із використанням вогнепальної зброї у значній мірі залежить і від швидкості та об'єктивності проведення балістичної експертизи. У США технології ШІ вже інтегровані в практику судово-балістичної експертизи. Найбільш показовими прикладами є: платформа Revelen.AI, яка застосовується правоохоронними органами США для автоматизованого аналізу гільз і куль. Її мобільний сканер ShotOptix дозволяє створювати 3D-моделі гільз на місці злочину, а хмарна система виконує порівняння мікрослідів ударника, затвора та екстрактора [18]. Балістичні докази відіграють ключову роль в експертизі вогнепальної зброї, яка була предметом вчинення злочину. Кожна зброя залишає на гільзі унікальний набір мікроскопічних слідів від знарядь, по суті, балістичний відбиток пальця. З інтеграцією технологій ШІ в процеси балістичної експертизи можливо значно прискорити проведення такого роду експертизи, а для встановлення збігу гільз вже не потрібно буде доставляти їх до криміналістичних лабораторій та чекати на ручний огляд та покладатися на застарілі системи.

Для України, де тривають активні бойові дії, а також і після їх завершення, накопичується значна кількість стріляних гільз і зброї. Окремі зразки зброї перебувають в незаконному обігу чи є предметом вчинення злочинів тощо. Ці та ряд інших питань спонукають шукати шляхи оптимізації проведення балістичних експертиз. Для нас цінним буде досвід Національного інституту стандартів і технологій (NIST), яким створено базу даних 3D-моделей куль і гільз, яка використовується для тренування моделей ШІ та статистичної оцінки ймовірності збігу слідів [19]. Такі системи можуть стати корисними при розслідуванні воєнних злочинів і незаконного обігу зброї.

Далі зупинимося на аналізі окремих аспектів *фототехнічної та портретної експертизи*, які часто відіграють ключову роль у документуванні воєнних злочинів. В умовах активних бойових дій часто відсутні письмові докази або свідки, а тому візуальні матеріали стають основою для ідентифікації осіб, реконструкції подій та підтвердження фактів скоєння злочину.

Фототехнічна експертиза включає дослідження зображень (фотографій) на предмет їх справжності, монтажу, встановлення, відповідності дійсності (наприклад, чи це конкретне місце, час зйомки). Портретна експертиза – це ідентифікація особи за її зображенням (фото- або відеоматеріалами). В епоху розвитку цифрових технологій ці види експертиз зіткнулися з новими викликами, з одного боку, масове використання камер (CCTV, смартфони) дало величезну кількість зображень

як доказів, з іншого – з'явилися глибокі фейки, штучні зміни зображень, які дуже складно виявити. Тому ШІ одночасно став інструментом (для пошуку та порівняння обличь) і предметом боротьби (виявлення підроблених зображень, створених ШІ).

Автоматичне розпізнавання обличчя є однією з найпоширеніших технологій ШІ, яка широко використовується у правоохоронній практиці. Для судових експертів-портретистів вона стала допоміжним засобом. Сучасні алгоритми можуть за лічені секунди знайти в базі фотографію людини, обличчя якої потрапило на запис камери спостереження. Такі системи як Clearview AI допомагають ідентифікувати осіб за обличчям і вже активно застосовувалися в Україні для встановлення особи загиблих російських солдатів по фотографіях у соцмережах. Однак у контексті судової експертизи автоматичний результат не є остаточним доказом. Він вимагає підтвердження судовим експертом. Тобто нейромережа може видати список можливих осіб, схожих на обличчя з камери, а вже судовий експерт-портретист проводить порівняльний аналіз рис обличчя і робить офіційний експертний висновок. Цей висновок враховує не лише суто збіг обличчя, а й якість зображення, кут, освітлення тощо. При цьому ШІ прискорює пошук і навіть може побудувати 3D-модель обличчя за кількома кадрами відео, щоб допомогти експерту.

Зі стрімким розвитком генеративних моделей, які можуть створювати фотореалістичні образи, з'явилася проблема відрізнити, де реальне фото чи відео, а де штучно створене або підроблене. У цьому контексті цікавим є досвід Нідерландів. Нідерландські судові експерти у травні 2025 року презентували новаторський метод детекції deepfake-відео за серцебиттям на обличчі [20]. Справа в тому, що на справжньому відео обличчя людини під час зйомки трохи змінює колір у такт серцебиттю (через приплив крові), ці зміни ледь помітні оку, але їх може виявити комп'ютерний аналіз з покадровою точністю. Алгоритм NFI під назвою «blood flow detection» аналізує саме ці мікроколивання кольору шкіри на 79 точках обличчя і зіставляє їх з частотою серцебиття. Виявилося, що сучасні deepfake-програми ще не навчилися вставляти такі фізіологічні деталі, тож їх відсутність є індикатором фейку. Цей метод ще не повністю валідований для використання в судових справах, але його вже можна застосовувати в окремих розслідуваннях як допоміжний метод.

Отже, використання технологій ШІ в фототехнічній і портретній експертизах – це поєднання як великих можливостей так і великих ризиків. З одного боку, технології розпізнавання обличь та аналізу зображень значно прискорюють та спрощують процедури експертизи (наприклад Європол активно впроваджує ШІ для аналізу зображень у справах про кіберзлочини [21]). З іншої сторони з допомогою тих же технологій ШІ генеруються підробки, які складно викривати. Тому судовим експертам доводиться постійно вдосконалювати свій інструментарій. У перспективі варто очікувати появи державних лабораторій (можливо, в системі кіберполіції чи СБУ), спеціалізація яких буде пов'язана з цифровою судовою експертизою зображень і відео із широким застосуванням детекторів фальсифікацій на основі технологій ШІ.

ШІ також впроваджується і у сферу вузькоспеціалізованих напрямів судових експертиз, зокрема судова ядерно-хімічна (ядерно-фізична) експертиза. У цьому контексті показовим є досвід лабораторії Pacific Northwest National Laboratory, яка розробила інструмент на основі генеративного штучного інтелекту для оптимізації аналізу ядерних матеріалів у криміналістичних розслідуваннях [22].

Під час розслідування ядерного вибуху, аварії або незаконного обігу радіоактивних речовин, експерти мають проаналізувати сотні ізотопів у зразках. Це надзвичайно складний і ресурсозатратний процес, який потребує високоточного лабораторного моделювання. Вчені з Тихоокеанської північно-західної національної лабораторії Міністерства енергетики США використали генеративний ШІ та машинне навчання, а також ресурси хмарних обчислень від, щоб показати, як можна пришвидшити аналіз. Дослідники показали, що штучний інтелект може допомогти вирішити деякі складні хімічні питання, з якими стикаються вчені під час аналізу суміші радіоактивних уламків від ядерного вибуху. Команда показала, що модель ШІ здатна досліджувати та розраховувати властивості величезної кількості можливих молекулярних комбінацій, набагато більше, ніж будь-яка наукова команда могла б дослідити в лабораторії.

Національні експертні служби сектору безпеки і оборони України вже накопичили значні спеціалізовані бази даних, що охоплюють вибухові речовини, боєприпаси, залишки озброєння та інші об'єкти криміналістичного інтересу, наркотичні засоби, невідомі хімічні сполуки та інші об'єкти. Попри відсутність офіційно задокументованих прикладів впровадження повноцінних систем ШІ у цих установах, потенціал для їх використання є надзвичайно високим. В умовах повномасштабної війни обсяг матеріалів для експертиз значно зріс до безпрецедентних масштабів. Варто відмітити, що інструменти ШІ значно скорочують час дослідження та мінімізують ризик помилок під час первинної ідентифікації. Тому цілком закономірно, що після завершення воєнних дій подібні технології можуть бути масштабовані та інтегровані й у практику експертних служб.

Досвід країн ЄС свідчить про стратегічну доцільність такої інтеграції. Наприклад, у Нідерландах Netherlands Forensic Institute (NFI) активно застосовує машинне навчання для автоматизованої класифікації боєприпасів і залишків вибухів, а у Франції Institut de Recherche Criminelle de la Gendarmerie Nationale (IRCGN) впровадив алгоритми ШІ для розпізнавання складу вибухових речовин та швидкого формування порівняльних профілів. У Литві та Естонії впроваджуються модулі на базі LIMS із підтримкою ШІ, які інтегровані з європейськими базами даних Prüm та Europol EPE, що дає змогу оперативно обмінюватися ідентифікованими зразками та профілями між державами-членами.

Євроінтеграційний курс нашої державивідкриває перспективи гармонізації підходів національних експертних служб із досвідом країн ЄС до якості, стандартизації методик і цифрової взаємодії. Запровадження ШІ у національних експертних службах сприятиме повноцінному підключенню до ініціатив на кшталт European Forensic Science Area 2030, що передбачає повну цифровізацію ланцюга зберігання доказів та використання автоматизованих аналітичних інструментів для підтримки транснаціональних розслідувань, зокрема і воєнних злочинів.

Висновки. Розвиток технологій ШІ корінним чином трансформує діяльність експертних сектору безпеки й оборони, дозволяючи автоматизувати аналіз великих масивів доказів, підвищити точність висновків та знизити суб'єктивність оцінок. Проте, в найближчій перспективі, ШІ не замінить навичок досвідченого експерта. Мова йде тільки про можливість зняти частину навантаження і дозволити зосередитись на найскладніших випадках.

Використання ШІ в експертних службах сектору безпеки і оборони може створити основу для швидкого реагування на загрози, оптимізації розслідувань, зміцнення доказової бази у справах про воєнні злочини та тероризм. Приєднання до ініціативи European Forensic Science Area 2030 і врахування рекомендацій ENFSI у сфері ШІ відкриває перспективу гармонізації національних методик із європейськими підходами. Це дозволить підвищити оперативну сумісність із партнерами ЄС і НАТО, сприятиме підключенню України до обміну даними в реальному часі та впровадженню багаторівневих експертних платформ.

Досвід країн ЄС і НАТО підтверджує, що ШІ стає вагомим інструментом для судово-експертної діяльності. Їх впровадження дозволяє прискорити дослідження, зменшити вплив людського фактору, забезпечити прозорість і верифікованість результатів.

Масштаби російсько-української війни створюють безпрецедентний масив матеріалів для досліджень від уламків боєприпасів до цифрових доказів. Це стимулює впровадження автоматизованих систем розпізнавання та класифікації об'єктів, 3D-сканування, інтелектуальних детекторів фальсифікацій. У цьому контексті Україна може стати тестовим майданчиком для розробки та апробації інноваційних рішень, що згодом стануть міжнародним стандартом європейської судово-експертної діяльності.

Інтеграція ШІ у сферу судової експертизи потребує адаптації національного законодавства у частині чіткого визначення процесуального статусу результатів, отриманих із застосуванням ШІ, процедур їх аудиту та допустимості. Необхідно забезпечити відповідність українських норм вимогам Закону ЄС про ШІ та Стратегії НАТО з ШІ, що гарантуватиме легітимність і допустимість таких доказів у національному та міжнародному правосудді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Злочини вчинені у період повномасштабного вторгнення рф. Офіс Генерального прокурора URL: https://gp.gov.ua.
2. NEC Software Solutions UK secures another eight years providing tech for the core policing platform «Athena». NEC. 08.10.2021 URL: https://www.nec.com/en/press/202110/global_20211008_05.html?utm_source=chatgpt.com.
3. Рекомендації з відповідального використання штучного інтелекту для правників. Міністерством цифрової трансформації України. 2025. URL: https://thedigital.gov.ua/news/yak-bezpechno-pratsyuvati-z-shi-rekomendatsii-dlya-pravnikiv.
4. EASI algorithm set to transform forensic drug identification processes. News-Medical. 15.11.2024 URL: https://www.news-medical.net/news/20241115/EASI-algorithm-set-to-transform-forensic-drug-identification-processes.aspx.
5. Vision of the European Forensic Science Area 2030. ENFSI URL: https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2021/11/Vision-of-the-European-Forensic-Science-Area-2030.pdf.
6. ENFSI Action Plan. 12.05.2025 URL: https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2025/07/ENFSI-Action-Plan-2025-2026.pdf.
7. AI Act. European Commission URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai.

8. Summary of NATO's revised Artificial Intelligence (AI) strategy. NATO. 10.06.2024 URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_227237.htm.
9. Про затвердження Кодексу суддівської етики: рішення XI (черговий) з'їзд суддів України від 22.02.2013 URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text.
10. Ухвала від 08.02.2024 № 925/200/22 Верховний Суд. Касаційний господарський суд URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/116984639.
11. Alvin Lim Using AI to support forensic handwriting analysis. TechX. 19.01.2024 URL: https://www.htx.gov.sg/whats-happening/all-news---events/all-news/2024/featured-news--textoracle--using-ai-to-support-forensic-handwriting-analysis.
12. Forensic Information System for Handwriting (FISH). Intelion. 14.10.2024 URL: https://intelion.isid.com/forensic-information-system-for-handwriting-fish.
13. Барабаш Л. Перспективи впровадження програмного забезпечення на основі штучного інтелекту для ідентифікації підписів та почерку виконавця. Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики: збірник Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 536 с. URL: https://ndekc.lviv.ua/pdf/311020242.pdf.
14. Хамініч С., Мирошниченко В. Використання штучного інтелекту в судовій експертизі: можливості та виклики. Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайнєвські читання»): матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (23 грудня 2024 р., м. Київ); за ред. д.т.н. М.О. Можаєва / НДЦСЕ судової експертизи у сфері інформаційних технологій та інтелектуальної власності Мін'юсту. Київ: Видавництво Людмила, 2025. 148 с. URL: https://intelect.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/maket-dlya-typografiyi-krajnyevski-2024_4.pdf.
15. Aston University forensic linguistics experts partner in $11.3 million funding for authorship attribution research. Expertfile. 07.12.2022. URL: https://expertfile.com/spotlight/8947/Aston-University-forensic-linguistics-experts-partner-in--11.3-million-funding-for-authorship-attribution-research?utm_source=chatgpt.com.
16. Automated summaries in seconds. Fast, accurate, and affordable. Sonix URL: https://sonix.ai.
17. A Century of Ballistics Comparison Giving Way to Virtual 3D Methods. The National Institute of Justice (NIJ). 23.03.2022 URL: https://nij.ojp.gov/topics/articles/century-ballistics-comparison-giving-way-virtual-3d-methods.
18. Transforming Law Enforcement with Cutting-Edge AI and Technology. Revelen URL: https://revelen.ai/technology.
19. Firearms and toolmarks. NIST. URL: https://www.nist.gov/firearms-and-toolmarks.
20. Dutch forensic experts develop deepfake video detector. DutchNews. 23.05.2025 URL: https://www.dutchnews.nl/2025/05/dutch-forensic-experts-develop-deepfake-video-detector.
21. AI and policing. The benefits and challenges of artificial intelligence for law enforcement. Europol. 23.09.2024 URL: https://www.europol.europa.eu/publication-events/main-reports/ai-and-policing.
22. Tom Rickey Scientists Investigate Use of AI to Speed Analysis of Nuclear Materials. Pacific Northwest National Laboratory. 22.07.2025 URL: https://www.pnnl.gov/news-media/scientists-investigate-use-ai-speed-analysis-nuclear-materials.

УДК 351.862.4:340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.44

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОГО СТАТУСУ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ УКРАЇНИ ЯК ВІЙСЬКОВОГО ФОРМУВАННЯ

Шакун В.І.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-1757-8453

Кузнецов В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0003-1727-4019

Сийплокі М.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0001-6131-9179

Шакун В.І., Кузнецов В.В., Сийплокі М.В. Удосконалення правового статусу Управління державної охорони України як військового формування.

У статті досліджено правовий статус Управління державної охорони України. Проаналізовано поняття та ознаки військового формування. Встановлено, що в доктрині воєнного права тривають дискусії щодо визначення змісту поняття «військова частина» та ознак даного поняття. Обґрунтовано висновок, що нормативне поняття «військова частина» є абстрактним та не охоплює всіх ознак, які характеризують дану категорію.

Висловлена гіпотеза, що законодавство та доктрина формулює поняття «військова частина» як складової Збройних Сил України, залишаючи поза увагою інші утворені відповідно до законів України військові формування.

Встановлено на підставі аналізу нормативно-правових актів, що кадри Управління державної охорони України складаються з військовослужбовців, прийнятих на військову службу в Управління державної охорони України за контрактом та військовослужбовців строкової служби. У статті зроблено висновок, що Управління державної охорони України також призначене для захисту суверенітету України, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій.

Використання порівняльного методу щодо порівняння ознак військового формування і ознак, притаманних Управлінню державної охорони України, дозволили авторам статті зробити такі проміжні висновки: а) Управління державної охорони України – військова частина, яка характеризуються єдиноначальністю, військовою дисципліною, чіткою вертикаллю відносин підлеглості, централізацією управління; б) в Управлінні державної охорони України передбачена процедура перебування на військової службі; в) діяльність Управління державної охорони України регулюється не лише Конституцією України, законами та іншими нормативно-правовими актами, обов'язковими до виконання всіма державними органами, а й відомчими наказами, розпорядженнями, інструкціями, настановами; г) військовослужбовці Управління державної охорони України мають особливий статус, пов'язаний із специфікою перебування на військовій службі. Констатовано висновок, що Управління державної охорони України слід віднести до «інших утворених відповідно до законів України військових формувань».

Ключові слова: військове формування, військова частина, громадський діяч, державна охорона, державний діяч, замах на вбивство, Конституція України, національна безпека, правоохоронний орган, правоохоронні функції, російська агресія/

Shakun V.I., Kuznetsov V.V., Syiploki M.V. Improving the legal status of the State Guard Department of Ukraine as a military formation.

The article examines the legal status of the State Guard Department of Ukraine. The concept and characteristics of military formations are analyzed. It is established that discussions continue in military law doctrine regarding the definition of the concept of "military unit" and the characteristics of this concept. The conclusion is justified that the normative concept of "military unit" is abstract and does not cover all the characteristics that characterize this category.

The hypothesis is expressed that legislation and doctrine formulate the concept of "military unit" as a component of the Armed Forces of Ukraine, leaving out other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine.

Based on an analysis of regulatory legal acts, it has been established that the personnel of the State Guard Department of Ukraine consist of military personnel serving under contract and conscripts. The article concludes that the State Guard Department of Ukraine is also designed to protect the sovereignty of Ukraine, state independence and national interests, territorial integrity and inviolability in the event of armed aggression, armed conflict or threat of attack by directly conducting military (combat) operations. Using a comparative method to compare the characteristics of a military formation and those of the State Guard Department of Ukraine, the authors of the article have drawn the following preliminary conclusions: a) The State Guard Department of Ukraine is a military unit characterized by a single chain of command, military discipline, a clear vertical hierarchy, and centralized management; b) the State Guard Department of Ukraine has an established procedure for military service; c) the activities of the State Guard Department of Ukraine are regulated not only by the Constitution of Ukraine, laws, and other regulatory acts binding on all state bodies, but also by departmental orders, directives, instructions, and guidelines; d) military personnel of the State Guard Department of Ukraine have a special status related to the specifics of military service.

It has been concluded that the State Guard Department of Ukraine should be classified as "other military formations established in accordance with the laws of Ukraine".

Key words: military formation, military unit, public figure, state guard, statesman, attempted murder, Constitution of Ukraine, national security, law enforcement agency, law enforcement functions, Russian aggression/

Постановка проблеми. Сучасна широкомасштабна російська агресія проти України, загострення суспільних конфліктів (конфлікти між правоохоронними органами, зростання військової злочинності, значний обсяг тіньового ринку вогнепальної зброї тощо), а також певна недовіра населення до судової та правоохоронної систем є хоча й відомими та прогнозованими, але водночас критично небезпечними загрозами для національної безпеки. Згадаймо численні замахи на Президента України Володимира Зеленського, які були попереджені правоохоронними органами, зокрема Службою безпеки України. За словами голови Служби безпеки України Василя Малюка, спецслужбою було попереджено кілька замахів на Президента України: один мав бути здійснений у польському місті Жешув, інший – безпосередньо біля Офісу Президента України офіцерами державної охорони [12]. Отже, сьогодні загрози для Президента України та органів державної влади стають реальністю, наслідки яких очевидні та створюють ризики для існування державного суверенітету та демократичного конституційного ладу нашої країни. На жаль, нам відомі й прорахунки в діяльності національних правоохоронних органів, які не змогли попередити вбивства, зокрема А. Парубія та І. Фаріон. Тому слід цілком погодитися з науковим висновком, що сучасна система забезпечення національної безпеки й оборони України виявилася недостатньо готовою до запобігання реальним загрозам з боку російських спецслужб щодо відомих державних та громадських діячів [8, с. 153]. На нашу думку, для ефективної протидії цим потенційним і реальним загрозам необхідна виважена превентивна діяльність відповідних правоохоронних органів [3, с. 154–157]. Серед таких державних органів помітне місце займає Управління державної охорони (УДО) України, яке знаходиться, фактично, на останньому рубежі захисту національних інтересів України. Однак ми можемо констатувати очевидний факт, що на сьогодні досі не вирішене ключове питання правового статусу УДО України.

Слід зазначити, що питання віднесення УДО України до військових формувань неодноразово було предметом як наукових дискусій [2, с. 60], так і відповідних судових розглядів. На нашу думку, ця проблема виникла з нормативного визначення правового статусу УДО України, яке, як

відомо, є державним правоохоронним органом спеціального призначення, підпорядкованим Президентові України та підконтрольним Верховній Раді (ВР) України (ст. 11 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р. – далі Закон України від 4 березня 1998 р.) [7, с. 290].

Одним із перших варіантів вирішення цієї проблеми стала Ухвала Конституційного Суду (КС) України від 12 липня 2001 р. № 12-уп/2001 про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин 1, 2 ст. 11, ст. 25 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [14]. Пригадаймо, що в конституційному поданні Президента України стверджувалося, що відповідним Законом України УДО України не віднесено до військових формувань, і тому ВР України не має права затверджувати його загальну структуру та чисельність [14]. Голова ВР України у письмових поясненнях заперечив проти наведеного обґрунтування невідповідності Конституції України вказаних положень Закону України та зазначив, що УДО України «відповідає змісту загального поняття «військове формування», про що йдеться у п. 22 ст. 85 Конституції України» [14]. Щодо положень ч. 1 ст. 11, ст. 25 Закону, в поясненні Голови ВР України наголошується: «парламент виходив з того, що згідно з Конституцією України єдиним органом законодавчої влади в Україні є ВР України і до її повноважень належить прийняття законів (п. 3 ч. 1 ст. 85) і виключно законами України визначаються основи національної безпеки (п. 1 ст. 92)» [14].

Після направлення відповідного конституційного подання Президента України до КС України, пунктом «б» ч. 4 ст. 37 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 18 червня 1999 р. № 766-XIV, УДО України віднесено до військових формувань [14]. І це не оспорюється суб'єктом конституційного подання. В Указах Президента України стосовно національної безпеки і оборони: «Про військову форму одягу військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань України» від 2 квітня 1994 р. № 128/94 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 390/2003 від 05.05.2003); «Про Положення про військовий квиток рядового, сержантського і старшинського складу та Положення про військовий квиток офіцера запасу» від 25 травня 1994 р. № 263/94 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 582/2016 від 30.12.2016); «Про впорядкування грошового забезпечення військовослужбовців» від 16 травня 2000 р. № 685/2000 та інших, УДО України також віднесено до військових формувань [14].

На думку КС України, це впливає на правовий статус УДО України і нівелює аргументацію конституційного подання щодо неконституційності положень ч. 2 ст. 11 Закону України, і отже, правового обґрунтування щодо неконституційності положень ч. 2 ст. 11 Закону України немає [14]. Після прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 18 червня 1999 р. та Указів Президента України стосовно військових формувань, спір між суб'єктом конституційного подання і ВР України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 11 Закону України на час прийняття ухвали КС України про припинення конституційного провадження від 12 липня 2001 р. № 12-уп/2001 вичерпано [14]. Таким чином, на думку КС України, «у цій частині підстава для відкриття конституційного провадження у цій справі і розгляду її по суті відпала» [14].

Отже, на перший погляд, ця проблематика втратила своє юридичне значення. Однак це питання знову почало широко обговорюватися у фахових колах, оскільки, як відомо, відбувається реформування правоохоронних органів, зокрема й УДО України. Тому спробуємо з'ясувати, чи належить УДО України до таких військових формувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти діяльності державної охорони розглядали такі вчені, як: І.М. Волков, В.І. Григор'єв, О.М. Дроздов, О.В. Капліна, В.В. Кузнецов, В.А. Ліпкан, М.Б. Левицька, В.В. Майоров, Ю.Є. Максименко, В.Я. Настюк, Н.Р. Нижник, Д.М. Павлов, М.М. Пендюра, Г.О. Пономаренко, М.В. Сийплокі, Р.М. Скриньковський, С.С. Юрко, В.І. Шакун та інші. Ці науковці, в основному, були зосереджені на розгляді адміністративно-правових питань регулювання діяльності УДО України. Особливо слід відзначити дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: О.О. Ткаченка на тему «Адміністративно-правове регулювання діяльності Управління державної охорони України» (Київ, 2013), А.В. Журавльова – «Адміністративно-правове регулювання діяльності Управління державної охорони України» (Київ, 2014), В.В. Штучного – «Адміністративно-правові засади підготовки кадрів управління державної охорони України» (Київ, 2015) та М.А. Микитюка на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Адміністративно-правові засади забезпечення державної охорони в Україні» (Львів, 2018). Однак питання визначення правового статусу УДО України, зокрема й віднесення цього правоохоронного органу до категорії військових формувань, не отримало завершеного наукового дослідження та відповідного нормативного закріплення.

Мета дослідження. Метою нашого дослідження є формулювання пропозицій щодо удосконалення правового статусу УДО України як військового формування.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, військове формування – «створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій» (абз. 13 ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р.) [11].

Це нормативне визначення військового формування дозволяє сформулювати правові ознаки цього терміну.

По-перше, військове формування – це створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями. Отже, спочатку слід визначитися з поняттям «військова частина». Досліджуючи сутність поняття «військова частина», слід зазначити, що як у науково-довідниковій літературі, так і на законодавчому рівні, на жаль, на сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення сутності цього поняття [13, с. 178–184]. Так, автори довідникової літератури наділяють військову частину такими характерними рисами: 1) структурна одиниця видів Збройних Сил України (ЗС); 2) структурно складається зі штабу, бойових, спеціальних і тилових підрозділів; 3) наявність обов'язкового дійсного та умовного найменування [13, с. 178–184]. Водночас, на нашу думку, використання цих визначень лише в загальному вигляді дозволяє усвідомити, що собою являє військова частина ЗС, тобто вони відображають зовнішні атрибути цього військового елементу, однак не називають основних ознак даної правової категорії.

Науковці в галузі воєнного права також неоднозначно підходять до визначення сутності поняття «військова частина» та відповідно виокремлення ознак цього поняття [1, с. 107; 15, с. 241]. Так, на думку В.В. Сокуренка, військова частина – це структурний елемент ЗСУ, сформований на основі директиви (наказу) вищого штабу (командира, командувача), який виконує завдання та функції, визначені специфікою діяльності видів ЗС, та утримується за рахунок коштів Державного бюджету [13, с. 183]. На думку окремих фахівців, виходячи з характеру завдань, які виконуються військовими формуваннями, змісту та обсягу повноважень їх службових осіб, ці формування умовно можна поділити на: а) військові формування зі статусом правоохоронного органу (до них віднесено й УДО України); б) зі статусом розвідувального органу; в) військові формування, які не здійснюють правоохоронну чи розвідувальну діяльність [4, с. 54].

Неоднозначність визначення поняття «військова частина» наразі існує і на нормативному рівні. Так, у Положенні про порядок відчуження та реалізації військового майна Збройних Сил, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1919, визначено, що «військова частина – військова частина, заклад, установа, організація, які утримуються за рахунок коштів державного бюджету і входять до складу ЗС» [6]. На нашу думку, це визначення є абстрактним і не охоплює всіх ознак, які характеризують дане утворення.

Зважаючи на нормативну позицію та думки вчених, слід зауважити, що вони стосуються військових частин як складових ЗС. Однак поза увагою залишаються інші військові формування, утворені відповідно до законів України.

У контексті предмета дослідження, вважаємо, що військова частина – це підрозділ ЗС та інших утворених відповідно до законів України сил безпеки та оборони, який виконує завдання та функції, визначені специфікою діяльності такого формування, комплектується військовослужбовцями та утримується за рахунок коштів Державного бюджету [13, с. 183].

Далі розглянемо питання віднесення УДО України до військових частин, які комплектуються військовослужбовцями.

По-перше, кадри УДО України складаються з військовослужбовців, прийнятих на військову службу за контрактом, та військовослужбовців строкової служби. На військовослужбовців УДО України поширюється законодавство, що встановлює загальний порядок і умови проходження військової служби. Військовослужбовці УДО України мають право на носіння військової форми одягу зі знаками розрізнення, зразки яких затверджуються відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. На військовослужбовців УДО України поширюються соціальні гарантії, передбачені законодавством України для військовослужбовців ЗС (ст. 20 Закону України від 4 березня 1998 р.) [7, с. 292–296].

Зміст служби в УДО України визначається в Положенні про проходження громадянами України військової служби за контрактом в Управлінні державної охорони України, згідно з Указом Президента України від 26 січня 2022 р. № 33/2022 [5].

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. у ст. 4 визначає, що ЗС та інші військові формування комплектуються військовослужбовцями шляхом: призову громадян України на військову службу та прийняття громадян України на військову службу за контрактом [9]. Отже, комплектування УДО України військовослужбовцями відповідає Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та дозволяє віднести, за вказаною ознакою, УДО України до інших військових формувань.

По-друге, військове формування призначене для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій.

Згідно зі ст. 17 Закону України від 4 березня 1998 р. до обов'язків військовослужбовців УДО України, зокрема належать: «1) наполегливо і послідовно втілювати в життя політику держави у сфері оборони і забезпечення національної безпеки України; 2) суворо додержуватися вимог законодавства та військових статутів, кваліфіковано і сумлінно виконувати покладені на них службові обов'язки» [7, с. 294].

Згідно з п. 16 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р., УДО України є складовою сектору безпеки і оборони, який за функціональним призначенням спрямований на захист національних інтересів України від загроз [10].

Для забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації в Донецькій та Луганській областях, згідно зі ст. 8 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 р., до інших утворених відповідно до законів України військових формувань віднесено, зокрема, УДО України (втратив чинність на підставі Закону № 2217-IX від 21.04.2022) [7, с. 27].

Отже, наведене свідчить, що УДО України також призначене для захисту суверенітету України, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій.

Вказані нормативні ознаки військового формування цілком притаманні УДО України. У контексті порівняння цих ознак військового формування й ознак, притаманних УДО України, слід зазначити: а) УДО України – військова частина, яка характеризується єдиноначальністю, військовою дисципліною, чіткою вертикаллю відносин підлеглості, централізацією управління; б) в УДО України передбачена процедура проходження військової служби; в) діяльність УДО України регулюється не лише Конституцією України, законами та іншими нормативно-правовими актами, обов'язковими для виконання всіма державними органами, а й відомчими наказами, розпорядженнями, інструкціями, настановами; г) військовослужбовці УДО України мають особливий статус, пов'язаний зі специфікою проходження військової служби. Вказане свідчить про те, що нормативні та доктринальні ознаки військового формування також притаманні УДО України.

Висновки. На підставі викладеного пропонуємо наступні висновки:

Вважаємо, що інші утворені відповідно до законів України військові формування – це створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій.

Аналіз нормативно-правових актів дозволяє віднести УДО України до «інших утворених відповідно до законів України військових формувань».

Одним із варіантів приведення профільного законодавства до положень інших нормативно-правових актів є уточнення правового статусу УДО України через внесення змін до ч. 1 ст. 11 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р. у такій редакції: «Управління державної охорони України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, підпорядкованим Президентові України та підконтрольним Верховній Раді України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кісель В.Й. Статус військових частин Збройних Сил України як суб'єктів цивільних правовідносин. *Університетські наукові записки*. 2005. №3(15). С. 107–110.
2. Кузнецов В.В. Управління державної охорони України як військове формування: постановка питання. *Сучасні проблеми забезпечення національної безпеки держави*: матеріали міжна-

родної науково-практичної конференції (26 листопада 2020 року). Київ: Інститут УДО КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 59–63.
3. Кузнецов В.В. Удосконалення нормативно-правового забезпечення превентивної функції Управління державної охорони України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 154–157. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2021/44.pdf.
4. Настільна книга військового прокурора: нак.-практ посіб. кол. авт. Київ: Національна академія прокуратури України. 2017. 529 с.
5. Положення про проходження громадянами України військової служби за контрактом в Управлінні державної охорони України: Указ Президента України від 26 січня 2022 р. № 33/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/33/2022#Text.
6. Положення про порядок відчуження та реалізації військового майна Збройних Сил: постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1919 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1919-2000-п#Text.
7. Правове забезпечення охоронної діяльності та безпеки: хрестоматія. Укладачі: Чайковський В.А., Кузнецов В.В., Сийплокі М.В.; за заг. ред. В.В. Гелетея. Ужгород: ТОВ «ІВА». 2018. 573 с.
8. Правове забезпечення повоєнного відродження України : монографія / за заг. ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 392 с.
9. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text.
10. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
11. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text.
12. Собенко Н. Малюк розповів, як спецслужби України та Польщі зірвали замах на Зеленського. *Суспільне Мовлення*, 23 червня 2025 р. URL: https://suspilne.media/1049525-maluk-rozpoviv-ak-specsluzbi-ukraini-ta-polsi-zirvali-zamah-na-zelenskogo.
13. Сокуренко В.В. Правове розуміння поняття «військова частина» як елемент системи Збройних Сил України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 178–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2015_3_22.
14. Ухвала Конституційного Суду України про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 11, статті 25 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 12 липня 2001 р. № 12-уп/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012u710-01#Text.
15. Шкуропацький О.І. До питання актуальності надання військовим частинам статусу юридичної особи. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 27. С. 237–246. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dbms_2014_27_21.

УДК 343.98:344.13(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.45

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. 409 КК УКРАЇНИ (УХИЛЕННЯ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ШЛЯХОМ САМОКАЛІЧЕННЯ АБО ІНШИМ СПОСОБОМ)

Шершенькова В.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики, детективної та
оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-3123-8578

Шершенькова В.А. Розслідування злочинів, передбачених ст. 409 КК України (ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом).

У статті розглядаються важливі питання пов'язані з розслідуванням військових кримінальних правопорушень, таких як ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом, які є одними з найпоширенішими у військовій сфері. Визначаються основні правові, організаційні й криміналістичні аспекти розслідування цих військових кримінальних правопорушень.

Суб'єктом ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом може бути військовослужбовець. Суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом. При кваліфікації має значення мета. Об'єктом є встановлений порядок проходження та несення військової служби. Об'єктивна сторона складається із різних способів ухилення від несення військової служби.

Особливу увагу приділено аналізу мотивів вчинення ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом, збору доказів, тактичним прийомам проведення допитів військовослужбовців та свідків, оглядів місця подій, проведення експертиз. Окреслено причини, які спонукають до вчинення ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом. До першочергових слідчих (розшукових) дій належать допит підозрюваного і свідків, обшук. В ході подальшого розслідування продовжують проводити допити свідків, обшуки, призначають експертизи. Наводяться практичні рекомендації щодо ефективності розслідування та пропонуються заходи для запобігання вчинення ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом.

Встановлено що ухилення від військової служби шляхом здійснюється самокалічення, симуляції хвороби, підроблення документів та інші способи, а також вчинення цих діянь в умовах особливого періоду, в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці. В залежності від тяжкості вчиненого діяння Кримінальним кодексом України передбачено покарання у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі від двох до десяти років. А якщо військовослужбовець спричинив собі тілесні ушкодження при спробі покінчити життя самогубством, то такі дії не є військовим кримінальним правопорушенням.

Ключові слова: ухилення від військової служби, самокалічення, симуляція хвороби, підроблення документів, військові злочини, розслідування, криміналістика.

Shershenkova V.A. Investigation of the crimes provided for in Art. 409 of the Criminal Code of Ukraine (evading military service by self-mutilation or other means).

The article considers important issues related to the investigation of military criminal offenses, such as evasion of military service by self-mutilation or by other means, which are among the most common in the military sphere. The main legal, organizational and forensic aspects of the investigation of these military criminal offenses are determined.

The subject of evasion of military service by self-mutilation or by other means can be a serviceman. The subjective side is characterized by direct intent. The goal is important when qualifying. The object is the established procedure for completing and performing military service. The objective side consists of various ways of evading military service.

Special attention is paid to the analysis of the motives for committing evasion of military service by self-mutilation or by other means, collecting evidence, tactical methods of conducting interrogations of servicemen and witnesses, inspecting the scene of events, conducting examinations. The reasons that motivate the commission of evasion of military service by self-mutilation or by other means are

outlined. The primary investigative (search) actions include interrogation of the suspect and witnesses, search. In the course of further investigation, interrogations of witnesses continue, searches are carried out, and expert examinations are ordered. Practical recommendations are given on the effectiveness of the investigation and measures are proposed to prevent evasion of military service by self-mutilation or by other means.

It is established that evasion of military service is carried out by self-mutilation, simulation of illness, forgery of documents and other methods, as well as committing these acts in a special period, under martial law or in a combat situation. Depending on the severity of the act committed, the Criminal Code of Ukraine provides for punishment in a disciplinary battalion for a term of up to two years or imprisonment for a term of two to ten years. And if a serviceman caused himself bodily harm while attempting to commit suicide, then such actions are not a military criminal offense.

Key words: evasion of military service, self-mutilation, simulation of illness, forgery of documents, military crimes, investigation, criminalistics.

Постановка проблеми. На сьогодні перед Україною стоять пріоритетні завдання, які охоплюють національну безпеку та оборону, економічне відновлення та розвиток, європейську інтеграцію та міжнародну дипломатію. Ключовим завданням є захист незалежності та суверенітету держави, відсіч російської агресії, відновлення контролю над усією територією України, зміцнення армії та обороноздатності країни, дотримання військовослужбовцями законодавства України та розпоряджень командирів, а також виконувати свої обов'язки.

Разом з тим, військовослужбовці останнім часом все частіше вчиняють військові кримінальні правопорушення такі як ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом, які можуть негативно впливати на систему оборони України. Запобігання вчинення військових кримінальних правопорушень має ключове значення і не менш важливим є покращення механізмів розслідування військових кримінальних правопорушень, у тому числі ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом.

Метою дослідження є визначення початкових дій розслідування ухилення від військової служби шляхом самокалічення, шляхом симуляції (аггравації) хвороби, шляхом підробки документів чи відмови від несення військових обов'язків.

Стан опрацювання проблематики. Розслідування військових кримінальних правопорушень, у тому числі ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом висвітлено у низці наукових праць вітчизняних фахівців, таких як О.В. Батюк [6], М.І. Карпенко [8], О.О. Подобний [10], Ю.В. Тищенко [9], В.В. Тіщенко [10].

Виклад основного матеріалу. Стаття 65. Конституції України [1] та стаття 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [4] зазначають, що «захист України, її незалежності та територіальної цілісності» є обов'язком кожного громадянина України.

Військовослужбовець зобов'язаний проходити військову службу і добросовісно дотримуватися законів, статутів Збройних сил України і Військової присяги. Разом з тим, сьогодні військовослужбовці вчиняють кримінальне правопорушення передбачене статтею 409 КК України [2] – це «ухилення військовослужбовця від несення обов'язків військової служби шляхом самокалічення або шляхом симуляції хвороби, підроблення документів чи іншого обману; відмову від несення обов'язків військової служби, а також вчинення цих діянь в умовах особливого періоду, в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці». Передбачено покарання у «дисциплінарному батальйоні на строк до двох років» або «позбавленням волі від двох до десяти років», в залежності від тяжкості вчиненого діяння.

Так, відповідно до Єдиного звіту про кримінальні правопорушення за січень-червень 2025 року обліковано за ст. 409 ККУ – 281; кримінальні правопорушення, у яких особам вручено повідомлення про підозру – 78; кримінальні правопорушення у провадженнях досудового розслідування у яких зупинено відповідно до ст. 280, ст. 615 КПКУ – 17; кримінальні правопорушення, за якими провадження направлені до суду (п.п. 2, 3 ст. 283 КПКУ) – 49 [7].

Перш чим перейти до розслідування вчиненого військового кримінального правопорушення, розглянемо його склад.

Суб'єктом кримінального правопорушення за ст. 409 КК України [2], може бути військовослужбовець, а також військовозобов'язаний.

Суб'єктивна сторона характеризується тільки прямим умислом. При кваліфікації має значення мета – це ухилення від виконання обов'язків військової служби. Мотив же значення для кваліфікації не має.

Об'єктом військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 409 КК України [2], є «встановлений порядок проходження та несення військової служби».

Об'єктивна сторона складається із різних способів ухилення від несення військової служби, шляхом: самокалічення; симуляції хвороби; підроблення документів або іншого обману.

Спричинення військовослужбовцем (військовозобов'язаним) собі якого-небудь тілесного ушкодження при спробі покінчити життя самогубством не є військовим кримінальним правопорушенням.

Стосовно розслідування цих військових правопорушень, то згідно зі ст. 214 КПК України [3], суб'єкт розслідування має певну інформацію про вчинене кримінальне правопорушення, про особу, яка скоїла його. Як найшвидше слідчий має спланувати та провести низку слідчих (розшукових) дій.

Відповідно до п. 3 ст. 214 КПК України [3], у окремих випадках до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань можуть провести огляд місця події.

Згідно п. 2 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [5], «підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність виконують письмові доручення слідчого, вказівки прокурора та ухвали слідчого судді, суду і запити повноважних органів, установ та організацій про проведення оперативно-розшукових заходів».

Розпочнемо з розслідування ухилень від військової служби шляхом самокалічення. При розслідуванні самокалічень доказуються такі обставини: яке саме поранення чи захворювання виявлено у військовослужбовця; які ознаки травми або захворювання і чи співпадають вони з поясненням військовослужбовця про причини травми, хвороби; за яких обставин заподіяно поранення або викликано захворювання; встановлення часу, місця, і способу завдавання тілесного ушкодження; з'ясувати в яких умовах було заподіяно самокалічення та які мало наслідки; яку характеристику у військовій службі мав підозрюваний (обвинувачений); що сприяло його негативному вихованню чи це недостатнє вивчення підлеглих командирами; чи немає співучасників самокалічення; встановлення пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин [10].

На початковому етапі розслідування у слідчого можуть виникнути різні версії щодо певного факту (нещасний випадок, самокалічення, замах на вбивство чи на самогубство). З метою перевірки відповідних версій складається план послідовності проведення першочергових слідчих дій (допит підозрюваного та свідків, обшук, огляд місця події), вони залежать від способу, характеру і ушкодження, місця перебування у самокаліченні військовослужбовця.

Допит підозрюваного у самокаліченні проводять найдетальніше, щоб був час як найшвидше з'ясувати всі обставини у справі та характер самокалічення. Допит підозрюваного варто розпочинати із загальних питань, потім ставити уточнюючі і в кінці поставити контрольні запитання, у разі необхідності. Потім допитують свідків, починають з осіб, які першими надали допомогу травмованому військовослужбовцю. У лікаря варто дізнатися про характер поранення або хворобу.

Під час обшуку зазвичай шукають засоби, за допомогою яких заподіяно шкоду здоров'ю, а також будь-які записи підозрюваного або медична література. Іноді проводять огляд і вилучення форменого одягу, взуття підозрюваного в самокаліченні [8].

Від всебічності і повноти огляду місця події залежить успішний хід подальшого розслідування таких справ. Детально вивчається обстановка заподіяння самокалічення, необхідно знайти та вилучити докази вчинення тілесного пошкодження. Можуть бути запрошені спеціалісти для огляду місця події. На місці події необхідно шукати сліди крові, вогнепальну зброю, гільзи чи кулі, дроти, мотузки, холодну зброю або інші предмети. Про огляд місця події і огляд знарядь та інших слідів самокалічення здоров'я має бути складений протокол. Під час огляду вогнепальної чи холодної зброї у протоколі зазначається детальний опис для з'ясування чи пошкодження нанесені відповідними предметами або зброєю.

Після здійснених першочергових слідчих (розшукових) дій слідчий складає план подальшого розслідування.

Слідчий починає допити свідків, оскільки їх коло може значно розширитися. Встановлюються та допитуються свідки з числа військовослужбовців, рідні, близькі, його начальники, особи, які перебували з ним на лікуванні. Медичний персонал допитують щодо його поведінки у медичному закладі, як ставиться до призначень лікаря та з ким спілкується [8].

Далі варто провести слідчий експеримент, основним завданням якого є перевірити свідчення підозрюваного в самокаліченні військовослужбовця об'єктивним умовам заподіяння тілесного ушкодження. Шляхом відновлення обставин події і тієї обстановки вчинення військового кримінального правопорушення, таким чином перевіряються свідчення підозрюваного. Під час проведення слідчого експерименту необхідна участь спеціалістів (судового медика, спеціаліста, який техніку і зброю у Збройних Силах України, криміналіста). Слідчий експеримент проводять де відбулась подія, і з тією зброєю чи іншим предметом, яким військовослужбовець заподіяв собі шкоду. Якщо підозрюваний може завдати собі тілесні ушкоджень, то варто використовувати макети зброї.

Щодо повторного допиту (підозрюваного) обвинуваченого, необхідно проконсультуватися з спеціалістами з різних галузях знань (медицина, хімія, фармакологія), які залучаються до вивчення речових доказів. У разі необхідності проводяться одночасні допити свідків, що викривають підозрюваного (обвинуваченого) у неправдивості свідчень [9].

Під час розслідування справ такого роду судові експертизи відіграють найважливішу роль. Судово-медична експертиза допомагає визначити характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, за допомогою яких знарядь отримані пошкодження, наявність отвору під час використання вогнепальної зброї, з якої саме відстані було здійснено постріл. Вирішується питання про придатність військовослужбовця до військової служби його направляють на обстеження, а щодо речових доказів вивчає плями біологічного характеру.

Під час розслідування самокалічення виникає необхідність у проведенні криміналістичних експертиз (судово-балістична; судово-трасологічна; судова експертиза почерку; судово-хімічна; судово-фармакологічна; судово-психіатрична).

У процесі розслідування до справи приєднуються документи, які дають характеристику особистості підозрюваного (обвинуваченого).

Розслідування відхилень від військової служби шляхом симуляції (аггравації) хвороби [8] починається перевірки основних версій (військовослужбовець хворий насправді; військовослужбовець симулює хворобу з метою ухилення від військової служби; військовослужбовець помилково вважає себе хворим, вимагаючи надання йому медичної допомоги без наміру ухилення від виконання своїх службових обов'язків (в цій версії відсутній склад злочину).

До першочергових слідчих (розшукових) дій у справах симуляції (аггравації) належать допит підозрюваного і свідків, обшук [8].

Під час допиту варто з'ясувати які були скарги на здоров'я коли звертався по медичну допомогу, як довго хворіє, з якого час лікувався і чи відбулося покращення самопочуття військовослужбовця. Окрім цього необхідно дізнатися як він ставиться до військової служби та з ким спілкується.

Щодо допиту свідків необхідно допитати військовослужбовців по службі підозрюваного, осіб, які перебувають з ним у палаті на лікуванні, а також рідних і знайомих. Під час допиту цих осіб особливу увагу слід звернути на поведінку підозрюваного коли помітили у нього погіршення самопочуття, чи дотримувався призначення лікаря, чи не приймав інших препаратів, які не були призначені для лікування [10].

Під час допиту медичного персоналу допитують про характер скарг на здоров'я військовослужбовця, тривалість захворювання, симптоми хвороби й причини, ставлення до лікування військовослужбовця, відсутність порушення здоров'я, що не відповідають загальній картині хвороби, через вживання препаратів, які не були призначені лікарем. Окрім цього, з'ясувати поведінку військовослужбовця у присутності і за відсутності лікарів.

Після обшуку у військовослужбовця вилучають будь-які речі, речовини, переписки.

В ході подальшого розслідування продовжують проводити допити свідків, обшуки, призначають експертизи.

У свідків уточнюють ставлення військовослужбовця до військової служби, його висловлювання щодо хвороби, як навчався і де працював, на що хворів у дитинстві і де лікувався.

Під час обшуку на цьому етапі варто знайти документи щодо захворювання, плани щодо військової служби, якщо раніше лікувався у цивільних лікувальних закладах, варто ознайомитися з історією хвороби [8].

У разі необхідності може бути проведена судово-медична експертиза. До складу експертної комісії, залежно від обставин справи, включають різних фахівців. У разі потреби призначають судово-психіатричну експертизу.

Стосовно розслідування ухилень від військової служби шляхом підробки документів чи відмови від несення обов'язків військової, то слід зазначити, що підробленими документами можуть бути довідки, посвідчення та інші офіційні папери, якщо в них міститься завідомо неправдива інформація. Сфальсифікувати, підробити, підчистити документ може військовослужбовець або інша особа на його прохання.

У ході розслідування підлягають з'ясуванню обставини, пов'язані з підробкою, а саме який документ з метою звільнення від військової служби наданий військовослужбовцем, чи дає право пред'явлений документ на звільнення від військової служби; ким, коли і з якою метою його видано військовослужбовцю; хто, які неправдиві дані, за яких обставин і в який спосіб вніс до цього документа.

Під час допиту уточнюють необхідну інформацію у військовослужбовця, його командира (начальника), осіб (службові чи посадові особи), що видали відповідний документ [6].

Якщо підроблений документ було виготовлено військовослужбовцем чи іншою особою на його прохання, то це є підставою для проведення обшуку у цих осіб, задля доказів підроблення доку-

менту. Це можуть бути бланки, печатки, інші речовини для видалення чорнил. У зв'язку з цим буде необхідність призначення судової експертизи почерку, судово-технічної експертизи документа для дослідження паперу, печатки, слідів підчистки, виправлення тексту.

Під час розслідування ухилень від військової служби шляхом відмови від несення обов'язків військової служби особливу увагу варто звернути на пояснення мотивів і мети відмови від військової служби. Якщо відмова мотивується релігійними переконаннями, треба уточнити, чи справді така особа має ці переконання.

Розслідування починається з допиту військовослужбовця, що відмовився нести обов'язки військової служби, далі допитують командира (начальника), якому військовослужбовець повідомив про відмову від несення обов'язків військової служби, а потім допитують осіб у присутності яких було зроблено відповідну відмову [9]. Допитують родичів і знайомих військовослужбовця уточняється, що їм відомо про мотиви відмови від обов' язку несення військової служби та уточнюють причини й умови, які сприяли ухиленню військовослужбовця від військової служби. Військовослужбовця можуть направити на судово-психіатричну експертизу [8].

Висновки. Слід зазначити, що сьогодні ухилення військовослужбовця від виконання своїх службових обов'язків негативно впливає на боєздатність Збройних силах України та інших військових формувань, передбачених законодавством України. Розслідування та запобігання військових кримінальних правопорушень, передбачених ст. 409 (ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом) КК України має важливе значення для зміцнення військової дисципліни. Ухилення від військової служби відбувається шляхом самокалічення, симуляції (аггравації) хвороби, підробки документів чи відмови від несення військових обов'язків. До початкових дій розслідування незалежно яким способом вчиняється ухилення від служби відносяться: допит підозрюваного і свідків, обшук, огляд місця події, слідчий експеримент, експертизи. Ключовим моментом для швидкого розкриття військового кримінального правопорушення є висунення версій, оскільки дає можливість підготувати план подальших розслідувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 20.08.2025).
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року. № 2341-III. Дата оновлення: 26.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 20.08.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року. № 4651-VI. Дата оновлення: 26.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 20.08.2025).
4. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року. № 2232-XII. Дата оновлення: 17.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення: 20.08.2025).
5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року. № 2135-XII. Дата оновлення: 09.08.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (дата звернення: 20.08.2025).
6. Батюк О.В., Дмитрів С.О. До питання організації розслідування військових злочинів. *Соціально-правові студії.* 2021. Випуск 3 (13). С. 77–87. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3976/1/11.pdf.
7. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2024. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 20.08.2025).
8. Карпенко М.І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання : посіб. / за заг. ред. д. ю. н., проф. В.К. Матвійчука. К.: ВД Дакор, 2013. 472 с.
9. Тищенко Ю.В. Методика розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від військової служби: дис. … доктора філософії права: 081 / Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2021. 222 с. URL: https://docs.mgu.edu.ua/docs/vchen_rada/disertacii/dis_tishenko.pdf.
10. Тіщенко В.В., Подобний О.О. Криміналістика: навчально-методичний посібник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2022. 236 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/27d635b0-3ef7-4509-8680-12739ea5a8e9/content.

UDC 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.46

DIGITAL EVIDENCES IN CRIMINAL PROCEEDINGS: PROBLEMS OF AUTHENTICITY AND ADMISSIBILITY

Shyshenko A.A.,
4th year student
faculty of International and European Law
Yaroslav Mudryi National Law University

Shyshenko A.A. Digital evidences in criminal proceedings: problems of authenticity and admissibility.

Everyday life is filled with information technology, which is developing very rapidly. In all of this, digital evidence has its place and is becoming increasingly important in crime investigations, helping to establish the truth and ensure justice. However, their use in such cases leads to numerous legal, procedural and technical problems that are the subject of scientific reflection. This article demonstrates the definition of digital evidence in accordance with national legislation, doctrine and international acts, in particular the Convention on Cybercrime (the Budapest Convention). It also provides a classification of the main types, such as: emails, messages in messengers (e.g. WhatsApp, Facebook, etc.), photos and videos, files, metadata, IP addresses, geolocation data, information from social networks, cloud storage, etc. Particular attention is paid to the comparison of digital evidence with its traditional types (physical, paper, etc.), which differ from each other in their changing form, high dependence on digital media and the risk of being lost forever. Specific attention is focused on the issue of authenticity of this type of evidence, which calls into question its origin, integrity and permanence. The research includes a study of the technical risks of falsification of digital traces, the lack of a single clear mechanism for verifying the authenticity of digital evidence, and discussions on the need for forensic examinations. The study analyses how the authenticity of digital evidence used in pre-trial investigation and court proceedings is assessed in court practice. The admissibility of digital evidence is an equally important topic for research. The requirements for them arise from the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine (in particular, Articles 84, 86, 87, 99), as well as the case law of the European Court of Human Rights. The article focuses on such conditions as compliance with the procedure for obtaining them, proper procedural design and ensuring the rights of the parties to the proceedings, in particular the right to defence and privacy (Articles 6 and 8 of the European Convention on Human Rights). The case law of Ukraine and the ECHR is also presented, where digital evidence has become a key factor in the case and allowed to assess the current state of law enforcement and the challenges faced by the judiciary. From all the analysed material, a certain conclusion has been drawn that indicates the urgent need for legislative regulation of issues related to the verification and processing of digital evidence, the development of clear standards for its collection, storage and presentation in criminal proceedings.

Key words: criminal procedure, digital evidence, authenticity of evidence, admissibility of evidence, digital forensics, problems of digital data verification.

Шишенко А.А. Цифрові докази у кримінальному процесі: проблеми автентичності та допустимості.

Повсякденне життя наповнене інформаційними технологіями, які розвиваються дуже швидко. У всьому цьому цифрові докази займають своє місце і набувають все більшого значення у розслідуванні злочинів, допомагаючи встановити істину та забезпечити справедливість. Однак їх використання в таких справах призводить до численних правових, процесуальних і технічних проблем, які є предметом наукової рефлексії. У цій статті наведено визначення цифрових доказів відповідно до національного законодавства, доктрини та міжнародних актів, зокрема Конвенції про кіберзлочинність (Будапештської конвенції). Також надається класифікація основних видів, таких як: електронні листи, повідомлення в месенджерах (наприклад, WhatsApp, Facebook тощо), фото та відео, файли, метадані, IP-адреси, геолокаційні дані, інформація з соціальних мереж, хмарних сховищ тощо. Особливу увагу приділено порівнянню цифрових доказів з їх традиційними видами (речовими, паперовими тощо), які відрізняються між собою мінливою формою, високою залежністю від цифрових носіїв та ризиком бути втраченими назавжди. Окрему увагу приділено питанню автентичності цього виду доказів, що ставить під сумнів їхнє походження, цілісність і незмінність. Дослідження включає вивчення технічних ризиків фальсифікації цифрових слідів, відсутність єдиного чіткого механізму перевірки автентичності цифрових доказів, а також дискусії щодо необхідності

проведення судових експертиз. У дослідженні проаналізовано, як у судовій практиці оцінюється автентичність цифрових доказів, що використовуються під час досудового розслідування та судового провадження. Не менш важливою темою для дослідження є допустимість цифрових доказів. Вимоги до них випливають з положень Кримінального процесуального кодексу України (зокрема, статті 84, 86, 87, 99), а також практики Європейського суду з прав людини. У статті зосереджено увагу на таких умовах, як дотримання процедури їх отримання, належне процесуальне оформлення та забезпечення прав учасників провадження, зокрема права на захист та приватність (статті 6 та 8 Європейської конвенції з прав людини). Також представлено судову практику України та ЄСПЛ, де цифрові докази стали ключовим фактором у справі та дозволили оцінити поточний стан правозастосування та виклики, з якими стикається судова система. З усього проаналізованого матеріалу зроблено певний висновок, який свідчить про нагальну потребу законодавчого врегулювання питань, пов'язаних із перевіркою та обробкою цифрових доказів, розробкою чітких стандартів їх збирання, зберігання та представлення у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальний процес, цифрові докази, автентичність доказів, допустимість доказів, цифрова криміналістика, проблеми перевірки цифрових даних.

Statement of the problem: Digital technologies are developing very rapidly and this leads to their active use by law enforcement agencies, including in criminal proceedings, as digital evidence. At the same time, they have certain specifics, and it gives rise to a number of problems, such as authentication and ensuring the admissibility of such evidence in court. The scientific analysis of this topic is due to the fact that there are no clear legislative norms (criteria), it is difficult to verify digital data and there is a certain risk of violation of the rights of participants in the process, and for this purpose it is necessary to improve procedural regulation in this area.

Purpose of the study: This study aims to provide a comprehensive analysis of the legal nature of digital technologies, namely digital evidence in criminal proceedings, to identify the problems associated with ensuring their authenticity and admissibility, and to propose ways to improve the regulatory framework and practice of their use, taking into account international standards and case law.

State of development of the problem: The issue of authenticity and admissibility of digital evidence in criminal proceedings is increasingly attracting the attention of Ukrainian and foreign scholars. In general, legal research revolves around the legal status of digital evidence, its classification, procedural registration and use in criminal proceedings. The following scholars are also actively researching this issue: D.S. Stepanets, A.I. Zazulin, D.V. Filin, O.V. Sirenko, Eoghan Casey, J.W. Chisum and others. However, there is an understanding that the issue has not yet been properly considered, so most scientific research simply does not fully cover the interaction of technical, procedural and law enforcement aspects of the authenticity and admissibility of digital evidence, which indicates that further scientific understanding of this topic is needed.

Main material: The emergence of digital technologies has had a significant impact on the means of recording, transmitting and storing information. The criminal process has also begun to adopt the most modern technology to facilitate the investigation of crime, namely digital evidence, which is data in digital form that can be used to provide important facts for the investigation. However, it should not be forgotten that such evidence still has its own specific nature, which tends to affect the procedural approaches to its receipt, processing and evaluation. [1, p. 256-260]

The Criminal Procedure Code of Ukraine does not provide a precise definition of digital evidence, but Article 84 defines evidence as factual data obtained in accordance with the procedure prescribed by law, on the basis of which circumstances relevant to criminal proceedings are established, while Article 99(2)(1) of the same Code states that photographic, sound recording, video recording and other media (including computer data) may be classified as material evidence. This provision allows for some digital data to be classified as material evidence or documents (Articles 98 and 99 of the CPC respectively), but this depends on their form of presentation and content. [2]

The scientific doctrine presents digital evidence as electronic information that contains potential evidentiary value and is stored on an electronic medium or in another digital sphere. The international legal environment is also developing the use of digital evidence in criminal proceedings. The Council of Europe Convention on Cybercrime (Budapest Convention, 2001), which is the main international document in the field of combating crimes in cyberspace, does not have a direct term for digital evidence, but its article uses the concept of computer data and it can already be the object of investigative actions (Articles 16-21). [3] There is also the Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence (2022), which emphasises the need for common standards for the collection, transmission and use of digital information in criminal proceedings. [4]

There are several basic types of digital information and, according to certain criteria, it can be divided into: emails (for example, correspondence between the thief and the victim); messages in various messengers (Viber, Telegram, WhatsApp, etc.), which may contain text messages, voice recordings, photos and videos; surveillance camera footage (both public and private - shops, cafes, gyms, etc.); access logs, IP addresses, geolocation data (used to establish the location of a person) and data from cloud services or online accounts. [5, p.42-53] The difference between digital evidence and other types of evidence is the different form of storage, ease of modification or destruction, the need for technical processing and examination to verify accessibility, and dependence on the digital environment. [6, p. 418–421; 7, p. 208–212]

Each piece of evidence has its own characteristics, but the key one is authenticity. In general, the concept of authenticity means the actual source from which the information originates and remains intact and unchanged from the moment it is created or received until it is presented in court. In criminal proceedings, this is understood to mean that digital evidence is exactly what it is presented as and has not been tampered with, altered, falsified, etc. [5, p. 42-53]

A significant challenge in ensuring the authenticity of digital evidence is that it exists in a virtual environment and undergoes transformations when copied, moved or processed. It is a well-known fact that almost any digital information can be easily edited without any visible signs of tampering. For example, photos, audio or video files can be edited or altered using various programs, and metadata can be completely erased or deleted. This makes it impossible to confirm authenticity without technical analysis. The court practice records cases when parties of proceedings provided screenshots of emails as evidence without any confirmation of the source, which put the authenticity and admissibility of digital evidence in doubt. [8, p. 119–123]

Ukrainian criminal procedure legislation currently lacks a single clear procedure and technical standard that would help pre-trial investigation authorities or courts confirm the authenticity of digital evidence. For example, there are many cases when digital data is transferred on flash drives, digital media or even in printed form without an accompanying technical protocol, which prevents the requirements for preserving the original data structure and thus raises doubts about its authenticity. [9, p.56–60] The case law is full of cases where emails or messages from messengers are presented as digital evidence, but without an electronic signature, technical log or full archive, and this does not allow verifying their origin at all without additional information. In such cases, lawyers have the full right to challenge the admissibility of such evidence, or the court cancels it completely, accepting it as inadequate.[8, p. 119–123; 10, p. 23–27]

Most of the digital evidence belongs to the ecosystems of international private companies such as Google, Apple, Meta (Facebook), Telegram, Microsoft, etc. Critical data is stored on the servers of these companies, and they often refuse to provide information or require compliance with a complex international procedure (MLAT – Mutual Legal Assistance Treaty). Equally important is that some of these servers use certain data encryption, namely end-to-end encryption, which makes it impossible to gain access without the company's consent, even for law enforcement agencies. For Ukraine, this means that it is impossible to verify digital evidence if it comes from a closed digital ecosystem.

Almost all digital evidence requires technical or computer forensic examination due to the complexity of the structure of digital data and the risks of its falsification. These types of examinations can establish the presence of traces of editing or tampering, the authenticity of data sources, the time and geographical parameters of creation, and the presence of malware that could have influenced the alteration of the original information. However, not all participants in a criminal investigation use this right, which leads to a decrease in the level of protection of the parties' rights and the objectivity of the trial. [11, p. 131–167]

The problem of admissibility of digital evidence is related to the problem of its authenticity. Its significance lies in the fact that it affects whether such evidence will be taken into account by the court when passing a verdict or rejected by it. The admissibility of evidence is a guarantee of its procedural quality, which shows that the evidence was obtained legally and in accordance with the established requirements of the law.[12, p. 140–150]

Article 84 of the CPC provides that factual data confirming or refuting the existence of circumstances to be proved must be obtained in accordance with the procedure prescribed by law. This directly links the admissibility and legality of obtaining certain evidence, including digital evidence. The significance of Article 86 lies in the fact that it sets out a special detailed procedure for the collection of evidence and once again states that all evidence must be obtained legally, otherwise it will be inadmissible. But Article 87 already refers to the grounds for inadmissibility of evidence. Among them are the following: obtaining evidence as a result of human rights violations or by an unauthorised person is also not permitted, and the absence or distortion of the investigative protocol is also an important violation of

the collection procedure. Of course, all of this applies not only to physical evidence and documents, but also to digital evidence. [2]

The above legislative norms form certain criteria for the admissibility of digital evidence in criminal proceedings. First and foremost, the legality of obtaining any evidence is a key requirement, and this can only be done by an investigating judge's decision, through a search, temporary access to things and documents, or with the consent of the person. Furthermore, the evidence must come from a legally authorised entity (this may be a prosecutor, judge or other law enforcement officer) or be voluntarily provided by the person. Equally important is the relevance of the evidence to a particular case, as it must relate to the case and be subject to bringing the case to a logical conclusion with a judge's verdict based on the legal evidence presented. [12, p. 140–150]

Obviously, there are problems associated with the admissibility of evidence, including digital evidence. Firstly, the process of obtaining evidence is most often violated. For example, a phone was seized, but without an investigating judge's ruling, or data was copied from a computer, but this was not recorded in the relevant search report. There are many such cases in court practice that simply lead to the non-admission of digital evidence into the evidence base. [8, p. 119–123] Second, improper collection of evidence often leads to a violation of the right to privacy, which is also a violation of the European Convention on Human Rights (Article 8). In general, interference with private life, including confidential digital communication, should only take place on the basis of the law and by lawful means, which is indicative of proportionality. [13] Due to the lack of clear legislative regulation of these issues, cases of incorrect procedural notification often arise. For example, screenshots without technical verification, copies of documents without originals, or without confirmation of the integrity of information are all procedural deficiencies. This leads to the fact that such evidence raises doubts about its reliability and procedural value. [9, p. 56–60]

As for the roles of judges and attorneys in this process, this is an important issue that requires separate consideration. Speaking about an investigating judge, his/her main function as he/she is the one who grants permission for certain types of procedural actions such as temporary access to digital media, search, covert investigative actions, etc. Provided that these decisions are sufficiently justified and legal, the evidence has further admissibility. The investigating judge has the power to dismiss the application, as he or she may conclude that the interference with digital information is disproportionate or insufficiently justified. In turn, an attorney acts as a guarantor of the procedural rights of the defence. He or she, like an investigating judge, has the right to declare digital evidence inadmissible by filing a motion (according to Article 89) or may initiate an alternative examination. One of the options for declaring evidence inadmissible for a lawyer is to draw the judge's attention to the procedure for obtaining the same evidence that was violated. In practice, it is quite clear that proper advocacy prevents the unreasonable use of unreliable digital evidence [2; 11, p. 131–167].

The issue of the use of digital evidence in criminal proceedings is a central one in judicial practice both in Ukraine and internationally. Certainly, challenges with authentication, admissibility and verification of the procedure for obtaining evidence are constantly emerging. In such cases, having a sustainable approach to the assessment of digital evidence is important and helps to maintain a high level of compliance with the principles of fair trial and human rights protection. At present, Ukrainian court practice lacks a clear mechanism for evaluating digital evidence and their unified standards in criminal proceedings. However, the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court (CCC SC) has repeatedly spoken out on the admissibility and relevance of electronic data as a type of evidence. For example, screenshots cannot be recognised as evidence without proper verification, such as examination or technical verification, which can confirm their authenticity. Or there are often situations with violations of the protocol when obtaining digital data (for example, copying information from a mobile phone), which leads to the court's recognition of such evidence as inadmissible. Considering the practice of the courts of first instance, it can be concluded that the lack of a unified approach to the assessment of digital evidence creates legal uncertainty and the risk of procedural abuse, since some courts of this instance may accept such evidence as screenshots without objection, provided that they are attached by the prosecution or the defence, while others, on the contrary, require confirmation of the source of information, a technical protocol or an expert opinion [8, p. 119–123; 9, p. 56–60].

Turning to the practice of European countries, the difference with the case law of Ukraine is quite noticeable. The European Court of Human Rights already has experience in considering such cases involving digital evidence, with the focus on the right to privacy and fair trial (Articles 8 and 6 ECHR respectively). For example, in the case of R.E. v. the United Kingdom (2015), the Court recognised that any action aimed at seizing digital data without a clear judicial procedure violates Article 8 of the Convention [13; 14]. The Court emphasised the importance of effective judicial control over access to

personal electronic data by states. The court also notices the illegality of using video recordings from surveillance cameras without a court order and without warning the person about the video recording, thus violating the right to privacy. The Court often finds that states do not have a clear technical procedure for preserving and protecting digital evidence, which raises doubts about its authenticity [15, p. 80–85; 16, p. 11–18].

EU countries are already gradually developing a common policy on digital evidence. This is also based on EU Directive 2016/680, which focuses on the protection of personal data in criminal proceedings and proposes the use of digital evidence exchange within the European Electronic Evidence Platform (e-Evidence). [17] Currently, most European countries have formed special forensic units to work with digital evidence, which operate in accordance with common standards (ISO/IEC 27037:2012) [18]. The US experience has a basic practice called the Federal Rules of Evidence, which has more than 1100 rules [19]. For the US court, it is essential to know whether the evidence is authentic, and for this purpose they widely use expert opinions of digital forensics specialists. In their practice, there was such a case (United States v. Ganias (2014)), where a federal appellate court ruled that digital evidence was inadmissible, that it was seized from a computer without time or scope limits, and that this violated the right to privacy in digital space under the Fourth Amendment [20].

With the rapid development of technology, the criminal process is increasingly moving towards the creation of specialised structures - digital forensics units - that can operate as part of the police, prosecutors or expert institutions. The United States and EU countries are already actively using such structures and have created unified methods for capturing, copying, storing and documenting digital evidence, which increases the authenticity and admissibility of such evidence. Ukraine is just beginning to integrate such new structures into the system, and they are being formed on the basis of the activities of the National Police's cyber units and expert centres of the Ministry of Internal Affairs. However, insufficient funding and legal restrictions, such as the lack of a fixed status for such units, significantly slow down the entire process and limit their effectiveness [15, p. 80–85; 16, p. 11–18].

Improving approaches to digital evidence in the criminal procedure of Ukraine is relevant because it is a period of rapid digitalisation of society. Currently, the existing regulatory framework does not have an adequate level of legal certainty, technical accuracy and security of the process related to obtaining, storing or otherwise handling digital evidence in criminal proceedings. This creates a certain risk of human rights violations, incorrect results of investigative actions and a decrease in the efficiency of criminal proceedings in general. First of all, it is recommended to create and implement a single, unified system of digital data verification. This will establish rules for recording, storing, copying and documenting digital information and will take into account requirements such as immutability, integrity and source authenticity [16, p. 11–18]. This system should be based on and comply with international standards such as ISO/IEC 27037 and use digital hash identifiers, secure protocols, etc. [18]. Mandatory expert assessment of digital evidence should also be introduced as a reform in criminal procedure. There are cases where digital material is essential for a verdict, so it must be authenticated by appropriate technical expertise to be truly legitimate evidence of guilt or innocence of a person. This process will help reduce the risks of falsification, manipulation and procedural abuse. The need to develop the digital competencies of judges, lawyers and investigators should also be emphasised. This can be done in the form of specialised training in digital forensics, explanations of the technical nature of electronic evidence and the basics of authentication. Such actions will help legal professionals to perform their functions more effectively and protect the rights of the parties to criminal proceedings [7, p. 208–212; 8, p. 119–123]. It is also necessary to improve the Criminal Procedure Code of Ukraine by including special articles or sections on digital evidence and everything that may be related to it for procedural guarantees. The positive experience of EU countries and the provisions of the Budapest Convention may be useful not only for improving Ukrainian evidence practice, but also for adapting to the requirements of the international legal environment [3; 4; 9, p. 56–60].

Conclusion. This study explains the benefits to the criminal process from the introduction of digital technologies, which include transforming approaches to the collection, verification and evaluation of digital evidence. As of today, this particular area of criminal procedure is the least regulated element of Ukrainian criminal procedure legislation. The Criminal Procedure Code of Ukraine does not currently contain any definitions, procedures or criteria related to digital evidence, which in turn leads to practical difficulties in criminal proceedings.

The study identified a number of problems: first, the lack of a unified procedure for verifying digital evidence, which prevents timely identification of the immutability, integrity and relevance of the source of origin. Secondly, doubts about the admissibility of digital evidence arise from violations of the

procedural procedure for obtaining it, deficiencies in recording, lack of expert assessment and legal uncertainty.

The problems mentioned above create equal risks for human rights violations. The ECtHR case law frequently deals with Articles 6 and 8 ECHR violations which is why it stresses that digital privacy interference must have clear regulations and proportionate measures with effective judicial oversight. The Ukrainian legal system lacks specific procedural safeguards which results in distorted court proceedings.

The article presents solutions to address digital evidence problems through three main approaches: adding specific provisions to the CPC regarding digital evidence collection procedures and authentication methods and evaluation processes and usage protocols; requiring technical expertise for essential digital evidence; creating a standardized digital verification process that follows international standards; and establishing training programs for judges and investigators and lawyers who handle digital data while adopting Budapest Convention approaches.

Thus, the proper legal status of digital evidence together with its procedural registration and verification stands as a fundamental requirement for criminal proceedings to operate effectively in the digital age. Systemic updates of legislative and practical mechanisms should be observed to achieve a balance between criminal prosecution effectiveness and human rights respect which aligns with modern European standards.

REFERENCES:

1. Tsekhan D.M. Digital evidence: concept, features and place in the system of evidence. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*. Jurisprudence. 2013. No. 5. P. 256–260.
2. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 13.04.2012 No. 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/4651-17#Text (date of access: 29.06.2025).
3. Convention on Cybercrime. URL: https://rm.coe.int/1680081561 (date of access: 30.06.2025).
4. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence. URL: https://rm.coe.int/1680a49dab (date of access: 30.06.2025).
5. Metelev O.P. Digital evidence in criminal procedure: typological characteristics. *Herald of criminal justice*. 2023. No. 1-2. P. 42–53.
6. Kozytska O.H. On the concept of electronic evidence in criminal proceedings. *Juridical scientific and electronic journal*. 2020. No. 8. P. 418–421.
7. Sirenko O.V. Electronic evidence in criminal proceedings. *International Legal Bulletin: Current Problems of Modernity (Theory and Practice*). 2019. No. 14. P. 208–212.
8. Petryk V.V. The use of electronic evidence in criminal proceedings: issues of collection, verification, and evaluation. *Uzhhorod National University Herald.* Series: Law. 2025. Vol. 4, no. 87. P. 119–123.
9. Taran O. Practical problems of verifying electronic evidence in criminal proceedings. Scientific Review, 2021, 42(2), P. 56–60.
10. Vitkovska I. Authenticity of electronic evidence: practical aspect. *Law and State.* 2020, 48(1), P. 23–27.
11. Groshevy Yu.M., Myroshnychenko T.M., Filin D.V. Criminal Process. Kharkiv: Pravo, 2010. 608 p.
12. Romaniuk, V.V. and Ablamskyi, S.Y. Criteria for the admissibility of digital (electronic) evidence in criminal proceedings. *Law and Safety*. 93(2), 2024 P. 140-150.
13. European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention (date of access: 29.06.2025).
14. Case of R.E. v. The United Kingdom. HUDOC - European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158159 (date of access: 01.07.2025).
15. Shevchenko O. International experience in the use of electronic evidence: lessons for Ukraine. *Criminal Law*. 18(3), 2022, P. 80–85.
16. "International Experience in the Use of Electronic Evidence." *International Journal of Criminal Law*. 2020, 38(4), P. 11–18.
17. Directive – 2016/680 – EN – Law Enforcement Directive; LED - EUR-Lex. The official portal for European data data.europa.eu. URL: http://data.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj (date of access: 01.07.2025).
18. ISO/IEC 27037:2012 Information technology – Security techniques – Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence. ISO - International Organization for Standardization. URL: https://www.iso.org/obp/ui#iso:std:iso-iec:27037:ed-1:v1:en (date of access: 02.07.2025).

19. Federal Rules of Evidence. United States Courts. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/2025-02/federal-rules-of-evidence-dec-1-2024_0.pdf (date of access: 01.07.2025).
20. Fourth Amendment – Search and Seizure and Evidence Retention – Second Circuit Creates a Potentional "Right to Deletion" of Imaged Hard Drives. United States v. Ganias, 755 F.3d 125 (2d Cir. 2014). *Harvard Law Review*. URL: https://harvardlawreview.org/wp-content/uploads/2014/12/united_states_v_ganias.pdf (date of access: 02.07.2025).

УДК 343.985.7:343.132:343.359.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.47

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИКОРИСТАННЯМ КРИПТОВАЛЮТИ

Юсупова К.О.,
доктор філософії з права,
старший викладач кафедри кримінальної юстиції
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8508-3516

Юсупов В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5216-4144

Марчук Р.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
директор Академії фінансового моніторингу
ORCID: 0009-0005-2108-4375

Юсупова К.О., Юсупов В.В., Марчук Р.П. Особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням криптовалюти.

Досліджено проведення огляду, обшуку, допиту, залучення експерта у кримінальних провадженнях про незаконні дії з криптовалютою. Зазначено про необхідність володіння слідчим знаннями про сутність та механізм обігу різних видів віртуальних активів, що є однією з умов успішного досудового розслідування. Наголошено на необхідності залучати спеціаліста під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням криптоактивів. До таких спеціалістів віднесено: фахівців у сфері інформаційних технологій, осіб, які пройшли навчання у сфері криптовалюти та блокчейну, вузькопрофільних працівників Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Державного фінансового моніторингу, працівників Департаменту кіберполіції Національної поліції та деяких інших. Головною метою огляду у кримінальних провадженнях про незаконні дії з криптовалютою є виявлення, аналіз і фіксація комп'ютерних даних на різних електронних пристроях, що відображають виконані транзакції з віртуальними активами. Особливостями обшуку під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням криптовалюти, є наявність належних процесуальних підстав для проведення слідчої (розшукової) дії, зокрема рішення Вищого антикорупційного суду у визначених випадках, фіксація процесу всієї дії фото і відеозйомкою, технічні заходи щодо доступу до криптогаманця обшукуваної особи, забезпечення таємниці фіксації і зберігання паролів доступу до електронних гаманців з наявними коштами – предметом кримінального правопорушення. Типовою слідчою (розшуковою) дією є допит потерпілого і підозрюваного. Встановлено, що допит спрямований на деталізацію і уточнення даних про вид криптовалюти, проведені транзакції з нею, особливості збереження паролів, кодів, seed-фраз доступу до криптогаманця. З'ясовано, що поширеною судовою експертизою у кримінальних провадженнях про незаконні дії є комп'ютерно-технічна. За необхідності її поєднання із спеціальними економічними і технічними знаннями, може призначатися комплексна експертиза цифрових активів, заснованих на технології блокчейн. Розглянуто особливості складання протоколів слідчих (розшукових) дій і додатків до них, довідок спеціалістів.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, спеціальні знання, віртуальні активи, критповалюта, огляд, обшук, допит, залучення експерта, протокол слідчої (розшукової) дії.

Yusupova K.O., Yusupov V.V., Marchuk R.P. Features of conducting certain investigative (search) actions during the investigation of criminal offenses related to the use of cryptocurrency.

The examination, search, interrogation, and involvement of an expert in criminal proceedings on illegal actions with cryptocurrency are studied. The necessity of the investigator to have knowledge of the essence and mechanism of circulation of various types of virtual assets is noted, which is one of the conditions for a successful pre-trial investigation. The necessity of involving a specialist in the investigation of criminal offenses related to the use of crypto-assets is emphasized. Such specialists include: specialists in the field of information technology, persons who have been trained in the field of cryptocurrency and blockchain, narrow-profile employees of the National Agency of Ukraine for the Identification, Search, and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes, the State Financial Monitoring, employees of the Cyber Police Department of the National Police, and some others. The main purpose of the inspection in criminal proceedings on illegal actions with cryptocurrency is to identify, analyze and record computer data on various electronic devices that reflect the transactions performed with virtual assets. The features of the search during the investigation of criminal offenses related to the use of cryptocurrency are the presence of appropriate procedural grounds for conducting an investigative (search) action, in particular, the decision of the Supreme Anti-Corruption Court in certain cases, recording the process of the entire action by photo and video recording, technical measures for access to the crypto wallet of the person being searched, ensuring the secrecy of recording and storing access passwords to electronic wallets with available funds - the subject of a criminal offense. A typical investigative (search) action is the interrogation of the victim and the suspect. It has been established that the interrogation is aimed at detailing and clarifying data on the type of cryptocurrency, transactions performed with it, features of storing passwords, codes, seed phrases for accessing the crypto wallet. It was found that a common forensic examination in criminal proceedings on illegal actions is computer-technical. If necessary, its combination with special economic and technical knowledge can be assigned a comprehensive examination of digital assets based on blockchain technology. The features of drawing up protocols of investigative (search) actions and annexes to them, and expert certificates are considered.

Key words: criminal proceedings, investigative (search) actions, special knowledge, virtual assets, cryptocurrency, inspection, search, interrogation, involvement of an expert, protocol of investigative (search) actions.

Постановка проблеми. Нині криптовалюта є фінансовим засобом та платіжним інструментом, водночас – й предметом злочинних посягань. Правопорушники стали більш досвідченими у використанні криптовалюти з протиправною метою. Незаконне використання віртуальних активів переважно пов’язане з «відмиванням» грошей, шахрайством, онлайн торгівлею, оплатою різних видів злочинної діяльності. Розслідування кримінальних правопорушень, пов’язаних з використанням криптовалюти, ускладнено їх особливостями: латентністю; спроможністю швидкого знищення або зміни цифрових слідів; виникненням проблеми під час огляду децентралізованих комп’ютерних систем, документування та експертизи слідів пам’яті технічних пристроїв, в онлайн мережі чи на фізичних носіях інформації; короткочасністю зберігання інформації, здатної виступити як доказ [1, с. 180]. Слідчий, розслідуючи кримінальні правопорушення, пов’язані з використанням криптовалюти, повинен володіти знаннями про сутність та механізм обігу різних видів віртуальних активів, а також майстерно використовувати основний процесуальний інструментарій – слідчі (розшукові) дії (СРД).

Стан опрацювання проблематики. Вітчизняні вчені досліджували різну тематику, пов’язану з обігом віртуальних активів, вчиненням кримінальних правопорушень з криптоактивами та протидією правоохоронними органами відповідній незаконній діяльності. В аспекті загальних питань розслідування кримінальних правопорушень, пов’язаних з використанням криптовалюти, досліджувалися властивості різних віртуальних активів (Л.В. Товкун, В.В. Черниш, І.В. Юдіна), організаційні принципи роботи з ними (В.О. Ковтун, О.В. Манжай, В.В. Носов, Є.В. Панченко), розслідування «відмивання» грошей через криптовалютні транзакції (О.О. Загуменний, М.В. Попович), розслідування злочинів, пов’язаних з фінансуванням криптовалют, тероризмом та збройною агресією (В.В. Козій, А.В. Мовчан, І.А. Федчак, О.А. Шляховський). У напрямі кримінальної процесуальної діяльності із розслідування незаконних дій з віртуальними активами українські дослідники аналізували проблеми доказування у кримінальних провадженнях про злочини щодо незаконного заволодіння криптовалютою (В.В. Козій), захисну діяльність у цих кримінальних провадженнях (Р.А. Лукінчук, А.В. Пенкіна), негласні СРД (О.А. Самойленко, К.В. Тітуніна) та ін. Водночас, узагальнення типових, найбільш поширених СРД у кримінальних провадженнях про незаконні дії з криптовалютою, висвітлення процесуальних особливостей їх проведення, нині є малодослідженими.

Метою статті є дослідження особливостей окремих типових СРД під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням криптовалюти, узагальнення криміналістичних рекомендацій щодо удосконалення їх проведення.

Викладення основного матеріалу. Для виявлення та відслідковування незаконної діяльності у мережах технології «блокчейн» використовуються спеціальні знання та відповідно спеціальне програмне забезпечення [2]. У зв'язку з цим під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням криптовалюти, рекомендується використовувати допомогу спеціалістів. Процесуальні дії, які планується проводити, мають бути попередньо сплановані, слідчому не зайвим буде проконсультуватися з відповідними спеціалістами, вирішити питання про їх залучення до СРД, «прорахувати» можливі слідчі ситуації у зв'язку з контактуванням із особою, щодо якої здійснюватиметься захід.

Очевидно, що спеціалістами у цій категорії справ можуть бути фахівці у сфері інформаційних технологій (ІТ), а також інші особи, які, наприклад, мають сертифікати чи свідоцтва про проходження тренінгів або навчальних курсів у сфері криптовалюти та блокчейну. Консультації із спеціалістом слід здійснювати ще на етапі планування та підготовки до проведення вилучення криптовалюти, а не безпосередньо під час її вилучення [3, с. 481]. Також до СРД можна залучати фахівців Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА). На сайті АРМА міститься типовий зразок відповідного звернення представників правоохоронних органів [4]. Іншими фахівцями є працівники Держфінмоніторингу. Необхідну допомогу нададуть й поліцейські Департаменту кіберполіції Національної поліції України – технічні фахівці.

Використання спеціальних знань і навичок спеціаліста фіксується у протоколі СРД, додатках до нього. Можлива й підготовка довідок спеціаліста у сфері криптовалюти як окремого процесуального документа. У такій довідці особа, маючи відповідні спеціальні знання, може зазначити всі транзакції з криптовалютою в електронному гаманці підозрюваного, описати особливості виду криптовалюти, вказати спеціальне програмне забезпечення, яке було застосовано спеціалістом та ін. Ця довідка буде вважатися документом, яка відповідно до ст. 99 КПК України, є джерелом доказів.

Як зазначають О.А. Самойленко і К.В. Тітуніна, матеріали, отримані в результаті використання спеціального програмного забезпечення, можуть залучатися до процесу доказування, по-перше, як матеріали, що супроводжують (або доповнюють) показання осіб, по-друге, як документи, що не мають самостійного процесуального значення, але були отримані як довідки спеціалістів – додатки до протоколів СРД [5, с. 418].

Типовою першочерговою СРД у кримінальних провадженнях, пов'язаних з використанням криптовалюти, є огляд. Відповідно до ч. 1 ст. 237 КПК України з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей, документів та *комп'ютерних даних*. Під час огляду у цій категорії кримінальних проваджень слідчий, прокурор залучають спеціалістів. Огляд комп'ютерних даних проводиться слідчим, прокурором шляхом відображення у протоколі інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі) [6]. Відповідні дані можуть відображатися й в додатках до протоколу або довідках спеціалістів. Якщо під час огляду (обшуку) слідчий виявляє апаратний криптовалютний гаманець, то мають бути вжиті заходи до знаходження паролю для доступу до нього. Те саме стосується і смартфонів, планшетів та ноутбуків чи смарт-годинників підозрюваного.

Іншою типовою СРД під час розслідування незаконних дій з криптовалютою є *обшук*. Загальний порядок обшуку передбачений в статтях КПК – ст. 234, 235, 236 та ін. [6]. Обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді місцевого загального суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду (ВАКС), – на підставі ухвали слідчого судді ВАКС. У справах про незаконні дії з криптоактивами отримання ухвал від ВАКС є частими явищем. Наприклад, це такі провадження (справи ВАКС): № 991/3721/22; № 991/2399/23; № 991/1512/23; № 991/10335/23 [7].

При проведенні обшуку може бути присутній потерпілий, підозрюваний, захисник, представник та інші учасники кримінального провадження. Слідчий для участі в обшуку залучає відповідних спеціалістів. Особи, які володіють інформацією про зміст комп'ютерних даних та особливості функціонування комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, можуть повідомити про це слідчого, прокурора під час здійснення обшуку, відомості про що вносяться до протоколу обшуку. Обшук житла чи іншого володіння особи в обов'язковому порядку фіксується за допомогою відеозапису.

Пропонуємо алгоритм пошуку та особливості вилучення криптовалюти під час обшуку: пошук гаджетів (комп'ютерів, ноутбуків, планшетів, смартфонів, тощо), де знаходиться програмне забезпечення, за допомогою якого можна отримати доступ до криптовалюти; пошук паролів для доступу до акаунтів на криптовалютних біржах чи до програмного забезпечення для доступу до криптовалюти; пошук мнемонічних фраз (seed-фраз), за допомогою яких можна відновити доступ до електронних гаманців, на яких зберігається криптовалюта; пошук публічних та приватних ключів доступу до криптовалюти; за потреби і в разі технічної можливості подолання системи логічного захисту, яка встановлена на гаджетах підозрюваних осіб з метою одержання доступу до криптовалюти; безпосередній доступ до криптовалюти, тобто введення логінів, паролів, мнемонічних фраз та іншої необхідної інформації, що надає можливість контролювати електронні гаманці з криптовалютою чи облікові записи на криптовалютних біржах [3, с. 483]; фіксація існуючого стану рахунку і виконаних транзакцій; вилучення виявленої криптовалюти, тобто її перерахування на контрольований правоохоронним органом електронний гаманець; вжиття заходів до таємного збереження приватних ключів, паролів та мнемонічних фраз від криптовалюти, що унеможливлює доступ до неї будь-яких сторонніх осіб; відображення у протоколі СРД, додатках до нього, довідці спеціаліста відомостей про хід та результати.

У протоколах огляду, обшуку мають бути чітко зазначені наступні дані: який вилучений гаджет оглядається, які його повні ідентифікаційні дані (IMEI, номери сім-карт, яке програмне забезпечення для зберігання криптовалюти на ньому встановлено, чи обмежено доступ до нього системою логічного захисту, яким чином її подолали, назва криптовалюти, її кількість, яким способом отримано доступ до криптовалюти, тобто які логін та пароль чи мнемонічні фрази введено, повні дані електронних гаманців, на яких знаходиться криптовалюта, її баланс та дані всіх транзакцій, тобто публічні ключі (публічні адреси) криптовалюти, хеші транзакцій та час їх проведення, а також її баланс. У протоколі не вказуються приватні ключі, мнемонічні фрази та паролі, за допомогою яким можливо отримати доступ до криптовалюти [3, с. 483].

При вилученні смартфона, у якому виявлено дані про електронний криптогаманець, криптододатки, скріншоти або фотографії seed-фраз тощо, слід все детально описати в протоколі. Адже такі відомості є вагомими доказами роботи особи з криптовалютою. Наприклад, відповідно до ухвали слідчого судді ВАКС від 4 жовтня 2022 року у справі № 991/3721/22, факт володіння криптовалютою підтверджувався наявністю на телефоні підозрюваного фотографій seed-фраз та листування щодо операцій, які збігалися з активністю у публічних адресах. На криптовалюту підозрюваного було накладено арешт: криптовалюта Tether (USDT) у кількості 25377,8 одиниць (що станом на 28.07.2022 становить 25383,82 доларів США), Tron (TRX) у кількості 116,770185 одиниць (що станом на 28.07.2022 становить 8 доларів США); криптовалюта Tether (USDT) у кількості 32003 одиниць (що станом на 28.07.2022 становить 32010,52 доларів США), Ethereum (ETH) у кількості 0,006163 одиниць (що станом на 28.07.2022 становить 10 доларів США) [8]. В іншому рішенні ВАКС також посилався на наявність криптовалютних додатків, історії їх використання та фотографій seed-фраз на мобільному телефоні [9].

Важливе значення під час розслідування незаконних дій з криптоактивами має така СРД як *допит*. Допит – це передбачена кримінальним процесуальним законом слідча (розшукова) або судова дія, яка являє собою процес одержання слідчим (прокурором, судом) відомостей щодо обставин кримінального провадження під час спілкування двох чи більше осіб з метою забезпечення швидкого, повного, неупередженого розслідування, судового розгляду й виконання інших завдань кримінального провадження, які визначені ст. 2 КПК України [10, с. 644]. Загальний порядок проведення допиту та окремі особливості допиту визначені у ст. 224–227, 232 та деяких інших КПК України. У випадках, коли потерпілий від злочину, пов'язаного з використанням криптовалюти, подав заяву до правоохоронного органу, першою СРД є його допит. При допиті потерпілого має бути отримано якомога більше інформації, яка дозволить вибудовувати правильні версії та їх перевіряти. Наприклад, потерпілий має зазначити адресу транзакцій, дані хешування свого криптовалютного гаманця. Слід отримати максимально повні дані про вчинення злочину, які фіксуються у протоколі допиту. Можуть виготовлятися додатки до протоколу допиту.

Після проведення першочергових СРД слідчий невідкладно призначає *судові експертизи* відповідно до тих об'єктів, які є у його розпорядженні. Залучення експерта у кримінальному провадженні регламентовано ст. 69, 242, 243, 244 КПК України. Як зазначає І.В. Юдіна, на сьогоднішній день криптавалюта може бути об'єктом судової економічної експертизи, судової комп'ютерно-технічної експертизи, судової експертизи електронних комунікацій [11, с. 332]. Більшість дослідників робить наголос на комп'ютерно-технічній експертизі при необхідності досліджувати об'єкти, пов'язані з обігом криптовалюти. Саме комп'ютерно-технічна експертиза дає змогу встановити технічні обставини, пов'язані з операціями з криптовалютою, визначити її походження та належність конкретній

особі. Об'єктами експертного дослідження виступатимуть записи на машинних носіях інформації, які відшукуються і технічно інтерпретуються в процесі провадження комп'ютерно-технічної експертизи [13, с. 218].

Залежно від поставлених запитань до експерта, судова експертиза криптовалюти може бути *комплексною*, оскільки потребує сукупності спеціальних знань, які застосовуються для розв'язання різних завдань [11, с. 332]. Зауважимо, що нині відсутня методика судової експертизи з дослідження цифрових активів, заснованих на технології блокчейн.

З урахуванням відносно нового виду грошового обігу – віртуальних активів у виді криптовалюти, відповідної регулюючої правової бази, що формується, при виникненні неоднозначності у процесуальних питаннях щодо дій уповноважених осіб, слід керуватися ч. 6 ст. 9 КПК України, де зазначено про застосовування загальних засад кримінального провадження, а саме тих, які передбачено ч. 1 ст. 7 КПК України (верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, повага до людської гідності, тощо) [6]. При цьому уповноважена особа враховує слідчу і судову практику, рішення судів міжнародних інстанцій у справах щодо віртуальних активів.

Висновки. Таким чином, у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з використанням криптоактивів, типовими СРД є огляд, обшук, допит, залучення експерта. Слідчий використовує загальні положення проведення цих СРД з обов'язковим використанням допомоги відповідного спеціаліста. При можливій невизначеності слідчого щодо конкретних дій з предметами, пов'язаними з криптоактивами учасника СРД, він діє відповідно до загальних засад кримінального провадження, передбачених у ст. 7 КПК України. До розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням криптовалюти, зокрема проведення СРД, слідчий залучає спеціалістів. Ними можуть бути: фахівці у сфері ІТ, особи, які пройшли навчання у сфері криптовалюти та блокчейну, вузькопрофільні працівники АРМА, Держфінмоніторингу, працівники Департаменту кіберполіції Національної поліції та інші фахівці у комп'ютерних технологіях і програмному забезпеченні. Слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні про незаконні дії з криптовалютою фіксуються у протоколі, додатках до нього, а також за допомогою засобів фото і відеофіксації. Залучений спеціаліст може складати довідки з описом і деталізацією ознак певних об'єктів і процесів, що стосуються обігу віртуальних активів особи – учасника СРД та застосованого спеціального програмного забезпечення. Особливостями складання відповідних процесуальних документів є вжиття заходів щодо втаємничення приватних ключів, паролів та мнемонічних фраз доступу до криптовалюти і відновлення електронного гаманця підозрюваної особи, на який накладено арешт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бурбело Б.А. Криміналістичні основи протидії кіберзлочинності. *Актуальні питання розслідування кіберзлочинів:* мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 10 груд. 2013 р.) Харків: ХНУВС, 2013. С. 179–182.
2. Petrova M. Integration of the information processes. Automation and unification of the judicial system. *Економіка розвитку.* 2017. № 2(82). С. 50–59.
3. Козій В. В. Порядок та особливості вилучення у кримінальному провадженні незаконно здобутої криптовалюти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2023. С. 479–483. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/113.
4. Співробітництво з правоохоронними органами, надання роз'яснень, методичної та консультаційної допомоги правоохоронним органам: оф. сайт Агенства з рошуку та менеджменту активів. URL: https://arma.gov.ua/spivrobitnytstvo.
5. Самойленко О. А., Тітуніна К. В. Типові криміналістичні засоби розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням криптовалют. *Актуальні питання у сучасній науці.* № 7(13). 2023. С. 409–420. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-7(13)-409-420.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
7. Єдиний державний реєстр судових рішень: оф. сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/
8. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 4 жовт. 2022 р. у справі № 991/3721/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106662256.
9. Вирок Вищого антикорупційного суду від 27 листоп. 2024 р. у справі № 991/1512/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123349217.
10. Криміналістика: підручник / [В.М. Шевчук, В.А. Журавель, В.Ю. Шепітько та ін.]; за заг. ред. В.М. Шевчука. Харків: Право, 2024. 1008 с.
11. Юдіна І.В. Криптовалюта як спеціальний об'єкт судової експертизи: зб. мат. VII міжнар. молод. наук. юрид. форуму (Київ, 16-17 травня 2024 р.). Київ: НАУ, 2024. С. 331–334.

12. Лукінчук Р., Пенкіна А. Хто володіє криптою? Як це довести у кримінальному процесі. *Юридична газета.* № 4(792). 2024. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/hto-volodie-kriptoyu-yak-ce-dovesti-u-kriminalnomu-procesi.html.
13. Усата Г.О., Горошко В.В. Особливості проведення судових експертиз при розслідуванні злочинів, вчинених з використанням криптовалюти. *Актуальні аспекти криміналістичного та психологічного забезпечення правоохоронної діяльності:* мат. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 23 квіт. 2021 р.). Одеса, 2021. С. 214–218.

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.13:061.1ЄС(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.48

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СТАНДАРТІВ ЄС ЩОДО ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ ВРАЗЛИВИХ ПОТЕРПІЛИХ ТА СВІДКІВ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Бондаренко Є.,
PhD, професорка кафедри публічного та міжнародного права
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0003-0468-7949
e-mail: bondarenko.yevheniia@kneu.edu.ua

Бондаренко Є. Імплементація стандартів ЄС щодо доступу до правосуддя для вразливих потерпілих та свідків: виклики та перспективи для України.

Стаття присвячена комплексному аналізу імплементації стандартів Європейського Союзу щодо забезпечення доступу до правосуддя для вразливих потерпілих та свідків у контексті європейської інтеграції України. Актуальність теми зумовлена війною та зростанням кількості постраждалих осіб, що потребують правового, психологічного й соціального захисту, а також виконанням Україною своїх міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Теоретичною та нормативною основою дослідження виступає Директива ЄС 2012/29/ЄU (Victims' Rights Directive), яка запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів. Особлива увага приділена її ключовим положенням: праву на доступну інформацію, участь у кримінальному провадженні, спеціальні заходи захисту та відшкодування шкоди.

Методологічну основу дослідження становить системний аналіз українського законодавства та політики у сфері захисту потерпілих у поєднанні з аналізом міжнародних звітів і рекомендацій. Окремо розглянуто практичні приклади впровадження людиноцентричних сервісів: створення дитячих та «зелених кімнат» у судах, запровадження волонтерських служб та розвиток спеціалізованих програм у межах ініціативи «Модельні суди». Проаналізовано діяльність Координаційного центру підтримки потерпілих та свідків при Офісі Генерального прокурора, який є першим в Україні інституційним механізмом комплексної підтримки потерпілих і свідків, що отримав міжнародну експертну підтримку.

У роботі здійснено огляд актуальних звітів ЄС, FRA, Ради Європи та Моніторингової місії ООН з прав людини за 2023–2025 рр. Встановлено, що попри політичну волю України та ухвалення «Дорожньої карти з питань верховенства права», імплементація положень Директиви 2012/29/ЄU залишається частковою. Прогалини стосуються, зокрема, відсутності системної оцінки вразливості потерпілих, належного механізму попередження повторної віктимізації, обов'язкового своєчасного інформування про стан провадження та спеціальних заходів підтримки під час перших контактів із компетентними органами. Наведено приклади рекомендацій FRA, які наголошують на потребі розбудови сталої мережі сервісів підтримки та послуг перекладу, удосконалення комунікаційних стратегій, запровадження єдиної системи збору й моніторингу даних.

Результати дослідження показують, що розвиток інституційної інфраструктури та ухвалення комплексного законодавства про права потерпілих є ключовими передумовами успішної імплементації європейських стандартів. Системна підготовка працівників поліції, прокуратури, судів та адвокатів щодо запобігання повторній віктимізації, забезпечення психологічної підтримки й доступу до правової допомоги формує основу для довготривалої довіри до правосуддя. Авторка наголошує, що гармонізація українського законодавства з Директивою 2012/29/ЄU вимагає не лише формальної адаптації норм, а й створення дієвих механізмів міжвідомчої координації, належного фінансування та розвитку інфраструктури підтримки потерпілих.

Ключові слова: доступ до правосуддя, вразливі потерпілі, вразливі свідки, Директива 2012/29/ЄU, права людини; європейська інтеграція України, верховенство прав, міжнародні стандарти захисту потерпілих.

Bondarenko Y. Implementation of EU standards on access to justice for vulnerable victims and witnesses: challenges and prospects for Ukraine.

This article offers a comprehensive analysis of the implementation of European Union standards on access to justice for vulnerable victims and witnesses in the context of Ukraine's European integration. The topic is highly relevant given the ongoing war and the growing number of individuals requiring legal, psychological and social protection, as well as Ukraine's commitment to its international human rights obligations. The theoretical and regulatory framework of the study is the EU Directive 2012/29/EU (Victims' Rights Directive), which establishes minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime. Particular attention is paid to its key provisions – such as the right to accessible information, participation in criminal proceedings, special protection measures and compensation.

The methodological basis of the study combines a systematic analysis of Ukrainian legislation and policies on victim protection with an examination of international reports and recommendations. Practical examples of implementing human-centred services are considered, such as the establishment of child-friendly and "green" rooms in courts, the introduction of volunteer services, and the development of specialised programs under the "Model Courts" Initiative. The paper examines the activities of the Coordination Centre for Victims and Witnesses Support at the Office of the Prosecutor General of Ukraine, the first institutional mechanism in the country providing comprehensive legal, psychological and social assistance to victims and witnesses, developed with international technical support.

The study reviews up-to-date reports from the EU, the Fundamental Rights Agency (FRA), the Council of Europe and the UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine (2023–2025). Findings indicate that despite Ukraine's political will and the adoption of the "Rule of Law Roadmap," implementation of Directive 2012/29/EU remains partial. Persistent gaps include the absence of a systematic assessment of victim vulnerability, a lack of mechanisms to prevent repeat victimisation, insufficient obligations to provide timely information on case progress, and limited special support measures during first contact with competent authorities. The article references FRA recommendations (Fundamental Rights Report 2025) calling for the development of a sustainable network of victim support services and translation/interpretation assistance, improved communication strategies, and the introduction of a unified data collection and monitoring system.

The results show that the development of institutional infrastructure, along with the adoption of comprehensive legislation on victims' rights, are key prerequisites for the successful implementation of EU standards. Systematic training of police officers, prosecutors, judges and defence lawyers on preventing re-victimisation, providing psychological support and ensuring access to legal aid builds the foundation for long-term public trust in justice. The article underscores that harmonising Ukrainian legislation with Directive 2012/29/EU requires not only formal legal alignment but also effective interagency coordination, adequate funding and the development of victim support infrastructure.

Key words: access to justice, vulnerable victims, vulnerable witnesses, Directive 2012/29/EU, human rights, European integration of Ukraine, rule of law, international standards of victim protection.

Постановка проблеми. Трансформація судової системи України в напрямі людиноцентричного підходу є важливим кроком на шляху до забезпечення рівних можливостей та інклюзії для вразливих груп населення у відповідності до європейських стандартів. Важливою нормативною основою цього процесу є Директива ЄС 2012/29/ЄU, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів [1]. Як дієвий інструмент правового регулювання ЄС, ця Директива спрямована на забезпечення потерпілих базовою інформацією, підтримкою, заходами захисту та можливістю ефективної участі у кримінальному провадженні. Принцип «правосуддя, орієнтованого на потерпілого», який просуває ця Директива, передбачає професійне, шанобливе та недискримінаційне ставлення до потерпілих, а також запобігає їх повторній віктимізації. Значний акцент робиться на індивідуальному підході до кожної справи, що враховує унікальні потреби конкретних осіб, зокрема дітей та осіб з інвалідністю, забезпечуючи пріоритет найкращих інтересів дитини.

Слід зазначити, що Директива 2012/29/ЄU визначає поняття «потерпілий» (victim, також можна зустріти переклад як жертва) значно ширше, ніж це традиційно розуміється у національних процесуальних нормах. Так, відповідно до статті 2(1) Директиви, «потерпілим» вважається не лише фізична особа, яка зазнала шкоди (у тому числі тілесної, психічної чи емоційної, а також економічних втрат) унаслідок безпосередньо вчиненого злочину, а також члени сім'ї особи, яка загинула внаслідок злочину, зазнали шкоди внаслідок його смерті [1]. Таким чином, Директива визнає потерпілих не лише з точки зору їхнього процесуального статусу у кримінальному провадженні, а й як ширшу соціально-правову категорію осіб, які мають право на захист, підтримку та відшкодування шкоди.

Подібне розширення поняття потерпілого впливає на зміцнення системи захисту прав людини та розширює коло осіб, що підпадають під гарантії міжнародних та європейських стандартів. Це, у свою чергу, сприяє формуванню людиноцентричного підходу до правосуддя, який виходить за рамки суто процесуальних ролей і фокусується на реальних потребах, забезпечуючи вразливим особам належну підтримку, повагу та ефективну участь у судовому процесі.

Метою статті є комплексне дослідження стану імплементації стандартів ЄС щодо забезпечення доступу до правосуддя для вразливих потерпілих та свідків у контексті європейської інтеграції України, а також виявлення ключових викликів і перспектив цього процесу. Особлива увага приділяється аналізу положень Директиви ЄС 2012/29/ЄU (Victims' Rights Directive), їх впливу на трансформацію українського законодавства та практики, а також оцінці інституційних механізмів підтримки потерпілих і свідків. Дослідження спрямоване на визначення правових, організаційних та соціальних прогалин у впровадженні європейських стандартів, вироблення рекомендацій для формування цілісної державної політики у сфері захисту прав потерпілих, удосконалення міжвідомчої координації, підвищення якості послуг і забезпечення сталого доступу вразливих груп до правосуддя відповідно до принципів верховенства права та прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Сучасні наукові дослідження підтверджують актуальність і комплексність імплементації Директиви 2012/29/ЄU в Україні. Так, В. Кузьменко та Г. Кузьменко акцентували на порівняльно-правовому аналізі норм українського кримінального процесу та стандартів ЄС у сфері захисту потерпілих від насильницьких злочинів та розглядали проблематику механізмів запобігання повторній віктимізації та відшкодування шкоди, а також наголошували на необхідності доповнення законодавства України положеннями Директиви. Подібні висновки містить і дослідження В. Тулякова, де підкреслено прогалини у сфері компенсаційних механізмів і підтримки вразливих груп в Україні, що перешкоджають ефективній інтеграції до європейського правового простору. Ці публікації демонструють, що імплементація Директиви 2012/29/ЄU вимагає переходу від точкових реформ до системної політики, яка включає правові, інституційні та соціальні аспекти, забезпечує розвиток сталої мережі сервісів підтримки потерпілих, єдину систему збору та моніторинг [15; 16].

Виклад основного матеріалу. Тривалий час судова система України мала труднощі із задоволенням потреб вразливих категорій користувачів суду через відсутність загальнодержавного системного підходу. Це призводило до відчуття несправедливого ставлення та браку підтримки, включно зі спеціалізованими сервісами й інфраструктурою, що додатково обмежувало доступ таких осіб до правосуддя.

Низка міжнародних ініціатив була спрямована на просування клієнтоорієнтованих підходів для вразливих осіб. Показовим прикладом є Проєкт ЄС «Право-Justice», який ще понад п'ять років тому розпочав популяризацію ідей клієнтоорієнтованого підходу та врахування потреб вразливих користувачів суду [3]. Цей Проєкт міжнародної технічної допомоги приділяв увагу створенню системи підтримки вразливих користувачів суду, зокрема свідків та потерпілих від насильницьких злочинів у судах, та втілював ці ідеї через Ініціативу «Модельні суди». Програма включала спеціалізовані тренінги для тренерів, які згодом реалізували різні проєкти по всій Україні, спрямовані на покращення сервісів для вразливих користувачів суду, зокрема запровадження волонтерських служб як частини системи підтримки вразливих осіб у судах [6]. Спільнота сертифікованих тренерів і по сьогодні продовжує працювати над розвитком послуг для вразливих категорій у межах своїх судів, поширюючи знання та навички, отримані під час навчання серед колег, у тому числі через Національну школу суддів України.

Продовженням трансформаційних змін у судовій системі стало те, що у Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр., затвердженій Президентом у червні 2021 року, було підкреслено важливість формування ставлення до суду як до соціально відповідального органу, підвищення уваги до потреб учасників процесу для покращення доступу до правосуддя та зміцнення сприйняття суду громадськістю як органу, що вирішує спори й захищає права та інтереси [2]. Це важливо, оскільки Стратегія не лише визначила головні принципи й напрями сталого функціонування та розвитку судової системи, а й заклала концептуальні засади щодо інтеграції потреб вразливих категорій населення. Зокрема, у документі акцентовано на необхідності створення безпечного та інклюзивного середовища для всіх учасників процесу, розвитку спеціалізованих сервісів підтримки та впровадження клієнтоорієнтованих практик, що сприятиме зміцненню довіри громадян до правосуддя та підвищенню його ефективності.

Внаслідок цих кроків активізувалися процеси запровадження клієнтоорієнтованих підходів у судах та запуск послуг для вразливих осіб. Прикладами успішних практик можна назвати дитячі кімнати (або «зелені кімнати»), сервіси підтримки вразливих користувачів суду (потерпілих і свідків), волонтерські служби при судах та інші ініціативи.

Людиноцентричних змін зазнала також і система органів прокуратури. Особливе значення має створення у 2023 році Координаційного центру підтримки потерпілих та свідків при Офісі Генерального прокурора (ОГП), який отримав експертну підтримку різних міжнародних проєктів технічної допомоги [4]. Центр став першим в Україні інституційним механізмом, що комплексно надає правову, психологічну та соціальну підтримку потерпілим і свідкам на всіх стадіях кримінального провадження. Ця структура була створена відповідно до кращих європейських практик, зокрема положень Директиви 2012/29/ЄU, та демонструє послідовне впровадження принципу орієнтації на потреби потерпілих, що стало новим етапом змін у системі та зміною підходів допомоги постраждалим від воєнних злочинів.

У цьому контексті також важливо зазначити, що Офіс Генерального прокурора України є асоційованим членом Victim Support Europe (VSE) — провідної європейської мережевої організації, яка з 1990 року виступає за права всіх потерпілих від злочинів, незалежно від їхньої категорії та від того, чи повідомляли вони про злочин [5]. VSE об'єднує понад 80 членських організацій із більш ніж 30 країн, щороку забезпечуючи підтримку та інформаційні послуги понад 3 мільйонам осіб, постраждалим від злочинів.

Співпраця ОГП з Victim Support Europe сприяє посиленню потенціалу українських органів правосуддя у сфері захисту прав потерпілих, розробці та впровадженню національних стандартів, а також удосконаленню механізмів доступу до допомоги. Зокрема, Координаційний центр підтримки потерпілих та свідків при ОГП надає різноманітні послуги постраждалим – від консультування, емоційної та психологічної підтримки до практичної допомоги та скерування до відповідних установ.

У такий спосіб Координаційний центр стає надійним і унікальним механізмом підтримки потерпілих та свідків, зберігаючи пам'ять про воєнні злочини через людиноцентровані підходи й забезпечуючи ефективну співпрацю між державним і недержавним секторами. Це дозволяє інтегрувати європейські стандарти підтримки потерпілих у національну практику, а також формує модель, яка відповідає сучасним викликам міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, сприяючи формуванню довіри до системи правосуддя України навіть у воєнний час.

Директива 2012/29/ЄU окреслює основні права, які повинні бути гарантовані потерпілим протягом усієї їхньої взаємодії з органами кримінальної юстиції [1]. Серед них право на чітку, доступну й зрозумілу інформацію з першого контакту з компетентними органами; право бути поінформованим про доступні послуги підтримки, включно з медичною, психологічною та правовою допомогою, а також про заходи захисту й право на компенсацію. Фундаментальним залишається право розуміти й бути зрозумілим, що вимагає надання перекладу та послуг тлумачення для забезпечення ефективної участі потерпілих у провадженні. Єдині мінімальні стандарти додатково підкреслюють доступ потерпілих до державних сервісів підтримки та механізмів відшкодування шкоди. Включення членів сімей загиблих до визначення «потерпілий» забезпечує комплексний підхід до відшкодування шкоди, завданої злочинами.

Гармонізація українського законодавства з Директивою 2012/29/ЄU має вирішальне значення для європейської інтеграції. За даними Звіту ЄС про розширення за 2023 рік, Україна частково імплементувала положення Директиви, зокрема щодо прав потерпілих, їх підтримки та участі у кримінальних провадженнях. Водночас залишається низка прогалин, які потребують подальшого узгодження з європейськими стандартами. У звіті підкреслюється необхідність покращення доступності інформації, забезпечення своєчасного інформування потерпілих про їхні права, заходи захисту й хід справи. Компетентні органи повинні гарантувати підтримку під час перших контактів і допитів, особливо для осіб, яким потрібна допомога у спілкуванні. Додаткові рекомендації стосуються обов'язкового повідомлення потерпілих про важливі події, такі як звільнення чи втеча правопорушників, а також удосконалення механізмів державного відшкодування шкоди.

Водночас у «Shadow Report» (альтернативний звіт правозахисних організацій, зокрема Центру прав людини ZMINA) наголошується, що Україна має розробити й ухвалити комплексне законодавство, яке гарантуватиме реалізацію прав потерпілих відповідно до стандартів Директиви 2012/29/ЄU (Victims' Rights Directive), що розглядається як ключовий компонент «дорожньої карти» з гармонізації українського законодавства з правом ЄС. У звіті вказується, що в українському законодавстві відсутні вимоги щодо проведення індивідуальної оцінки потреб кожного потерпілого та відповідних заходів захисту, правоохоронні органи не зобов'язані оцінювати ризики повторної віктимізації чи залякування та не гарантують спеціальних заходів для вразливих потерпілих. Тому підкреслено потребу створення та впровадження єдиної системи збору даних щодо реалізації прав потерпілих, що дало б змогу відстежувати виконання стандартів Директиви, а також підвищувати прозорість і підзвітність національних органів [7].

Аналогічні висновки містяться у Fundamental Rights Report 2023 Європейського агентства з фундаментальних прав (FRA), де зазначено, що Україна здійснила лише часткову імплементацію

положень Директиви у сферах права на інформацію, підтримки, захисту та участі потерпілих у кримінальному провадженні, а також і далі існують суттєві прогалини щодо доступності інформації, обов'язку своєчасного інформування потерпілих і належного забезпечення підтримки під час перших контактів і допитів [8].

У Fundamental Rights Report 2025 від FRA наголошується, що хоча Україна й демонструє наявність політичної волі до імплементації євростандартів щодо прав потерпілих, є суттєві прогалини в доступності інформації, своєчасному інформуванні та первинній підтримці вразливих груп (особливо жінок у конфлікті, дітей, людей з інвалідністю). FRA рекомендує систематично впроваджувати стандарти, які гарантують: своєчасне інформування потерпілих про їхні права, доступ до правової та психологічної підтримки ще на стадії першого контакту з компетентними органами, а також забезпечити доступ до перекладачів, послуги тлумачення та чіткі канали подання скарг [12]. Ці спостереження FRA збігаються з оцінками правозахисників, що свідчить про достатньо узгоджену картину наявних прогалин.

Моніторингова місія ООН з прав людини та Рада Європи схвально оцінили екстрені заходи України для допомоги жертвам війни (програми компенсацій за зруйноване житло, одноразові виплати найуразливішим, психологічна реабілітація тощо), водночас наголосивши, що ефективний захист прав потерпілих має бути комплексним і стійким. За даними Моніторингової місії ООН з прав людини (OHCHR), у період з 1 грудня 2024 до 31 травня 2025 року кількість цивільних жертв склала 968 загиблих та 4 807 поранених — це на 37% більше, ніж за аналогічний період попереднього року. Особливо тривожним є зростання кількості випадків, коли цивільні не одержують належного доступу до психологічної, правової та соціальної підтримки на ранніх етапах, що актуалізує потребу зміцнення інституційних механізмів допомоги потерпілим. У липні 2025 року кількість жертв сягнула найвищого рівня від початку повномасштабного вторгнення: 286 загиблих та 1 388 поранених лише за один місяць, що свідчить про масштабність викликів перед системою правосуддя і підтримки цивільних осіб [13; 14].

Зокрема, Комісар Ради Європи у травні 2025 року відзначив українські ініціативи з компенсації потерпілим і закликав країни Європи підтримати Україну в забезпеченні компенсацій найуразливішим жертвам агресії (особам, що втратили житло, отримали поранення тощо) [9].

З метою врахування зауважень міжнародних організацій, Європейської комісії та імплементації стандартів ЄС 14 травня 2025 року Кабінет Міністрів України затвердив «Дорожню карту з питань верховенства права» – всеохоплюючий стратегічний документ, що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за розділами 23 «Судова влада та основоположні права» та 24 «Юстиція, свобода і безпека». Цей документ розглядається як одна з ключових передумов відкриття офіційних переговорів про вступ України до ЄС у межах Кластера 1 «Основи процесу вступу до ЄС», який відкривається першим і закривається останнім [10].

У затвердженій «Дорожній карті з питань верховенства права» (розділ 3.8 «Процесуальні права обвинувачених та підозрюваних осіб у кримінальному процесі; права жертв злочинів») на 2026–2027 роки визначено комплекс завдань, спрямованих на приведення українського законодавства у відповідність із положеннями Директиви 2012/29/ЄU. Зокрема, передбачено розроблення та прийняття законів і підзаконних нормативно-правових актів, які деталізують інформацію, що надається потерпілим про перебіг кримінального провадження, включаючи своєчасне інформування про його стан, а також про звільнення або втечу правопорушника. Окремий акцент зроблено на вдосконаленні методології проведення індивідуальної оцінки вразливості потерпілих і ризиків повторної чи вторинної віктимізації, залякування або помсти, зокрема щодо дітей-жертв злочинів. Документ також передбачає забезпечення можливості опитування потерпілих від сексуального насильства, насильства щодо жінок чи домашнього насильства особами тієї ж статі/гендеру, що й жертва, якщо опитування не проводиться прокурором або суддею [11].

Важливою інновацією є впровадження механізму підтримки потерпілих і свідків, які постраждали від воєнних та інших міжнародних злочинів чи злочинів насильницького характеру, що включає: створення реферального механізму з участю державного та громадського сектору для надання послуг потерпілим, розширення мережі відділів підтримки потерпілих на базі обласних прокуратур під керівництвом Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків, збільшення категорій злочинів, потерпілим від яких надається допомога, розробку Стратегії комунікації в роботі з потерпілими і свідками воєнних та інших міжнародних злочинів. Передбачено також впровадження потерпілоорієнтованого підходу у кримінальному провадженні шляхом проведення навчань для представників органів кримінальної юстиції, прокуратури та суду, а також створення Реєстру потерпілих від воєнних злочинів.

Крім того, передбачено запровадження кращих практик судового адміністрування в роботі з вразливими категоріями учасників кримінального провадження, зокрема з урахуванням результа-

тів Ініціативи «Модельні суди», імплементованої Проєктом ЄС «Право-Justice». Сукупність зазначених заходів має забезпечити ефективне впровадження та дотримання стандартів процесуальних прав у кримінальному провадженні, підтримку та захист потерпілих, у тому числі постраждалих від воєнних та міжнародних злочинів, а також посилити міжвідомчу координацію та механізми реалізації прав жертв злочинів у відповідності до європейських стандартів.

Розбудова системи захисту прав потерпілих і свідків в Україні, що базується на положеннях Директиви 2012/29/ЄU, демонструє поступовий перехід від декларативних намірів до інституційної практики. Запровадження клієнтоорієнтованих сервісів, створення Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків при Офісі Генерального прокурора та ухвалення «Дорожньої карти з питань верховенства права» підтверджують політичну волю до реформування. Водночас необхідною умовою успішної імплементації є прийняття комплексного законодавства про права потерпілих, розбудова сталої мережі підтримки, належне фінансування програм та системна підготовка фахівців, що взаємодіють із потерпілими. Повна гармонізація українського законодавства зі стандартами ЄС сприятиме підвищенню довіри до судової системи, зміцненню верховенства права та забезпеченню рівного доступу вразливих груп до правосуддя, а також стане вагомим кроком на шляху до інтеграції України у європейський правовий простір.

Таким чином, узгодженість українського законодавства зі стандартами Директиви 2012/29/ЄU вимагає системного підходу, що включає не лише формальну адаптацію норм, а й створення дієвих інституційних механізмів, інфраструктури підтримки та належного збору даних. Це дозволить підвищити якість доступу потерпілих до правосуддя та зробити підхід української системи більш людиноорієнтованим і наближеним до європейської практики. Водночас важливим є формування сталої міжвідомчої координації, розвиток навчальних програм для представників органів правопорядку, прокуратури та судів, а також забезпечення належного фінансування заходів підтримки потерпілих, включаючи психологічну та правову допомогу. Такі кроки не лише сприятимуть зменшенню ризиків повторної віктимізації та підвищенню ефективності кримінального провадження, а й створять основу для довгострокової довіри до правосуддя, зміцнення верховенства права та інтеграції України до спільного європейського правового простору.

Висновки. Українська судова система повинна й надалі приділяти пріоритетну увагу потребам вразливих груп, зокрема дітей, осіб з інвалідністю та потерпілих від міжнародних злочинів. Ефективне запобігання повторній віктимізації потребує спеціалізованої підготовки фахівців, що взаємодіють із потерпілими, включно з працівниками поліції, прокурорами, суддями та правозахисниками. Таке навчання гарантує гідне, чутливе та професійне ставлення до потерпілих і відображає справді людиноцентричну судову систему. Індивідуалізовані підходи повинні враховувати специфічні обставини й потреби вразливих категорій, щоб забезпечити інклюзивність та рівний доступ до правосуддя.

На завершення слід зазначити, що впровадження клієнтоорієнтованих підходів у судовій системі України є суттєвим кроком до забезпечення рівних можливостей і захисту прав вразливих груп. Повна імплементація Директиви ЄС 2012/29/ЄU посилить доступ потерпілих до правосуддя, покращить сервіси підтримки та зміцнить їхню роль у судовому процесі. Розбудова таких інституцій, як Координаційний центр підтримки потерпілих та свідків ОГП, демонструє практичне втілення європейських стандартів в українських реаліях. Зусилля України з гармонізації свого законодавства з європейськими стандартами підтверджують її відданість справі правосуддя та прав людини й зміцнюють шлях до глибшої інтеграції з ЄС.

На 2025 рік Україна демонструє стійку політичну волю інтегрувати європейські стандарти прав потерпілих, що підтверджується як законодавчими кроками (ратифікація конвенцій, розробка концепцій), так і практичними ініціативами. Водночас попереду значна робота з інституційного становлення цієї сфери: потрібні нові закони, фінансові ресурси та тренування персоналу, аби права кожного потерпілого були належно захищені й забезпечені**.** Міжнародні партнери готові й надалі підтримувати Україну в цьому процесі, надаючи рекомендації, експертну допомогу та фінансування програм, адже успішне відновлення справедливості для потерпілих є не лише внутрішньою справою України, а й питанням утвердження європейських цінностей верховенства права і гуманізму.

Враховуючи наведене, імплементація Директиви 2012/29/ЄU в Україні потребує переходу від точкових ініціатив до цілісної державної політики, яка поєднує правові, інституційні та соціальні аспекти. Доцільним є розроблення та ухвалення комплексного закону про права потерпілих, створення національної системи збору й моніторингу даних, а також розбудова сталої мережі сервісів підтримки на базі прокуратур, судів та органів місцевого самоврядування. Не менш важливим є інвестування в системну підготовку кадрів, впровадження спеціалізованих тренінгів із запобігання повторній віктимізації, розвиток послуг перекладу й комунікаційних стратегій для різних груп потерпілих. Такий підхід дозволить не лише забезпечити виконання європейських стандартів, а й суттєво підвищить

рівень довіри до правосуддя, сприятиме інтеграції України у спільний європейський правовий простір та утвердженню верховенства права й прав людини як ключових цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/29/oj.
2. Указ Президента України Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки № 231/202 від 11.06.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/231/2021?lang=uk#Text.
3. Бондаренко Є., Чабан В. Підтримка вразливих потерпілих та свідків у суді: які послуги може надавати суд? *Юридична газета.* Травень 2023. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/pidtrimka-vrazlivih-poterpilih-ta-svidkiv-u-sudi-yaki-poslugi-mozhe-nadavati-sud.html.
4. Підсумки роботи Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків за 2024 рік. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pidsumki-roboti-koordinaciinogo-centru-pidtrimki-poterpilix-i-svidkiv-za-2024-rik.
5. Victim Support Europe. URL: https://victim-support.eu/members/prosecutor-generals-office-ukraine.
6. Бондаренко Є., Чабан В. Служба судових волонтерів: яку підтримку надає відвідувачам суду? *Всеукраїнське професійне юридичне видання «Юридична газета online»*. Липень 2023. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sluzhba-sudovih-volonteriv-yaku-pidtrimku-nadae-vidviduvacham-sudu.html.
7. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/09/tinovyj-zvit-rozdil-23-yes-ukrayina.pdf.
8. The Fundamental Rights Report 2023. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2023-fundamental-rights-report-2023_en_1.pdf?utm.
9. O'Flaherty M. Memorandum on human rights elements for peace in Ukraine. Council of Europe. 2025. URL: https://rm.coe.int/memorandum-on-human-rights-elements-for-peace-in-ukraine-by-michael-o-/1680b678ec#:~:text=Ten%20elements%20essential%20for%20a,reparation%20is%20not%20limited%20to.
10. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» від 14 травня 2025 р. № 475-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-zabezpechennia-perehovornoho-protsesu-pro-vstup-ukrainy-do-s475140525.
11. Дорожня карта з питань верховенства права. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/ UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf.
12. FRA Fundamental Rights Report 2025. URL: https://fra.europa.eu/en/publication/2025/fundamental-rights-report-2025.
13. OHCHR, «Protection of Civilians in Armed Conflict — July 2025». URL: https://ukraine.ohchr.org/en/Protection-of-Civilians-in-Armed-Conflict-July-2025.
14. Доповідь ООН з прав людини застерігає про посилення порушень та зростання кількості жертв серед цивільних осіб. Пресреліз. 30 червня 2025. URL: https://ukraine.un.org/en/297154-un-human-rights-report-warns-worsening-violations-and-mounting-civilian-casualties.
15. Kuzmenko V., Kuzmenko H. Problems of Protecting Rights of Violent Crimes Victims: Aspects of the Harmonization Process of Ukrainian Law with EU Law. *Evropský politický a právní diskurz*, 2024. Vol. 11, No 2. P. 51–61. URL: https://doi.org/10.46340/eppd.2024.11.2.5.
16. Tuliakov V. Path to the EU: Protection and Support for Crime Victims (May 28, 2025). URL: https://ssrn.com/abstract=5272251.

УДК 341.645:061.1ЄС
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.49

ПОПЕРЕДНЄ ЗВЕРНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ ДО СУДУ ЄС ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Костюченко Я.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри порівняльного і європейського права,
Навчально-науковий інститут міжнародний відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Костюченко Я. Попереднє звернення національних судів до суду ЄС як інструмент забезпечення верховенства права Європейського Союзу.

Вказується, важливість обраного напрямку дослідження визначається необхідністю поглибленого аналізу ролі преюдиціального механізму у гарантуванні принципу верховенства права Європейського Союзу. Зазвичай цю процедуру сприймають виключно як формальний інструмент отримання роз'яснень від Суду ЄС. Проте детальне вивчення свідчить, що протягом понад шести десятиліть функціонування цей інститут трансформувався у дієвий інструмент судового нагляду за узгодженістю національного законодавства з правовими нормами Європейського Союзу.

Стаття досліджує процедуру попереднього звернення національних судів до Суду ЄС як механізм забезпечення верховенства права Європейського Союзу. Автор показує еволюцію інституту від ст. 177 Договору про ЄЕС до його нинішньої конструкції, окреслюючи його двоїсту природу: з одного боку це інструмент судового діалогу, з іншого ефективний спосіб «вбудувати» право ЄС у національні правопорядки шляхом обов'язкових для національних судів тлумачень Суду ЄС.

На емпіричному рівні стаття узагальнює статистичні дані, які підтверджують, що попередні запити становлять більшість навантаження Суду. На теоретичному рівні аргументовано, що механізм попереднього звернення виконує «конституційну» функцію: забезпечує уніфікацію тлумачення, перетворює принцип примату права ЄС на практичний стандарт правозастосування та фактично функціонує як «процедура про порушення для громадян», надаючи приватним особам опосередкований доступ до перевірки відповідності національного права праву ЄС.

Окрема увага приділена балансу між приматом права ЄС і національними конституційними стандартами через призму прецедентів та практичним наслідкам для України як держави-кандидата. Також окреслено сучасні виклики механізму зростання навантаження, часові затримки, ризики «судового активізму» і запропоновано напрями оптимізації (процедурні фільтри, тематична децентралізація частини справ, цифровізація проваджень).

Практична цінність роботи полягає у виробленні для України дорожньої карти інституційної та процесуальної готовності до використання преюдиціальних запитів після набуття членства, що уможливить швидку інтеграцію національної судової практики в простір права ЄС та підвищить якість і єдність правозастосування.

Ключові слова: право ЄС, попереднє звернення; преюдиціальне провадження; судовий діалог; верховенство права ЄС; імплементація acquis; підготовка суддів.

Kostyuchenko Ya. Preliminary references by national courts to the court of justice as a tool for ensuring the rule of European Union law.

It is indicated that the importance of the chosen direction of research is determined by the need for an in-depth analysis of the role of the preliminary ruling mechanism in guaranteeing the principle of the rule of law of the European Union. Usually this procedure is perceived exclusively as a formal tool for obtaining clarifications from the Court of Justice of the EU. However, a detailed study shows that over more than six decades of operation this institution has transformed into an effective tool for judicial supervision of the consistency of national legislation with the legal norms of the European Union.

The article examines the procedure for preliminary references by national courts to the Court of Justice as a mechanism for ensuring the rule of law of the European Union. The author shows the evolution of the institution from Art. 177 of the EEC Treaty to its current design, outlining its dual nature: on the one hand, it is an instrument of judicial dialogue, on the other, an effective way to «integrate» EU law into national legal orders through binding interpretations of the Court of Justice for national courts.

At the empirical level, the article summarizes statistical data confirming that preliminary references constitute the majority of the Court's workload. At the theoretical level, it is argued that the mechanism of prior appeal performs a "constitutional" function: it ensures unification of interpretation, transforms the principle of the primacy of EU law into a practical standard of law enforcement and in fact functions as a "violation procedure for citizens", providing private individuals with indirect access to verifying the compliance of national law with EU law.

Special attention is paid to the balance between the primacy of EU law and national constitutional standards through the prism of precedents and the practical consequences for Ukraine as a candidate state. The current challenges of the mechanism of increasing workload, time delays, risks of "judicial activism" are also outlined and areas of optimization are proposed (procedural filters, thematic decentralization of some cases, digitalization of proceedings).

The practical value of the work lies in developing a roadmap for Ukraine's institutional and procedural readiness to use preliminary ruling requests after accession, which will enable the rapid integration of national judicial practice into the EU legal space and improve the quality and unity of law enforcement.

Key words: EU law, preliminary ruling; preliminary ruling proceedings; judicial dialogue; rule of EU law; implementation of the acquis; training of judges.

Постановка проблеми. Європейська інтеграція значною мірою забезпечується ефективністю норм права Європейського Союзу (ЄС) та діяльністю Суду Справедливості Європейського Союзу (Court of Justice of the European Union, CJEU, далі – Суд ЄС) [1]. Одним із ключових механізмів, що забезпечують єдність та дієвість права ЄС, є процедура попереднього звернення (преюдиціального запиту) національних судів до Суду ЄС. Саме через попередні рішення Суд ЄС формує однакове тлумачення права ЄС в усіх державах-членах, гарантує верховенство і автономність цього права, проголошеного в Лісабонському Договорі [2].

Актуальність дослідження обраного нами напряму зумовлена також потребою глибшого розуміння того, як преюдиціальна процедура слугує інструментом забезпечення верховенства права ЄС. Традиційно її розглядають лише як технічний механізм отримання тлумачення від Суду ЄС. Однак аналіз показує, що за понад 60 років існування цей механізм еволюціонував у потужний засіб судового контролю над національними нормами на відповідність праву ЄС [3]. Не випадково процедуру попередніх запитів називають сьогодні «процедурою про порушення для громадян», адже вона дозволяє приватним особам опосередковано ініціювати перевірку національного права на відповідність праву ЄС через звернення їхніх національних судів до Суду ЄС. Таким чином, проблематика цього дослідження полягає в тому, щоб розглянути преюдиціальне звернення не тільки як механізм тлумачення права ЄС, але і як інструмент утвердження верховенства цього права у правопорядках держав-членів та висвітлити орієнтири для прискорення інтеграції національної практики у правовий простір ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання попереднього звернення національних судів до Суду ЄС як інструменту забезпечення верховенства права ЄС має значну теоретичну та практичну розробку у європейській і частково українській правовій науці. По-перше, значна увага у статті приділяється офіційним джерелам права ЄС [4; 5; 9]. Ці акти є базовими у визначенні правової природи преюдиціальної процедури. По-друге, сучасні дослідження на рівні доктрини висвітлюють як сильні сторони, так і проблемні аспекти інституту. Зокрема, у статті В. Пассалаква та Ф. Костаманьї проведено критичний аналіз джерел знань Суду ЄС у межах процедури попереднього звернення. Автори звертають увагу на баланс між формальною роллю Суду як інтерпретатора норм та його фактичним впливом на формування політики через прецедентну практику [3]. По-третє, в українській науці та експертному середовищі останніми роками з'являються праці, спрямовані на осмислення значення практики Суду ЄС для України. Так, Т. Комарова та А. Лазовскі у посібнику «Судова практика Суду справедливості ЄС з питань верховенства права та її значення для України» наголошують, що преюдиціальні рішення мають не лише європейську, а й компаративну цінність для держав-кандидатів [6]. Аналогічно, у дослідженні С. Шевченка акцентується інституційна роль Суду ЄС у втіленні стандартів Союзу, що також підкреслює важливість преюдиціальної процедури як механізму інтеграції [8].

По-четверте, українські джерела останніх років (щомісячні огляди практики Суду ЄС, що готуються Верховним Судом [12], а також дослідження у сфері реформування судової влади в контексті євроінтеграції, зокрема роботи Т. Анцупової та С. Козьякова [13]) підкреслюють потребу у підготовці національної судової системи до використання цього інструменту. Автори акцентують на прогалинах у знаннях суддів, необхідності мовної підготовки та адаптації процесуального законодавства.

Отже, можна констатувати, що наукова розробка проблеми має міждисциплінарний і багаторівневий характер: від фундаментальних праць європейських дослідників про природу та функції преюдиціальної процедури [3] до прикладних рекомендацій для держав-кандидатів, зокрема України [6; 8; 13]. Разом із тим, недостатньо висвітленими залишаються питання імплементації цього механізму в національні правопорядки нових членів ЄС, а також співвідношення між національним конституційним контролем та обов'язковістю рішень Суду ЄС у контексті верховенства права. Саме ці аспекти потребують подальшої уваги у вітчизняній науковій літературі.

Метою статті є проаналізувати правову природу та функціонування процедури попереднього звернення до Суду ЄС з погляду забезпечення верховенства права ЄС, окреслити її вплив на національні правові системи, у тому числі майбутню практику для України. Для вирішення поставленої мети передбачається вирішення таких **наукових завдань**: дослідити правову сутність процедури попереднього звернення; проаналізувати взаємодію Суду ЄС з національними судами, включно з проблемою балансу між зобов'язаннями держави-члена за правом ЄС і національним конституційним контролем; окреслити основні виклики, пов'язані з функціонуванням механізму (навантаженість Суду ЄС, ризик судового активізму тощо), та можливі шляхи їх подолання, з урахуванням перспектив України як кандидата на вступ до ЄС.

Виклад основного матеріалу. Інститут попереднього звернення був закладений ще в Римському договорі 1957 року про заснування Європейської економічної спільноти (ЄЕС) як стаття 177 [4]. Відтоді його положення практично безперервно діють і нині закріплені в статті 267 Договору про функціонування ЄС (ДФЄС). Важливо відзначити, що вже на етапі заснування ЄЕС автори Договору розуміли необхідність механізму, який би гарантував однакове застосування права Співтовариства всіма державами-учасницями. Стаття 177 ЄЕС була спрямована саме на збереження спільного характеру цього нового права та забезпечення того, щоб національні суди не відхилялися у його тлумаченні [5]. Надалі з розвитком ЄС та ухваленням Лісабонського договору (2009) процедура зазнала лише незначних змін, зокрема термінологічних (назва Суду, нумерація статті тощо), але її сутність залишилася тією ж.

Стаття 267 ДФЄС уповноважує Суд ЄС надавати, за запитами національних судових органів держав-членів, попередні рішення щодо тлумачення установчих договорів та чинності й тлумачення актів інституцій, органів чи установ ЄС. Тобто предметом преюдиціального звернення може бути питання або про тлумачення норми права ЄС, або про дійсність (валідність) акту вторинного права (регламенту, директиви, рішення тощо). Важливо, що Суд ЄС не вирішує сам спір по суті – ця функція залишається за національним судом. Натомість, надаючи обов'язкове тлумачення норми чи вирішуючи питання дійсності акта, Суд ЄС фактично визначає правову позицію, на підставі якої національний орган має вирішити справу. Попереднє рішення, винесене Судом, є обов'язковим для суду, що звернувся, а також для інших національних судів, перед якими постане аналогічне питання в майбутньому [6]. Таким чином, механізм працює як діалог: національний суд зупиняє провадження у своїй справі та звертається із запитом, Суд ЄС розглядає питання та надає авторитетну відповідь (рішення), після чого національний процес триває, застосовуючи отримане тлумачення.

Однак обсяг цього права чи обов'язку залежить від рівня суду. Якщо йдеться про суд нижчої інстанції, то він має дискреційне право: тобто може самостійно вирішити, чи звертатися до Суду ЄС. Якщо суддя вважає, що йому достатньо власних знань або вже існує відповідна практика, він може не подавати запит. Але якщо виникає сумнів, він має повне право звернутися і жодна національна норма не може цьому перешкодити.

Інакше виглядає ситуація з судами найвищої інстанції, рішення яких не підлягають оскарженню. У таких випадках звернення до Суду ЄС є не правом, а обов'язком. Якщо перед судом постає питання, яке не має чіткого тлумачення в практиці ЄС, він зобов'язаний поставити його на розгляд Суду Справедливості. Інакше це може розцінюватися як порушення зобов'язань держави-члена перед Європейським Союзом.

Цей принцип закріплений у статті 267 Договору про функціонування ЄС, а також підтверджений численною практикою самого Суду. Важливо, що жоден орган державної влади не має права втручатися в рішення суду щодо звернення навіть якщо це суд нижчої інстанції. Наприклад, якщо такий суд подав запит, верховний суд не може його скасувати або притягнути суддю до відповідальності. Будь-який тиск чи санкції за таке звернення суперечать принципу лояльної співпраці, закріпленому в статті 4(3) Договору про ЄС, і підривають незалежність судової влади.

Процедура звернення до Суду ЄС змінила звичне уявлення про те, як працює судова система всередині країни. Тепер навіть суди нижчого рівня наприклад, районний суд у Польщі можуть самостійно звертатися до Суду ЄС, не питаючи дозволу у вищих інстанцій. І якщо Суд ЄС дає інше тлумачення норми, ніж те, що раніше висловив касаційний суд, то нове рішення фактично переважає.

Це означає, що вертикальна ієрархія судів у країні частково поступається горизонтальній співпраці з Люксембургом. Верховні суди більше не мають останнього слова у питаннях, що стосуються права ЄС. Навпаки вони зобов'язані звертатися до Суду ЄС, якщо виникає нове або незрозуміле питання. Інакше це може вважатися порушенням зобов'язань держави перед ЄС. Через це національні судові системи змушені були пристосуватися до того, що існує зовнішнє джерело авторитетних рішень. Цю модель часто називають «суддівською мережею» або «європейським судовим простором». Вона змінила роль національного судді: тепер він не просто застосовує національне право, а діє в рамках двох систем національної конституції та права ЄС.

Процедура попереднього звернення відіграє центральну роль у гарантуванні того, що право ЄС застосовується однаково й має однакову силу в усіх державах-членах. Це безпосередньо пов'язано з концепцією верховенства права ЄС, тобто пріоритету норм ЄС над нормами національного права при їх колізії. Завдяки преюдиціальному механізму Суд ЄС отримує можливість своєчасно втрутитися в процес правозастосування на національному рівні і надати офіційне тлумачення, обов'язкове для національного суду. Варто звернути увагу, що у 2024 році з 920 нових справ, поданих до Суду, 573 були запити на попереднє рішення, тобто понад 62%. Лідерами звернень до Суду ЄС стали суди з Італії, Німеччини, Польщі, Австрії, Бельгії та Болгарії [7]. Таким чином, приблизно кожні дві із трьох справ у Суді ЄС – це звернення національного суду по тлумачення права. Решту справ складають прямі позови (позови про анулювання актів, невиконання зобов'язань, апеляції з Загального суду тощо), але їх значно менше. Цей дисбаланс підкреслює, що головною функцією Суду ЄС нині є не розв'язання спорів між інституціями чи державами, а саме забезпечення єдності правозастосування через відповіді на запитання національних судів.

Преюдиціальні рішення Суду ЄС, хоча формально і не вважаються «прецедентами» у континентальній системі, фактично мають прецедентний характер. Кожне тлумачення, надане Судом у відповідь на запит, стає частиною acquis communautaire – сукупності норм і принципів права ЄС, яких повинні дотримуватися всі держави. Національні суди, стикаючись із тим самим питанням, зобов'язані керуватися вже винесеним попереднім рішенням (як зазначалося, рішення обов'язкове *erga omnes* для аналогічних питань)pravojustice.eu. Більше того, сам Суд ЄС у своїй діяльності намагається дотримуватися раніше викладених правових позицій, щоб забезпечити послідовність юриспруденції.

Отже, преюдиціальна процедура забезпечує «конституційний» вимір верховенства права ЄС. Вона перетворює абстрактний принцип примату на живий інструмент: через запити і відповіді формується єдине поле правозастосування. У кожній державі-члені судді фактично виступають в ролі «суддів ЄС», застосовуючи право ЄС нарівні з національним, а Суд ЄС стежить, щоб це застосування було однаковим і адекватним. Без процедури попередніх рішень навряд чи вдалося б досягти тієї глибини інтеграції права, яка є нині; як влучно сказано в літературі, вона стала «наріжним комнем конституційної архітектури ЄС» [8]. Зрештою, верховенство права ЄС забезпечується не стільки прямим примусом (санкціями за невиконання, хоча й такий механізм існує), скільки переконливістю та авторитетністю рішень Суду, винесених у відповідь на добровільні запити національних судів.

Більшість вищих судів визнали пріоритет права ЄС, навіть над конституційними нормами, хоча іноді і з певними застереженнями (наприклад, італійський Конституційний суд спочатку заперечував проти примату над основоположними принципами Конституції, але згодом знайшов компроміс через доктрину «контр-лімітів»). В офіційній Декларації №17 до Лісабонського договору [9] держави погодилися, що принцип примату є наріжним у ЄС і застосовується до всіх актів, включно з конституційними нормами. Таким чином, на практиці право ЄС має пріоритет навіть над національними конституціями.

Проте, як і у всіх глобальних процесах, так і тут бувають виключення. У цьому контексті цікавим стало рішення Суду ЄС у справі Стефано Меллоні проти Міністерства фінансів Іспанії [10]. Справа стосувалася європейського ордера на арешт: іспанський Конституційний суд запитав, чи може Іспанія відмовити у видачі особи до Італії, якщо її засудили там заочно, посилаючись на вищий стандарт права на справедливий суд, гарантований Конституцією Іспанії. Суд ЄС у відповіді (Стефано Меллоні) постановив, що держава-член не може застосувати національні стандарти захисту прав (навіть конституційні), якщо це ставить під загрозу здійснення вимог акта ЄС, у даному випадку Рамкового рішення про ордер [11].

Інакше кажучи, примат права ЄС є абсолютним: навіть норми національних конституцій не може перешкоджати виконанню зобов'язання за правом ЄС. Цей висновок закріпив «верховенство» права ЄС на найвищому рівні над конституціями, підтвердивши, що навіть такі чутливі сфери, як кримінальна юстиція, підпорядковуються єдиному підходу Союзу (звичайно, за умови, що сам ЄС поважає фундаментальні права на рівні Хартії). Рішення у справі Стефано Меллоні стало

своєрідним сигналом про те, що конституції держав мають узгоджуватися з правом ЄС, а не навпаки. Для України, як майбутнього члена, це теж важливий урок. Конституція України, ймовірно, потребуватиме змін чи динамічного тлумачення, щоб вписатися в принцип примату права ЄС.

В Україні вже активно проводиться велика робота з ознайомлення суддів з практикою Суду ЄС. З цією метою публікуються офіційні огляди практики Суду ЄС (зокрема, Верховний Суд щомісяця готує огляд нових рішень ЄС з коротким змістом і висновками), це робиться для формування у суддів навичок і готовності до майбутніх звернень [12].

Перспективно, після набуття членства, Україна повинна буде негайно інтегруватися в цю преюдиціальну систему. Це означає, що національні суди всіх рівнів отримають право ставити питання Суду ЄС, а суди останньої інстанції матимуть такий обов'язок. Щоб бути готовими, українській правовій спільноті варто вже зараз врахувати кілька моментів. По-перше, підготовка суддів: необхідно забезпечити навчання суддів основам права ЄС, правилам формулювання преюдиціальних питань, іноземним мовам. Нині більшість українських суддів не вивчали право ЄС у рамках освіти, мало володіють іноземними мовами, а дехто схильний вважати національне право вищим за всі інші джерела. Це потрібно змінювати через освітні програми, тренінги, стажування в судах ЄС або державах-членах. По-друге, адаптація процесуального законодавства: слід передбачити процедуру зупинення провадження і направлення преюдиціального запиту до Суду ЄС, детально прописати повноваження судді і права сторін на цьому етапі. Можливо, варто перейняти досвід країн ЦСЄ, які перед вступом вносили такі зміни до своїх кодексів. По-третє, формування культури діалогу. Як показує досвід, ефективне використання процедури багато в чому залежить від активності самих суддів. Потрібна певна міра «суддівського активізму», тобто готовності звертатися до Суду ЄС в разі найменшого сумніву щодо тлумачення норм [13]. Після вступу ж України до Союзу цей механізм стане невід'ємною частиною здійснення правосуддя, тож критично важливо заздалегідь сформувати інституційну та інтелектуальну готовність до нього. Українські суди мають усвідомити себе як частину єдиної європейської системи правосуддя, де верховенство права ЄС фундаментальний принцип, що потребує щоденного підтвердження на практиці.

Окремо варто й звернути на ряд проблемних питань у діяльності Суду ЄС. Так, кількість справ, які надходять до Суду ЄС, стрімко зростає, щороку реєструється понад 500–600 запитів, а загалом у 2023 році обидва суди ЄС отримали понад 2000 нових справ. Середній час розгляду 16–18 місяців, але накопичується великий обсяг понад 2500 нерозглянутих справ. Якщо тенденція збережеться, особливо після розширення ЄС, навантаження стане критичним. Через затримки національні суди змушені чекати роками, що шкодить терміновим справам наприклад, щодо утримання під вартою чи захисту дітей [7].

Щоб розвантажити систему, обговорюють кілька реформ:

1. Фільтраційний механізм. Суд ЄС може швидко відхиляти запити, якщо питання вже чітко врегульоване (acte éclairé) або неприйнятне. Це дозволяє вирішувати справу короткою ухвалою без повного провадження (ст. 99 Регламенту).

2. Передача справ до Загального суду. У 2024 році вперше частину запитів почали передавати Загальному суду ЄС. Він розглядає справи у шести сферах: ПДВ, акцизи, мито, тарифи, квоти на викиди, права пасажирів при затримці/скасуванні рейсів тощо. Це переважно технічні економічні питання, які потребують швидкого вирішення. Суд ЄС перевіряє, чи запит стосується однієї з цих тем, і може передати його. Якщо питання змішані то справа залишається в Суді ЄС.

Також обговорюють збільшення кількості суддів, створення спеціалізованих палат або окремих трибуналів (наприклад, з інтелектуальної власності), обмеження обсягу подань, ширше застосування письмової форми, використання термінових процедур у чутливих справах. Ідея дозволити національним судам самостійно тлумачити право ЄС (децентралізація) поки що вважається ризикованою.

Окрім уже згаданого реформування (залучення Загального суду), можна очікувати й подальшої еволюції процедури. Можливо, ширше застосовуватимуться цифрові технології, зокрема електронне подання запитів, відеоконференції для усних слухань тощо, усе це прискорить і спростить процес для національних суддів. Побутує ідея створити онлайн-платформу для спілкування між суддями, де можна було б ставити запитання до їх офіційного відправлення, але це, швидше, футуризм. Так чи інакше, механізм попереднього рішення залишатиметься центральним в архітектурі судового захисту ЄС, і всі удосконалення будуть спрямовані на збереження його ефективності. Попри це, можемо припустити, що після вступу України до ЄС кількість преюдиціальних запитів ще більше зросте (з огляду на розмір країни і складність правових реформ). Тому українські судді мають шанс стати активними учасниками формування практики ЄС. Це, в свою чергу, дозволить Україні впливати на розвиток права ЄС.

Висновки. Проаналізувавши процедуру попереднього звернення до Суду ЄС, можна дійти кількох узагальнень. Передусім, цей механізм довів свою ефективність як інструмент забезпечення верховенства права ЄС. Через преюдиціальні запити забезпечується однакове тлумачення та застосування норм права у всіх державах Союзу, що підтримує цілісність і авторитет правопорядку ЄС. Процедура стала ключовим фактором утвердження принципу примату права ЄС на практиці національні суди, співпрацюючи із Судом ЄС, реалізують пріоритет норм ЄС над національними, навіть конституційними, коли це потрібно.

Для України висновки цього дослідження мають як теоретичне, так і практичне значення. Теоретично українська правова наука отримує модель успішного міжсуддівського співробітництва, що забезпечує верховенство права понад національними межами. Цей досвід може бути застосований ширше (приміром, у взаємодії з міжнародними судами). Практично усвідомлення ролі попередніх звернень дозволить краще підготуватися до майбутньої участі в цій процедурі. Україна має шанс увійти до ЄС вже з розумінням тонкощів преюдиціального механізму і належно інтегрувати його у свою систему. Подальші дослідження можуть зосередитися на конкретних аспектах: як оптимально імплементувати процедуру в процесуальні кодекси, як навчати суддів, як врахувати можливі конституційні колізії (з огляду на справу Стефано Меллоні та норми української Конституції), а також як використовувати преюдиціальні запити на користь національних інтересів (наприклад, ставлячи питання, що важливі для українського суспільства, з метою формування прогресивної практики ЄС).

Обґрунтовано, що процедура попереднього звернення є одним з наріжних каменів верховенства права ЄС. Вона втілює саму ідею правової інтеграції через право, де кожен суддя, ухвалюючи рішення, водночас діє як суддя Європейського Союзу. Її розвиток – це історія успіху європейського правового співтовариства. Для України долучення до цього механізму стане важливим кроком до утвердження європейських принципів верховенства права і справедливості у власному правопорядку. Як показує досвід, готовність до діалогу і відкритість до спільного права приносить користь усім сторонам. Отже, творчий і відповідальний підхід українських науковців та практиків до вивчення і впровадження преюдиціального механізму є запорукою того, що після вступу до ЄС українська судова система ефективно і гідно інтегрується у загальноєвропейський правовий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The Court of Justice of the European Unionurl. URL: https://curia.europa.eu.
2. Лісабонська угода (договір про реформування Європейського Союзу). Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит Комітету Верховної Ради України. URL: https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29057.pdf.
3. Passalacqua V., Costamagna F. The law and facts of the preliminary reference procedure: a critical assessment of the EU Court of Justice's source of knowledge. European Law Open. №2. 2023. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/5B7F38505BEC925704A74B907127F119/S2752613523000267a.pdf/law_and_facts_of_the_preliminary_reference_procedure_a_critical_assessment_of_the_eu_court_of_justices_source_of_knowledge.pdf.
4. Treaties currently in force. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/collection/eu-law/treaties/treaties-force.html.
5. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/C 83/01). URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU10267.
6. Комарова Т., Лазовскі А. Судова практика суду справедливості єс з питань верховенства права та її значення для України. Посібник. URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/66a/b96/268/66ab96268605b879785995.pdf.
7. Statistics concerning the judicial activity of the Court of Justice – 2024. URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7032/en/t.
8. Шевченко С. Судова гілка Європейського Союзу: Суд справедливості Європейського Союзу – на варті втілення стандартів ЄС. JurFem 21.09.2023. URL: https://jurfem.com.ua/sudova-hilka-eu.
9. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007 A. Declarations concerning provisions of the treaties - 17. Declaration concerning primacy. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12008E%2FAFI%2FDCL%2F17.
10. Judgment of the Court (Grand Chamber), 26 February 2013. Stefano Melloni v Ministerio Fiscal. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62011CJ0399.

11. European Union, CJEU, Melloni, judgment of 26 February 2013. URL: https://cjc.eui.eu/data/data/data?idPermanent=405.
12. Інформація про опубліковані дайджести та огляди судової практики. Верховний суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/info_anons_daidgest_oglyad.
13. Анцупова Т., Козьяков С. Реформування судової системи України – вступ до ЄС, демократія та верховенство права. The Review of Democracy (RevDem). 2024. URL: https://revdem.ceu.edu/2024/10/02/reforming-ukraines-judiciary.

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.24:338.48
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.50

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ І НСТИТУТУ МІЖНАРОДНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРАВА

Безсмертнюк Т.П.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри готельно-ресторанної справи, туризму і рекреації,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0003-1580-6157

Безсмертнюк Т.П. Особливості функціонування інституту міжнародного туристичного права.

Розвиток міжнародного туристичного обміну актуалізує потребу в ефективному міжнародно-правовому регулюванні та формуванні спеціалізованих механізмів правової взаємодії між усіма учасниками туристичної сфери. Метою дослідження є визначення особливостей функціонування інституту міжнародного туристичного права. Для проведення дослідження використано такі методи, як аналіз, синтез, узагальнення, систематизація.

У статті викладено особливості міждержавних відносин у сфері туризму, спрямованих на формування уніфікованих умов і стандартів для забезпечення ефективного функціонування міжнародного туристичного обміну. Сформульовано принципи міжнародного туристичного права. Визначено зміст та значення основних принципів міжнародного туристичного права. Констатовано, що принципи міжнародного туристичного права безпосередньо містяться в міжнародно-правових документах, як ключові засади регулювання відносин між суб'єктами міжнародного туристичного права.

Визначено, що фундаментальну основу міжнародно-правового регулювання туризму та міжнародних подорожей формує сукупність міжнародних договорів, конвенцій, декларацій, а також резолюцій міжнародних організацій. Подано ключові джерела та міжнародно-правові документи, які визначають правові засади функціонування та розвитку міжнародного туризму.

Зазначено, що міжнародне співробітництво у сфері туризму реалізується у двосторонніх і багатосторонніх формах через укладення міжурядових угод, участь у форумах і діяльність міжнародних туристичних організацій. Констатовано, що норми міжнародного туристичного права містять стандарти, орієнтовані на підвищення ефективності співпраці між державами у сфері туризму та формування стійкого інтересу учасників туристичних відносин до подальшого розвитку туристичного обміну.

Розвиток туристичної індустрії на міжнародному ринку та зростання масштабів туристичних зв'язків, що обумовлюють суттєвий економічний та соціальний вплив на національні системи, зумовлюють об'єктивну потребу у формуванні ефективного правового регулювання цієї сфери та становленні міжнародного туристичного права як самостійного інституту сучасного міжнародного публічного права.

Ключові слова: міжнародне публічне право, міжнародне туристичне право, інститут міжнародного туристичного права, принципи міжнародного туристичного права, норми міжнародного туристичного права.

Bezsmertniuk T.P. Peculiarities of the functioning of the institute of international tourism law.

The development of international tourism exchange brings to the fore the need for effective international legal regulation and the formation of specialised mechanisms of legal interaction between all participants in the tourism sector. The purpose of the study is to determine the peculiarities of the functioning of the institute of international tourism law. The research was conducted using such methods as analysis, synthesis, generalisation, and systematisation.

The article outlines the peculiarities of interstate relations in the sphere of tourism aimed at the formation of unified conditions and standards for ensuring the efficient functioning of international

tourism exchange. The principles of international tourism law are formulated. The content and significance of the basic principles of international tourism law are determined. It is stated that the principles of international tourism law are directly contained in international legal documents as the key principles of regulation of relations between the subjects of international tourism law.

It is determined that the fundamental basis of international legal regulation of tourism and international travel is formed by a set of international treaties, conventions, declarations, and resolutions of international organisations. The key sources and international legal documents that define the legal framework for the functioning and development of international tourism are presented.

It is noted that international cooperation in the field of tourism is implemented in bilateral and multilateral forms through the conclusion of intergovernmental agreements, participation in forums and activities of international tourism organisations. It is stated that the norms of international tourism law contain standards aimed at improving the efficiency of cooperation between States in the field of tourism and forming a sustainable interest of participants in tourism relations in the further development of tourism exchange.

The development of the tourism industry in the international market and the growth of tourism ties, which have a significant economic and social impact on national systems, necessitate the formation of effective legal regulation of this area and the establishment of international tourism law as an independent institution of modern public international law.

Key words: international public law, international tourism law, institute of international tourism law, principles of international tourism law, norms of international tourism law.

Постановка проблеми. Практика міжнародних відносин свідчить, що на всіх етапах свого становлення та еволюції міжнародний туризм виступає чинником зміцнення взаєморозуміння між державами й народами, важливим інструментом підтримання миру та дружніх взаємин, а також каталізатором розвитку зовнішньоекономічних, торговельних і культурних зв'язків. У цьому контексті туризм стабільно слугує ефективною основою для поглиблення міжнародного співробітництва. Відтак більшість держав, зацікавлених у розбудові туристичних відносин, активно підтримують встановлення та розширення міжнародної співпраці у цій сфері.

Динамічне зростання міжнародного туристичного обміну зумовило об'єктивну необхідність його правового регулювання на міжнародному рівні, а також сприяло утворенню спеціалізованих міжнародних туристичних організацій. Відносини у сфері міжнародного туризму становлять багатокомпонентну систему соціально-економічних зв'язків з різнорідною суб'єктною структурою, що обумовлює необхідність застосування комплексних підходів та ефективних правових механізмів їх регламентації.

Метою дослідження є визначення особливостей функціонування інституту міжнародного туристичного права.

Стан опрацювання проблематики. Результати досліджень у галузі міжнародного права, міжнародного туризму та сфери послуг, правового регулювання міжнародної туристичної діяльності зустрічаємо у працях таких науковців, як Альфер О.В., Антонюк Н.В., Біницька О.П., Войціховський А.В., Ганич Н.М., Громовенко К.В., Долинська О.О., Ковтуник І.І., Козлова А.О., Козловський Є.В., Мальська М.П., Міщенко А.Г., Пуцентейло П.Р., Тицька Я.О., Худавердієва В.А., Чередниченко О.Ю., Шаповал Т.Б., Шоробура І.М.

Виклад основного матеріалу. У сфері міжнародного туризму виокремлюються два основні рівні правовідносин. Перший – міждержавний – охоплює універсальні, регіональні та локальні взаємозв'язки, що виникають між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, зокрема міжнародними організаціями. Другий рівень охоплює міжнародні недержавні відносини, які формуються між фізичними та юридичними особами різних держав. До цієї категорії належать і так звані «діагональні» відносини, тобто правовідносини між державою та іноземними фізичними або юридичними особами [8, с. 17–18]. Саме міждержавні відносини, що становлять перший рівень у системі міжнародних туристичних зв'язків, належать до предметної сфери міжнародного публічного права та його спеціалізованої галузі – міжнародного туристичного права.

Міжнародне публічне право являє собою систему юридичних норм і принципів, що ґрунтуються на погодженій волі суб'єктів міжнародного права та спрямовані на регулювання взаємовідносин між державами, а також іншими учасниками міжнародно-правових відносин. Міжнародне туристичне право виступає як підгалузь міжнародного публічного права та охоплює систему правових принципів і норм, що спрямовані на регулювання міждержавного співробітництва у сфері туризму [8, с. 18].

Інститут міжнародного туристичного права охоплює систему принципів і норм, що регулюють діяльність держав у сфері туризму та міжнародних подорожей, спрямовану на задоволення широ-

кого спектра культурних й духовних потреб людини [1, с. 14]. Суб'єктами інституту міжнародного туристського права є держави та міжнародні організації [10, с. 132].

Міждержавні відносини у сфері туризму характеризуються публічно-правовим владним характером, оскільки виникають між суб'єктами міжнародного публічного права (державами або державами та міжнародними міжурядовими організаціями). Їх основне призначення полягає у формуванні уніфікованих умов і стандартів, що забезпечують ефективне функціонування міжнародного туристичного обміну [8, с. 18].

У структурі регулювання міжнародних відносин «першого рівня» провідну роль відіграє держава як основний суб'єкт міжнародного права. Виходячи зі свого суверенного статусу, держави виступають ініціаторами формування норм міжнародного права, надають їм юридично обов'язкової сили та забезпечують їхню реалізацію через відповідні правові механізми. Світова спільнота покладає основні сподівання на діяльність органів державної влади як ключового чинника забезпечення збалансованого та сталого розвитку міжнародного туризму [8, с. 18].

У сучасному міжнародному праві ключове значення мають основоположні принципи, які визначають зміст та спрямованість правового регулювання міжнародних відносин. Принципи міжнародного права характеризуються вищою юридичною силою, що зумовлює необхідність узгодженості інших норм міжнародного права з цими принципами та виключає можливість їх суперечності [4, с. 119].

З точки зору сучасного права можна виділити наступні групи принципів міжнародного права: 1) принципи, що спрямовані на забезпечення підтримки миру та безпеки; 2) принципи, що належать до міжнародної співпраці; 3) принципи, спрямовані на захист прав людини, народів та націй [4, с. 120]. Зважаючи на це, принципи, що регулюють сферу міжнародного співробітництва, належать до принципів міжнародного туристичного права.

Принцип суверенної рівності держав знайшов своє відображення в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. Згідно з Декларацією суверенна рівність складається з наступних елементів: а) держави юридично рівні; б) кожна держава користується правами, що притаманні повному суверенітету; в) кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав; г) територіальна цілісність і політична незалежність держави недоторкані; д) кожна держава має право вільно обирати та розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи; є) кожна держава зобов'язана виконувати повністю та сумлінно свої міжнародні зобов'язання та жити в мирі з іншими державами [4, с. 121].

Принцип невтручання у внутрішні справи іншої держави є одним із ключових принципів міжнародного права, який спрямований на забезпечення сучасного міжнародного співробітництва. Редакція зазначеного принципу, закріплена в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. забороняє пряме або опосередковане втручання у внутрішні та зовнішні справи держави з будь-якої причини [4, с. 122].

Принцип співробітництва регламентується Статутом Організації Об'єднаних Націй, Декларацією про принципи міжнародного права 1970 р. та Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. Так, п. 3 ст. 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй проголошує обов'язок держави «здійснювати міжнародну співпрацю в вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру і в заохоченні та розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, без відмінностей раси, статі, мови та релігії» та «підтримання міжнародного миру і безпеки та з цією метою приймати ефективні колективні заходи» [4, с. 121].

Принцип добровільного виконання взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань передбачає сумлінне виконання державами взятих на себе міжнародних зобов'язань, що випливають з договорів, угод та отримав своє підтвердження в чисельних міжнародних документах [4, с. 121].

Міжнародно-правове регулювання у сфері туризму та міжнародних подорожей ґрунтується на сукупності міжнародних договорів, конвенцій і декларацій, прийнятих відповідними міжнародними організаціями, що формують нормативну основу функціонування цієї системи [3]. Відповідно до статті 24 Загальної декларації прав людини, ухваленої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року, проголошується, що: «Кожна людина має право на відпочинок і вільний час, включаючи розумне обмеження робочого часу і періодичні оплачувані відпустки». Стаття 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ухваленого Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 6 грудня 1966 року, закріплює право кожної особи на вільне залишення будь-якої країни, включно з власною державою.

Юридичне закріплення узгодженої волі держав здійснюється через укладення міжнародних договорів і формування міжнародно-правових звичаїв. Міжнародний договір визначається як письмова міжнародна угода, укладена між державами або іншими суб'єктами міжнародного права, незалежно від її назви, що може складатися з одного документа або з кількох взаємопов'язаних документів. Міжнародний порядок як джерело міжнародного права згадується у статті 38 Стату-

ту Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй та трактується як «доказ загальносуспільної практики, визнаної в якості правової норми». Юридичне значення міжнародного звичаю формується на основі ідентичних та однорідних дій держав та відповідним чином вираженого ними наміру надати таким діям нормативний характер [8, с. 18].

У процесі розвитку масового міжнародного туризму були напрацьовані й активно застосовуються різноманітні, досить ефективні форми міжнародної співпраці. Їх основні цілі полягають у зміцненні взаєморозуміння та довіри між державами через туристичні обміни, сприянні розвитку взаємовигідних економічних, торговельних і культурних відносин, створенні сприятливих умов для туризму на паритетній основі. Важливими напрямами такої співпраці є також організація технічної взаємодії шляхом обміну інформацією, гармонізація стандартів і технологій туристичного обслуговування, а також спрощення процедур, пов'язаних із перетином кордонів (паспортних, візових, митних) [7, с. 35].

Міжнародне співробітництво у сфері туризму реалізується у двох основних формах: 1) на двосторонньому рівні; 2) на багатосторонньому рівні.

Двостороннє співробітництво у сфері туризму встановлюється у випадках, коли дві держави досягають домовленості щодо реалізації довгострокових заходів, спрямованих на розвиток взаємних туристичних зв'язків. Основні цілі, форми та механізми такої взаємодії фіксуються у відповідних міждержавних (міжурядових) угодах про співпрацю в галузі туризму. Цей формат є однією з найбільш доступних та ефективних форм міжнародного співробітництва, оскільки не передбачає необхідності створення складних інституційних або координаційних структур [9]. У відповідних угодах сторони визнають, що співпраця в галузі туризму має суттєве значення для економічного й культурного розвитку обох держав, а також сприяє зміцненню взаєморозуміння та двосторонніх відносин. Водночас сторони підтверджують свою готовність до співпраці на засадах рівноправності, добросусідства та взаємної вигоди [6, с. 106]. Контроль за виконанням положень таких угод, як правило, здійснюється національними туристичними адміністраціями договірних сторін, які в рамках двостороннього діалогу проводять регулярні зустрічі з метою обговорення актуальних питань співпраці та перспектив подальшого розвитку туристичних відносин [5].

Багатостороннє співробітництво у сфері туризму передбачає узгодження спільних зусиль з розвитку міжнародного туризму між кількома державами. Така форма взаємодії реалізується через участь у міжнародних конференціях, міжнародних нарадах, форумах з питань туризму і спеціалізованих зустрічах, присвячених питанням туризму та подорожей, а також шляхом створення та функціонування міжнародних туристичних організацій, які забезпечують координацію та нормативне супроводження співпраці на багатосторонньому рівні [9; 6, с. 106].

Ключові міжнародні угоди та конвенції, що регламентують відносини у сфері міжнародного туризму, були розроблені та укладені в межах системи Організації Об'єднаних Націй. Саме ці документи заклали фундамент для формування норм міжнародного туристичного права, зокрема: Загальна декларація прав людини, 1948 р.; Загальна резолюція Римської конференції Організації Об'єднаних Націй з міжнародного туризму та подорожей, 1963 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, 1966 р.; Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, 1975 р.; Манільська Декларація зі світового туризму, прийнята Всесвітньою конференцією з туризму, яка відбувалася в Манілі (Філіппіни) з 27 по 10 жовтня 1980 р.; Документ Акапулько (Мексика) за підсумками обговорення дій щодо поступового досягнення цілей, намічених Манільською декларацією зі світового туризму, 1982 р.; Хартія туризму (Кодекс туриста), 1985 р.; Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі, 1989 р.; Гаазька декларація з туризму, 1989 р.; Декларація Світового туристичного форуму Всесвітньої конференції міністрів з туризму (м. Осака, Японія), 1994 р.; Глобальний етичний кодекс туризму, 1999 р.; Осакська декларація тисячоліття, 2001 р. [5; 11].

Стандарти, закріплені в нормах міжнародного туристичного права, спрямовані на забезпечення максимально ефективної міждержавної співпраці в туристичній сфері, а також на поглиблення взаємної зацікавленості суб'єктів туристичного обміну в сталому розвитку цієї галузі [11, с. 67].

Незважаючи на наявність сформованих туристичних стандартів і чинного правового забезпечення функціонування туристичної індустрії на міжнародному рівні, чинні нормативно-правові акти не повною мірою відповідають викликам і ризикам, що постають у сучасних умовах глобального розвитку. Прикладом недостатньої стійкості туристичної галузі до глобальних викликів є пандемія COVID-19, яка спричинила майже повне припинення як туристичної діяльності, так і супровідної логістичної інфраструктури. У зв'язку з відсутністю уніфікованих стандартів та належної міжнародно-правової бази, спричиненою наявністю правових прогалин або повною відсутністю відповідного регулювання, уряди держав були змушені самостійно вирішувати низку кризових ситуацій. Зокрема, організація повернення туристів до країн походження, надання екстреної медичної допомоги,

врегулювання правового статусу іноземців у разі перевищення строку дії віз у період карантинних обмежень, а також забезпечення ефективного надання консульської допомоги [11, с. 69].

Міжнародні організації відіграють важливу роль у застосуванні міжнародного права як у процесі його формування, так і в реалізації. Міжнародні туристичні організації утворюються шляхом добровільного приєднання та участі представників туристичного сектора з різних країн, неперервно діють відповідно до прийнятих статутів і вже підтвердили свою ефективність як важливий інструмент міжнародного співробітництва. Міжнародні туристичні організації різного спрямування формуються для координації та регулювання туристичної діяльності на міждержавному рівні. У функціонуванні міжнародних туристичних організацій спостерігається тенденція до вдосконалення, що позитивно впливає на загальний розвиток сфери туризму [2, с. 865].

Висновки. Міжнародне туристичне право є складовою частиною міжнародного публічного права, що регулює правовідносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права у сфері туризму. Основна увага приділяється міждержавним відносинам, які мають публічно-правовий владний характер і спрямовані на уніфікацію стандартів туристичного обміну.

Принципи міжнародного туристичного права становлять загальновизнані керівні норми, що регламентують взаємовідносини між суб'єктами міжнародного туристичного права. Вони мають універсальний та загальнообов'язковий характер, визнаються міжнародним товариством у цілому, а їх порушення або відхилення від них є неприпустимими. Принципи міжнародного права, такі як суверенна рівність, невтручання у внутрішні справи іншої держави, співробітництво та добровільне виконання взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань формують фундамент правового регулювання туристичної діяльності.

Правова база міжнародного туризму спирається на численні міжнародні договори, конвенції та декларації, прийняті в межах системи Організації Об'єднаних націй та інших міжнародних організацій. Ці документи забезпечують правову захищеність туристів, у тому числі їхні права на вільне пересування, відпочинок і культурний обмін. Міжнародне співробітництво у сфері туризму реалізується у двосторонніх і багатосторонніх формах через укладення міжурядових угод, участь у форумах і діяльність міжнародних туристичних організацій. Норми міжнародного туристичного права містять стандарти, орієнтовані на підвищення ефективності співпраці між державами у сфері туризму та формування стійкого інтересу учасників туристичних відносин до подальшого розвитку туристичного обміну.

Розвиток туристичної індустрії на міжнародному ринку та зростання масштабів туристичних зв'язків, що обумовлюють суттєвий економічний і соціальний вплив на національні системи, зумовлюють об'єктивну потребу у формуванні ефективного правового регулювання цієї сфери та становленні міжнародного туристичного права як самостійного інституту сучасного міжнародного публічного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Альфер О.В. Міжнародне регулювання туристичної діяльності. *Актуальні проблеми управління соціально-економічними системами*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 8 грудня 2016 р.). Луцьк: Луцький НТУ, 2016. Ч. 2. С. 14–16.
2. Безсмертнюк Т.П. Міжнародні туристичні організації: правовий статус, класифікація, значення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 861–866. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.131.
3. В'їзний туризм: навчальний посібник / П.Ф. Коваль, Н.О. Алєшугіна, Г.П. Андрєєва, О.О. Зеленська, Т.В. Григор'єва, О.Г. Пархоменко, В.Б. Дудко, М.О. Михайловський, С.І. Бондар; ред. П.Ф. Коваля, Н.О. Алєшугіної. Ніжин: Вид-во Лук'яненко В.В., 2010. 304 с.
4. Громовенко К.В., Тицька Я.О. Принципи міжнародного права: концептуальні підходи до розуміння природи та класифікації. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 118–124. DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-1.23.
5. Долинська О.О., Шоробура І.М., Бініцька О.П. Міжнародні договори та взаємовідносини у розвитку туризму. *Економіка та суспільство*. 2024. № 62. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-30.
6. Ковтуник І.І. Міжнародний туризм у світовій економіці, міжнародна співпраця. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. 21. С. 105–107.
7. Ковтуник І.І. Міжнародні відносини в галузі туризму. *Сорок сьомі економіко-правові дискусії*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Львів, 27 травня 2020 р.). Львів, 2020. С. 35–36.

8. Козловський Є.В. Правове регулювання туристичної діяльності: навчальний посібник. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 272 с.
9. Міщенко А.Г. Міжнародне співробітництво в сфері туризму. *Науковий вісник Київського гуманітарного інституту. Серія: економічні науки*. 2008. № 1. С. 18–24.
10. Худавердієва В.А. Правова основа міжнародної співпраці в галузі туризму в умовах євроінтеграції. *Ампаро*. Спецвипуск. 2022. Том 2. С. 130–136. DOI: https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-spec-2-19.
11. Чередниченко О.Ю., Козлова А.О. Актуальність застосування вдосконалених міжнародних правових актів у сфері туризму в контексті нових викликів і ризиків для людства. *Альманах міжнародного права*. 2020. Випуск 23. С. 64–72. DOI: https://doi.org/10.32841/ILA.2020.23.08.

УДК 341.1:502.1:338.43
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.51

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З ЄС ТА МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ У СФЕРІ «ЗЕЛЕНОЇ» ТРАНСФОРМАЦІЇ

Діденко Л.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0002-6806-5017

Діденко Л.В. Співробітництво України з ЄС та міжнародними організаціями у сфері «зеленої» трансформації.

Стаття присвячена аналізу співпраці України з Європейським Союзом та міжнародними організаціями у сфері «зеленої» трансформації з акцентом на екологічну безпеку та стале сільське господарство в умовах воєнного відновлення.

Проаналізовано ключові міжнародно-правові механізми, зокрема Угоду про асоціацію Україна-ЄС та European Green Deal, які забезпечують гармонізацію законодавства та впровадження кліматичної нейтральності до 2050 року. Акцентовано увагу на впливі війни на екологічну безпеку, включаючи мінне забруднення понад 139 тис. км² земель та деградацію екосистем.

Особливу увагу приділено ролі FAO, UNEP та Світового банку у відновленні агросектору, зокрема через безорну агрономію та кліматично-розумне землеробство, що зменшує ерозію ґрунтів і підвищує стійкість до кліматичних змін.

Підкреслено прогалини в реалізації реформ, такі як обмежене фінансування та інституційні бар'єри.

У центрі дослідження – трансформація сільського господарства: скорочення пестицидів, органічне виробництво та інтеграція до глобальних ланцюгів постачань чистої енергії. Розглянуто нормативно-правові аспекти Національного енергетичного та кліматичного плану на 2025-2030 роки, а також необхідність адаптації до REPowerEU для зменшення залежності від російських енергоносіїв.

На основі аналізу стратегій і практики співпраці стаття обґрунтовує необхідність посилення інституційної координації, залучення інвестицій та адаптації інструментів до поствоєнного контексту. Наголошено на важливості моніторингу викидів, відновлення річкових басейнів та ролі технологій у забезпеченні екологічної стійкості.

Зроблено висновок про те, що подальша інтеграція з ЄС та міжнародними організаціями є ключовою для перетворення викликів війни на можливості зеленого розвитку, зміцнення екологічної безпеки та сталого сільського господарства, що сприятиме кліматичній нейтральності та євроінтеграції України.

Підкреслено, що співпраця з ЄС та міжнародними організаціями не лише сприяє відновленню України, але й трансформує її у важливого гравця в реалізації глобальних цілей сталого розвитку, забезпечуючи екологічну безпеку, стале сільське господарство та кліматичну нейтральність до 2050 року.

Ключові слова: зелена трансформація, безпека, сільське господарство, міжнародне співробітництво, збройний конфлікт, ЄС, ООН, навколишнє середовище, міжнародні організації, FAO, агроекологія.

Didenko L.V. Cooperation of Ukraine with the EU and international organizations in the field of the «green» transformation.

The article is devoted to the analysis of Ukraine's cooperation with the European Union and international organizations in the field of the «green» transformation, with an emphasis on environmental security and sustainable agriculture in the context of post-war recovery.

Key international legal mechanisms are analyzed, in particular the EU-Ukraine Association Agreement and the European Green Deal, which ensure legislative harmonization and the implementation of climate neutrality by 2050. Attention is focused on the impact of the war on environmental security, including mine contamination of more than 139,000 km² of land and ecosystem degradation.

Special attention is given to the role of FAO, UNEP, and the World Bank in restoring the agricultural sector, particularly through no-till farming and climate-smart agriculture, which reduce soil erosion and increase resilience to climate change.

At the center of the study is the transformation of agriculture: reduction of pesticide use, organic production, and integration into global clean energy supply chains. The article considers the regulatory aspects of the National Energy and Climate Plan for 2025-2030, as well as the need to adapt to REPowerEU in order to reduce dependence on Russian energy resources.

Based on the analysis of strategies and cooperation practices, the article substantiates the need to strengthen institutional coordination, attract investment, and adapt instruments to the post-war context. The importance of emission monitoring, restoration of river basins, and the role of technology in ensuring environmental sustainability is emphasized.

It is concluded that further integration with the EU and international organizations is key to transforming the challenges of war into opportunities for green development, strengthening environmental security, and sustainable agriculture, which will contribute to climate neutrality and Ukraine's European integration.

It is emphasized that cooperation with the EU and international organizations not only contributes to Ukraine's recovery but also transforms it into an important player in achieving global sustainable development goals, ensuring environmental security, sustainable agriculture, and climate neutrality by 2050.

Key words: green transformation, security, agriculture, international cooperation, armed conflict, EU, UN, environment, international organizations, FAO, agroecology.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальних викликів, таких як зміна клімату, деградація довкілля та економічна нестабільність, «зелена» трансформація є ключовим інструментом для забезпечення сталого розвитку. Для України, яка переживає наслідки повномасштабного вторгнення Росії, питання екологічної безпеки та сталого сільського господарства набувають особливого значення. Збройний конфлікт спричинив значні екологічні збитки, включаючи забруднення ґрунтів і вод, руйнування екосистем та втрати в агросекторі, що ускладнює реалізацію «зелених» реформ. Водночас інтеграція України до Європейського Союзу вимагає гармонізації національного законодавства з нормами European Green Deal, що передбачає декарбонізацію, перехід до кліматично-розумного землеробства та посилення екологічної безпеки.

Незважаючи на активну співпрацю з ЄС та міжнародними організаціями (FAO, UNEP, Світовий банк), Україна стикається з низкою проблем: недостатньою інституційною спроможністю для впровадження міжнародних стандартів, обмеженим фінансуванням зелених ініціатив, а також впливом воєнних дій на сільськогосподарські землі та екологічну інфраструктуру. Крім того, бракує комплексного аналізу того, як міжнародно-правові механізми можуть ефективно поєднувати екологічну безпеку та стале сільське господарство в умовах воєнного та поствоєнного відновлення. Таким чином, виникає потреба дослідити, як співпраця України з ЄС та міжнародними організаціями може сприяти реалізації «зеленої» трансформації, зокрема у сферах екологічної безпеки та сільського господарства, та визначити ключові виклики й можливості для досягнення кліматичної нейтральності та сталого розвитку.

Метою даної роботи є аналіз співпраці України з Європейським Союзом та міжнародними організаціями у сфері «зеленої» трансформації з акцентом на екологічну безпеку та стале сільське господарство, а також визначення ключових міжнародно-правових механізмів, що сприяють реалізації цих процесів, та оцінка викликів і перспектив їх впровадження в умовах воєнного та поствоєнного відновлення.

Стан опрацювання проблематики. Питання «зеленої» трансформації, екологічної безпеки та сталого сільського господарства в контексті міжнародного співробітництва України досліджувалися такими вченими, як О.В. Бурлакова, О.Ю. Марченко, А.В. Глушенко, І.М. Кирилюк, а також зарубіжними дослідниками, зокрема І. Станчіою, М. Мієсс, Б. Арнольд, М.А. Роггеро. У науковому дискурсі висвітлюються аспекти гармонізації українського законодавства з нормами European Green Deal, впливу воєнних дій на екологічну безпеку, а також впровадження кліматично-розумного землеробства в агросекторі.

Виклад основного матеріалу. У контексті глобальних викликів, таких як зміна клімату та геополітична нестабільність, «зелена» трансформація стає ключовим елементом сталого розвитку. Для України, яка переживає наслідки повномасштабного вторгнення Росії, ця трансформація не лише шлях до відновлення, але й інструмент інтеграції до Європейського Союзу (ЄС). Співпраця з ЄС та міжнародними організаціями, такими як FAO (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН), UNEP (Програма ООН з довкілля), Світовий банк та інші, спрямована на досягнення кліматичної нейтральності, посилення екологічної безпеки та модернізацію сільського господарства. Окремо слід відзначити важливість санкцій проти Російської Федерації за воєнні злочини, зокрема екоцид, які спричинили значні екологічні збитки, оцінені в $56,4 млрд, включаючи за-

бруднення ґрунтів, вод і руйнування екосистем [1; 2]. За даними на 2025 рік, незважаючи на збройний конфлікт та екоцид, Україна активно впроваджує стратегії, узгоджені з European Green Deal (EGD), з акцентом на відновлення екосистем та стале землеробство [3, p. 123]. Ця стаття розгляне ключові аспекти такої співпраці, зосереджуючись на екологічній безпеці та сільському господарстві.

ЄС є основним партнером України в «зеленій» трансформації. Згідно з Угодою про асоціацію Україна-ЄС, країна прагне гармонізувати своє законодавство з європейськими стандартами [4]. EGD, започаткований у 2019 році, передбачає кліматичну нейтральність Європи до 2050 року та поширюється на партнерів, як-от Україну, через фінансування та технічну допомогу. Попри збройний конфлікт, Україна продовжує впроваджувати EGD, хоча й з певними затримками в деяких політиках, таких як моніторинг викидів та національні внески до Паризької угоди.

На великій міжнародній Конференції з відновлення України в липні 2022 року донори погодилися, що останнім із семи керівних принципів Луганської декларації має бути сталий розвиток: «Процес відновлення має відбудовувати Україну сталим чином, узгодженим із Порядком денним у сфері сталого розвитку до 2030 року та Паризькою угодою, інтегруючи соціальний, економічний та екологічний виміри, включно із «зеленою» трансформацією» [5].

Приблизно в той самий час ОЕСР також закликала до «зеленого» відновлення української економіки: «післявоєнна «зелена» реконструкція не повинна розглядатися як бажаний, але факультативний «додаток», а як економічна необхідність для фундаментальної трансформації України у напрямі «зеленої» та вуглецево-нейтральної економіки». Таким чином, зауважують П. Флемм та С. Кролл, економічне відновлення України «має охоплювати не лише території, що найбільше постраждали від збройного конфлікту, а всю територію України [6, p. 32-33].

У 2025 році Україна розпочала скринінг за Кластером 4 «Зелений порядок денний та стале з'єднання», зокрема за Главою 27 «Навколишнє середовище та зміна клімату». Це включає узгодження законодавства з Європейським кліматичним законом, системою торгівлі викидами, стандартами CO_2 для транспорту та регулюванням фторвмісних газів. Прогрес охоплює Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату, Національний енергетичний та кліматичний план (NECP) на 2025–2030 роки, а також відновлення обов'язкової звітності за законом про MRV (моніторинг, звітність та верифікацію). Ці реформи спрямовані на зелене відновлення економіки, доступ до фондів ЄС, таких як Modernization Fund та Social Climate Fund, для декарбонізації та справедливого переходу [7].

У сфері екологічної безпеки ЄС підтримує Україну через REPowerEU, який сприяє зменшенню залежності від російських енергоносіїв шляхом розвитку чистої енергії та енергоефективності [8]. Це включає інвестиції в зелений водень та відновлювану енергетику, що посилює екологічну стійкість. Щодо сільського господарства, EGD впливає на український агросектор, вимагаючи адаптації до стандартів, таких як скорочення пестицидів та органічне виробництво. Українські фермери впроваджують практики зменшеного обробітку ґрунту та безантибіотичного тваринництва, щоб відповідати європейським вимогам і зберігати врожайність [9, с. 68].

Міжнародні організації відіграють ключову роль у підтримці «зеленої» трансформації України. Документи ООН відводять ключову роль державній політиці у створенні сприятливих умов для агроекологічних та сівозмінних моделей розвитку сільського господарства. Наприклад, Звіт про право людини на харчування містить рекомендації для урядів держав-членів ООН щодо впровадження політик, спрямованих на підтримку запровадження агроекологічних методів виробництва продуктів харчування [10, p. 10]. FAO фокусується на стале сільське господарство, проводячи опитування впливу збройного конфлікту на малих фермерів та підтримуючи ініціативи з відновлення земель. Згідно з звітами FAO, війна спричинила значні втрати в агросекторі, але організація сприяє впровадженню безорної агрономії (no-till), яка зменшує ерозію ґрунтів і підвищує стійкість до кліматичних змін [11].

UNEP та Світовий банк акцентують на екологічній безпеці. UNEP допомагає в оцінці воєнних збитків для довкілля, таких як забруднення ґрунтів та води [12]. Світовий банк, через проект «Будівництво кліматичної стійкості в сільському господарстві та лісництві», інвестує в адаптацію до клімату, включаючи управління лісами та посухостійкі культури. Дослідження банку показують, що no-till агрономія може компенсувати втрати природного капіталу від ерозії [13]. Крім того, UNIDO розробила Roadmap для зеленого відновлення харчової промисловості, фокусуючись на продуктивності, екологічній стійкості та співпраці з міжнародними донорами [14, p. 10].

Збройний конфлікт спричинив екологічну кризу: понад 139 тис. км² мінних земель, забруднення від руйнувань та пожеж [14]. Співпраця з ЄС та організаціями спрямована на відновлення: річкові басейни, моніторинг викидів та біорізноманіття. Стратегічна візія зеленої трансформації, розроблена з SEI, включає інструменти для зменшення викидів та адаптації, як-от національне

вуглецеве бюджетування. Це посилює екологічну безпеку, роблячи Україну стійкішою до кліматичних ризиків, в контексті переходу до «зеленої» економіки [16, с. 27].

Сільське господарство України, як «житниця Європи», стикається з викликами, але має потенціал для «озеленення». EGD вимагає скорочення пестицидів, що викликає занепокоєння щодо врожайності, але українські фермери адаптуються через інновації [17]. Міжнародна підтримка, як-от від FAO та Світового банку, сприяє кліматично-розумному землеробству (climate-smart agriculture), що інтегрує ландшафтне управління для зменшення викидів та підвищення продуктивності. Проекти фокусуються на відновленні земель, органічному виробництві та експорті, узгодженому з ЄС, з урахуванням регіональних особливостей зеленої трансформації.

Головні виклики – збройний конфлікт, мінне забруднення та економічні бар'єри. Однак, реконструкція відкриває можливості для чистих технологій та зеленого зростання. Перспективи включають роль України в EU's Green Deal та глобальному ланцюгу постачань зеленого водню.

Висновки. Аналіз співпраці України з ЄС та міжнародними організаціями у сфері «зеленої» трансформації з акцентом на екологічну безпеку та стале сільське господарство підтверджує стратегічну важливість цієї взаємодії для досягнення сталого розвитку та євроінтеграції України, що відповідає поставленій меті дослідження. Міжнародно-правові механізми, такі як Угода про асоціацію Україна-ЄС, European Green Deal та Національний енергетичний і кліматичний план на 2025–2030 роки, забезпечують основу для гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Ці інструменти сприяють декарбонізації економіки, розвитку відновлюваної енергетики та впровадженню кліматично-розумного землеробства, що є ключовим для підвищення екологічної стійкості та конкурентоспроможності агросектору.

У сфері екологічної безпеки міжнародна співпраця з організаціями, такими як UNEP, Світовий банк та партнерами в рамках Green Agenda, зосереджена на подоланні наслідків війни, зокрема мінного забруднення, деградації земель і водних ресурсів. Ці зусилля спрямовані на відновлення екосистем та створення інфраструктури для зелених фінансів, що є основою для поствоєнного відновлення. У сільському господарстві підтримка FAO та стандарти ЄС стимулюють перехід до органічного виробництва, скорочення пестицидів та безорної агрономії, що не лише зменшує вплив на довкілля, але й зміцнює позиції України як ключового експортера сільськогосподарської продукції.

Попри значний прогрес, реалізація «зеленої» трансформації стикається з викликами, такими як воєнна нестабільність, обмежені фінансові ресурси та інституційні бар'єри. Однак перспективи залишаються обнадійливими: Україна має потенціал стати лідером у зеленій агрономії та відновлюваній енергетиці, зокрема через участь у глобальних ланцюгах постачання чистої енергії та інтеграцію до європейських ініціатив, таких як Clean Industrial Deal. Для цього необхідно посилити координацію між національними та міжнародними інституціями, залучити додаткові інвестиції та адаптувати правові інструменти до умов поствоєнного відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Hryhorczuk D., Levy B.S., Prodanchuk M., Kravchuk O., Bubalo N., Hryhorczuk A., Erickson T.B. The environmental health impacts of Russia's war on Ukraine. *J Occup Med Toxicol*. 2024. Vol. 19. № 1. URL: https://occup-med.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12995-023-00398-y#citeas (дата звернення: 09.09.2025 р.).
2. Environmental consequences of the war in Ukraine and the need for accountability. UNEP. 2024. 20 p. URL: https://www.unep.org/resources/annual-report-2024 (дата звернення: 09.09.2025 р.).
3. Ciot, Melania-Gabriela. The impact of Russian-Ukrainian conflict on Green Deal implementation in Central-South Eastern Member States of European Union. *Regional Science Policy & Practice.* 2023. №15. P. 122–143.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 09.09.2025 р.).
5. Lugano Declaration 2022. Outcome document of the Ukraine recovery conference URC2022. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c68e 41bd53305e8d214994_URC2022%20Lugano%20Declaration.pdf (дата звернення: 09.09.2025 р.).
6. Flamm P., Kroll S. Environmental (in)security, peacebuilding and green economic recovery in the context of Russia's war against Ukraine. *Environment and Security.* March 2024. Vol. 2. Is. 1. P. 21–46.
7. Plan for the implementation Ukraine Facility 2024-2027. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/en/?utm_source (дата звернення: 09.09.2025 р.).
8. REPowerEU: Affordable, secure and sustainable energy for Europe. URL: https://commission.europa.eu/topics/energy/repowereu_en?utm_source (дата звернення: 09.09.2025 р.).

9. Марченко О.Ю. Ключові напрями «зеленої» трансформації економіки регіонів в період повоєнної відбудови України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління.* 2024. Т. 35 (74). № 1. С. 66–72.
10. Moldavan L., Pimenowa O., Wasilewski M., Wasilewska N. Sustainable Development of Agriculture of Ukraine in the Context of Climate Change. *Sustainability*. 2023. № 15(13), 10517. 17 p.
11. Burlakova I., Kovalov B., Šauer P., Dvoˇrák A. Transformation mechanisms of transition to the model of "green" economy in Ukraine. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2018. Vol. 8. P. 1029–1040.
12. Russia's war on Ukraine: High environmental toll. URL: https://epthinktank.eu/2023/07/20/russias-war-on-ukraine-high-environmental-toll/?utm_source (дата звернення: 09.09.2025 р.).
13. New World Bank Study Analyzes Climate Change Impact in Ukraine, Calls for Action to Build Resilience in Agriculture. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/02/09/new-world-bank-study-analyzes-climate-change-impact-in-ukraine?utm_source (дата звернення: 09.09.2025 р.).
14. Halustian Y. Green industrial recovery programme for Ukraine: Gender analysis. Vienna, Austria, February 2023. 68 p. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/unido-publications/2024-08/Gender%20Analysis_Ukraine_for%20online%20use.pdf (дата звернення: 09.09.2025 р.).
15. Petriv L. Landmines Cover 139,000 km² of Ukraine—An Area Larger Than England. *United 24.* Aug 26, 2025. URL: https://united24media.com/latest-news/landmines-cover-139000-km2-of-ukraine-an-area-larger-than-england-11112?utm_source (дата звернення: 09.09.2025 р.).
16. Рябчин О., Кулага Д. Зелене відновлення України. 2023. 188 с. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-04/undp-ua-green-recovery-ukr.pdf (дата звернення: 09.09.2025 р.).
17. Hedberg A., Šipka S. The role of European Union policies in accelerating the green transition. *Field Actions Science Reports [Online].* 2022. Special Issue 24. URL: http://journals.openedition.org/factsreports/6989 (дата звернення: 09.09.2025 р.).

УДК 341.231.14:342.7:004.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.52

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: СТАНОВЛЕННЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Захарчук І.В.,
старший викладач кафедри «Правознавство»,
Північноукраїнський інститут ім. Героїв Крут
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»
ORCID: 0000-0001-6957-9004

Захарчук І.В. Міжнародне право в умовах цифровізації: становлення четвертого покоління прав людини.

Стаття присвячена дослідженню становлення четвертого покоління прав людини в умовах цифровізації та глобальних технологічних змін. Автор аналізує еволюцію концепції поколінь прав людини – від класичних громадянських і політичних прав до сучасних цифрових, біоетичних та інформаційних гарантій. Особлива увага приділяється змісту прав четвертого покоління, серед яких окремо виділяються такі права як право на доступ до інтернету, право на захист персональних даних, право на цифрову безпеку, право на інформаційну автономію та право на справедливе використання штучного інтелекту. Показано, що формування цього покоління прав має міждисциплінарний характер, охоплюючи не тільки юридичні, але й етичні, технологічні та соціальні виміри. У статті досліджується сукупність різних проблем міжнародно-правового закріплення нових прав та виклики їхньої імплементації: правова невизначеність, відсутність універсальних стандартів, колізії між новими правами та класичними свободами, геополітична різнорідність підходів, технологічна нерівність і цифровий розрив, етичні дилеми біотехнологій та штучного інтелекту, використання технологій у військових цілях. Окремо розглянуто роль міжнародних організацій (Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу, ЮНЕСКО) у формуванні глобальних стандартів цифрових прав, а також значення міжнародних судових інституцій (Європейський суд з прав людини, Суд Європейського Союзу, Міжамериканський суд з прав людини) для практичного забезпечення нових гарантій. У перспективі міжнародне право має рухатися до універсалізації цифрових прав, розробки міжнародної декларації чи пакту про права людини в цифрову епоху, формування галузевих міжнародних режимів у сферах кібербезпеки, біоетики та екології. Стаття підкреслює, що четверте покоління прав людини є невід'ємною складовою частиною сучасного розвитку цивілізації, а міжнародне право повинно забезпечити баланс між свободою та безпекою, інноваціями та гідністю людини. Дослідження спрямоване не лише на окреслення наявних викликів, але й на формування векторів подальшого розвитку міжнародного права у XXI столітті.

Ключові слова: міжнародне право, права людини четвертого покоління, цифрові права, штучний інтелект, інформаційна безпека, захист персональних даних, цифрова нерівність, міжнародні організації, кодифікація прав людини.

Zakharchuk I.V. International law in the context of digitalization: the formation of the fourth generation of human rights.

The article examines the emergence of the fourth generation of human rights in the context of digitalization and global technological transformations. The author analyzes the evolution of the concept of generations of rights – from classical civil and political rights to modern digital, bioethical, and informational guarantees. Particular attention is paid to the substance of the fourth generation of human rights, including the right to access the Internet, the right to personal data protection, the right to digital security, the right to informational autonomy, and the right to the fair use of artificial intelligence. It is demonstrated that the formation of this generation of rights has an interdisciplinary character, covering not only legal but also ethical, technological, and social dimensions. The article explores the challenges of international legal recognition and implementation of new rights: legal uncertainty, lack of universal standards, conflicts between new rights and traditional freedoms, geopolitical diversity of approaches, technological inequality and digital divide, ethical dilemmas of biotechnology and artificial intelligence, as well as the use of technology for military purposes. Special attention is given to the role of international organizations (the UN, the Council of Europe, the EU, UNESCO) in shaping global standards of digital rights, and to the significance of international judicial institutions (the ECtHR, the CJEU, the Inter-American Court of Human Rights) in providing practical guarantees of new rights. In the future, international law should move towards the universalization of

digital rights, the development of an international declaration or covenant on human rights in the digital age, and the establishment of sectoral international regimes in the fields of cybersecurity, bioethics, and environmental protection. The article emphasizes that the fourth generation of human rights is an integral component of contemporary civilization development, and that international law must ensure a balance between freedom and security, innovation and human dignity. This research is aimed not only at outlining the existing challenges but also at shaping the vectors for the further development of international law in the 21st century.

Key words: international law, fourth generation of human rights, digital rights, artificial intelligence, information security, personal data protection, digital inequality, international organizations, codification of human rights.

Постановка проблеми. Сучасний світ перебуває у стані глибинної трансформації, пов'язаної з глобальними процесами цифровізації. Віртуалізація соціальних відносин, розвиток штучного інтелекту, біотехнологій, масове використання великих даних та онлайн-платформ призводять до появи нових викликів у сфері захисту прав людини. Класичні механізми міжнародного права, закріплені у Загальній декларації прав людини 1948 року та подальших міжнародних пактах, виявляються недостатніми для повноцінного врегулювання відносин у цифровому просторі. На цьому тлі формується концепція так званого четвертого покоління прав людини, до яких відносять права, що виникають у зв'язку з науково-технічним прогресом: право на доступ до інтернету, право на захист персональних даних, право на цифрову ідентичність, право на екологічно безпечне довкілля, а також права, пов'язані з використанням біо- та нанотехнологій.

Проблема полягає у тому, що міжнародне право наразі не має усталеної концепції четвертого покоління прав людини, що зумовлює правову невизначеність та фрагментарність їхнього визнання у різних регіональних системах. У цьому контексті постає питання: яким чином міжнародно-правові механізми можуть адаптуватися до нових умов і чи здатні вони забезпечити належний рівень гарантування прав у цифрову епоху?

Метою статті є комплексний аналіз становлення четвертого покоління прав людини в умовах цифровізації та дослідження механізмів їх міжнародно-правового забезпечення, а також окреслення перспектив розвитку міжнародного права у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику нових поколінь прав людини активно досліджували як зарубіжні, так і українські науковці. Зокрема, у працях К. Васак в кінці 70-х років минулого століття було вперше запропоновано поділ прав на три покоління – громадянські та політичні, соціально-економічні та колективні. Пізніше, у науковій літературі з'явилася ідея четвертого покоління прав. Але сучасна доктрина міжнародного права й досі не сформувала єдиного підходу до визначення правової природи цих прав, їхнього співвідношення з класичними правами першого, другого та третього поколінь.

В Україні тему четвертого покоління прав людини науковці досліджували починаючи ще із минулого століття. Серед сучасних дослідників, які досліджували окремі аспекти вказаної тема, варто згадати таких як О.Є. Аврамова [1], О.О. Барабаш [2], О.С. Жидкова [1], О.В. Мартинюк [3], А.В. Марущак [4], Т.П. Попович [5], Ю.С. Хоббі [6] та ін.

Водночас, комплексне осмислення четвертого покоління прав людини як системного явища, що включає право на доступ до інформації, право на цифрову ідентичність, право на захист від алгоритмічної дискримінації та інші, залишається недостатньо вивченим. Зокрема, існуючі дослідження здебільшого фрагментарно розглядають окремі аспекти, тоді як цілісний теоретичний аналіз формування нових прав людини в умовах стрімкої технологічної еволюції ще не набув належного розвитку. Актуальним залишається питання визначення правового статусу цих прав на міжнародному рівні та механізмів їхньої імплементації.

Виклад основного матеріалу. Концепція «поколінь» прав людини виникла як спроба систематизувати їх еволюцію залежно від історичних умов та потреб суспільства. Її автором вважають французького юриста К. Васака, який у 1979 р. запропонував класифікацію прав за трьома поколіннями [7, с. 195]. Такий підхід отримав значне поширення у міжнародно-правовій науці, оскільки дозволяє побачити логіку історичного становлення прав людини як поступового розширення змісту свободи та рівності.

Перше покоління прав людини охоплює громадянські та політичні права, що виникли у результаті буржуазних революцій XVIII–XIX ст. та боротьби за індивідуальні свободи. До них відносять право на життя, свободу від катувань, свободу думки, совісті й релігії, право на справедливий суд, право на участь в управлінні державою. Ці права закріплені у таких ключових міжнародно-правових актах:

- Загальна декларація прав людини 1948 р. (статті 3-21) [8];
- Пакт про громадянські та політичні права 1966 р. [9];

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [10]

Друге покоління сформувалося під впливом соціальних ідеалів XIX–XX ст., особливо після Другої світової війни. Воно включає соціально-економічні та культурні права: право на працю, соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, право на участь у культурному житті.

Основні міжнародні документи, які закріплюють такі права:

– Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [11];
– конвенції МОП щодо умов праці та захисту прав працівників;
– регіональні документи, зокрема Європейська соціальна хартія (1961 р., переглянута 1996 р.) [12].

Третє покоління виникло у другій половині XX ст. під впливом глобалізаційних процесів і деколонізації. Воно охоплює так звані колективні права, або «права солідарності». Серед них: право народів на самовизначення, право на розвиток, право на мир, право на здорове довкілля, право на гуманітарну допомогу. Третє покоління стало відповіддю на нові глобальні виклики – війни, колоніальну залежність, екологічні кризи.

Ці права мають колективний характер, адже стосуються не окремої особи, а цілих народів чи людства в цілому. Вони відображені в таких актах, як:

– Декларація про право на розвиток (ООН, 1986 р.) [13];
– Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток (1992 р.) [14];
– документи ООН у сфері підтримки миру та сталого розвитку.

У XXI ст. під впливом цифровізації та біотехнологій почали говорити про четверте покоління прав людини. Ці права пов'язані з інформаційною сферою, генетикою, біоетикою, екологічними загрозами. До них відносять право на доступ до інтернету, захист персональних даних, цифрову ідентичність, право на інформаційну безпеку, а також права, що виникають у сфері біомедицини (право на генетичну недоторканність, захист від небезпечних експериментів).

Хоча єдиної міжнародної конвенції про права четвертого покоління поки немає, їхні елементи поступово закріплюються у практиці міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, Європейського Союзу) та у національному законодавстві.

Ідея четвертого покоління прав людини є відносно новою для міжнародно-правової науки. Вона виникла у відповідь на процеси цифровізації, розвиток біо- та нанотехнологій, а також екологічні виклики глобального масштабу. На відміну від попередніх поколінь, права четвертого покоління тісно пов'язані з науково-технічним прогресом, цифровим середовищем і біоетичними проблемами. Їх можна умовно поділити на кілька ключових груп.

Цифрові права становлять найбільш яскраву та розроблену складову четвертого покоління. Серед них виділяють:

– право на доступ до інтернету. У сучасному світі інтернет є не лише технічним засобом комунікації, але і базовою платформою для реалізації класичних прав – свободи слова, свободи зібрань, доступу до інформації. Резолюція Ради ООН з прав людини від 2016 р. офіційно підтвердила, що доступ до інтернету є умовою реалізації фундаментальних прав [15];
– право на цифрову ідентичність. Це право охоплює визнання і захист особи у віртуальному середовищі, можливість користуватися електронними документами, цифровим підписом, а також гарантії проти крадіжки особистості в мережі. Європейський Союз активно розвиває цю концепцію у рамках ініціативи eIDAS (електронна ідентифікація та довірчі послуги);
– право на захист персональних даних. Це право має особливу вагу у цифрову епоху, коли масовий збір і обробка даних становлять ризик для приватності. Еталоном міжнародного стандарту у цій сфері став Загальний регламент про захист даних (GDPR), який був прийнятий Європейським Союзом у 2016 році [16];
– право на захист від цифрової дискримінації. Застосування алгоритмів і систем штучного інтелекту створює ризик нерівності через упередженість алгоритмів. Це породжує новий різновид дискримінації – «алгоритмічну», проти якої поступово формуються міжнародні етичні стандарти (наприклад, Рекомендації з етики штучного інтелекту ЮНЕСКО 2021 р. [17]).

Інформаційні загрози (кібератаки, дезінформація, маніпуляція даними) також зумовили появу нових правових потреб, серед яких:

– право на захист від кіберзлочинів;
– право на безпечне цифрове середовище;
– право на достовірну інформацію, що є особливо важливим у контексті боротьби з дезінформацією та пропагандою.

Міжнародно-правовою основою у цій сфері є Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська, 2001 р.) [18], яка стала першим глобальним інструментом боротьби з правопорушеннями у кіберпросторі.

Хоча право на безпечне довкілля традиційно відносять до третього покоління, у цифрову епоху воно отримало нові виміри:

- захист від негативних наслідків техногенних катастроф, пов'язаних з високими технологіями;
- екологічні ризики використання електронних відходів, ядерної енергетики, генетично модифікованих організмів;
- право на справедливий доступ до екологічної інформації.

Бурхливий розвиток біомедицини, генетики та нанотехнологій теж актуалізує питання нових прав людини, серед яких:

- право на генетичну недоторканність (захист від примусових генетичних експериментів);
- право на заборону клонування людини;
- право на інформовану згоду у медичних експериментах;
- право на використання досягнень науки у медичних цілях, але з дотриманням етичних стандартів.

У цій сфері значним кроком стала Конвенція Ради Європи про права людини та біомедицину (Ов'єдо, 1997 р.) [19], що визначає базові етичні стандарти застосування біомедичних технологій.

Особливістю цих прав є їхній універсальний характер: вони стосуються не лише окремої особи, а й усього людства. Наприклад, право на захист від неконтрольованого штучного інтелекту чи від глобальних кіберзагроз виходить далеко за межі національних кордонів. Це потребує вироблення спільних міжнародних стандартів та колективної відповідальності держав.

Четверте покоління прав людини охоплює цілу низку нових правових інститутів, які поєднують у собі цифрові, інформаційні, екологічні та біоетичні виміри. Їх поява засвідчує, що права людини не є застиглою категорією, а постійно розвиваються під впливом науково-технічного прогресу та глобальних викликів.

На сьогодні міжнародне право не містить єдиного кодифікованого акта, що закріплював би права четвертого покоління. Проте окремі міжнародні документи вже відображають деякі їхні елементи:

- Резолюції ООН про право на доступ до інтернету (2016 р.) [15] та про захист права на приватність у цифрову епоху;
- Загальний регламент про захист даних (GDPR, 2016 р.) Європейського Союзу [16], який став орієнтиром для міжнародних стандартів;
- Рекомендації ЮНЕСКО щодо етики штучного інтелекту (2021 р.) [17];
- Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001 р.) [18].

Водночас міжнародні судові інституції, зокрема Європейський суд з прав людини, поступово формують практику, що розширює традиційні права у цифровому вимірі. Наприклад, право на приватність застосовується до захисту персональних даних у мережі.

Процес формування четвертого покоління прав людини відбувається в умовах глобальних трансформацій, що супроводжуються як новими можливостями, так і значними загрозами. На відміну від класичних прав, які виникали як реакція на політичні революції чи соціальні потреби, права четвертого покоління є продуктом науково-технічного прогресу. Це робить їхню імплементацію складнішою, оскільки правові механізми часто відстають від темпів розвитку технологій.

На міжнародному рівні поки що немає єдиного універсального документа, який би визнавав і закріплював права четвертого покоління. Їхня природа та зміст залишаються дискусійними у наукових колах: одні дослідники вважають, що вони повинні охоплювати передусім цифрові права, інші – що до цього покоління слід включати й екологічні та біоетичні права. Відсутність чітких формулювань призводить до фрагментарності в законодавстві різних держав і ускладнює вироблення єдиного міжнародного підходу.

Запровадження нових прав неминуче вступає у конфлікт із уже усталеними правами та свободами. Наприклад:

- право на доступ до достовірної інформації може обмежувати свободу слова, коли йдеться про протидію дезінформації;
- право на інформаційну безпеку іноді використовується державами як виправдання для цензури;
- захист персональних даних може суперечити праву громадськості на доступ до інформації про діяльність органів влади.

Такі колізії вимагають від міжнародного права пошуку балансу між свободою та безпекою, приватністю та публічними інтересами.

Різні держави та регіони мають відмінні моделі регулювання цифрових прав. Європейський Союз орієнтується на пріоритет захисту особистості, розробляє високі стандарти приватності (GDPR).

США роблять акцент на свободі інновацій та мінімальному державному втручанні, що зумовлює більш ліберальний підхід. Китай та низка інших країн обирають модель «цифрового суверенітету», яка передбачає активний державний контроль за інтернетом і технологіями. Ця різноманітність створює труднощі для вироблення універсальних міжнародно-правових норм і породжує ризик цифрової «фрагментації» світу.

Права четвертого покоління безпосередньо залежать від рівня розвитку цифрової інфраструктури. У країнах, де інтернет є дорогим або доступний лише частково, реалізація таких прав залишається формальною. Це створює нову форму глобальної нерівності – цифровий розрив між «центром» і «периферією». Наявність або відсутність доступу до інтернету може визначати рівень політичної участі, економічних можливостей та навіть захисту інших прав.

Розвиток біотехнологій, штучного інтелекту, великих даних і робототехніки породжує низку етичних питань, які прямо впливають на формування нових прав:

- чи допустиме використання алгоритмів для прогнозування поведінки людини?
- чи має людина право відмовитися від генетичного редагування?
- хто несе відповідальність за шкоду, завдану автономними системами штучного інтелекту?

Невирішеність цих питань гальмує вироблення правових механізмів захисту прав четвертого покоління.

Цифровізація призводить до появи нових загроз у сфері міжнародної безпеки: кібератак, інформаційних війн, застосування штучного інтелекту у військовій сфері. Це створює виклик для міжнародного права, адже з'являються нові категорії прав: право на захист від кібервійни, право на мир у цифровому вимірі. Водночас міжнародне гуманітарне право поки що не адаптоване до таких реалій.

Навіть там, де цифрові права вже закріплені (наприклад, у праві Європейського Союзу), постає питання їхньої практичної реалізації. Судові інституції стикаються з труднощами у кваліфікації цифрових правопорушень, а національні правові системи часто не мають достатньо інструментів для розслідування злочинів у кіберпросторі. Це свідчить про необхідність посилення міжнародного співробітництва і створення нових правозахисних механізмів.

Розвиток четвертого покоління прав людини в умовах цифровізації ставить перед міжнародним правом нові завдання. Сучасні виклики та загрози вимагають якісного оновлення існуючих правових механізмів та створення нових. Перспективи можна окреслити за кількома ключовими напрямами.

Одним із головних завдань є розробка універсального міжнародного документа, що визначатиме цифрові права як елемент четвертого покоління прав людини. Це може бути:

- Міжнародна декларація цифрових прав людини під егідою ООН, яка стане аналогом Загальної декларації прав людини 1948 р.;
- оновлений Міжнародний пакт, що поєднає класичні права з новими цифровими гарантіями;
- розширення вже існуючих міжнародних пактів шляхом ухвалення факультативних протоколів.

Наявність такого документа сприяла б гармонізації підходів держав і зменшенню ризику фрагментації міжнародного правопорядку.

Важлива роль у становленні прав четвертого покоління належить міжнародним інституціям:

- ООН може виступити платформою для формування глобальних стандартів, зокрема через Раду з прав людини та Комісію з міжнародного права;
- Європейський Союз задає високу планку стандартів (наприклад, GDPR [16]), що може стати основою для глобальної уніфікації;
- ЮНЕСКО вже заклала підґрунтя для регулювання етики штучного інтелекту, що відкриває перспективи для створення глобального кодексу у цій сфері [17];
- Рада Європи вже має практичний досвід розробки правових інструментів у сфері кібербезпеки та захисту персональних даних (наприклад, Будапештська конвенція [18]).

Міжнародні судові та квазісудові органи відіграють дедалі важливішу роль у тлумаченні й захисті нових прав:

- Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) уже адаптує положення Європейської конвенції з прав людини до цифрових реалій (наприклад, у справах щодо захисту приватності, свободи вираження в інтернеті);
- Суд Європейського Союзу активно формує прецеденти у сфері цифрових прав, зокрема щодо права на забуття;
- Міжамериканський суд з прав людини також поступово розширює сферу свого впливу на питання інформаційних і цифрових прав.

У майбутньому варто очікувати розширення компетенцій міжнародних судів у питаннях кіберзлочинності, алгоритмічної дискримінації, захисту генетичних прав.

Права четвертого покоління можуть закріплюватися через галузеві угоди:
- у сфері кібербезпеки – шляхом оновлення та глобалізації Будапештської конвенції;
- у сфері біоетики – через розширення дії Ов'єдської конвенції або прийняття нових протоколів;
- у сфері екології – через посилення міжнародних зобов'язань щодо контролю за впливом нових технологій на довкілля.

Формування прав четвертого покоління може відбуватися поетапно, через створення спеціалізованих режимів, які згодом інтегруються в універсальну систему.

Не виключено, що нові права не будуть кодифіковані окремо, а стануть продовженням класичних прав. Наприклад:
- право на приватність охоплюватиме захист персональних даних у цифровому вимірі;
- свобода слова – свободу в інтернеті;
- право на життя – захист від неконтрольованого використання біотехнологій.

Таким чином, перспективи розвитку міжнародного права у сфері прав четвертого покоління пов'язані з пошуком балансу між універсалізацією та регіональною специфікою, між технологічним прогресом і гідністю людини. Міжнародне право майбутнього має не лише реагувати на нові виклики, але й випереджати їх, створюючи нормативну базу для розвитку цифрової цивілізації.

Висновки. Формування четвертого покоління прав людини є закономірним етапом розвитку міжнародного права у відповідь на процеси цифровізації та науково-технічного прогресу. Ці права не лише розширюють традиційний перелік прав і свобод, але й трансформують саму концепцію правозахисної системи, інтегруючи в неї цифровий, біоетичний та глобальний вимір.

Міжнародне право поступово адаптується до нових реалій, однак наразі не існує універсального правового акта, який би закріплював права четвертого покоління. Їх становлення відбувається через практичну діяльність міжнародних організацій, судів та регіональних систем. У майбутньому необхідно розробити універсальні міжнародно-правові стандарти, що дозволять гармонізувати підходи до захисту цифрових прав та забезпечити баланс між технологічним прогресом і гідністю людини.

Таким чином, четверте покоління прав людини відкриває нову сторінку в історії міжнародного права, формуючи підвалини для майбутньої глобальної цифрової справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аврамова О.Є., Жидкова О.С. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України.* 2010. № 2. С. 101–107.
2. Барабаш О.О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 213–217.
3. Мартинюк О.В., Шеремет Я.С. Правова природа четвертого покоління прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 72–75.
4. Марущак А.В. Права людини в епоху діджиталізації. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: традиції та новації: колективна монографія*. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2021. С. 360–389.
5. Попович Т.П., Шаварин А.О. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 12. С. 266–271.
6. Хоббі Ю.С. Становлення Четвертого покоління прав людини: проблемні аспекти. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: традиції та новації: колективна монографія*. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2021. С. 625–642.
7. Гачкевич А. Концепція екологічних прав: підхід Васака щодо поділу прав людини на покоління. *Сталий розвиток: захист навколишнього середовища. Енергоощадність. Збалансоване природокористування: кол. монографія.* 2024. С. 193–206.
8. Загальна декларація прав людини: ООН, декларація від 10.12.1948. *Голос України* від 10.12.2008, № 236.
9. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: ООН, пакт від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 28.08.2025).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Рада Європи, конвенція від 04.11.1950. *Голос України* від 10.01.2001, № 3.
11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ООН, пакт від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 28.08.2025).
12. Європейська соціальна хартія: Рада Європи, хартія від 03.05.1996. *Офіційний вісник України*, 2006 р., № 40, стор. 37, ст. 2660.

13. Declaration on the Right to Development, General Assembly resolution 41/128, United Nations, 4.12.1986. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-development (дата звернення: 28.08.2025).
14. Rio Declaration on Environment and Development, General Assembly Declaration A/CONF.151/26 (Vol. I), United Nations, 4.12.1986 URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (дата звернення: 28.08.2025).
15. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet, resolution A/HRC/RES/32/13, Human Rights Council, United Nations, 18.07.2016. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/32/13 (дата звернення: 28.08.2025).
16. General Data Protection Regulation (GDPR): Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (дата звернення: 28.08.2025).
17. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, programme and meeting document SHS/BIO/REC-AIETHICS/2021, UNESCO. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380455 (дата звернення: 28.08.2025)
18. Конвенція про кіберзлочинність: Рада Європи, конвенція від 23.11.2001. *Офіційний вісник України*, 2007 р., № 65, стор. 107, ст. 2535.
19. Конвенція про права людини та біомедицину: Рада Європи, конвенція від 04.04.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334 (дата звернення: 28.08.2025).

УДК 341.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.53

ТРАНСАТЛАНТИЧНИЙ ВПЛИВ: РОЛЬ США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У СТВОРЕННІ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ВИКРИВАЧІВ

Зінченко-Тулуб Я.С.,
аспірант кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0009-0001-1480-4785

Островська Б.В.,
доктор юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0002-1791-7400

Зінченко-Тулуб Я.С., Островська Б.В. Трансатлантичний вплив: роль США та Великої Британії у створенні загальноєвропейської системи захисту викривачів.

Стаття присвячена аналізу впливу англосаксонських правових систем, насамперед США та Великої Британії, на формування сучасної європейської моделі захисту викривачів. Дослідження враховує як історичний розвиток законодавства, так і сучасні тенденції його реформування у США, Великій Британії та ЄС.

У роботі детально досліджуються фундаментальні законодавчі акти американської правової традиції – *False Claims Act* (1863) та *Whistleblower Protection Act* (1989), які започаткували дві ключові складові інституту викривачів: фінансове стимулювання осіб, що повідомляють про правопорушення, та інституційний захист федеральних службовців від репресій. Показано також значення секторальних актів США (екологічних, фінансових, трудових), які конкретизують гарантії у спеціальних сферах та слугують практичним доповненням до універсальних положень.

Особлива увага приділяється британському *Public Interest Disclosure Act* (1998), що став першим у Європі уніфікованим законодавчим актом у сфері викривачів. Він закріпив багаторівневу систему каналів повідомлення, критерій «суспільного інтересу» та визначив баланс між захистом працівників і легітимними інтересами роботодавців. Особливу увагу приділено категорії «суспільного інтересу», яка виступає ключовим критерієм для відмежування особистих та загальносуспільних розкриттів. На основі аналізу судової практики (справи *Parkins v. Sodexo, Chesterton Global Ltd v. Nurmohamed*) показано, як британські суди виробили тести й критерії для розмежування індивідуальних трудових спорів та повідомлень про суспільно значущі порушення.

Доведено, що англосаксонські підходи справили вирішальний вплив на розробку Директиви (ЄС) 2019/1937, яка закріпила єдині стандарти захисту викривачів у країнах-членах ЄС, поєднавши елементи американської секторальної та британської уніфікованої моделей. Зроблено висновок, що для України, яка перебуває на етапі формування комплексної системи захисту викривачів, доцільним є інтегрування позитивних елементів обох моделей: фінансових стимулів і секторальних гарантій (американський досвід) та уніфікованого правового механізму з акцентом на «суспільний інтерес» і судову практику (британський підхід). Робота доповнює сучасний науковий дискурс, спрямований на пошук збалансованого підходу між гарантіями для викривачів та законними правами роботодавців.

Ключові слова: викривачі, Whistleblower Protection Act, Public Interest Disclosure Act, qui tam, Директива ЄС 2019/1937, США, Велика Британія, захист викривачів.

Zinchenko-Tulub Y.S., Ostrovska B.V. Transatlantic influence: the role of the USA and the United Kingdom in the creation of the pan-European whistleblower protection system.

The article examines the impact of Anglo-Saxon legal systems, primarily those of the United States and the United Kingdom, on the formation of the contemporary European model of whistleblower

protection. The study takes into account both the historical development of legislation and the current trends of its reform in the USA, the UK, and the EU.

It explores in detail the fundamental legislative acts of the American legal tradition – the *False Claims Act* (1863) and the *Whistleblower Protection Act* (1989) – which laid the foundations for two key components of the whistleblowing framework: financial incentives for individuals reporting misconduct and institutional safeguards protecting federal employees from retaliation. The significance of U.S. sectoral statutes (environmental, financial, labor) is also emphasized, as they specify guarantees in particular fields and serve as a practical complement to the general provisions.

Special attention is devoted to the UK *Public Interest Disclosure Act* (1998), the first unified legislative act on whistleblowers in Europe. It introduced a multi-level system of reporting channels, the "public interest" criterion, and a balance between the protection of employees and the legitimate interests of employers. Special emphasis is placed on the category of "public interest," which serves as a key criterion for distinguishing private grievances from socially significant disclosures. Based on case law analysis (*Parkins v. Sodexo*, *Chesterton Global Ltd v. Nurmohamed*), the article demonstrates how British courts developed tests and criteria to distinguish between individual employment disputes and disclosures of issues of genuine public concern.

It is argued that Anglo-Saxon approaches had a decisive influence on the drafting of Directive (EU) 2019/1937, which established common whistleblower protection standards across EU Member States, combining elements of the U.S. sectoral model and the UK's unified framework. The conclusion is drawn that for Ukraine, which is currently in the process of shaping a comprehensive whistleblower protection system, it is advisable to integrate positive features of both models: financial incentives and sectoral guarantees (U.S. experience) together with a unified legal mechanism focused on the "public interest" and judicial practice (UK approach). The article adds to the current academic discussion focused on reconciling whistleblower protections with the legitimate interests of employers.

Key words: whistleblowers, Whistleblower Protection Act, Public Interest Disclosure Act, qui tam, Directive (EU) 2019/1937, United States, United Kingdom, whistleblower protection.

Постановка проблеми. Питання захисту викривачів сьогодні набуває дедалі більшої ваги в глобальному правовому дискурсі, оскільки воно безпосередньо пов'язане з ефективністю боротьби з корупцією, забезпеченням верховенства права та реалізацією принципів прозорості й підзвітності влади. Не зважаючи на те, що сучасна європейська система захисту викривачів значною мірою сформована завдяки ухваленню Директиви (ЄС) 2019/1937 [17], її концептуальні засади не можна розглядати у відриві від досвіду англосаксонських правових систем.

Як зазначається в Резолюції 1729 (2010) «Захист осіб, які повідомляють про порушення»[18, п. 3], ухваленій у 2010 році, держави-члени Ради Європи закликають переглянути свої національні положення щодо захисту викривачів, при цьому виокремлюється «прогресивне законодавство» Великої Британії та «подібні норми, що вже багато років успішно діють у США».

У Сполучених Штатах основою правового регулювання у сфері захисту викривачів стали *False Claims Act* (1863) та *Whistleblower Protection Act* (1989), які заклали інституційну модель захисту осіб, що повідомляють про порушення. Паралельно, ще з другої половини XX століття, розвивалася мережа галузевих статутів, що гарантували захист працівників у конкретних сферах – безпеки праці, охорони довкілля, фінансів та оборони.

У Великій Британії ж пріоритет набули інші інструменти – насамперед *Public Interest Disclosure Act* (1998), який сформував більш уніфікований підхід до розкриття інформації «в суспільних інтересах». Він запровадив концепцію «захищеного розкриття» та окреслив багаторівневу систему каналів повідомлення – від внутрішніх процедур у межах організації до звернення до наглядових органів чи публічного розголосу. *PIDA* не лише забезпечив базові гарантії захисту викривачів від репресій, але й став орієнтиром для подальших реформ у країнах Європи, зокрема, вплинув на підготовку та ухвалення Директиви ЄС 2019/1937.

Саме ця трансатлантична еволюція – від американських секторальних статутів до британського комплексного закону – стала важливим підґрунтям для розробки загальноєвропейської моделі. Європейський Союз, інтегруючи напрацювання двох провідних англосаксонських систем, створив власний нормативний підхід, орієнтований на баланс між гарантіями для викривачів і захистом правової визначеності.

Метою дослідження є визначення та обґрунтування ролі Сполучених Штатів Америки та Великої Британії у становленні сучасної загальноєвропейської моделі захисту викривачів. Особлива увага приділяється аналізу ключових нормативно-правових актів англосаксонських правових систем, судової практики та механізмів, які стали концептуальним підґрунтям для формування Директиви (ЄС) 2019/1937. Завданням є також оцінка можливостей інтеграції позитивних елементів американського та британського досвіду у правову систему України.

Стан опрацювання проблематики. Питання захисту викривачів стало предметом дослідження низки зарубіжних авторів. У дослідженні використано праці Л. Коброн-Гонсьоровської, яка аналізує розвиток законодавства США та Європи у цій сфері та підкреслює підкреслює провідне значення англосаксонських систем; Дж. Аштона, що досліджує еволюцію та практичне застосування британського Public Interest Disclosure Act 1998; Н. та Г. Столові, які здійснили міжнародне порівняльне дослідження правовий актів про викривачів; а також А. Севіджа і Р. Гайда, які досліджують особливості взаємодії викривачів із регуляторами.

Водночас, питання взаємовпливу американської секторальної та британської уніфікованої моделей на формування єдиного європейського підходу ще не дістало комплексного висвітлення, що й обумовлює актуальність даної роботи.

Викладення основного матеріалу. США виступили першопрохідцем у створенні правових механізмів захисту викривачів, сформувавши одну з найрозвиненіших систем у світі. В її основі лежить *False Claims Act* (далі – *FCA*) (1863), в дослівному перекладі «Акт про неправдиві заяви», що був прийнятий у відповідь на шахрайство оборонних підрядників під час Громадянської війни у США[1]. Цей акт, відомий також як «Закон Лінкольна», спочатку був спрямований проти зловживань у сфері військових поставок, проте згодом його положення поширилися на всі категорії державних підрядників [2]. Відповідно до положень False Claims Act – *31 U.S. Code § 3729(a)* – передбачено відповідальність за вчинення неправдивих заяв, що охоплюють такі конкретні порушення: подання або спричинення подання недостовірної вимоги про виплату коштів; використання неправдивих документів; вступ у змову з метою шахрайства; неповне повернення державного майна чи коштів; видача неправдивих підтвердних документів; незаконне набуття державного майна; а також приховування чи ухилення від виконання грошових або майнових зобов'язань перед державою [21]. Так, особа, яка порушує *FCA*, «підлягає стягненню перед урядом Сполучених Штатів цивільного штрафу у розмірі не менше 5 000 доларів США та не більше 10 000 доларів США, плюс утричі більша сума збитків, понесених урядом». Ключовим елементом FCA стало положення *qui tam*, яке походить від латинського виразу «*qui tam pro domino rege quam pro se ipso in hac parte sequitur*», що означає «Той, хто подає до суду від імені короля, а також від свого імені»[19]. Являє собою правовий позов, що дає право приватній особі, відомій як релятор або викривач, подати позов від імені уряду США проти особи або компанії, яка обдурила уряд і у разі успіху отримати частку відшкодованих державі коштів – до 30 %. Позивачем вважається уряд, а не позовник (§ 3730 (b))[20].

Сучасна редакція FCA передбачає досить чітко окреслену процедуру. Будь-яка особа, яка володіє інформацією про шахрайство проти уряду, може подати позов проти фізичної чи юридичної особи, відповідальної за правопорушення, від імені федерального уряду (див. 31 U.S.C. § 3730(b)(1)). Позов спочатку залишається під грифом «*sealed*» (засекречено) і повідомляється Міністерству юстиції США (*Department of Justice*), яке проводить розслідування, щоб вирішити, чи перебирати справу на себе і покривати всі пов'язані витрати (31 U.S.C. § 3730(b)(2)). Якщо ж уряд відмовляється, викривач має право продовжувати позов самостійно (31 U.S.C. § 3730(b)(4)). Рішення Міністерства юстиції США напряму впливає на розмір винагороди: у випадку, коли справа ведеться урядом, викривач отримує від 15% до 25% відшкодованих сум (31 U.S.C. § 3730(d)(1)), тоді як у разі самостійного ведення справи ця частка становить 25%–30% (31 U.S.C. § 3730(d)(2)).

Запровадження такої моделі не лише започаткувало систему фінансових стимулів для викривачів, яку згодом перейняли окремі держави ЄС, а й визначило подальший напрям розвитку правових механізмів захисту у сфері розкриття суспільно важливої інформації.

Наступним важливим етапом стало ухвалення *Whistleblower Protection Act* (далі – *WPA*) (1989), що забезпечив правові гарантії для державних службовців, які повідомляють про зловживання в державному секторі. Цей акт був спочатку ухвалений як частина *Civil Service Reform Act* (1978) і з того часу до нього тричі вносилися зміни – у 1989, 1994 та 2012 роках [3].

Згідно з *WPA*, захищаються «будь-які розкриття інформації» федеральними державними службовцями, які, на їхню думку, «обґрунтовано свідчать про діяльність, що є порушенням закону, правил або нормативних актів, або неправильним управлінням, грубою марною тратою коштів, зловживанням владою або суттєвою та конкретною небезпекою для громадського здоров'я та безпеки» (5 U.S.C. § 2302(b)(8)(A)).

Закон забороняє будь-які форми відплати (retaliation) щодо викривачів, зокрема пониження на посаді, зменшення заробітної плати або звільнення у зв'язку з їхнім повідомленням про правопорушення (5 U.S.C. § 2302(b)(8)(B)). Водночас передбачено спеціальний механізм подання таких скарг, який гарантує можливість їх конфіденційного розгляду (5 U.S.C. § 1212), що сприяє додатковому захисту викривачів від потенційного тиску з боку роботодавців чи державних органів.

Орган, відповідальний за розслідування скарг федеральних викривачів, – це Офіс спеціального радника (*Office of the Special Counsel*). Як зазначено на офіційному вебсайті, його основна місія полягає у захисті системи управління федеральними працівниками та кандидатів від заборонених кадрових практик (*Prohibited Personnel Practices*), зокрема від відплати за викривання правопорушень [4].

Отже, *False Claims Act* (1863) та *Whistleblower Protection Act* (1989**)** становлять фундамент сучасної американської моделі захисту викривачів. Перший із них заклав основу фінансових стимулів та *qui tam* механізму, що дозволяє приватним особам виступати від імені держави у боротьбі з шахрайством проти федерального бюджету. Другий – забезпечив системний інституційний захист федеральних службовців від відплат у зв'язку з їхніми розкриттями.

На цю основу було поступово впроваджено численні секторальні закони, спрямовані на конкретні сфери. Дослідницька служба Конгресу США (*Congressional Research Service*) у своєму звіті *Compilation of Federal Whistleblower Protection Statutes* (R46979, 2025) систематизувала ці акти, наголошуючи, що численні федеральні галузеві закони забезпечують захист викривачів у різних секторах [5]. До них, зокрема, відносяться екологічні статути, такі як *Clean Air Act* (CAA), *Clean Water Act* (CWA) та *Safe Drinking Water Act* (SDWA)**,** трудове законодавство у сфері безпеки та гігієни праці – *Occupational Safety and Health Act* (OSHA**),** а також фінансові регуляторні акти – *Sarbanes–Oxley Act* (2002) та *Dodd–Frank Act* (2010**).**

На відміну від *WPA*, який забезпечує загальний захист усіх федеральних службовців незалежно від галузі, секторальні закони**:**

По-перше**,** деталізують права викривачів у межах конкретних сфер (екологія, фінанси, охорона праці, оборона тощо), встановлюючи спеціальні гарантії, процедури повідомлення та канали захисту.

По-друге**,** передбачають різні контролюючі та наглядові органи (*federal regulatory/enforcement agencies*), уповноважені приймати скарги, проводити розслідування і застосовувати санкції. Зокрема:

- Охорона довкілля (*Clean Air Act, Clean Water Act) – Environmental Protection Agency (EPA*)**,** яка здійснює контроль за дотриманням природоохоронного законодавства.
- Охорона праці та промислова безпека (*Occupational Safety and Health Act) – Occupational Safety and Health Administration (OSHA**)**,* що проводить інспекції та розглядає звернення працівників.
- Фінансовий сектор *(Sarbanes–Oxley Act, Dodd–Frank) – Securities and Exchange Commission (SEC)* та *Commodities Futures Trading Commission (CFTC**)**,* які забезпечують нагляд за публічними компаніями, біржами та ринками капіталу.

Загалом секторальні закони доповнюють *WPA*, поширюючи та конкретизуючи захист викривачів у межах певних сфер, але не обмежують загальні гарантії. Наприклад, спеціальні програми комплаєнсу (дотримання вимог), встановлені Законом *Sarbanes–Oxley*, також відіграють важливу роль у забезпеченні каналів для конфіденційного та анонімного повідомлення про корпоративні порушення, оскільки за допомогою таких програм компанії можуть збирати повідомлення про правопорушення внутрішньо, а потім проводити внутрішні розслідування звинувачень, перш ніж повідомляти про них владі [6,с.23-24].

По суті, положення Закону *Sarbanes–Oxley* передбачають впровадження спеціальних програм комплаєнсу, які забезпечують внутрішні канали розкриття інформації, аналогічні тим, що передбачені Директивою (ЄС) 2019/1937, яка зобов'язує організації створювати ефективні механізми для повідомлень від викривачів. Таким чином, американський підхід через секторальні акти не лише забезпечує практичний захист викривачів, а й вплинув на формування європейських стандартів захисту, інтегрованих у єдиний нормативний механізм Директиви (ЄС) 2019/1937.

Отже, американську модель захисту викривачів можна описати як «базова сітка + секторальні надбудови». Основу моделі становлять універсальні акти (*FCA, WPA*), які створюють загальну рамку правового захисту. Секторальні статути зі свого боку деталізують гарантії для конкретних галузей та поширюють захист як на державних службовців, так і на працівників приватного сектору. Можна стверджувати, що саме поєднання універсальних та секторальних актів забезпечує комплексний і багаторівневий підхід до захисту викривачів у США.

Важливу роль у формуванні стандартів захисту викривачів відіграє судова практика, оскільки саме суди визначають межі застосування законів, тлумачать поняття «суспільний інтерес» та встановлюють критерії для оцінки добросовісності викривачів, забезпечуючи баланс між їхніми правами, інтересами роботодавців та громадським благом.

Зокрема, у справі *Department of Homeland Security v. Robert MacLean* Верховний суд США у 2015 році ухвалив рішення на користь викривача, підтвердивши, що його розкриття інформації про ска-

сування охорони довготривалих рейсів, незважаючи на підвищені загрози тероризму, підпадає під захист Закону про захист викривачів (*WPA*) [7]. Суд відхилив аргумент Міністерства внутрішньої безпеки, що розкриття інформації, класифікованої як «чутлива безпекова інформація» (*Sensitive Security Information*), не підпадає під захист *WPA*. Він зазначив, що таке тлумачення дозволяло б агентствам уникати обов'язків щодо захисту викривачів шляхом створення власних регуляцій, що суперечить меті закону. Це рішення підкреслює важливість судової практики у визначенні меж застосування законів та забезпеченні ефективного захисту прав викривачів.

У результаті у США сформувалася багаторівнева модель захисту викривачів**:**

- Універсальні акти (*FCA, WPA***)** – створюють загальні правові рамки;
- Секторальні статути – деталізують гарантії у конкретних галузях;
- Судова практика – забезпечує тлумачення законів і баланс інтересів між викривачем, роботодавцем та суспільством.

На відміну від США, де система захисту викривачів історично розвивалася у фрагментарний спосіб через прийняття численних секторальних статутів, Велика Британія у 1998 році запровадила єдиний рамковий закон – *Public Interest Disclosure Act* (далі – *PIDA*).

PIDA був розроблений та ухвалений на тлі низки інцидентів 1980–1990-х років, серед яких катастрофа на залізниці в Клепемі, вибух на нафтовій платформі «*Piper Alpha*», трагедія порому «*Herald of Free Enterprise*» та пенсійний скандал «Maxwell», яким, ймовірно, можна було запобігти, якби інформація про порушення регуляторних вимог була своєчасно розкрита відповідним органам, як всередині організацій, так і зовні [8, с. 6].

Цей акт вважається першим комплексним законодавчим актом у Європі, що визначив поняття «захищеного розкриття» (protected disclosure) **(**43A) та встановив спеціальні гарантії для працівників, які повідомляють про порушення. Зокрема, розділ 43J *Employment Rights Act* (1996) прямо передбачає, що будь-які положення трудового або іншого договору, які намагаються обмежити право працівника здійснити «захищене розкриття», є недійсними. Це означає, що роботодавець не може використовувати угоди про нерозголошення для перешкоджання викривачу у повідомленні про порушення, які становлять суспільний інтерес. Закон встановлює «ступінчастий» режим розкриття, де найпростіший шлях до захисту – це внутрішнє повідомлення безпосередньо роботодавцю, уповноваженій особі чи керівництву [8, с. 9]. Варто підкреслити, що *PIDA* не містить положень, які б робили обов'язковим запровадження внутрішніх процедур для інституцій, а також не надає жодних орієнтирів щодо того, якою має бути ефективна система внутрішнього розкриття інформації [14, с. 9].

Додатково, *PIDA* надає можливість звертатися до так званих «prescribed persons», тобто визначених органів або осіб, у випадках, коли працівник має обґрунтовані підстави вважати, що внутрішнє повідомлення не призведе до належної реакції або може завдати шкоди самому викривачу (розділ 43F). Ці визначені особи або органи включають, зокрема, регуляторні органи, професійні асоціації та інші організації, уповноважені отримувати та розглядати повідомлення про порушення [9].

У положеннях *PIDA* відсутня згадка про звернення до ЗМІ як окремий канал для звернення викривачів. Однак, можна вважати що цей варіант охоплюється ширшою категорією, зокрема у статті 43G (*Disclosure in other cases*) **–** як «будь-які інші розкриття». Логічно припустити, що саме до цієї категорії можуть входити звернення до журналістів чи ЗМІ. Ця позиція підкріплюється в офіційному документі під назвою *Guidance for Employers and Code of Practice,* опублікованому на урядовій онлайн-платформі Великобританії. В ньому зазначено, що працівник може звернутися до ЗМІ лише в виняткових випадках, коли він обґрунтовано вважає, що розкриття інформації є суттєво правдивим, не переслідує особисту вигоду, і лише за наявності обґрунтованих підстав вважати, що роботодавець може завдати шкоди або знищити докази; і при цьому таке розкриття має бути розумним і пропорційним ситуації [10, с. 9].

Тому, ключовим нововведенням *PIDA* стало закріплення багаторівневої моделі розкриття інформації: викривач може звернутися спочатку до свого роботодавця (внутрішні канали), далі – до наглядових органів (prescribed persons), а за наявності особливих обставин – до ЗМІ чи громадськості.

На нашу думку, цілком обґрунтовано вважати, що саме британська модель, закріплена у *PIDA*, із її трирівневою системою каналів розкриття інформації – внутрішній канал, зовнішній канал до визначених органів (prescribed persons) та «інші» канали, включно із ЗМІ за виняткових обставин – стала свого роду праобразом тієї трьохканальної архітектури, яка згодом була інституціоналізована на рівні права ЄС у Директиві (ЄС) 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства союзу». Така спадковість дозволяє простежити еволюцію підходу: від національного законодавчого експерименту до уніфікованого загальноєвропейського стандарту, що враховує потребу у балансі між внутрішніми та зовнішніми механізмами повідомлення про порушення.

Зміни, внесені до *Enterprise and Regulatory Reform Act* (2013), уточнили та закріпили ключовий критерій у PIDA – розкриття інформації працівником має здійснюватися «в суспільних інтересах». Необхідність такої поправки зумовлювалася судовою практикою, зокрема справою *Parkins v. Sodexho Ltd* [2002] IRLR 109, у якій Апеляційний трибунал з питань зайнятості (Employment Appeal Tribunal) постановив, що навіть порушення умов індивідуального трудового договору може підпадати під сферу захисту PIDA[15, с.4]. Такий підхід фактично дозволяв використовувати положення про «захищене розкриття» у приватних трудових спорах, що не мали суспільного значення. Саме цю проблему й було покликано усунути поправками 2013 року, які обмежили сферу застосування закону, закріпивши вимогу щодо наявності суспільного інтересу у розкритті.

Пізніше справа *Chesterton Global Ltd v Nurmohamed* (2017) додатково уточнила критерії визначення «суспільного інтересу» [11, п. 34]. Суд враховував такі фактори: особу порушника, характер розкритого порушення, види інтересів, що піддаються впливу, та масштаб шкоди, завданої порушенням. У результаті сформульовані у справі критерії оцінки були закріплені в практиці та отримали назву «тесту Честертона» (*Chesterton Test*), що використовується для визначення наявності суспільного інтересу при розкриттях за *PIDA*.

Отже, Велика Британія стала першою країною у Європі, створивши уніфіковану систему правового захисту викривачів. Її модель поєднала законодавчі норми та активну роль судів у формуванні стандартів, що згодом справило значний вплив на розробку європейських підходів. Як зазначає *Дж. Аштон*, саме модель *PIDA***,** а не американські положення, була фактично відтворена у законодавствах інших країн світу [13, с.1-2].

З цим твердженням можна погодитися, проте слід зауважити, що деякі країни запозичують підхід щодо фінансового стимулювання викривачів, що є характерною особливістю США [16, с. 225-226]. Крім того, на нашу думку, допустимим та доцільним є застосування елементів секторального підходу до регулювання повідомлень викривачів у тих сферах суспільних відносин, які пов'язані з особливо чутливими питаннями (наприклад, екологічна безпека, охорона здоров'я, а також у секторі оборони). Такий підхід забезпечує врахування специфіки кожної галузі та створює більш ефективні гарантії для викривачів, не нівелюючи при цьому значення уніфікованих механізмів загального захисту. Це демонструє доцільність адаптації окремих елементів американської моделі залежно від економічної структури та правової традиції країни.

Висновки. Як слушно зазначає Л. Коброн-Гонсьоровська, «Немає сумнівів, що англосаксонська правова система протягом багатьох років розвивала ефективну систему захисту викривачів і зараз є піонером у цьому питанні» [12, с.152].

З наведеного дослідження можна виокремити такі підходи до регулювання захисту викривачів:

– США: секторальна модель → різні статути для різних сфер (екологія, фінанси, оборона тощо);

– Велика Британія: уніфікована модель → єдиний акт (*PIDA*), деталізований через судову практику;

– Загальноєвропейські стандарти: формувалися під впливом англосаксонського досвіду, адаптованого до континентальної правової системи.

Таким чином, якщо в США система захисту викривачів формувалася поступово та переважно секторально**,** з появою окремих статутів (екологічних, фінансових, оборонних тощо), то у Великій Британії було обрано інший підхід. Тут ще наприкінці 1990-х років законодавець зробив спробу створити єдиний всеохопний режим для різних категорій викривачів – у вигляді *PIDA.* На відміну від американської моделі, британський закон не обмежувався окремими сферами, а відразу запровадив рамкову систему, засновану на критеріях суспільного інтересу та добросовісності.

Цей контраст між американським фрагментарним регулюванням і британським уніфікованим підходом став фундаментом для подальшого розвитку європейських стандартів, і є надзвичайно важливим для України, яка зараз формує власну систему захисту викривачів та інтегрує міжнародний досвід у національне законодавство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. U.S. Department of Justice. False Claims Act. URL: https://www.justice.gov/civil/false-claims-act (дата звернення: 03.09.2025).
2. Bracker & Marcus LLP. The False Claims Act, also known as Lincoln's Law: Its Progress and Impact. 2019. URL: https://www.bafirm.com/2019/03/false-claims-act-also-known-lincolns-law-progress/ (дата звернення: 03.09.2025).
3. Kohn, Kohn & Colapinto. What is the Whistleblower Protection Act? URL: https://kkc.com/frequently-asked-questions/what-is-the-whistleblower-protection-act/ (дата звернення: 03.09.2025).
4. U.S. Office of Special Counsel. *About OSC*. URL: https://osc.gov/Agency (дата звернення: 03.09.2025).

5. Congressional Research Service. *Whistleblower Protections for Federal Employees*. CRS Report R46979. Washington, D.C., 2021. URL: https://www.congress.gov/crs-product/R46979 (дата звернення: 03.09.2025).
6. Stolowy, N., & Stolowy, H. (2022). Name and shame: a comparative and international analysis of whistleblowing laws. HEC Paris Research Paper No. LAW-2023-1491. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4380430 (дата звернення: 03.09.2025).
7. U.S. Office of Special Counsel. *Supreme Court Decision in DHS v. MacLean Strengthens Whistleblower Protections*. 2015. URL: https://osc.gov/News/Pages/15-03-Supreme-Court-DHS-MacLean-Whistleblower-Protections.aspx (дата звернення: 03.09.2025).
8. Savage, A., & Hyde, R. (2015). The response to whistleblowing by regulators: a practical perspective. *Legal Studies*, *35*(3), 408–429. C. 6 URL: https://core.ac.uk/download/pdf/162656689.pdf (дата звернення: 03.09.2025).
9. GOV.UK. *Blowing the Whistle: List of Prescribed People and Bodies*. URL: https://www.gov.uk/government/publications/blowing-the-whistle-list-of-prescribed-people-and-bodies--2 (дата звернення: 03.09.2025).
10. UK Department for Business, Energy & Industrial Strategy. *Whistleblowing Guidance and Resources*. London: HM Government, 2015. URL: https://www.gov.uk/government/publications/whistleblowing-guidance-and-code-of-practice-for-employers (дата звернення: 03.09.2025).
11. Chesterton Global Ltd v. Nurmohamed. Court of Appeal (Civil Division), [2017] EWCA Civ 979. URL: https://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2017/979.html (дата звернення: 03.09.2025).
12. Kobroń-Gąsiorowska, Ł. (2021). The Development of Whistleblowing Laws in the United States and Europe (de lege ferenda remarks). *Studia z Zakresu Prawa Pracy i Polityki Społecznej*, *28*(2), 139-155. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1015087 (дата звернення: 03.09.2025).
13. Ashton, J. (2015). 15 years of whistleblowing protection under the public interest disclosure act 1998: are we still shooting the messenger? (Version 1). University of Sussex. URL: https://hdl.handle.net/10779/uos.23476139.v1 (дата звернення: 03.09.2025).
14. Adeyemo, F. (2020). Rebutting the presumption: Are whistleblowers really protected under PIDA and in the case of the UK banking industry? *Journal of Business Law*, 8, 607–623.URL: https://centaur.reading.ac.uk/86815/ (дата звернення: 03.09.2025).
15. Gardiner, B., & Cumming, R. (2015, Autumn). *A Practical Guide to Whistleblowing Claims* [PDF]. 2 Temple Gardens Employment Group. URL: https://www.2tg.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/A-Practical-Guide-to-Whistleblowing-Claims-Autumn-2015.pdf (дата звернення: 03.09.2025).
16. Зінченко-Тулуб Я.С., Островська Б.В. (2025). Реформи захисту викривачів в Україні: міжнародний досвід та перспективи впровадження. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 1(37). URL : https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.1.37 (дата звернення: 03.09.2025).
17. Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2019 on the protection of persons who report breaches of Union law. Official Journal of the European Union, L 305, 26.11.2019, p. 17–56. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1937/oj/eng (дата звернення: 03.09.2025).
18. Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE). (2010). The protection of "whistleblowers". Resolution 1729 (2010). URL: https://pace.coe.int/en/files/17851/html (дата звернення: 03.09.2025).
19. Qui tam action. *Legal Information Institute. Cornell Law School*. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/qui_tam_action (дата звернення: 03.09.2025).
20. 31 U.S. Code § 3730 - Civil actions for false claims. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/31/3730 (дата звернення: 03.09.2025).
21. 31 U.S. Code § 3729 - False claims. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/31/3729 (дата звернення: 03.09.2025).

УДК 341.01+341.24
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.54

ЛЕГІТИМНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Карвацька С.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-9948-4866

Чепель О.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-5995-7569

Карвацька С.Б., Чепель О.Д. Легітимність міжнародного права: виклики та перспективи.
Стаття присвячена дослідженню легітимності сучасного міжнародного права у контексті динамічних змін та безпрецедентних викликів. Проаналізовано, що традиційне міжнародне право традиційно зосереджує свою діяльність на державах, які є його основними суб'єктами. Однак останнім часом недержавні суб'єкти, такі як транснаціональні корпорації, неурядові організації поступово набувають все більшого впливу. Оскільки держави є основними акторами міжнародної системи, міжнародне право розглядається як продукт колективного прийняття рішень, де держави добровільно погоджуються дотримуватися певних правил і зобов'язань. окрім викликів легітимності міжнародного права, з'являються нові проблеми, такі як кібербезпека, зміна клімату, еволюціонуюча природа міжнародного права, які розглядаються як фактори, що створюють труднощі для легітимності міжнародного права. Проаналізовано, що систематична співпраця між міжнародними та національними судовими органами може гармонізувати тлумачення міжнародного права.

Доведено, що легітимність міжнародного права перестає бути фіксованою категорією, оскільки сучасні глобальні виклики (інформаційні війни, зміна клімату, вплив технологій) постійно змінюють характер міжнародної взаємодії. Тому виникає потреба в динамічному перегляді критеріїв легітимності. Збільшення ролі некласичних суб'єктів — неурядових організацій, наднаціональних інститутів, цифрових платформ — розширює уявлення про те, хто і як легітимує міжнародне право.

Наголошено, що хоча суперечливість сучасного міжнародного правопорядку у вирішенні глобальних криз, що виникають, не викликає сумнівів, повна відмова від міжнародного права не є вирішенням проблеми. Необхідне стратегічне відновлення цієї системи за допомогою реформ, які повинні запобігти використанню державами міжнародного права в корисливих цілях і створити ефективні механізми для забезпечення його дотримання. Лише за допомогою такого перезавантаження міжнародне право може відновити свій нормативний авторитет і функціонувати як надійна основа для глобального управління у XXI столітті.

Ключові слова: міжнародне право, принципи міжнародного права, міжнародний правовий порядок, міжнародні інституції та механізми, міжнародні організації, легітимність міжнародного права, правове регулювання у міжнародному праві, міжнародно-правові зобов'язання, міжнародне співробітництво.

Karvatska S.B., Chepel O.D. The legitimacy of international law: challenges and prospects.
The article is devoted to the study of the legitimacy of contemporary international law in the context of dynamic changes and unprecedented challenges. It is analyzed that traditional international law traditionally focuses its activities on states, which are its main subjects. However, in recent years, non-state actors such as transnational corporations and non-governmental organizations have gradually gained more influence. Since states are the main actors in the international system, international law is seen as a product of collective decision-making, where states voluntarily agree to abide by certain rules and obligations. In addition to challenges to the legitimacy of international law, new problems are emerging, such as cybersecurity, climate change, and the evolving nature of international law, which are seen as factors that create difficulties for the legitimacy of international law. It has been

analyzed that systematic cooperation between international and national judicial bodies can harmonize the interpretation of international law.

It has been proven that the legitimacy of international law is no longer a fixed category, as contemporary global challenges (information wars, climate change, the impact of technology) are constantly changing the nature of international interaction. Therefore, there is a need for a dynamic review of the criteria for legitimacy. The increasing role of non-traditional actors – non-governmental organizations, supranational institutions, digital platforms – broadens the understanding of who legitimizes international law and how.

It is emphasized that although the inconsistency of the current international legal order in resolving emerging global crises is beyond doubt, a complete rejection of international law is not a solution to the problem. A strategic renewal of this system is needed through reforms that prevent states from using international law for self-serving purposes and create effective mechanisms to ensure compliance. Only through such a reset can international law restore its normative authority and function as a reliable foundation for global governance in the 21st century.

Key words: international law, principles of international law, international legal order, international institutions and mechanisms, international organizations, legitimacy of international law, legal regulation in international law, international legal obligations, international cooperation.

Постановка проблеми. Міжнародне право як система норм і принципів, що регулюють поведінку держав та інших міжнародних суб'єктів, стикається з численними викликами у XXI столітті. Однак на тлі цих викликів існують і значні можливості для розвитку та зміцнення міжнародного права. У сучасних умовах посиленої всеосяжної цифрової трансформації, зростання ролі наднаціональних утворень і виникнення глобальних світових криз, легітимність міжнародного права набуває нової багатовимірності, що виходить за межі традиційного його розуміння. При цьому відсутність єдиних критеріїв та посилення впливу некласичних суб'єктів створює підґрунтя для перегляду самої сутності легітимності системи міжнародних правил. Однак реалізм є лише однією з можливих позицій щодо міжнародного світу, в якому поєднуються ідеальні та матеріальні чинники, а актори, структури та збіги обставин призводять до змін у праві [1]. Постає важливе питання – якою мірою сучасні глобальні виклики (інформаційні війни, штучний інтелект, кліматичні зміни) трансформують механізми легітимності міжнародного права, і в який спосіб міжнародна спільнота може сформулювати універсальні, гнучкі й прийнятні для всіх суб'єктів міжнародного права критерії легітимності, що відповідатимуть динаміці сучасних міжнародних відносин?

Історично ні міжнародне право (МП), ні міжнародні відносини (МВ) не приділяли цьому питанню особливої уваги. Міжнародні юристи, як правило, зосереджувалися на законності, а не на легітимності [2].

Враховуючи швидкозмінний характер міжнародної системи, важливо, щоб міжнародне право було здатне адаптуватися до вимог XXI століття. Це вимагатиме не лише вирішення існуючих викликів, що стоять перед міжнародним правом, але й розробки нових правових рамок і механізмів для протидії новим загрозам і можливостям, що з'являються.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці провідних вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, загальнотеоретичні аспекти легітимності міжнародного права досліджували В. Мицик, М. Бурменський, В. Репецький, І. Пирога, Д. Бєлов. Серед сучасних зарубіжних досліджень заслуговують на увагу роботи А. Петерс (Peters Anne) з аналізом глобального конституціоналізму, Джон Тасіулас (John Tasioulas) щодо концепції легітимності в міжнародному праві з урахуванням верховенства права, ван Аакен Анна (van Aaken Anne) щодо поведінкових аспектів, які впливають на легітимність норм міжнародного права, Андреа Бьянчі (Bianchi Andrea) щодо сучасних теорій міжнародного права у контексті легітимності, де Бурка Грайнне (de Búrca Gráinne) про втрату довіри до міжнародного права і шляхи її відновлення, Vidmar, Jure (Vidmar Jure) про легітимність міжнародного правосуддя, що перегукується з аналізом судової практики.

Метою статті є аналіз легітимності сучасного міжнародного права у контексті сучасних динамічних змін та безпрецедентних викликів.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право «є системою норм і принципів, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права, забезпечують правовий порядок у міжнародних відносинах, підтримують мир і безпеку, сприяють міжнародному співробітництву і захисту прав людини. Воно визначає належні форми поведінки держав та інших акторів на міжнародній арені, встановлює механізми відповідальності за порушення міжнародних норм» [3, с.7]. Але міжнародне право, як ми його розуміємо сьогодні, сягає своїм корінням стародавніх цивілізацій, де договори та угоди укладалися між суверенними державами. Однак сучасна концепція міжнародного права

почала формуватися під час європейського Відродження та Просвітництва. Вестфальський договір 1648 року часто називають відправною точкою сучасного міжнародного права, оскільки він установив принцип державного суверенітету та закріпив ідею невтручання у внутрішні справи інших держав. Розвиток міжнародного права впродовж історії відзначався кількома ключовими віхами. Однією з найбільш значущих віх було створення ООН у 1945 році. Статут ООН, який слугує основоположним документом сучасного міжнародного права, установлює принципи міжнародного миру та безпеки, заохочення прав людини та принцип суверенної рівності між державами-членами [4].

Іншою важливою віхою в розвитку міжнародного права стало створення Міжнародного Суду ООН (МС ООН) у 1945 році. МС ООН є головним судовим органом ООН і відповідає за вирішення правових спорів між державами та надання консультативних висновків з правових питань, переданих на його розгляд Генеральною Асамблеєю ООН, Радою Безпеки та іншими органами ООН. Міжнародні організації відіграють вирішальну роль у формуванні та забезпеченні дотримання міжнародного права.

Розвиток нових технологій створив нові загрози безпеці, які важко подолати в рамках існуючого міжнародного права. Окрім того, ефективності міжнародного права часто перешкоджає відсутність механізмів дотримання та механізмів правозастосування. Одним з фундаментальних викликів, що стоять перед міжнародним правом у XXI столітті, є суперечність між принципом державного суверенітету та необхідністю ефективного глобального управління. Концепція суверенітету, яка стверджує, що держави мають виключне право керувати власними справами, вже давно є наріжним каменем міжнародної правової системи. Однак у все більш взаємопов'язаному світі, де дії однієї держави можуть мати далекосяжні наслідки для інших далекосяжні наслідки для інших, традиційне розуміння суверенітету ставиться під під сумнів традиційне розуміння суверенітету [4].

Останнім часом постійні та відверті порушення міжнародного права глобальними акторами у поєднанні з нездатністю розробити конкретні відповіді на ці порушення послабили його ефективність. В академічних дискусіях навколо традиційного дослідження міжнародних відносин точаться дебати про те, чи можемо ми вважати міжнародне право легітимним, зважаючи на певні проблеми, з якими воно стикається як операційна система. Незважаючи на те, що воно відіграє життєво важливу роль у міжнародно-правовому регулюванні відносин співпраці між державами, а також забезпечує рамки для стратегій вирішення спорів, які підтримують глобальну стабільність з плином часу, питання, пов'язані з авторитетом, часто ставлять під сумнів його спроможність як легітимного інституту, спорідненого з міжнародним правом. Механізми правозастосування просто не настільки централізовані та стандартизовані, як в інших правових системах, тоді як інші аргументи стосуються обмежень державного суверенітету. Прихильники стверджують, що легітимність випливає зі згоди держави та відповідних договірних зобов'язань у поєднанні з правовим прецедентом, встановленим попередніми рішеннями [5].

Легітимність міжнародного права ґрунтується на його джерелах, серед яких договори, звичаї, що випливають з послідовної практики та загальні принципи і судові рішення. Хоча загальні принципи, визнані цивілізованими країнами, встановлюють міжнародне право, заповнюючи прогалини та спрямовуючи його розвиток, існують занепокоєння щодо його легітимності через низку проблем, з якими воно стикається. Суверенні держави діють на основі своїх особливих культурних цінностей, політичних систем та економічних пріоритетів, що загрожує розбіжностями між ними через недотримання правил, визначених загальним правом. У сфері прав людини часто виникає дилема, коли універсальні стандарти вступають у конфлікт з культурним релятивізмом або державними преференціями, створюючи напруженість. Важливо розуміти, що дієвість глобального управління вирішальною мірою залежить від того, наскільки легітимно ми розглядаємо міжнародне право. Коли воно є легітимним за своєю природою, воно пропонує спільні рамки для країн світу, оскільки вони віддають перевагу мирній взаємодії, обмежуючи будь-які шанси на конфліктні шляхи, зрештою, сприяючи зміцненню довіри та співпраці між країнами [5, с.24].

Легітимність міжнародного права може стикатися з різними викликами, які можуть підірвати його ефективність і визнання. Дійсність міжнародного права страждає від поширеного недотримання, яке часто демонструють суверенні національні держави, що не виконують свої правові міжнародно-правові зобов'язання за певних обставин.

Міжнародне право стикається з проблемами, пов'язаними з його легітимністю, оскільки існує дисбаланс між відносною силою держав як акторів на світовій арені. Більш потужні держави мають значний вплив на створення, інтерпретацію та імплементацію правил, що застосовуються на глобальному рівні, в той час як слабші держави не мають подібних можливостей. Але однозначно, що «міжнародне право може бути побудовано на принципах справедливості та доцільності. Якщо воно побудоване на принципі справедливості, – тоді воно максимально наближене за своєю природою до розуміння права; якщо ж містить ідеї політичної доцільності – тоді воно виступає результатом змови політичних гравців» [6].

Універсальність міжнародного права ставиться під сумнів культурним релятивізмом, оскільки різні культури і суспільства дотримуються різних цінностей, норм і правових практик, що призводить до розбіжностей у поглядах на легітимність і функціональність певних глобальних правових принципів.

Міжнародна правотворчість, як правило, відбувається за участі лише кількох обраних членів глобальних організацій та держав, що ставить під сумнів обґрунтованість такої практики і те, чи слугує вона демократії так, як це передбачалося. Більше того, деякі люди вважають, що відсутність представництва певних країн, натомість надання іншим країнам більшого впливу на нові правила, може поставити під загрозу довіру до цих законів. Аналогічно, оскільки не всі країни погоджуються і не ратифікують еквівалентні системи міжнародних правил. Зрештою, це ставить під сумнів їхню цензурну ефективність, оскільки прогалини проникають в офіційні керівні принципи, підриваючи довіру до них у суспільстві в цілому, коли не визнаються обмеження [5, с.24]. Теорія дотримання норм потребує переосмислення, щоб реалізувати низку вже існуючих позитивних стимулів та їхній потенціал у міжнародному праві [7].

Різне сприйняття міжнародно-правових принципів різними міжнародними судами та трибуналами може викликати суперечки щодо легітимності їхніх рішень. Опоненти стверджують, що окремі суди можуть вдаватися до судового активізму, розширюючи свої конституційні повноваження або тлумачачи закони у спосіб, що виходить за рамки того, що передбачався спочатку. Така поведінка може породжувати сумніви в надійності глобальних систем правосуддя, викликаючи значний скептицизм і навіть ставлячи під сумнів їхню достовірність[5, с.24].

Незважаючи на ці виклики, міжнародне право також пропонує численні можливості для вирішення нагальних проблем сучасності. У сучасному світі «концепція міжнародного права виходить за межі традиційних відносин між державами та міжнародними організаціями» [8, с. 167]. Сприяючи співпраці та діалогу між державами, міжнародне право може сприяти зміцненню довіри, зменшенню напруженості та запобіганню конфліктам. Більше того, міжнародне право є цінним інструментом для притягнення держав до відповідальності за їхні дії та заохочення поваги до прав людини та верховенства права на глобальному рівні [5].

Легітимність міжнародного права не зводиться лише до формального дотримання договорів чи згоди держав. У сучасному глобалізованому світі вона дедалі більше залежить від сприйняття справедливості, інклюзивності та демократичної участі у процесі правотворення. Якщо міжнародні норми не відображають цінності та інтереси широкого кола учасників глобального порядку – включно з малими державами, недержавними акторами та громадянським суспільством – їх легітимність стає вразливою. Саме тому міжнародне право має постійно реформуватися у напрямі прозорості, підзвітності та участі, щоб зберігати свою нормативну силу й авторитет [9].

Висновки. Традиційне міжнародне право традиційно зосереджує свою діяльність на державах, які є його основними суб'єктами. Однак останнім часом недержавні суб'єкти, такі як транснаціональні корпорації, неурядові організації або глобальні трибунали, поступово набувають все більшого впливу. Ця тенденція викликає у деяких експертів сумніви щодо автентичності глобальних законів; головним чином тому, що цим суб'єктам бракує демократичного світогляду, що може вплинути на довіру до них при розробці та забезпеченні дотримання встановлених правових стандартів. Крім того, систематична співпраця між міжнародними та національними судовими органами може гармонізувати тлумачення міжнародного права. Наприклад, національні суди могли б звертатися до МС ООН за консультативними висновками Оскільки держави є основними акторами міжнародної системи, міжнародне право розглядається як продукт колективного прийняття рішень, де держави добровільно погоджуються дотримуватися певних правил і зобов'язань. окрім викликів легітимності міжнародного права, з'являються нові проблеми, такі як кібербезпека, зміна клімату, еволюціонуюча природа міжнародного права, які розглядаються як фактори, що створюють труднощі для легітимності міжнародного права.

Легітимність міжнародного права перестає бути фіксованою категорією, оскільки сучасні глобальні виклики (інформаційні війни, пандемії, зміна клімату, вплив технологій) постійно змінюють сам характер міжнародної взаємодії. Відтак виникає потреба в динамічному перегляді критеріїв легітимності. Збільшення ролі некласичних суб'єктів – неурядових організацій, наднаціональних інститутів, цифрових платформ – розширює уявлення про те, хто і як легітимує міжнародне право.

Хоча суперечливість сучасного міжнародного правопорядку у вирішенні глобальних криз, що виникають, не викликає сумнівів, повна відмова від міжнародного права не є вирішенням проблеми. Необхідне стратегічне відновлення цієї системи за допомогою цілеспрямованих реформ, які повинні запобігти використанню державами міжнародного права в корисливих цілях і створити сильніші механізми для забезпечення його дотримання. Лише за допомогою такого перезавантаження міжнародне право може відновити свій нормативний авторитет і функціонувати як надійна основа для глобального управління у найближчій перспективі.

Одним з потенційних шляхів зміцнення міжнародного права є розробка нових міжнародних угод і договорів. Шляхом переговорів і ратифікації нових договорів міжнародне співтовариство може встановити чіткі правила і стандарти для вирішення нових викликів, таких як кібервійна, тероризм і зміна клімату. Здійснюючи ці кроки, міжнародне співтовариство може допомогти забезпечити, щоби міжнародне право залишалося ефективним інструментом сприяння миру, безпеці та співробітництву в XXI столітті й надалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Tasioulas John. *Legitimacy in International Law and Institutions.* In: *The Cambridge Handbook of the Rule of Law*, Cambridge University Press, 2021.
2. Bodansky D. Legitimacy in International Law and International Relations. In: Dunoff JL, Pollack MA, eds. Interdisciplinary Perspectives on International Law and International Relations: The State of the Art. Cambridge University Press, 2012. P. 321–342.
3. Мицик В.В. Теорія міжнародного права. *Український часопис міжнародного права.* 2013. № 4. С. 5–35.
4. Ali Ahmad Mustafa, Hassan Salam Abdullah, Mousa Kawar Mohammed. Challenges and Prospects of International Law in the 21st Century. Posted Date: 28 May 2024.doi: 10.20944/preprints202405.1893.v1.
5. Abdullahi Abdulkarim, Idriss Garba Musa. The legitimacy of international law: challenges and the emerging issues. Journal of Global Social Sciences. Journal of Global Social Sciences December. 2023. Volume 4. Number 16, 14-34 DOI: 10.58934/jgss.v4i16.217 https://www.researchgate.net/publication/376072217_THE_LEGITIMACY_OF_INTERNATIONAL_LAW_CHALLENGES_AND_THE_EMERGING_ISSUES.
6. Бурменський М.В. Міжнародне право на тлі викликів XXI століття. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами І Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р.: у 2 ч. Ч. 1. – Харків, 2015. С. 6.
7. Van Aaken Anne. *Behavioral International Law and Economics. Harvard International Law Journal.* 2020. № 61(2). P. 245–284.
8. Пирога І.С., Бєлов Д.М. Конституціоналізація міжнародного права: теоретико-правовий аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 12. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.24.
9. Peters Anne. The War in Ukraine and Legal Limitations on Russian Vetoes. Journal on the Use of Force and International Law. 2023. Journal on the Use of Force and International Law Volume. 2023. № 10. Issue 2. DOI: https://doi.org/10.1080/20531702.2023.2264085.

УДК 355.1-055.2:061.1ЄС(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.55

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ І В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Кобзєва Т.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0001-6176-0239

Лелека С.С.,
студентка четвертого курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0000-4966-7509

Кобзєва Т.А., Лелека С.С. Діяльність жінок-військовослужбовців в Україні і в країнах-членах Європейського Союзу.

Стаття присвячена визначенню діяльності жінок-військовослужбовців в Україні і в країнах-членах Європейського Союзу та аналізу отриманих даних. З'ясовано перелік нормативно-правових актів та їх значення у військовій сфері, які регулюють діяльність жінок-військовослужбовців, котрі націлені забезпечувати суверенність, незалежність та територіальну цілісність України. Також наголошено на фактичних відмінностях процесу служби від утверджених положень у деяких питаннях. Визначено переваги та недоліки, які існують у військовому осередку для жінки безпосередньо. Проаналізовано потреби в українських проєктах, зміст підтримки українок таким чином і розглянуто один з проєктів крізь призму підтримки бойового духу. Досліджено не лише історичні підвалини утворення такого осередку, як жінки-військовослужбовці у країнах-членах Європейського Союзу, але й розглянуто обіг військової справи із залученням жінок до Збройних Сил відповідної держави та особливостей в цьому питанні. Аналіз закцентовано на країнах з подібною правовою системою, географічним розташуванням та іншими характеристиками, у результаті чого описано досвід Німеччини, Польщі та Франції. Сукупно зазначено перелік держав, котрі підтримують й заохочують участь жінок-військовослужбовців та зроблено висновки щодо позитивного впливу досліджених урівноважень у гендерному аспекті на демократичність державного ладу даних країн. Прослідковано приріст жінок у військовій справі з виконанням кількісного порівняння та звернено увагу на відданість їх служби. Схарактеризовано основні чинники, які призвели до теперішньої системи військових сил, зокрема, прийняття українських захисниць до лав Збройних Сил України. З'ясовано, що участь жінок у військових формуваннях стала відмінною від стереотипних уявлень стосовно цієї справи та досягла розширення спектра можливостей для них. Зроблено висновок, що лише в разі забезпечення державою на практиці всіх закріплених нормативно-правових актів та систематичне їх вдосконалення задля заповнення прогалин допоможе вирішити проблематичні питання діяльності жінок-військовослужбовців.

Ключові слова: жінка-військовослужбовець, Збройні Сили, нормативно-правовий акт, Європейський Союз, Україна, військова служба.

Kobzieva T.A., Leleka S.S. Activities of female military personnel in Ukraine and in European Union member states.

This article is devoted to defining the activities of female military personnel in Ukraine and in European Union member states and analyzing the data obtained. It identifies a list of normative legal acts and their significance in the military sphere, which regulate the activities of female military personnel aimed at ensuring the sovereignty, independence, and territorial integrity of Ukraine. It also highlights the actual differences between the service process and the approved provisions in some areas. The advantages and disadvantages that exist in the military environment for women are identified. The needs of Ukrainian projects and the content of support for Ukrainian women are analyzed, and one of the projects is considered through the prism of supporting morale. Not only were the historical foundations for the formation of such a unit as female military personnel in European

Union member states examined, but the military affairs of involving women in the armed forces of the respective state and the specifics of this issue were also considered. The analysis focuses on countries with similar legal systems, geographical locations, and other characteristics, resulting in a description of the experiences of Germany, Poland, and France. A list of countries that support and encourage the participation of female military personnel is provided, and conclusions are drawn regarding the positive impact of the gender balance studied on the democratic nature of the state system in these countries. The increase in the number of women in the military is tracked with a quantitative comparison, and attention is drawn to their dedication to service. The main factors that led to the current system of military forces, in particular, the admission of Ukrainian female defenders into the Armed Forces of Ukraine, are characterized. It has been found that the participation of women in military formations has become different from stereotypical ideas about this issue and has expanded the range of opportunities for them. It is concluded that only if the state ensures the practical implementation of all established normative legal acts and their systematic improvement to fill the gaps will it be possible to resolve the problematic issues of women's military service.

Key words: female military personnel, Armed Forces, normative legal act, European Union, Ukraine, military service.

Постановка проблеми. Упродовж тривалого часу участь жінок у військовій службі залишалася маргіналізованою як у суспільному сприйнятті, так і в нормативно-правовому регулюванні. Традиційно військова сфера вважалася суто «чоловічою», а функції жінок обмежувалися допоміжними ролями, зокрема медичною чи господарською. Проте останні десятиліття характеризуються зростанням числа жінок-військовослужбовців, що потребує відповідного правового забезпечення їхніх прав, гарантій та рівного доступу до всіх аспектів військової служби. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах збройної агресії проти України та у контексті євроінтеграційних процесів, де порівняння з країнами Європейського Союзу дозволяє виявити як спільні тенденції, так і розбіжності в правовому регулюванні статусу жінок у збройних силах.

Щойно згадане вище пояснюється тим, що станом на 1 січня 2025 року більш ніж 70 тис. жінок залучено до служби в Збройних силах України. Серед них є цінні кадри багатьох професій, а саме: навідниці САУ, артилеристи, кулеметниці, офіцери, солдати, сержанти тощо. Слід підкреслити й той факт, що ці відважні жінки мають почесні звання, одним з яких є «Герой України», котре, на жаль, деяким з них присвоєно посмертно.

Метою статті є вдосконалення знань та детальний аналіз діяльності жінок-військовослужбовців не тільки в Україні, але й країнах Європейського Союзу.

Стан опрацювання проблематики. Вивченню діяльності жінок-військовослужбовців в Україні і в країнах-членах Європейського Союзу присвячені праці таких науковців як О. Дяченко, Г. Гриценко, Т. Марценюк та інші. Крім того, створюються різні проєкти не лише українського, але й міжнародного складу, задля вивчення цієї теми. Незважаючи на те, що багато науковців тривалий проміжок часу вивчають це питання, проте динаміка розвитку даного питання є масштабнішою, й тому нагальним буде постійне ознайомлення, аналіз та внесення коректив як в надбання науковців, так і в нормативно-правові бази України для вирішення кола прогалин та недопрацювань.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, таке актуальне питання щодо служби жінок на сьогоднішній день утворює багато дискусій навколо себе. Військова служба письмово закріплюється та врегульовується нормативно-правовими актами так, як і будь-який осередок людського діяння. Ця сфера забезпечується широким спектром Законів України, розпоряджень та указів. Розглянемо деякі з них.

Одним з провідних є Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», котрий набув чинності 25 травня 1992 р. Даний закон включає в себе фундаментальні положення, а саме: категорії поділу громадян України; мету військового обов'язку та його сутність; види військової служби; зміст військового обов'язку та військової служби й інші не менш важливі питання. Велику увагу необхідно приділити абз. 2 п. 11 ст. 1 цього Закону, де наголошується про, те що жінки, які придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком і закінчили заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти та здобули медичну або фармацевтичну спеціальність, підлягають взяттю на військовий облік військовозобов'язаних. 12 пункт зазначає, що жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками. Саме це юридично виключає існування гендерної нерівності [1].

Суспільно-необхідним є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», метою якого є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових захо-

дів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України [2].

Варто пригадати про Указ Президента України (дата підписання 25 квітня 2001 року) «Про підвищення статусу жінок в Україні», що мав на меті поліпшити становище жінок, підвищити роль останніх, забезпечити сприятливі умови для розкриття їх інтелектуальних і творчих здібностей, формування демократичного світогляду громадян. Саме в ньому наявні провідні вектори діяльності, плани дій, пропозиції, сформування Національного бюро гендерних досліджень тощо [3].

Можемо пригадати ще багато фундаментальних осередків нормативно-правової бази, які проєктують свої положення в практичний вимір задля належного рівня існування військовослужбовців жіночої статі безпосередньо. Проте для утвердження чіткого розуміння нормативно-правових підвалин такий стислий виклад вважаємо задовільним.

Стосовно проблемних аспектів, пов'язаних з специфікою професії військовослужбовця, необхідно наголосити, що вони виникають не лише в осіб жіночої статі, але й чоловічої теж. Немає жодних сумнівів, що проблеми останніх можуть дещо різнитися, адже цьому слугують певні анатомічні й інші особливості. Саме тому, порушуючи тему проблем у жінок, які обрали професію військового, встановлено: вони мають критичність в певних сферах.

Розглядаючи доступність військових посад жінками, ще до 2019 року включно щодо вступу до Збройних Сил України (далі - ЗС України) були чинними «тимчасові переліки» на військово-облікові посади, на котрі було дозволено призначення військовослужбовців-жінок, що передбачено відповідними наказами, у тому числі Наказом Міністерства оборони України № 541 від 20.10.2017 р. [4]. У подальшому, подібні акти на законодавчому рівні вже були скасованими. Відтак, чинним Наказом Міністерства оборони України № 317 від 07.09.2020 р. закріплено єдиний перелік обумовлених посад без тих чи інших гендерних обмежень [5]. Тобто на сьогоднішній день, жінки де-юре мають рівні можливості з особами чоловічої статі в військовому осередку виникнення, зміни та припинення правовідносин, однак де-факто існують непоодинокі випадки утворення перепон для жінки-військовослужбовця під час зайняття певної посади, що об'єктивується як у ставленні командирів, так і нестачі умов для служби. Інакше кажучи, затверджена численність посад фактично буває недоступна.

Великим недоліком є нефіксованість заробітної плати. Згідно з п. 2 розділу I Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам, затвердженого Наказом Міністерства оборони України від 07 червня 2018 року № 260, грошове забезпечення включає: щомісячні основні (посадовий оклад, оклад за військовим званням, надбавка за вислугу років), щомісячні додаткові (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, премія та окремі види винагород) і одноразові додаткові види грошового забезпечення (допомоги та інші види винагород). Крім того, перелік включає й доплати за науковий ступінь та за вчене звання (п. 4 розділу I цього Наказу) [6].

Проблема виникла в тому, що доволі поширеною практикою в найближчому минулому було оформлення жінки в якості кухаря чи медика, що не відповідало дійсності й, у результаті, отримати належну заробітну плату та звання військова не могла. Відомі були й ситуації обмеження у відповідному до реальності професійного та службового зростання.

Н.Г. Клименко слушно наголошує, що прослідковується «нестача (відсутність) зручної й гігієнічно придатної для використання військової форми одягу» [7, с. 117]. Незважаючи на те, що більш ніж 70 тисяч жінок боронить Україну від країни-агресора [8], але питання стосовно форменого одягу зберігає свою актуальність ще з 2014 року. Все ж таки, у цьому має місце певна динаміка, адже проблема у відсутності форми поступово виключається, проте залишається нестача та недоступність її отримання. Розвиток у розв'язанні такого питання та вирішення його безпосередньо є необхідним, бо жіночий організм має анатомічні особливості та, як відомо, комфорт захисників – це запорука нашої перемоги.

Щодо переваг, то відносно недоліків їх менше. Провідним «привілеєм» для жінки у рамах вітчизняного законодавства є окремий перелік спеціальних гарантій. Зокрема ст. 17 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачено: військовослужбовці-жінки не можуть триматись в дисциплінарному батальйоні у виді виконання покарання, що застосовується до військових-чоловіків [9].

Для підтримки військових позитивно будуть сприяти проєкти. Саме вони тримають сталим бойовий дух не лише захисників, але й захисниць. Дані проєкти можна оцінити як звернення уваги на нагальні питання. Безумовно, враховуючи ефективність таких програм, їх налічується велика кількість. Вважаємо за необхідне розглянути один з них. Він має характер праці, створеної завдяки зарубіжному сприянню.

«Незламні» є проєктом про українок, котрий сформувався, опираючись на допомогу посольства Швеції в Україні та франко-української торгово-промислової палати. Стосовно його мети, то нею є

привернення уваги світової спільноти до всеосяжної діяльності українських жінок, які вступили до лав ЗС України або ж тероборони й шукають та під кулями доставляють гуманітарну допомогу, провадять операції порятунку з-під завалів поранених, виконують заходи стосовно надання медичної допомоги, і навіть ціною власної безпеки евакуюють дітей, людей з особливими потребами, осіб похилого віку та тварин [10]. Продовжуючи розкривати сутність цього проєкту, фундаментальним завданням спецпроєкту «Незламні» є прояв історичного підґрунтя непереможних й тривких жінок, котрі являються чималою часткою учасників, міцних захисників у війни проти росії, повномасштабне вторгнення якої розпочалося 24 лютого 2022 року. Отже, виходячи з вищезгаданого, актуальність проєкту «Незламні» досягла свого апогею в наші дні.

Історичні джерела дають змогу прослідкувати динаміку інтеграції жінок-військовослужбовців у країнах Європейського Союзу. У Резолюції 1325 «Жінки, мир, безпека» Ради безпеки ООН 2000 року зазначено про важливість залучення жінок як до збройних формувань, так і до миротворчої діяльності [11, с. 1]. Крім того, даний документ заклав підвалини для обрання курсу на зрівняння правового статусу жінок до чоловіків у військовому осередку, і, як наслідок, відіграв суттєву роль у залученні жінок до військового формування.

Попередньо у 1976 році було створено Комітет з питань жінок у збройних силах НАТО, проте у 2009 році він був певною мірою реформований. Також змінилося найменування останнього на Комітет НАТО з гендерних питань.

Більша частина країн світу ратифікувала відповідні документи, які дозволили жінкам-військовослужбовцям займати посади, бути учасником збройного угрупування та користуватися іншими військовими правами. Першими державами, які прийняли такі акти були країни-учасниці НАТО. У зв'язку з цим, в 1948 році під час Війни за Незалежність в Палестині повноцінними учасниками стали жінки. Причиною була нестача бійців, а наслідком стало рівність служби чоловіка та жінки в боротьбі за незалежність.

Необхідно наголосити, що для країн, які є членами Європейського Союзу, поширеною практикою є засекреченість таких даних, тобто обмеження доступу до останньої від третіх осіб. Тому, для формування загального уявлення про міжнародний досвід залучення жінок до збройних сил, проаналізуємо деякі з них.

Прикладом держави з тривалим досвідом інтеграції жінок до збройних сил є Французька Республіка, яка має багату історико-культурну спадщину та сформовану правову систему в сфері військової служби [12]. На сьогодні жінки становлять близько чверті особового складу Збройних сил Франції. Їхній доступ до військової служби був юридично закріплений ще у 1939 році, що стало важливим етапом у формуванні ґендерно інклюзивної моделі армії. Значну роль у становленні жінок як повноправних учасниць бойових дій відіграла їхня участь у військових операціях 2014 року. Водночас, попри значний прогрес, у Франції зберігаються певні обмеження щодо служби жінок у специфічних військових підрозділах, таких як морська піхота, Іноземний легіон та екіпажі підводних човнів [13]. Ці обмеження мотивуються переважно традиційними уявленнями про «чоловічий» характер окремих видів військової діяльності.

Польща є однією з найбільших держав Центральної Європи за своєю територіальною характеристикою та підтримує нашу державу у важливий для України час збереження та відновлення суверенності, незалежності та територіальної цілісності [14]. Окрім дозволу жінок бути військовослужбовцями, органи державної влади створили окрему посаду Уповноваженого в справах військової служби жінок, який в межах своєї компетенції націлений на покращення їх умов [13].

Німеччина – це також одна з найбільших країн Європейського Союзу. Вона також має великі грошові накопичення, що робить її однією з найбагатших держав у цьому Союзі [15]. З 2001 року на її території дозволено військову службу жінок у Збройних силах, й саме це посприяло збільшенню кількісного складу даних формувань в геометричній прогресії втричі [13].

На сьогоднішній день про службу жінок відомо в США, Канаді, Великій Британії, Німеччині, Франції, Україні, Швеції, Швейцарії, Нідерландах, Бельгії, Данії, Норвегії, Португалії, Ізраїлі, Іспанії, Греції, Туреччині, Пакистані, Люксембурзі, Шрі-Ланці тощо [16]. Це дуже позитивно характеризує державний лад, котрий знаходиться на шляху виключення обмежень через гендерну приналежність. Беззаперечно, у кожній з держав різні вимоги та заборони у сфері служби жінок в Збройних силах відповідної країни.

Розглянувши розвиток зарубіжних держав, проаналізуємо прийняття українських жінок до лав ЗС України.

Утвердження жінок як невід'ємного складника українських Збройних Сил мало певну поетапну періодику. Станом на 2014 р. особовий склад жінок-військових ледь перевищував 14 тисяч, 1582 з яких були жінки офіцерського складу, 12 388 – особи рядового, сержантського та старшинського складу й 349 курсантів жіночої статі. В 2020 р. служать у збройних формуваннях 31 758 українок,

що складало 15,6% від загальної кількості. З них, 4810 – офіцери (8,9%), 25 780 – особи рядового, сержантського та старшинського складу й 1162 курсантки [17].

Після повномасштабного вторгнення кількість жінок-військовослужбовців стрімко зросла, адже на початку 2023 р. 60 538 жінок у ЗС України, а з їх складу 42 898 осіб – військовослужбовці [18]. Вже станом на 1 січня 2025 р. на військовій службі в ЗС України, згідно з інформацією Міністерства оборони України, понад 70 тис. осіб жіночої статі. Більш того, 5 500 військовслужбовиць провадять свою службу в районах бойового зіткнення. Отже, встановлено приріст відсоткової частки жінок-військових на 20% порівняно з 2022 р. [8].

Якщо поглибитись в історію нашої країни останнього десятиліття, то можемо помітити декілька важливих подій, які вплинули не лише на утвердження незалежності та поновлення національної свідомості, але й усталення позиції жінки як учасника у військовій справі. Даними визначними подіями є Євромайдан, участь в антитерористичній операції на сході України та війна росії проти України, яка триває й на сьогоднішній день.

Роль жінки під час Євромайдану відіграла важливу роль, адже вони будували барикади, підтримували й надавали медичну допомогу тим, хто цього потребував. Серед «Небесної Сотні» є жінки, які героїчно віддали своє життя заради кращого майбутнього.

Після завершення подій на Майдані почалися військові дії на Сході України. Жінки почали приєднуватись до воєнних формувань – добровільно чи за мобілізацією. Проте тоді приймали жінок в якості медиків, а не військових, віком від 20 до 50 (інколи до 40). Жінки затвердили своє бажання у захисті України в повній рівності з військовослужбовцями, тому на початку 2014 року більше, ніж 100 осіб відправилось на передову зі статусом військової [19, с. 23-24].

Початок повномасштабного вторгнення країни-агресора на територію України датовано 24 лютого 2022 року. Під час війни захисниці стоять поряд із чоловіками на передових лініях, виконують військові завдання та обов'язки у складі ЗС України, зокрема, служать в силах Територіальної оборони [20]. Сьогодні можна бачити багато історій про жінок, які служили чи служать снайперами, гранатометниками, навідницями САУ чи іншими професіоналами своєї справи та стають справжніми героями.

Висновки. Таким чином, визначено діяльність жінок-військовослужбовців в Україні і в країнах-членах Європейського Союзу, які регламентовані Законами України «Про військовий обов'язок і військову службу» й «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Указом Президента України «Про підвищення статусу жінок в Україні» та іншими. Провідним серед вище зазначених нормативно-правових актів є Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», що закріпив основоположні права та обов'язки індивіда, котрий є військовослужбовцем. Щодо переваг та недоліків, то вони дуже різняться в залежності від гендерної належності військовослужбовця, що в результаті має бути врегульовано відповідним документом. Крім того, важливими для захисниць є й різноманітні проєкти, де один з них, «Незламні», був розглянутий щодо його міри необхідності та корисності для військових. Для детального розуміння обігу справ в ЗС України, проаналізовано досвід країн-членів Європейського Союзу в цьому питанні. Після аналізу зарубіжної практики було розглянуто три визначні події, які повною мірою вплинули на військову сферу нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T223200?an=909973 (дата звернення: 09.09.2025).
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text (дата звернення: 09.09.2025).
3. Про підвищення соціального статусу жінок в Україні: Указ Президента України від 25.04.2001 р. № 283/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/283/2001#Text (дата звернення: 09.09.2025).
4. Про затвердження Змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: Наказ Міністерства оборони України від 20.10.2017 р. № 541. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1384-17#Text (дата звернення: 09.09.2025).
5. Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: Наказ Міністерства оборони України від 07.09.2020 р. № 317. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0927-20#Text (дата звернення: 09.09.2025).

6. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам: Наказ Міністерства оборони України від 07.08.2018 р. № 260. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#Text (дата звернення: 09.09.2025).
7. Клименко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. № 5. С. 116–119.
8. Кінша Д. У Міноборони розповіли, скільки жінок служать в ЗСУ. *Суспільне новини*: веб-сайт. URL: https://suspilne.media/965741-u-minoboroni-rozpovili-skilki-zinok-sluzat-v-zsu (дата звернення: 09.09.2025).
9. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text (дата звернення: 09.09.2025).
10. WoMo за підтримки Франко-української торгово-промислової палати та посольства Швеції в Україні запустило проект про українок "Незламні". *Сайт міста Львова 032.ua*: веб-сайт. URL: https://www.032.ua/news/3374048/womo-za-pidtrimki-franko-ukrainskoi-torgovo-promislovoi-palati-ta-posolstva-svecii-v-ukraini-zapustilo-proekt-pro-ukrainok-nezlamni (дата звернення: 09.09.2025).
11. Резолюція РБ ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» та суміжні резолюції. 4 с. URL: https://www.kdu.edu.ua/Documents/rezolution_woman_peace.pdf (дата звернення: 10.09.2025).
12. Франція – все про країну, міста, визначні пам'ятки і фото Франції. *Мандри-клуб*: веб-сайт. URL: https://mandry.club/krainy/france/ (дата звернення: 10.09.2025).
13. Жінки на військовій службі. *SlideShare: Share & Discover Presentations*: веб-сайт. URL: https://www.slideshare.net/slideshow/ss-60238611/60238611 (дата звернення: 10.09.2025).
14. Польща – все про країну з фото, міста та пам'ятки Польщі. *Мандри-клуб*: веб-сайт. URL: https://mandry.club/krainy/poland/ (дата звернення: 10.09.2025).
15. Німеччина – Все про країну з фото, міста та пам'ятки Німеччини. *Мандри-клуб*: веб-сайт. URL: https://mandry.club/krainy/nimechchina/ (дата звернення: 10.09.2025).
16. Степанюк М. Нормальна світова практика: в яких країнах світу жінки - військовозобов'язані. *ФАКТИ ICTV*: веб-сайт. URL: https://fakty.com.ua/ua/svit/20211223-normalna-svitova-praktyka-v-yakyh-krayinah-svitu-zhinky-vijskovozobovyazani/ (дата звернення: 10.09.2025).
17. У нашому війську служить понад 31 тисяча жінок. АрміяInform: веб-сайт. URL: https://armyinform.com.ua/2021/03/04/v-nashomu-vijsku-sluzhyt-ponad-31-tysyacha-zhinok (дата звернення: 10.09.2025).
18. Тиравський В. Українські жінки-військовослужбовці досі зазнають дискримінації з боку суспільства. *Foreign Ukraine – Україна крізь призму іноземних мас-медіа*: веб-сайт. URL: https://foreignukraines.com/2023/08/15/ukrainian-women-military-personnel-are-still-discriminated-against-by-society/ (дата звернення: 10.09.2025).
19. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО: (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк; виконавці проекту: М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко. Київ: НаУКМА, 2015. 89 с.
20. Дробович І. Лідерство Українських Жінок: на війні та після перемоги України. *Українська правда. Життя*: веб-сайт. URL: https://life.pravda.com.ua/columns/2022/04/21/248335/ (дата звернення: 12.04.2023).

УДК 341.645
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.56

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Лебедєва Ю.В.,
старший викладач кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

Лебедєва Ю.В. Міжнародно-правовий механізм захисту репродуктивних прав людини: ефективність та перспективи імплементації.

Стаття присвячена аналізу міжнародно-правових механізмів захисту репродуктивних прав людини, зокрема ефективності їх імплементації в національні правові системи. Акцентовано увагу на тому, що репродуктивні права є важливою складовою прав людини, адже охоплюють базові права на здоров'я, свободу вибору та недискримінацію в контексті репродукції.

Автор наголошує на важливості адаптації міжнародних стандартів до конкретних соціальних і культурних контекстів країн, що забезпечить їх більш ефективну імплементацію. Водночас, вказується на необхідності подальших досліджень у сфері юридичних інструментів, що забезпечать рівний доступ до репродуктивних послуг, а також акцентовано на ролі міжнародних організацій у цьому процесі.

Визначено, що основні виклики в імплементації міжнародних стандартів репродуктивних прав включають політичну нестабільність, обмежені економічні ресурси, а також негативні культурні та релігійні упередження, що часто стають на заваді прогресу у цій сфері. При цьому важливим аспектом, на думку автора, є роль освіти та підвищення обізнаності населення щодо своїх прав, а також необхідність більш тісної співпраці між міжнародними, національними та неурядовими організаціями для забезпечення доступу до репродуктивних послуг.

Запропоновано вдосконалити міжнародно-правові механізми шляхом посилення моніторингу виконання зобов'язань державами через введення обов'язкових санкцій для порушників, а також шляхом розробки більш чітких правових інструментів для забезпечення доступу до репродуктивних послуг для всіх громадян, особливо для найбільш уразливих груп населення. Підкреслено важливість впровадження більш гнучких механізмів, що враховують особливості національних правових систем, та адаптації міжнародних стандартів до місцевих умов без порушення основних прав людини. У статті наведено авторські пропозиції щодо розвитку правових механізмів на національному рівні та забезпечення реального доступу до репродуктивних послуг у відповідності до міжнародних стандартів, що є важливою складовою для подальшого розвитку та захисту прав людини в глобальному контексті.

Ключові слова: репродуктивні права людини, захист репродуктивних прав людини, міжнародні механізми захисту прав людини, доступ до репродуктивних послуг, ефективність захисту репродуктивних прав людини.

Lebedeva Yu.V. International legal mechanism for the protection of human reproductive rights: effectiveness and prospects for implementation.

The article is devoted to the analysis of international legal mechanisms for the protection of reproductive human rights, in particular the effectiveness of their implementation in national legal systems. The emphasis is on the fact that reproductive rights are an important component of human rights, as they encompass the basic rights to health, freedom of choice and non-discrimination in the context of reproduction.

The author emphasizes the importance of adapting international standards to the specific social and cultural contexts of countries, which will ensure their more effective implementation. At the same time, the need for further research in the field of legal instruments that will ensure equal access to reproductive services is indicated, and the role of international organizations in this process is also emphasized.

It is determined that the main challenges in the implementation of international standards of reproductive rights include political instability, limited economic resources, as well as negative cultural and religious prejudices, which often hinder progress in this area. In this regard, an important aspect,

in the author's opinion, is the role of education and raising awareness of the population about their rights, as well as the need for closer cooperation between international, national and non-governmental organizations to ensure access to reproductive services.

It is proposed to improve international legal mechanisms by strengthening monitoring of the implementation of obligations by states through the introduction of mandatory sanctions for violators, as well as by developing clearer legal instruments to ensure access to reproductive services for all citizens, especially for the most vulnerable groups of the population. The importance of implementing more flexible mechanisms that take into account the specifics of national legal systems and adapting international standards to local conditions without violating fundamental human rights is emphasized. The article presents the author's proposals for the development of legal mechanisms at the national level and ensuring real access to reproductive services in accordance with international standards, which is an important component for the further development and protection of human rights in the global context.

Key words: reproductive human rights, protection of reproductive human rights, international mechanisms for the protection of human rights, access to reproductive services, effectiveness of the protection of reproductive human rights.

Постановка проблеми. Захист репродуктивних прав людини залишається одним із найбільш актуальних викликів на сучасному етапі розвитку міжнародного права та прав людини. В умовах глобалізації, різноманіття культурних традицій та соціальних моделей, проблема ефективної імплементації міжнародних стандартів у сфері репродуктивних прав набуває особливої значущості.

З одного боку, міжнародні правові механізми сприяють формуванню загальних принципів, що мають бути забезпечені на національному рівні. Однак, реальність імплементації цих принципів в окремих країнах часто стикається з серйозними труднощами. Це включає в себе питання доступу до необхідних медичних послуг, обмеження права на аборт, дискримінацію в контексті репродуктивного здоров'я, а також недостатній рівень обізнаності громадян про свої права.

Необхідність більш глибокого аналізу міжнародно-правових механізмів, що забезпечують захист репродуктивних прав людини, та оцінка їх ефективності є ключовою проблемою, що порушено у цій статті. Існуючи на глобальному рівні, ці механізми не завжди здатні адаптуватися до реальних потреб і обставин конкретних країн, що створює виклики для їх повноцінної імплементації. Отже, проблема полягає в ефективності міжнародних інструментів у захисті репродуктивних прав та необхідності вдосконалення механізмів контролю за їх виконанням.

Метою цієї наукової статті є дослідження міжнародно-правових механізмів, що забезпечують захист репродуктивних прав людини, аналіз їх ефективності та виявлення основних викликів, пов'язаних з їх імплементацією.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика репродуктивних прав людини, їх міжнародно-правового захисту та ефективності імплементації в національні правові системи є предметом активних наукових дискусій як в українському, так і в зарубіжному науковому просторі. Сучасні дослідження зосереджуються на аналізі міжнародних стандартів у сфері репродуктивного здоров'я, впливу глобальних правозахисних механізмів, а також на особливостях їх впровадження в умовах воєнного стану, постконфліктного відновлення та трансформаційних процесів у сфері охорони здоров'я.

Серед українських дослідників вагомий внесок у розробку теми зробили М Громовчук, Т. Длугопольська, І. Жаровська, О. Кашинцева, Ю. Лебедєва, М. Маєрчик, М. Менджул, Л. Наливайко, Л. Паращук, М.О. Плахотнік, які аналізують правові, етичні та соціальні аспекти реалізації репродуктивних прав, зокрема в контексті біомедичних технологій, доступу до медичних послуг, рівності статей та захисту вразливих груп.

У міжнародному контексті фундаментальні дослідження здійснювали такі автори, як S. Gruskin, A. Ely Yamin, R. Petchesky, J. Sándor, G. Van Bueren, які аналізують репродуктивні права крізь призму міжнародного гуманітарного права. Їх праці присвячені механізмам правового захисту права на репродуктивне здоров'я, доступу до медичних послуг, гендерної справедливості, а також ролі міжнародних інституцій у моніторингу та забезпеченні цих прав. Значний внесок також зробили такі дослідниці, як P. Shah і J. Gher, які порушують питання інфертильності та її правового виміру в глобальній перспективі.

Утім, попри наявність вагомої теоретичної бази, існує потреба у поглибленому аналізі ефективності міжнародно-правових механізмів, зокрема у питаннях адаптації міжнародних норм до національного законодавства, практичних проблем імплементації репродуктивних прав людини. Особливої актуальності набуває вивчення цих процесів в умовах збройного конфлікту, внутрішнього переміщення осіб та погіршення доступу до медичних послуг.

Виклад основного матеріалу. Репродуктивні права людини є важливою складовою загального правового простору прав людини, оскільки охоплюють основні свободи та права, що забезпечують індивідуальну автономію, здоров'я та благополуччя в контексті репродуктивних функцій людини. Це поняття інтегрує права на вибір методів планування сім'ї, доступ до медичних послуг, а також право на недискримінацію, повагу до приватності та самостійність у прийнятті рішень у репродуктивній сфері.

Міжнародне право має важливе значення у ефективному забезпеченні репродуктивних прав, створюючи базу для національних правових систем і забезпечуючи механізми міжнародного контролю. Проте попри значні досягнення в зазначеній сфері, під час реалізації особою своїх репродуктивних прав усе ще виникають як правові, так і практичні виклики.

Важливо, що правове регулювання здійснюється за допомогою системного підходу, де взаємодіють різноманітні юридичні явища. Конкретна послідовність їх взаємодії виводиться у правознавстві як механізм правового регулювання. Структура цього механізму проявляється у визначеній послідовності включення різних юридичних засобів до процесу правового регулювання, зокрема через обов'язкові (що повторюються кожного разу) та факультативні (що застосовуються при регулюванні певних соціальних відносин) стадії [1, с. 220]. Міжнародно-правові механізми захисту репродуктивних прав людини є багатогранними і включають декілька важливих елементів, кожен з яких має важливу роль у забезпеченні прав на репродуктивне здоров'я, на доступ до медичних послуг, а також на рівність у контексті репродуктивних виборів. Так, структура міжнародно-правових механізмів передбачає низку складових, що включають нормативно-правову основу, інструменти моніторингу та контролю, механізми впливу та санкцій, а також практичні засоби імплементації на національному рівні.

Основою міжнародно-правових механізмів є норми міжнародного права, що забезпечують базові права людини в контексті репродуктивних прав. До ключових актів належать: Загальна декларація прав людини (1948) [2], що закріплює принципи рівності, недискримінації та права на особисту свободу; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) [3], що передбачає право на здоров'я, зокрема репродуктивне, та соціальне забезпечення; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979) [4], що конкретизує права жінок, включаючи права у сфері репродукції; Міжнародна конференція з питань народонаселення та розвитку (1994) [5], що проголосила право на репродуктивну свободу невід'ємною частиною прав людини, а також закріпила право на доступ до контрацептивів та медичних послуг задля забезпечення репродуктивного здоров'я; Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини (1989) [6], що включає положення щодо захисту репродуктивних прав дітей і підлітків, а також обов'язок держав щодо надання їм необхідної медичної допомоги.

Крім того, існують регіональні механізми, такі як Європейська конвенція з прав людини (1950) [7] та Африканська хартія прав людини та народів (1981) [8], що також окреслюють права, пов'язані з репродукцією, у контексті здоров'я та благополуччя людини.

Зазначимо, що механізм реалізації міжнародних норм вимагає розробки інструментів моніторингу та контролю за виконанням державами взятих на себе зобов'язань. Найважливіші інструменти включають: 1) Комітети Організації Об'єднаних Націй. Найбільший моніторинговий орган – Комітет з прав людини [9] та Комітет з економічних, соціальних та культурних прав [3]. Ці комітети здійснюють огляд періодичних звітів держав щодо виконання зобов'язань за міжнародними договорами, зокрема щодо репродуктивних прав. Вони можуть надавати рекомендації державам для покращення імплементації стандартів, включаючи доступ до медичних послуг, контрацепції та абортів; 2) Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок Організації Об'єднаних Націй [4] є важливим органом для моніторингу виконання міжнародних зобов'язань щодо забезпечення рівних прав для жінок у репродуктивній сфері, зокрема щодо доступу до абортів, контрацепції, а також медичних послуг; 3) Всесвітня організація охорони здоров'я [10] надає технічну допомогу та розробляє рекомендації щодо репродуктивного здоров'я, зокрема щодо безпеки абортів, планування сім'ї та боротьби з репродуктивними захворюваннями. Важливо, що завдяки цим структурам міжнародне співтовариство має можливість формувати політику у сфері репродуктивних прав, надавати рекомендації та здійснювати контроль за їх виконанням у національних правових системах.

Так, впровадження міжнародних стандартів [11, 12, 13], зокрема у сфері репродуктивних прав людини, є критично важливим для забезпечення особистої автономії та здоров'я людини. Особливо актуальними є питання доступу до допоміжних репродуктивних технологій, серед яких сурогатне материнство, аборт та посмертне відтворення [14, 15, 16]. Забезпечення свободи репродуктивного вибору кожної людини є фундаментальним елементом прав людини, [17] однак ефективність реалізації цього та інших репродуктивних прав значною мірою залежить від наявності належного громадського контролю за діяльністю органів державної влади [18]. Громадянське суспільство ві-

діграє ключову роль у моніторингу та оцінці політик, сприяючи їх прозорості та підзвітності. Зміцнення верховенства права також є необхідною передумовою для забезпечення справедливого та недискримінаційного доступу до репродуктивних послуг, захисту прав людини в умовах соціальної та політичної нестабільності [19, 20]. Зокрема, у контексті України, призупинення міжнародної фінансової підтримки з боку поставило під загрозу діяльність організацій, що захищають права людини [21, 22]. За даними ООН-Жінки, понад 70% українських жіночих організацій повідомили про значні перебої в роботі [23]. Ці обставини підкреслюють необхідність зміцнення інституційної спроможності організацій громадянського суспільства та забезпечення сталого фінансування для ефективного захисту репродуктивних прав. Тільки за умов комплексного підходу, що включає міжнародну співпрацю, державну підтримку та активну участь громадськості, можна досягти реальних змін у цій сфері.

Висновки. Аналіз міжнародно-правових механізмів захисту репродуктивних прав людини виявляє ряд суттєвих проблем і викликів, що значно знижують ефективність їх імплементації на національному рівні. Незважаючи на те, що міжнародні правові норми, зокрема прийняті в рамках Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій, закріплюють основні принципи захисту репродуктивних прав, існує невідповідність між міжнародними стандартами та реальними можливостями їх ефективної реалізації у багатьох країнах. Перш за все, це стосується прав жінок на доступ до безпечних методів контрацепції, абортів, медичних послуг із забезпечення репродуктивного здоров'я та права на інформовану згоду.

Основними перешкодами на шляху ефективної імплементації міжнародних зобов'язань є соціокультурні бар'єри, політична нестабільність, недостатня правова база в окремих країнах, а також низький рівень освіти та обізнаності населення. Складність полягає також у відсутності обов'язкових санкцій для держав, що порушують міжнародні зобов'язання в сфері репродуктивних прав, що, в свою чергу, знижує ефективність міжнародного моніторингу та контролю.

Особливої актуальності дослідження набуває в умовах збройного конфлікту, внутрішнього переміщення осіб, гуманітарної кризи та обмеженого доступу до медичних послуг. Воєнні дії суттєво ускладнюють реалізацію репродуктивних прав, зокрема для жінок, дітей, біженців та осіб з інвалідністю. Недоступність базових медичних послуг, зростання ризиків сексуального насильства, відсутність належної інфраструктури і засобів захисту здоров'я створюють додаткові виклики для реалізації міжнародних стандартів у сфері репродуктивного здоров'я та прав людини.

Вважаємо, що для вдосконалення міжнародно-правових механізмів є доцільним:

1) Удосконалення моніторингових механізмів Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організацій. Потрібно розробити більш дієві інструменти контролю за виконанням державами своїх зобов'язань щодо репродуктивних прав, зокрема шляхом введення санкцій та відповідних механізмів заохочення для тих країн, що демонструють високий рівень імплементації.

2) Посилення ролі національних правових систем. Необхідно створювати або вдосконалювати правові механізми на національному рівні, що забезпечують реальний доступ до репродуктивних послуг, зокрема через національні органи моніторингу та судові інстанції, що могли б захищати права громадян у випадках їх порушення.

3) Розробка адаптованих механізмів для різних регіонів та культурних контекстів. Міжнародні організації повинні враховувати специфіку культурних та соціальних умов кожної країни, намагаючись врахувати місцеві звичаї, при цьому не допускаючи порушення основних прав людини. Такий підхід сприятиме більш ефективній адаптації міжнародних стандартів до національних реалій.

4) Активізація освіти та підвищення обізнаності населення. Для забезпечення ефективного захисту репродуктивних прав необхідно значно поліпшити рівень інформованості населення про свої права. Це включає як освіту на рівні шкіл, так і програми для дорослих, спрямовані на підвищення обізнаності про репродуктивні права та здоров'я, доступ до медичних послуг.

5) Забезпечення правового захисту для вразливих груп населення. Особливу увагу слід приділити захисту репродуктивних прав для найбільш вразливих груп — жінок у конфліктних зонах, біженців, етнічних меншин, осіб з обмеженими можливостями, які часто стикаються з обмеженнями у доступі до репродуктивних послуг.

6) Розвиток міжнародної співпраці в галузі репродуктивного здоров'я. Важливо посилити співпрацю між державами, міжнародними організаціями та неурядовими організаціями для забезпечення загального доступу до репродуктивних послуг, особливо в країнах, що розвиваються, де проблема репродуктивного здоров'я ще не отримала належної уваги.

Таким чином, забезпечення ефективного міжнародного захисту репродуктивних прав людини потребує комплексного підходу, що враховує специфіку національних правових систем, соціальних умов і культурних традицій. Подальші дослідження у цій сфері повинні зосередитися на

розробці ефективних механізмів імплементації міжнародних стандартів, удосконаленні правових інструментів на національному рівні та забезпеченні ефективного доступу до репродуктивних послуг для всіх верств населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цвік М., Петришин О., Авраменко Л. Загальна теорія держави і права: підручник / ред. М. Цвік. Харків: Право, 2009. 584 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf.
2. Загальна декларація прав людини: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 18.12.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
5. International Conference on Population and Development (ICPD). *The official website of the United Nations Population Fund*. URL: https://www.unfpa.org/events/international-conference-population-and-development-icpd.
6. Конвенція про права дитини: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
8. African Charter on Human and Peoples' Rights: of 01.06.1981. URL: https://au.int/en/treaties/african-charter-human-and-peoples-rights.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
10. Constitution of the World Health Organization: of 22.07.1946. URL: https://www.who.int/about/governance/constitution.
11. Наливайко Л., Лебедєва Ю. Репродуктивні права людини: міжнародні стандарти, досвід України та Литви. *European Political and Law Discourse*. 2022. Т. 9, No. 4. С. 60–73. URL: https://doi.org/10.46340/eppd.2022.9.4.6.
12. Nalyvaiko L., Lebedieva Y. Human reproductive rights: international standards, experience of Ukraine and Lithuania : monograph. Modern scientific strategies of development, 2022. URL: https://doi.org/10.51587/9781-7364-13395-2022-008-318-336.
13. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посіб. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 184 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3716/МПСПЛ_навч.%20посібник_05.06.19.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
14. Лебедєва Ю.В. Нормативно-правове забезпечення реалізації права на посмертне відтворення військовослужбовців та інших осіб: зарубіжний досвід та регламентація в Україні. *Kyiv Law Journal*. 2024. № 1. С. 23–30. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.3.
15. Лебедєва Ю. Конституційне право на аборт у США: правова регламентація. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2024. Vol. 1, no. 2 (106). P. 13–29. URL: https://doi.org/10.33766/2786-9156.106.1.13-29.
16. Nalyvaiko L., Pryputen D., Verba I., Lebedieva Y., Chepik-Trehubenko O. The European Convention on Human Rights and the Practice of the ECtHR in the Field of Gestational Surrogacy. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. Vol. 6. No. 2. P. 206–2019. URL: https://doi.org/10.33327/ajee-18-6.2-n000203.
17. Лебедєва Ю. Конституційно-правове забезпечення свободи репродуктивного вибору особи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. No. 3. P. 61–67. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.11.
18. Наливайко Л., Савченко О. Теоретикоправові засади громадського контролю за діяльністю органів державної влади : монографія. Київ : ХайТек Прес, 2017. 276 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/2982/1/Наливайко%20Л.Р._Савченко%20О.В._монографія_.
19. Чепік-Трегубенко О.С. Принцип верховенства права: доктрина та судова практика. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2022. № 3 (118). С. 121–127.
20. Чепік-Трегубенко О.С. Верховенство права у формуванні державної політики у сферах національної безпеки і оборони: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник Дніпропе-*

тровського державного університету внутрішніх справ. 2022. Спеціальний випуск № 2 (121). Держава і право України в умовах воєнного стану. С. 183–188.
21. Чернобук В.В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 437–440.
22. Чернобук В.В. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів: міжнародний досвід та Українські реалії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1291–1294.
23. Major funding cuts undermine Ukraine's women's rights organizations' abilities to provide humanitarian aid at a crucial time of insecurity. *UN Women – Ukraine*. URL: https://ukraine.unwomen.org/en/stories/pres-reliz/2025/03/pryzupynennya-finansovoyi-pidtrymky-ssha-stavyt-pid-zahrozu-diyalnist-orhanizatsiy-shcho-zakhyshchayut-prava-zhinok-v-ukrayini-rezultaty-opytuvannya.

УДК 341.232.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.57

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ, СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Левицький М.О.,
доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри адміністративної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0002-3667-7625

Шенько О.Ф.,
старший викладач кафедри тактики
та застосування підрозділів Збройних Сил України
Національної академії Державної прикордонної служби України
ORCID: 0009-0000-2186-982X

Левицький М.О., Шенько О.Ф. Міжнародне співробітництво Державної прикордонної служби України у сфері забезпечення прикордонної безпеки: правові засади, сутність та форми реалізації.

У статті досліджено правові, організаційні та практичні засади міжнародного співробітництва Державної прикордонної служби України у сфері забезпечення прикордонної безпеки. Обґрунтовується, що міжнародна взаємодія виступає не факультативним напрямом діяльності, а системним інструментом реалізації зовнішньополітичного курсу держави та невід'ємною складовою національної безпеки. Зазначено, що конституційні положення, закони України «Про державний кордон України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», а також відомчі нормативні акти формують цілісну правову основу для міжнародного співробітництва у прикордонній сфері.

Встановлено сутність міжнародної взаємодії як формалізованої діяльності держав, спрямованої на забезпечення охорони кордону, протидію транскордонним загрозам і сприяння легальному переміщенню осіб і товарів. Особливий акцент зроблено на таких ключових напрямах, як інтегроване управління кордонами, боротьба з транскордонною злочинністю, налагодження систематичного обміну інформацією та організація спільних прикордонних операцій. Показано, що практична реалізація цих напрямів здійснюється як через договірно-правові механізми (двосторонні та багатосторонні угоди), так і через інституційні форми співпраці (участь у діяльності міжнародних організацій – ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО, Frontex).

Узагальнено, що принципи міжнародного права – суверенна рівність держав, добросусідство, мирне врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи, сумлінне виконання зобов'язань та повага до прав людини – визначають зміст і характер співпраці ДПСУ з іноземними партнерами. Доведено, що така діяльність має стратегічний характер і безпосередньо впливає на стан прикордонної безпеки України, адже дозволяє своєчасно реагувати на виклики нелегальної міграції, контрабанди, торгівлі людьми, терористичної активності та інших форм транснаціональної злочинності.

Доведено, що міжнародне співробітництво ДПСУ сприяє адаптації національної системи охорони кордону до європейських та євроатлантичних стандартів, забезпечує взаємну довіру із закордонними партнерами та посилює позиції України у міжнародних безпекових структурах. Розвиток цього напряму розглядається як необхідна передумова інтеграції України у спільний європейський та євроатлантичний простір безпеки, а також як вагомий чинник зміцнення державного суверенітету і територіальної цілісності.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, прикордонна безпека, Державна прикордонна служба України, транскордонна злочинність, інтегроване управління кордонами, обмін інформацією, спільні операції.

Levytskyi M.O., Shenko O.F. International cooperation of the State Border Guard Service of Ukraine in the field of border security: legal basis, essence, and forms of implementation.

The article examines the legal, organizational, and practical foundations of international cooperation of the State Border Guard Service of Ukraine in the field of border security. It is argued that international

cooperation is not an optional activity, but a systemic tool for implementing the state's foreign policy and an integral part of national security. It is noted that the constitutional provisions, the laws of Ukraine "On the State Border of Ukraine," "On the State Border Guard Service of Ukraine," "On the Principles of Domestic and Foreign Policy," as well as departmental regulations form a comprehensive legal basis for international cooperation in the border sphere.

The essence of international cooperation has been established as formalized activities of states aimed at ensuring border protection, countering cross-border threats, and facilitating the legal movement of persons and goods. Particular emphasis is placed on such key areas as integrated border management, combating cross-border crime, establishing systematic information exchange, and organizing joint border operations. It is shown that the practical implementation of these areas is carried out both through contractual and legal mechanisms (bilateral and multilateral agreements) and through institutional forms of cooperation (participation in the activities of international organizations – the UN, OSCE, EU, NATO, Frontex).

In general, the principles of international law – sovereign equality of states, good neighborliness, peaceful settlement of disputes, non-interference in internal affairs, faithful fulfillment of obligations, and respect for human rights – determine the content and nature of the SSU's cooperation with foreign partners. It has been proven that such activities are strategic in nature and directly affect the state of Ukraine's border security, as they allow for a timely response to the challenges of illegal migration, smuggling, human trafficking, terrorist activity, and other forms of transnational crime.

It has been proven that international cooperation of the State Border Guard Service contributes to the adaptation of the national border protection system to European and Euro-Atlantic standards, ensures mutual trust with foreign partners, and strengthens Ukraine's position in international security structures. The development of this area is seen as a necessary prerequisite for Ukraine's integration into the common European and Euro-Atlantic security space, as well as an important factor in strengthening state sovereignty and territorial integrity.

Key words: international cooperation, border security, State Border Guard Service of Ukraine, cross-border crime, integrated border management, information exchange, joint operations.

Постановка проблеми. Сучасні глобалізаційні процеси та зростання транскордонних загроз створюють нові виклики для системи національної безпеки України. Державний кордон, будучи не лише політико-правовою межею, але й простором активної соціально-економічної взаємодії, потребує комплексного та скоординованого управління. Нелегальна міграція, контрабанда зброї та наркотиків, торгівля людьми, діяльність транснаціональних злочинних угруповань і терористичних мереж істотно ускладнюють завдання прикордонної безпеки. В умовах триваючої агресії проти України питання зміцнення державного кордону набуває особливої актуальності, оскільки воно безпосередньо пов'язане із захистом територіальної цілісності, суверенітету та стабільності держави.

Традиційні, суто національні механізми охорони кордону дедалі більше виявляються недостатніми для ефективного реагування на сучасні виклики. Це обумовлює необхідність розвитку міжнародного співробітництва, яке передбачає спільні дії з іноземними партнерами, обмін інформацією, проведення координаційних операцій і запровадження інтегрованих стандартів управління кордонами. Водночас відсутність єдиного науково обґрунтованого підходу до визначення сутності міжнародного співробітництва у прикордонній сфері, а також потреба адаптації вітчизняного законодавства та практики до європейських і євроатлантичних стандартів створюють низку концептуальних і практичних проблем.

Метою дослідження є визначення сутності, правових засад і форм міжнародного співробітництва Державної прикордонної служби України з метою вироблення ефективних механізмів забезпечення прикордонної безпеки та інтеграції національної системи охорони кордону у загальноєвропейський безпековий простір.

Стан опрацювання цієї проблематики засад і форм міжнародного співробвтництва були предметом дослідження у працях М. Бурменський, І. Кудас, А. Маєвська, С. Перепьолкін, Є. Паршутін, В. Назаренко, В. Серватюк , О. Ставицький, Т. Мельничук, Д. Дуцик, М. Бурменський, К. Биндюк, Л. Невара, О. Мікічурова та інших.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне співробітництво у сфері охорони державного кордону є важливим інструментом реалізації зовнішньополітичного курсу України. Його нормативне підґрунтя формується, насамперед, положеннями Конституції України. Стаття 18 Основного Закону закріплює, що зовнішньополітична діяльність держави спрямована на забезпечення національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими державами відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права [1]. У свою чергу, стаття

9 Конституції України встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [1]. Таким чином, міжнародні зобов'язання у сфері охорони державного кордону мають пряму юридичну силу в Україні.

Закон України «Про державний кордон України» конкретизує форми та напрями міжнародної взаємодії у прикордонній сфері. Зокрема, стаття 7 закону визначає, що прикордонні питання з суміжними державами вирішуються на основі взаємності і добросусідства відповідно до цього закону та міжнародних договорів [2]. Закон закріплює положення щодо режиму державного кордону, режиму в пунктах пропуску та передбачає, що співробітництво у цих питаннях має здійснюватися на договірній основі [2].

Закон України «Про Державну прикордонну службу України» деталізує механізми міжнародної взаємодії, визначаючи права та обов'язки посадових осіб ДПСУ. Зокрема, стаття 19 встановлює їхній обов'язок взаємодіяти з іноземними правоохоронними органами, стаття 20 надає право здійснювати обмін інформацією з відповідними органами іноземних держав, а статті 21–22 вказують на необхідність врахування міжнародних договорів при застосуванні спеціальних засобів і зброї [3]. Таким чином, міжнародне співробітництво інтегровано у повсякденну діяльність прикордонних підрозділів.

Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначає стратегічні напрями зовнішньополітичної діяльності, які прямо впливають на міжнародну співпрацю ДПСУ. Серед них – інтеграція до європейського та євроатлантичного безпекового простору, розвиток стратегічних партнерств і союзницьких відносин, участь у міжнародних зусиллях із протидії транснаціональній організованій злочинності та тероризму [4].

Оперативний рівень міжнародної взаємодії регламентується «Положенням про прикордонних представників України та їх апарат», затвердженим наказом МВС № 6 від 12.01.2016. У документі визначено функції прикордонних представників, пов'язані з підтриманням зв'язку із суміжними державами, врегулюванням прикордонних інцидентів, організацією спільних заходів та обміном інформацією [5].

Міжнародне співробітництво ДПСУ є нормативно закріпленою обов'язковою складовою її діяльності, що ґрунтується на Конституції, профільних законах і відомчих актах.

У наукових дослідженнях відзначається, що міжнародне співробітництво у сфері безпеки базується на узгодженні інтересів держав. Співпраця можлива лише в умовах відповідності чи збігу інтересів, тоді як за домінування суперечностей виникають конфліктні ситуації. А. Маєвська підкреслює, що державні інтереси зумовлюються внутрішніми та зовнішніми чинниками існування держави, а їхні збіги й суперечності визначають можливості для співробітництва [6].

У науковій літературі запропоновано визначати міжнародне співробітництво як регулярну цілеспрямовану й координовану діяльність учасників міжнародних відносин, що здійснюється на основі міжнародного права та спрямована на досягнення спільних цілей [7]. У контексті прикордонної безпеки воно проявляється у формі інтегрованого управління кордонами (ІУК), боротьби з транскордонною злочинністю, забезпечення прикордонної безпеки, інформаційної взаємодії та проведення спільних операцій.

Стратегія інтегрованого управління кордонами України на період до 2025 року закріплює прагнення держави гармонізувати національну систему з європейськими стандартами, сприяє розвитку співробітництва із сусідніми країнами та міжнародними організаціями [8].

Особливе значення має транскордонна злочинність, яка у широкому розумінні трактується як різновид міжнародних злочинів, що виходять за межі національних кордонів, а у вузькому – як злочинність, що зосереджується у прикордонних зонах [9]. Прикордонна безпека, відповідно, розглядається як стан захищеності території держави від небезпечних транскордонних потоків [10].

Фундаментальним елементом співробітництва є обмін інформацією. Він реалізується через регулярні зустрічі, використання захищених каналів зв'язку, створення спільних баз даних, обмін офіцерами зв'язку та запити про правову допомогу [11].

Практичним проявом міжнародної взаємодії є спільні прикордонні операції, які включають контрольні, профілактичні та оперативно-розшукові заходи. Так, операція «Захід-2023» була спрямована на посилення прикордонного контролю, тоді як операція «Карпати-2021» продемонструвала ефективність спільних дій у виявленні незаконних мігрантів та контрабанди [12; 13].

Таким чином, міжнародне співробітництво ДПСУ включає як концептуальні основи (ІУК, безпека, правові норми), так і практичні інструменти (обмін інформацією, спільні операції).

Сутність міжнародного співробітництва у сфері охорони державного кордону полягає у формалізованому процесі взаємодії, що базується на визнанні спільної відповідальності за прикордонну безпеку та необхідності координації зусиль у протидії загрозам. Воно забезпечує створення стійких комунікативних зв'язків і спільних механізмів реагування.

Міжнародне право закріплює низку принципів, що визначають характер такої взаємодії. До них належать:

Принцип суверенної рівності держав: Цей принцип, глибоко розроблений у праці Кирилюка Н.В. [14], підкреслює юридичну рівність усіх держав незалежно від їхнього політичного, економічного чи військового потенціалу. Зокрема В.Н. Денисов [15], у своїх дослідженнях наголошують на важливості поваги до суверенітету як основи для рівноправного міжнародного діалогу.

Принцип незастосування сили або загрози силою: Заборона агресії, детально проаналізована Канюк М.Т., Шварцева М.І. [16], є ключовим елементом підтримання міжнародного миру та безпеки. Українські правознавці, такі як О.Р. Войцеховська [17] та М.В. Буроменський [18], досліджують наслідки порушення цього принципу та механізми його забезпечення в умовах сучасних конфліктів

Принцип мирного врегулювання міжнародних спорів: Альтернатива силовому протистоянню, обґрунтована в [29] [20] і є запорукою стабільності міжнародних відносин. Українські фахівці з міжнародного права, наприклад О.О. Мережко, аналізують ефективність різних механізмів мирного врегулювання в контексті міжнародних спорів за участю України.

Принцип невтручання у внутрішні справи держав: Повага до внутрішньої компетенції держав, досліджувана [18], є важливим елементом збереження їхньої політичної незалежності. Так політологи та правознавці, зокрема Л.В. Губерський [21], підкреслюють важливість дотримання цього принципу в контексті європейської інтеграції України.

Принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань (pacta sunt servanda): Фундаментальна норма договірного права, є основою стабільності міжнародних договорів. Українські юристи-міжнародники, такі як Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. [22], наголошують на необхідності неухильного дотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань.

Принцип співробітництва держав: Необхідність взаємодії для вирішення глобальних проблем, є ключем до сталого розвитку та міжнародної безпеки. Українські дослідники міжнародних відносин, зокрема С.В. Віднянський [23], аналізують форми та напрями міжнародного співробітництва України.

Принцип взаємної вигоди: Хоча прямо не закріплений у статуті ООН, принцип взаємної вигоди є важливим мотиватором для міжнародної співпраці, особливо в економічній сфері. Українські економісти-міжнародники, така як О.В. Мікічурова [24], досліджують вплив взаємної вигоди на розвиток торговельно-економічних відносин України з іншими країнами.

Принцип добросусідства: Особливо важливий для України як держави, що має спільні кордони з багатьма країнами. Українські географи та політологи досліджують вплив добросусідських відносин на регіональну стабільність та транскордонне співробітництво.

Принцип поваги до прав людини та основних свобод: Дедалі більшого значення набуває принцип, що відображає зростаючу увагу міжнародної спільноти до питань захисту прав людини. Українські правозахисники та юристи-міжнародники активно досліджують імплементацію міжнародних стандартів у сфері прав людини в Ук раїні.Для України ці принципи мають особливе значення у контексті інтеграції до європейського безпекового простору та підтримання стабільності з сусідніми державами.

Форми міжнародної взаємодії можна поділити на:

договірно-правові – укладення двосторонніх і багатосторонніх угод про режим кордону, боротьбу з транскордонною злочинністю та співпрацю у сфері прикордонного контролю;

інституційні – участь у діяльності міжнародних організацій загального та регіонального характеру (ООН, ОБСЄ, Інтерпол, ЄС, НАТО, Рада Європи тощо) [25].

Міжнародне співробітництво ДПСУ виступає як комплексна система правових, організаційних та практичних механізмів, спрямованих на посилення прикордонної безпеки України у тісному зв'язку з міжнародними партнерами.

Аналіз нормативно-правової бази та наукових підходів дозволяє стверджувати, що міжнародне співробітництво є системним і невід'ємним елементом діяльності Державної прикордонної служби України. Воно ґрунтується на конституційних положеннях, спеціальному законодавстві та міжнародно-правових зобов'язаннях держави.

Сутність міжнародної взаємодії полягає у поєднанні політичних, правових та практичних механізмів, спрямованих на протидію транскордонним загрозам, зміцнення режиму державного кордону та сприяння легітимному переміщенню осіб і товарів. Важливими складовими цього процесу є інтегроване управління кордонами, обмін інформацією, проведення спільних операцій і врегулювання прикордонних інцидентів.

Принципи міжнародного співробітництва – суверенна рівність, добросусідство, мирне врегулювання спорів, сумлінне виконання зобов'язань, повага до прав людини – визначають характер і

напрями міждержавної взаємодії у прикордонній сфері. Форми співробітництва охоплюють договірно-правовий рівень (укладення двосторонніх і багатосторонніх угод) та інституційний (участь у діяльності міжнародних організацій та спеціалізованих агенцій).

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що міжнародна співпраця Державної прикордонної служби України є не допоміжним, а стратегічно значущим напрямом діяльності, що поєднує правові та практичні інструменти забезпечення прикордонної безпеки. Її роль виходить за межі внутрішньої компетенції відомства й безпосередньо впливає на рівень національної та регіональної стабільності.

Правове підґрунтя міжнародної взаємодії формується завдяки Конституції, спеціальному законодавству, відомчим актам і міжнародним угодам, що разом утворюють цілісну систему регулювання діяльності у прикордонній сфері. У цьому контексті міжнародне співробітництво визначається як комплексна діяльність, спрямована на нейтралізацію транскордонних загроз, забезпечення належного режиму державного кордону та підтримання легального руху осіб і товарів.

Зміст такої взаємодії зумовлений загальновизнаними принципами міжнародного права – рівноправністю держав, добросусідством, мирним вирішенням спорів, невтручанням у внутрішні справи, сумлінним виконанням зобов'язань та повагою до прав людини. Саме ці принципи гарантують стабільність, правомірність і передбачуваність партнерських відносин України у сфері прикордонної безпеки.

Виявлено, що реалізація міжнародного співробітництва здійснюється як у договірно-правовій площині (через угоди та протоколи з питань режиму кордону, протидії злочинності й прикордонного контролю), так і на інституційному рівні, зокрема шляхом участі України у діяльності міжнародних організацій – ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО, Frontex.

Таким чином, підтверджено, що міжнародна діяльність ДПСУ є одним із ключових чинників адаптації національної системи охорони кордону до європейських та євроатлантичних стандартів. Вона сприяє посиленню державного суверенітету, збереженню територіальної цілісності та утверджує Україну як активного і надійного учасника сучасної системи міжнародної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Закон України «Про державний кордон України». Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1777-12#Text.
3. Закон України «Про Державну прикордонну службу України». Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text.
4. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text.
5. Наказ МВС України № 6 від 12.01.2016 «Про затвердження Положення про прикордонних представників України та їх апарат» [Електронний ресурс]. Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0185-16#Text.
6. Міжнародне право: навч. посіб. М. Буроменський, І. Кудас, А. Маєвська та ін.; за ред. М. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 368.
7. Перепьолкін С.М., Паршутін Є.Г. Міжнародне співробітництво у сфері правоохоронної діяльності: навч. посіб. Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 112.
8. Розпорядження КМУ від 24.07.2019 «Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-р#Text.
9. Мельничук Т.В. Транскордонна злочинність: сутність, види та проблеми протидії. Актуальні проблеми європейської інтеграції. Одеса: Фенікс, 2008. С. 245–253.
10. Назаренко В.О., Серватюк В.М., Ставицький О.М. Прикордонна безпека України: навч. посіб. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2018. С. 360.
11. Дуцик Д.Р. Політична журналістика. Київ: Києво-Могилянська академія, 2005. С. 138.
12. На західних ділянках кордону проводиться спільна спецоперація «Захід 2023» АрміяInform. URL: https://armyinform.com.ua/tag/zahid-2023.
13. На Закарпатті проходить спільна прикордонна операція «Карпати – 2021» Закарпатська обласна військова адміністрація. URL: https://carpathia.gov.ua/news/na-zakarpatti-prohodit-spilna-prikordonna-operaciya-karpati-2021.
14. Кирилюк Н.В. Суверенна рівність держав: обмеження з утворенням міжнародних організацій. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту*. Серія Право. 2012. Т. 3, вип. 20, ч. 2. С. 167–169.

15. Денисов В.Н. та ін. Міжнародне право: навч. посіб. за ред. М. Бурменського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 336.
16. Канюк М.Т., Шварцева М.І. Практичне значення принципу незастосування сили у міжнародному праві. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ: МЦНД, 2019. Т. 3. С. 111–113.
17. Войцеховська О.Р. Принципи невтручання та незастосування сили у міжнародному фінансовому праві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 205–208.
18. Бурменський М.В. та ін. Міжнародне право: навч. посіб. за ред. М. Бурменського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
19. Биндюк К.Г., Невара Л.М. Правове розуміння принципу мирного вирішення спорів. Матеріали міжнар. інтернет-конф. Львів: Наукова спільнота, 2022. С. 45–47.
20. Мережко О.О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Таксон, 2002. С. 344.
21. Губерський Л. В. Україна в системі міжнародних відносин. Київ: Либідь, 2005. С. 324.
22. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник за ред. В. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С. 608.
23. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006). *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 32–51.
24. Мікічурова О.В. Історичні умови становлення принципу взаємної вигоди в міжнародному економічному праві. *European Political and Law Discourse*. 2018. Т. 5, № 1. С. 67–78.
25. Леган І.М. Основні напрями міжнародного співробітництва у протидії транснаціональній злочинності. *Актуальні проблеми держави і права.* 2021. Вип. 90. С. 89–93.

УДК: 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.58

СУЧАСНА ПОЛІТИКА ЄС ЩОДО ДВОСТОРОННІХ ІНВЕСТИЦІЙНИХ УГОД І ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ЗА НИМИ

Маслов О.С.,
аспірант
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0004-6449-9098
gs24.maslov@clouds.iir.edu.ua

Маслов О.С. Сучасна політика ЄС щодо двосторонніх інвестиційних угод і вирішення спорів за ними.

Стаття присвячена дослідженню регулювання та договірної практики ЄС та держав-членів ЄС щодо захисту іноземних інвестицій на рівні міжнародних двосторонніх інвестиційних угод. Автор досліджує генезис, еволюцію та сучасний стану політики ЄС та держав-членів щодо двосторонніх інвестиційних угод і прослідковує роль та вплив ЄС на сучасні процеси реформування міжнародного захисту інвестицій та вирішення інвестиційних спорів.

Дослідження починається із розгляду Лісабонського договору як відправної точку формування політики ЄС щодо прямих іноземних інвестицій. Автор визначає те, яким чином розподіл компетенцій між ЄС та державами-членами щодо «прямих іноземних інвестицій» у Лісабонському договорі був розтлумачений у Висновку Суду справедливості ЄС 2/2015. Автор обґрунтовує, що цей Висновок мав визначальні наслідки для подальшого вектору розвитку договірної практики ЄС та взаємодії між ЄС та державами-членами. Після цього, автор досліджує підходи ЄС та держав-членів окремо щодо двосторонніх інвестиційних угод із третіми країнами та таких угод між державами-членами ЄС.

Щодо угод із третіми країнами, автор детально аналізує Регламент ЄС 1219/2012 від 2012 року та описує основні сутнісні блоки та підходи до регулювання за ним, які визначають роль держав-членів та ЄС у перегляді наявних та укладанні нових двосторонніх інвестиційних угод. Автор простежує еволюцію Регламенту 1219/2012 від «перехідного» до постійного інструменту *acquis communautaire* на тлі еволюції загальної позиції ЄС щодо інвестиційних угод із третіми країнами та пояснює, що разом із Типовими положеннями ЄС для переговорів щодо двосторонніх інвестиційних угод він становить основну регулювання сучасного підходу ЄС.

Остання частина статті аналізує сучасний стан тривалої юридичної суперечки між ЄС, державами-членами та європейськими інвесторами щодо статусу двосторонніх інвестиційних угод між державами-членами. Автор розглядає Рішення Суду справедливості ЄС у справі *Achmea* та прослідковує його практичні наслідки у сучасній політиці ЄС та держав-членів та те, яким чином встановлений цим рішенням підхід сприймається у доктрині та судовій практиці інших країн.

В кінці дослідження автор наводить міркування щодо впливу розглянутої політики ЄС на процес вступу України до ЄС.

Ключові слова: інвестиційний арбітраж, система вирішення спорів між іноземними інвесторами і державами, двосторонні інвестиційні угоди між державами-членами ЄС, Регламент 1219/2012, справа *Achmea*, ЄС.

Maslov O.S. Modern EU policy towards bilateral investment treaties and investor state dispute settlement.

The article reviews the regulation and treaty practice of the EU and its Member States concerning the protection of foreign investments at the level of international bilateral investment treaties, with the aim of assessing the genesis, evolution, and current state of EU's and Member States' policy. The author traces the role and influence of the EU on contemporary processes of reforming international investment protection and investment dispute settlement.

The study begins with an examination of the Lisbon Treaty as the starting point for the formation of EU policy on foreign direct investment. The author identifies how the distribution of competences between the EU and the Member States regarding "foreign direct investment" in the Lisbon Treaty was interpreted in Opinion 2/2015 of the Court of Justice of the European Union, setting-up further direction of the EU's treaty practice and the dynamics between the EU and Member States in this field.

The author then separately explores the approaches of the EU and its Member States with regard to bilateral investment treaties with third countries and between EU Member States.

Concerning treaties with third countries, the author provides a detailed analysis of Regulation 1219/2012 and identifies its key substantive blocks and regulatory approaches, which define the role of Member States and the EU in reviewing existing and concluding new bilateral investment treaties. The author traces the evolution of Regulation 1219/2012 from a "transitional" to a permanent instrument of the *acquis communautaire* against the backdrop of the development of the EU's general position on investment treaties with third countries, and explains its relationship with the EU's Model Clauses for Bilateral Investment Treaties of EU Member States with Third Countries.

The final part of the article analyses the current state of the long-standing legal dispute between the EU, its Member States, and European investors concerning the status of bilateral investment treaties between Member States. The author examines the *Achmea* Decision and traces its practical consequences for the current policies of the EU and its Member States, as well as its reception in the doctrine and court practice of other states.

The author concludes with reflections on the impact of the EU's policy under consideration on the process of Ukraine's accession to the EU.

Key words: investment arbitration, investor state dispute settlement, bilateral investment treaties, intra-EU BITs, Regulation 1912/2012 *Achmea*, EU.

Постановка проблеми: Європейський союз є одним із найбільш активних гравців у процесі зміни міжнародних підходів до захисту іноземних інвестицій та системи вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними інвесторами. Блок, який об'єднує низку найбільших країн-експортерів капіталу, має значну економічну та політичну вагу для впливу на формування нової системи. Ця вага реалізовується як у власній міжнародній договірній практиці, так і шляхом участі в роботі міжнародних організацій, серед яких в першу чергу можна виділити III Робочу групу в рамках ЮНСІТРАЛ, в якій ЄС бере активну участь [1, с. 14]. Так, відповідно до інформації Європейської комісії, держави-члени ЄС є або були сторонами близько 1 400 з більше 3 000 двосторонніх інвестиційних угод [2]. Двосторонні інвестиційні угоди в першу чергу укладалися державами-членами ЄС. Проте, після входження регулювання прямих іноземних інвестицій до спільної торговельної політики, вагому роль у питаннях іноземних інвестицій почали відігравати інституції ЄС, в першу чергу Єврокомісія. Останні 15 років відзначились активним розвитком цієї сфери як через акти права ЄС, так і через міжнародну договірну практику самого ЄС та держав-членів. Вагомим фактом розвитку і змін стали також суперечності між ЄС та державами-членами, які закінчувалися зверненнями до Суду справедливості ЄС.

Позиції як ЄС, так і держав-членів, досі перебувають в процесі постійних змін та трансформації, підкреслюючи складність сучасних підходів до захисту іноземних інвестицій та системи вирішення інвестиційних спорів та спроб їх реформування. Вони становлять неабиякий інтерес для наукових досліджень, які є особливо актуальними для України, адже Україна має більше 60 угод про сприяння та захист інвестицій (двосторонніх інвестиційних угод) із іноземними державами, з яких більше 20 – із державами-членами ЄС [3]. Процес вступу України до ЄС вимагатиме адаптації підходів та договірної бази України у сфері захисту іноземних інвестицій.

Метою дослідження є вивчення та узагальнення процесу становлення та сучасного стану політики ЄС та держав-членів щодо міжнародних двосторонніх інвестиційних угод, а також її потенційного впливу на переговори про вступ України до ЄС.

Стан опрацювання проблематики: В українській науковій літературі питання політики ЄС щодо угод про захист інвестицій досліджувалось лише поодинокими дослідниками, серед яких можна визначити Кривецьку О.В. У світовій науковій літературі можна виокремити наступних авторів: Kriebaum U., Schreuer C., Dolzer R., Mavromati C, Schubert A., хоча їх дослідження майже на розглядають питання впливу позиції ЄС на держави, що перебувають у переговорах про вступ до ЄС.

Виклад основного матеріалу: Питання співвідношення компетенцій ЄС та держав-членів ЄС у сфері регулювання іноземних інвестицій постало відносно пізно у процесі європейської інтеграції. Більшість дослідників пов'язують цей момент із укладанням Лісабонського договору [1, с. 14]. Лісабонський договір розширив обсяг спільної торговельної політики ЄС, щодо якої ЄС має виключну компетенцію, посиланням на «прямі іноземні інвестиції» [4]. Одним із наслідків цього розширення стало право ЄС укладати міжнародні угоди, що стосуються прямих іноземних інвестицій, які регулювали права європейських інвесторів в межах ЄС та в третіх країнах [5, с. 641]. Доцільно коротко розглянути питання наслідків укладення Лісабонського договору, адже вони багато в чому пояснюють складнощі в узгодженні позиції ЄС та держав-членів щодо двосторонніх інвестиційних угод, які розглядаються автором далі у цій статті.

Хоча Лісабонський договір розширив обсяг спільної торговельної політики питанням прямих іноземних інвестицій, це не означало автоматичне поширення компетенції ЄС на укладання міжнародних угод про захист інвестицій від імені держав-членів ЄС. По-перше, такі угоди покривають не лише «прямі іноземні інвестиції», а, як правило, достатньо широкий спектр активів та майнових прав, деякі з яких можуть не підпадати під визначення прямих іноземних інвестицій (наприклад, міноритарні пакети акцій) [6, 176-178]. По-друге, відкритим залишалось питання того, чи може ЄС укладати від імені держав-членів міжнародні угоди, що надають інвесторам право подавати позови проти держав-членів ЄС за порушення таких угод.

Ці питання постали у 2010-их роках під час переговорів щодо укладання Угоди про вільну торгівлю між ЄС та Сінгапуром. Ця Угода була однією із перших торговельних угод ЄС «нового покоління», яка, окрім питань мит та торговельних бар'єрів, також містила положення про інтелектуальну власність, публічні закупівлі, захист навколишнього середовища тощо. Серед інших положень, Угода передбачала окрему главу 9 присвячену питанням захисту інвестицій та вирішенню спорів між інвесторами та приймаючими державами. Єврокомісія звернулася до Суду справедливості ЄС для отримання висновку щодо наявності виключної компетенції Європейського Союзу на укладання Угоди. Єврокомісія вважала, що на підставі Лісабонського договору ЄС мав виключну компетенцію щодо узгодження та укладання Угоди в частині як прямих, так і непрямих інвестицій, а також положень про вирішення інвестиційних спорів за Угодою. Рада ЄС та держави-члени ЄС, з іншого боку, зазначили, шо питання непрямих інвестицій, а також захисту інвестицій в цілому (на відміну від умов їх допуску) не входило до виключної компетенції ЄС. Вони також зазначали, що певні аспекти Угоди зачіпали питання виключної компетенції держав-членів ЄС, в тому числі питання публічного порядку, виключень зі свободи виведення капіталу та можливості Угоди замінити наявні двосторонні угоди про захист інвестицій між державами-членами ЄС та Сінгапуром.

У своєму Висновку, винесеному в 2017 році, Суд справедливості ЄС не погодився із позицією Єврокомісії. Суд дійшов висновку, що комплекс гарантій за Угодою із Сінгапуром прямо пов'язаний із торгівлею, а отже входить до виключної компетенції ЄС тільки стосовно прямих інвестицій, в той час як питання регулювання непрямих інвестицій належить до спільної компетенції ЄС та держав-членів [7, a. 87, 94, 110, 243-244]. До спільної компетенції ЄС та держав-членів Суд також відніс положення Угоди щодо визначення порядку вирішення спорів між іноземними інвесторами та приймаючими державами. Суд зазначив, що Угода передбачає право інвестора розпочати арбітражне провадження проти приймаючої держави, адже положення Угоди які становлять відкриту оферту на укладення арбітражної угоди. На думку Суду, подібна згода на обов'язкову процедуру вирішення спорів не може бути надана ЄС замість держав-членів ЄС, а отже входить у спільну компетенцію ЄС та держав-членів і вимагає отримання згоди останніх [7, a. 290–293].

Висновок Суду справедливості ЄС щодо Угоди із Сінгапуром є важливим для розуміння формування підходу ЄС до подальших угод, що укладаються ЄС у сфері захисту інвестицій. Він суттєво обмежив можливість ЄС формувати політику щодо міжнародних угод про захист інвестицій і положень про вирішення спорів за ними, адже укладання таких угод вимагає ратифікації усіма державами-членами, тоді як укладання таких угод тільки щодо прямих інвестицій та без механізму вирішення спорів було б малоефективним. Яскравим прикладом цього ускладнення є Всеосяжна економічна та торгівельна угода між ЄС та Канадою. Вона була підписана у 2016 році, але, через необхідність ратифікації державами-членами ряду її положень, в тому числі щодо вирішення інвестиційних спорів, не вступила одразу в силу. На час написання цієї статті у 2025 році не усі держави-члени ратифікували Угоду [8]. Щоб не відкладати початок дії Угоди через незначну кількість положень, що вимагають ратифікації, ЄС та Канада обумовили у статті 30.7(3) Угоди можливість її проміжного застосування без з положень, що вимагають ратифікації державами-членами ЄС [9, ст. 30.7]. Рада ЄС своїм рішенням від 28 жовтня 2016 року підтвердила таке проміжне застосування, окрім низки положень, в тому числі щодо вирішення інвестиційних спорів та гарантій захисту інвестицій у тій мірі, в якій вони стосуються непрямих інвестицій [10].

Визначивши обмеження компетенції ЄС в сфері захисту іноземних інвестицій та їх вплив на договірну політику ЄС, автор досліджує позицію ЄС щодо двосторонніх інвестиційних угод (1) із третіми країнами та (2) між державами-членами ЄС.

Після описаного вище включення прямих іноземних інвестицій до обсягу спільної торговельної політики ЄС Лісабонським договором, ЄС взяло курс на узгодження питань захисту іноземних інвесторів у ЄС – і інвесторів ЄС в третіх країнах – в рамках угод, укладених ЄС із третіми країнами. Проте, багато держав-членів ЄС, особливо 10 нових країн, що приєдналися до ЄС в рамках східного розширення у 2004 році, вже мали власну політику щодо захисту інвестицій, широку мережу двосторонніх інвестиційних угод та продовжували вести переговори щодо укладання нових угод із третіми країнами.

Для уникнення суперечностей між цими угодами та курсом ЄС, а також для уточнення наслідків нової спільної компетенції ЄС, питання статусу та подальшого укладання двосторонніх інвестиційних угод було врегульовано у 2012 році у Регламенті ЄС 1219/2012 «Про визначення перехідного регулювання двосторонніх інвестиційних угод між державами-членами та третіми країнами» [11].

Преамбула Регламенту 1219 у пунктах 1, 2, 5 та 6 та його стаття 2 декларують курс ЄС на уніфікацію політики щодо захисту інвестицій, як складової спільної торговельної політики і визначають мету поступового заміщення мережі двосторонніх інвестиційних угод держав-членів із третіми країнами угодами укладеними ЄС. Предмет регулювання за Регламентом можна поділити на три сутнісні блоки: (1) статус існуючих угод, (2) оцінка існуючих угод і (3) порядок укладання нових угод державами-членами. При цьому, Регламент не регулює укладання інвестиційних угод ЄС із третіми державами.

Щодо першого блоку, стаття 3 Регламенту 1219 встановила загальний принцип, відповідно до якого усі двосторонні інвестиційні угоди між державами-членами (за умови вчасного повідомлення про такі угоди Єврокомісії) та третіми країнами залишаються в силі до моменту укладання угоди про захист інвестицій між такою третьою країною та ЄС. Цей підхід цілком відповідає заявленій меті тогочасної політики ЄС, а саме заміни мережі різноманітних двосторонніх інвестиційних угод, які надавали різні визначення ключовим поняттям, різні стандарти захисту інвестицій та різні способи вирішення спорів між інвесторами і державами, на угоди, укладені ЄС, що встановлювали б однакове регулювання для усіх держав-членів [12, ст. 9]. Як зазначила у 2015 році у своїй промові щодо інвестиційних угод Єврокомісар з питань торгівлі Сесілія Малмстрьом «Після того, як ми отримали повноваження щодо інвестицій наша позиція була чіткою: існуюча мережа договорів не відповідає своїй меті у 21-ому сторіччі. Ми прагнемо верховенства права, а не верховенства правників. Якщо ми хочемо продовжувати із інвестиційними гарантіями та арбітражем, вони мають дуже змінитися» [13]. Однією із ключових складових реформ ЄС став відхід від інвестиційного арбітражу на користь створення міжнародного інвестиційного суду, із проміжними етапом у вигляді квазі-судових органів (арбітражних панелей із визначеним переліком арбітрів-суддів) і двома рівнями перегляду (перша інстанція та апеляція) у нових інвестиційних угодах ЄС [14].

В той же час, підхід запропонований Регламентом 1219 забезпечує збереження захисту іноземних інвесторів – і інвесторів ЄС у третіх країнах – до моменту вступу нових угод ЄС в силу. Прикладом практичної реалізації цього підходу є вже згадана вище Угода з Канадою. Додаток 30-А до Угоди перелічує усі двосторонні інвестиційні угоди між державами-членами і Канадою, а стаття 30.8 передбачає втрату дії та заміщення таких Угод угодою з Канадою після її вступу в силу [9, ст. 30.8]. Цікавим аспектом цієї статті Угоди є її підхід до так званих "sunset clauses" у двосторонніх інвестиційних угодах, тобто положень, які передбачають поширення гарантій захисту на певний період часу – як правило 5, 10 чи більше років – після припинення угоди [1, ст. 371-372]. Хоча у доктрині є поширеною думка, що держави можуть обмежити або повністю скасувати дію таких положень, коли двостороння інвестиційна угода припиняється за згодою сторін, дискусії з цього приводу продовжуються [15]. Угода із Канадою фактично скасовує дію sunset clauses і встановлює позовну давність у три роки для подачі інвесторами позовів за порушення, що відбулися поки двосторонні інвестиційні угоди зберігали свою дію.

Щодо другого блоку, статті 5-6 Регламенту 1219 уповноважують Єврокомісію проводити оцінку існуючих двосторонніх інвестиційних угод держав-членів із третіми країнами. Метою такої перевірки є встановлення перешкод, які такі угоди можуть встановити для укладання угод між третіми країнами та ЄС. Якщо Єврокомісія доходить висновку, що будь-яка двостороння інвестиційна угода створює серйозні перешкоди для укладання угоди із третьою країною, Регламент 1219 зобов'язує держав-членів співпрацювати із Єврокомісією із метою пошуку шляхів вирішення такої проблеми та уповноважує Єврокомісію, після консультацій із державою-членом, визначати обов'язкові заходи, які та має вжити щодо такої угоди.

Проте найважливішим з точки зору формування політики захисту інвестицій ЄС вбачається третій блок, викладений у статтях 7-11 та 13 Регламенту 1219. Статті 7-11 визначають зобов'язання держав-членів щодо взаємодії і узгодження дій із Єврокомісією у разі укладання нових двосторонніх угод про захист інвестицій із третіми країнами або внесення змін до існуючих угод, забезпечуючи вплив Єврокомісії на договірну практику держав-членів. Ці положення зобов'язують держави-члени заздалегідь (принаймні за 5 місяців до початку формальних переговорів із третьою країною) повідомляти Єврокомісію про намір укласти таку угоду і наділяють Єврокомісію значними контрольними повноваженнями із метою забезпечення мети Регламенту – уніфікації договірної практики щодо захисту інвестицій. Так, держава-член має отримати дозвіл Єврокомісії як на формальний початок переговорів щодо угоди, так і на підписання узгодженого тексту угоди. При

цьому, Єврокомісія може вимагати формальної участі в переговорному процесі між державою-членом та третьою країною та надавати свої висновки та рекомендації щодо окремих положень угоди. Хоча Регламент передбачає виключний перелік підстав для відмови від погодження переговорів щодо угоди чи її проекту, ці підстави сформульовані достатньо широко і включають судження Єврокомісії щодо того, чи стане така угода перешкодою для реалізації спільної торговельної політики ЄС, чи суперечитиме вона принципам та цілям ЄС, чи відповідатиме праву ЄС, тощо. Стаття 13 Регламенту 1219 також передбачає тісну співпрацю держав-членів і Єврокомісії у питаннях, що виникають після укладення і при реалізації двосторонніх інвестиційних угод. Наприклад, стаття 13 зобов'язує держави-члени повідомляти Єврокомісію про початок спорів на підставі таких угод та співпрацювати із нею щодо визначення ефективної стратегії захисту, включно із можливістю участі Єврокомісії у процедурі вирішення спору.

Механізм узгодження, передбачений статтями 7-11 Регламенту 1219 набув значного застосування на практиці, адже держави-члени продовжували активну практику укладання та зміни двосторонніх інвестиційних угод. Так, відповідно до даних Єврокомісії, вона отримала майже 450 запитів від держав-членів на початок переговорів або укладання двосторонніх інвестиційних угод у період з 2013 по 2019 роки [12]. Відповідно до відкритих даних ЄС, Єврокомісія отримала ще близько 170 таких заявок у період з 2019 по 2025 роки [16]. При цьому, кількість укладених державами-членами нових двосторонніх інвестиційних угод після 2012 року залишається відносно незначною: в середньому 1-2 угоди (наприклад, Італією, Чехією, Нідерландами, Іспанією). Відносним рекордсменом є Угорщина, яка уклала більше 12 таких нових угод [3].

Ще одним важливим аспектом застосування Регламенту 1219 стала необхідність узгодження позиції ЄС щодо двосторонніх інвестиційних угод держав-членів із третіми країнами. Не дивлячись на прозорість та відкритість процесу узгодження позиції щодо нових угод із державами членами за Регламентом, яка забезпечувалось загальною інституційною рамкою функціонування ЄС – розподіл компетенцій, публічні консультації, тощо – відчутною стала необхідність в викладенні позиції ЄС в одному комплексному документі [17, ст. 200]. Відповіддю на цю потребу стала розробка Єврокомісією, на базі досвіду переговорів із державами-членами та третіми країнами, Коментарів до Типових положень для переговорів щодо двосторонніх інвестиційних угод держав-членів із третіми країнами [18]. Хоча Типові положення ЄС не є обов'язковими – принаймні не для дослівного дотримання у переговорах державами-членами, – вони досягають двох важливих задач. По-перше, узагальнюють в одному документі позицію ЄС по ключових питаннях, таких як обсяг стандартів захисту, збереження права держави на регулювання, визначення вимог до конфлікту інтересів арбітрів, визначення процедур вирішення спорів тощо. По-друге, надають коментарі, які обґрунтовують ті чи інші положення і можуть допомагати державам-членам відстояти свою позицію у переговорах із третіми державами. Наприклад, щодо вирішення інвестиційних спорів Типові положення ЄС зберігають традиційний спосіб вирішення спорів через ad hoc інвестиційні арбітражі, проте передбачають, що такий спосіб вирішення спорів має буте замінений Міжнародним інвестиційним судом у разі його створення. Це цілком відповідає позиції ЄС, яка в рамках III Робочої групи ЮНСІТРАЛ і на рівні своєї інвестиційної політики пропагує створення постійної міжнародної судової установи для вирішення інвестиційних спорів [17, ст. 209].

Як зрозуміло із його назви, Регламент 1219 був покликаний встановити перехідний режим, який би врегулював питання двосторонніх інвестиційних угод держав-членів із третіми країнами поки вони не будуть замінені угодами укладеними власне ЄС. Так, Регламент 1219 передбачав, що після восьми років його застосування Єврокомісія має підготувати звіт, який би оцінив його успішність та доцільність його продовження. Проте, описаний вище висновок Суду ЄС 2/2015, а також тривалий процес узгодження, укладання та ратифікації угод між ЄС та третіми країнами, що вимагають ратифікації державами-членами ЄС, продемонстрував на практиці, що досягнення задекларованого заміщення старих двосторонніх угод новими угодами ЄС триватиме довгий період часу. Так, станом на дату цієї статті, жодна із нових торговельних угод ЄС із повноцінними положеннями щодо захисту інвестицій та вирішення інвестиційних спорів не вступила в силу. У своєму звіті у 2020 році, через вісім років після прийняття Регламенту 1219, Єврокомісія констатувала бажаність продовження дії Регламенту на невизначений строк. Варто відзначити, що Єврокомісія також підтвердила корисність Регламенту у ширшому контексті, зазначивши, що він сприяє гармонізації двосторонніх інвестиційних угод держав-членів із тими державами, з якими ЄС не планує укладати власні угоди про захист інвестицій [12, ст. 9].

Можна зробити висновок про те, що ЄС довелося адаптувати початкову амбітну мету заміщення старих двосторонніх угод новими угодами ЄС, зробивши більш гнучкий підхід Регламенту 1291 постійним, а не перехідним регулюванням. Фактично, держави-члени ЄС продовжують укладати двосторонні інвестиційні угоди із третіми країнами, якщо тільки угода із такою країною вже не

укладена ЄС або ЄС не веде переговори про її укладання. Тобто, забезпечується пріоритет ЄС у визначенні того, із якими третіми країнами держави-члени можуть вести переговори і укладати двосторонні інвестиційні угоди. Типові положення ЄС доповнюють цей підхід, сприяючи тому, щоб держави-члени укладали більш подібні між собою двосторонні інвестиційні угоди із третіми країнами.

Розглянувши питання інвестиційних угод із третіми країнами, автор досліджує політику ЄС та держав-членів щодо двосторонніх інвестиційних угод між державами-членами (англійською: *intra-EU BITs*), яка суттєво відрізняється від підходу до угод із третіми країнами.

До укладення Лісабонського договору, ЄС заохочувало держави кандидати на вступ до ЄС укладати двосторонні інвестиційні угоди із державами-членами ЄС. Подібні положення навіть зазначалися в угодах про асоціацію та під час переговорів із країнами, що приєдналися до ЄС в рамках східного розширення, наприклад із Угорщиною [19, ст. 165].

Проте, після укладання Лісабонського договору і віднесення прямих іноземних інвестицій до виключної компетенції ЄС в рамках спільної торгівельної політики, позиція щодо укладання угод між державами-членами ЄС суттєво змінилася. Можна виокремити декілька причин цієї зміни, які важливі для розуміння сучасної позиції ЄС. По-перше, проведені Єврокомісією у 2014 році публічні консультації щодо укладання торговельної угоди із США – яка включала положення щодо інвестицій – продемонстрували негативне сприйняття гарантій захисту іноземних інвесторів, і, в першу чергу, системи вирішення інвестиційних спорів через її непрозорість та закритість для громадськості [20]. По-друге, залишалося відкритим питання співвідношення двосторонніх інвестиційних угод держав-членів із правом ЄС та вирішення потенційних суперечностей між ними. Так, одним із потенційних джерел суперечності було надання двосторонніми інвестиційними угодами більшого обсягу прав інвесторам одних держав-членів ніж іншим, що могло б суперечити принципам вільного ринку ЄС. Іншим аспектом такої суперечності було співвідношення системи ad hoc вирішення спорів арбітражними трибуналами із підходами ЄС до верховенства права та забезпечення одноманітного тлумачення права ЄС. По-третє, Єврокомісія вже у 2015 році висловлювала занепокоєння щодо того, що арбітражні трибунали визнавали регуляторні дії держав, вчинені на підставі вимог права ЄС про обмеження державної допомоги (субсидій), порушенням гарантій захисту інвесторів за двосторонніми угодами про захист інвестицій та вважала такі рішення фактичним відновленням забороненої державної допомоги [21].

В той же період, Єврокомісія почала активно долучатися до арбітражних проваджень на підставі двосторонніх інвестиційних договорів між державами-членами і подавати свої зауваження щодо суперечностей із правом ЄС у якості третьої сторони. Нарешті, питання дійшло до розгляду Суду справедливості ЄС у відомій справі *Achmea*. Справа виникла через позов нідерландської страхової компанії Achmea проти Словаччини на підставі двосторонньої інвестиційної угоди між Нідерландами та Словаччиною. Інвестор позивався проти Словаччини через реформування національного законодавства, яке змінило умови ведення бізнесу і завдало інвесторові збитків. Після перемоги інвестора в арбітражному провадженні, Словаччина оскаржила рішення арбітражного трибуналу у судах місцях арбітражу – Німеччині, заявляючи, серед іншого, що через вступ Словаччини до ЄС положення інвестиційної угоди про порядок вирішення спорів більше не створювали підстав для юрисдикції арбітражного трибуналу. Німецькі суди, в свою чергу, звернулися за рішенням Суду справедливості ЄС.

Рішення Суду справедливості ЄС у справі *Achmea* від березня 2018 року є широко висвітленим у доктрині, тому для цілей цієї статті автор лише коротко описує релевантні висновки Суду. Питання, яке постало перед судом, стосувалося співвідношення, з одного боку, автономного режиму права ЄС і процедури звернення судів держав-членів ЄС до Суду ЄС для остаточного тлумачення права ЄС та, з іншого боку, процедури вирішення спорів за двосторонньою інвестиційною угодою в інвестиційному арбітражі. Суд почав свій аналіз із положень Договору про функціонування ЄС, відповідно до яких держави-члени не можуть укладати міжнародні угоди, які б передбачали вирішення спорів про тлумачення або застосування цього Договору будь-яким іншим чином, ніж передбаченим Договором, тобто із збереженням контрольної функції Суду ЄС [22, а. 31–37]. Суд також підтвердив, що спори, які можуть розглядатися за двосторонніми інвестиційними угодами між державами-членами можуть включати питання тлумачення права ЄС, включно із Договором, адже арбітражні трибунали тим чи іншим чином розглядають дії держав, що приймаються в контексті їх національного права та міжнародних договорів, а право ЄС є частиною національного права та міжнародних договорів кожної держави-члена [22, а. 38–42]. Надалі Суд констатував, що на відміну від національних судів держав-членів, арбітражний трибунал, що вирішує спір на підставі двосторонніх інвестиційних угод, не наділений ані процесуальною можливістю, а ні обов’язком звертатися до Суду ЄС для тлумачення питань права ЄС. Відповідно, у цьому Суд

вбачав ризик, що арбітражні трибунали будуть приймати остаточні рішення, які будуть зачіпати питання права ЄС, але не можуть бути передані на розгляд Суду справедливості ЄС [22, а. 43–58]. Наприклад, визнавати порушенням інвестиційних гарантій рішення держав, продиктовані вимогами права ЄС.

Рішення у справі *Achmea* докорінно змінило систему вирішення міжнародних інвестиційних спорів в рамках ЄС, по суті визнавши усі положення про вирішення спорів у двосторонніх інвестиційних угодах між державами-членами, які передбачали розгляд спорів в арбітражі, такими що не відповідають праву ЄС. Ще з 2015 року Єврокомісія почала надсилати формальні вимоги державам-членам розірвати укладені між ними двосторонні інвестиційні угоди і починала провадження проти держав, які відмовлялися це робити [15]. Рішення у справі *Achmea* значно підсилило позицію Єврокомісії у таких провадженнях та дало підстави стверджувати, що будь-які арбітражні провадження, розпочаті після винесення рішення у справі *Achmea* є такими, що суперечать праву ЄС.

Згодом, після винесення рішення *Achmea* декілька держав-членів заявили про свої наміри розірвати двосторонні інвестиційні угоди із державами-членами, а у травні 2020 року 23 держави-члени уклали Договір про розірвання двосторонніх інвестиційних угод між державами-членами ЄС. Як очевидно із його назви, Договір, який на сьогодні вже ратифікований усіма 23-ма державами, розриває усі двосторонні інвестиційні угоди між ними.

Втім, було б передчасно казати, що Договір про розірвання поставив крапку на питанні статусу двосторонніх інвестиційних угод між державами-членами та арбітражними спорами, що виникають за ними.

По-перше, чотири держави-члени – Австрія, Фінляндія, Ірландія та Швеція – не підписали Договір, таким чином частина двосторонніх інвестиційних угод залишається в силі [23].

По-друге, Договір передбачає, що двосторонні інвестиційні угоди не можуть слугувати підставами для арбітражних проваджень, розпочатих після 6 березня 2018 року – дати винесення рішення у справі *Achmea* – та встановлює достатньо складну низку зобов'язань держав-членів щодо виконання цього на практиці – серед іншого, шляхом подання відповідних заперечень в арбітражних провадженнях. Проте, арбітражні трибунали у спорах, розпочатих як до, так і після 6 березня 2018 – посилаючись на принцип Kompetenz-Kompetenz – самостійно вирішують питання наявності у них компетенції на вирішення спорів і продовжують розглядати арбітражні справи на підставі двосторонніх інвестиційних угод попри рішення *Achmea*, Договір про розірвання, а також аргументи держав-членів та Єврокомісії [24]. В свою чергу, органи ЄС на практиці вживають достатньо радикальних правових заходів для усунення наслідків винесених арбітражними трибуналами рішень або обмеження їх дії. Яскравим прикладом цього є справа *Miculas v Romania*, в якій Єврокомісія фактично заборонила Румунії виконувати винесене проти неї рішення арбітражного трибуналу, обґрунтовуючи це тим, що будь-які виплати за рішенням становитимуть заборонену правом ЄС державну допомогу (субсидію) [20]. При цьому, інвестори не втрачають можливості починати провадження щодо визнання та виконання таких арбітражних рішень поза межами ЄС, не дивлячись на рішення Суду ЄС та дії Єврокомісії.

Правові протиріччя, що постають через позицію ЄС у 2023 році влучно підкреслив Високий суд Англії та Уельсу, коли розглядав справу про визнання і виконання арбітражного рішення отриманого європейським інвесторам проти Іспанії. Доречно навести цитату із рішення суду: «*Можна з розумінням поставитись до того, що Іспанія знаходиться посеред правової дилеми, адже її зобов'язання за положеннями ДЕХ [Договір до Енергетичної Хартії] щодо вирішення спорів (які включають положення Конвенції про МЦВІС) були визнані Судом справедливості ЄС такими, що суперечать праву ЄС викладеному в Договорах ЄС. Суд найвищої інстанції за цими Договорами, Суд справедливості ЄС, виснував що міжнародний арбітраж за зразком того, що передбачений Конвенцією про МЦВІС (і включений до ДЕХ) не відповідає праву ЄС з причин наведених у рішеннях у справах Achmea та Komstroy. Проте, із великою повагою до Суду ЄС, він не є останньою інстанцією у питаннях тлумачення ані Конвенції МЦВІС, ані ДЕХ, і проблемна ситуація, в якій опинилася Іспанія, не допомагає її правовій позиції, враховуючи договірні зобов'язання, які Сполучене Королівство має за Конвенцією про МЦВІС перед іншими сторонами цієї Конвенції.*» [25, а. 80]. Хоча рішення суду і стосувалась багатосторонньої інвестиційної угоди, що знаходиться поза межами предмету дослідження цієї статті, воно є релевантним і для двосторонніх інвестиційних угод, які також можуть передбачати розгляд спорів за Конвенцією про МЦВІС.

По-третє, відкритим залишається згадане вище у статті питання «sunset clauses» у розірваних двосторонніх інвестиційних угодах, які продовжують дію гарантій захищеним інвесторам на певний період часу (5, 10 і більше років). Свідомі цих положень, держави-члени у статті 3 Договору про розірвання прямо передбачили, що такі положення припиняються і не мають створювати жодних юридичних наслідків. Проте, як вже описувалось вище, питання того, чи можуть держави за своєю

згодою припинити дію положення, яке створило певне легітимне очікування або права очікування (англійська концепція *accrued rights*) залишається щонайменше дискусійним [24]. Відомо про принаймні одну інвестиційну справу, де інвестор, болгарська компанія Eurohold Bulgaria AD, подала позов проти Румунії на підставі двосторонньої інвестиційної угоди між Болгарією та Румунією після розірвання цієї угоди посилаючись в обґрунтування свого позову на «sunset clause» в угоді [26]. Рішення у цій справі буде безумовно цікавим внеском у широку і заплутану мережу договорів, рішень та актів права ЄС щодо статусу двосторонніх інвестиційних угод між державами-членами.

Рішення *Achmea* та радикалізація позиції ЄС щодо двосторонніх інвестиційних угод та винесених за ними арбітражних рішень викликали широку критику в середовищі правників і науковців, через, серед іншого, потенційну суперечність із іншими принципами міжнародного права та міжнародними зобов'язаннями держав-членів. Жваві дискусії не вщухають і сьогодні, а судова та регуляторна практика продовжують активно розвиватися [23].

Дослідження висвітило комплексний і різноманітний підхід ЄС до двосторонніх угод про захист інвестицій, які досі перебуває в процесі формування і зміни. На відміну від східного розширення ЄС, коли питання узгодження політики щодо інвестиційних угод новими державами-членами майже не фігурувало у переговорах, варто очікувати, що України доведеться узгоджувати свою базу двосторонніх інвестиційних договорів із окресленими вище підходами ЄС. Як було встановлено, за загальним принципом Регламенту 1219, угоди із третіми країнами (не членами ЄС) залишатимуться в силі. Виключенням із цього будуть ті випадки, коли на момент приєднання України до ЄС вступить в силу відповідна угода про захист інвестицій між ЄС та третьою країною. Наприклад, якщо на момент приєднання буде ратифіковано Угоду між ЄС та Канадою, Україні, ЄС та Канаді необхідно буде узгодити вплив цієї Угоди на існуючу двосторонню інвестиційну угоду між Україною та Канадою. Також варто очікувати, що після (або в процесі) приєднання до ЄС, Єврокомісія може провести оцінку існуючих двосторонніх інвестиційних угод України. Хоча питання детального порівняння таких угоді із Типовими положенням ЄС знаходиться поза межами цього дослідження, очевидним є суттєве розходження підходів більшості таких угод, укладених переважно у 1990-ті та на 2000-і роки, із сучасною інвестиційною політикою ЄС. Це в першу чергу стосується збереження права приймаючих держав на регулювання, обмежене тлумачення стандартів захисту, положення щодо вирішення спорів, тощо. Після вступу до ЄС будь-які переговорні процеси України із третіми державами щодо змін до існуючих або укладання нових двосторонніх угод про захист інвестицій вимагатимуть погодження із Єврокомісією та узгодження із позицією ЄС, кодифікованою у Типових положенням ЄС.

Щодо двосторонніх інвестиційних угод України із державами-членами ЄС, цілком очікуваною була б вимога ЄС до України приєднатися до Договору про розірвання двосторонніх інвестиційних угод або укладання аналогічного договору із тим державами-членами ЄС, з якими Україна має такі угоди. Це, хоча і співпадатиме із політикою ЄС у сфері захисту інвестицій та вирішення інвестиційних спорів, вимагатиме ґрунтовного аналізу наслідків. Досліджена практика арбітражних трибуналів також підкреслює, що Україні також варто буде оцінити юридичні ризики пов'язані із таким розірванням, в тому числі ризики позовів від інвесторів на підставі «sunset clauses».

Висновок. За більше ніж п'ятнадцять років, що пройшли з моменту укладання Лісабонського договору, ЄС розробив власну політику у сфері правового регулювання захисту іноземних інвесторів та вирішення спорів між інвесторами та державами. Початкова амбіція ЄС на заміну існуючого масиву двосторонніх інвестиційних угод держав-членів із третіми країнами зіштовхнулася із суттєвими практичними труднощами і призвела до напрацювання більш компромісного підходу, за якого держави-члени ЄС мають узгоджувати нові двосторонні інвестиційні угоди із Єврокомісією. Процедура узгодження за Регламентом 1219 стала одним із важливих важелів реалізації та просування реформаторського бачення ЄС, відображеного в Типових положеннях 2023 року, яке серед іншого передбачає майбутнє заміщення інвестиційного арбітражу міжнародним інвестиційним судом. Щодо двосторонніх інвестиційних угод між державами-членами, після рішення у справі *Achmea*, ЄС спрямовує свою політику на повний демонтаж таких угод, не дивлячись на супротив арбітражних трибуналів, невдоволення інвесторів, та негативні правові наслідки у провадженнях щодо визнання і виконання арбітражних рішень за такими угодами. Очевидно, що процес вступу України до ЄС потребуватиме адаптації бази двосторонніх інвестиційних угод України до окресленої політики ЄС. Цей процес адаптації буде нести в собі як можливості – привід замінити застарілі двосторонні інвестиційні угоди на нові, що будуть краще захищати право держави на регулювання, збільшення переговорної ваги України через участь Єврокомісії, тощо – так і ризики – необхідність розірвання двосторонніх інвестиційних угод із державами членами-ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kriebaum, U., Schreuer, C., Schreuer, O. C. a. Z. F. Z. a. P. E. C., & Dolzer, R. (2022). *Principles of International Investment Law.* Oxford University Press, USA.
2. European Commission. (2025). Investment Disputes. https://policy.trade.ec.europa.eu/enforcement-and-protection/dispute-settlement/investment-disputes_en.
3. UNCTAD (2025). International Investment Agreements Navigator, https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements.
4. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, 13 December 2007, https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/lis/sign/eng.
5. Titi, C. (2015). International Investment Law and the European Union: Towards a New Generation of International Investment Agreements. *The European Journal of International Law*, 26 (3), 639–661, 10.1093/ejil/chv040.
6. Merrills, J., De Brabandere, E. (2022). *Merrills' international dispute settlement*. Cambridge University Press.
7. Opinion 2/15, ECLI:EU:C:2017:376, CJEU (2017).
8. European Commission (2025). EU-Canada Trade Agreement, https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/canada/eu-canada-agreement_en.
9. Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) between Canada, of the one part, and the European Union and its Member States, of the other part, 30 October 2016, https://eur-lex.europa.eu/eli/agree_internation/2017/37/oj/eng.
10. Council of the European Union. (2016). Council Decision (EU) 2017/38 on the provisional application of the Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) between Canada, of the one part, and the European Union and its Member States, of the other part, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32017D0038.
11. European Union. (2012). REGULATION (EU) No 1219/2012 establishing transitional arrangements for bilateral investment agreements between Member States and third countries, https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1219/oj/eng#fnp_1.
12. European Commission. (2020). Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the application of Regulation (EU) No 1219/2012 establishing transitional arrangements for bilateral investment agreements between Member States and third countries, https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vl7lloe6odzz.
13. Malmström, C. (2015). Discussion on Investment in TTIP at the Meeting of the International Trade Committee of the European Parliament [Speech], https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_15_4624.
14. Кривецька О.В. (2018). Інституційна реформа системи міжнародного інвестиційного арбітражу: відповідність праву ЄС. *Правові горизонти*, 10(23), 92-98, http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2018.i10.p92.
15. Lenk, H, Dalhquist, J, Rönnelid, L. (2016). The infringement proceedings over intra-EU investment treaties – an analysis of the case against Sweden. *European Policy Analysis* (2016:4epa), 1-12, 10.13140/RG.2.1.1628.1360.
16. European Commission. Register of Commission Documents [database], https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/search?query.
17. Mavromati, C, Schubert, A. (2024). The EU Model Clauses for Bilateral Investment Treaties of EU Member States with Third Countries, *European Investment Law and Arbitration Review*, 9(2), 193-216, 10.54648/eila2024041.
18. European Commission. (2024). Annotations to the Model Clauses for Negotiation or Re-Negotiation of Member States' Bilateral Investment Agreements with Third Countries, https://circabc.europa.eu/ui/group/be8b568f-73f3-409c-b4a4-30acfcec5283/library/9a3525b5-a8cb-47e7-a96a-fe1e7d378809/details?download=true.
19. Korom, V. (2019). Hungary. In Nagy, C. I. (ed.). *Investment Arbitration in Central and Eastern Europe*, pp. 156-219.
20. Cahill, G., & Sarmiento, D. (2022). The CJEU Saga. In H.R. Fabri & E. Stoppioni (Ed.). International Investment Law: An Analysis of the Major Decisions (pp. 507–528), http://dx.doi.org/10.5040/9781509929078.ch-029.
21. European Commission. (16 September 2015). Concept Paper: Investment in TTIP and beyond – the path for reform. Enhancing the right to regulate and moving from current ad hoc arbitration towards an Investment Court, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/may/tradoc_153408.PDF.

22. *Slowakische Republik v Achmea BV*, (CJEU, 6 March 2018). ECLI:EU:C:2018:158, https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-284/16.
23. Kokott, J. (2024). The Commission's and ECJ's Approach to Investment Arbitration. CELIS, https://www.celis.institute/posts-celis-2019/the-commissions-and-ecjs-approach-to-investment-arbitration/#_ftn4.
24. Bray, D., Kapoor, S. (2020). Agreement on the Termination of Intra-EU BITs: Sunset in Stone? *Kluwer Arbitration Blog*, https://legalblogs.wolterskluwer.com/arbitration-blog/agreement-on-the-termination-of-intra-eu-bits-sunset-in-stone/
25. *Infrastructure Services Luxembourg v Kingdom of Spain,* (High Court of Justice, 24 May 2023). [2023] EWHC 1226 (Comm), https://www.judiciary.uk/judgments/infrastructure-services-luxembourg-v-kingdom-of-spain.
26. Kőhegyi, D., Nemescsói, A., Deli, Z. (2024). The power of sunset clauses put to the test: Can intra-EU BITs be back from the dead? *DLA Piper Insights*, https://www.dlapiper.com/en/insights/publications/2024/05/the-power-of-sunset-clauses-put-to-the-test-can-intra-eu-bits-be-back-from-the-dead.

UDC 341.64
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.59

EU ACCESSION TO THE ECHR AND THE MECHANISM FOR IMPLEMENTATION OF THE CONSULTATIVE FUNCTIONS

Polezhaka K.O.,
PhD Student
International Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University

Polezhaka K.O. EU accession to the ECHR and the mechanism for implementation of the consultative functions.

The article considers the issue of the EU's accession to the ECHR and the mechanism for implementing advisory functions. Though ratification of the Convention is a prerequisite for the countries to join the EU, and its fundamental rights are integrated into the general principles of Union law, the European Union itself is still not a party to the Convention. At the same time, according to Protocol No. 16 to the European Convention on Human Rights, although the decisions of the ECHR are not legally binding on the requesting court or tribunal, they have legal effects on states, including those that have not ratified the Protocol. Nevertheless, the key feature is a completely non-binding nature of this mechanism. It is voluntary on three levels: national courts are not obliged to request an advisory opinion, the ECHR is not obliged to respond if an advisory opinion is requested, and, if the ECHR delivers an opinion, national courts are not bound by its content. According to Article 46 (1) of the ECHR, the ECHR's decisions in the disputed cases are binding only between the parties, that is, as regards the respondent State and within the specific subject matter of the case. However, the introduction of advisory opinions, as well as, for example, the use of «principle judgments», are intended to broaden this scope. Even if the interpretation given in an advisory opinion is not binding on other States Parties to the Convention, it gives the ECHR the opportunity to express itself on the issues of special importance in the most authoritative judicial forum. The ECHR's interpretation provides important guidance for national courts, which are in fact called upon to interpret and apply the Convention on a daily basis. It is worth noting that the advisory opinion mechanism is designed to assist the requesting court in this interpretative task. It also aims more generally to facilitate the application of the Convention at national level, in particular, by clarifying the case-law of the ECHR and thus preventing inconsistencies.

Key words: European Union, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, Court of Justice of the European Union, advisory powers, advisory functions.

Полежака К.О. Приєднання ЄС до ЄКПЛ та механізм здійснення консультативних функцій.

У статті розглядається питання про приєднання ЄС до ЄКПЛ та механізм реалізації консультативних функцій. Хоча ратифікація Конвенції є обов'язковою умовою для вступу країн до ЄС, а її основні права інтегровані в загальні принципи права Союзу, сам Європейський Союз досі не є учасником Конвенції. Водночас, згідно з Протоколом № 16 до Європейської конвенції з прав людини, хоча рішення ЄСПЛ не є юридично обов'язковими для суду або трибуналу, що звернувся із запитом, вони мають юридичні наслідки для держав, у тому числі тих, що не ратифікували Протокол. Проте, ключовою особливістю є повністю необов'язковий характер цього механізму. Він є добровільним на трьох рівнях: національні суди не зобов'язані звертатися за консультативним висновком, ЄСПЛ не зобов'язаний відповідати, якщо запит про консультативний висновок надійшов, і, якщо ЄСПЛ надає висновок, національні суди не зобов'язані дотримуватися його змісту. Відповідно до статті 46 (1) ЄКПЛ, рішення ЄСПЛ у спірних справах є обов'язковими лише між сторонами, тобто стосовно держави-відповідача та в межах конкретного предмета справи. Однак запровадження консультативних висновків, а також, наприклад, використання «принципових рішень», мають на меті розширити цю сферу. Навіть якщо тлумачення, надане в консультативній думці, не є обов'язковим для інших держав-учасниць Конвенції, воно дає ЄСПЛ можливість висловити свою думку з питань особливої важливості в найбільш авторитетному судовому форумі. Тлумачення ЄСПЛ є важливим орієнтиром для національних судів, які фактично покликані щодня тлумачити та застосовувати Конвенцію. Варто зазначити, що механізм консультативних висновків призначений для надання допомоги суду, який звернувся із запитом, у виконанні цього завдання з тлумачення. Він також має на меті в більш загальному плані сприяти застосуванню Конвенції на національному рівні, зокрема, шляхом уточнення прецедентного права ЄСПЛ і, таким чином, запобігання невідповідностям.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейська конвенція з прав людини, Європейський суд з прав людини, Суд Європейського Союзу, консультативні повноваження, консультативні функції.

Statement of the problem. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [1] (hereinafter referred to as the ECHR, Conventions of 1950), which celebrates its 75th anniversary in 2025, is one of the most important achievements of the Council of Europe and the basis of all its activity. In its turn, accession of the European Union (hereinafter referred to as the EU) to the European Convention on Human Rights is an important step towards strengthening the system of protection of human rights in Europe. This event has a decisive importance for the formation of a single European system of human rights protection mechanisms, and also has a positive impact on implementation of the consultative functions and, accordingly, is a problem, which has a great practical importance for the modern science of the international and European law.

Purpose of the article is to consider peculiarities of the EU accession to the ECHR and the mechanism for implementing the consultative functions.

Status of work on the issue. Analysis of research and publications shows that the issue of the EU accession to the European Court of Human Rights is the subject of a significant number of scientific works by the Ukrainian and foreign researchers, including J. Callewaert [2], O. Polivanova [3], L. Falalieieva [4], N. Khronovski [5], etc.

However, its impact on improving the mechanisms for implementing the consultative functions has hardly been studied by researchers.

Presentation of the main material. The Convention system and the European Union were established after the Second World War. For a long time, they developed independently of each other. Only gradually, as the European Union's competence expanded, its actions acquired the potential to affect the fundamental rights and even violate them, as a result of which the EU law began to organize their protection, mainly through the case-law of the Court of Justice of the EU [2].

However, despite the fact that recognition of the provisions of the ECHR is one of the criteria for new states to become the EU members, the possibility of the EU itself to join the ECHR has been actively discussed for a long time by researchers of the issue of human rights protection in the EU. It was primarily due to the fact that for a long time the EU was not legally endowed with an international legal personality, and the provisions of the ECHR confirmed the possibility of its signing exclusively by states. In particular, the Statute of the Council of Europe (Article 4) established the possibility of membership in it for any European state, and the preamble to the ECHR approved the member states of the Council of Europe as its signatories. The founding treaties of the EU also did not stipulate the possibility of its joining the ECHR, since initially the European Communities functioned exclusively as structures of an economic nature [3;, p. 222].

Though ratification of the ECHR is a prerequisite for accession to the EU and the fundamental rights guaranteed by the Convention form a part of the general principles of the Union law, the European Union is not yet a party to the Convention and its institutions have no direct connection herewith. It means that the Member States of the European Union – all Member States of the Council of Europe and parties to the Convention – may be held liable for violations of the rights guaranteed by the Convention before the European Court of Human Rights (the «Court») even when implementing or applying the European Union law, while the actions of the European Union institutions themselves are not subject to the same external judicial control. It is problematic, taking into account the increasingly broad competences conferred on the European Union, which makes it difficult to accept that the European Union institutions should be the only authorities and «legal space» operating in the Member States of the Council of Europe, not subject to external supervision by the Court. Such imbalance could lead to confusion and perceived or actual unequal legal protection, which would be detrimental to the citizens of the European Union and to the protection of human rights in Europe.

However, it should be noted that, in general, the idea of the EU accession to the Convention has been actively discussed by both politicians and lawyers since the late 1970s. In 1979, the European Commission first presented a memorandum on accession of the EU to the ECHR. It should be noted that the Memorandum of the European Commission on accession of the European Communities to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms adopted on April 4, 1979, contains an early and comprehensive analysis of the issues related to accession [6].

Subsequently, in 1982 and 1985 respectively, the European Parliament asked the Commission to open the formal negotiations on accession to the ECHR. Since the Commission did not receive the support of all EU members, it forwarded a formal proposal to the Council. Finally, in 1990, the Council asked the Court of Justice of the EU to give its opinion on whether accession to the ECHR was compatible with the provisions of the Treaty establishing the European Community. However, the Court of Justice

of the EU ruled that the European Community did not have enough powers to accede to the ECHR. In particular, the Court of Justice of the EU, in its judgment 2 / 94 dated March 28, 1996 [7], indicated that the European Community did not have the necessary powers to accede to the Convention and that such step would require an amendment to the founding treaties. The Court of Justice of the EU ruled that «the principle of respect for powers must be observed both in the internal affairs of the Community and in the Community's international activity. [...] Provisions of the Treaty do not confer on the Community institutions the general powers to adopt any rules on human rights or to conclude international conventions in this field. [...] Accession to the Convention [...] entails substantial changes in [...] the system of human rights protection in the Community, since it involves accession of the Community to various international institutional systems and integration of all provisions of the Convention into the Community legal order. Such change in the system of protection of human rights in the Community, as well as the significant institutional consequences for the Community and the Member States would have constitutional implication and therefore go beyond the scope of Article 235. It is only possible by amending the Treaty» [7]. At the same time, it was emphasized that Article 235 of the Treaty on Functioning of the European Union (TFEU) [8] is not a proper legal basis for accession.

After publication of this legal position of the EU Court, the process of accession of the EU to the Convention did not take place for a long time, until it became obvious that accumulation of the case-law of the Luxembourg Court in the field of human rights protection based on application of the provisions of the EU Charter (in particular, those enshrining human rights identical to those guaranteed by the Convention) entailed a gradual divergence of the human rights practice of the EU Court and the Convention. More than five years later, during the drafting of the Union Constitution (February 2002 – July 2003), the Working Party on Fundamental Rights formulated the idea that a political decision should be taken on the need to accede to the Convention [9;, p. 18]. In particular, the significant preparatory work on this issue was carried out by Working Group II of the Convention on the Future of Europe under the leadership of Esko Helle, Vytenis Andriukatis and Neil McCormick in 2002–2003, which ultimately led to removal of the legal obstacles to accession after the entry into force of the Lisbon Treaty through Article 6 (2) of TEU, as well as through ratification of Protocol 14 to the ECHR and the subsequent entry into force of Article 59 (2) of ECHR on June 1, 2010 [6]. Thus, the Lisbon Treaty of the European Union (EU), which entered into force on December 1, 2009, stipulates the obligation of the EU to accede to the European Convention on Human Rights (ECHR). Article 6 of the consolidated Treaty on the European Union indicates that the Union shall accede to this Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. At the same time, it is emphasized that such accession shall not affect the competence of the Union as defined in the Treaties. It means that the EU, like its Member States, will be bound by the general human rights law and will be subject to external monitoring. It is also stipulated that, once it has acquired a single legal personality under the Lisbon Treaty, the EU may become a full member of the Council of Europe. In its turn, Protocol No. 14 to the ECHR, which entered into force on June 1 2010, opened the legal possibility for the European Union to accede to the Convention. Suchwise, in July 2010, negotiations began on accession of the EU to the ECHR, which resulted in the development of a draft treaty [10;, p. 120].

On April 5, 2013, the representatives of the EU and the Council of Europe completed the work on the draft agreement on accession to the ECHR. The next steps were to be an opinion from the European Court of Justice (ECJ), the unanimous support for this initiative from the EU Member States, approval of the agreement by a two-thirds vote in the European Parliament, and ratification by the parliaments of the Council of Europe Member States. However, the process was suspended a few months later. The European Court of Justice, in its Opinion 2 / 13, found the draft agreement incompatible with Article 6 (2) of the Treaty on the European Union. It is also important to note the legal position of the Court on the EU's accession to the Convention of 1950 set out in its Opinion 2 / 13 of the Court of Justice dated December 18, 2014 [11] on the draft Agreement on Accession of the EU to the Convention of 1950, according to paragraph 258 of which the latter is contrary to part 2 of Article 6 of the TEU and Protocol No. 8 thereto. The Court has found out that the draft Agreement on Accession of the EU to the Convention of 1950 is liable to affect the features and autonomy of the EU legal order, since it does not ensure consistency between Article 53 of the Convention of 1950 and Article 53 of the Charter of 2007, and it does not eliminate the risk of breaching the principle of sincere cooperation as a general principle of the EU law, as well as it does not contain any provisions on the relationship between the mechanism stipulated by Protocol No. 16 to the Convention of 1950 and the preliminary ruling procedure established by Article 267 of TFEU. It was also stated that the draft Agreement on Accession of the EU to the Convention of 1950 would affect application of Article 344 of TFEU, since it does not exclude the possibility of disputes arising between the Member States, or between them and the EU regarding application of the Convention of 1950 within ratione materiae of the EU law, when considering

the applications to the ECHR, and that the draft Agreement on Accession of the EU to the Convention of 1950 does not regulate functioning of the «co-respondent» mechanism and the procedure for the prior involvement of the Court, which would ensure that the features of the EU and the EU law are taken into account. It was also mentioned that the draft Agreement on Accession of the EU to the Convention of 1950 does not take into account the specifics of the EU law regarding the challenge of the EU acts, actions or inaction in the field of the Common Foreign and Security Policy and grants the judicial body (ECHR) the exclusive right to exercise the judicial control over such acts, actions or inaction for their compliance with the human rights standards guaranteed by the Convention of 1950 [12].

After a long pause, the accession negotiations renewed in 2020. Thus, following an informal online meeting in June 2020, the ad hoc negotiating group held 13 more meetings between September 2020 and March 2023. At the final meeting, the group concluded negotiations on all issues, except for the issue concerning jurisdiction of the Court of Justice of the EU regarding the claims on fundamental rights violations related to the actions or inaction under the EU's common foreign and security policy. The EU stated its intention to resolve this issue internally and to notify the Committee on Human Rights and Civil Society about the development of events at the appropriate intervals. At an extraordinary meeting in April 2023, the CDDH adopted its interim report for the Committee of Ministers, recording the preliminary agreement at the negotiator level on the revised accession package. In May 2024, the Committee of Ministers welcomed the preliminary agreement and the EU's intention to resolve this outstanding issue internally [13].

A new draft of the Association Agreement (DAA) was completed in 2023, raising hopes that the EU would finally accede to the European Convention on Human Rights (ECHR). This development of events promises the significant benefits, including the improved access to justice for the victims of the human rights violations and greater accountability, as the EU would come under the scrutiny of the European Court of Human Rights (ECHR).

A resolution on the legal aspects of accession of the European Union (EU) to the European Convention on Human Rights (ECHR) was adopted in spring 2025. The resolution calls on the EU institutions, in particular, the European Commission and the Council of the European Union, to immediately request the Court of Justice of the European Union (CJEU) to give an opinion on compatibility of the revised draft accession instruments with the European Union Treaties and, if the opinion is positive, to conclude the agreement as soon as possible, in accordance with their internal procedures. The resolution also emphasizes that the draft agreement takes into account the position of the Court of Justice of the EU on the features of the EU law, while preserving the integrity of the ECHR system and the role of the Court. Numerous parliamentarians insisted on that accession to the EU would provide all people living in the EU Member States with the additional legal remedies and judicial guarantees in the event of a violation of their human rights by the EU institutions, and that accession to the EU would ensure avoidance of duplication and the contradictory decisions in the case law of the Court of Justice of the EU and the European Court of Human Rights [14]. However, accession as of May 2025 still remains a very difficult task.

As for the consequences of the EU accession to the ECHR and its impact on improving the mechanisms for implementing the consultative functions, it should be noted as follows. In Protocol No. 8 [15] with regard to part 2 of Article 6 of TEU on accession of the EU to the Convention of 1950, it is indicated that the EU may participate in the supervisory bodies of the Convention of 1950, and that there is a need to ensure the correct identification of the defendant (the Member States and / or the EU), when considering the claims duly brought by third countries or individuals against the Member States and / or the EU (Article 1 of Protocol No. 8). Accession of the EU to the Convention of 1950 means that its provisions will formally become binding on the EU, its institutions, bodies, agencies, and their officials. Individuals will be able to apply to the ECHR for protection of the rights stipulated by the Convention of 1950, which have been violated, in particular, as a result of adoption of the legal acts by the EU institutions or the regulatory legal acts by the Member States, while performing their obligations under the EU law, in the process of implementing the EU legal acts.

It should be also noted that, prior to the signing and entry into force of the new revised Agreement on Accession of the EU to the Convention of 1950, which will take into account the Opinion 2 / 13 [11] of the Court dated December 18, 2014 on the compliance of the draft Agreement with the founding treaties and values of the EU, it is possible to submit the individual complaints to the ECHR exclusively against the Member States, despite the existence of a preliminary ruling by the Court [4;, p. 156].

At the same time, it should be noted that a very limited advisory competence was already granted on the basis of Article 47 of the ECHR in the EU context. However, an advisory opinion could only be requested by the Committee of Ministers and could only be given by the Court on the issues not related to interpretation of the rights set out in the Convention. In its turn, the strict restrictions, both ratione

personae and ratione materiae, on requesting and obtaining an opinion rendered this provision invalid [16].

Ultimately, Protocol 16 [17] was adopted, allowing the highest national courts and tribunals designated by the member states of the Council of Europe, which have ratified the Protocol, to request the ECHR to provide the advisory opinions on the principle issues related to interpretation or application of the rights and freedoms set out in the Convention or the Protocols thereto. The then President of the ECHR described this new procedure as opening a formal and direct channel for dialogue between the national and European judges. The Strasbourg Court acquires a more constitutional role, and the dialogue with the national courts becomes more formal and institutionalized. The ground for introducing this advisory procedure was to strengthen the cooperation between the Strasbourg and national courts, while contributing to a more effective implementation of the ECHR and, as a result, to a reduction in the workload of the ECHR. It was clearly expected that the principle of subsidiarity would encourage the national courts to interpret and apply the provisions of the Convention more effectively, and that it would, in its turn, lead to significantly fewer applications to the ECHR. It should be noted that although the EU as an organization has not acceded to this Protocol, the Court of Justice of the EU regards it as a threat to the autonomy of the EU law, since the national courts may prefer to seek an advisory opinion from Strasbourg on compatibility of the EU law with the ECHR rights rather than a preliminary ruling from Luxembourg [18].

It is interesting that under Protocol No. 16 to the European Convention on Human Rights, although the advisory opinions of the ECHR are not legally binding on the requesting court or tribunal, they have a legal effect on the States, including those, which have not ratified the Protocol. A key feature of this mechanism is the completely non-binding nature of this mechanism. It is voluntary on three levels: the national courts are not obliged to request an advisory opinion, the ECHR is not obliged to respond if an advisory opinion is requested, and, if the ECHR provides an opinion, the national courts are not bound by its content. According to Article 46 (1) of the ECHR, the ECHR's decisions in the disputed cases are binding only between the parties, that is, as regards the respondent State and within the specific subject matter of the case. However, introduction of the advisory opinions, as well as, for example, the use of «principle decisions», intends to expand this scope. Even if interpretation given in an advisory opinion is not binding on the other Contracting States to the Convention, it gives the ECHR the opportunity to express its views on the issues of special importance in the most authoritative judicial forum. Interpretation of the ECHR provides the important guidance for the national courts, which are, in fact, called upon to interpret and apply the Convention on a daily basis. It is worth noting that the advisory opinion mechanism is designed to assist the requesting court in this task of interpretation. It also aims more generally to facilitate application of the Convention at the national level, in particular, by clarifying the case-law of the ECHR and, thus, preventing inconsistencies [19].

However, among the numerous objections to the draft Accession Agreement, the Court of Justice of the EU mentioned the potentially negative impact of the advisory mechanism contained in Protocol No. 16 on the preliminary ruling procedure stipulated by Article 267 of TFEU. In particular, according to the Court of Justice of the EU, the draft Accession Agreement should exclude the possibility for the national courts to refer to the ECHR. Since the ECHR will form an integral part of the EU law, it will be of special importance «when the issue concerns the rights guaranteed by the Charter of Fundamental Rights of the EU, which correspond to those protected by the ECHR. Thus, according to the position of the CJEU, the advisory mechanism enshrined in Protocol 16 may, in this case, «affect the autonomy and effectiveness of the preliminary ruling procedure stipulated by Article 267 of TFEU [19]. It is also worth noting that in the provisions of Article 5 of the draft revised Agreement on Accession of the European Union to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms submitted in the Interim Report to the Committee of Ministers, for information, on the negotiations on accession of the European Union to the European Convention on Human Rights, including the revised draft accession instruments in appendix [11]), the issue of the competing jurisdiction of the Court of Justice of the EU regarding the preliminary rulings and requests by the highest courts of the states for the advisory opinions from the ECHR was resolved in such a way that it made it possible to resolve the problem of «encroachment» on the autonomy of the EU law.

Conclusions. Thus, in summary, it may be noted as follows.

Despite the fact that recognition of the provisions of the European Convention on Human Rights is an important criterion for accession of new states to the European Union, the possibility of the EU itself to join this Convention has caused long discussions among researchers of the human rights protection. It was due to the fact that legally the EU did not have an international legal personality for a long time, while the provisions of the ECHR allowed only the states to join. In particular, the Statute of the Council of Europe (CoE) defines only the European states as members

of the organization, and the preamble of the ECHR also clearly indicates the member states of the Council of Europe as its signatories. In addition, the founding treaties of the EU did not stipulate the possibility of the Union to join the Convention, since initially the organization functioned as an exclusively economic structure.

Though ratification of the Convention is a prerequisite for the countries to join the EU, and its fundamental rights are integrated into the general principles of the Union law, the European Union itself is still not a party to the Convention. The EU institutions are not subject to its direct action. Therefore, the EU Member States, which are also members of the Council of Europe and parties to the Convention may be held liable for the human rights violations under the ECHR. It includes the cases of implementation or application of the EU law. At the same time, the actions of the Union institutions themselves are not subject to the external judicial control, which currently makes a problem. Given the growing role and powers of the EU, such situation leads to a legal imbalance, making it difficult to accept that the EU institutions remain de facto the only authorities in the Council of Europe Member States, which are not subject to supervision by the European Court of Human Rights. It may lead to uneven enforcement of the citizens' rights and undermine the overall level of the human rights protection in Europe.

According to Protocol No. 16 to the European Convention on Human Rights, though the decisions of the ECHR are not legally binding on the requesting court or tribunal, they have a legal effect on the States, including those, which have not ratified the Protocol. Nevertheless, the key feature is a completely non-binding nature of this mechanism. It is voluntary on three levels: the national courts are not obliged to request an advisory opinion, the ECHR is not obliged to respond if an advisory opinion is requested and, if the ECHR provides an opinion, the national courts are not bound by its content. According to Article 46 (1) of the ECHR, the ECHR's decisions in the disputed cases are binding only between the parties, that is, as regards the respondent State and within the specific subject matter of the case. However, introduction of the advisory opinions, as well as, for example, the use of «principle decisions», intends to expand this scope. Even if interpretation given in an advisory opinion is not binding on other States Parties to the Convention, it gives the ECHR the opportunity to speak on the issues of special importance in the most authoritative judicial forum. The ECHR's interpretation provides the important guidance for the national courts, which are in fact called upon to interpret and apply the Convention on a daily basis. It is worth noting that the advisory opinion mechanism is designed to assist the requesting court in this interpretative task. It also aims more generally to facilitate application of the Convention at the national level, in particular, by clarifying the ECHR's case-law and, thus, preventing inconsistencies.

It is also worth noting the resolution in the Opinion in Case 2 / 13 of the issue of the competing jurisdiction of the Court of Justice of the EU regarding the preliminary rulings and requests by the highest courts of the states for the advisory opinions from the ECHR. In particular, this issue was resolved in the way, which ensured removal of the problem of «encroachment» on the autonomy of the EU law. That is, the concerns about the autonomy of the EU law were taken into account.

Finally, we should like to mention that the issue of the mechanism for implementing the consultative powers requires further scientific research.

REFERENCES:

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (with Protocols) (the European Convention on Human Rights) dated 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (last accessed: 09.08.2025).
2. Callewaert J. The accession of the European Union to the European Convention on Human Rights. *Prof. Dr. iur. Johan Callewaert*: website URL: https://johan-callewaert.eu/wp-content/uploads/2015/05/eu-accession.pdf (last accessed: 09.08.2025).
3. Polivanova O. M. Peculiarities of the European Union's accession to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950. *Foreign trade: economics, finance, law*. 2014. No. 1. P. 220–224.
4. Falalieieva L. H. Accession of the European Union to the Convention on Human Rights: the legal position of the Court. *Judicial appeal*. 2017. No. 3. P. 151–161.
5. Khronovski N. Formation of a single European standard of human rights: accession of the European Union to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. *European Law.* 2013. No. 1-2. P. 14–27.
6. O'Meara N. A More Secure Europe of Rights? The European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union and EU Accession to the ECHR. *German Law Journal.* 2011. No. 12(10). P. 1813–1832.

7. Opinion 2/94 OF THE COURT 28 March 1996 (Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms). *EUR-Lex* : website. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61994CV0002 (last accessed: 09.08.2025).
8. Consolidated versions of the Treaty on the European Union and the Treaty on Functioning of the European Union, with protocols and declarations. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (last accessed: 09.08.2025).
9. Albanesi E. The European Court of Human Rights' Advisory Opinions Legally Affect Non-ratifying States: A Good Reason (From a Perspective of Constitutional Law) to Ratify N. Protocol 16 to the ECHR. *European Public Law*. 2022. Volume 28. Issue 1. P. 1–18.
10. Dobrianskyi S. P. Accession of the European Union to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: Expediency, Problems and Prospects. *Law of Ukraine*. 2017. No. 4. P. 117–125.
11. Opinion of the Court (Full Court) of 18 December 2014. Opinion pursuant to Article 218(11) of TFEU. Opinion pursuant to Article 218(11) of TFEU – Draft international agreement – Accession of the European Union to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms – Compatibility of the draft agreement with the EU and FEU Treaties. Case Opinion 2/13. *EUR-Lex*: website. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex: 62013C V0 002 (last accessed: 09.08.2025).
12. Grabenwarter C., Pabel K. Fundamental Rights – The Charter and the ECHR // The Treaty on the European Union (TEU). A Commmentary / ed. by H.-Blanke J., Mangiameli S. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 2013. P. 288-289.
13. EU accession to the ECHR («46+1» Group). *Council of Europe* : website. URL: https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental cooperation/accession-of-the-european-union-to-the-european-convention-on-human-rights (last accessed: 09.08.2025).
14. The Parliamentary Assembly of the Council of Europe debates EU accession to the European Convention of Human Rights. *European Union*: website. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/council-europe/parliamentary-assembly-council-europe-debates-eu-accession-european-convention-human-rights_en?s=51 (last accessed: 09.08.2025).
15. The Protocol (No. 8) of the Treaty on European Union on the Accession of the Union to the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. *Official Journal of the European Union*. October 2012. Vol. 55. P. 373.
16. Dicosola M., Fasone C., Spigno I. The Prospective Role of Constitutional Courts in the Advisory Opinion Mechanism Before the European Court of Human Rights: A First Comparative Assessment with the European Union and the Inter-American System. *German Law Journal*. 2015. No. 16(6). P. 1387–1428.
17. Advisory opinions under Protocol N. 16 of the Convention. *European Court of Human Rights*: website. URL: https://www.echr.coe.int/web/echr/advisory-opinions (last accessed: 09.08.2025).
18. The EU Accession to the ECHR after Opinion 2/13: Reflections, Solutions and the Way Forward. *European Parliament*: website. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/104503/EP% 20Hearing%20 Contribution%20MoranoFoadi%20Andreadakis%20April%202016.pdf (last accessed: 09.08.2025).
19. Voland T., Schiebel B. Advisory Opinions of the European Court of Human Rights: Unbalancing the System of Human Rights Protection in Europe? *Human Rights Law Review*. 2017. Volume 17. Issue 1. P. 73–95.

УДК 347.764(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.60

ДОГОВІР СТРАХУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ І ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Файєр О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин,
ННІ «Каразінський інститут міжнародних відносин
та туристичного бізнесу»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0003-3193-3826

Файєр О.А. Договір страхування професійної відповідальності в міжнародному публічному і приватному праві.

Актуальність дослідження зумовлена багатьма суспільно-правовими чинниками. Метою дослідження є формування комплексного підходу до розуміння контексту та юридичної необхідності договору страхування професійної відповідальності в міжнародному приватному праві, з одного боку та як інструменту посилення забезпечення економічної безпеки держави – з іншого.

Джерельною базою дослідження є насамперед чинне законодавство України, закони та підзаконні нормативно-правові акти, дослідження й порівняння яких вимагає системного підходу і різних методів дослідження.

Методологічною основою дослідження є сукупність наукових прийомів та методів наукового пізнання, включаючи діалектичний, історико-правовий, логіко-правовий, системно-структурний, метод прогнозування та порівняльне правознавство. Діалектичний метод надав можливості для аналізу наукових позицій щодо змісту та розвитку страхування професійної відповідальності. Історико-правовий метод допомагає вивчити генезис розвитку страхування в правових ситуаціях міжнародного приватного права, розвиток теоретичної наукової думки та законодавства. Системний та структурний методи допомогли уточнити зміст договорів страхування професійної відповідальності в контексті міжнародного публічного та приватного права.

У дослідженні, по-перше, робиться висновок, що за договором страхування професійної відповідальності одна сторона (страховик) у разі настання певної події (страхового випадку) зобов'язується виплатити страхове відшкодування вигодонабувачу, на користь якого укладено договір страхування (клієнт застрахованої особи та/або третя особа), а застрахована особа (особа, яка здійснює професійну діяльність) зобов'язується сплачувати страхові внески та виконувати інші умови договору страхування.

По-друге, зазначається, що договір страхування професійної відповідальності здатний допомогти у забезпеченні економічних інтересів громадян та суб'єктів господарювання, що є частиною національних інтересів України.

По-третє, встановлюється, що під час укладання та виконання договорів страхування професійної відповідальності з іноземним елементом, за відсутності згоди сторін щодо вибору права, яке має застосовуватися до договору, для забезпечення захисту майнових інтересів страхувальника за певних умов, наприклад, під час встановлення розміру та виду професійних ризиків, що передаються на страхування, доцільно застосовувати особистий закон фізичної особи-підприємця або закон «громадянства» суб'єкта господарювання – страхувальника.

Ключові слова: страхування професійної відповідальності, договір страхування професійної відповідальності, економічна безпека держави, міжнародне приватне право.

Faiier O.A. Professional liability insurance contract in international public and private law.

The relevance of the study is due to many socio-legal factors. The aim of the study is to form an integrated approach to understanding the context and legal necessity of professional liability insurance contract in international private law, on the one hand and as a tool to strengthen the economic security of the state on the other.

The source base of the study is primarily the valid legislation of Ukraine, laws and other regulatory legal acts, the study and comparison of which requires a systematic approach and various research methods.

The methodological basis of the study is a set of scientific techniques and methods of scientific knowledge, including dialectical, historical-legal, logical-legal, system-structural, method of forecasting

and comparative jurisprudence. Dialectical method has provided opportunities to analyse scientific positions regarding the content and development of professional liability insurance. Historical-legal method helps to study the genesis of the development of insurance in legal situations in international private law, the development of theoretical scientific thought and legislation. Systemic and structural methods have helped to clarify the content of the professional liability insurance contracts in the context of international public and private law.

The study, first of all, concludes that under a professional liability insurance contract, one party (the insurer), in case of a certain event occurrence (insured event), undertakes to make an insurance compensation to the beneficiary in whose favour the insurance contract has been concluded (the insured's client and/or a third party)), and the insured (a person performing professional activities) undertakes to pay insurance premiums and comply with other terms of the insurance contract.

Then, it is noted that a professional liability insurance contract can help ensure the economic interests of citizens and business entities, which is part of the national interests of Ukraine.

Finally, it is noted that when concluding and implementing professional liability insurance contracts with a foreign element, in the absence of agreement of the parties on the choice of law to be applied to the contract, to ensure the protection of the property interests of the insured under certain conditions, for example, when establishing the size and type of professional risks activities transferred to insurance, it is appropriate to apply the personal law of a sole-proprietor or the law of 'nationality' of a business entity – the insured.

Key words*:* professional liability insurance, professional liability insurance contract, international private law, national economic security.

Постановка проблеми. У зв'язку зі світовою економічною кризою зростає роль фінансових інструментів забезпечення економічної безпеки країни, яких існує величезна кількість. Розгляд страхування як інструменту забезпечення економічної безпеки держави як на національному, так і на міжнародному рівнях не є традиційним для науки міжнародного публічного права, однак все частіше виникає потреба в критичному вивченні сформованої практики застосування системи страхування для забезпечення перш за все саме економічної безпеки держави.

Мета дослідження. Формування комплексного підходу до розуміння контексту та юридичної необхідності договору страхування професійної відповідальності в міжнародному приватному праві, з одного боку та як інструменту посилення забезпечення економічної безпеки держави – з іншого.

Стан опрацювання проблематики. Необхідно відзначити, що питання, які досліджуються в наукових роботах щодо страхування професійної відповідальності і його місця в правовому полі, вимагають додаткового опрацювання. Наприклад, Л.Ю. Чекмарьова досліджує проблеми страхування професійної відповідальності адвокатів, надає визначення професійної відповідальності адвоката та розкриває особливості страхування професійної відповідальності адвокатів [6]. Н.В. Вороніна розглядає в своїх наукових роботах загальні питання професійної відповідальності і порівнює її з цивільно-правовою відповідальністю, приділяє увагу визначенню вигодонабувача за договором страхування професійної відповідальності [1].

Отже, сучасні наукові дослідження розкривають суть та місце страхування професійної відповідальності переважно в системі національного права. На нашу думку, страхування професійної відповідальності може бути інструментом забезпечення економічної безпеки держави як на національному, так і на міжнародному рівні і ці питання потребують детального дослідження, розуміння правової природи і значення цього виду страхування як в системі міжнародного публічного права, так і в системі міжнародного приватного права, щоб досягти мети повноцінного використання такого інструменту в захисті економічної безпеки держави на всіх рівнях.

Виклад основного матеріалу. Економічна безпека держави – це такий стан економіки та інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, гармонійний, соціально-орієнтований розвиток країни у цілому, достатній економічний та оборонний потенціал за найнесприятливіших варіантів розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів. Отже, робимо висновок, що це такий стан економіки, в якому економічні інтереси особистості, суспільства, держави, регіону або підприємства надійно захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз. Більш того, відповідно до Закону України «Про національну безпеку», економічні інтереси громадян та суб'єктів господарювання є частиною національних інтересів України [3].

Елементами механізму забезпечення економічної безпеки є суб'єкти, об'єкти та інструменти впливу. Суб'єктом механізму є особа, яка впливає на певні процеси та явища, які в свою чергу є об'єктами впливу, за допомогою певної сукупності інструментів з метою досягнення стану безпеки економічної системи. При цьому суб'єктами впливу можуть бути всі суб'єкти економіки, а саме:

держава в особі своїх органів управління, юридичні та фізичні особи. Необхідно відзначити, що національна економічна безпека досягається лише за умови захищеності всіх рівнів економіки. В даний час виділяється величезна кількість інструментів досягнення економічної безпеки держави, серед яких можна виділити наступні: фінансові, інвестиційні, податкові, соціальні, зовнішньоекономічні тощо.

Сьогодення показує, що як в системі міжнародного публічного права, так і в системі міжнародного приватного права, серед найефективніших інструментів захисту інтересів фізичних, юридичних осіб і, навіть, держави, можна виділити саме систему страхування.

Договір як підстава страхового зобов'язання в міжнародному приватному праві є видом правомірної дії. Окрім того, договір є найпоширенішою підставою для виникнення більшості міжнародних приватноправових зобов'язань.

Згідно зі статтею 89 Закону України «Про страхування», предметом договору страхування є передача страхувальником за плату ризику, пов'язаного з об'єктом страхування, страховику на умовах, визначених договором страхування або законодавством України [4].

Спробуємо виокремити види страхування, які мають найбільше значення для держави та забезпечення її економічної безпеки, в залежності від предмета страхування, а саме: медичне страхування; страхування від нещасних випадків; страхування життя; страхування майна юридичних і фізичних осіб; страхування фінансових ризиків; страхування будівельно-монтажних ризиків; страхування кібер-ризиків (кібер-відповідальності); страхування професійної відповідальності тощо.

В цьому дослідженні приділяється увага страхуванню професійної відповідальності як інструменту забезпечення економічної безпеки держави як на національному, так і на міжнародному рівнях, як в системі міжнародного публічного права, так і в системі міжнародного приватного права.

Зазвичай страхування професійної відповідальності більш запитано в тих професіях, де професійні помилки здатні нанести суттєву шкоду життю, здоров'ю або майну третіх осіб. Професійна діяльність страхувальників за договором страхування професійної відповідальності у більшості випадків характеризується переважно розумовою працею, яка заснована на отриманій вищій освіті та відповідних стажуваннях, і необхідністю відповідати вимогам кодексів професійної етики або іншим етичним принципам. Тому, найрозповсюдженішими видами страхування професійної відповідальності є: страхування професійної відповідальності медичних працівників; страхування професійної відповідальності нотаріусів; страхування професійної відповідальності адвокатів; страхування професійної відповідальності архітекторів та проектувальників; страхування професійної відповідальності аудиторів; страхування професійної відповідальності арбітражних керуючих; страхування професійної відповідальності оцінювачів. Безумовно цей перелік не є вичерпним.

Окремо зауважимо, що досліджуючи страхування професійної відповідальності, професійна діяльність розглядається як вид діяльності юридичних та фізичних осіб, які відповідають професійним та іншим вимогам, визначеним чинним законодавством, зміст якої складається з надання послуг та/або виконання робіт, професійні помилки яких можуть завдати шкоду третім особам.

Професійна діяльність співвідноситься перш за все із затратами осіб, які її здійснюють, спеціальних зусиль, пов'язаних з перетворенням визначеного об'єкта, здійснених на основі існуючих повноважень, у колі відповідних процедур та для досягнення поставлених тими чи іншими суспільними відносинами цілей. Саме тому поняття «професійна діяльність», яке наділене якісними та кількісними ознаками, повинно відображати її інтелектуальну сторону, активний, особистісний момент та процес виконання суб'єктом визначених дій в рамках наданого йому відповідного статусу, який є необхідним для реалізації та застосування його професійних знань та умінь, для забезпечення впровадження відповідної професійної діяльності в життя. Професійна діяльність – це реальне, а не абстрактне явище. Це те, що при належному стані та інтенсивності забезпечує дію суспільно-правової системи, а при неналежному стані губить її. Виходячи з аналізу чинного законодавства України, суб'єктом професійної діяльності може бути фізична особа, фізична особа – підприємець або юридична особа.

Отже, розглянемо особливості договору страхування професійної відповідальності та з'ясуємо місце цього договору в системі договорів, яка здатна допомогти забезпечити економічну безпеку держави. Очевидно, що за критерієм спрямованості результату договір страхування професійної відповідальності класифікується як договір, спрямований на страхування. Подальші правові характеристики договору страхування професійної відповідальності вказують на те, що він є: двостороннім, ризиковим, у більшості випадків реальним, хоча в окремих випадках може бути консенсуальним, оплатним, безкоштовним або обов'язковим, визначеним.

Враховуючи положення статті 979 Цивільного кодексу України [5] та статті 89 Закону України «Про страхування» [4], визначено, що за договором страхування професійної відповідальності одна сторона (страховик) у разі настання певної події (страхового випадку) зобов'язується ви-

платити страхове відшкодування вигодонабувачу, на користь якого укладено договір страхування (клієнт страхувальника та/або третя особа)), а страхувальник (особа, яка здійснює професійну діяльність) зобов'язується сплачувати страхові внески та виконувати інші умови договору страхування.

Договір страхування професійної відповідальності завжди укладається на користь третьої особи, а саме: вигодонабувача, яким може бути як клієнт страхувальника, так і третя особа, яка постраждала внаслідок професійних помилок особи, яка здійснює професійну діяльність. В залежності від кількості вигодонабувачів за договором страхування професійної відповідальності, страхування може застосовуватися тільки до конкретно визначеної особи (вигодонабувача) за договором страхування від невиконання або неналежного виконання страхувальником своїх професійних обов'язків при виконанні робіт та наданні послуг або до необмеженого кола осіб (вигодонабувачів) від невиконання або неналежного виконання страхувальником своїх професійних обов'язків при виконанні робіт та наданні послуг. Правовою підставою для призначення третіх осіб вигодонабувачами у страхуванні може бути норма статті 90 Закону України «Про страхування» [4].

Слід зазначити, що юридичні факти, що визначають настання страхового випадку, зосереджені виключно у сфері професійних обов'язків страхувальника; вони не зумовлені жодними зовнішніми факторами. Настання страхового випадку у страхуванні професійної відповідальності залежить виключно від суб'єктивних факторів – дій чи бездіяльності застрахованої особи – особи, яка здійснює професійну діяльність, та її працівників, тому важливо чітко визначити в договорі страхування професійної відповідальності, дії та бездіяльність особи, яка здійснює професійну діяльність, результати яких можуть призвести до виплати страхового відшкодування.

З метою захисту інтересів застрахованих осіб та вигодонабувачів, страховий випадок за договором страхування професійної відповідальності у більшості випадків встановлюється не рішенням суду, а насамперед діями страховика шляхом проведення експертиз, залучення спеціалістів, опитувань з питань професійних помилок, допущених застрахованим, та проведення інших дій, що мають значення з точки зору страховика для визнання страхового випадку.

Зазначаємо, що вкрай необхідно під час укладання та виконання договорів страхування професійної відповідальності з іноземним елементом розуміти, яке право застосовується до договору, оскільки сторонами договору – страховиком та страхувальником – може бути іноземний елемент, а саме: іноземний суб'єкт господарювання (страховик або страхувальник), іноземний фізична особа-підприємець (страхувальник), об'єкт договору страхування професійної відповідальності безпосередньо пов'язаний з територією іноземної держави. Більш того, договір страхування професійної відповідальності має сприяти забезпеченню економічних інтересів громадян та суб'єктів господарювання, що є частиною національних інтересів України.

Відповідно до статті 44 Закону України «Про міжнародне приватне право» [2], якщо сторони не домовилися про вибір права, що підлягає застосуванню до договору страхування професійної відповідальності, стороною, яка зобов'язана здійснити виконання, що має вирішальне значення для змісту договору, є страховик. Однак, на нашу думку, щодо договорів страхування професійної відповідальності з іноземним елементом для забезпечення захисту майнових інтересів страхувальника за певних умов, наприклад, під час встановлення розміру та виду ризиків професійної діяльності, що передаються на страхування, доцільно буде застосовувати особистий закон фізичної особи-підприємця або закон «національності» суб'єкта господарювання – страхувальника.

Висновки. За договором страхування професійної відповідальності одна сторона (страховик) у разі настання певної події (страхового випадку) зобов'язується виплатити страхове відшкодування вигодонабувачу, на користь якого укладено договір страхування (клієнт страхувальника та/або третя особа)), а страхувальник (особа, яка здійснює професійну діяльність) зобов'язується сплачувати страхові внески та виконувати інші умови договору страхування. Договір страхування професійної відповідальності завжди укладається на користь третьої особи, а саме: вигодонабувача, яким може бути як клієнт застрахованого, так і третя особа, яка постраждала внаслідок професійних помилок особи, що здійснює професійну діяльність. Страховий випадок за договором страхування професійної відповідальності у більшості випадків визначається діями страховика. В договорах страхування професійної відповідальності з іноземним елементом для забезпечення захисту майнових інтересів застрахованого за певних умов, наприклад, під час встановлення розміру та виду ризиків професійної діяльності, що передаються на страхування, доцільно буде застосовувати особистий закон фізичної особи-підприємця або закон «національності» суб'єкта господарювання – застрахованого, як це визначено в чинному законодавстві.

Система страхування взагалі, і страхування професійної відповідальності, зокрема, як інструмент забезпечення економічної безпеки держави, як на національному, так і на міжнародному рівнях, звісно, не може забезпечити захист економічних інтересів усіх учасників життєдіяльності

суспільства в повному обсязі, але ефективність передачі частини ризиків, як в публічних сферах такої діяльності, так і в приватних, професійним учасникам страхового ринку є вже доведеною, насамперед, практикою страхових компаній іноземних держав, що може бути актуальним та застосовним у діяльності страхових компаній в Україні, зокрема саме для забезпечення економічної безпеки нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вороніна Н.В. До питання щодо правової природи страхування професійної відповідальності. *Прикарпатський науковий вісник*. Випуск 1 (26). 2019. С. 84–87.
2. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text.
3. Про національну безпеку: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
4. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 р. № 1909-IX https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
6. Чекмарьова Л.Ю. Правова природа страхування професійної відповідальності адвоката. Науковий вісник Херсонського державного університету. Випуск 6. Том 3. 2017. С. 134–137.

УДК 342.7:336.14-055](100:477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.61

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ҐЕНДЕРНО ОРІЄНТОВАНОГО БЮДЖЕТУВАННЯ

Фукс Н.А.,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та міжнародного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0001-6644-5641

Уложенко В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та міжнародного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0003-1224-7791

Фукс Н.А., Уложенко В.М. Міжнародно-правові та національно-правові аспекти ґендерно орієнтованого бюджетування.

Ґендер є відносно новим і складним поняттям, зміст якого з роками збагачується новими сенсами, що обумовлюється соціальним, політичним, економічним та культурним контекстами буття жінки і чоловіка. Реалізація ґендеру як системи цінностей, норм та моделей поведінки жінки і чоловіка передбачає забезпечення в державі рівних прав і можливостей для обох статей завдяки провадженню ґендерної політики. Ефективність реалізації відповідного напряму державної політики обумовлюється наявністю механізму, дієвість якого визначається належним законодавством, злагодженим публічним адмініструванням та достатніми фінансовими ресурсами.

У статті проаналізовано міжнародно-правові основи ґендерно орієнтованого бюджетування. Принцип достатності фінансування ґендерної політики, а також поняття «ґендерно орієнтоване бюджетування» і «ґендерно орієнтований бюджет» були запропоновані на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок (м. Пекін, 04-15.09.1995 р.), на якій 189 держав-членів Організації Об'єднаних Націй, у тому числі й Україна, прийняли і підписали Пекінську декларацію та Платформу дій, зобов'язавшись просувати ґендерну рівність за допомогою дієвої та ефективної державної політики та програм розвитку. Наразі досвід впровадження ґендерно орієнтованих бюджетних ініціатив й використання ґендерно орієнтованого підходу в управлінні публічними фінансами мають близько 100 держав, що вказує на широке розповсюдження практики надання бюджетної підтримки для реалізації заходів ґендерної політики держави.

Науковий інтерес також становлять національно-правові засади ґендерно орієнтованого бюджетування. Правове регулювання ґендерної політики в Україні ґрунтується на давно сформованій законодавчій основі у складі Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР та Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. № 2866-IV. Проте застосування ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі тривалий час гальмувалося через відсутність відповідних норм у профільному (бюджетному) законодавстві. Нещодавно прийнятий Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо актуалізації та удосконалення деяких положень» від 16.01.2025 р. № 4225-IX (чинний з 05.03.2025 р.) унормував урахування учасниками бюджетного процесу ґендерних аспектів під час планування, виконання та звітування про виконання бюджетних програм. Водночас потребує вивчення питання адаптації ґендерно орієнтованого бюджетування до умов воєнного стану та повоєнного відновлення України. Усе зазначене свідчить про актуальність та теоретико-практичне значення проведеного наукового дослідження.

Ключові слова: ґендер, ґендерна рівність, ґендерна політика держави, ґендерні інструменти, державний бюджет, місцеві бюджети, бюджетний процес, ґендерно орієнтований підхід в бюджетному процесі, ґендерно орієнтоване бюджетування, ґендерно орієнтований бюджет, бюджетна програма.

Fuks N.A., Ulozhenko V.M. Gender-responsive budgeting: international legal and national legal aspects.

Gender, as a relatively new and complex concept, is enriched with new meanings over the years, which one is determined by the social, political, economic and cultural contexts of the existence of women and men. The implementation of Gender, as a system of values, norms and models of behavior of women and men, involves ensuring of equal rights and opportunities for both sexes in the state through the implementation of gender policy. The effectiveness of the implementation of the state policy is determined by the presence of the mechanism, the effectiveness of one is determined by appropriate legislation, public administration and financial resources.

The article analyzes the international legal basis of gender-responsive budgeting. The principle of adequacy of funding for gender policy and concepts of "gender-responsive budgeting"/"gender-responsive budget" were proposed at the Fourth World Conference on Women (Beijing, 1995, September 4-15). 189 United Nations Member States, including Ukraine, adopted and signed the Beijing Declaration and Platform for Action, committing to promote gender equality through effective and efficient state policies and development programs. Currently, about 100 states have experience in implementing gender-responsive budget initiatives and using a gender-responsive approach in public finance management, which indicates the widespread application practice of providing budget support for the implementation of state gender policy measures.

The national legal basis of gender-responsive budgeting are part of scientific interest. The legal regulation of gender policy in Ukraine is based on the established legislative framework in the Constitution of Ukraine, 28.06.1996 and the Law of Ukraine "On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men", 08.09.2005 No. 2866-IV. However, the application of a gender-responsive approach in the budget process has been hampered for a long time due to the lack of relevant norms in the relevant (budgetary) legislation. The recently adopted Law of Ukraine "On Amendments to the Budget Code of Ukraine Regarding the Update and Improvement of Certain Provisions", 16.01.2025 No. 4225-IX (entry into force 05.03.2025) regulate the consideration of gender aspects by participants in the budget process during planning, implementation and reporting on the implementation of budget programs. At the same time, the issue of adapting gender-based budgeting to the conditions of martial law and post-war reconstruction of Ukraine requires studying. All of the above indicates the relevance, theoretical and practical significance of the conducted scientific research.

Key words: gender, gender equality, gender policy of state, gender tools, state budget, local budgets, budget process, gender-responsive approach in the budget process, gender-responsive budgeting, gender-responsive budget, budget program.

Постановка проблеми. Ґендер є багатогранним явищем, що означає соціальні характеристики та можливості, пов'язані з буттям жінкою або чоловіком, зі стосунками між жінками та чоловіками, дівчатами та хлопцями, а також із відносинами поміж жінками та відносинами поміж чоловіками [1, с. 30], обумовлює соціальну структуру сучасного суспільства та впливає на його розвиток. Згідно з п. с) ч. 1 ст. 3 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 р., яка була ратифікована Україною відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20.06.2022 р. № 2319-IX, під ґендером слід розуміти соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок і чоловіків.

Забезпечення ґендерної рівності та недискримінації в українському суспільстві як одна з передумов досягнення соціальної справедливості, рівноправного і стабільного людського розвитку актуалізує застосування ґендерно орієнтованого підходу, який передбачає використання найбільш ефективних і результативних засобів та практик для задоволення потреб жінок та чоловіків різних вікових і соціальних груп та реалізується через ґендерну політику – послідовну систему заходів, що враховує інтереси, потреби жінок і чоловіків в усіх сферах життя, які законодавчо закріплені і мають бути реально забезпечені з метою досягнення ґендерної рівності [2, с. 105], утвердження ґендерної демократії та формування ґендерної культури в суспільстві [3, с. 12]. При цьому під ґендерною рівністю розуміємо рівні права, обов'язки та можливості жінок і чоловіків, дівчат і хлопців, що не означає їх однаковість, а свідчить про те, що права жінок і чоловіків, їх обов'язки та можливості не залежать від того, народилися вони жінкою чи чоловіком [4, с. 207].

У процесі формування та реалізації ґендерної політики важливу роль відіграє комплексний підхід із використанням сукупності ґендерних інструментів, основними серед яких є ґендерний аналіз, ґендерний аудит, підвищення ґендерної обізнаності, ґендерно орієнтоване бюджетування, навчання з ґендерної рівності, ґендерна оцінка, ґендерно-правова експертиза нормативно-правових ак-

тів, оцінка ґендерного впливу, ґендерна статистика та показники, ґендерний моніторинг, ґендерне планування, закупівлі за ґендерними індикаторами, консультація із зацікавленими сторонами в ґендерних аспектах, трансформація інституції [4, с. 149].

Ґендерно орієнтоване бюджетування є визначальним з-поміж названих взаємопов'язаних інструментів ґендерної політики, оскільки забезпечує урахування під час середньострокового бюджетного прогнозування/планування та розробки державного і місцевих бюджетів потреб у фінансуванні заходів, спрямованих на досягнення ґендерної рівності, що обґрунтовує актуальність наукової статті, присвяченої міжнародно-правовим та національно-правовим аспектам впровадження ґендерно орієнтованого підходу в бюджетний процес.

Метою дослідження є аналіз міжнародно-правових основ ґендерно орієнтованого бюджетування, становлення правового регулювання ґендерно орієнтованих державного та місцевих бюджетів в Україні, виявлення особливостей урахування ґендерних аспектів у бюджетному процесі в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови й обґрунтування пропозицій щодо удосконалення профільного (бюджетного) законодавства в частині забезпечення досягнення ґендерної рівності в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання ґендерно орієнтованого бюджетування мають міждисциплінарний характер й досліджуються фахівцями з економіки (Ватульов А.В., Городецька Т.Е., Клименко К.В., Коляда Т.А., Корнієнко Н.М., Остріщенко Ю.В., Таукешева Т.Д.), публічного управління та адміністрування (Биков Р.Ю., Голинська О.В., Кузнєцов К.В., Лопушинський І.П., Намазова Ю.І., Яременко О.І.), права (Грицай І.О., Наливайко Л.Р., Устинова І.П.) та інших галузей знань.

Наукові праці зазначених авторів переважно присвячені сутнісним характеристикам понять «ґендерно орієнтований підхід в бюджетному процесі», «ґендерно орієнтоване бюджетування», «ґендерно орієнтований бюджет», інтеграції ґендерно орієнтованого підходу в систему управління публічними фінансами в Україні, особливостям ґендерно орієнтованого бюджетування на місцевому рівні, зарубіжному досвіду та перспективам впровадження ґендерно орієнтованого бюджетування в Україні. Водночас поза увагою залишаються питання міжнародно-правового та національно-правового регулювання ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі, які апріорі обумовлюють дієвість та ефективність поєднання ґендерної політики та управління публічними фінансами в Україні в сучасних економічних умовах.

Виклад основного матеріалу. Визначальною умовою досягнення ґендерної рівності є провадження комплексної та ефективної ґендерної політики, просування якої обумовлене ч. 3 ст. 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) від 26.06.1945 р., згідно з якою держави-члени цієї глобальної міжнародної організації зобов'язуються здійснювати міжнародне співробітництво у заохоченні та розвитку поваги до прав та основних свобод людини незалежно від раси, статі, мови та релігії [5].

Міжнародно-правову основу формування державної ґендерної політики становлять Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р., Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р., Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р., Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 06.10.1999 р., Пекінська декларація та Платформа дій, прийняті на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок 15.09.1995 р., Європейська хартія рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад від 01.05.2006 р., Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 р., Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» від 25.09.2015 р. № 70/1, Стратегія ґендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 рр. та інші міжнародні документи з прав людини.

Поняття «ґендерно орієнтоване бюджетування» і «ґендерно орієнтований бюджет» та принцип достатності фінансування ґендерної політики отримали широке поширення у світі завдяки Платформі дій, ухваленій на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок (м. Пекін, 04-15.09.1995 р.) 189 державами-членами ООН, у тому числі й Україною. Так, у § 345 цього документа зазначено, що для повного та ефективного виконання Платформи дій, у тому числі зобов'язань, взятих на попередніх зустрічах на вищому рівні та конференціях ООН, необхідно враховувати ґендерну проблематику в бюджетних рішеннях щодо відповідних політик і програм, а також адекватно фінансувати спеціальні програми для забезпечення рівності між жінками і чоловіками. Водночас висловлюється твердження про ймовірну мобілізацію додаткових як державних, так і приватних фінансових ресурсів, у тому числі з абсолютно нових джерел фінансування [6, с. 128].

Головна відповідальність за досягнення стратегічних цілей Платформи дій згідно з § 346 покладається на уряди, їм доручається систематично розглядати питання про те, які вигоди отримують

жінки від видатків державного сектору, коригувати бюджети задля забезпечення рівного доступу до видатків державного сектору для посилення продуктивної здатності та задоволення соціальних потреб [6, с. 128]. Урядам також рекомендується сприяти участі неурядових організацій, приватного сектору та інших членів громадянського суспільства у виділенні ресурсів для здійснення Платформи дій (§ 350). До фінансування ґендерно орієнтованих заходів залучаються й регіональні банки розвитку, регіональні ділові асоціації, інші регіональні установи, а також міжнародні фінансові організації, якщо мова йде про найменш розвинені країни (§§ 351, 353, 354).

Таким чином, на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок 1995 р. були сформовані міжнародно-правові основи ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі, що полягає у врахуванні ґендерних аспектів на усіх стадіях бюджетного процесу та висвітленні у відповідних бюджетних документах цілеспрямованості на забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків (ґендерної рівності) [4, с. 210] і, як наслідок, має наблизити суспільство до соціальної справедливості.

Ґендерно орієнтоване бюджетування означає впровадження у бюджетний процес ґендерного мейнстримінгу [1, с. 54], під яким розуміють систематичне врахування відмінностей між умовами існування, становищем та потребами жінок і чоловіків у всіх політиках та діях [1, с. 44]. Це інструмент, який дає можливість реалізовувати державну політику гарантування рівних прав і можливостей жінок і чоловіків за рахунок бюджетних коштів [7 с. 8]. Ґендерно орієнтоване бюджетування інтегрує ґендерні питання у бюджетний процес, що передбачає ґендерно орієнтовану оцінку бюджетів, включення ґендерної перспективи на всіх рівнях бюджетної системи і стадіях бюджетного процесу та переструктурування доходів та видатків з метою сприяння ґендерній рівності. Це технологія, яка може застосовуватися як на державному, регіональному або місцевому рівнях, так і в окремих сферах діяльності: зайнятість, освіта, наука, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення, соціальний захист, менеджмент, екологія тощо [7, с. 14]. Ґендерно орієнтоване бюджетування означає сукупність різних інструментів, механізмів та інститутів, об'єднаних спільною метою, – зробити ґендерно орієнтований підхід до управління одним із обов'язкових принципів національної політики та економіки [7, с. 8].

Інтеграція ґендерної складової у бюджетний процес та переструктурування доходів та видатків таким чином, щоб потреби жінок і чоловіків були відповідно представлені в статтях бюджету – це основні напрями реалізації ґендерно орієнтованого бюджетування, кінцевою метою якого є удосконалення бюджетного процесу шляхом застосування ґендерно орієнтованого підходу, що сприятиме реформуванню системи управління публічними фінансами, а змістом – прийняття та виконання бюджетів і програм, в яких враховуються реальні потреби жінок і чоловіків [8, с. 294]. Водночас зауважимо, що конкретні цілі ґендерно орієнтованих бюджетів відмінні в різних державах через особливості політичної і соціальної ситуації та інституційних механізмів, що покладені в основу впровадження ґендерно орієнтованого бюджетування. Разом з тим, можна визначити стратегічні цілі, які є основними для більшості ґендерно орієнтованих бюджетних ініціатив: (1) підвищити обізнаність і розуміння ґендерних питань і ґендерного впливу державних бюджетів і програм; (2) посилити відповідальність урядів за свою бюджетну політику та зобов'язання; (3) змінити і поліпшити державні бюджети і програми задля досягнення ґендерної рівності [7, с. 9-10].

Ґендерно орієнтований бюджет не є окремим бюджетом для жінок і чоловіків. Ідея ґендерного орієнтованого підходу в бюджетному процесі полягає в тому, що доходи бюджетів формуються за рахунок жінок і чоловіків, тому й видатки бюджетів мають розподілятися між ними відповідно до їх конкретних потреб. Формування бюджетів з урахуванням ґендерних особливостей сприятиме реалізації принципів прозорості, ефективності, справедливості і неупередженості – послуги отримують усі соціальні та ґендерні групи. Це особливо актуально для місцевих бюджетів, за рахунок яких вирішується більшість питань на рівні адміністративно-територіальної одиниць. Саме місцеві бюджети напряму пов'язані з інтересами і потребами місцевих громад й мають бути спрямованими на задоволення потреб жінок і чоловіків та подолання проблем, що існують в територіальних громадах [9, с. 52].

Перша спроба створення ґендерно орієнтованого бюджету датується 1984 р. й була здійснена в Австралії. У 1990-2000 рр. подібні розробки з'явилися у США, Канаді, Великобританії, Філіппінах, Танзанії, Південній Африці, Литві, Польщі, Швеції, Грузії, Киргизстані та в інших державах [10, с. 337]. Нині ґендерно орієнтоване бюджетування визнаний у світі механізм управління публічними фінансами, що передбачає прозорий та справедливий розподіл бюджетних ресурсів задля забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, тобто ґендерної рівності. Вже близько 100 держав світу на різних континентах [3, с. 4] мають досвід впровадження ґендерно орієнтованих бюджетних ініціатив, застосовують ґендерно орієнтований підхід в управлінні публічними фінансами. Це поняття також широко використовують міжнародні організації, зокрема, Міжнародний

валютний фонд, на офіційному сайті якого зазначається, що ґендерно орієнтоване бюджетування – це підхід до складання бюджету, що використовує фіскальну політику та управління для сприяння ґендерній рівності, а також розвитку дівчат і жінок [11].

В Європейському Союзі (далі – ЄС) концепція ґендерно орієнтованого бюджетування з'явилася наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. й поступово еволюціонувала. В березні 2020 р. Європейська Комісія ухвалила Стратегію ґендерної рівності на 2020-2025 рр. для досягнення значного прогресу у цій сфері до 2025 р., що передбачала впровадження методології ґендерно орієнтованого бюджетування з 2021 р. [12]. Наразі ґендерний мейнстримінг вбудований в основні політики та програми фінансування ЄС, що покликане сприяти рівному доступу до ресурсів, економічній участі та соціальному захисту, особливо для жінок та недостатньо представлених груп. На період після 2025 р. Головою Європейської Комісії оголошено про нову стратегію ґендерної рівності, яка є частиною політичних настанов для Європейської Комісії на 2024-2029 рр., спирається на досягнутий прогрес й відповідатиме на нові виклики, залишаючи за ґендерною рівністю статус рушійної сили щодо майбутніх політичних та бюджетних рішень ЄС [13].

В Україні активне вивчення ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі розпочалося із реалізацією системних реформ, спрямованих на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Однак базові законодавчі засади забезпечення ґендерної рівності були сформовані ще у середині 90-х рр. минулого століття. Так, у ст. 24 Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР проголошено, що держава гарантує забезпечення рівності прав жінки і чоловіка, зокрема, шляхом надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї.

Наведені конституційні норми згодом були деталізовані в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. № 2866-IV, метою якого є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, тобто реалізація принципів ґендерної рівності шляхом формування правових засад рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією та законами України. Відповідно до ст. 1 названого вище Закону під ґендерною рівністю слід розуміти рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства. З-поміж інших нормативно-правових актів варто згадати Закони України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. № 5207-VI, «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. № 2229-VIII, «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20.06.2022 р. № 2319-IX.

Ґендерна політика держави або державна політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків спрямована на: (1) утвердження ґендерної рівності; (2) недопущення дискримінації за ознакою статі; (3) застосування позитивних дій; (4) запобігання та протидію насильству за ознакою статі, у тому числі всім проявам насильства стосовно жінок; (5) забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; (6) забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків; (7) підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства; (8) виховання і пропаганду серед населення України культури ґендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері; (9) захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі (ст. 3 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р.).

Наразі формування та реалізацію ґендерної політики в Україні забезпечує низка програмних (стратегічних) документів, затверджених відповідними підзаконними нормативно-правовими актами, серед яких укази Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30.09.2019 р. № 722/2019, «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24.03.2021 р. № 119/2021, «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку» від 02.06.2021 р. № 225/2021, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» від 14.04.2021 р. № 366-р, «Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки» від 12.08.2022 р. № 752-р, «Про схвалення Стратегії впровадження ґендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022-2024 роки з її реалізації» від 20.12.2022 р. № 1163-р, «Про схвалення Національної стратегії подолання ґендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2023-2025 роки» від

15.09.2023 р. № 815-р, «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України: покоління стійкості – 2030» від 11.08.2025 р. № 840-р, «Деякі питання реалізації Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року» від 02.05.2025 р. № 439-р та ін.

Перші ґендерно орієнтовані бюджетні ініціативи в Україні були сформульовані лише у 2003 р. [10, с. 337] завдяки діяльності громадських організацій, проте для впровадження ґендерно орієнтованого бюджетування на державному рівні знадобилося понад двадцять років. 21.11.2006 р. відбулися парламентські слухання на тему: «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження ґендерного насильства» (Рекомендації парламентських слухань, затверджені постановою Верховної Ради України від 22.03.2007 р. № 817-V) та на тему: «Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи» (Рекомендації парламентських слухань, затверджені постановою Верховної Ради України від 27.06.2007 р. № 1241-V).

Так, у Рекомендаціях парламентських слухань «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження ґендерного насильства» Кабінету Міністрів України було рекомендовано під час розробки проєктів законів про Державний бюджет України на 2008 рік та наступні роки передбачати фінансування програм, спрямованих на попередження ґендерного насильства, а в Рекомендаціях парламентських слухань «Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи» актуалізована потреба ґендерного аналізу Державного бюджету України, що дозволить виявити та попередити ті підходи, які поляризують відмінності між статями та ведуть до ґендерного дисбалансу і дискримінації, а також, як і в попередньому документі, рекомендовано Кабінету Міністрів України під час розробки проєктів законів про Державний бюджет України на 2008 рік та на наступні роки в установленому порядку передбачати виділення коштів на фінансування заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Питання, пов’язані із формуванням державної ґендерної політики, набули актуальності у зв’язку з укладенням Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014 р. (ратифікована Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII), згідно з якою між Сторонами передбачено співробітництво, зокрема, із забезпечення ґендерної рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та соціальної діяльності, а також у процесі прийняття рішень (ст. 419, п. l) ч. 1 ст. 420).

Відтоді в Україні активізувався розвиток ґендерно орієнтованого бюджетування. Упродовж 12.11.2013 р. - 31.12.2018 р. Міністерство фінансів України реалізовувало проєкт міжнародної технічної допомоги «Ґендерне бюджетування в Україні» за участі Шведського агентства міжнародного розвитку та співпраці [14]. У 2017 р. ґендерно орієнтоване бюджетування вперше було включено до Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017-2020 роки (розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 р. № 142-р), у § 2 «Програмно-цільовий метод» Розділу ІІІ «Підвищення ефективності розподілу ресурсів на рівні формування державної політики» якої зазначається, що інтеграція ґендерно орієнтованого підходу в бюджетний процес забезпечить підвищення ефективності та якості наданих державних послуг з урахуванням потреб соціальних груп, у тому числі за ґендерною ознакою, дозволить посилити підзвітність розпорядників бюджетних коштів та прозорість бюджету.

Проєкт міжнародної технічної допомоги «Ґендерне бюджетування в Україні», кінцева мета якого – удосконалення бюджетного процесу шляхом імплементації до нього ґендерно орієнтованого підходу, що загалом сприятиме реформуванню національної системи управління публічними фінансами, відбувся завдяки проходженню наступних етапів: (1) початкова робота щодо впровадження ґендерно орієнтованого бюджетування в пілотних галузевих міністерствах, обласних та міських державних адміністраціях (2014-2015 рр.); (2) здійснення пілотної роботи з ґендерно орієнтованого бюджетування та апробація її результатів (2016 р.); (3) урахування ґендерно орієнтованого аспекту в бюджетному процесі на державному та місцевому рівнях (2017 р.); (4) застосування ґендерно орієнтованого бюджетування в Україні (2018 р.) [15].

На виконання Плану заходів з реалізації Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017-2020 роки (розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 р. № 415-р) наказом Міністерства фінансів України від 02.01.2019 р. № 1 було затверджено Методичні рекомендації щодо впровадження та застосування ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі. Цей документ можуть використовувати головні розпорядники бюджетних коштів та інші учасники бюджетного процесу для врахування ґендерних аспектів (тобто специфічних соціальних, культурних, економічних, політичних та інших характеристик умов життя та потреб жінок і чоловіків) у процесі планування, виконання та звітування про виконання бюджетних програм. Таким чином, станом на початок 2019 р. ґендерно орієнтований підхід в бюджетно-

му процесі був зафіксований в профільному (бюджетному) законодавстві на рівні підзаконного нормативно-правового акту у статусі рекомендаційних норм, що видається достатнім для процесу його впровадження, проте замало для подальшого застосування. Зауважимо, що саме Методичні рекомендації щодо впровадження та застосування ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі наразі містять дефініції базових понять: «ґендерні аспекти», «ґендерно орієнтований підхід в бюджетному процесі», «ґендерно чутлива бюджетна програма», «ґендерно нейтральна бюджетна програма».

Для подальшої реалізації ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі в Україні важливе значення має постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 09.10.2020 р. № 930, якою затверджено Типове положення про відповідальний підрозділ з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (п. п. 4 п. 5 передбачено, що одним із завдань відповідального підрозділу є надання іншим структурним підрозділам органу влади необхідної методично-консультативної допомоги щодо застосування ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі) та Типове положення про радника з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі (згідно з п. п. 4 п. 5 раднику доручено вносити пропозиції щодо здійснення видатків із застосуванням результатів ґендерного аналізу та ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі).

Як зазначається в Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки (розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1805-р), Міністерство фінансів України разом із Шведським агентством міжнародного розвитку та співпраці упродовж 2014-2020 рр. реалізували найбільший у світі проєкт із впровадження ґендерно орієнтованого підходу в бюджетний процес на державному та місцевому рівнях. Завдяки цьому в 2020 р. 43 бюджетні програми головних розпорядників коштів державного бюджету та 1075 паспортів бюджетних програм місцевих бюджетів враховували ґендерний аспект, що дозволило поєднати фінансовий та соціальний виміри бюджетування. На плановий період (2022-2025 рр.) у згаданому документі передбачено приділити значну увагу подальшому практичному застосуванню ґендерно орієнтованого підходу у бюджетному процесі на державному та місцевому рівнях для забезпечення врахування потреб соціальних груп, у тому числі за ґендерною ознакою, зокрема, посилити підзвітність головних розпорядників бюджетних коштів та підвищити прозорість бюджетів за цими напрямками.

Однак варто зауважити, що Стратегію реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки Кабінет Міністрів України затвердив 29.12.2021 р., незадовго до повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України (24.02.2022 р.), що позначилося на дотриманні термінів виконання плану заходів з її реалізації. Водночас схвалена раніше Бюджетна декларація на 2022-2024 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2021 р. № 548) як акт профільного (бюджетного) законодавства, що визначає засади бюджетної політики і показники державного бюджету на середньостроковий період та є основою для складання проєкту Державного бюджету України та прогнозів місцевих бюджетів (ч. 1 ст. 33 Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 р. № 2456-VI), не містила положень щодо перспектив ґендерно орієнтованого бюджетування на відповідний середньостроковий трирічний період.

Активізація держави у площині формування та реалізації ґендерної політики, яка спостерігалася надалі, обумовлена набуттям Україною 23.06.2022 р. статусу кандидата на членство в ЄС. Зокрема, було схвалено Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 р. № 752-р, зміни від 02.05.2025 р. № 439-р), в якій проголошено, що збереження досягнень державної політики у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також інтеграція ґендерного підходу в усі стратегії, програми розвитку, застосування ґендерно орієнтованого підходу у бюджетному процесі на державному та місцевому рівнях створюватиме умови для стійкості України, її відновлення та подальшого розвитку.

Проте в наступній Бюджетній декларації на 2025-2027 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 р. № 751) питання ґендерно орієнтованого бюджетування не знайшли відображення через відсутність відповідних норм в чинному Бюджетному кодексі України 2010 р., що актуалізувало необхідність внесення змін і доповнень до даного нормативно-правового акта. 25.11.2024 р. у Верховній Раді України було зареєстровано урядовий проєкт Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо актуалізації та удосконалення деяких положень (реєстр. № 12245), яким у тому числі запропоновані зміни, спрямовані на унормування застосування ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі, що має надати головним розпорядникам бюджетних коштів та іншим учасникам бюджетного процесу можливість врахову-

вати ґендерні аспекти у процесі планування, виконання та звітування про виконання бюджетних програм [16, с. 3].

Законодавче закріплення ґендерно орієнтоване бюджетування отримало із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо актуалізації та удосконалення деяких положень» від 16.01.2025 р. № 4225-IX (набрав чинності з 05.03.2025 р.), згідно з яким: (1) внесено зміни до дефініції поняття «програмно-цільовий метод у бюджетному процесі» (п. 42 ч. 1 ст. 2); (2) оновлено визначення змісту принципу ефективності та результативності (п. 6 ч. 1 ст. 7); (3) включено ґендерні аспекти до результативних показників бюджетної програми, які використовуються під час оцінки її ефективності за напрямами використання бюджетних коштів (ч. 5 ст. 20); (4) сформульовано доповнення (ч. 10) до ст. 20 щодо інтегрування ґендерно орієнтованого підходу до програмно-цільового методу у бюджетному процесі.

Проте ані суб'єкт права законодавчої ініціативи (Кабінет Міністрів України), ані Комітет Верховної Ради України з питань бюджету чи народні депутати не висловили пропозицій щодо включення до ст. 2 Бюджетного кодексу України 2010 р. раніше визначеного у Методичних рекомендаціях щодо впровадження та застосування ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі, підготовлених Міністерством фінансів України у 2019 р., понятійного апарату стосовно ґендерно орієнтованого бюджетування («ґендерно орієнтований підхід в бюджетному процесі», «ґендерно чутлива бюджетна програма», «ґендерно нейтральна бюджетна програма»).

З появою в Бюджетному кодексі України 2010 р. норм, які передбачають урахування питань забезпечення ґендерної рівності у бюджетуванні, стало можливим відображення ґендерного аспекту в Бюджетній декларації на 2026-2028 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 27.06.2025 р. № 774), в якій до наскрізних стратегічних цілей публічних інвестицій на 2026-2028 роки віднесені енергоефективність, реагування на зміни клімату, ґендерна рівність та безбар'єрність, реалізація яких передбачає раціональне використання енергоресурсів, впровадження енергоефективних технологій, адаптацію інфраструктури до нових викликів та захисту навколишнього природного середовища, врахування принципів рівності, безбар'єрності, доступності для всіх категорій населення, включаючи осіб з інвалідністю, осіб з різними функціональними порушеннями, а також людей похилого віку незалежно від їх статі та соціального статусу.

Привертає увагу віднесення питань, пов'язаних із забезпеченням ґендерної рівності та безбар'єрності, до трійки стратегічних цілей публічних інвестицій на 2026-2028 роки поряд із енергоефективністю та реагування на зміни клімату. У цьому контексті доречно навести думку Мельник Т. М. та Кобелянської Л. С., що формування бюджету, орієнтованого на ґендер, є визнанням того, що державний бюджет має суттєві фінансові ресурси [17, с. 48], що вказує на необхідність забезпечення суттєвого фінансування заходів ґендерної політики. Так, у § 348 Платформи дій, затвердженої на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок, передбачено, що уряди повинні прагнути забезпечити достатні та постійні ресурси для створення національних механізмів з покращення становища жінок, де вони ще не існують або функціонують не на постійній основі, а в § 349 їм пропонується скоротити, де це доречно, надмірні військові витрати та інвестиції на виробництво та придбання озброєнь відповідно до вимог національної безпеки, що не відповідає українським реаліям під час воєнного стану в умовах дефіциту як публічних доходів, так і коштів суб'єктів господарювання.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки та рекомендації: (1) наразі в Україні створена достатня правова основа для розвитку ґендерно орієнтованого підходу у бюджетному процесі; (2) ґендерно орієнтоване бюджетування є інструментом, реалізації якого залежить від узгодження ґендерної та бюджетної політик держави; (3) ефективність та результативність заходів ґендерної політики держави обумовлюється достатністю публічних, насамперед, державних фінансових ресурсів; (4) зміни, внесені Законом України від 16.01.2025 р. № 4225-IX до Бюджетного кодексу України 2010 р. в частині врахування ґендерних аспектів в бюджетному процесі, обумовлюють необхідність включення до ст. 2 кодексу норм-дефініцій «ґендерно орієнтований підхід у бюджетному процесі», «ґендерно чутлива бюджетна програма», «ґендерно нейтральна бюджетна програма».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глосарій і тезаурус Європейського інституту з ґендерної рівності / Ред. кол. М. Бабак, О. Давліканова, М. Дмітрієва, М. Козир, Л. Компанцева, К. Левченко, М. Скорик, О. Суслова; оновл. вид. Київ: «Вістка», 2021. 170 с.
2. Табанова А.І. Теоретичні засади визначення поняття ґендерної політики. *Науковий вісник Ужгородського університету*. *Серія Економіка.* 2017. Вип. 2 (50). С. 101–106.
3. Застосування ґендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі: навч. посіб. / М. Колодій, О. Кисельова, Н. Рябушенко, О. Цопа. Київ: Віваріо, 2020. 132 с.

4. Путівник ґендерної інтеграції у Збройних Силах України / Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ); Уклад.: Арнаутова В., Лукічов В., Нікітюк Т., 2020. 232 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/4/8/4790440.pdf.
5. United Nations Charter / United Nations. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-1 (дата звернення: 20.08.2025).
6. Report of the Fourth World Conference on Women (Beijing, 4-15 September 1995) / United Nations. New York, 1996. 218 p.
7. Ґендерно-орієнтоване бюджетування в Україні: теорія і практика: метод. посіб. Київ: ФОП Клименко, 2016. 92 с.
8. Грицай І.О. Механізм забезпечення принципу ґендерної рівності: теорія та практика: монографія. Київ: «Хай-Тек Прес», 2018. 560 с.
9. Ґендерно чутливі інструменти у реформуванні місцевого самоврядування в Україні: посібник для жіночих організацій із розробки програм та стратегій розвитку місцевих громад. Полтава, 2016. 70 с.
10. Посібник для керівників державної служби / [Ю. Лихач (кер. авт. колективу), М. Канавець, Р. Попов, А. Малюга, Н. Шамрай, С. Гербеда, А. Мацокін, Н. Чермошенцева, С. Селіванов, Н. Щербак, В. Дівак, Г. Третяченко, Ю. Єрченко, М. Постоловська, О. Бутенко, Л. Михайлик; за заг. ред. Н. Алюшиної]. Київ: ТОВ «ВІСТКА». 422 с.
11. 1. Gender Budgeting and 2. Gender Equality Indices / International Monetary Fund. URL: https://www.imf.org/external/datamapper/datasets/GD.
12. European Union gender budgeting – state of play 2024 / European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/767348/IPOL_BRI(2024)767348_EN.pdf.
13. Gender equality mainstreamind / European Commission. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/performance-and-reporting/horizontal-priorities/gender-equality-mainstreaming_en.
14. Список та основні відомості щодо проєктів міжнародної технічної допомоги, що виконуються в Міністерстві фінансів України / Міністерство фінансів України. 2016. 23 травня. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/spisok-ta-osnovni-vidomosti-schodo-proektiv-mizhnarodnoi-tehnichnoi-dopomogi-scho-vikonujutsja-v-ministerstvi-finansiv-ukraini.
15. Проєкт «Ґендерне бюджетування в Україні», що фінансується Шведською агенцією Sida та у співпраці з Міністерством фінансів України / Міністерство фінансів України. 2014. 12 грудня. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/proekt-%D2%91enderne-bjudzhetuvannja-v-ukraini-schofinansu%D1%94tsja-shvedskoju-agenci%D1%94ju--sida-ta--u-spivpraci-z-ministerstvom-finansiv-ukraini.
16. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо актуалізації та удосконалення деяких положень» від 25.11.2024 р. (реєстр. № 12245) / Верховна Рада України; Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=12245&conv=9.
17. Мельник Т., Кобелянська Л. Ґендер у термінах, правових актах і практиці перетворень: словник-довідник. Київ: Логос, 2020. 239 с.

УДК 351.86:327(410)»2008/2025»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.62

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ПЕРІОД АКТИВІЗАЦІЇ РЕВАНШИСТСЬКО-ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ

Циганов О.Г.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-8924-1139

Циганов О.Г. Еволюція правового регулювання у сферах національної безпеки і оборони Великої Британії у період активізації реваншистсько-імперської політики Росії.

У статті здійснено комплексний аналіз трансформації правового регулювання у сферах національної безпеки та оборони Великої Британії у 2008–2025 рр., що відбувалася під впливом зростання реваншистсько-імперської політики Російської Федерації. Показано, що агресія РФ проти Грузії у 2008 році, анексія Криму у 2014 році та повномасштабна війна проти України з 2022 року стали ключовими каталізаторами оновлення британського законодавства й стратегічних документів у сфері безпеки. Досліджено еволюцію національних стратегій безпеки (*National Security Strategy, NSS*), стратегічних оборонних та безпекових оглядів (*Strategic Defence and Security Review, SDSR*), а також новітніх програм – зокрема *National Security Capability Review* та *Strategic Defence Review 2025*. Встановлено, що британська модель ґрунтується на поєднанні військових, дипломатичних, економічних, інформаційних та суспільних інструментів у межах концепції «Fusion».

У роботі підкреслено, що Велика Британія посилила роль у євроатлантичній системі безпеки, зробивши принцип «NATO first» практичною основою зовнішньої та оборонної політики. Особливу увагу приділено створенню нових інституційних структур – Ради національної безпеки, Національного органу захисту безпеки (*NPSA*) та Центру відкритих джерел (*OSC*), які забезпечують інтегроване реагування на гібридні та асиметричні загрози. Охарактеризовано стратегічні напрями розвитку оборонних спроможностей: перехід до повної бойової готовності, модернізація збройних сил, збільшення оборонних витрат до 2,5-3% ВВП, розвиток високих технологій (дрони, штучний інтелект, цифрові системи управління). Важливим компонентом визначено підхід «whole-of-society», що охоплює залучення громадянського суспільства, наукових інституцій і бізнесу до забезпечення національної стійкості.

Зроблено висновок, що досвід Великої Британії у сфері безпеки та оборони демонструє значення регулярного оновлення стратегічних документів, інтеграції до євроатлантичного простору та поєднання військових і цивільних ресурсів для ефективного реагування на загрози. Для України, яка протистоїть російській агресії, британська практика становить важливий орієнтир у сфері реформування законодавства та розбудови системи національної безпеки й оборони.

Ключові слова: національна безпека і оборона, правове регулювання, Велика Британія, зарубіжний досвід.

Tsyhanov O.G. The evolution of legal regulation in the areas of national security and defense of the United Kingdom during the period of activation Russia's revanchist-imperial policy.

The article provides a comprehensive analysis of the transformation of legal regulation in the fields of national security and defense of the United Kingdom between 2008 and 2025, shaped by the revival of Russia's revanchist-imperial policy. It demonstrates that Russia's aggression against Georgia in 2008, the annexation of Crimea in 2014, and the full-scale war against Ukraine in 2022 became key catalysts for the renewal of British legislation and strategic security documents. The study traces the evolution of the *National Security Strategies (NSS)*, the *Strategic Defence and Security Reviews (SDSR)*, and subsequent programs such as the *National Security Capability Review* and the *Strategic Defence Review 2025*. It is established that the British model is based on combining military, diplomatic, economic, informational, and societal instruments under the "Fusion" concept.

The paper emphasizes that the United Kingdom has strengthened its role in the Euro-Atlantic security system, making the principle of "NATO first" a practical cornerstone of its external and defense policy.

Particular attention is given to the establishment of new institutional structures such as the National Security Council, the National Protective Security Authority (NPSA), and the Open Source Centre (OSC), which ensure integrated responses to hybrid and asymmetric threats. Strategic directions of defense capability development are described: transition to full warfighting readiness, modernization of the armed forces, increase in defense spending up to 2.5–3% of GDP, and the advancement of high technologies (drones, artificial intelligence, digital command systems). A significant component is the "whole-of-society" approach, which involves the participation of civil society, academic institutions, and business in building national resilience.

The conclusion highlights that the UK's experience in security and defense demonstrates the importance of regularly updating strategic documents, integrating into the Euro-Atlantic space, and combining military and civilian resources for effective responses to threats. For Ukraine, which faces Russian aggression, British practice provides a valuable benchmark in reforming legislation and strengthening its national security and defense system.

Key words: National security and defense, Legal regulation, United Kingdom, Foreign experience.

Постановка проблеми. Збройна агресія Російської Федерації та її повномасштабне вторгнення в Україну в лютому 2022 року постали головними та актуальними загрозами для національної безпеки нашої країни. Ці загрози мають багатовимірний характер і включають, зокрема: воєнні дії, кібератаки, енергетичний та інформаційний тиск, підривну діяльність на економічному й соціальному рівнях, тероризування цивільного населення України. В таких умовах значення якісного та ефективного законодавчого забезпечення сфер національної безпеки та оборони різко зростає й стає критично важливим елементом виживання держави та суспільства. Світова практика доводить, що на сьогодні ефективне законодавче забезпечення національної безпеки має поєднувати перш за все військову, цивільну, кібернетичну та інформаційну складові. При цьому мова йде не лише про класичні інструменти оборони та безпеки, а й про інституціоналізацію національної стійкості (resilience), що включає створення та підтримку інституцій, які забезпечують здатність держави та суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження та характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, швидко відновлюватися після дестабілізуючої дії кризових впливів, мінімізуючи їх негативні наслідки для своїх життєво важливих функцій.

Для України вивчення досвіду провідних країн світу щодо правового регулювання безпекової сфери в сучасних умовах має подвійне значення. По-перше, воно дозволяє адаптувати перевірені правові та організаційні механізми для зміцнення власної системи національної безпеки. По-друге, забезпечує гармонізацію вітчизняного законодавства з правом ЄС та стандартами НАТО, що є важливою складовою європейської та євроатлантичної інтеграції.

Мета дослідження: аналіз еволюції правового регулювання у сферах національної безпеки та оборони Великої Британії у 2008–2025 рр., що відбувалася під впливом зростання реваншистсько-імперської політики Російської Федерації.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика національної безпеки традиційно перебуває у фокусі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Значний внесок у становлення та розвиток вітчизняної науки безпекознавства зробили такі видатні вчені, як О. Бандурка, О. Белов, В. Глушков, В. Горбулін, О. Копан, І. Кресіна, М. Левицька, В. Ліпкан, М. Мельник, Н. Нижник, В. Почепцов, О. Шумілов та інші. Певне відображення у працях українських науковців знайшли також питання трансформації європейських і євроатлантичних безпекових структур після Холодної війни. При цьому в працях українських дослідників акцентується на тому, що британська модель національної безпеки є однією з найбільш динамічних та адаптивних у Європі. Водночас питання генезису правового регулювання в безпековій сфері Великобританії у період активізації реваншистсько-імперської політики Росії у вітчизняній науці ще не досліджувалося. Зазначена проблематика статті потребує подальшого поглибленого комплексного аналізу, зокрема у сфері порівняльного правознавства, інституціоналізації resilience та адаптації британських практик до умов війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. На початку 2000-х років відбувалося зміцнення державного устрою Російської Федерації та її економічне зростання, передусім завдяки високим цінам на енергоносії у світі. За такої умови відроджувалися імперські амбіції Кремля. Як наслідок, Володимир Путін у виступі на Мюнхенській конференції з безпеки 10 лютого 2007 року висунув геополітичні претензії Росії до «колективного Заходу», а саме: розкритикував однополярність світу, звинуватив держави Заходу, передусім США, у втручанні у внутрішні Російські справи, перешкоджанні зовнішній політиці Росії, а також в недотриманні нібито даних під час об'єднання Німеччини зобов'язань «не розміщувати війська НАТО за межами території ФРН». Мюнхенська промова Путіна була розцінена країнами Заходу як оголошення їм другої Холодної війни.

Невдовзі Російське керівництво від слів перейшло до конкретних справ. Так, у серпні 2008 року відбулася перша у XXI столітті війна на Європейському континенті: РФ віроломно вторглася в Грузію та окупувала Абхазію і Південну Осетію. Цим самим Росією було розпочато деструктивний антизахідний та антицивілізаційний курс на руйнування світового порядку, встановленого за результатами Другої світової війни [1, с. 67]. При цьому ні одна міжнародна політична структура адекватно не відреагувала на ці реваншистсько-імперські дії. Північноатлантичний альянс і «колективний Захід» загалом залишили, по суті, безкарною Російську експансію на Південному Кавказі.

Вважаємо, що початок воєнної кампанії Російської Федерації проти Грузії слід уважати початком періоду відкрито-реваншистської імперської політики Росії та спроб руйнування світового порядку (2008 р. – по теперішній час).

На сьогодні Велика Британія та її союзники по НАТО знаходяться в авангарді боротьби із викликами та загрозами, що продукуються авторитарними режимами по всьому світу. Окрім кардинальних змін у відносинах з Росією, в перше десятиліття XXI ст. склались певні передумови, що потребували належного реагування Великої Британії на нові виклики та загрози у сферах національної безпеки і оборони, а також перегляду її стратегії у цих сферах.

У травні 2010 року, вперше за післявоєнну історію Сполученого Королівства, було сформовано коаліційний уряд. У перший же день роботи нового уряду було створено Раду національної безпеки (*National Security Council*), до складу якої входили ключові міністри, керівництво збройних сил та керівники спецслужб. На Раду національної безпеки, як постійний міжвідомчий орган, що координує політику у сфері безпеки, були покладені завдання щодо стратегічного планування в секторі безпеки і оборони, у тому числі й розробка стратегії національної безпеки.

Опублікована у жовтні 2010 року консервативно-ліберальним коаліційним урядом Стратегія національної безпеки «Сильна Британія в епоху невизначеності» (*A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy*) [2] стала другою в історії Великої Британії офіційною національною стратегією безпеки. Документ був покликаний визначити ключові загрози та створити інституційні механізми для оперативної відповіді. До головних загроз національній безпеці Великої Британії було віднесено, зокрема: тероризм, кібератаки, міжнародні воєнні кризи та конфлікти, екологічні катастрофи та пандемії.

Стратегічний огляд оборони та безпеки Великої Британії під назвою «Забезпечення безпеки Британії в епоху невизначеності» (*Securing Britain in an Age of Uncertainty: The Strategic Defence and Security Review (SDSR)*) [3] опублікований у жовтні 2010 року урядом Девіда Кемерона, став першим випадком, коли уряд Великої Британії об'єднав рішення у сфері оборони, безпеки, розвідки, економічного розвитку та зовнішньої політики в єдину комплексну стратегію, спрямовану на збалансування економічної безпеки з національною безпекою та модернізацію збройних сил Великої Британії для XXI століття. Цей знаковий огляд проводився з метою розібратися в ситуації із забезпеченням частин і підрозділів, що були задіяні в антитерористичній операції в Афганістані. Розглядалися також вимоги до оснащення збройних сил, поліції, спецслужб для боротьби з сучасними та майбутніми загрозами.

Стратегія національної безпеки та Стратегічний оборонний та безпековий огляд визначили основні завдання уряду для реалізації пріоритетів політики національної безпеки. Зазначалося, що завдання щодо захисту безпеки Великої Британії в епоху невизначеності не можуть бути визначені у повному обсязі. Встановлювалося, що уряд щорічно звітує перед парламентом про Стратегію національної безпеки, а Стратегічний оборонний та безпековий огляд заплановано проводити кожні п'ять років.

Поєднавши Національну стратегію безпеки (*NSS*) та Стратегію оборони і безпеки (*SDSR*) в одному документі, Національна стратегія безпеки та Стратегічний огляд оборони й безпеки 2015 року (*National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015*) [4] була оприлюднена урядом Великої Британії під час другого урядування Девіда Кемерона 23 листопада 2015 року з метою окреслення оборонної стратегії Сполученого Королівства до 2025 року. У документі визначено ключові загрози, які стануть для Британії пріоритетними, та спроможності, необхідні для їхнього подолання.

Оцінка національних ризиків безпеки 2015 року дійшла висновку, що загрози, з якими стикається Велика Британія, включно з її заморськими територіями та інтересами за кордоном, з 2010 року «зросли за масштабом, різноманітністю та складністю». Було виділено чотири особливі загрози, які, ймовірно, стануть пріоритетними для британської безпеки в найближче десятиліття:

1) тероризм, екстремізм та регіональна нестабільність;

2) відновлення державних загроз і посилення конкуренції між державами (зокрема, зростання впливу Росії);

3) кременевий розвиток технологій, особливо кіберзагроз, а також ширші технологічні зміни;

4) розмивання міжнародного правопорядку, що ускладнює формування консенсусу та боротьбу з глобальними загрозами.

В Огляді національних спроможностей безпеки (*National Security Capability Review or NSCR*) було представлено *Fusion* – новий підхід до національної безпеки: інтеграція всіх ресурсів (якот: дипломатичних, економічних, культурних та військових) для формування цілісного підходу до безпеки.

Нова структура сил (*Joint Force 2025*), посилене фінансування, технологічні інновації в кіберпросторі й авіації, зміцнення розвідки – усе це було покладено в основу нової національної безпеки. Міністерства мають працювати в унісон через Раду національної безпеки, а концепція *Fusion* є ключем до колективного реагування на майбутні нестабільності.

Отже, Національна стратегія безпеки та Стратегічний огляд оборони й безпеки 2015 року ознаменували стратегічний поворот Великої Британії – від акценту на внутрішню оборону до моделі глобальної безпеки, натомість поєднуючи потужні військові спроможності з комплексним «comprehensive approach» до ризиків і викликів XXI століття.

У березні 2023 року, в рамках оновлення Комплексного огляду безпеки, оборони, розвитку і зовнішньої політики під назвою «Глобальна Британія в епоху конкуренції», на базі Центру захисту національної інфраструктури Служби безпеки (*MI-5*) уряд Великої Британії створив Національний орган захисту безпеки (*National Protective Security Authority (NPSA)*). На офіційному веб-сайті цього державного органу наведено його місію: «Ми є Національним технічним органом із питань фізичної та кадрової безпеки. Як частина Служби безпеки (*MI5*), ми робимо Сполучене Королівство більш стійким до тероризму та загроз з боку інших держав» [5].

Національний орган захисту безпеки було створено через спроби недружніх до Великої Британії держав викрадати інтелектуальну власність, результати конфіденційних досліджень і таємну інформацію, адже такі спроби могли негативно позначитися на бізнес-середовищі країни та зашкодити її конкурентоспроможності на світовій арені.

Коментуючи створення *NPSA*, державний міністр безпеки Т. Тугендхат заявив, що технології, наука та науковці перебувають на передовій національної безпеки так само, як і критична інфраструктура Великої Британії. Підприємствам, організаціям приватного та державного секторів, а також академічним колам новий державний орган допомагатиме краще захистити себе і зберегти свою конкурентну перевагу. У цій сфері *NPSA* тісно співпрацюватиме з ключовими партнерами: Національним центром кібербезпеки та Національним управлінням безпеки з питань боротьби з тероризмом [6].

Водночас у травні 2023 року розпочав свою роботу британський Центр відкритих джерел (*Open Source Centre (OSC)*), який було створено також за ініціативи державного міністра безпеки Т. Тугендхата. На офіційному веб-сайті цього урядового органу, який працює в тісному контакті з *MI-5* і розвідслужбою *MI-6* зазначається: «*OSC* працює на передовій відкритої розвідки та аналітики, щоб отримувати висновки з важливих питань, пов'язаних із національною безпекою та обороною» [7]. Цей некомерційний центр займається дослідженнями на основі відкритих джерел інформації, зосереджуючи увагу на питаннях безпеки і оборони Великої Британії та її союзників. При цьому для збирання та аналізу інформації з метою виявлення прихованих загроз національній безпеці країни використовується штучний інтелект.

За словами Т. Тугендхата, повномасштабне вторгнення Росії в Україну продемонструвало, яку роль може відігравати інформація з відкритих джерел у поєднанні з аналітичним продуктом спеціальних служб. Одним із головних завдань *OSC є* виявлення дезінформації Росії та інших країн, перевірка фактів, викриття і оприлюднення фейків, спрямованих проти британського суспільства [6].

Отже, мінливе безпекове середовище потребує оперативного пристосування до нього структур спеціальних служб. У цьому контексті державно-приватне партнерство у сфері забезпечення національної безпеки сприяє позитивному вирішенню завдань протидії новим викликам і загрозам.

За останні роки ситуація у сфері безпеки Великої Британії зазнала докорінних змін. Адже повномасштабне вторгнення Росії в Україну та агресивні дії інших членів «авторитарної трійки» – Китаю, Ірану й Північної Кореї – вимагають радикальної відповіді. Британський уряд прагне вийти з цієї ситуації з посиленими збройними силами та оновленою оборонною доктриною. У цьому контексті 2 червня 2025 року був оприлюднений Стратегічний огляд оборони 2025 року: Робимо Британію безпечніше: безпека всередині країни, сила за кордоном (*Strategic Defence Review 2025: Making Britain Safer: Secure at Home, Strong Abroad*) [8].

Очікувалося, що огляд зосередиться на кількох ключових сферах, включаючи національну безпеку, підтримку України, модернізацію збройних сил, ядерне стримування та подальше лідерство Великої Британії в НАТО.

В огляді розглядаються загрози, з якими стикається Сполучене Королівство, спроможності, необхідні для їх подолання, стан збройних сил Великої Британії та наявні ресурси. Міністр оборони Джон Хілі охарактеризував цей Стратегічний огляд оборони (*SDR*) як «перший у своєму роді у Великій Британії». Причина полягає в тому, що він проводився під зовнішнім керівництвом, тоді як попередні оборонні огляди здійснювалися урядом. Огляд очолив лорд Робертсон, колишній міністр оборони від Лейбористської партії та Генеральний секретар НАТО. На брифінгу для преси лорд Робертсон заявив, що Велика Британія та її союзники стикаються зі «смертоносним квартетом» у складі Росії, Китаю, Ірану та Північної Кореї, і сказав, що Велика Британія повинна бути готова протистояти всім чотирьом, якщо це буде необхідно. Ця точка зору дещо суперечила попередньому огляду оборони, в якому Китай був названий «системним викликом», а не загрозою [9].

Стратегічний огляд оборони спрямований на те, щоб зробити Британію безпечнішою – захищеною вдома та сильною за кордоном. Він означає знаковий поворот у підході Великої Британії до стримування й оборони: перехід до готовності до бойових дій, щоб стримувати загрози та посилювати безпеку в євроатлантичному просторі. У міру того як Велика Британія бере на себе більшу відповідальність за європейську безпеку, вона повинна мати оборонну політику за принципом «НАТО – передусім» і відігравати провідну роль в Альянсі. Велика Британія повинна стати рушійною силою інновацій у НАТО.

Стратегічний огляд оборони визначає шлях на наступне десятиліття й далі для трансформації оборони. Він повинен покласти край виснаженню збройних сил Великої Британії та забезпечити провідну роль у сильнішому й більш боєздатному НАТО. У процесі реформування оборони та підвищення оборонних витрат (до 2,5% ВВП до 2027 року і 3% у наступному парламентському циклі), коли дозволять фінансові й економічні умови, *SDR* допоможе перетворити оборону на двигун зростання – забезпечуючи добробут, робочі місця та безпеку для громадян по всій країні.

Бачення *SDR-2025* щодо оборони Великої Британії:

– необхідність переходу збройних сил від «обмеженої оборонної функції» до повної бойової готовності. Це передбачає формування інтегрованої сили з високою мобільністю, стійкістю та спроможністю діяти швидко з метою зриву намірів противника;

– двигун зростання. Оборона повинна стати не лише інструментом безпеки, а й двигуном економічного зростання. Очікується збільшення інвестицій у ВПК, створення робочих місць, нове партнерство з промисловістю, радикальні реформи закупівель, розвиток технологічного сектору, що сприятиме загальному добробуту населення;

– «НАТО – передусім». Головним принципом британської оборонної політики визначено посилення ролі країни в НАТО. Велика Британія розглядає себе як рушійну силу інновацій та «передовий рубіж» Альянсу, готовий забезпечити військово-технологічну перевагу й стати центром інтеграції нових оборонних спроможностей у євроатлантичному просторі;

– інновації Великої Британії, що спираються на досвід російсько-української війни. Наголошується на необхідності розвитку безпілотних систем, цифрових технологій, швидких і гнучких процесів закупівель, що дозволяють у стислі терміни адаптувати оборонні спроможності до нових викликів;

– загальнонаціональний підхід. Особливий акцент зроблено на національній стійкості та залученні всього суспільства. Це передбачає зміцнення цивільного захисту, оновлення «суспільного договору» з військовими та ширше залучення приватного сектору й громадянського суспільства до формування безпеки.

В Стратегічному огляді оборони наведено нове бачення того, якими мають бути збройні сили Великої Британії, а саме: поєднання традиційних і цифрових воїнів; сила дронів, штучного інтелекту та автономних систем, що доповнює «важкий метал» танків і артилерії; інновації та закупівлі, які вимірюються місяцями, а не роками; подолання бар'єрів між видами військ, між армією та приватним сектором, а також між збройними силами та суспільством у цілому.

Стратегічний огляд оборони-2025 знаменує собою новий етап розвитку британської оборонної політики, а саме: перехід Великої Британії до якісно нового рівня оборонного планування, який відповідає сучасним умовам багатовимірних загроз. Документ підкреслює необхідність поєднання традиційних військових спроможностей із цифровими інноваціями (як-от: дрони, штучний інтелект, кібероперації). Це означає відхід від суто класичних моделей оборони й наближення до комплексної стратегії «війни нового покоління». *SDR-2025* демонструє намір Лондона стати провідним гарантом безпеки в Європі в умовах нової епохи загроз.

Висновки. Аналіз еволюції правового регулювання у сфері національної безпеки та оборони Великої Британії у 2008–2025 рр. дозволяє зробити кілька ключових висновків. Передусім, розвиток британської моделі безпеки відбувався під впливом зовнішніх викликів і загроз, зокрема з боку Російської Федерації, що відновила агресивну імперську політику. Саме події серпня 2008 р.

(агресія РФ проти Грузії), а згодом – анексія Криму у 2014 р. та повномасштабна війна проти України з 2022 р. стали каталізаторами для глибинних змін у британському оборонному праві. Велика Британія змогла вибудувати систему реагування, яка ґрунтується на постійному оновленні стратегічних документів (*National Security Strategy, Strategic Defence and Security Review, Defence White Papers*), створенні нових інституцій (*National Security Council, NPSA, OSC*) та інтеграції військових, дипломатичних, інформаційних і економічних інструментів у межах концепції «*Fusion*».

Другий важливий висновок полягає у посиленні ролі Великої Британії в євроатлантичній системі безпеки. Пріоритет «*NATO first*» став не декларативним, а фактичним, що проявляється у провідній ролі Лондона у розробленні політики стримування РФ, підтримці України та розвитку оборонних спроможностей Альянсу. Великобританія перетворила власний досвід протидії загрозам у комплексну модель, яка поєднує силові, технологічні та суспільні елементи, зокрема шляхом запровадження новітніх оборонних технологій (дрони, штучний інтелект, цифрові системи управління).

По-третє, характерною рисою британського підходу стало активне використання оборонної сфери як драйвера економічного розвитку. Розширення оборонних витрат до 2,5–3% ВВП, модернізація ВПК і партнерство з приватним сектором дозволяють водночас зміцнювати військовий потенціал та стимулювати інноваційність. Це поєднання економічної та безпекової політики суттєво підвищує стійкість держави в умовах довготривалих конфліктів і гібридних загроз.

Не менш важливим є акцент Великої Британії на суспільній стійкості. Підхід «*whole-of-society*» охоплює широке залучення громадян, волонтерських організацій, наукових інституцій і бізнесу до системи національної безпеки. Це дозволяє формувати потужну базу для протидії не лише військовим загрозам, а й інформаційним, кібернетичним та соціальним викликам.

Водночас досвід Великої Британії має виняткове значення для України в сучасних умовах повномасштабної російської агресії. По-перше, Україні доцільно переймати британську практику постійного оновлення стратегічних документів з нацбезпеки з урахуванням динаміки загроз. Це сприятиме підвищенню ефективності системи стратегічного планування та дозволить гнучко реагувати на нові виклики.

По-друге, особливо актуальним є британський підхід до інтеграції національної безпеки у євроатлантичний простір. Україна, яка прагне членства в НАТО та ЄС, має врахувати принцип «*NATO first*» і вибудовувати оборонну політику з урахуванням колективних можливостей Альянсу.

По-третє, цінним є досвід поєднання безпеки й економіки, коли оборонна сфера розглядається не лише як витратна, а й як інноваційно-економічний ресурс. Для України це означає необхідність розвитку власного ВПК, залучення IT-сектора до оборонних програм, розширення державно-приватного партнерства.

По-четверте, особливе значення має британська модель суспільної стійкості. Україна вже продемонструвала потужний волонтерський рух і залучення громадян до оборони держави. Проте досвід Великої Британії може допомогти інституціоналізувати ці практики й перетворити їх на формалізовану складову національної системи безпеки.

Таким чином, британський досвід правового регулювання національної безпеки у 2008–2025 рр. доводить, що ефективна оборонна політика в умовах агресивної Росії можлива лише за умов системного оновлення стратегічних документів, тісної інтеграції в євроатлантичну систему, поєднання військової та економічної складових і розвитку суспільної стійкості. Для України, яка протистоїть прямій збройній агресії РФ, ці уроки мають безпосереднє значення та повинні бути враховані в процесі подальшої розбудови національної безпеки та оборони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деменко О.Ф. Еволюція стратегічних концепцій НАТО після завершення «холодної війни». *Проблеми всесвітньої історії.* 2024. № 4(28). С. 61–76. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/naukovyi-zhurnal-problemy-vsesvitnoi-istorii/problemy-vsesvitnoi-istorii-naukovyi-zhurnal-4-28-k-2024.html (дата звернення: 05.08.2025).
2. UK Government. The National Security Strategy: A Strong Britain in an Age of Uncertainty. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/-uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf (дата звернення: 05.08.2025).
3. Securing Britain in an Age of Uncertainty: The Strategic Defence and Security Review. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a78da21ed915d0422065d95/-strategic-defence-security-review.pdf (дата звернення: 05.08.2025).
4. National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015 / URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7f9d5840f0b62305b88387/2015-_Strategic_Defence_and_Security_Review.pdf (дата звернення: 05.08.2025).

5. National Protective Security Authority. URL: https://www.npsa.gov.uk/ (дата звернення: 05.08.2025).
6. Паливода В.О. Зміни у системі забезпечення національної безпеки Великої Британії / *Центр зовнішньополітичних досліджень НІСД*. URL: https://niss.gov.ua/-sites/default/files/2023-04/zminy-u-systemi-zabezpechennya-natsionalnoi-bezpeky-velykoi-brytanii.pdf_(дата звернення: 05.08.2025).
7. Open Source Centre. URL: https://www.opensourcecentre.org/ (дата звернення: 05.08.2025).
8. Strategic Defence Review 2025: Making Britain Safer: Secure at Home, Strong Abroad. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/683d89f181deb72cce2680a5/-The_Strategic_Defence_Review_2025_-_Making_Britain_Safer_-_secure_at_home-__strong_abroad.pdf (дата звернення: 05.08.2025).
9. «UK and its allies face 'deadly quartet' of nations, says defence expert». *The Guardian*. 16 July 2024. Retrieved 18 July 2024. URL: https://www.theguardian.com/-politics/article/2024/jul/16/uk-and-its-allies-face-deadly-quartet-of-nations-says-defence-expert (дата звернення: 05.08.2025).

УДК 347.77:004
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.63

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Яворська О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-4092-7690
e-mail: olyavorska@gmail.com

Яворська О. Сучасні підходи до правової охорони промислових зразків у Європейському Союзі.

У статті розглянуто систему правової охорони промислових зразків у Європейському Союзі, яка базується на дворівневій структурі – національному та наднаціональному рівнях. Досліджуються основні положення Директиви 98/71/ЄС та Регламенту Ради (ЄС) №6/2002, що встановлюють рамкові умови для гармонізації національних правових систем та забезпечення ефективного захисту промислових зразків на рівні всього Союзу. У статті проаналізовано ключові переваги наднаціональної системи, яка дозволяє усунути необхідність реєстрації в кожній окремій державі-члені ЄС і забезпечує можливість охорони через єдину заявку до Європейського бюро інтелектуальної власності (EUIPO).

Особлива увага приділяється питанням різниці між зареєстрованими та незареєстрованими промисловими зразками, їх функціональним призначенням та терміном дії. Незареєстровані промислові зразки забезпечують короткостроковий захист без необхідності проходження процедур реєстрації, що особливо важливо для галузей із швидкою зміною тенденцій, як-от мода. Однак зареєстровані зразки надають довгострокову охорону, яка може бути продовжена до 25 років, що робить їх більш надійними для товарів із тривалішим життєвим циклом, таких як меблі чи побутова техніка.

Методологічна основа дослідження спирається на синтез діахронного та компаративного аналізу. Додатково застосовано інструментарій системного підходу та правового моделювання, що дозволяє здійснити комплексну оцінку результативності чинних механізмів охорони прав.

Досліджено основні виклики, що постають у процесі гармонізації правової охорони промислових зразків, зокрема охорона запасних частин для складних виробів, таких як автомобілі. У статті підкреслюється, що, хоча система ЄС забезпечує високий рівень захисту, питання охорони запасних частин залишається відкритим і потребує подальшого правового регулювання.

У висновках наголошується на важливості подальшої гармонізації законодавства в ЄС для забезпечення ефективної правової охорони промислових зразків, стимулювання інновацій та підтримки конкурентоспроможності європейського бізнесу.

Ключові слова: промисловий зразок, інтелектуальна власність, промислова власність, свідоцтво.

Yavorska O. Modern approaches to the legal protection of industrial designs in the European Union.

The article examines the system of legal protection of industrial designs in the European Union, which is based on a two-level structure – national and supranational levels. The main provisions of Directive 98/71/EC and Council Regulation (EC) No. 6/2002, which establish framework conditions for harmonizing national legal systems and ensuring effective protection of industrial designs at the level of the entire Union, are studied. The article analyzes the key advantages of the supranational system, which eliminates the need for registration in each individual EU member state and provides the possibility of protection through a single application to the European Intellectual Property Office (EUIPO).

Special attention is paid to the difference between registered and unregistered industrial designs, their functional purpose and validity period. Unregistered industrial designs provide short-term protection without the need to go through registration procedures, which is especially important in fast-changing industries such as fashion. However, registered designs provide long-term protection that can be extended up to 25 years, making them more reliable for goods with a longer life cycle, such as furniture or appliances.

The methodological framework of the study relies on the synthesis of diachronic and comparative analysis. In addition, the tools of a systemic approach and legal modeling are applied, which makes it possible to conduct a comprehensive assessment of the effectiveness of the existing rights protection mechanisms.

The main challenges arising in the process of harmonizing the legal protection of industrial designs, in particular the protection of spare parts for complex products such as cars, have been studied. The article emphasizes that, although the EU system provides a high level of protection, the issue of spare parts protection remains open and requires further legal regulation.

The conclusions emphasize the importance of further harmonization of legislation in the EU to ensure effective legal protection of industrial designs, stimulate innovation and support the competitiveness of European business.

Key words: industrial design, intellectual property, industrial property, certificate.

Постановка проблеми. Правова охорона промислових зразків у Європейському Союзі є важливим елементом сучасної системи інтелектуальної власності, оскільки дозволяє забезпечити конкурентні переваги на єдиному ринку. У сучасних умовах, коли візуальна привабливість продукту є одним із ключових факторів споживчого вибору, захист промислових зразків стає критично важливим для виробників. Сьогодні дизайн продукту не лише визначає його естетичну привабливість, але також може впливати на його комерційний успіх та репутацію компанії. Промислові зразки виступають потужним маркетинговим інструментом, здатним створити унікальну ідентичність продукції та зміцнити бренд. Актуальність теми обумовлена тим, що на європейському ринку спостерігається постійний розвиток креативних індустрій, де захист інтелектуальної власності стає необхідним інструментом для підтримки інноваційної діяльності.

Зважаючи на значну роль промислових зразків у підтримці конкуренції та інновацій, питання їх правової охорони є надзвичайно важливим для захисту інтересів дизайнерів та компаній. Незважаючи на те, що правова система ЄС передбачає як зареєстровану, так і незареєстровану охорону промислових зразків, певні аспекти регулювання залишаються недостатньо гармонізованими. Це викликає необхідність у подальших дослідженнях для вдосконалення правової охорони.

Метою статті є всебічний аналіз системи правової охорони промислових зразків у Європейському Союзі з акцентом на реєстраційні процедури, правовий статус та ефективність існуючих механізмів захисту. Особливу увагу приділено проблемам нерівномірності національних підходів і пропозиціям щодо вдосконалення правової системи задля гармонізації та підвищення рівня захисту інтересів дизайнерів і виробників на єдиному ринку ЄС.

Стан дослідження. Охорона промислових зразків у Європейському Союзі регулюється кількома важливими правовими актами, зокрема Директивою 98/71/ЄС та Регламентом Ради (ЄС) №6/2002. Ці нормативні документи забезпечують базову гармонізацію правових норм між державами-членами, пропонуючи єдині стандарти для захисту промислових зразків. Однак, незважаючи на успіхи в гармонізації, деякі аспекти, зокрема охорона запасних частин складних виробів, досі залишаються предметом правових дискусій. Серед дослідників-юристів, які вивчали проблематику правової охорони об'єктів інтелектуальної власності загалом та права на промислові зразки зокрема , варто назвати імена Ч.Н. Азімова, Б.С. Антимонова, М.М. Богуславського, О. Алексеева, А. Берестовської, В.С. Дроб'язка, А.В. Міндрул, О.П. Орлюк, О.О. Тверезенко, О.О. Штефан, Ю.М. Капіци, С.К. Ступака, В.П. Воробйова, В.Є. Макоди, Н. Мещерякової, А. Пахаренко-Андерсон, Н.А. Радченко, В.А. Селякова, О.В. Сорвачова, Н. Халаїм, І.Є. Якубівського. Однак досі існують розбіжності у національних підходах до реєстрації промислових зразків, що ускладнює єдине правозастосування на рівні всього Союзу, що потребує подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. Правова охорона промислових зразків є важливим елементом системи інтелектуальної власності в Європейському Союзі. Вона сприяє збереженню конкурентоспроможності європейських дизайнерів і підприємців, надаючи їм можливість захистити свої розробки на всій території ЄС. Основою для цього є дворівнева система правової охорони, яка поєднує національні режими захисту та наднаціональні правила, передбачені Директивою № 98/71/ЄС та Регламентом Ради (ЄС) № 6/2002.

Еволюція правової охорони промислових зразків у ЄС. Система охорони промислових зразків у ЄС є результатом багаторічної гармонізації національних законодавств та створення єдиного ринку для інтелектуальної власності. Директива № 98/71/ЄС стала першим кроком до уніфікації правил у цій сфері, встановивши єдині вимоги до охорони зразків у всіх державах-членах. Водночас Регламент Ради (ЄС) № 6/2002, ухвалений у 2001 році, створив систему зареєстрованих та незареєстрованих промислових зразків Спільноти, яка діє на всій території ЄС [6].

Основною метою запровадження наднаціональної системи було спрощення процесу отримання охорони, усунення необхідності проходити процедури реєстрації в кожній окремій державі та за-

безпечення рівних умов для всіх учасників ринку. В результаті, промислові зразки, які відповідають вимогам, можуть бути захищені на рівні всього ЄС через подання лише однієї заявки [2].

Основні принципи дворівневої системи захисту. Правова охорона промислових зразків у ЄС є дворівневою, що забезпечує одночасно національний і наднаціональний рівень захисту. На національному рівні діють національні правила, гармонізовані Директивою № 98/71/ЄС, яка встановила мінімальні вимоги до охорони зразків у всіх державах-членах. На наднаціональному рівні Регламент № 6/2002 передбачає можливість захисту промислових зразків на всій території ЄС через реєстрацію у Бюро з гармонізації на внутрішньому ринку (OHIM), нині Європейське бюро інтелектуальної власності (EUIPO).

Зареєстровані промислові зразки отримують правову охорону на строк до 25 років, причому власники можуть продовжувати її кожні п'ять років. Така система дозволяє довгостроково захищати ті зразки, які мають тривалий життєвий цикл і комерційне значення [2].

Незареєстровані промислові зразки отримують захист автоматично після того, як вони стали загальновідомими на території ЄС. Термін їхньої охорони становить три роки, що є вигідним для тих галузей, де зразки використовуються протягом короткого часу, наприклад, у модній індустрії. Однак власники таких зразків можуть захищати їх лише від прямого копіювання, а не від незалежного створення схожого дизайну [6].

Спрощення процесу реєстрації та переваги для бізнесу. Регламент № 6/2002 передбачив значне спрощення процедур реєстрації промислових зразків на рівні ЄС. Підприємці та дизайнери тепер можуть подати єдину заявку, яка діятиме на всій території Європейського Союзу, без необхідності проходити процедури в кожній державі-члені окремо. Це не лише знижує витрати, але й скорочує час на отримання правової охорони [1].

Важливою особливістю є можливість отримати охорону для кількох зразків одночасно, подаючи їх у рамках однієї заявки. Це надає значні переваги для компаній, що виробляють серії схожих виробів або колекції, як у випадку з модними брендами чи виробниками меблів [2].

Визначення загальновідомості промислових зразків. Для незареєстрованих зразків вирішальним моментом є їхнє оприлюднення на ринку ЄС. Зразок вважається загальновідомим, якщо він був опублікований, виставлений або використаний у торгівлі таким чином, що про нього дізналися відповідні кола у межах Спільноти [6]. Це означає, що промисловий зразок не може отримати правову охорону, якщо він був уперше представлений на ринку поза межами ЄС, наприклад в Україні.

Крім того, захист не поширюється на випадки, коли зразок був оприлюднений у межах конфіденційних умов або був створений незалежно іншими дизайнерами, які не знали про існування оригіналу. Таким чином, система незареєстрованих зразків надає обмежену, але все ще важливу правову охорону для об'єктів, які швидко втрачають свою актуальність [2].

Розширення можливостей для малих та середніх підприємств. Завдяки спрощеній системі реєстрації, система охорони промислових зразків у ЄС стала доступнішою для малих і середніх підприємств (МСП), які тепер можуть отримати правову охорону своїх розробок без великих витрат. Крім того, незареєстровані промислові зразки дозволяють малим підприємствам захищати свої інновації навіть без формальної реєстрації, що особливо важливо для сфер, де швидкість реакції на ринкові зміни є критичною [6].

Охорона зареєстрованих промислових зразків. Процес реєстрації промислового зразка в ЄС полягає у поданні заявки до Європейського бюро інтелектуальної власності (EUIPO). Заявка повинна включати зображення зразка, а також інформацію про виріб, для якого його буде використовувати. Ця реєстрація надає власникові виключне право використовувати зразок і забороняти третім особам використовувати його без дозволу [3].

Зареєстровані промислові зразки мають значні переваги, зокрема можливість повної охорони протягом тривалого періоду. Це особливо актуально для виробів із тривалим життєвим циклом, таких як меблі, побутова техніка та автомобілі [1].

Виклики у сфері охорони запасних частин. Однією з найскладніших проблем у сфері охорони промислових зразків є регулювання охорони запасних частин для автомобілів та іншої складної продукції. Регламент передбачає, що охорона промислового зразка не поширюється на ті елементи, форма яких повністю визначається їхньою технічною функцією [10]. Це положення має на меті запобігти монополізації ринку запасних частин та забезпечити вільну конкуренцію між виробниками.

Проте залишається питання захисту дизайнерських елементів складної продукції, що потребує подальшого врегулювання на рівні ЄС. Зокрема, можливість використання запасних частин незалежними виробниками на вторинному ринку залишається предметом дискусій [10].

Перспективи подальшої гармонізації правової охорони промислових зразків. Одним із ключових завдань, які постали перед Європейським Союзом у контексті охорони промислових зразків,

є необхідність подальшої гармонізації правових норм у різних державах-членах. Як відзначають експерти, на час розробки єдиного законодавства ЄС у сфері промислових зразків існували суттєві відмінності між національними правовими системами, особливо щодо критеріїв новизни та індивідуального характеру зразка [7]. У деяких країнах вимагалась об'єктивна новизна, в той час як у інших вона трактувалася більш суб'єктивно. Це створювало певні труднощі для дизайнерів, які намагалися захистити свої розробки в кількох юрисдикціях одночасно.

Процес гармонізації, зокрема через запровадження єдиної системи охорони промислових зразків Спільноти, дозволив частково вирішити ці питання. Важливу роль відіграли правові акти, такі як Директива № 98/71/ЄС, яка встановила єдині правила для визначення новизни та індивідуального характеру промислових зразків. Наприклад, до прийняття цих норм, у Великобританії застосовували критерій оригінальності зразка, який мав суттєво відрізнятися від існуючих, в той час як у Франції було достатньо лише довести відмінність у загальному враженні, яке справляє зразок на обізнаного споживача [4].

Однак, незважаючи на досягнуті успіхи, в ЄС все ще зберігаються розбіжності у підходах до охорони промислових зразків, особливо у сфері запасних частин. Це питання залишається відкритим навіть після ухвалення Регламенту №6/2002, оскільки деякі держави-члени, зокрема Італія та Великобританія, продовжують застосовувати власні норми щодо захисту запасних частин [9].

Перспективи подальшої гармонізації пов'язані з необхідністю розробки єдиного підходу до охорони складних виробів та їхніх складових. Особливо це стосується тих компонентів, які мають суто технічну функцію, що ускладнює їх охорону як промислових зразків. Представники автомобільної промисловості наполягають на необхідності введення додаткових обмежень на охорону запасних частин, щоб забезпечити вільний доступ до ринку для незалежних виробників [5].

У той же час, впровадження таких змін вимагає ретельного аналізу з точки зору впливу на конкурентоспроможність європейських виробників і захист прав інтелектуальної власності. Гармонізація цих аспектів законодавства дозволить ЄС забезпечити більш ефективний захист промислових зразків, одночасно підтримуючи інновації та розвиток креативних індустрій [8].

Висновки. Промисловий зразок – це розповсюджений об'єкт промислової власності, а система правової охорони промислових зразків у ЄС є ефективним засобом забезпечення балансу між національними та наднаціональними механізмами захисту. Це створює можливість для підприємців обирати найприйнятнішу форму охорони їх бізнесу, демонструючи гнучкість та збалансованість даної системи. Однак вона й надалі потребує вдосконалення з прив'язкою до розвитку світового ринку і появою нових напрямів у сфері інтелектуальної власності.

Запровадження спрощених процедур реєстрації стало ефективним та в той же час доступним інструментом захисту інновацій малого та середнього бізнесу на території ЄС, що є важливим досягненням у правовій галузі. Однак залишаються невирішені виклики, пов'язані з розбіжностями у правовому регулюванні між державами-членами, зокрема у гармонізації охорони запасних частин для складних виробів. Саме на вирішення цих викликів має бути спрямований подальший розвиток правової системи охорони промислових зразків. Крім того, особливої уваги заслуговує розгляд питання адаптації законодавства до технологічних змін та нових економічних реалій. Ці питання можуть стати темами наступних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України / Ю.М. Капіца; за ред. С.К. Ступака, В.П. Воробйова та ін. Київ: Слово, 2006. 1104 с.
2. Пахаренко-Андерсон А. Промисловий зразок Європейського Союзу. Повний текст. *Інтелектуальна власність*. 2011. № 1. URL: http://www.intelvlas.com.ua/journal/2011/01/text-01/ (Дата звернення 21.08.2025).
3. Ульянова Г.О. Промисловий зразок як об'єкт прав інтелектуальної власноті. *Збірник наукових праць Міжрегіональної фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. 2011. № 1. С. 228–233.
4. Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works. Sept. 9, 1886, as last revised, Paris, July 24, 1971, 828 U.N.T.S. 221.
5. Case 53/87, Circa v. Renault [1988] ECR 6039. Case 238/87, Volvo v. Veng [1988] ECR 6211.
6. Council Regulation (EC) № 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs. *Official Journal of the European Communities*. 2002. L3. P. I.
7. Griffiths H. Overview of developments in Europe on industrial design protection. Fordham Conference on International Intellectual Property Law and Policy. Fordham University School of Law, April 15–16, 1993. *Fordham Intellectual Property, Media and Entertainment Law Journal*. Summer, 1993.

8. Opinion of the Economic and Social Committee on the Proposal for a European Parliament and Council Directive on the legal protection of designs (and on Proposal for a European Parliament and Council Regulation on the Community design). *Official Journal of the European Communities*. 1994. C 388. P. 9.
9. Order on Industrial Designs, Jan. 17, 1974 (G.D.R.) CM. 11, § 6(2)(ii). *Reprinted in: Industrial Property*. 1975. Vol. 14. P. 144–145 (English version).
10. Explanatory Memorandum of the Proposal for a European Parliament and Council Regulation on the Community Design COM (93) 342 final. Par. 9.4.

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 347.97/.99:174
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.64

ЕТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СВІТЛІ ЮРИДИЧНОЇ ЕТИКИ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Гофман Ю.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-8200-7059

Гофман Ю.Б. Етика правоохоронної діяльності в світлі юридичної етики та філософії права.

У статті проаналізовано проблематику співвідношення юридичної етики та філософії права, що належить до кола фундаментальних питань як сучасної юридичної науки, так і практичної правоохоронної діяльності. Юридична етика формується як система професійних моральних принципів, що визначають належні стандарти поведінки представників юридичної спільноти, а відтак історичний вимір юридичної етики є ключовим для її розуміння. Обмеження дослідження лише новітніми концепціями означало б ігнорування коренів сучасної правничої думки. Уже в античності та середньовіччі з'являлися перші етичні вимоги до суддів, обвинувачів та захисників, хоча вони часто і не мали формального характеру. Справжня кодифікація професійних стандартів, які ми називаємо кодексами правничої етики, відбулася переважно в XIX–XX ст., коли юридичні корпорації набули чітких ознак професійного самоврядування.

Кодифікація покликана забезпечувати довіру суспільства до правосуддя, легітимність правоохоронної діяльності та дотримання ціннісних орієнтирів у правозастосуванні. Філософія права, у свою чергу, виступає теоретико-світоглядним підґрунтям, що дозволяє осмислити природу права, його онтологічні та аксіологічні виміри, а також визначити його місце в системі соціальних регуляторів.

Звернення до класичної спадщини Св. Томи Аквінського є важливим для розуміння взаємозв'язку права й моралі: мислитель розглядав право як прояв вищого морального порядку, заснованого на «вічному законі» (*lex aeterna*), що є відображенням божественного розуму та природного закону. Його концепція акцентує на тому, що будь-яка юридична норма має бути морально виправданою. У свою чергу, Гуго Гроцій, один із засновників новочасної теорії природного права, підкреслював автономність права від божественного об'явлення, вважаючи, що навіть «якби Бога не існувало» (*etsi Deus non daretur*), природне право все одно мало б силу. Така позиція стала ключовою для становлення секулярної традиції праворозуміння та формування універсальних етичних орієнтирів у правовій сфері.

Таким чином, інтеграція етичних і філософсько-правових підходів – від середньовічних концепцій до ранньомодерної теорії природного права – створює підґрунтя для сучасного осмислення ролі юридичної етики як гаранта моральної легітимності правозастосовної практики.

Ключові слова: юридична етика, філософія права, юридична наука, практична правоохоронна діяльність, юридична професія, працівник правоохоронних органів.

Hoffman Y.B. Ethics of law enforcement in the light of legal ethics and philosophy of law.

The article analyzes the issues of the relationship between legal ethics and philosophy of law, which belongs to the circle of fundamental questions of both modern legal science and practical law enforcement. Legal ethics is formed as a system of professional moral principles that determine the appropriate standards of behavior for representatives of the legal community, and therefore the historical dimension of legal ethics is key to its understanding. Limiting the study to only the latest concepts would mean ignoring the roots of modern legal thought. The first ethical requirements for judges, prosecutors, and defense attorneys appeared as early as antiquity and the Middle Ages, although they were often informal in nature. The actual codification of professional standards, which we call codes of

legal ethics, took place mainly in the 19th and 20th centuries, when legal corporations acquired clear signs of professional self-government.

Codification is intended to ensure public confidence in justice, the legitimacy of law enforcement, and adherence to value orientations in law enforcement. The philosophy of law, in turn, serves as a theoretical and worldview foundation that allows us to comprehend the nature of law, its ontological and axiological dimensions, and to determine its place in the system of social regulators.

Referring to the classical heritage of St. Thomas Aquinas is important for understanding the relationship between law and morality: the thinker viewed law as a manifestation of a higher moral order based on the "eternal law" (lex aeterna), which is a reflection of divine reason and natural law. His concept emphasizes that any legal norm must be morally justified. In turn, Hugo Grotius, one of the founders of modern natural law theory, emphasized the autonomy of law from divine revelation, believing that even "if God did not exist" (etsi Deus non daretur), natural law would still be valid. This position became key to the establishment of a secular tradition of understanding law and the formation of universal ethical guidelines in the legal sphere.

Thus, the integration of ethical and philosophical-legal approaches – from medieval concepts to early modern natural law theory – creates the basis for a contemporary understanding of the role of legal ethics as a guarantor of the moral legitimacy of law enforcement practice.

Key words: legal ethics, philosophy of law, legal science, practical law enforcement, legal profession, law enforcement officer.

Постановка проблеми. У контексті розмаїття способів розуміння предмета і природи юридичної етики, пошук юридичної етики, а також зв'язків між нею та філософією права має полягати у виявленні спільних моментів, які більшою чи меншою мірою зачіпають обидві ці дисципліни, або, принаймні виокремлення у напрацюваннях філософії права тих питань, які стосуються безпосередньо юридичних професій.

Більшість сучасних досліджень стосуються тих питань юридичної етики, які здаються дослідникам важливими саме зараз. Однак, на нашу думку, не можна обмежуватися лише філософією права XIX-XX століть. Юридична етика, незалежно від того як детально вона визначена, є невід'ємною частиною правової культури. Теоретичні та нормативні позиції щодо професійної ролі юристів випливають з тих уявлень про право і справедливість, які сформувалися в попередніх епохах, а тому обмежитися філософією права сучасності означало б відтятись від коріння, з якого росте сучасна думка і без якого, на нашу думку, вона не може бути повністю зрозумілою.

Метою статті є дослідження взаємозв'язку юридичної етики та філософії права в історичному та сучасному контексті.

Ступінь опрацювання проблематики. Питанням професійної юридичної етики, моральної культури, доброчесності та моральної відповідальності представників юридичних професій присвячено не малу кількість праць учених-юристів і філософів, зокрема Я.Л. Волошиної, Ю.С. Гальонкіної, Н.Я. Заболотної, В.М. Сущенка, М.Б. Ценко та багатьох інших. В працях вищезгаданих та інших науковців ґрунтовно розкрито як теоретичне, так і практичне значення юридичної етики як для правників юридичних професій, так і для суспільства. Однак, в працях багатьох авторів прослідковується думка, що серйозно говорити про юридичну етику ми можемо виключно з того моменту, коли утворилися окремі юридичні корпорації. Тут можна сперечатися про те, чи відбулося це з моменту, коли почалося регулювання діяльності юридичних корпорацій, осіб, які здійснювали юридичну діяльність (такі приклади ми вже знаходимо в античні та середньовічні часи, коли у Франції в XIII столітті були видані королівські укази, що розрізняли категорії адвокатів та накладали на них різні зобов'язання [1], чи відбулося це з моменту організації професійного самоврядування, що мало свій початок дещо пізніше. Відтак, феномен формалізації, або ж кодифікації правничої етики – це досвід передусім XIX та XX століть.

Виклад основного матеріалу. Навіть не вирішуючи історичні сумніви, щодо того, з якого саме моменту можна говорити про юридичну етику – чи з моменту регулювання діяльності юридичних корпорацій, чи з моменту організації їх професійного самоврядування безперечно, слід повернутися до античності та середньовіччя. Вже тоді можна розгледіти розмежування ролей юристів. Навіть якщо для виконання ролі судді не була необхідна формальна освіта і навіть якщо такі обов'язки перед громадою виконувалися лише впродовж відносно короткого періоду часу (наприклад, впродовж року – судді в античних Афінах) або навіть випадково (захисники в античних судах), немає сумніву, що з виконанням такої функції були пов'язані особливі етичні обов'язки. Окреслювала їх філософія права і прямо пов'язувала із загальним баченням правового порядку. З огляду на це, варто пригадати твердження, що ключові компоненти юридичної етики були предметом філософсько-правових міркувань ще з найдавніших часів.

У світлі останнього аргументу думка про автономію юридичної етики по відношенню до філософії права є сумнівною. Навіть дуже конкретні і практично орієнтовані роздуми про обов'язки правників не можуть здійснюватися у філософському вакуумі. Неможливо переконливо говорити про конкретні обов'язки судді, ігноруючи той факт, що ми вбачаємо в ньому охоронця правосуддя і очікуємо від нього неупередженості, відповідальності та справедливості. Так само мало сенсу аналізувати принципи формування відносин між адвокатом і клієнтом, не розглядаючи ідею «справедливого суду» мотивів людської поведінки, природи морального і правового обов'язку, поняття щастя тощо. Можна певним чином уникнути етичної рефлексії, але не можна заперечувати існування змістовних та функціональних зв'язків між юридичною етикою та філософією, особливо філософією права.

Детальний аналіз багатого доробку філософії права дозволяє сьогодні зробити висновок, що на позиції науковців в галузі юридичної етики впливають тези основних напрямів філософії права, таких як концепції незмінного природного права, природного права з мінливим змістом, юридичного позитивізму, правового реалізму, але вони не є їх простим відтворенням.

Аналізуючи сучасні кодекси правничої етики можна дійти висновку, що вони мають найбільше спільного з консеквенціалізмом [2]. Ця позиція, яка в принципі є обґрунтованою, на нашу думку, потребує певного доповнення. По-перше, у тривалій історичній перспективі ми знаходимо чіткі докази звернення до інших етичних теорій як джерел моральних обов'язків суддів, адвокатів, працівників правоохоронних органів тощо. По-друге, якщо взяти за основу такі етичні теорії, як етика чеснот, етика обов'язку (деонтична етика) чи етика наслідків, що є найближчими до професійної етики юристів, не можна сказати, що цей перелік є закритим, і саме тому сучасні науковці аналізують інші позиції, які не можна звести до трьох зазначених вище понять [1].

Пригадаймо кілька підходів до юридичної етики. Насамперед звернімо увагу на «етику чеснот», яка становить основу для суддів, прокурорів та адвокатів.

Перший спосіб формулювання суджень і моральних рекомендацій для юристів пов'язаний з так званим «онтологічним поглядом на право», а в традиційній інтерпретації це «теорії природного права з незмінним змістом». Юридичний обов'язок, і, водночас, моральний обов'язок випливає з того, що є, тобто з буття [3]. Це буття можна інтерпретувати як природу, світовий порядок чи космос, або ж воно може проявлятись у вигляді Бога Творця та Його вічного закону.

Пригадаймо, що суддів і обвинувачів давніх часів навряд чи можна було назвати юристами. Візьмемо, мабуть, найвідоміший приклад: судді, які судили Сократа, були обрані жеребкуванням з-поміж повнолітніх громадян Афін. Не вимагалося жодної професійної компетенції чи навіть етичних якостей, які б кандидати повинні були продемонструвати. Саме тому Сократ в часі свого захисту звертається до суддів «громадяни» або «афіняни», «афінські мужі» тощо. Крім того, обвинувачі в цьому процесі були приватними особами і не займали жодних офіційних посад. З огляду на наведені причини, моральні обов'язки тих, хто був суддями, судовими захисниками або обвинувачами, принципово не відрізняються від тих, що покладені на інших співгромадян. Моральні обов'язки стосуються кожної людини. Завданням тих, хто обіймає державні посади або виконує функції, є реалізація чесноти або ідеї справедливості (етична мужність) у конкретних діях, так як повинні робити усі в інших сферах життя. У такому контексті юридична етика є лише деталізованим застосуванням загальної етики в конкретних соціальних ролях [4].

Еволюція античної спадщини чітко простежується у Св. Томи Аквінського, для якого контекст обов'язку правників формується етикою чеснот, приписами природного права та етикою любові до ближнього. У працях святого Томи Аквінського ми бачимо численні посилання на думки античних філософів, але щодо суддів, захисників (адвокатів) і судових обвинувачів ми також знаходимо нові ідеї. Кілька тем заслуговують на увагу.

По-перше, ідея правосуддя дуже чітко пов'язана з концепцією природного права як участі вічного закону в раціональній людській природі. Таким чином, справедливість більше розуміється як комплекс директив, що визначають поведінку, а не як загальна, цілеспрямована ідея належного і порядку. На додаток до загального припису моральної поведінки, Св. Тома може таким чином сформулювати норми матеріального, процесуального і навіть технічного характеру.

По-друге, Святий Тома пов'язує справедливість з Божою любов'ю до людини і з її запереченням, тобто гріхом. Пишучи про принципи судочинства, Аквінат нагадує нам про обов'язок негайного запровадження або відновлення справедливості. Інакше дійде до несправедливості, а Святе Писання говорить (у Книзі Сираха, 21,2): «тікайте від гріха, як від змії».

По-третє, розвиток права до XIII століття призвів до того, що в «Посланні св. Томи» ми вже можемо говорити про суддів, захисників і обвинувачів не тільки в сенсі спеціальної соціальної функції *ad hoc*, але й як про більш формалізовані ролі і навіть юридичні та правозахисні професії. Розгляньмо кілька зрізів правничої етики згідно вчень Св. Томи Аквінського.

Роль суддів як членів суспільства, відповідальних за здійснення справедливості в суспільному житті, підхоплена і розвинута Св. Томою Аквінським у «Сумі теології» (питання 60). «Самого суддю (*judex*) називають так тому, що він відстоює право (jus dicens), а право являться об'єктом правосуддя» [6]. Таким чином, суддя зобов'язаний судити відповідно до законів, але морально зобов'язаний відступати від них, якщо закони несправедливі, оскільки в такому випадку вони не мають сили. Для суддів право на опір гнобленню (*ius resistandi*) є не стільки дозволом, скільки моральним обов'язком – це твердження, однак, є предметом суперечок щодо його інтерпретації.

Ідея справедливості має насамперед юридичний вимір. Св. Тома нагадує нам, наприклад, про необхідність повернення законному власникові його речі, якщо вона опинилася (добровільно чи недобровільно) в руках іншої особи. Актом правосуддя буде також покарання, яке накладає суддя, якщо повернення відібраної речі не відбулося до судового розгляду. Фундаментальний принцип віддавати кожному, що йому належить (*suum cuique tribuere*) застосовується не лише як загальне правило етичної поведінки, але і як правова норма, сьогодні ми б сказали «стаття кодексу» [6].

Обов'язок судді надавати кожному те, що йому належить по праву, також втілюється в подальших конкретних принципах, з якими ми сьогодні знайомі. Святий Тома, наприклад, формулює обов'язок доведення вини у кримінальних справах: «Коли суддя виносить вирок на підставі однієї лише підозри – це вже пряма несправедливість, а отже, само по собі є смертним гріхом». На противагу цьому, щодо збору доказів Аквінат прямо рекомендує застосовувати принцип *in dubio pro reo* (сумніви розглядаються на користь обвинуваченого). Також не викликає сумнівів, що обов'язком судді є бути неупередженим. Зрештою, в основі правосуддя лежить грецьке поняття *isonomia*, яке означає рівність перед правом, а також право на рівну участь у здійсненні влади в державі, яке становить один із ключових політичних ідеалів стародавньої Греції, особливо в контексті афінської демократії.

Принцип законності, сьогодні б ми сказали – верховенства права, дій судді також знаходить підтримку в приписі суворо дотримуватися наданих повноважень. «Несправедливо виносити вирок комусь, не маючи на це законних повноважень». Цей вид процесуальної справедливості є застосуванням формули компенсаційної справедливості Аристотеля. Суддя не має привілейованого статусу в цьому відношенні і так само повинен діяти по відношенню до сторін, оскільки «було б несправедливістю примушувати когось дотримуватися закону, який не був прийнятий законною владою».

Варто відзначити, що святий Тома Аквінський також вказує на деякі принципи етики юристів. Він присвячує їм окреме питання (№ 71) в «Сумі теології». Ці міркування є частиною детального морального богослов'я Томи і слідують за обговоренням принципів застосування суддями природного права (*ius*), сторонами та свідками в судах. Фундаментальним моральним обов'язком адвокатів є, як і у випадку суддів, чинити правосуддя і уникати несправедливості. Однак Аквінат формулює конкретні вказівки і в цій сфері. По-перше, він звертається до кваліфікації юристів, не згадуючи про юридичні знання як передумову для того, щоб виступати захисником у суді, але говорить про наявність фізичних та розумових здібностей. З іншої сторони, він лише вказує на обставини крайньої немочі («божевільні і незрілі, [...] глухі і німі»), які виправдовують виключення особи з професії. Фізичні та розумові здібності, про які говорить Св. Тома, мають, по суті, моральний вимір. «Бо не личить, щоб той, хто потоптав справедливість у собі, був її речником для інших» [6]. Отже, ми повертаємося, в певному сенсі, до вже знайомої нам тези: виконання правничих ролей вимагає розвитку в собі фундаментальної практичної чесноти – чесноти справедливості.

По-друге, святий Тома викладає фундаментальний моральний сенс професії юриста. Він полягає в тому, щоб прагнути до реалізації справедливості та природного права, що ґрунтується на Божому законі. Надання правової допомоги особі, яка постала перед судом, не виправдовує моральної байдужості до вчинків особи, яку захищають. «Якщо, отже, [адвокат] захищає несправедливу справу свідомо, то він тяжко грішить і зобов'язаний відшкодувати шкоду, заподіяну іншій стороні всупереч справедливості». Адвокат не може бути просто найманцем свого клієнта, або, як сказали б сучасники, «стрільцем», «найманим головорізом» [6]. Він має обов'язок давати моральну оцінку справі, яку він веде, і в цьому сенсі він є, як це не парадоксально, моральним суддею свого клієнта.

Обов'язок служити правосуддю, а отже, дбати про суспільне благо, проявляється, на думку святого Томи, і у ставленні до гонорару адвоката. Обов'язок адвоката полягає, серед іншого, в тому, щоб заступатися за бідних, «приходити на допомогу [...], коли хтось перебуває в такому становищі, що потребує від нас негайної допомоги». Суворість Аквіната тут, однак, прагматично пом'якшена. Ми стверджуємо обов'язок підтримувати бідних лише тоді, коли «немає іншого способу допомогти йому або самому, або через особу, більш тісно пов'язану з ним, або більш спроможну. [...] В іншому випадку, пише святий Тома, адвокат повинен був би покинути всі інші справи і займатися виключно справами бідних».

Святий Тома також майже «дає розгрішення» адвокатам від відповідальності щодо гострого питання – прийняття грошей за послуги захисника. «Якщо адвокат продає свій захист або консультацію (у випадках, коли він не був зобов'язаний робити це з будь-яких інших причин), він не грішить проти правосуддя». Така плата зрештою повинна бути помірною, враховувати умови клієнта і зусилля, докладені адвокатом для захисту, а також «звичаї, яких дотримуються в його рідній країні». Гріх проти правосуддя матиме місце, «якщо він своїм наполяганням вимагатиме надмірну плату», каже св. Тома Аквінський.

У працях Томи Аквінського можна знайти етичні рекомендації, які стосуються і прокурорів. Згадаймо, що в колишні часи був прийнятий принцип, що звинувачення когось перед судом повинно бути серйозно обґрунтованим, повинно представляти собою реалізацію ідеї справедливості. Вже в Афінах за часів Сократа був прийнятий принцип, що якщо вирок суду не підтверджує звинувачення, то обвинувач зазнавав покарання. Інакше кажучи, якщо обвинувач не мав на своєму боці хоча б п'яту частину голосів суддів, «він повинен був спокутувати свою нерозсудливість штрафом у тисячу драхм (тобто близько 4,4 кг срібла) і втрачав на майбутнє право подання скарг у справах подібного характеру» [7].

Цей принцип відповідальності обвинувачів повністю приймається Св. Томою. «В обвинуваченні гріх виникає [...] коли хтось діє проти обвинуваченого несправедливо, неправдиво звинувачуючи його в проступках». Аквінат також формулює практичну настанову: «Справедливо, щоб той, хто звинуваченням несправедливо наражає когось на небезпеку суворого покарання, повинен сам понести це покарання».

Усі конкретні директиви, про які йшлося раніше і які встановлюють правила для виконання ролі суддів, адвокатів і прокурорів повинні, зрештою, розглядатися в ширшому контексті істин християнської віри, записаних Святим Томою. Тому, сформульовану святим Томою концепцію природного права, з її незмінним змістом, слід читати дещо інакше, ніж скажімо думку Сократа, Платона чи Аристотеля. Акцент з точки зору етики тут робиться не стільки на ідеї чесноти як моральної мужності та самовдосконалення, скільки на ідеї гідності людини як Божої дитини та ідеї любові Бога-Творця до людини. З цієї причини юридичну етику за Томою Аквінським, не можна поєднувати з етичною теорією чеснот, а радше з етикою любові до ближнього [8].

Подальший розвиток філософії права в напрямку раціоналістичних теорій природного права не обійшовся без впливу на юридичну етику, рамки якої дедалі більше наближалися до етики обов'язку.

У філософії права прийнято розрізняти античні та середньовічні теорії природного права з незмінним змістом, під яким розуміють природу світу або божественний закон *lex aeterna* (вічне право), від сучасних теорій, які вбачають джерело природного порядку виключно в розумі. Значно пізніше, наприкінці XIX ст., сучасні теорії природного права змогли набути форми теорій природного права змінного змісту. У той же час, початковий радикальний раціоналізм сформував концепції культури як джерела основних надпозитивних принципів. Аналіз етичних обов'язків юристів у працях авторів обговорюваного напряму може стати цікавим коментарем для розуміння всієї сукупності їхніх поглядів.

Звернімося до найпершої відомої раціоналістичної теорії законів природи, а саме до праць нідерландського юриста, поета та філософа, який заснував сучасне міжнародне право – Гуго де Грота, відомого як Гроцій. Пишучи про суддів, Гроцій відкидає вимогу, що суддя повинен мати спеціальну професійну кваліфікацію. Навпаки, він чітко вказує на те, що кожна зріла, чесна і відповідальна людина здатна вирішувати, що відповідає природному праву, а що – ні. «Влада карати з метою (принести користь всім) належить згідно з природним законом кожній людині. [...] Добра людина визначена природою як посадова особа, і то назавжди; сам закон природи наділяє владою того, хто чинить справедливо» [9].

Теза про моральну схильність кожної дорослої і чесної людини виконувати функцію судді ілюструє ставлення Гроція до природного права та юридичних професій. Природне право – це веління розуму, яке вказує, що в кожній дії, залежно від її сумісності чи несумісності з раціональною природою людини, є моральна огида або моральна необхідність. У зв'язку з цим реалізація природного права видається просто раціональною дією. Ось чому в розділі XVI «Про тлумачення» своєї фундаментальної праці Гроцій не говорить про обов'язки суддів чи адвокатів, а радше використовує безособові форми, такі як «перевага повинна бути віддана», «для вирішення питання...», «справа, що полягає в.... слід розуміти як» тощо.

Той факт, що особа має моральну та інтелектуальну кваліфікацію для того, щоб бути суддею, також не означає, що кожен повинен виконувати такі завдання. Навпаки, Гроцій застерігає, зокрема, від таких обов'язків, які пов'язані з прийняттям рішення про життя іншої людини. «Це не гідно рекомендації, і не личить справжньому християнинові шукати державної посади, з якою пов'язане прийняття рішень, у питаннях кровопролиття». Іншими словами, моральна відповідальність особи,

яка виконує обов'язки судді, є важливішою і більшою, ніж просто природні здібності до цієї професії.

Крім того, у творах Гроція знаходимо цікаве зауваження щодо обов'язків юристів. Цитуючи Цицерона, Гроцій пише, що «якщо ти зобов'язався перед кимось з'явитися до суду в якості захисника у певний день, а тим часом твій син почав серйозно хворіти, то не буде порушенням обов'язку, якщо цього не зробиш» [9].

Приклад допущення винятків з правила, що накладає на адвоката обов'язок поводитися певним чином, а також більш ранні рекомендації щодо застосування природного права є показовими. Отже, Гроцій більше не звертається до етики чеснот чи етики любові до ближнього, але він чітко відстоює позицію, яку називають етикою обов'язку (деонтичною етикою). Сьогодні це пов'язано з тим, що судді, адвокати, прокурори, працівники правоохоронних органів та інші особи, які виконують публічні функції, зобов'язані дотримуватися принципів природного права. Природне право це, однак, приписи розуму, і реалізація цих приписів відбувається в певному сенсі автоматично – як тоді казали *more geometrico* (як у геометрії) [9]. Виняток, що дозволяє, зрештою, адвокату не з'являтися до суду, свідчить про те, що деонтологія Гроція не є такою радикальною, як це стверджували пізніші автори. Адже достатньо згадати етичні роздуми Іммануїла Канта про практику категоричного імперативу, щоб зрозуміти, що типовим рішенням для етики обов'язку є припущення, що норми природного права, тобто приписи розуму, мають застосовуватися абсолютно, без винятків [9].

Висновки. Узагальнюючи проведене дослідження, можна дійти висновку, що юридична етика є невід'ємною частиною правової культури та водночас глибоко вкоріненою у філософії права. Від античності до сучасності філософсько-правові концепції формували засади розуміння справедливості, права та морального обов'язку, які згодом лягли в основу професійних стандартів поведінки юристів. Історична перспектива показує, що юридична етика ніколи не була ізольованою від ширших моральних і філософських систем, а її формалізація в кодексах етики стала здобутком лише новітніх часів. Сучасні підходи, тяжіючи до консеквенціалізму, не вичерпують усього багатства можливих етичних орієнтацій, адже в них і досі простежуються елементи етики чеснот та етики обов'язку. Це свідчить про відкритість і багатовимірність юридичної етики, яка потребує постійного філософського осмислення. Таким чином, зв'язок юридичної етики з філософією права є не лише історично обґрунтованим, але й методологічно необхідним для її сучасного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бринзак В.Д., Комаров В.В., Грошевий Ю.М. Нариси з історії адвокатури. Видавничий Дім «ІН ЮРЕ», 2021. 448 с.
2. Аболіна Т.Г. Проблеми соціальної етики в сучасному суспільстві. Київ: ТОВ „Знання", Київський державний університет ім. Т. Шевченка, 1999. 29 с.
3. Проценко О.П. Етикет в просторі практичної філософії. Харків: Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харк. авіац. ін-т», 2002. 239 с.
4. Єфіменко В.В. Етика юриста. Прикладна етика. / за наук. ред. Панченко В.І. Київ: «Центр учбової літератури», 2012. С. 239-290.
5. Аквинский Фома Сумма теологии. Часть II – II. Вопросы 47-122. / пер. С.И. Еремеев. Киев: Эльга, Ника-Центр, 2013. 832 с.
6. Аквинский Фома Сумма теологии. Часть II – I. Вопросы 1-48. / пер. С.И. Еремеев. Киев: Эльга, Ника-Центр, 2006. 576 с. 9.
7. Свендсен Л.Фр.Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. С. Волковецької. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр. 2016. 336 с.
8. Попович М. Бути людиною. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 223 с.
9. Гуго Гроцій – Про правість війни та світу. Три книги, в яких пояснюються природне право і право народів, а також принципи публічного права. Переклад з латинської А.Л. Сакетті (Репринт із видання М. 1956 р.) Під загальною редакцією С. Крилова.

UDC 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.65

DEVIANT BEHAVIOR OF MINORS (MORAL AND ETHICAL ASPECTS)

Koval I.M.,
candidate of legal sciences, associate professor,
of the Department of Theory of Law and Constitutionalism
Institute of Jurisprudence and Psychology
and innovative education at
Lviv Polytechnic National University
ORCID: 0000-0002-5332-6958

Koval I.M. Deviant behavior of minors (moral and ethical aspect).

The article is devoted to the moral and ethical aspects of deviant behavior of minors, which is formed under the influence of external and internal factors, such as deformed socialization of the person. During martial law in Ukraine, juvenile prevention bodies, services for working with minors, educational institutions must conduct preventive work with minors to prevent the development of deviant behavior, which can manifest itself as both psychological and emotional and physical deviations from the socially acceptable norm.

It is emphasized that it is important to provide psychological and legal assistance to minors who have been directly affected by military actions (lived in temporarily occupied territories or zones of active hostilities, suffered the loss of loved ones, belong to the category of internally displaced persons, etc.).

It was found that each person has his own level and indicator of acceptable behavior in society, but general moral and ethical norms require compliance with the standards of coexistence of individuals in society based on respect for the rights and freedoms of each member of society. It is necessary to form moral and ethical values from early childhood. Such an approach will contribute to the value socialization of minors and their further lawful development.

Attention is focused on the fact that conformism, innovation, ritualism, escapism (retreatism), rebellion (radicalism) as the main types of deviant behavior do not exist separately from the others. As a rule, manifestations of each type are observed in a person, but one of them prevails. The absence of social and value guidelines, passive social behavior contributes to the development of unlawful manifestations of a person's life.

It is noted that during military operations, the problem of maintaining a stable psychological and moral state of minors is very relevant. The influence of hostile propaganda services through virtual networks can lead to asocial behavior. Today, social services and law enforcement agencies must actively work to prevent the negative impact of all resources on the consciousness and behavior of children. Constant stress from the realities of military operations (air raids, shelling, deaths) provokes self-destructive behavior of a person. A minor may choose the wrong path to overcome psycho-emotional stress through the use of prohibited substances, gambling, suicide.

Key words: deviant behavior, minor, moral and ethical norms, value orientations, destructive behavior, self-destructive behavior, psychological and legal support.

Коваль І.М. Девіантна поведінка неповнолітніх (морально-етичний аспект).

Стаття присвячена морально-етичним аспектам девіантної поведінки неповнолітніх, що формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, як деформована соціалізація особи. Під час воєнного стану в Україні органи ювенальної превенції, служби по роботі з неповнолітніми, освітні заклади повинні проводити профілактичну роботу з неповнолітніми для не допущення розвитку девіантної поведінки, що може проявлятися як психологічно-емоційними, так і фізичними відхиленнями від соціально допустимої норми.

Наголошено, що важливо надавати психологічно-правову допомогу неповнолітнім особам, що зазнали прямого впливу воєнних дій (проживали на тимчасово окупованих територіях чи зонах активних бойових дій, зазнали втрати близьких людей, належать до категорії внутрішньо переміщених осіб тощо).

З'ясовано, що для кожної людини є свій рівень і показник допустимої поведінки в суспільстві, але загальні морально-етичні норми вимагають дотримання стандартів співіснування осіб в соціумі на основі поваги до прав і свобод кожного члена суспільства. Формувати ціннісні морально-етичні установки необхідно з раннього дитинства. Такий підхід сприятиме ціннісній соціалізації неповнолітніх і їх подальшого правомірного розвитку.

Акцентовано увагу на тому, що конформізм, інноваційність, ритуалізм, ескейпізм (ретритизм), бунт (радикалізм) як основні типи девіантної поведінки не існують відокремлено від інших. Як правило, в особи спостерігаються прояви кожного типу, але переважає один з них. Відсутність соціально-ціннісних орієнтирів, пасивна соціальна поведінка сприяє розвитку неправомірних проявів життєдіяльності особи.

Зазначено, що під час воєнних дій проблема збереження стійкого психологічно-морального стану неповнолітніх осіб є дуже актуальною. Вплив ворожих пропагандистських служб через віртуальні мережі може призводити до асоціальної поведінки. Сьогодні соціальні служби і правоохоронні органи повинні проводити активну роботу по запобіганню негативного впливу усіх ресурсів на свідомість і поведінку дітей. Постійний стрес від реалій воєнних дій (повітряні тривоги, обстріли, загибель людей) провокує саморуйнівну поведінку особи. Неповнолітня особа може обрати хибний шлях подолання психоемоційного напруження через вживання заборонених речовин, азартні ігри, суїцид.

Ключові слова: девіантна поведінка, неповнолітня особа, морально-етичні норми, ціннісні установки, деструктивна поведінка, саморуйнівна поведінка, психологічно-правова підтримка.

Problem statement. The future of Ukrainian society depends on how developed morally, psychologically and physically stable today's youth is. The tragic realities of the war prove that the younger generation of Ukrainians is nationally conscious and ready to live and work for the good of their state.

Despite this, today the problem of forming the lawful behavior of youth, preventing deviant behavior, various manifestations of deviant behavior is relevant. It is important that value-legal orientations are formed in minors based on social norms of morality, because such individuals will be able to consciously choose active socially useful behavior.

The status of the development of this issue. For a comprehensive analysis and understanding of the above issues, it is advisable to rely on the theoretical and methodological potential of the works of domestic and foreign legal scholars and teachers of different periods.

Modern scientists who have paid significant attention to the problems of deviant behavior of a person in social and psychological aspects are: A. Andreycheva, N. Gutsulyak, M. Yenin, V. Korolchuk, O. Makarenko, V. Tymoshenko.

Deviant behavior of minors was studied by the following scientists: R. Andrusyshyn, L. Hachak-Velychko, V. Golovko, R. Kozubovsky, A. Kom'yaga L. Volnova, T. Ryabkina.

The scientific concepts of the above authors contribute to the formation of a new approach to understanding the moral and ethical aspects of deviant behavior of minors in accordance with the modern realities of social development.

The purpose of the article is to deepen the study of the moral and ethical aspects of deviant behavior of minors.

Presentation of the main material. Prevention and overcoming of deviant behavior of minors during military operations in Ukraine is an important task of the competent authorities and society. In wartime conditions, the number of internally displaced persons, persons living in temporarily occupied territories, in regions of active hostilities has increased. Such a situation negatively affects the unformed psyche of children and can be the cause of illegal or deviant behavior.

There is a widespread understanding of the norm as the absence of noticeable pathological signs. However, such an approach, at best, only outlines the general framework for searching for the essence of the norm, but does not define it precisely. Many psychologists continue to consider the norm as something typical, established or as the most adapted state to the environment. The cultural-relativist approach, which defines the norm through the compliance of human behavior with cultural rules and norms, also does not solve this problem [1, p. 107–111].

Of course, each person has their own level and indicator of acceptable behavior in society, but general moral and ethical norms require compliance with the standards of coexistence of individuals in society based on respect for the rights and freedoms of each member of society.

It is necessary to form moral and ethical values from early childhood. Such an approach will contribute to the value socialization of minors and their further legitimate development.

Understanding deviant behavior of an individual requires awareness of it as a multifaceted social form, which is determined by a complex of interrelated factors, and not by one separate factor. The main drivers of deviant behavior among minors are both external and internal influences, in particular: biological characteristics, social environment, pedagogical aspects, socio-psychological dynamics and individual-psychological (intrapersonal) prerequisites [2, p. 39–44].

Deviant behavior is characterized by the fact that a person does not follow social norms, choosing an alternative course of action in certain circumstances. This leads to a violation of harmonious interaction

between the individual and society. Mostly, the basis of such deviations is a conflict of interests and values, differences in needs, distortion of ways to satisfy them, shortcomings in upbringing, as well as life failures or miscalculations. A problem situation, when an individual cannot solve it for various reasons, plays a key role in the emergence of social deviations. A problem situation becomes especially tense as a result of conflict [3, p. 13–19].

As for minors, shortcomings in upbringing are very often the cause of not only deviant behavior, but also unlawful behavior in adulthood. A dangerous situation is when a person consciously chooses the path of unlawful self-realization. It is important in childhood to form in a person responsibility for their actions and understanding that for society each individual is valuable and deserves respect for their honor and dignity. Deviant behavior remains a relevant socio-psychological problem of modern society, which requires further research and theoretical understanding. Each observed deviation in behavior has a dynamic, not a static structure. On the one hand, deviant behavior is a consequence of a failure in the process of socialization of the individual, and on the other hand, it is caused by broader social phenomena. Accordingly, psychological and pedagogical support for individuals with deviant behavior should be comprehensive, combining socio-psychological and pedagogical interventions aimed at identifying and correcting factors that contribute to the development of deviant behavior in adolescents [4, p. 202–206].

Today, Ukraine has a wide network of psychological and legal support for people who have been and are being negatively affected by hostilities. In particular, active work is being carried out with youth and children, the purpose of which is to stabilize life in the new conditions of today. The juvenile police also carry out measures to prevent manifestations of deviant behavior in children.

Deviant behavior involves the presence of three necessary components. First, it is a person who demonstrates this type of behavior. Second, it is norms or social expectations that serve as a criterion for assessing behavior as a deviation. Third, it is bodies or individuals who analyze this behavior, determine its compliance with norms and, in case of deviation, apply appropriate sanctions. Since deviant behavior does not comply with group norms, it can lead to such consequences as isolation, medical intervention, legal liability or public condemnation [5, p. 74–76].

It is important not to immediately apply punishment to a person, but to try to direct the development of the minor's behavior in a lawful direction through persuasion, social examples, and psychological practices.

It should be noted that the influence of the environment on a person is important. If a minor is negatively influenced by relatives and friends, it will be quite difficult to form lawful behavior and prevent deviations. It is necessary to minimize the negative influence of such individuals. This is done by children's services, juvenile police, teachers, etc.

Scientists note, that R. Merton identified the following main types of deviant behavior: conformism, innovation, ritualism, escapism (retreatism), and rebellion (radicalism) [6, p. 61–64]:

– Conformism means the individual's full acceptance of both social goals and generally accepted ways to achieve them.

– Innovation is manifested when a person shares social goals, but chooses new, unconventional means to achieve them (for example, racketeering, theft, abuse).

– Ritualism is characterized by the rejection of social goals and values, while the individual strictly adheres to the established «rules of the game» and generally accepted methods of achieving goals.

– Escapism (retreatism) is a complete departure of a person from social reality, the denial of both social goals and the means of achieving them (as in cases of anarchy, drug addiction, vagrancy).

– Rebellion (radicalism) involves the active rejection and opposition to existing social values, goals and means of achieving them, with the desire to replace them with new ones (for example, terrorism, radicalism).

We emphasize that each of these types of deviant behavior does not exist separately from the others. As a rule, a person exhibits manifestations of each type, but one of them predominates. We also note that conformism is mistakenly considered a manifestation of deviant behavior that does not harm society, but, in fact, this phenomenon is quite dangerous, especially for a minor. The absence of social and value guidelines, passive social behavior contributes to the development of unlawful manifestations of a person's life.

According to the specified criteria, deviations in behavior can be classified into the following groups: – immoral behavior (asocial, externally destructive, marginal, borderline): these are actions that violate moral and ethical norms and directly threaten the well-being of interpersonal relationships; – delinquent behavior (antisocial, misbehavior-destructive, illegal): such behavior contradicts legal norms, poses a threat to social order and the well-being of other people. It includes any actions or inaction prohibited by law, including anti-disciplinary, illegal and anti-social acts; – self-destructive behavior (dissocial,

auto-destructive): this form of behavior deviates from medical and psychological norms, jeopardizing the integrity and development of the personality itself.

Minors do not have formed value systems and, due to lack of life experience, can determine anti-value social and legal attitudes. Such individuals are easily influenced by leaders who can incite to illegal behavior. The temptations of the modern world and an unfavorable environment are the reason why minors strive to obtain all the benefits, despite the fact that the method of achieving the desired result may violate social norms of morality and the law.

Self-destructive behavior can manifest itself in the following main forms: – suicidal behavior (suicide attempts); – addictive behavior (addictions): includes food addiction, chemical addictions (abuse of psychoactive substances), as well as non-chemical addictions (for example, sexual addictions, gaming, computer, Internet addiction); – overvalued psychological hobbies: these include robotoholism, gambling, «health paranoia», collecting, religious, sports, musical fanaticism, etc.; – autistic behavior: choosing loneliness, asceticism, hermitism; – victim behavior: behavior of the victim; activities with a pronounced risk to life: for example, extreme sports, significant speeding when driving a car, prostitution [7, p. 15–17].

It should be noted that during military operations, the problem of maintaining a stable psychological and moral state of minors is very relevant. The influence of enemy propaganda services through virtual networks can lead to asocial behavior. Today, social services and law enforcement agencies must actively work to prevent the negative impact of all resources on the consciousness and behavior of children. Constant stress from the realities of military operations (air raids, shelling, deaths) provokes self-destructive behavior of a person. A minor may choose the wrong path to overcome psycho-emotional stress through the use of prohibited substances, gambling, suicide.

To counteract the spread of destructive and deviant behavior, the following measures are necessary [8]:

– Providing legal chances: increasing opportunities for achieving success and advancement in society by legal means;

– Ensuring equality before the law: strict adherence to the principle of social equality in the legal sphere;

– Modernization of legislation: continuous improvement of legal norms to meet new social conditions;

– Establishing fair punishment: striving for a balance between the severity of the crime and the severity of the punishment.

We agree with the opinion of scientists that the most effective and rational way to reduce the level of crime in the short term is to neutralize the mechanisms of delinquent behavior through preventive socio-legal influence on the main risk groups. The main efforts of preventive work should be focused on educational conditions that are unfavorable for minors and on neutralizing the negative influence of the immediate environment.

The stability of the system of value orientations also plays an extremely important role, especially their correspondence to ideas about justice and reality. This determines the motivation, intentions and behavior of people of all age groups. In modern society, social injustice remains one of the key causes of deviant behavior. Strategies for restoring justice depend not only on the psychological characteristics of the individual and society, but also on the political regime, the effectiveness of current legislation and the effectiveness of the fight against corruption [9, p. 73–78].

Undoubtedly, today in Ukraine the most important issue is ensuring the physical safety of minors, but no less attention should be paid to the psychological stability of the individual. It is worth carrying out socio-legal measures to prevent the formation of destructive manifestations of behavior in minors.

Educational institutions should conduct socio-cultural events, as well as involve representatives of the juvenile police to familiarize minors with their rights, obligations and prevention of illegal behavior.

Adolescents with deviant behavior often have violations in the emotional-volitional sphere. This is manifested in imbalance, irritability, impulsivity, frequent mood swings and emotional instability. Such characterological instability negatively affects relationships in the family, with peers and adults, causing frequent conflicts.

In Ukraine, there is a system of social institutions that are engaged in the prevention of deviations in the behavior of children and adolescents. Each type of behavioral deviations has its own specific institutions that prevent their further development. At the level of deviant behavior, the preventive function is performed by the family and school (represented by parents, teachers, social workers and school psychologists), as well as the system of extracurricular leisure facilities (clubs, sports sections, etc.).

The essence of preventive activities at this stage is to create conditions and opportunities for children and adolescents, on the one hand, to satisfy their own needs in socially positive ways, and on the other

hand, to provide timely qualified assistance in difficult life situations that can develop into risky and provoke behavioral deviations [10, p. 118–122].

Conclusions. Deviant behavior of minors is a complex socio-psychological phenomenon that requires a comprehensive approach to its study and overcoming. Its moral and ethical aspects are inextricably linked with the formation of a teenager's worldview, his assimilation of social norms, values, and models of behavior. Violation of these norms is often due to a combination of external and internal factors: an unfavorable family environment, a lack of moral and ethical education, the influence of asocial groups, as well as an identity crisis characteristic of adolescence. The moral component of the problem is manifested in the loss or distortion of ideas about goodness, justice, respect for the rights and dignity of other people. The ethical aspect is manifested in the violation of established social rules and the unwillingness to accept responsibility for one's own actions. Thus, deviant behavior of minors is not only a crime or immoral actions, but also a symptom of deeper spiritual and moral problems in society.

Effective prevention and correction of such behavior should be based on a combination of legal, pedagogical, psychological and ethical methods. A special role is played by moral education, which should form in a young person an internal system of values, stable ideas about what is proper and improper, the ability to empathy, tolerance and social responsibility.

Therefore, overcoming deviant behavior of minors is possible only under the condition of a holistic approach, where legal regulation and social programs will be supplemented by deep moral and ethical work aimed at the formation of a mature, responsible and humane personality. This task is strategic for the future of society, because it is the youth of today who determine the moral and cultural potential of tomorrow.

REFERENCES:

1. Gutsulyak N.M. The concept of norms and deviations of behavior. Current problems of teaching and educating people with special needs. No. 3(5). 2007. P. 107–111.
2. Hachak-Velychko, L. Deviant behavior of minors: on the issue of classification of factors. Academic Visions, (6-7), 2022. P. 39–44 https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/49/41
3. Andrusyshyn R.M. Analysis of the features of the development of deviant behavior of adolescents. Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. Issue 69. 2022. P. 13–19.
4. Ryabkina T.O. The concept, content and types of deviant behavior of adolescents. Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. VNPZ DGU. 2020. P. 202-206. URL: http://info.dgu.edu.ua/bitstream/123456789/326/1/%D0%A0%D0%B8%D0%B1%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%D0%A2.%D0%9E..pdf.
5. Kozubovsky R.V. Deviant behavior of minors as a socio-pedagogical problem. Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Issue 31. 2014. P. 74–76.
6. Makarenko O.M., Andreycheva A.O. The concept of deviant behavior in social and psychological aspects. Scientific notes. Pedagogical, psychological sciences and social work. Volume 175. 2015. P. 61–64.
7. Volnova L.M. Prevention of deviant behavior of adolescents: a teaching and methodological manual for the special course «Psychology of deviations» for students of the specialty «Social work» in two parts. Part 1. Theoretical part. 2nd ed., revised and supplemented. K., 2016. 188 p.
8. Yenin M.N. Deviation. Great Ukrainian Encyclopedia. URL: https://vue.gov.ua/Девиация (date of access: 07/18/2025).
9. Tymoshenko V.I., Korolchuk V.V. Causes and legal consequences of deviant behavior. Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University, 2023. P. 73–78.
10. Kom'yaga A.V., Golovko V.M. The problem of behavioral deviation of youth and prevention of deviant behavior of minors. South Ukrainian Legal Journal. No. 4. Part 2. 2022. P. 118–122.

УДК 35.304.39
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.66

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ РОЗДУМИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Кузнецова Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
ORCID: 0000-0001-6810-1017
e-mail: l.kuznetsova@chdtu.edu.ua

Кузнецова Л.В. Філософсько-правові роздуми щодо формування антикорупційної культури в українському суспільстві.

В статті автор висвітлює проблему формування антикорупційної культури як складової національної культури. Акцентує увагу на ментальності українського народу, якому притаманно зберігати в пам`яті та примножувати, а також передавати від поконання до покоління звичаї та традиції. А, в силу історичних подій, де українська нація не мала своєї державності та правової системи, норми моралі перетворилися на звичаєві норми й використовувалися в житті як правові норми. Досліджуючи питання звичаєвого права, яке тривалий час панувало на території українських земель автор наголошує, що в людській свідомості укорінилося поняття «подяки» за будь яку «добру» справу. Саме подяка й дала поштовх тому, що без «могоричу» чи грошової або натуральної «подяки» не укладалися угоди (домовленості) чи договори, які з часом набули стійкої форми та перетворилися на корупційну складову.

Автором аналізуються норми діючого законодавства, що регулюють питання боротьби з корупцією. Наголошується на проблемі формування в суспільстві антикорупційної культури як складової національної культури, яка бере свій початок із правової культури. Сама антикорупційна культура не буде мати права на існування без антикорупційного виховання та самовиховання. На формування антикорупційної культури та антикорупційного виховання впливає як рівень правової культури так і ступінь правової пропаганди. На громадські організації та адвокатські об`єднання покладається завдання по організації антикорупційних заходів, проведенню лекторіїв для різних категорій населення щодо нульової толерантності до будь-яких корупційних проявів, виступи з громадськими ініціативами в органах державної влади.

В свою чергу, державна (як збірне поняття) повинна демонструвати негативне ставлення до корупції та притягувати до відповідальності осіб, які вчиняють корупційні правопорушення. Заклад вищої освіти повинен демонструвати панування антикорупційної культури в середині нього, здійснювати підготовку здобувачів з дотриманням антикорупційної культури та спрямовувати реалізацію програмних результатів навчання на вміння застосовувати на практиці знання норм антикорупційного законодавства.

Ключові слова: корупція, звичаї, традиції, національна культура, антикорупційна культура, культура, антикорупційне виховання, антикорупційне законодавство, антикорупційне навчання.

Kuznetsova L.V. Philosophical and legal reflections on the formation of anti-corruption culture in Ukrainian society.

In the article, the author highlights the problem of the formation of anti-corruption culture as a component of national culture. He focuses on the mentality of the Ukrainian people, which is inherent in preserving in memory and multiplying, as well as transmitting customs and traditions from generation to generation. And, due to historical events, where the Ukrainian nation did not have its own statehood and legal system, the norms of morality turned into customary norms and were used in everyday life as legal norms. Investigating the issue of customary law, which for a long time prevailed on the territory of Ukrainian lands, the author emphasizes that the concept of «gratitude» for any «good» deed has firmly taken root in the human consciousness. It was gratitude that gave impetus to the fact that without «mogorich» or monetary or in-kind «gratitude» no agreements (agreements) or contracts were concluded, which over time acquired a stable form and turned into a corruption component. The author analyzes the norms of current legislation that regulate the issue of combating corruption. The problem of forming an anti-corruption culture in society as a component of national culture, which originates from

legal culture, is emphasized. Anti-corruption culture itself will not have the right to exist without anti-corruption education and self-education. The formation of anti-corruption culture and anti-corruption education is influenced by the level of legal culture and legal propaganda. Public organizations and bar associations are tasked with organizing anti-corruption events, conducting lectures for various categories of the population on zero tolerance for any manifestations of corruption. To act with public initiatives in state authorities. In turn, the state (as a collective concept) must demonstrate a negative attitude towards corruption and hold accountable persons who commit corruption offenses. A higher education institution must demonstrate the dominance of an anti-corruption culture within it, train applicants in compliance with an anti-corruption culture, and direct the implementation of program learning outcomes to the ability to apply knowledge of anti-corruption legislation in practice.

Key words: corruption, customs, traditions, national culture, anti-corruption culture, culture, anti-corruption education, anti-corruption legislation, anti-corruption training.

Постановка проблеми. До кола найактуальніших проблем нашої держави необхідно віднести боротьбу (протидію) корупції в усіх сферах суспільного життя. Саме корупція погіршує економічний розвиток суспільства, формує зневіру у громадян щодо демократичних цінностей, прозорості та публічності роботи органів влади. Наразі корупція охопила всі сфери життя в державі та знецінила довіру її громадян до демократичних органів влади, негативно впливає на ставлення міжнародних партнерів до держави, гальмує прогресивний розвиток культурних цінностей.

На законодавчому рівні питання протидії корупції врегульовано Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року, в преамбулі якого говориться, що його дія спрямована на запровадження антикорупційних заходів та правил усунення корупційних правопорушень [1]. І, саме, законом дається легальне визначення корупції та неправомірної вигоди. На державному рівні також була затверджена Антикорупційна стратегія, яка говорить, що корупція перешкоджає зростанню економіки та розвитку демократичних суспільних інститутів. Серед проблем боротьби з корупцією Державна антикорупційна програма окреслює формування негативного ставлення до корупції, тобто в суспільстві повинна панувати нульова толерантність до проявів корупції, яка є антикорупційною культурою суспільства, що включає в першу чергу знання норм діючого законодавства щодо протидії та запобіганню корупційним проявам. Також антикорупційна культура повинна бути спрямована на формування безкорумпованого громадянського суспільства та виступати показником стримування її проявам в державі.

Мета дослідження: дослідити за допомогою філософських та спеціально-юридичних методів процес формування в українському суспільстві антикорупційної культури як складової правовою культури.

Стан опрацювання проблематики. Антикорупційною проблематикою, зокрема питанням антикорупційної культури та виховання займалися: Арбузова Т.В., Гонтар З.Г., Горник В.Г., Євмєшкіна О.Л., Кресіна І.О., Кутузов В.А., Медвідь Ф.М., Полюга Р.Л., Сімак С.В., Тимофєєв С.П. Не зважаючи на значну кількість наукових праць з окресленої проблематики формування антикорупційної культури залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. Входження України в європейський простір має на меті формування у громадян державної культурної політики. Саме вона не дає втратити власну ідентичність, покликана зберігати культурні цінності та традиції української нації. Закон України «Про культуру» говорить, що культура виступає людським надбанням матеріальних та духовних цінностей, яке протягом тривалого часу збагачується, нагромаджується та закріплюється, передається від одного покоління до іншого [3].

Для України як країни, що через низку історичних причин протягом XIV–XVIII століть втратила свою державність, а спроби її творення мали дискретний характер і з різних причин не мали тривалого успіху врегулювання будь-яких суспільних відносин здійснювалося за допомогою звичаєвого права.

Специфіка функціонування українського звичаєвого права пояснюється тим, що воно, за таких умов, виступало не тільки правовим регулятором людської поведінки, а й формою духовності українського суспільства, засадничим принципом взаємодопомоги, спільної відповідальності за результати праці та втілювало передусім первинність моральних критеріїв оцінки трудової діяльності члена громади як своєрідного віддзеркалення їх корінних інтересів, ідеалів, характерних рис ментальності [4, с. 113]. Водночас, важливою особливістю звичаєвого права в Україні було те, що його норми стабільно й досить тривалий час сприймались загалом як справедливі, правильні, такі, які відповідали уявленням людей щодо вимоги моральності й моралі. Тому з цими нормами змушені були рахуватися всі суб'єкти здійснення державної влади. Зазвичай, вони не наважувалися відмовити у санкціонуванні старих правових звичаїв, тим самим підносячи їх до рівня джерел права [4, с. 118].

Саме українське звичаєве право того не бажаючи, але поклало початок для хабарництва, що згодом перетворилося в корупційні правовідносини (правопорушення). Так, зокрема, за часів панування звичаєвого права укладення договору супроводжувалося певними атрибутами, які включали в себе обов`язково могорич. Оренда земельної ділянки, яку називали «басаринкою» також супроводжувалася хабарем. Згідно звичаю особа, яка мала намір взяти в оренду поле повинна була купити на базарі власнику землі гостинця за що власник (господар) земельної ділянки надавав у тимчасове користування землю: «Як же таки можна, чоловік зарятував, треба ж йому віддячити» [4, с. 123]. Інший приклад, що послугував зародженню хабарництва можна побачити в статтях Київської Судової Грамоти, де мова йшла про «ізорнику» (сучасний договір оренди землі). У відповідності до ізоринки особа, що взяла землю в тимчасове користування повинна була віддавати господарю четверту частину врожаю. А, власник млину брав з кожного помелу чий хліб моловся певну частину, що мало назву «мірка» [4, с. 126].

Можна по різному сприймати вплив звичаєвого права на формування національної правової системи та правової культури. Кожне століття зі своїми соціально-економічними викликами вносить вклад в зародження культурних цінностей суспільства та моральних норм. Саме вони стають поштовхом для формування нових суспільних норм при цьому не нехтуються і попередні. Життя нації залежить від того чи збереглися та примножилися звичаї та традиції, окремі елементи яких закріпилися на законодавчому рівні. Звичайно звичаї та традиції виступають показником ідентифікації нашого суспільства та його духовним потенціалом. Водночас, щоб заявляти про себе, як про соціально-демократичну державу на міжнародній арені суспільство повинно усвідомлювати світовий прогресивний розвиток та дотримання прогресивних мультикультурних цінностей.

І, хоча, у намірах наших пращурів не було корисливих мотивів, а лише ментальне усвідомлення «послуги за послугу» щоб вижити, проте воно стало в деякій мірі поштовхом для зародження корупції та перетворилось на загально-постійне явище.

Нажаль корупція в нашій державі є невід`ємний атрибутом не лише економічної та політичної сфери життя, вона міцно укорінилися в соціально-культурних відносинах, знищуючи моральні норми та цінності. Населення зневірилося у соціальній справедливості та пануванні закону. Сучасний стан корупції в Україні несе не лише економічні збитки, а й складає загрозу національній безпеці.

Саме тому ключовим завданням для українського суспільства виступає процес формування у громадян антикорупційної культури, складовими частинами якої виступають антикорупційні знання, нульова толерантність до будь-яких корупційних проявів та антикорупційна пропаганда. Стосовно національної культури, то вона має включати в себе правові та моральні норми суспільства, при чому останні мають відповідати вимогам часу та все ж таки спиратися на правові норми.

На думку вчених-правознавців причиною правового нігілізму населення виступає корупція, що викликана нестабільними політичними та соціально-економічними відносинами. Вона руйнує всі демократичні цінності в суспільстві та державі, нівелює панування права в усіх сферах життя населення, не дає ефективного результату запровадженим реформам. З кожним роком корупція перетворюється в проблему загальнонаціонального масштабу та руйнує механізм державного управління. Для боротьби з нею в першу чергу необхідно мобілізувати правові ресурси. Тому вкрай важливо вже зараз формувати світоглядну позицію молоді через призму моралі, психології, права та економіки [5, с. 9].

Формування антикорупційних цінностей в суспільстві безпосередньо пов`язано з антикорупційною культурою, яка виступає показником того, наскільки глибоко укорінені в суспільстві прогресивні демократичні політичні цінності. Вона виступає сукупністю ціннісних установок, спрямованих на неприйнятність толерування корупційних практик у політиці та характеристики індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів, яка виражає політичну свідомість, політичну діяльність щодо політичної корупції та проходить в Україні стадію розвитку і становлення [6, с. 187].

В наукових колах панує думка про те, що першоосновою антикорупційної культури виступає антикорупційна свідомість та антикорупційна поведінка громадян. При цьому вагома роль покладається на антикорупційне виховання. Нормативно-правова база в частині протидії корупції не зможе бути втілена в державі без усвідомлення її громадянами негативних корупційних наслідків. Антикорупційне виховання будується на антикорупційні освіті, яка охоплює всі вікові категорії та соціальні статусу. Не останнє місце в антикорупційному вихованні та освіті посідають громадські організації. Саме на них покладається пропаганда антикорупційних знань, своєчасне реагування на корупційні дії та вчинки, громадський осуд.

Політолог та правознавець Ірина Кресіна вважає, що антикорупційна культура виступає як показник сталих правових суспільних цінностей, завданням якої є вироблення нульової терпимості до корупції та активної громадянської позиції з цього приводу. На думку вченої антикорупційна культура включає в себе сукупність ціннісних установок, спрямованих на неприйнятність толеру-

вання корупційних практик та характеристики соціальних акторів (індивідуальних, колективних), яка виражає свідомість, діяльність (активність) щодо корупції. Рівень антикорупційної свідомості, антикорупційної культури залежить від ступеня усвідомлення особою та суспільством у цілому деструктивної ролі корупції для національної безпеки держави, підсумків війни та іміджу нашої держави на міжнародній арені. Саме руйнівний вплив корупції є причиною того, що формування культури нетерпимості до корупції є найважливішим елементом антикорупційних стратегій розвинених держав [7, с. 729].

Науковець Нонік В.В. рекомендує алгоритм антикорупційного виховання, що складається в першу чергу з формування загального уявлення про корупцію та її вплив на суспільні відносини; визначення найбільш небезпечних її проявів та виокремлення шкідливих наслідків корупційних дій та вчинків; вміння здійснювати аналіз та надавати власну оцінку таким негативним явищам; надання необхідної інформації з метою більш чіткого розуміння корупції як соціальної небезпеки; формування комплексу знань про корупціогенні ситуації для розроблення стандартів поведінки відповідно до правових та морально-етичних норм; мотивування та стимулювання антикорупційної поведінки; нетерпимість до проявів корупції і, відповідно, негативні почуття до людини, яка висуває неправомірні вимоги чи демонструє корупційну поведінку; демонстрування боротьби з корупцією; формування антикорупційної правосвідомості та активної громадянської позицію в частині протидії та запобігання корупційним проявам [8, с. 94].

Отже, процес формування в суспільстві антикорупційної культури повинен починатися з виховання та під час освітнього процесу особи. Так, до ключових завдань закладу вищої освіти, як базисного освітньо-виховного осередку належить закладення морально-правових ідей, що включають ідею нетерпимості до антикорупційних проявів в усіх сферах життя суспільства; розроблення антикорупційних стандартів для освітньої програми, на якій здійснюється підготовка здобувача; формування культурних чеснот та державних цінностей. Антикорупційна культура в закладі вищої освіти вбирає в себе не лише правове навчання, практику та вміння реалізувати отриманні антикорупційні знання та навички в подальшій роботі за фахом. В процесі навчання здобувач вищої освіти повинен отримати не лише набір антикорупційних знань, а й вміння використати їх на власній поведінці шляхом дотримання діючого антикорупційного законодавства та на підставі норм права вчасно реагувати на негативні корупційні прояви.

Панування в суспільстві антикорупційної культури можливе завдяки запровадженню в державі антикорупційної політики. Її суть полягає в тому, що державні органи спільно з громадськими організаціями та іншими установами на постійні основі систематично та цілеспрямовано працюють над удосконаленням та реалізацією заходів по усуненню корупційних правопорушень, удосконаленню юридичної відповідальності за корупційні правопорушення та формуванню антикорупційної культури [9, с. 15].

До інструментів антикорупційної політики на думку Т.В. Арбузової належать: законодавчі; інституційні, адміністративні та організаційні, економічні та інформаційно-просвітницькі, судові та правозастосовні, громадські й міжнародні, аналітичні й дослідницькі. Комплексне застування всіх цих інструментів із запровадженням контролю від громадськості за роботою органів державної влади може стати потужним антикорупційним заходом [11, с. 115].

На формування антикорупційної культури нашого суспільства впливає його зрілість, тобто вміння чітко розмежовувати моральні стереотипи та правові норми. Щоб подолати корупцію, вважається за необхідне не тільки стабілізувати економіку та створити систему правоохоронних та антикорупційних органів. Не менш важлива наявність політичної волі влади та бажання суспільства, оскільки корупційні дії втілюються не тільки у державно-владних відносинах, а й у суспільних [12, с. 960].

Висновки. Процес формування антикорупційної культури безпосередньо впливає на розвиток соціально-економічних відносин в державі, він супроводжується досягненнями цивілізації і не повинен гальмувати його подальший прогрес. Говорячи про стан правової культури необхідно розуміти, що він безпосередньо залежить від антикорупційної культури як її складової частини. Антикорупційна культура в свою чергу включає в себе антикорупційне виховання та антикорупційну освіту. Антикорупційне виховання та антикорупційна освіта не зводяться лише до одноразових заходів, а формуються протягом всього життя. В класичному варіанті жодна цивілізована держава не може заявити про себе як про державу без корупції. Причина цього має давнє коріння та залежить від того наскільки міцно вкорінюється суспільна думка відносно філософського поняття «можна»-«не можна» та наскільки суспільство швидко змінює вектор поведінки щодо дотримання норм діючого законодавства, в тому числі й антикорупційного.

Отже, руйнування корупційних стереотипів безпосередньо залежить від формування антикорупційної культури населення та нульової толерантності до будь-яких корупційних проявів. Гро-

мадяни мають чітко усвідомити, що держава може називатися правовою лише в тому випадку коли все населення буде не лише знати норми й правила суспільного життя та негативні наслідки недотримання норм діючого законодавства. Населення повинно усвідомлювати, що саме будь-які корупційні прояви є першопричиною руйнування демократичних підвалин в державі та формування прошарку бідного та багатого населення виключаючи при цьому середній клас, який на зараз за статистичними даними в Україні складає лише 10% від загальної кількості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року№ 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18.
2. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки: Закон України від 20 червня 2022 року № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20.
3. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17.
4. Кузнецова Л.В. Особливості виникнення та розвитку основних інститутів трудова права України (XVIII – початок XXI століття): дис. канд.юр.наук: 12.00.01. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2017. 273 с.
5. Гонтар З. Г., Полюга Р. Л. Корупція як наслідок кризи правової культури населення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2018. №1(17). С. 1–13.
6. Медвідь Ф.М., Кутузов В.А., Шеленговський В.В, Антикорупційна політико-правова культура: проблеми інституалізації. *Проблеми модернізації України*: [зб. наук. пр.] / МАУП. Київ: МАУП, 2008. Вип. 10: Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. "Розвиток української держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів" м. Київ, МАУП, 19 березня 2020 р. С. 186-187.
7. Кресіна І.О. Ціннісні пріоритети антикорупційної політики України . *Правова держава.* 2024. Вип. 35. С. 723–733.
8. Нонік В.В. Антикорупційне виховання як інструмент антикорупційної стратегії держави. *Інвестиції: практика та досвід.* 2019. № 7. С. 91–95.
9. Горник В.Г., Євмєшкіна О.Л., Сімак С.В. Формування антикорупційної культури українського суспільства. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2023. № 6. Том 34 (73). С. 13–18.
10. Арбузова Т.В. Системні засади антикорупційної політики держави*. Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2024. № 3. С. 107–122.
11. Лосюк Д.Г., Авдєєв О.О. Корупція – наслідок кризи правової культури. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams.
12. Тимофєєв С.П. Місце антикорупційної культури у процесі запобігання корупції в Україні. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2019. № 6. С. 956–978.

УДК 340.12:004.89:17.022.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.67

ВІД АЛГОРИТМУ ДО СПРАВЕДЛИВОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНІ МЕЖІ АВТОМАТИЗАЦІЇ ПРАВОСУДДЯ

Кучук А.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного управління
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка,
ORCID: 0000-0002-5918-2035

Завгородня Ю.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави та права,
конституційного права та прав людини
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9257-7269

Кучук А.М., Завгородня Ю.С. Від алгоритму до справедливості: філософсько-етичні межі автоматизації правосуддя.

У статті досліджується проблема співвідношення справедливості та алгоритмічної автоматизації правосуддя. Питання про природу справедливості отримує нові виміри в умовах використання штучного інтелекту у судочинстві. Класичні концепції справедливості зіставляються з можливостями алгоритмів, які, попри видиму неупередженість, відображають упередження своїх творців і навчальних даних. Особлива увага приділяється процедурній справедливості та проблемі «справедливої процедури», що вимагає поєднання результату з належним процесом ухвалення рішень. Підкреслено, що алгоритмічні системи функціонують у парадигмі індуктивного узагальнення, що суперечить принципам правової визначеності та стандартам доказування. Герменевтична традиція демонструє неспроможність алгоритмів адекватно враховувати контекст і ціннісні аспекти. У роботі також аналізується концепція ціннісного плюралізму Ісайї Берліна, яка вказує на неможливість редукції моральних цінностей до математичних критеріїв, що загрожує редукціонізмом у правосудді. Розглядається проблема «прогалини відповідальності», оскільки алгоритмічні системи позбавлені свободи та моральної відповідальності, що є необхідними умовами легітимності судового рішення. Окремо наголошується на епістемологічних труднощах: непрозорість алгоритмів суперечить вимогам обґрунтованості й зрозумілості судових рішень. Увага приділена темпоральному аспекту справедливості, оскільки алгоритми, навчені на історичних даних, ризикують відтворювати застарілі упередження. На основі філософсько-правового аналізу обґрунтовується принцип субсидіарності алгоритмічного правосуддя: автоматизація можлива у сфері процедурних, аналітичних та стандартизованих рішень, але є неприйнятною для питань вини, покарання чи складних ціннісних дилем. Запропоновано принципи етичної архітектури алгоритмічного правосуддя: моральної агентності, герменевтичної прозорості, ціннісної повноти та темпоральної справедливості. Зроблено висновок, що автоматизація правосуддя може виступати лише допоміжним інструментом, тоді як остаточна відповідальність за правове рішення має належати людині-судді.

Ключові слова: верховенство права, етика, права людини, правова процедура, правосуддя, філософія права, штучний інтелект, юридична деонтологія, юридичні інновації.

Kuchuk A.M., Zavhorodnia Yu.S. From algorithm to justice: philosophical and ethical limits of justice automation.

The article explores the issue of the correlation between justice and algorithmic automation of justice. The question of the nature of justice gains new dimensions in the context of the artificial intelligence use in judicial proceedings. Classical concepts of justice are compared with the capabilities of algorithms, which, despite their apparent impartiality, reflect the biases of their creators and training data. Special attention is paid to procedural justice and the problem of "fair procedure" requiring combining the result with the proper decision-making process. It is emphasized that algorithmic systems function in the paradigm of inductive generalization, which contradicts the principles of legal certainty and standards of proof. The hermeneutic tradition demonstrates the inability of algorithms to adequately take into account the context and value aspects. The paper also analyzes the concept of value pluralism of Isaiah Berlin, which indicates the impossibility of reducing moral values to mathematical criteria,

which threatens reductionism in justice. The issue of the "accountability gap" is considered, since algorithmic systems are deprived of freedom and moral responsibility that are necessary conditions for the legitimacy of a judicial decision. Epistemological challenges are particularly emphasized, namely the opacity of algorithms contradicts the requirements of the validity and comprehensibility of judicial decisions. Attention is paid to the temporal aspect of justice, since algorithms trained on historical data risk reproducing outdated prejudices. Based on philosophical and legal analysis, the principle of algorithmic justice subsidiarity is substantiated: automation is possible in the field of procedural, analytical and standardized decisions, but is unacceptable for issues of guilt, punishment or complex value dilemmas. The principles of the ethical architecture of algorithmic justice are proposed, in particular moral agency, hermeneutic transparency, value completeness and temporal justice. It is concluded that the automation of justice can only act as an auxiliary tool, while the ultimate responsibility for the legal decision should belong to the human judge.

Key words: rule of law, ethics, human rights, legal procedure, justice, philosophy of law, artificial intelligence, legal deontology, legal innovations.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток штучного інтелекту та машинного навчання уже активно впливає на різні сфери суспільного життя, зокрема і на сферу права. Сьогодні алгоритми вже використовуються для аналізу доказів, прогнозування ризиків рецидиву, автоматизації документообігу та навіть прийняття рішень у деяких категоріях справ. Така технологічна революція потребує глибокого філософського осмислення меж та можливостей автоматизації в означеній галузі. Правосуддя торкається фундаментальних засад організації суспільного життя – верховенства права, права на справедливий суд, презумпції невинуватості, рівності перед законом та ін. Впровадження алгоритмічних рішень у судову систему може як покращити доступність та ефективність правосуддя, так і створити нові форми дискримінації та несправедливості. Особливо гостро це питання постає в контексті алгоритмічних упереджень, які можуть посилювати існуючі соціальні нерівності.

Наголосимо, що автоматизація правосуддя піднімає фундаментальні етичні питання: чи може алгоритм бути морально відповідальним за свої рішення? Як забезпечити прозорість та підзвітність автоматизованих систем? Яке співвідношення між ефективністю та справедливістю є прийнятним? Чи можна делегувати «машинам» право вирішувати долі людей? Вказані питання потребують не лише технічних, але й глибоких філософсько-етичних відповідей.

Додамо, що правові системи світу лише починають адаптуватися до викликів цифрової епохи. Відсутність чітких законодавчих меж для використання штучного інтелекту в правосудді, питання відповідальності за алгоритмічні рішення, захисту персональних даних та забезпечення права на оскарження автоматизованих рішень роблять це дослідження важливим для формуання майбутньої правової політики.

Метою цього дослідження є проаналізувати філософсько-етичні засади автоматизації правосуддя та визначити концептуальні межі застосування алгоритмічних рішень у судовій системі.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика автоматизації правосуддя та її філософсько-етичних аспектів перебуває на стику кількох дисциплінарних напрямів, що зумовлює фрагментарність її дослідження та необхідність міждисциплінарного синтезу.

У сфері філософії права фундаментальні питання справедливості та її співвідношення з технологічними рішеннями досліджували провідні мислителі сучасності. Джон Ролз у своїй теорії справедливості заклав основи для розуміння процедурної справедливості, що є важливим для оцінки алгоритмічних рішень [1]. Рональд Дворкін розробив концепцію права як цілісності, яка ставить під сумнів можливість механістичного застосування правових норм [2].

Лон Фуллер у роботі «Мораль права» сформулював принципи правового порядку, серед яких особливе значення для автоматизації має вимога зрозумілості та передбачуваності правових норм [3]. Його концепція створює теоретичну базу для аналізу етичності алгоритмічних рішень.

Густав Радбрух та його послідовники, розробили формулу співвідношення правової визначеності та справедливості, що має пряме відношення до проблеми автоматизації судових рішень [4-5].

Етичні аспекти застосування ШІ в правосудді активно досліджуються в рамках нової галузі – етики штучного інтелекту. Лучано Флоріді розробив концепцію інформаційної етики, яка пропонує новий погляд на моральні відносини в цифрову епоху [6].

Кетлін О'Ніл продемонструвала, як алгоритми можуть створювати та поглиблювати соціальну несправедливість, що має безпосереднє відношення до правосуддя [7].

Додамо, що підґрунтям цього дослідження є і попередні дослідження одного зі співавторів [8-9].

Незважаючи на зростаючу увагу до проблематики, залишаються значні лакуни у дослідженні комплексної філософсько-етичної теорії автоматизації правосуддя, яка б поєднувала класичні теорії справедливості з сучасними викликами, пов'язаними зі штучним інтелектом. Загалом пробле-

матика автоматизації правосуддя знаходиться на початковій стадії наукового осмислення. Існуючі дослідження здебільшого зосереджені на окремих аспектах проблеми та не пропонують цілісного бачення філософсько-етичних меж застосування штучного інтелекту в правосудді, що створює нагальну потребу в комплексному міждисциплінарному дослідженні, яке б синтезувало досягнення різних наукових напрямів та запропонувало концептуальну основу для етично обґрунтованого розвитку автоматизованого правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальне питання про природу справедливості набуває нових вимірів у контексті автоматизації правосуддя. Класичне аристотелівське розуміння справедливості як пропорційності та відповідності стикається з принциповою проблемою: чи може алгоритм, позбавлений морального суб'єктивізму, адекватно втілювати ідеал справедливості?

Концепція дистрибутивної справедливості Джона Ролза, заснована на принципі «завіси незнання» (the veil of ignorance), парадоксальним чином перегукується з алгоритмічною логікою. Алгоритм, теоретично позбавлений упереджень, міг би наближатися до ролзівського ідеалу неупередженого вибору. Однак це припущення руйнується при детальному аналізі: алгоритми є продуктом людської діяльності і неминуче відображають упередження своїх творців та навчальних даних. У цьому аспекті згадаємо, що як вказують окремі зарубіжні автори, результати досліджень свідчать, що великі мовні моделі виявляють поведінкові реакції, подібні до людських, коли стикаються з техніками переконання, навіть попри те, що вони не є людьми. Зокрема, застосування класичних принципів впливу – авторитету, послідовності та відчуття єдності – істотно підвищує ймовірність того, що штучний інтелект виконуватиме запити, від яких мав би відмовитися. Для GPT-4o-mini ефект виявився особливо значним: рівень виконання зріс майже удвічі (72,0% проти 33,3% у контрольній групі) [10].

Процедурна справедливість, як її розуміє Джон Ролз, вимагає не лише справедливого результату, але й справедливої процедури його досягнення. Алгоритмічні системи можуть забезпечити консистентність процедур, проте вони піднімають питання про сутність «справедливої процедури»: чи включає вона людський елемент розсуду як необхідну складову?

Правосуддя традиційно розглядається як процес встановлення істини через судове пізнання. Алгоритмічні системи пропонують альтернативний епістемологічний підхід, заснований на статистичній індукції та розпізнаванні паттернів, що створює фундаментальну напругу між істиною, що базується на доказах та аргументації, і алгоритмічною «істиною», що ґрунтується на кореляціях у великих масивах даних.

Карл Поппер у своїй філософії науки наголошував на принциповій відмінності між індуктивним узагальненням та дедуктивною фальсифікацією [11, с. 170–192]. Алгоритми машинного навчання функціонують переважно в парадигмі індуктивного узагальнення, що робить їх висновки принципово імовірнісними. У контексті правосуддя означене створює проблему: як узгодити імовірнісний характер алгоритмічних висновків з вимогами правової визначеності та стандартом доказування «поза розумним сумнівом»?

Герменевтична традиція, від Гадамера до Дворкіна, підкреслює інтерпретативний характер правового пізнання. Правова норма не є простою логічною конструкцією, але потребує інтерпретації в контексті конкретної життєвої ситуації. Алгоритмічні системи, при всій своїй складності, залишаються принципово механістичними та позбавленими герменевтичного розуміння контексту.

До цього слід додати, що правосуддя як соціальний інститут втілює множину цінностей: справедливість, рівність, ефективність, передбачуваність, індивідуальність підходу. Означені цінності часто перебувають у конфлікті одна з одною, що вимагає від судді здійснення ціннісного вибору. Ісайя Берлін у своїй концепції ціннісного плюралізму стверджував, що базові людські цінності є несумісними та їх неможливо звести до єдиної шкали вимірювання [12, с. 177–231].

Алгоритмічні системи, навпаки, вимагають операціоналізації цінностей через математичні функції. Означене створює проблему редукціонізму: складні моральні цінності мають бути зведені до числових параметрів. Процес такої операціоналізації неминуче спотворює сутність цінностей, перетворюючи їх на технічні критерії оптимізації.

Концепція етичних понять Бернарда Вільямса демонструє, що багато моральних категорій поєднують дескриптивний та нормативний аспекти в неподільній єдності. Поняття «жорстокості», «справедливості», «гідності» не можуть бути адекватно формалізовані без втрати своєї моральної сутності [13].

Загалом фундаментальне питання полягає в онтологічному статусі алгоритмічного рішення: чи може воно розглядатися як автентичний акт правосуддя? Традиційне розуміння судового рішення передбачає наявність морально відповідального агента, здатного до рефлексії та обґрунтування своїх дій.

Алгоритмічні системи, незважаючи на свою складність, позбавлені інтенціональності у феноменологічному розумінні. Вони не мають свідомості, волі чи моральної відповідальності, що піднімає

питання: чи може рішення, прийняте системою без моральної агентності, мати моральну легітимність?

Ганс Йонас у «Принципі відповідальності» наголошував на нерозривному зв'язку між свободою, знанням та відповідальністю [14]. Алгоритмічні системи можуть мати «знання» (у вигляді даних) та певну «свободу» (у межах своїх параметрів), але вони принципово позбавлені відповідальності. Наведене створює «прогалину відповідальності» в алгоритмічному правосудді.

Сутність правової держави вимагає, щоб правові рішення були обґрунтованими та зрозумілими. Традиційне судове рішення включає мотивувальну частину, яка пояснює логіку суду. Складні алгоритми машинного навчання, особливо глибокі нейронні мережі, функціонують як «чорні ящики», процес прийняття рішень у яких є непрозорим навіть для їх творців. Означене створює фундаментальну епістемологічну проблему: як можна довіряти рішенню, логіку якого неможливо зрозуміти? Вітгенштайнівське розуміння правил як соціальних практик підкреслює, що дотримання правила передбачає можливість його пояснення та обґрунтування [15]. Алгоритмічне рішення, позбавлене можливості раціонального пояснення, ставить під сумнів свою правову природу.

Спроби створення «пояснюваних» алгоритмів стикаються з фундаментальною дилемою між точністю та інтерпретованістю. Більш прості, зрозумілі алгоритми часто менш точні, тоді як найбільш ефективні системи залишаються непрозорими, що створює необхідність вибору між ефективністю та легітимністю.

Окрім цього, правосуддя має фундаментально темпоральний характер: воно розгортається в часі та враховує історичний контекст. Алгоритмічні системи, навчені на історичних даних, ризикують увічнити минулі упередження та несправедливості, що створює темпоральний парадокс: система, покликана покращити правосуддя, може законсервувати його недоліки.

Концепція «алгоритмічної справедливості» як статичної властивості системи протиставляється динамічному розумінню справедливості як постійного процесу. Деррідівська деконструкція протиставляє справедливість як нескінченне завдання праву як системі правил [16]. Алгоритмічні системи, будучи втіленням правил, можуть віддаляти нас від справедливості як відкритого горизонту.

Відтак, на основі філософського аналізу можна сформулювати принцип субсидіарності для алгоритмічного правосуддя: алгоритми можуть застосовуватися лише там, де людський розсуд не є необхідним для досягнення справедливості. Наведене передбачає, що автоматизація допустима для:

1. Процедурних рішень – розподіл справ, календарне планування, перевірка формальних вимог.
2. Аналітичних завдань – пошук прецедентів, аналіз великих обсягів документів, виявлення паттернів.
3. Стандартизованих рішень – справи з чітко визначеними критеріями та обмеженим ціннісним контекстом.

Водночас алгоритмічна автоматизація є неприйнятною для:

1. Рішень про вину та покарання – які вимагають морального судження.
2. Складних ціннісних дилем – де необхідне балансування конкуруючих принципів.
3. Унікальних життєвих ситуацій - що потребують індивідуального підходу.

Філософсько-правовий аналіз дозволяє окреслити принципи етичної архітектури систем автоматизованого правосуддя:

Принцип моральної агентності: остаточна відповідальність за правове рішення завжди має належати людині-судді, алгоритм може лише підтримувати процес прийняття рішення.

Принцип герменевтичної прозорості: алгоритмічні системи мають бути здатними не лише до статистичного прогнозування, але й до смислового пояснення своїх рекомендацій у термінах, зрозумілих для правової спільноти.

Принцип ціннісної повноти: алгоритм має враховувати весь спектр релевантних правових цінностей, а не лише ті, що піддаються простій квантифікації.

Принцип темпоральної справедливості: система має включати механізми постійного оновлення та корекції для запобігання увічненню історичних несправедливостей.

Наведені принципи визначають концептуальні межі автоматизації правосуддя, утверджуючи пріоритет людської моральної агентності над алгоритмічною ефективністю у сфері, що торкається прав і свобод людини.

Висновки. Таким чином, алгоритмічні системи, попри їхню ефективність та здатність до обробки великих обсягів даних, не можуть повноцінно замінити людський розсуд у сфері правосуддя. Їхня обмеженість полягає у відсутності моральної агентності, інтенціональності та здатності до герменевтичної інтерпретації. Справедливість у правовому контексті завжди має багатовимірний характер, поєднуючи рівність, індивідуальний підхід і ціннісний вибір, що принципово не піддається редукції до математичних моделей. Алгоритмічні рішення здатні відігравати допоміжну роль – у стандартизованих, процедурних та аналітичних завданнях – але остаточне судове рішення має

залишатися у площині людської відповідальності. Саме тому автоматизація правосуддя можлива лише на умовах субсидіарності, коли алгоритм доповнює, а не замінює людину. Такий підхід дозволяє зберегти баланс між технологічною інновацією та ціннісними засадами правовладдя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ролз Д. Теорія справедливості / Пер. з англ. О.Мокровольський. Київ: Основи, 2001. 822 с.
2. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Пер. з англ. Андрій Фролкін. Київ: Основи, 2000. 519 с.
3. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ.. Н. Комарова. Київ: Сфера, 1999. 232 с.
4. Радбрух Ґ. Законне неправо та надзаконне право: пер. з нім. В.С. Бігуна. *Проблеми філософії права.* 2004. Том II. С. 83–94.
5. Середюк В.В., Дудар С.К. Формула Ґустава Радбруха: концептуальний аналіз та практичне значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 84. Ч. 4. С. 389–396.
6. Floridi L. The Ethics of Artificial Intelligence: Principles, Challenges, and Opportunities. Oxford University Press, 2023. 272 p.
7. О'Ніл К. BIG DATA. Зброя математичного знищення. Як великі дані збільшують нерівність і загрожують демократії. BookChef, 2019. 336 с.
8. Kuchuk A.M., Andrusyshyn B.I., Bilozorov Y.V., Minchenko O.V., Filianina L.A. Lawyer's emotional intelligence and professional ethics development: aspects of the widespread introduction of legal clinic. *Linguistics and Culture Review*. 2021. №5(S2). P. 608-618.
9. Perepolkin S., Kuchuk A., Lehka, O., Labenska L., Stryzhak I. Artificial Intelligence and international law: from recommendations to conventional regulation. *Brazilian Journal of International Law*. 2024. Vol. 21. №3. P. 319–337.
10. Meincke L., Shapiro D., Duckworth A., Mollick E., Mollick L., Cialdini R. Call Me A Jerk: Persuading AI to Comply with Objectionable Requests (July 18, 2025). URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5357179.
11. Поппер К. Логіка наукового відкриття. Огляд деяких фундаментальних проблем / Пер. з англ. під кер. О.Є. Оліфер. Актуальні проблеми духовності. 2021. № 22. С. 170–192.
12. Берлін І. Чотири есеї про свободу / перекл. з англ. О. Коваленка. Київ: Основи, 1994. 272 с.
13. Williams B. Philosophy as a Humanistic Discipline. Princeton University Press, 2008. 264 p.
14. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. Київ: Лібра, 2001. 400 с.
15. Вітгенштайн Л. Tractatus Logiko-Philosophicus. URL https://chtyvo.org.ua/authors/Wittgenstein_Ludwig/Lohiko-filosofskyi_traktat.
16. Дерида Ж. Письмо та відмінність / перекл. В. Шовкун. Київ: Основи, 2004. 602 с.

УДК 340.132
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.68

ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ ТРАНЗИТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Матвєєва Л.Г.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8402-5584

Шевчук В.В.,
старший викладач кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3929-4769

Матвєєва Л.Г., Шевчук В.В. Інституційна роль правоохоронних органів у реалізації транзитивної юстиції: український досвід.

Стаття присвячена аналізу ролі правоохоронних органів у реалізації транзитивної юстиції в Україні в умовах триваючої збройної агресії Росії та постконфліктної реінтеграції. Показано, що транзитивна юстиція (перехідне правосуддя) є сучасною міжнародно-правовою концепцією, яка поєднує механізми кримінального переслідування винних у воєнних злочинах, встановлення історичної правди, забезпечення прав жертв та інституційних реформ. Центральне місце в цій системі належить правоохоронним органам – Національній поліції, Службі безпеки України, органам прокуратури, Державному бюро розслідувань та іншим структурам, які забезпечують правопорядок. Вони виконують подвійне завдання: з одного боку, виступають як інструмент документування, розслідування та притягнення до відповідальності винних у міжнародних злочинах, а з іншого – є об'єктом глибоких реформ, спрямованих на підвищення довіри суспільства й забезпечення демократичних стандартів їх діяльності.

На підставі аналізу національного досвіду та міжнародних практик доведено, що правоохоронні органи є ключовою ланкою у забезпеченні невідворотності покарання за воєнні злочини, у створенні доказової бази для національних і міжнародних судів, у реалізації програм відшкодування шкоди постраждалим, а також у формуванні історичного наративу війни. Водночас вони стикаються з численними викликами: надмірним навантаженням слідчих, необхідністю балансувати між покаранням і примиренням, проведенням перевірки кадрів, боротьбою з наслідками багаторічної окупації та відновленням довіри населення на деокупованих територіях.

Особливу увагу приділено аналізу створення спеціалізованих міжвідомчих центрів із розслідування міжнародних злочинів, розширенню міжнародної співпраці, цифровізації доказової діяльності, а також посиленню роботи з жертвами та свідками, зокрема у випадках сексуального насильства чи зникнень безвісти.

Наголошено на потребі системних реформ, спрямованих на підвищення прозорості, підзвітності та професійності правоохоронців. Узагальнено, що лише поєднання ефективної роботи правоохоронних органів у сфері переслідування злочинців і їх внутрішнього самоочищення здатне забезпечити легітимність української моделі транзитивної юстиції, сприяти відновленню верховенства права та зміцнити суспільну довіру в поствоєнний період.

Ключові слова: транзитивна юстиція, перехідне правосуддя, права людини, право, держава, правоохоронні органи, Національна поліція України, прокуратура, суд, воєнні злочини, справедливість, відновлення прав жертв, інституційні реформи, Україна.

Matvieieva L.H., Shevchuk V.V. Institutional role of law enforcement agencies in the implementation of transitional justice: the Ukrainian experience.

The article is devoted to analyzing the role of law enforcement agencies in the implementation of transitional justice in Ukraine under the conditions of ongoing Russian armed aggression and post-conflict reintegration. It demonstrates that transitional justice is a modern international legal concept that combines mechanisms of criminal prosecution of perpetrators of war crimes, the establishment of historical truth, the protection of victims' rights, and institutional reforms. A central place in this system belongs to law enforcement agencies — the National Police, the Security Service of Ukraine, the prosecution bodies, the State Bureau of Investigation, and other institutions ensuring public order.

These institutions fulfill a dual mission: on the one hand, they serve as instruments for documenting, investigating, and prosecuting international crimes, while on the other hand, they are themselves subject to deep reforms aimed at strengthening public trust and ensuring democratic standards of activity.

Based on the analysis of national experience and international practices, the article shows that law enforcement agencies are a key link in ensuring the inevitability of punishment for war crimes, in creating an evidentiary base for national and international courts, in implementing reparations programs for victims, as well as in shaping the historical narrative of the war. At the same time, they face numerous challenges: excessive workload of investigators, the need to balance punishment and reconciliation, conducting vetting procedures, addressing the consequences of prolonged occupation, and restoring public trust in liberated territories.

Special attention is paid to the establishment of specialized interagency centers for the investigation of international crimes, the expansion of international cooperation, the digitalization of evidentiary activities, and the strengthening of work with victims and witnesses, particularly in cases of sexual violence and enforced disappearances. The article emphasizes the need for systemic reforms aimed at enhancing the transparency, accountability, and professionalism of law enforcement officers. It concludes that only a combination of effective law enforcement activities in prosecuting offenders and their internal self-cleansing can ensure the legitimacy of Ukraine's model of transitional justice, contribute to the restoration of the rule of law, and strengthen public trust in the post-war period.

Key words: transitional justice, human rights, law, state, law enforcement agencies, National Police of Ukraine, prosecutor's office, court, war crimes, justice, victims' rights restoration, institutional reforms, Ukraine.

Постановка проблеми. Україна зіткнулася з безпрецедентними викликами у сфері захисту прав людини та відновлення справедливості внаслідок збройної агресії Росії. Війна призвела до численних жертв, масових порушень прав людини і скоєння воєнних злочинів, що вимагає комплексного підходу до подолання наслідків конфлікту. Світовий досвід свідчить, що найсучаснішим підходом для виходу суспільства з конфлікту та авторитарного минулого є механізми транзитивної юстиції (в українському дискурсі часто вживають термін «перехідне правосуддя» [1; 2; 3; 11]). Ця концепція була запропонована Нілом Кріцом у 1995 році та охоплює правові інструменти, за допомогою яких суспільства, що пережили масові порушення, можуть відновити верховенство права і забезпечити права жертв.

Актуальність теми транзитивної юстиції для України обумовлена триваючим з 2014 року збройним конфліктом, який у 2022 році переріс у повномасштабну війну. Закінчення бойових дій стане лише початком складного шляху примирення та розв'язання наслідків війни. Впровадження елементів правосуддя перехідного періоду розглядається як необхідна передумова успішної реінтеграції деокупованих територій та відновлення довіри в суспільстві.

Метою даного дослідження є всебічне вивчення та критичний аналіз ролі правоохоронних органів у процесі реалізації транзитивної юстиції в Україні. Особливу увагу приділено їх участі у документуванні та розслідуванні воєнних злочинів, захисті прав постраждалих осіб, а також забезпеченні гармонії між каральними заходами і сприянням примиренню у постконфліктний період. Дослідження проводиться в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України, з акцентом на виклики подальшої реінтеграції деокупованих територій країни.

Стан опрацювання проблематики. У контексті українського правового дискурсу питання перехідного правосуддя (транзитивної юстиції) набуло особливої значущості після початку збройної агресії Російської Федерації у 2014 році. Серед науковців, які активно досліджують цю тему, варто виділити А. Багінського, А. Бущенка, М. Гнатовського, О. Плотнікова, О. Мартиненка [1; 2; 3; 11]. Їхні напрацювання охоплюють концептуалізацію транзитивної юстиції, її відповідність національному законодавству, а також питання щодо притягнення до відповідальності за міжнародні злочини та захисту прав постраждалих осіб. Водночас аспект функціонування правоохоронних органів у рамках цього процесу залишається ще недостатньо вивченим і потребує додаткової уваги.

У рамках попередніх досліджень нами було здійснено аналіз процесу формування національної концепції транзитивної юстиції та визначено роль цього інституту як чинника, що сприяє підготовці до деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України [8; 9].

Виклад основного матеріалу. В Україні активно триває робота над розробкою національної концепції транзитивної юстиції. Для реалізації цього задуму сформовано робочі групи, до яких залучено науковців, правозахисників, прокурорів і суддів. Урядові зусилля демонструють, що держава усвідомлює важливість системного підходу до питань відповідальності та примирення. Варто зазначити, що ще в 2019 році за ініціативою Президента була запущена підготовка національної

моделі перехідного правосуддя. У правовому полі України досі відсутній спеціалізований закон, який би регулював питання перехідного періоду. Показовим прикладом є урядовий законопроєкт «Про засади державної політики перехідного періоду», № 5844 [12], що був відкликаний для доопрацювання на початку 2022 року. Попри це, на практичному рівні окремі елементи транзитивної юстиції поступово впроваджуються. Зокрема, тривають слідчі процеси щодо воєнних злочинів, здійснюється збір доказів, а також вносяться точкові корективи до чинного законодавства, наприклад, шляхом введення відповідальності за колабораціонізм. Проте відсутність системного підходу залишається вагомою проблемою, що потребує вирішення. У цьому контексті особливого значення набуває необхідність проведення ґрунтовного наукового аналізу ролі правоохоронних органів у процесі реалізації транзитивної юстиції.

Транзитивна юстиція представляє собою комплексний, міждисциплінарний підхід до забезпечення правосуддя у періоди трансформації суспільства. Її інструментарій охоплює судове переслідування винних, встановлення об'єктивної історичної правди, заходи з відшкодування шкоди постраждалим, а також проведення масштабних реформ державних інституцій. Основна мета цього процесу полягає в досягненні збалансованого поєднання принципів справедливості та примирення, що сприяє побудові суспільства, здатного подолати наслідки травматичного досвіду і впевнено рухатися вперед, спираючись на верховенство права та засади поваги до прав людини.

Роль і функції правоохоронних органів у контексті транзитивної юстиції є надзвичайно важливими, адже саме вони визначають успішність її впровадження. До таких органів належать установи досудового розслідування, як Національна поліція, органи безпеки, Державне бюро розслідувань, а також інші спеціалізовані структури, що забезпечують правопорядок. Їхня діяльність охоплює такі аспекти: безпосереднє виконання механізмів перехідного правосуддя та реформування власної структури з метою запобігання повторенню порушень у майбутньому. Розглянемо основні аспекти українського досвіду:

1. Розслідування та притягнення до відповідальності за воєнні злочини мають вирішальне значення для забезпечення принципу невідворотності покарання. Правоохоронці зосереджуються на зборі доказів, встановленні винних осіб і передачі справ до суду. У контексті масштабних збройних конфліктів правоохоронна система стикається із надмірним навантаженням. В Україні від початку повномасштабного вторгнення Росії, станом на 31 січня 2025 року правоохоронці України відкрили 140956 кримінальних проваджень за фактами злочинів, скоєних військовими РФ та їх пособниками на території України [13]. Така статистика підкреслює важливість роботи слідчих і прокурорів. Крім внутрішніх зусиль, правоохоронні органи України активно співпрацюють із міжнародними структурами для забезпечення правосуддя. Україна взаємодіє з Міжнародним кримінальним судом, організовуючи спільні огляди місць злочинів та обмін доказами. У 2023 році при координації Євроюсту була створена Спільна слідча група, до складу якої увійшли прокурори, судді та офіцери Національної поліції України й інших зацікавлених держав. Завдання цієї групи полягає у розслідуванні основних міжнародних злочинів, скоєних під час війни, а також спрощенні обміну доказами. Додатково за підтримки ЄС, США та Великобританії сформували Групу радників з питань воєнних злочинів, яка допомагає документуванню та розслідуванню таких злочинів Офісу Генпрокурора України [14]. Завдяки цьому українські правоохоронці інтегровані у глобальну систему боротьби з безкарністю, беручи активну участь у роботі міжнародних та гібридних правосудних механізмів.

Українські суди, попри війну, виносять вироки за воєнні злочини: так, у травні 2022 р. вперше було засуджено російського військовослужбовця за вбивство цивільного (справа В. Шишимаріна) [7]. Надалі більшість процесів проходять заочно, але Україна застосовує тактику «заочного правосуддя», щоб зафіксувати провину конкретних осіб юридично. Це важливо і для історії, і для майбутнього. Варто зазначити, що застосування практики заочного засудження спричиняє активні дискусії щодо її відповідності принципам справедливості, у зв'язку з чим українське законодавство повинно бути узгоджене з міжнародними стандартами.

Особливо слід наголосити, що розслідування серйозних порушень прав людини є не лише моральною необхідністю, але й міжнародно-правовим обов'язком держави. Правоохоронні органи мають діяти оперативно, ефективно та неупереджено, приділяючи увагу злочинам усіх сторін конфлікту. У випадку України це означає розслідування не тільки злочинів агресора, але й можливих правопорушень, скоєних окремими представниками українських сил. Такий підхід демонструє послідовну повагу до верховенства права і справедливості перед усіма учасниками конфлікту, що є необхідною умовою для зміцнення довіри суспільства.

2. Документування злочинів та встановлення історичної правди важливе у процесі осмислення наслідків війни. У механізмах констатації історичної правди правоохоронні органи беруть на себе технічну і експертну функцію, спрямовану на фіксацію фактів військових злочинів. Слідчі, криміналісти та експерти оглядають місця злочинів, ексгумують масові поховання, виконують су-

дово-медичні експертизи та збирають свідчення очевидців. Зібрані докази слугують основою не тільки для кримінальних справ, але й можуть бути використані майбутніми Комісіями правди чи іншими дослідницькими організаціями.

Український уряд за підтримки партнерів запустив низку проектів для централізації та збереження доказів російських злочинів. Такими платформами є Єдиний реєстр досудових розслідувань воєнних злочинів, Єдина інформаційна платформа з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Український досвід деокупації показує, що завдання правоохоронних органів суттєво відрізняються залежно від тривалості окупації: у районах, звільнених після кількох місяців, нагальним є швидке відновлення безпеки та збирання доказів злочинів окупантів, тоді як у регіонах із багаторічною окупацією правоохоронців чекають значно складніші виклики – перевірка кадрів, розслідування системних злочинів, подолання наслідків пропаганди та недовіри населення. Відтак українські силові структури мають діяти не лише як слідчі й охоронці порядку, а й як «агенти соціального миру», які через зважені кроки здатні запобігти самосуду та гарантувати верховенство права під час реінтеграції.

Після деокупації таких міст, як Буча, Ізюм чи Херсон, саме правоохоронці першими зафіксували сліди злочинів окупантів. Ця інформація згодом отримала міжнародне визнання. Наприклад, у звільненому восени 2022 року Ізюмі на Харківщині було задокументовано численні факти катувань та масові поховання. Зібрані дані стали основою для міжнародного засудження дій Росії як геноцидних. Така діяльність сприяє формуванню історичного наративу про війну, а матеріали, зібрані правоохоронцями, можуть бути передані до комісій зі встановлення правди, музеїв пам'яті чи наукових центрів для подальшого аналізу причин і перебігу конфлікту.

Важливою складовою цієї роботи є розшук осіб, що зникли безвісти, або жертв насильницьких зникнень. Поліція реєструє заяви про зникнення, проводить розслідування та взаємодіє з міжнародними організаціями, такими як Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти. Від початку повномасштабної війни станом на червень 2025 року зареєстровано понад 70 тисяч випадків, зниклих безвісти українців за особливих обставин [3]. Ця кількість може бути значно більшою з огляду на ситуацію в окупованих регіонах. Правоохоронні органи ведуть єдину інформаційну платформу з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Це ресурс, де зібрана вся першочергова інформація для родин, які втратили зв'язок зі своїми близькими [6]. Також створюються ДНК-бази для ідентифікації та координації роботи з міжнародними пошуковими програмами. Розслідування насильницьких зникнень є не лише гуманітарним обов'язком держави, а й її юридичним обов'язком перед родичами, які мають право знати правду про своїх близьких. У майбутньому діяльність спеціалізованих підрозділів або окремих комісій із питань зниклих безвісти може стати важливою частиною механізмів транзитивної юстиції в Україні у процесі мирного врегулювання конфлікту.

3. Участь у міжнародних трибуналах і механізмах правосуддя є складовою роботи національних правоохоронних органів, особливо коли мова йде про розслідування масштабних злочинів. Практика показує, що без ефективної співпраці місцевих правоохоронців та спецслужб реалізація мандатів міжнародних трибуналів стає неможливою. Наприклад, діяльність трибуналу щодо колишньої Югославії значною мірою залежала від підтримки правоохоронних структур Боснії, Хорватії та Сербії у проведенні арештів. Лише після зміни політичної волі ці країни змогли затримати таких ключових фігурантів, як Ратко Младич і Радован Караджич, передавши їх до рук міжнародного правосуддя [15].

Для України основним міжнародним інструментом такого типу має стати Міжнародний кримінальний суд. 17 березня 2023 року, Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт президента Росії Володимира Путіна та російської дитячої омбудсменки Марії Львової-Бєлової за незаконну депортацію та примусове переміщення українських дітей. Постає питання, хто може здійснити такі арешти? Правоохоронні органи України активно займаються документуванням злочину агресії, тісно співпрацюючи з Офісом Прокурора Міжнародного Кримінального Суду та Міжнародним центром з переслідування за злочин агресії проти України в Гаазі [5]. Українські правоохоронці також беруть участь у інших міжнародних судових процесах, що мають зв'язок із війною, зокрема позовах до Міжнародного Суду ООН, Європейського суду з прав людини та арбітражах щодо компенсації збитків. У цих справах вони надають доказові матеріали, експертні висновки та свідчення. Таким чином, національна правоохоронна система виконує функцію сполучної ланки між внутрішнім правосуддям і міжнародними процесами, забезпечуючи узгодженість доказової документації та принцип невідворотності покарання на світовій арені.

4. Захист прав жертв та взаємодія з постраждалими. Концепція перехідної юстиції орієнтується на потреби жертв: відновлення справедливості має бути зосереджене на забезпеченні їхніх прав і підтримці. Для правоохоронних органів це передбачає зміну підходів у роботі з людьми, які

постраждали внаслідок конфлікту. Цивільні особи, які пережили окупацію, зазнали катувань чи втратили близьких, потребують уважного та гуманного ставлення.

Поліцейські та слідчі мають забезпечити доступні механізми для подання заяв про воєнні злочини, гарантувати безпеку свідків і запобігти повторній травматизації під час допитів. Постраждалих необхідно інформувати про хід розслідування, враховувати їхню думку та забезпечувати право на компенсацію. На міжнародній арені визнається право жертв на правду і на ефективний правовий захист. Таким чином, у перехідний період правоохоронні органи мають діяти, виходячи з цього пріоритету: вони повинні бути інструментом відновлення справедливості, а не джерелом додаткової напруги. Для досягнення цієї мети проводяться спеціалізовані тренінги для правоохоронців з питань роботи з жертвами сексуального насильства, катувань, психологічної травми, а також розширення програм захисту свідків [10].

5. В процесі реалізації транзитивної юстиції важливого значення набуває реформа та очищення правоохоронних органів, що забезпечують правопорядок у постконфліктній державі. Внутрішня трансформація системи правоохоронних інституцій є передумовою для відновлення суспільної довіри та утвердження верховенства права.

Така трансформація передбачає проведення люстрації та ретельної перевірки кадрового складу. Учасники репресивних практик чи ті, хто співпрацював з окупаційним режимом, ставлять під загрозу ефективність і легітимність правоохоронних органів, оскільки їхнє подальше перебування на службі потенційно сприяє повторенню грубих порушень прав людини. Тому після деокупації територій необхідно запровадити процедуру перевірки співробітників поліції, Служби безпеки України та прокуратури для виявлення осіб, причетних до злочинної діяльності або порушення професійної етики. Відомий як «vetting», цей процес вже продемонстрував свою ефективність у різних країнах (Руанда, Боснія, Герцеговина, Кенія) [15]. Україна має попередній досвід очищення влади, реалізований після Революції Гідності 2014 року, такий досвід слід розширити на осіб, причетних до співпраці з окупантами чи порушення прав людини в умовах війни.

Реформи правоохоронної системи мають носити інституційний вимір, спрямований на модернізацію та професіоналізацію правоохоронної системи. Вимоги транзитивної юстиції, як-от розслідування складних міжнародних злочинів, співпраця з міжнародними судами, робота з травмованими свідками, окреслюють нові стандарти для діяльності правоохоронців. Це потребує перегляду процесу підготовки кадрів, впровадження сучасних криміналістичних методик та посилення аналітичного потенціалу. Показовим прикладом є аналіз ланцюгів командування для притягнення до відповідальності вищого керівництва за ухвалення злочинних наказів. Вкрай необхідною є цифровізація правоохоронної діяльності та створення інтегрованих баз даних доказової інформації з міжнародними партнерами [6].

Транзитивна юстиція вимагає забезпечення підзвітності роботи самих правоохоронців і утвердження принципу верховенства права. Нульова толерантність до катувань, незаконного насильства чи корупційних практик у правоохоронних структурах повинна стати стандартом діяльності системи в перехідний період. Повага до прав людини має бути ключовою цінністю в роботі цих інституцій, оскільки без цього суспільству буде важко сприймати їх як гарант справедливості.

Таким чином, процес очищення та професійного розвитку кадрів є не менш значущим, ніж притягнення до відповідальності осіб, причетних до злочинної діяльності в минулому. Загалом, впровадження принципів транзитивної юстиції сприяє позитивним зрушенням у функціонуванні правоохоронної системи: створює передумови для її модернізації, підвищення професійних стандартів, а також інтеграції в правове поле європейських країн.

Узагальнюючи, правоохоронні органи відіграють подвійне завдання у контексті транзитивного (перехідного) правосуддя. З одного боку, вони виконують функцію інструменту відновлення справедливості – розслідуючи злочини, висуваючи обвинувачення та забезпечуючи збереження доказів. Без належної ефективності їхньої роботи реалізація інших механізмів транзитивної юстиції стає неможливою. З іншого боку, самі правоохоронні органи є об’єктом глибоких реформ та перевірок, адже їх здатність трансформуватися відповідно до демократичних принципів є ключовою умовою успішної адаптації до нового суспільного порядку. Лише гармонійне поєднання цих двох аспектів – активної функціональної роботи та процесу самоочищення – може забезпечити правоохоронній системі статус надійної опори для підтримання громадського порядку в умовах постконфліктної України. Таким чином, інтеграція принципів транзитивної юстиції сприяє позитивним змінам у розвитку правоохоронної системи. Вона не лише забезпечує умови для її структурної модернізації, але й покращує рівень професійної підготовки.

Висновки. Україна стоїть на порозі масштабного процесу транзитивної юстиції (перехідного правосуддя), покликаного зцілити рани війни та забезпечити невідворотність покарання винних. Ефективність української моделі транзитивної юстиції напряму залежить від правоохоронних орга-

нів, які мають виконати подвійне завдання: забезпечити невідворотність покарання за воєнні злочини та водночас сприяти примиренню й відновленню довіри в суспільстві. Поліція, прокуратура та спецслужби повинні стати центральною ланкою перехідного правосуддя, відповідально документуючи злочини агресора, розслідуючи тяжкі міжнародні злочини та захищаючи права жертв. Це передбачає створення спеціалізованих структур, модернізацію технічної бази, залучення міжнародного досвіду та забезпечення процесуальних механізмів, які відповідатимуть стандартам справедливого суду.

Завдання правоохоронної системи полягає у збереженні балансу між покаранням і примиренням. Правова визначеність, чіткі критерії відповідальності та законодавче регулювання амністії мають допомогти уникнути крайнощів – як надмірної репресії, так і безкарності. Також, необхідно підвищувати довіру суспільства до правоохоронних органів через прозорість, підзвітність і взаємодію з громадянським сектором. Відбір кадрів, контроль за дотриманням прав людини та участь у роботі комісій правди допоможуть забезпечити легітимність транзитивної юстиції. Правоохоронці мають не лише карати, але й діяти як «агенти соціального миру», здатні відновити правопорядок і знизити рівень конфліктності у поствоєнному суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Багінський А.В. Правосуддя перехідного періоду: поняття тафункції. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 4(44). С. 74–78.
2. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Бущенка, М. М. Гнатовського. К.: «РУМЕС», 2017. 592 с.
3. Барсукова О. Уповноважений МВС назвав кількість українців, зниклих безвісти за особливих обставин. *Українська правда*. 12 червня, 2025.
4. Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник.* 2019. № 4. С. 30–35.
5. В Гаазі офіційно розпочав свою роботу Міжнародний центр з переслідування за злочин агресії проти України (ICPA). Офіс Генерального прокурора. 03.07.2023 URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/v-gaazi-oficiino-rozpocav-svoyu-robotu-miznarodnii-centr-z-peresliduvannya-za-zlocin-agresiyi-proti-ukrayini-icpa.
6. Єдина інформаційна платформа з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. URL: https://znykli-bezvisti.mvs.gov.ua.
7. Задоя К.П. Справа Шишмаріна: які виклики стоять перед українською судовою практикою в справах про воєнні злочини. *Актуальні проблеми кримінального права*: матеріали наукових заходів. 2022. С. 48–53. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/19a8c0b5-91fb-4e9a-be74-6145590823f8/content.
8. Матвєєва Л.Г. Транзитивна юстиція як передумова деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України. *Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції:* Колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 303–325.
9. Матвєєва Л.Г. Становлення національної концепції транзитивної юстиції. Серія ПРАВО. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Вип. 85, ч. 4. С. 378–385.
10. МВС та Нацполіція провели тренінги для слідчих і психологів щодо допомоги потерпілим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. *Міністерство внутрішніх справ України.* 28.03.2025. URL: https://mvs.gov.ua/news/mvs-ta-nacpoliciia-proveli-treningi-dlia-slidcix-i-psixologiv-shhodo-dopomogi-poterpilim-vid-seksualnogo-nasilstva-poviazanogo-z-konfliktom.
11. Плотніков О. «Правосуддя перехідного періоду» чи «транзитивна юстиція»: до питання про визначення терміну. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 4. С. 43–47.
12. Про засади державної політики перехідного періоду: проєкт Закону від 09.08.2021 № 5844 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625.
13. російські воєнні злочини: оновлені дані станом на 31 січня 2025 року. *Міністерство внутрішніх справ України.* URL: https://mvs.gov.ua/news/zlocini-vcineni-viiskovimi-rf-pid-cas-povnomasstabnogo-vtorgnennia-v-ukrayinu-stanom-na-31012025.
14. Calvet-Martínez Elisenda. Transitional Justice in the Context of the War in Ukraine. Groune d'etudes geopolitique. Revue Européenne du Droit. USSUE 5. URL: https://geopolitique.eu/en/articles/transitional-justice-in-the-context-of-the-war-in-ukraine.
15. Just Peace After Conflict. Jus Post Bellum and the Justice of Peace / Edited by Carsten Stahn and Jens Iverson. Oxford, University Press, 2020. 362 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/365766924_Just_Peace_After_Conflict_Jus_Post_Bellum_and_the_Justice_of_Peace.

РОЗДІЛ XII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК: 342.7: 364.63
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.69

КОМПАРАТИВІСТСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ

Жаровська І.М.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-3821-8120
e-mail: irazhar@ukr.net

Жаровська І.М. Компаративістсько-правовий аналіз правового регулювання права громадян на альтернативну (невійськову) службу.

У статті розглядається проблема співвідношення права на свободу совісті та обов'язком громадянина захисту Батьківщини. Перше право визначено як таке, через яке виражається власна індивідуальність людини, забезпечується її культурно-ідеологічна ідентичність фізичної особи.

Автором досліджується питання легітимності обмеження права людини в особливих політико-правових обставинах. В умовах воєнного часу такі обмеження є особливо затребуваними не тільки з погляду на суспільний інтерес, але покликані забезпечити мир, безпеку, суспільний правопорядок та стан законності в державі.

У репрезентованій статті піднімається проблема реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного часу. Вказано на теоретично-правову проблему визначення вказаної юридичної дилеми.

Автором право на альтернативну (невійськову) службу позиціоновано як конституційно гарантована можливість громадянина, виходячи з релігійних чи світоглядних переконань, реалізувати свій обов'язок перед державою шляхом виконання суспільно корисної діяльності поза межами військових формувань, що виключає залучення його до статусу комбатанта, оскільки особа свідомо відмовляється від участі у застосуванні збройного примусу, натомість здійснюючи функції, спрямовані на забезпечення життєдіяльності цивільного сектору, соціальної інфраструктури та гуманітарного простору.

Проведено компаративний аналіз правового регулювання невійськової служби окремих країнах, зокрема Австрії, Німеччини та Швеції шляхом аналізу їх спеціалізованого законодавства.

У висновку виокремлено такі спільні риси правового регулювання альтернативної служби у репрезентованих країнах Європи: така служба ототожнюється з цивільною службою; вона проходить поза межами військових сил; виникає право на таку службу за власною заявою (клопотанням) призовника; створюється відповідно до законодавства спеціальна інституція, котра стежить за проходженням такого виду альтернативної служби; строк служби більший ніж при звичайній військовій; за підвідомчістю невійськова служба; чітко встановлений вік.

Ключові слова: воєнний стан, право на альтернативну (невійськову) службу, обов'язок захисту Батьківщини, право на свободу совісті і віросповідання, компаративний аналіз, конституційне право, комбатант, Конституція України, обмеження прав та свобод.

Zharovska I.M. Comparative legal analysis of the legal regulation of the right of citizens to alternative (non-military) service.

The article considers the problem of the correlation between the right to freedom of conscience and the citizen's duty to protect the Motherland. The first right is defined as one through which a person's own individuality is expressed, his cultural and ideological identity as a natural person is ensured.

The author investigates the issue of the legitimacy of restricting human rights in special political and legal circumstances. In wartime, such restrictions are especially in demand not only from the point of view of public interest, but are designed to ensure peace, security, public order and the state of law in the state.

The presented article raises the problem of implementing the right to alternative (non-military) service in wartime. The theoretical and legal problem of defining the specified legal dilemma is indicated.

The author positions the right to alternative (non-military) service as a constitutionally guaranteed opportunity for a citizen, based on religious or ideological beliefs, to fulfill his duty to the state by performing socially useful activities outside the military formations, which excludes his involvement in the status of a combatant, since the person consciously refuses to participate in the use of armed coercion, instead performing functions aimed at ensuring the vital activity of the civilian sector, social infrastructure and humanitarian space.

A comparative analysis of the legal regulation of non-military service in individual countries, in particular Austria, Germany and Sweden, was conducted by analyzing their specialized legislation.

The conclusion identifies the following common features of the legal regulation of alternative service in the represented European countries: such service is identified with civilian service; it takes place outside the military forces; the right to such service arises at the conscript's own request (petition); a special institution is created in accordance with the legislation, which monitors the completion of this type of alternative service; the term of service is longer than in the regular military; non-military service is subordinated; the age is clearly established.

Key words: martial law, the right to alternative (non-military) service, the duty to defend the Motherland, the right to freedom of conscience and religion, comparative analysis, constitutional law, combatant, Constitution of Ukraine, restrictions on rights and freedoms.

Постановка проблеми. Право на свободу совісті визнано міжнародною спільнотою основоположним правом людини. Стаття 35 Конституції України також закріплює право на свободу совісті та віросповідання на національному рівні. Через це право виражається власна індивідуальність людини, забезпечується її культурно-ідеологічна ідентичність.

Повномасштабне вторгнення держави-агресорки на територію незалежної країни продемонструвало, що воєнний стан та військово-політична реальність деформує всі соціальні відносини, права людини в умовах війни мають обмежений характер, проте міра цього обмеження є дискутованою. Нині виникає аспект правового регулювання права на проходження альтернативної (невійськової) служби та обов'язку захисту Батьківщини громадянина держави. В контексті вказаних конституційних прав та обов'язків вагомо знайти баланс між обмеженням прав та легітимною потребою держави та національної безпеки.

Стан дослідження. Проблема з погляду теоретичної юриспруденції не є однозначною, тому що ні в контексті теорії ні в контексті практики не є широко розглядуваною. Окремі аспекти права на свободу совісті досліджували С. Сливка, М. Сірант, В. Ковальчук, М. Бліхар, В. Бліхар, Т. Міхайліна та інші. Проблеми обмеження прав людини в кризовий період розглядали К. Макарчук, О. Парута, Н. Ортинська, Н. Лесько, В. Куксов та інші.

Однак вичерпно проблема забезпечення права на свободу совісті через використання права на альтернативну (невійськову) службу ще не була предметом комплексного порівняльно-конституційного дослідження.

Виклад основних положень. Право на альтернативну (невійськову) службу – це конституційно гарантована можливість громадянина, виходячи з релігійних чи світоглядних переконань, реалізувати свій обов'язок перед державою шляхом виконання суспільно корисної діяльності поза межами військових формувань, що виключає залучення його до статусу комбатанта, оскільки особа свідомо відмовляється від участі у застосуванні збройного примусу, натомість здійснюючи функції, спрямовані на забезпечення життєдіяльності цивільного сектору, соціальної інфраструктури та гуманітарного простору.

Основний закон нашої держави визначає, що конституційні права людини та громадянина не підлягають обмеженню окрім випадків які чітко визначені в цьому акті, тобто Конституція України визначає умови та казуси коли можливе легітимне, законне обмеження (ч. 1 ст. 64 Конституції України) [1].

Професор О. Скрипнюк з приводу таких конституційних положень вказує, що вони вміщені в нормах права найвищої дії для того, щоб репрезентувати баланс між тими ж правами, свободами, а також суспільним порядком. [2, с. 7].

В свою чергу О.В. Левада вважає, що права обмежуються шляхом застосування правових засобів обмеження, які створюють перепони чи обмеження незаконним діям, створюють передумови для задоволення інтересів інших членів суспільства, визначають правові рамки законної діяльності суб'єктів права [3, с. 117].

В умовах воєнного часу такі обмеження є особливо затребуваними не тільки з погляду на суспільний інтерес, але покликані забезпечити мир, безпеку, суспільний правопорядок та стан за-

конності в державі. Обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України унормований у статті 65 Конституції України. Він не зводиться виключно до військової служби, але остання є вагомою складовою такого обов'язку.

В умовах реального воєнного стану виникає запитання: чи може обмежуватися право на свободу совісті та віросповідання обов'язком захисту Батьківщини? Національна доктрина та практика має розбіжні твердження з приводу вказаного.

Тому Конституційний Суд України звернувся із запитом до Європейської комісії «за демократію через право» (Венеційської комісії). Остання на 142-й пленарній сесії від 14–15 березня 2025 року репрезентувала Amicus Curiae Brief щодо визначеної проблематики. В домінанті відповідь сконцентровувалася на праві особи на альтернативну службу. У своєму висновку Комісія підтвердила, що відмова від військової служби з міркувань совісті є фундаментальним правом людини, яке не може бути повністю скасоване навіть у період воєнного стану.

Конституційний суд ще не прийняв рішення з цього приводу, проте спостерігаємо зацікавленість проблематикою зі сторони громадськості. Суб'єкт права на конституційну скаргу подав клопотання № 18/310 від 29 серпня 2024 року щодо перевірки конституційності Закону України „Про альтернативну (невійськову) службу" від 12 грудня 1991 року № 1975–XII, згідно з якою „Альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством". «На думку заявника, оскільки оспорюваний припис визначає заміну альтернативною (невійськовою) службою лише строкової військової служби, якої в України на сьогодні не існує, це повністю унеможливлює реалізацію конституційного права, визначеного частиною четвертою статті 35 Конституції України, згідно з якою „У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою"» [4]

Для вирішення проблематики доречно звернутися до виправданою правової методології – порівняльного правознавства, що дасть можливість перевірити та узгодити юридичні апробовані підходи з національною практикою.

Проведемо компаративний аналіз правового регулювання невійськової служби окремих країнах.

Першочергово звернемося до досвіду країн Європейського Союзу. В Австрії діє закон від 1986 року, котрий чинний донині. Ст 1 вказує, особа, яка придатна до військової служби може заявити що: 1. є недієздатним проходити військову службу, оскільки, за винятком випадків особистої самооборони або надання екстреної допомоги, відмовляється застосовувати збройну силу проти людей з міркувань совісті і тому опинилися б у скрутному становищі, якби проходив військову службу, та 2.тому бажають займатися громадською діяльністю [5]. Примітно, що відповідно до законодавства призовник може висловити таке бажання й під час проходження служби, але не пізніше ніж шість місяців з моменту її початку.

Вказана служба має особливий характер та адміністративно-правовий статус. Відповідно у пар 2а Закону визначено, що для виконання завдань у сфері адміністрування державної служби створюється Агентство державної служби під керівництвом Федерального міністра внутрішніх справ. Встановлюється вік – до 35 років.

Будь-яка особа, яка є психічно або фізично нездатною виконувати будь-яку цивільну службу, вважається непридатною до служби. Цивільні військовослужбовці, які не придатні до служби протягом 24 календарних днів за станом здоров'я, вважаються достроково звільненими з цивільної служби після закінчення 24-го календарного дня їхньої непрацездатності. У цих випадках Агентство з питань цивільної служби може організувати огляд у державного органу охорони здоров'я. На запит Агентство з питань цивільної служби повинно визначити дату звільнення (пар 19а Закону).

Закон «Gesetz über den Zivildienst der Kriegsdienstverweigerer» (Про цивільну службу для особи, яка відмовляється від військової служби за переконаннями) Німеччини визначає завданням альтернативної служби як інституту, що покликаний служити спільному благу, насамперед у соціальній сфері. Така служба проходить тільки з ініціативи особи. Пар 1а вказує, що призов поза межами напруженого стану або оборонного стану здійснюється лише за пропозицією особи, зобов'язаної проходити альтернативну цивільну службу.

В Швейцарії такий інститут створюється При Федеральному міністерстві у справах сім'ї, людей похилого віку, жінок та молоді створюється Консультативна рада з питань державної служби. Консультативна рада консультує Федеральне міністерство у справах сім'ї, людей похилого віку, жінок та молоді з питань, що стосуються державної служби, зокрема з питання про те, які завдання поза межами соціального сектору слід доручати особам, які проходять державну службу.

Придатність до цивільної служби визначається придатністю до військової служби. Якщо людина непридатна до служби в армії через фізичні або психологічні вади, вона також вважається непридатною до цивільної служби, навіть якщо ці вади не роблять особу нездатною виконувати конкретне завдан-

ня, пов'язане з цивільною службою. Визначено, що така цивільна служба – це цивільна альтернатива військова служба, призначена для осіб, які відмовляються від військової служби за переконаннями.

Призначення здійснюються переважно в соціальній, медичній та екологічній сферах державного та комунального спрямування. Служба в півтори рази більша ніж звичайна військова (прослужити щонайменше чотири роки добровільно як працівники цивільної оборони (пар 14 Закону вказує, що визнані відмовники від військової служби за переконаннями, які до досягнення 23-річного віку зобов'язалися за схваленням компетентного органу прослужити щонайменше чотири роки добровільно як працівники цивільної оборони або ліквідації наслідків стихійних лих, не залучаються до проходження цивільної служби, поки вони беруть участь у цивільній обороні або ліквідації наслідків стихійних лих) [6].

В Швейцарії діє Федеральний закон про альтернативну цивільну службу (Bundesgesetz über den zivilen Ersatzdienst) від 6 жовтня 1995 року. Він визначає, що військовообов'язані особи, які не можуть узгодити військову службу зі своєю совістю, можуть за їхнім бажанням проходити довгострокову альтернативну цивільну службу. Відповідно до статті 2 цього закону ця служба прирівнюється до громадських робіт, які використовуються там, де бракує або їх недостатньо для виконання важливих громадських завдань, а сама робота має відповідати суспільним інтересам. Служба покликана слугувати цивільним цілям і виконується поза межами армії. Ст 3 Закону визначає наступні цілі: зміцнювати соціальну згуртованість, зокрема покращувати становище тих, хто потребує догляду, допомоги та догляду; побудувати структури, здатні забезпечити мир та зменшити потенціал для насильства; захищати та зберігати природні ресурси й сприяти сталому розвитку; зберегти культурну спадщину; підтримувати шкільну освіту та виховання.

Законодавство цієї країни вказує на обов'язковості застосування принципу еквівалентності стосовно військової служби: Загальне робоче навантаження особи, яка проходить цивільну службу під час виконання звичайних обов'язків цивільної служби, має відповідати робочому навантаженню солдата, який виконує свої навчальні обов'язки.

Унікальність досліджуваного акту є в тому, що він урегульовує питання закордонних цивільних місій. Особи, які підлягають обов'язковій цивільній службі, можуть бути призвані для відрядження за кордон, якщо вони дали на це свою згоду. Але держава самостійно, без згоди особи може направити особу для проходження закордонної місії в таких випадках: для співробітництва в галузі розвитку та гуманітарної допомоги; запобігання та ліквідація наслідків катастроф і надзвичайних ситуацій, а також відновлення після таких подій; громадянські миротворчі місії.

Відповідно до ст. 8 Закону цивільна служба триває в 1,5 рази довше за загальну тривалість періодів навчання, які ще не пройшли військове законодавство. Для осіб, які проходять цивільну службу та були старшими сержантами або офіцерами, вона триває в 1,1 рази довше.

Як і в більшості європейських нормативних актах встановлюється, що особа втрачає право на таку службу у зв'язку із судимістю. Орган правоохоронних органів може відсторонити особу, яка зобов'язана проходити цивільну службу, від цивільної служби, якщо вона стала неприйнятною для цивільної служби внаслідок кримінального засудження за злочин чи проступок або внаслідок заходу, що позбавляє її волі.

На відміну від австрійського законодавства де встановлено строк подачі заяви на перехід до цивільної служби, то швейцарські норми визначають те, що особи, які підлягають військовій службі, можуть подати заяву про прийняття на цивільну службу у будь-який час (ст. 16 Закону) [7].

Ю. Котилко досліджуючи альтернативну службу у Фінляндії вказує, що «Система дозволяє реалізувати право відмовитися від військової служби шляхом участі в цивільній діяльності, що має суспільно корисний характер, зберігаючи при цьому готовність держави діяти в умовах кризи та надзвичайних ситуацій» [8]. Такий же висновок можна зробити й з законодавства проаналізованих держав Європи, оскільки нормативні акти чітко унормовують початок, особливості проходження, завершення служби, адміністративно-організаційні, фінансово-податкові, цивільно-правові умови функціонування інституту та статусу особи, що проходить таку службу.

Висновок. Проведений компаративний аналіз проблематики дозволив нам виокремити спільні риси альтернативної служби: така служба ототожнюється з цивільною службою; вона проходить поза межами військових сил; виникає право на таку службу за власною заявою (клопотанням) призовника; створюється відповідно до законодавства спеціальна інституція, котра стежить за проходженням такого виду альтернативної служби; строк служби більший ніж при звичайній військовій; за підвідомчістю невійськова служба; чітко встановлений вік.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

2. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 5–11.
3. Левада О.В. Пільги й обмеження в праві: загальнотеоретична характеристика: дис канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2019. 175 с.
4. Конституційна скарга. Вх. № 18/310 від 29 серпня 2024. URL: рокуhttps://ccu.gov.ua/sites/default/files/18_3102024_0.pdf.
5. Gesamte Rechtsvorschrift ZDG. Zivildienstgesetz 1986. URL: https://www.jusline.at/gesetz/zdg/gesamt.
6. Gesetz über den Zivildienst der Kriegsdienstverweigerer. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/ersdig.
7. Bundesgesetz über den zivilen Ersatzdienst vom 6. Oktober 1995. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1996/1445_1445_1445/de?utm_source=chatgpt.com.
8. Котилко Ю. (2025). Альтернативна (невійськова) модель служби у Фінляндії: структура, механізми та виклики. *Державне управління та регіональний розвиток.* 2025. № 28. С. 304–333. URL: https://doi.org/10.34132/pard2025.28.01.

УДК 342.9:351.863:355.45(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.70

ПРИНЦИПИ ТЛУМАЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНИХ ПРАВОВИХ НОРМ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Ліпинський В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
директор навчально-наукового інституту права
та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0002-4373-3330

Ліпинський В.В. Принципи тлумачення адміністративно-деліктних правових норм: доктринальний аналіз.

У статті здійснено доктринальний аналіз принципів тлумачення адміністративно-деліктних правових норм як ключових орієнтирів інтерпретаційної діяльності. Наголошено та тому, що актуальність дослідження зумовлена потребою забезпечення єдності та передбачуваності правозастосовної практики у сфері адміністративної відповідальності. Вказано також, що в умовах реформування адміністративного законодавства та його гармонізації з європейськими стандартами особливого значення набуває вироблення обґрунтованої системи принципів тлумачення адміністративно-деліктних норм. Обґрунтовано, що саме вони забезпечують повноту, передбачуваність та ефективність правозастосування у сфері адміністративної відповідальності. Розглянуто низку фундаментальних засад, серед яких: верховенство права, що передбачає орієнтацію на пріоритет прав і свобод людини; науковість, яка вимагає обґрунтованості висновків інтерпретації та врахування доктринальних підходів; об'єктивність, що виключає вплив суб'єктивних чи політичних чинників; неприпустимість зловживання правом, яка застерігає від формального, але викривленого розуміння норми; повнота використання способів тлумачення, що забезпечує уникнення помилок у правозастосуванні; пропорційність, спрямована на пошук балансу між обмеженням прав та досягненням цілей норми; обґрунтованість, яка вимагає підтвердження інтерпретаційних висновків конкретними обставинами справи; зрозумілість, що забезпечує чіткість і доступність інтерпретаційного результату для адресатів.

Зроблено висновок, що принципи тлумачення адміністративно-деліктних правових норм – це визначальні керівні ідеї та основоположні засади, які справляють організуючий та аксіологічний вплив на процес тлумачення норм адміністративно-деліктного права, що забезпечує адекватне, повне та правильне розкриття змісту відповідних формально визначених правил поведінки, ефективність правотлумачної діяльності в цілому та досягнення інших основних та факультативних завдань інтерпретації адміністративно-деліктних правових норм.

Ключові слова: верховенство права, канони, керівні ідеї, правила, правова визначеність, правові засади, принципи, пропорційність, тлумачення.

Lipynskyi V.V. Principles of interpretation of administrative offense legal norms: a doctrinal analysis.

The article presents a doctrinal analysis of the principles of interpreting administrative offense legal norms as key benchmarks of interpretative activity. The relevance of the study is emphasized, being determined by the need to ensure unity and predictability of law enforcement practice in the field of administrative liability. It is also noted that, in the context of the reform of administrative legislation and its harmonization with European standards, the development of a well-founded system of principles of interpretation of administrative offense norms acquires particular importance. It is substantiated that these principles ensure the completeness, predictability, and effectiveness of law enforcement in the domain of administrative liability. A set of fundamental principles is considered, including: the rule of law, which requires orientation towards the primacy of human rights and freedoms; scientific validity, which demands substantiated interpretative conclusions and consideration of doctrinal approaches; objectivity, which excludes the influence of subjective or political factors; the inadmissibility of abuse of rights, which prevents formal but distorted understandings of legal norms; completeness in the use of interpretative methods, which avoids errors in law enforcement; proportionality, which seeks balance between restrictions on rights and the goals pursued by the norm; substantiation, which requires interpretative conclusions to be supported by the factual circumstances of the case; and clarity, which ensures precision and accessibility of interpretative outcomes for legal addressees.

It is concluded that the principles of interpreting administrative offense legal norms represent fundamental guiding ideas and basic foundations that exert an organizing and axiological influence on the interpretative process. They guarantee an adequate, comprehensive, and accurate disclosure of the content of formally defined rules of conduct, the overall effectiveness of interpretative activity, and the achievement of both the primary and additional objectives of interpretation in administrative offense law.

Key words: rule of law, canons, guiding ideas, rules, legal certainty, legal foundations, principles, proportionality, interpretation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблематика принципів тлумачення норм права належить до фундаментальних у сучасній юридичній науці, адже саме вони визначають якість, передбачуваність та ефективність правозастосування. У системі правових досліджень інтерпретаційна діяльність традиційно розглядається як важлива складова функціонування права, оскільки саме завдяки тлумаченню правові приписи набувають конкретного практичного змісту. Водночас слід зауважити, що вироблення єдиних підходів до розуміння принципів тлумачення права тривалий час залишалося фрагментарним, що зумовлює потребу у доктринальному аналізі цієї проблематики.

Варто підкреслити, що актуальність окресленої проблеми зумовлюється не лише теоретичними, а й практичними факторами. Так, по-перше, інтенсивне оновлення законодавства України, зокрема у сфері адміністративного права та адміністративної деліктології, потребує належного методологічного підґрунтя для його інтерпретації. По-друге, на нашу думку, зростає значення єдності правозастосовчої практики, що неможливо забезпечити без чіткого окреслення загальних та спеціальних засад тлумачення правових норм. По-третє, очевидно, що правова система перебуває у процесі постійного реформування та гармонізації з європейським правовим простором, що об'єктивно вимагає врахування доктринальних і практичних здобутків зарубіжних правових систем, у тому числі напрацьованих ними канонів інтерпретації.

Проте особливої ваги вказана проблема набуває у сфері адміністративно-деліктного права. Саме у цій підгалузі найбільш гостро постає питання балансу між забезпеченням публічних інтересів і гарантуванням прав та свобод людини. Норми адміністративної відповідальності безпосередньо впливають на становище особи, а тому їхнє тлумачення має відбуватися на основі чітких і сталих правових засад, що виключають беззаконня, суб'єктивізм чи надмірний формалізм. Водночас адміністративно-деліктне право, на відміну від кримінального, характеризується значно більш широкою сферою регулювання та меншою мірою уніфікованості, що лише підсилює необхідність систематизації принципів інтерпретації.

Зауважимо, що дослідження принципів тлумачення адміністративно-деліктних правових норм має подвійне значення. У науковому вимірі воно сприяє розвитку загальної теорії права та адміністративно-правової доктрини, уточненню співвідношення між принципами, способами та правилами інтерпретації. У практичному ж вимірі воно забезпечує більш передбачуване та справедливе застосування норм адміністративно-деліктного права, що безпосередньо впливає на захист прав людини, посилює довіру до публічної влади та зміцнює верховенство права як базову цінність демократичної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблематика принципів тлумачення норм права перебуває у полі уваги багатьох дослідників. Ю.М. Тодика акцентує на загальних засадах тлумачення та принципах конституційного судочинства [1, с. 80–86; 2, с. 397–403]. М.Д. Савенко пропонує класифікацію принципів за видами, об'єктами, значимістю та сферою поширення [3, с. 12–19]. С.З. Опотяк розглядає їх як керівні засади правотлумачної діяльності, виокремлюючи компетентність, об'єктивність та систематичність [4, с. 24]. О.В. Капліна зосереджується на принципах тлумачення кримінально-процесуальних норм, поєднуючи законодавчо закріплені та доктринальні підходи [5, с. 66, 80; 6, с. 210–211]. Подібний підхід розвиває й О.І. Костенко у сфері адміністративного законодавства [7, с. 244], а О.В. Білоус – у контексті адміністративного судочинства [8, с. 6, 20; 9, с. 181].

Зарубіжні автори (А. Скаліа, Б. Гарнер) розширюють зміст категорії «принципи тлумачення», ототожнюючи їх із канонами інтерпретації (Ordinary-Meaning, expressio unius, generalia specialibus non derogant тощо) [10, с. 47–143]. В українській доктрині до подібної моделі апелює С.В. Шевчук, пропонуючи власний перелік спеціальних принципів тлумачення [11, с. 210–211].

Формулювання цілей статті (постановка завдання) – здійснити доктринальний аналіз принципів тлумачення адміністративно-деліктних правових норм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як слушно наголошує О.В. Капліна проблема принципів тлумачення досить довго залишалася мало дослідженою в юридичній літературі. Трива-

лий час в радянській правовій доктрині найважливішим принципом наукового пізнання проголошувалася сувора законність, що розглядалася в єдності з принципом пролетарської партійності [12, с. 169], однак усвідомлюючи той факт, що багато методологічних підходів, пронизаних ідеологією, є зараз неприйнятними, що неприпустимо тлумачити норми права тільки з позиції ідеології, бачити в нормах права лише інструмент державної влади й вираження державної волі, вчені, робили спроби звернутися до принципів тлумачення норм права, але ця тема отримувала досить фрагментарне висвітлення у працях з теорії правозастосування й теорії тлумачення [5, с. 59].

Ю.М. Тодика до головних засад тлумачення норм права відносить демократизм, науковість, точність, ясність, єдність теорії і практики [1, с. 80–86], а принципами тлумачення Конституції України Конституційним судом України вважає незалежність суддів і суду, колегіальність, гласність судочинства, повноту, всебічність та обґрунтованість інтерпретаційних актів, змагальність сторін, верховенство права, конституційність та законність, тобто принципи конституційного судочинства [2, с. 397–403].

У баченні М.Д. Савенко, принципи тлумачення норм права доцільно класифікувати за кількома окремими критеріями: за видами тлумачення, об'єктами тлумачення залежно від сфери правового регулювання, їх значимістю для тлумачення, сферою поширення. Залежно від виду норм за сферою правового регулювання принципи тлумачення вчена поділяє на матеріальні, на основі яких формується результат інтерпретаційної діяльності і його якість, та процесуальні принципи, що є вимогами до самого процесу тлумачення, а для офіційного тлумачення конституційною юстицією та казуального тлумачення також і принципи відповідного судочинства. За об'єктами інтерпретації принципи тлумачення норм, як стверджує М.Д. Савенко, бувають: міжнародних актів і договорів, конституції, законів, правових інститутів, підзаконних актів. За їх значимістю для процесу тлумачення – на фундаментальні, основоположні принципи: справедливості, рівності, свободи, гуманізму та демократичності, соціальної, правової держави, верховенства права [3, с. 14–19]. За сферою поширення, на думку вченої, можна виділити загальні (неупередженості, повноти, всебічності, об'єктивності, обґрунтованості, визначеності тлумачення) і спеціальні (науковості, єдності теорії і практики, правоконкретизуючої діяльності, стабільності тлумачення і права) принципи. За видами інтерпретаційної діяльності бувають принципи офіційного тлумачення, принципи офіційного тлумачення конституційною юстицією, принципи казуального тлумачення і принципи неофіційного тлумачення [3, с. 12–13; 9, с. 174].

С.З. Опотяк принципами тлумачення правових норм називає основні керівні засади спеціального виду юридичної діяльності органів держави, посадових осіб, громадських організацій чи окремих громадян щодо розкриття змісту правових норм, установлення вираженої в них волі законодавця, що в результаті забезпечує ефективну правотлумачну діяльність та правильне правозастосування. До основних принципів він відносить компетентність, об'єктивність, усебічність, телеологічність, систематичність та однаковість тлумачення правових норм [4, с. 24].

О.В. Капліна пропонує принципи правотлумачної діяльності розглядати як найбільш загальні основні керівні засади, що чинять організуючий та інформаційний вплив на хід розумових операцій, які зумовлюють процес тлумачення норм кримінально-процесуального права, що у кінцевому підсумку забезпечує адекватне розкриття смислу тлумаченої норми, ефективність правотлумачної діяльності й подальшого правозастосовного процесу [5, с. 66]. До принципів правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права вчена відносить: об'єктивність, неприпустимість зловживання правом під час тлумачення, повноту використання способів тлумачення, одноманітність тлумачення. На думку дослідниці, усі вони повинні знайти законодавче закріплення в КПК або в майбутньому законі України «Про нормативно-правові акти». Окрім власних принципів правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права, О.В. Капліна виокремлює доктринальні принципи тлумачення, які можуть бути й не закріплені в нормах права, становити етично-моральні ідеї, міститися в роботах учених, але також впливати на процес тлумачення норм права. До них можна віднести науковість тлумачення, єдність теорії і практики, гуманізм, справедливість [6, с. 210–211; 15, с. 80; 9, с. 172].

О.І. Костенко визначає принципи тлумачення адміністративного законодавства як основоположні наукові вимоги та ідеї, об'єктивно зумовлені та стабільні, відповідно до яких справляється організуючий, орієнтуючий та інформаційний вплив на перебіг інтелектуально-вольових операцій, які зумовлюють процес тлумачення адміністративного законодавства, що в кінцевому підсумку забезпечує адекватне та однакове розкриття змісту конкретної адміністративно-правової норми, ефективність правотлумачної діяльності й подальшого правозастосовчого процесу. До них вона відносить верховенство права, законність, науковість, принципи об'єктивності, неприпустимості зловживання правом, повноти використання способів тлумачення, однаковості тлумачення, ефективності тощо [7, с. 244].

О.В. Білоус, досліджуючи засади інтерпретації понять та категорій адміністративного судочинства, наголошує, що принципи відповідного тлумачення понять та категорій адміністративного судочинства – це основоположні наукові вимоги та керівні ідеї, об'єктивно обумовлені та стабільні, які справляють організуючий, орієнтуючий та ціннісний вплив на перебіг інтелектуально-вольового процесу тлумачення понять та категорій адміністративного судочинства, що забезпечує адекватне, повне та правильне розкриття змісту вказаних понять та категорій, ефективність правотлумачної діяльності в цілому та подальшого правозастосовчого процесу [8, с. 6].

Вчений зауважує, що тлумаченню понять та категорій адміністративного процесу притаманні практично всі принципи адміністративного судочинства (тією чи іншою мірою), оскільки вказана діяльність має всі ознаки юридичної, але найбільш стійкий вплив на цю діяльність мають саме загальні принципи адміністративного процесу, а саме: верховенство права, законність, правова визначеність, остаточність судових рішень, єдність судової практики тощо, які у баченні О.В. Білоуса, є загальними принципами інтерпретації [9, с. 181]. До спеціальних принципів тлумачення понять та категорій адміністративного судочинства дослідником віднесено принципи: об'єктивності та безсторонності, науковості, повноти використання способів тлумачення, пропорційності, обґрунтованості, зрозумілості та інші [8, с. 20].

Варто наголосити, що досить корисним у розробленні ідей основних та спеціальних засад тлумачення норм права є звернення до доктринальних підходів у вирішенні цієї наукової проблеми, запропонованих зарубіжними вченими. Так, американські правники А. Скаліа та Б. Гарнер сформулювали кілька десятків принципів та канонів тлумачення права. Зокрема, серед фундаментальних принципів інтерпретації вони називають: принцип інтерпретації (Interpretation Principle) – кожне застосування тексту до певних обставин тягне за собою тлумачення; принцип переваги тексту (Supremacy-of-Text Principle) – слова владного офіційного тексту (governing text) і те, що вони передають в їх контексті мають першорядне значення; принцип взаємозв'язку канонів (Principle of Interrelating Canons) – жоден канон тлумачення не є абсолютним; презумпція проти неефективності (Presumption Against Ineffectiveness) – слід віддавати перевагу текстуально допустимій інтерпретації, що сприяє, а не перешкоджає меті документа; презумпція чинності (Presumption of Validity): інтерпретація, яка підтверджує дійсність норми, переважає інтерпретацію, яка її заперечує (ut res magis valeat quam pereat) [10, с. 47–55; 13, с. 129].

Правники окремо виділяють синтаксичні та семантичні канони: канон звичайного значення (Ordinary-Meaning Canon) – слова мають розумітися в їх звичайному, щоденному значенні, окрім випадків, коли контекст указує на необхідність їх розуміння в технічному сенсі; канон фіксованого значення (Fixed-Meaning Canon) – словам слід надати значення, яке вони мали на момент прийняття тексту; канон загальних термінів (General-Terms Canon) – загальні терміни мають загальний зміст (generalia verba sunt generaliter intelligenda). Наприклад, значення певних слів (зокрема, «небезпечно», «зброя») не може бути довільно обмежене, тобто всі існуючі предмети, які можуть підпадати під цю категорію або можуть бути винайдені пізніше, відноситимуться до цієї категорії; канон висновку від зворотного (Negative-Implication Canon) – спеціальна вказівка на одне явище означає виключення інших (expressio unius est exclusio alterius); канон кон'юнкції/диз'юнкції (Conjunctive/Disjunctive Canon) – приєднання до кон'юнктивного чи диз'юнктивного переліку здійснюється за законами логіки з певними нюансами; презумпція не виключного характеру слова «включаючи» (Presumption of Nonexclusive «Include») – «включаючи» вказує на наведення прикладів, а не на виключний перелік; канон нерозбірливості (Unintelligibility Canon) – нерозбірливий (незрозумілий) текст не застосовується та інші [10, с. 57–92; 13, с. 130].

До так званих синтаксичних канонів, А. Скаліа та Б. Гарнер відносять: граматичний канон (Grammar Canon) – словам слід надати саме того значення, яке їм надають належна (правильна) граматика та стандартне вживання, а не того, що утворилося внаслідок граматичної помилки законодавця; канон серійного класифікатора (Series-Qualifier Canon) – у тому разі, коли є пряма, паралельна конструкція, яка включає всі іменники або дієслова в серії, ймовірний або постпозитивний модифікатор зазвичай застосовується до всієї серії; канон застереження (Proviso Canon) – застереження зумовлює основну причину, за якою вона кваліфікується. Власне кажучи, застереження – це пункт, який уводить умову за допомогою конкретного слова. Вона вводиться для позначення впливу певних положень, які знаходяться в документі і мають специфічні умови їх застосування; пунктуаційний канон (Punctuation Canon) – пунктуація є допустимим показником значення. Будь-яка, навіть найправильніша, конструкція тексту не може ігнорувати пунктуацію та інші [10, с. 93–107; 13, с. 131].

Своєрідним продовженням синтаксичних і семантичних канонів є так звані контекстуальні канони, серед яких, зокрема, американські дослідники виділяють: канон цілісності тексту (Whole-Text Canon) – текст повинен бути витлумачений як єдине ціле; презумпція послідовного вживання

(Presumption of Consistent Usage) – як уважається, слово або фраза має однакове значення в тексті; зміна текстуального змісту в термінах пропонує варіацію їх значення; канон надмірності (надлишковості) (Surplusage Canon) – за можливості кожне слово і кожне положення акта повинні мати силу. Жодне з положень не повинно ігноруватися. Жодне з положень не повинно надмірно тлумачитися, що може призвести до його дублювання іншого положення або до непородження правових наслідків. Канон надмірності говорить, що функція суду полягає не в тому, щоб переглядати норму шляхом вирахування з її змісту, а шляхом її доповнення. Положення, яке здається суду несправедливим або невдалим (створення так званого casus male inclusus), тим не менше повинно мати правову силу; канон загального/спеціального (General/Specific Canon) – якщо існує конфлікт між загальним положенням та спеціальним положенням, то останнє переважає (generalia specialibus non derogant); канон несумісності (Irreconcilability Canon) – якщо текст містить справді несумісні положення однакового рівня загальності, які були одночасно прийняті, жодне з них не повинно набути чинності; канон назви та заголовку статті (Title-and-Headings Canon) – назви та заголовки – допустимі показники значення тексту статті та інші [10, с. 109–143; 13, с. 132].

Варто зауважити, що західні дослідники мають дещо інший (відмінний від вітчизняного) погляд на розуміння категорії «принципи тлумачення», у зміст якої вони додають й конкретні правила тлумачення, що іменуються канонами, які фактично, у баченні зарубіжних правників, уособлюють собою спеціальні принципи інтерпретації права. Підкреслимо, що подібну модель системи засад інтерпретації «взяли собі на озброєння» й деякі українські вчені-теоретики права.

Так, С.В. Шевчук поряд із загальними способами тлумачення права вчений окреслює «спеціальні принципи або канони тлумачення», до яких він відносить: принцип комплексності, відповідно до якого закон має тлумачитися як єдиний акт, тобто окремі його положення не можуть бути витлумачені окремо або в межах статті чи розділу, вони мають розглядатися у комплексі; принцип pari materia (з того самого предмета) означає: закони, що регулюють однопредметні або близькі за предметом відносини, мають тлумачитися узгоджено, у взаємозв'язку, а не кожний окремо; принцип eiesdem generis (того самого роду або класу) означає: якщо загальне слово йде за двома або більше спеціальними словами, то значення цього загального слова має бути обмежене об'єднувальним значенням попередніх спеціальних слів; принцип noscitur a sociis (визнавати за супутнім) – якщо слово має кілька значень, його значення у законі визначається за контекстом; принцип expressio unius, exclusio alterius (включення одного виключає інше) – якщо у тексті закону встановлено певний перелік (наприклад, перелік професій зі шкідливими умовами праці), то він має розглядатися як остаточний і не підлягає розширеному тлумаченню; принцип обмеженого тлумачення правових положень, що встановлюють юридичну відповідальність особи, коли будь-який сумнів щодо значення правової норми тлумачиться на користь особи; принцип золотого правила – якщо результати «звичайного» тлумачення, згідно із загальноприйнятим літературним читанням тексту, є абсурдними, і очевидний факт, що парламент не міг саме це мати на увазі, у такому разі застосовується інше, додаткове значення «сумнівного» правоположення; принцип відповідності волі законодавця: з усіх суперечливих правоположень потрібно застосовувати лише ті, що найбільше відповідають волі законодавця [11, с. 210–211].

Зауважимо, що схожий підхід демонструють й інші вчені, але ми підтримуємо тезу про те, що термінологічна сполука «принципи – способи – канони» не є тотожними за своїм змістом поняттями. Для нас надзвичайно логічною та привальною є теза про те, що в наших умовах правозастосування та теорії тлумачення права слід проводити водорозділ між принципами інтерпретації та її правилами (як і способами). Це виглядає більш чітким та конкретним, у зв'язку з чим ми схильні вважати, переважну більшість канонів інтерпретації правилами тлумачення, що застосовуються у межах того чи іншого способу інтерпретації [9 с. 168-169].

Висновки. Підбиваючи узагальнений огляд різноманітних підходів до визначення змісту засад тлумачення права та спираючись на вищенаведені нами тези, зазначимо, що принципами тлумачення власне адміністративно-деліктних правових норм є:

- верховенство права – засадничий принцип інтерпретації правових норм, зміст якого полягає у тому, що суб'єкт тлумачення під час всього інтелектуально-вольового процесу із з'ясування та роз'яснення правової норми завжди керується ідеєю про те, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Відтак юридична діяльність інтерпретатора має будуватися на засадах людиноцентризму, враховувати пріоритетність інтересів фізичної особи, уникати зайвого формалізму тощо;
- науковість – передбачає наукову обґрунтованість висновків інтерпретації, врахування доктринальних підходів до визначення та формулювання відповідних умовиводів. Суб'єкт інтерпретації адміністративно-деліктних норм права не повинен обмежуватися лише науко-

во-практичним коментарем до відповідного кодексу чи закону, оскільки також цінним є вивчення періодичної наукової літератури, новітніх монографічні та дисертаційних досліджень. Ураховуючи той факт, що інтерпретація є складним інтелектуальним процесом, який здійснюється уповноваженим суб'єктом, стає цілком очевидним, що принцип науковості також передбачає, що під час тлумачення вказаний суб'єкт використовує цілий спектр загальних та спеціальних методів наукового пізнання [9, с. 184].

- принципи об'єктивності. Як слушно зазначається на шпальтах правової літератури, суть цього принципу полягає у тому, що тлумачення здійснюється без впливу особистих чи суспільних думок, будь-якого виду дискримінації, упередженості, ідеології, а особливо без політичного чи соціального впливу. Інтерпретатор, що орієнтується на принцип об'єктивності, у жодному разі не керується прямо чи опосередковано власними інтересами [4, с. 22], а в основі прийнятого ним рішення – об'єктивний, логічний, закономірний результат тлумачення норми адміністративно-деліктного права.
- принцип неприпустимості зловживання правом. Вказана засада тлумачення тісно пов'язана із принципом об'єктивності. Під зловживанням правом при тлумаченні норми, як зауважує О.В. Капліна, слід розуміти використання наданого суб'єктові права її тлумачення врозріз зі смислом, який дійсно вклав у цю норму законодавець; при нібито відповідності букві закону мають місце зневажання його духом, невідповідність призначенню норми, спотворення справжнього її сенсу, тлумачення на противагу нормам моралі. Інакше кажучи, зловживання правом – це порушення суб'єктивного права, міри можливої поведінки, межі, встановленої цією мірою [5, с. 72].
- принцип повноти використання способів тлумачення передбачає, що інтерпретація норми адміністративно-деліктного права відбувається «за посередництва» всієї системи інтерпретаційних способів у сукупності. Як слушно зауважує О.В. Капліна, значна частина правозастосовчих помилок допускається саме внаслідок неправильного тлумачення норм права, що зумовлено відсутністю у суб'єктів тлумачення чітких уявлень про послідовність здійснення правотолумачних дій, про способи тлумачення та правила, за допомогою яких можна встановити дійсний смисл необхідних норм [14, с. 75; 5, с. 72].
- принцип пропорційності. Як зазначає О.В. Білоус, вказана засада має зв'язок із принципом верховенства права та принципом об'єктивності, оскільки саме вона передбачає спрямування результатів тлумачення на досягнення прийнятного балансу між несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи й цілями, на досягнення яких спрямована інтерпретована норма. Іншими словами, пропорційність у тому числі зобов'язує правотлумачного суб'єкта, не порушуючи вимог принципу верховенства права, досягти об'єктивності у визначенні змісту конкретної норми права. Інтерпретатор має не тільки забезпечити захист прав особи, а й у відповідних випадках указати чіткі умови реалізації нею свого правового статусу або навіть їх обмеження [9, с. 186].
- принцип обґрунтованості. Цей принцип є своєрідним продовженням такої засади тлумачення норм права як науковість, оскільки передбачає досягання обґрунтованого необхідними засобами результату, який, як правило, знаходить свій вираз у рішенні юрисдикційного суб'єкта у справі про адміністративне правопорушення. Отже, принцип обґрунтованості передбачає, що висновки інтерпретатора відносно фактичних обставин справи про адміністративний проступок та їх правова оцінка мають підтверджуватися обставинами, що підлягають з'ясуванню при розгляді справи про адміністративне правопорушення, а саме: чи було вчинено адміністративне правопорушення, чи винна дана особа в його вчиненні, чи підлягає вона адміністративній відповідальності, чи є обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність, чи заподіяно майнову шкоду, чи є підстави для передачі матеріалів про адміністративне правопорушення на розгляд громадської організації, трудового колективу, а також з'ясувати інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи тощо.
- принцип зрозумілості. Дотримання цього принципу полягає у групуванні і викладі знань про сенс норми в чітких, лаконічних формулюваннях, що дають змогу зрозуміти і практично реалізувати її припис у повсякденних актах поведінки громадян. Засноване на зробленому роз'ясненні правової норми рішення в справі про адміністративний проступок повинно бути адекватно сприйняте особою, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілою особою (за її наявності) та іншим учасниками справи, а також втілене у життя адресатами такого рішення [9, с. 187-188].

Отже, у нашому розумінні, принципи тлумачення адміністративно-деліктних правових норм – це визначальні керівні ідеї та основоположні засади, які справляють організуючий та аксіологічний вплив на процес тлумачення норм адміністративно-деліктного права, що забезпечує адекватне,

повне та правильне розкриття змісту відповідних формально визначених правил поведінки, ефективність правотлумачної діяльності в цілому та досягнення інших основних та факультативних завдань інтерпретації адміністративно-деліктних правових норм [15, с. 176-180].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тодика Ю.М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія і практика: монографія. – Харків: Факт, 2001. 328 с.
2. Тодика Ю.М. Конституція України: проблеми теорії і практики: монографія. – Харків: Факт, 2003. 608 с.
3. Савенко М.Д. Класифікація принципів тлумачення норм права. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 9–13.
4. Опотяк С.З. Основні принципи тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 19–24.
5. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2007. 480 с.
6. Капліна О. Принципи правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2 (53). С. 200–211.
7. Костенко О.І. Характеристика спеціальних принципів тлумачення адміністративного законодавства. *Теорія і практика сучасного права*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 29 жовтня 2010 р. Херсон: Айлант, 2010. Т. 1. С. 243–245.
8. Білоус О.В. Поняття та категорії адміністративного судочинства: людиноцентричні та аксіологічні аспекти тлумачення: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Дніпро, 2020. 34 с.
9. Білоус О.В. Поняття та категорії адміністративного судочинства: людиноцентричні та аксіологічні аспекти тлумачення: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. – Дніпро, 2020. 395 с.
10. Scalia A., Garner B. A. Reading Law. The Interpretation of Legal Texts. West: West Publishing Company, 2012. 608 p.
11. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – Київ: Український центр правничих студій, 2001. 302 с.
12. Алексєєв С.С. Проблеми теорії права: курс лекцій: у 2 т. / С.С. Алексєєв. – Свердловськ, 1973. Т. 2: Нормативні юридичні акти, застосування права, юридична наука (правознавство). 401 с.
13. Білоус О.В. Людиноцетричні та аксіологічні аспекти тлумачення понять та категорій адміністративного судочинства: монографія. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 340 с.
14. Костенко О.І. Тлумачення актів адміністративного законодавства: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. – Запоріжжя, 2011. 209 с.
15. Ліпинський В.В. Ефективність тлумачення адміністративно-деліктних правових норм: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. – Дніпро, 2021. 439 с.

УДК: 349.3.
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.71

ПРАВО НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я ТА ПРОВЕДЕННЯ МЕДИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ: ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Менджул М.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Менджул М.В. Право на охорону здоров'я та проведення медичних експериментів: законодавство України та міжнародні стандарти.

У статті досліджено відповідність національного законодавства міжнародним стандартам у сфері проведення медичних експериментів та належного захисту права на охорону здоров'я пацієнтів з боку медичних працівників та дослідників. Доведено, що ключовим міжнародним актом, що визначає базові стандарти надання медичних послуг, проведення медичних експериментів є Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини», прийнята ще у 1964 році. Вказаний акт визначив фундаментальні етичні засади проведення медичних досліджень, використання при цьому біологічних матеріалів та ідентифікованих даних, що можуть становити лікарську таємницю. З'ясовано важливість Загальної декларації про геном людини та права людини від 11 листопада 1997 р., що містить основні вимоги, що ставляться до досліджень, пов'язаних із геномом (геномні дослідження, лікування чи діагностика можливі тільки якщо відбудеться попередня оцінка потенційних ризиків/користі).

Проаналізовано ключові положення Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини («Конвенція про права людини та біомедицину»), яка передбачили головні засади здійснення наукових досліджень у сфері біології та медицини, а також додаткові протоколи до Конвенції, які рекомендовано ратифікувати Україні. З'ясовано ключові норми Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 536/2014 від 16 квітня 2014 року щодо клінічних випробувань лікарських засобів для людського використання та скасування Директиви 2001/20/ЄС.

Досліджено конституційні гарантії у сфері права на охорону здоров'я, а також обмеження до проведення медичних досліджень і експериментів, норми цивільного та кримінального законодавства щодо компенсації завданої шкоди потерпілим пацієнтам, а також притягнення до відповідальності. Окрему увагу приділено питанню інформованої згоди щодо участі у медичних дослідженнях та експериментах. Доведено, що інформовані згоди повинні включати окремі пункти щодо обробки персональних даних пацієнтів/добровольців.

Обґрунтовано, що українське законодавство відповідає вимогам міжнародних стандартів щодо медичних досліджень та експериментів, при проведенні медичного досліду/експерименту/клінічного випробування інтереси пацієнтів завжди переважають над науковими та суспільними інтересами.

Ключові слова: медичний працівник, пацієнт, право на медичну допомогу, лікарська таємниця, медичний експеримент, право на охорону здоров'я, лікарська (медична) помилка, потерпілий.

Mendzhul M.V. The right to health care and medical experiments: Ukrainian legislation and international standards.

The article examines the compliance of national legislation with international standards in the field of medical experiments and proper protection of the right to health care of patients by medical professionals and researchers. It is proven that the key international act that defines the basic standards for the provision of medical services and conducting medical experiments is the Declaration of Helsinki of the World Medical Association «Ethical Principles of Medical Research Involving Humans», adopted back in 1964. This act defined the fundamental ethical principles of conducting medical research, the use of biological materials and identifiable data that may constitute medical confidentiality. The importance of the Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights of November 11, 1997, which contains the basic requirements for genome-related research (genomic research, treatment or diagnostics are possible only if a preliminary assessment of potential risks/benefits is carried out), is clarified.

The key provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine ("Convention on Human Rights and

Biomedicine"), which provided for the main principles of conducting scientific research in the field of biology and medicine, as well as additional protocols to the Convention, which are recommended for ratification by Ukraine, were analyzed. The key provisions of Regulation (EU) No. 536/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on clinical trials of medicinal products for human use and repealing Directive 2001/20/EC were clarified.

The constitutional guarantees in the field of the right to health protection, as well as restrictions on conducting medical research and experiments, the norms of civil and criminal law on compensation for harm caused to injured patients, as well as liability, were investigated. Special attention was paid to the issue of informed consent to participate in medical research and experiments. It is proven that informed consents should include separate clauses regarding the processing of personal data of patients/volunteers.

It is substantiated that Ukrainian legislation meets the requirements of international standards regarding medical research and experiments, and when conducting a medical research/experiment/clinical trial, the interests of patients always prevail over scientific and public interests.

Key words: medical worker, patient, right to medical care, medical confidentiality, medical experiment, right to health care, medical (medical) error, victim.

Постановка проблеми. Для багатьох пацієнтів належна медична допомога у аспекті реалізації права на охорону здоров'я можлива тільки при умові участі у медичних експериментах, що можуть бути ключовими для розвитку медицини, вони можуть сприяти появі нових лікарських засобів, удосконалити методи лікування, винайти нові. При проведенні медичних експериментів можливі лікарські помилки, що можуть призвести до непоправної шкоди здоров'ю і потерпілі пацієнти вправі вимагати належного та ефективного розслідування всіх обставин справи із дотриманням лікарської таємниці, ґрунтуватися на повазі до людської гідності, що є основоположним принципом правового регулювання проведення медичних експериментів.

Норми та правила здійснення медичних досліджень закріплені як у міжнародних, так і в національних актах. Серед міжнародних документів особливе місце займає Нюрнберзький кодекс (1947), у якому сформульовано десять фундаментальних принципів проведення медичних експериментів на людині [1]. Саме для з'ясування відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері проведення медичних експериментів та належного захисту права на охорону здоров'я пацієнтів проведено вказане дослідження.

Метою дослідження є встановлення відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері проведення медичних експериментів з метою гарантування належного захисту права на охорону здоров'я пацієнтів.

Стан наукової розробки. В Україні у полі наукових пошуків були деякі питання правомірності медичних досліджень за участі людини [2], проведення медико-біологічних експериментів [3], аналіз можливості договірного регулювання медичних експериментів [4]. Водночас недостатньо проведено компаративних досліджень відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері проведення медичних експериментів та належного захисту права на охорону здоров'я пацієнтів.

Виклад основного матеріалу. Серед ключових міжнародних документів із базовими стандартами надання як медичних послуг, так і проведення медичних експериментів Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини» (1964 р.), яка містить фундаментальні етичні засади проведення медичних досліджень, використання при цьому біологічних матеріалів та ідентифікованих даних, що можуть становити лікарську таємницю: а) науковці та медичні працівники, які проводять дослідження повинні гарантувати захист життя та здоров'я, а також гідності, фізичної та психічної недоторканності пацієнта, його права на самовизначення, приватність та конфіденційність особистої інформації (тобто, гарантується лікарська таємниця); б) усі дослідження над пацієнтами мають відповідати загальновизнаним стандартам, їм повинен передувати ґрунтовний аналіз наукової літератури, іншої інформації, лабораторних досліджень та попередніх експериментів на тваринах; в) якщо можливі негативні впливи на довкілля, то перед дослідженням мають бути впроваджені запобіжні заходи; г) дизайн і методи дослідження мають бути описані в дослідницькому протоколі; д) протокол повинен бути розглянутий, компетентним комітетом з етики; е) дослідження можливі тільки медичним працівником/дослідником із належною науковою підготовкою та професійною кваліфікацією, який забезпечить участь пацієнтів/добровольців під належним медичним наглядом; є) залучення вразливих чи соціально незахищених груп населення є етично виправданим у такому разі, коли дослідження вирішить актуальну потребу у медичних послугах, принесе реальну користь [5].

Через тридцять років було прийнято Загальну декларацію про геном людини та права людини від 11 листопада 1997 р., яка в статті 5 містить ключові вимоги, що ставляться до всіх досліджень,

які пов'язані із людським геномом, а саме: а) геномні дослідження, лікування чи діагностика можливі тільки якщо відбудеться попередня оцінка потенційних ризиків/користі, урахуванні вимог національного законодавства; б) обов'язкова попередня, вільна та однозначна згода пацієнта/добровольця, якщо він невзмозі надати її, то проведення можливе тільки із урахуванням найкращих інтересів пацієнта; в) кожна людина має право самостійно вирішувати, чи бажає вона отримати інформацію про результати генетичних аналізів, чи тримати їх у таємниці; г) документальні результати досліджень мають пройти попередні експертні оцінки відповідно до міжнародних принципів; д) якщо особа не може надати згоду, геномні дослідження можливі тільки для поліпшення стану її здоров'я. Дослідження, які не мають терапевтичного ефекту, можливі лише за виняткових випадків, повної відповідність досліджень принципам захисту. Не допускається також практика, яка суперечлива до людської гідності (ст. 11) [6].

Того ж року було прийнято Конвенцію про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини («Конвенція про права людини та біомедицину»), яка в главі V передбачає принципи здійснення наукових досліджень у сфері біології та медицини, зокрема: наукові дослідження у сфері біології та медицини проводяться вільно, але із дотримання основних міжнародних актів, спрямованих на захист людини (ст. 15); проведення досліджень за участю людей (пацієнтів) можливі лише при дотриманні вимог, закріплених у ст. 16 (відсутності альтернативи; співмірності ризику та користі від дослідження; попереднього схвалення проєкту, після незалежної експертизи його наукової цінності та етичного аналізу; належне інформування досліджуваних осіб про їх права; отримання чітко вираженої та документально підтвердженої згоди). Стаття 18 вказаного акту визначила правила та вимоги проведення досліджень на ембріонах in vitro [7].

Згодом було прийнято низку додаткових протоколів до Конвенції про права людини та біомедицину: Додатковий протокол щодо заборони клонування людських істот від 12 січня 1998 року, Додатковий протокол щодо трансплантації органів та тканин людини від 24 січня 2002 року, Додатковий протокол щодо генетичного тестування в цілях охорони здоров'я від 27 листопада 2008 р., а також Додатковий протокол (ETS № 195) від 25 січня 2005 року [8]. Україна досі не ратифікувала Конвенцію про права людини та біомедицину та додаткові протоколи до неї, що негативно позначається на системі захисту права на охорону здоров'я та гарантіях при проведенні медичних дослідженнях і експериментах.

Щодо Європейського Союзу то на разі чинний Регламент Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 536/2014 від 16 квітня 2014 року щодо клінічних випробувань лікарських засобів для людського використання та скасування Директиви 2001/20/ЄС [9], який передбачає виділення клінічних випробувань із низьким втручанням, що оптимізовують використання лікарських засобів, надання медичних послуг та сприяють здійсненню права на охорону здоров'я (вказані випробування проводяться із менш жорсткими правилами та моніторингом досліджуваних лікарських засобів, п. 11). У тих випадках, коли досліджувані лікарські засоби, модифікації впливають на безпеку та право пацієнта, надійність результатів, отриманих при клінічних випробуваннях, вони можливі, якщо будуть попередні погодження. Клінічне випробування можливі тільки у разі: а) гарантування права на охорону здоров'я, безпеки та гідності пацієнтів; б) дозволить отримати надійні дані, буде проведено після спеціального дозволу.

В Україні медичне законодавство частково регулює медичні дослідження. Ми погоджуємося із пропозицією І.Я. Сенюти, що доцільне використання єдиної термінології, при цьому на разі, вживаються різні терміни («медичний дослід», «медико-біологічний експеримент», «клінічне випробування», «дослід над людиною») [10].

Ключові принципи, щодо медичних досліджень в Україні закріплені на конституційному рівні. Так, відповідно до статті 28 Конституції України, «жодна людина не може бути піддана медичним дослідам без її вільної згоди». Конституція також проголошує «життя і здоров'я людини, її гідність та недоторканність найвищими соціальними цінностями» (ст. 3), закріплює принцип рівності всіх людей та забороняє дискримінацію. Вказані принципи у повній мірі поширюють свою дію на сферу медичних досліджень.

Відповідно до ст. 281 Цивільного кодексу України, кожній особі «гарантується право на життя, а проведення медичних експериментів допускається лише щодо повнолітніх та дієздатних осіб за умови отримання їх добровільної згоди». Для регулювання клінічних випробувань лікарських засобів приймається спеціальне законодавство. Основи законодавства України про охорону здоров'я містять комплекс норм, що визначають порядок організації та проведення медичних досліджень. Зокрема, стаття 20 закріплює обов'язок держави «сприяти розвитку наукових досліджень у сфері охорони здоров'я та впровадженню їх результатів у практику закладів і працівників охорони здоров'я». Фінансування таких досліджень здійснюється на конкурсній основі з державного бюджету, а також за рахунок інших джерел, що не суперечать чинному законодавству. Усі державні цільові

програми у сфері охорони здоров'я та ключові заходи з їх реалізації підлягають науковій експертизі, яка проводиться відповідно до законодавства у визначених Кабінетом Міністрів України провідних національних та міжнародних наукових установах [11].

Аналіз статті 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я показує, що передбачені нею вимоги до застосування медико-біологічних експериментів на людях у повній мірі відповідають міжнародним стандартам, а головне додатково акцентують увагу на збереження лікарської таємниці, забороняють проводити експерименти на тих на хворих, які перебувають у місця несвободи, є військовополоненими, а також коли їх захворювання не має зв'язків із терапевтичними методами досліджень.

Випробування лікарських засобів в нашій державі окремо регулюється спеціальним Законом «Про лікарські засоби», що регулює доклінічні аналізи та клінічні випробування. Рішення про клінічне випробування лікарських засобів можливі тільки у разі: «позитивного висновку експертизи матеріалів доклінічного вивчення; переконливих даних, що ризики побічних дій значно нижчі від очікуваних позитивних впливів» [12].

Пацієнт чи доброволець, що буде залучений до клінічних випробуваннях має належним чином бути поінформований про мету та сутність досліджень, що має сприяти прийняттю рішення про участь/продовження участі самостійно та добровільно, без зовнішнього впливу. Перед дослідженням пацієнти/законні представники разом із відповідальним дослідником підписують ідентичні примірники документів. Підписані та датовані інформовані згоди повинні зберігатися у відповідальних дослідників/медичних працівників принаймні 15 років після завершення випробувань. Інформовані згоди повинні включати окремі пункти щодо обробки персональних даних пацієнтів/добровольців.

При виникненні побічних реакцій, медичних помилок, може наступати страховий випадок, про що дослідник/медичний працівник повинен негайно (не пізніше двох календарних днів) повідомити спонсорів дослідження, які у семиденний строк повідомляють страхову компанію. Медичні працівники/дослідники/законні представники/родичі можуть за власною ініціативою протягом дев'яти днів повідомити страхову компанію [13].

За порушення порядку проведення медичного експерименту, завдання шкоди може наступати як цивільно-правова, так і кримінально-правова відповідальність (ст. 141 Кримінального кодексу України). Крім того, передбачено кримінальну відповідальність за незаконні досліди (медико-біологічні, психологічні та інші), що створили небезпеку (ст. 142 КК України) [14].

Висновки. Проведене дослідження міжнародних стандартів та вимог до медичних досліджень та експериментів, з'ясування відповідності українського законодавства, показало, що при проведенні медичного досліду/ експерименту/клінічного випробування інтереси пацієнтів завжди переважають над науковими та суспільними інтересами. Вимоги та стандарти, закріплені в українському законодавстві передбачили чіткі критерії та детально врегулювали порядок проведення клінічних експериментів, що базується на повазі до гідності людини, гарантуванні захисту інформації, що є лікарською таємницею. Водночас Україні необхідно ратифікувати Конвенцію про права людини та біомедицину та додаткові протоколи до неї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сенюта І.Я. Законодавче забезпечення проведення медико-біологічних експериментів: міжнародні стандарти і національний досвід. Аптека. 2007. № 47 (618). URL: https://www.apteka.ua/article/5829.
2. Менджул М.В. Умови правомірності медичних досліджень за участі людини. *Медичне право*. 2021. № 27(1). С. 69–77.
3. Берзіна А.Б. Правове регулювання проведення медико-біолоічних експериментів в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 92–95.
4. Гембар А., Міхайліна Т. Договірне регулювання медичного експерименту за участю людини: гарантії прав досліджуваного. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 170–174.
5. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» від 01.06.1964. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005#Text.
6. Загальна декларація про геном людини та права людини від 11 листопада 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_575#Text.
7. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 04.04.1997 / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.
8. Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Genetic Testing for Health Purposes, Strasbourg, 27/11/2008. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/203.

9. Regulation (EU) No 536/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on clinical trials on medicinal products for human use, and repealing Directive 2001/20/EC. URL: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/files/eudralex/vol-1/reg_2014_536/reg_2014_536_en.pdf.
10. Сенюта І. Я. Цивільні правовідносини у сфері проведення медичних дослідів. *Медичне право*. 2018. № 1 (21). С. 42–53.
11. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text.
12. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80#Text.
13. Про затвердження Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і Типового положення про комісії з питань етики: наказ МОЗ України від 23.09.2009 № 690. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-09#Text.
14. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

УДК 346.6: 336.7+342.9: 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.72

НАЛЕЖНА ПЕРЕВІРКА КЛІЄНТІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЮ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ: ПРАВОВА ПРИРОДА

Шевченко М.В.,
доктор філософії з права,
старший викладач кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0002-6708-016X
e-mail: mykhailo.v.shevchenko@outlook.com

Шевченко М.В. Належна перевірка за законодавством про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: правова природа

Вказується, для безперешкодного використання та розпорядження грошима чи іншими активами, здобутими внаслідок злочинної діяльності, а також для зменшення ймовірності їх виявлення та повернення законним власникам, необхідно відокремити таке майно від первинного злочину та ввести його в легальний економічний обіг, створюючи видимість законного походження цих активів.

У статті указано на те, що, на доповнення до обслуговування клієнтів та підвищення конкурентоспроможності їх послуг, суб'єкти первинного фінансового моніторингу мають забезпечувати виконання широкого кола аналітичних та пошукових заходів, які безпосередньо не пов'язані із дослідженням платоспроможності та добросовісності клієнтів для оцінки доцільності започаткування ділових відносин з ними. Натомість, вони здійснюються для забезпечення умов для виявлення та повернення активів злочинного походження, сприяння розслідуванню предикатного кримінального правопорушення та досягнення інших цілей законодавства про запобігання та протидію відмиванню доходів, які лежать у площині публічного інтересу та реалізація яких належить до функцій держави. Більше того, для збирання інформації про клієнтів та їх фінансові операції для здійснення щодо них належної перевірки суб'єкти первинного фінансового моніторингу можуть звертатись не лише до самих клієнтів у рамках ділових відносин із ними. Вони можуть звертатись із запитами про витребування інформації, які мають особливий обов'язковий статус та можуть подаватись відповідно до відповідних положень законодавства про відмивання доходів до Національного банку України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, органів виконавчої влади, правоохоронних органів, державних реєстраторів. З урахуванням цього обґрунтований висновок про те, що має місце випадок покладення на підставі закону владних управлінських функцій щодо здійснення фінансового моніторингу на суб'єктів фінансового сектору економіки та деяких інших приватних осіб. Більше того, заходи первинного фінансового моніторингу, насамперед, деякі додаткові та посилені заходи належної перевірки за їх природою, а також масштабом та глибиною вивчення й документування репутації та інших обставин діяльності клієнта наближаються до оперативно-розшукових заходів.

Ключові слова: владні управлінські функції; запобігання та протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом; належна перевірка; оперативно-розшукові заходи; фінансовий моніторинг.

Shevchenko M.V. Legal nature of due diligence measures under the anti-money laundering legislation.

It is indicated that for the unhindered use and disposal of money or other assets obtained as a result of criminal activity, as well as to reduce the likelihood of their detection and return to their rightful owners, it is necessary to separate such property from the original crime and introduce it into legal economic circulation, creating the appearance of the legal origin of these assets.

The article indicates that, in addition to covering the needs of clients and increasing the competitiveness of their services, obliged entities are to perform a wide range of analytical and investigative activities that are not directly related to assessing solvency and good faith of clients to determine the feasibility of establishing business relationships with them. Instead, that activities are carried out to ensure the conditions for the identification and recovery of assets of criminal origin, to facilitate the investigation

of a predicate criminal offense and to achieve other goals of the anti-money laundering legislation, which lie entirely in public domain and the implementation of which rests on a state being its inherent function. Moreover, to collect information about clients and their financial transactions in order to carry out due diligence on them, obligated entities may contact not only the clients themselves within the framework of business relations with them. They may as well submit requests for information, which have a special binding status and may be submitted in accordance with the relevant provisions of the anti-money laundering legislation to the National Bank of Ukraine, the National Securities and Stock Market Commission, executive authorities, law enforcement agencies, state registrars. In light of this, it seems reasonable to assume that there is a case of the imposition of government functions on the basis of the anti-money laundering legislation on entities of the financial sector of the economy and some other private entities. Moreover, the due diligence measures, primarily some additional and enhanced due diligence measures, by their nature, as well as by the scale and depth of studying and documenting the reputation and other circumstances of the client's activities, are close to investigative operations.

Key words: anti-money laundering; due diligence; government functions; investigative operations; financial monitoring.

Постановка проблеми. Можливість повною мірою користуватись та розпоряджатись грошовими коштами та іншим майном, викраденим або іншим чином одержаним внаслідок вчинення кримінального правопорушення, так само як й мінімізація ризику встановлення та повернення такого майна його титульним власникам, потребують його віддалення від предикатного кримінального правопорушення та інтеграції такого майна у цивільний обіг для створення враження щодо їх законного походження. Основним шляхом досягнення цього є використання фінансового сектору економіки для здійснення із майном незаконного походження фінансових операцій, які утворять собою підстави набуття такого майна, розірвавши його зв'язок із предикатним кримінальним правопорушенням. Недопущення цього має на меті система запобігання та протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, яка покладає на суб'єктів фінансового сектору економіки та деяких інших суб'єктів виконання обов'язків щодо перевірки їх клієнтів на наявність факторів ризику відмивання ними доходів, одержаних злочинним шляхом, а також щодо аналізу й моніторингу їх фінансових операцій, виявлення підозрілих фінансових операцій їх клієнтів та взаємодії із уповноваженими державними органами у сфері запобігання та протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом.

Водночас, рівень та глибина наукового опрацювання теоретичних аспектів обов'язків суб'єктів первинного фінансового моніторингу залишаються незадовільними. Зокрема, слід дістати розуміння того, якою є правова природа цих обов'язків, у тому числі тих, що пов'язані із належною перевіркою клієнтів. Це має концептуальне значення для визначення змісту та спрямованості, а також для утвердження органічності та узгодженості правового регулювання питань здійснення суб'єктами первинного фінансового моніторингу заходів належної перевірки та забезпечення дієвого та справедливого державного нагляду (контролю) за цією діяльністю.

Стан опрацювання проблематики. Ознайомившись із напрацюваннями наукового співтовариства з проблематики теоретичного підґрунтя фінансового моніторингу, можемо зазначити, що процес осмислення природи його заходів вже започаткований, але, все ж наукові й аналітичні дослідження у цьому напрямі є поодинокими. Так, наприклад, К.В. Бисага слушно констатувала, що ідентифікація публічних діячів, які є резидентами держави, та іноземних публічних діячів банками не може бути ефективною, оскільки, по-перше, це не є функцією банків як суб'єктів господарювання [1, с. 166]. Привертають особливу увагу й міркування фахівців Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України, які наголосили на тому, що, крім часткового покладення функцій держави щодо боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, на суб'єктів недержавного сектору та за їх рахунок, певною мірою легалізується здійснення приватними особами оперативно-розшукової діяльності [2]. Взявши до уваги ці висновки, поглибимо розуміння природи заходів належної перевірки клієнтів суб'єктами первинного фінансового моніторингу.

Метою дослідження є визначення правової природи належної перевірка клієнтів за законодавством про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження, підкреслимо, що суб'єктами первинного фінансового моніторингу згідно із ч. 1 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (далі – Закон № 361-IX) є, зокрема банки, страховики (у тому числі під час здійснення діяльності з перестрахування), страхові (перестрахові) брокери, кредитні спілки, ломбарди та інші фінансові установи, оператори поштового зв'язку, які

надають фінансові платіжні послуги та/або послуги поштового переказу, та/або послуги із здійснення валютних операцій, та деякі інші фізичні та юридичні особи, що визначені законом [3].

Основним обов'язком, який покладається на суб'єктів первинного фінансового моніторингу у рамках системи запобігання та протидії відмиванню доходів, є належна перевірка нових клієнтів, а також існуючих клієнтів (п. 4 ч. 2 ст. 8 Закону № 361-IX). Заходи належної перевірки можуть бути звичайними/загальними, додатковими, спрощеними та посиленими.

За змістом п. 34 ч. 1 ст. 1 Закону № 361-IX належна перевірка включає у себе:

– ідентифікацію клієнта (його представника);

– верифікацію клієнта (його представника) – перевірку (підтвердження) належності відповідній особі отриманих суб'єктом первинного фінансового моніторингу ідентифікаційних даних;

– встановлення кінцевого бенефіціарного власника клієнта або його відсутності, у тому числі отримання структури власності з метою її розуміння, та даних, що дають змогу встановити кінцевого бенефіціарного власника, та вжиття заходів з верифікації його особи (за наявності);

– встановлення (розуміння) мети та характеру майбутніх ділових відносин або проведення фінансової операції;

– проведення на постійній основі моніторингу ділових відносин та фінансових операцій клієнта, що здійснюються у процесі таких відносин, щодо відповідності таких фінансових операцій наявній у суб'єкта первинного фінансового моніторингу інформації про клієнта, його діяльність та ризик (у тому числі, в разі необхідності, про джерело коштів, пов'язаних з фінансовими операціями);

– забезпечення актуальності отриманих та існуючих документів, даних та інформації про клієнта [3].

Для виконання цих обов'язків суб'єкт первинного фінансового моніторингу з метою виконання покладених на нього завдань має право, серед іншого:

– звертатися із запитами до Національного банку України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, органів виконавчої влади, правоохоронних органів, державних реєстраторів (ч. 3 ст. 8 Закону № 361-IX);

– витребувати у державних органів, державних реєстраторів інформацію, що стосується здійснення належної перевірки (ч. 6 ст. 11 Закону № 361-IX);

– витребувати у клієнта, представника клієнта інформацію (офіційні документи), необхідну (необхідні) для здійснення належної перевірки (ч. 7 ст. 11 Закону № 361-IX);

– здійснювати обмін із іншими суб'єктами первинного фінансового моніторингу інформацією про осіб, яким було відмовлено у встановленні (підтриманні) ділових відносин (у тому числі шляхом розірвання ділових відносин, закриття рахунка), відкритті рахунка або проведенні фінансової операції (ч. 2 ст. 15 Закону № 361-IX) [3].

У разі неможливості виконувати заходи перевірки або мінімізувати виявлені ризики, пов'язані з клієнтом або фінансовою операцією, а також у разі наявності обґрунтованих підозр за результатами вивчення підозрілої діяльності клієнта, що така діяльність може бути фіктивною, суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний встановити неприйнятно високий ризик ділових відносин (фінансової операції без встановлення ділових відносин) стосовно клієнтів (ч. 6 ст. 7 Закону № 361-IX) [3].

Тоді як загальні заходи належної перевірки є основою первинного фінансового моніторингу та здійснюються щодо усіх клієнтів у ході встановлення та подальшого моніторингу ділових відносин із ними, поруч із цими заходами, щодо клієнтів із підвищеним рівнем ризику та за деяких інших особливих обставин мають вживатись також додаткові заходи перевірки.

Наприклад, за змістом ч. 14 ст. 11 Закону № 361-IX суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний додатково під час належної перевірки здійснювати стосовно клієнтів, які (кінцеві бенефіціарні власники яких) є політично значущими особами, членами їх сімей та особами, пов'язаними з політично значущими особами, такі заходи:

– мати належну систему управління ризиками з метою виявлення факту належності клієнта або кінцевого бенефіціарного власника клієнта до зазначеної категорії;

– одержувати дозвіл керівника суб'єкта первинного фінансового моніторингу для встановлення (продовження) ділових відносин, проведення (без встановлення ділових відносин) порогових фінансових операцій (незалежно від того, проводиться така фінансова операція одноразово чи як кілька фінансових операцій, що можуть бути пов'язані між собою);

– вживати достатніх заходів з метою встановлення джерела статків (багатства) та джерела коштів, з якими пов'язані ділові відносини чи операції з такими особами;

– здійснювати на постійній основі поглиблений моніторинг ділових відносин [3].

Із вищевикладеного випливає, що додаткові заходи перевірки вживаються щодо публічних діячів та інших клієнтів, за якими законодавство в силу особливостей їх статусу та/або діяльності

визнає підвищений рівень ризику використання ними послуг суб'єктів первинного фінансового моніторингу для відмивання доходів.

Від додаткових заходів належної перевірки слід відрізняти посилені заходи належної перевірки, які застосовуються щодо клієнтів, фінансові операції або інша діяльність яких відповідає показникам підозрілості, які вказують на високий ризик відмивання ними доходів.

Так, посиленими заходами належної перевірки є заходи, що вживаються суб'єктом первинного фінансового моніторингу на основі ризик-орієнтованого підходу стосовно клієнтів, ділові відносини з якими (фінансові операції без встановлення ділових відносин яких) становлять високий ризик, є пропорційними виявленим ризикам та спрямовані на їх мінімізацію, у тому числі шляхом збільшення частоти та обсягу дій з моніторингу ділових відносин та збору додаткової інформації щодо ділових відносин (п. 49 ч. 1 ст. 1 Закону № 361-IX) [3].

Суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний, наскільки це можливо, проводити аналіз та вивчення підстав і цілей усіх фінансових операцій, що відповідають хоча б одній із таких ознак:

- є складними фінансовими операціями;
- є незвично великими фінансовими операціями;
- проведені у незвичний спосіб;
- не мають очевидної економічної чи законної мети (ч. 3 ст. 12 Закону № 361-IX) [3].

Суб'єкти державного фінансового моніторингу можуть визначати обставини, за яких здійснюються посилені заходи належної перевірки, та дії, що повинні вживатися суб'єктами первинного фінансового моніторингу за таких обставин (ч. 2 ст. 12 Закону № 361-IX). Зокрема, суб'єкт первинного фінансового моніторингу повинен підвищити ступінь і характер моніторингу ділових відносин з метою визначення, чи є такі фінансові операції або дії клієнта підозрілими (ч. 3 ст. 12 Закону № 361-IX) [3].

Наприклад, у п. 4 розділу XIV Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання і нагляд за діяльністю яких здійснює Міністерство фінансів України, затвердженого Наказом Міністерства фінансів України від 7 червня 2024 р. № 282, йдеться про те, що посиленими заходами належної перевірки клієнта можуть бути:

- отримання додаткової інформації щодо клієнта шляхом пошуку інформації про нього у відкритих джерелах (наприклад, офіційних джерелах, публічних реєстрах, веб-сайтах авторитетних видань) або шляхом отримання інформації про клієнта від спеціалізованих інформаційних агенцій, кредитних бюро, баз даних;
- з'ясування причин та обставин використання клієнтом складної структури власності та/або реєстрації в певній державі (юрисдикції);
- з'ясування джерел статків (багатства) та/або джерел коштів, пов'язаних із фінансовими операціями, клієнта / кінцевого бенефіціарного власника клієнта;
- пошук інформації у відкритих джерелах щодо наявності негативної інформації або кримінальних проваджень стосовно клієнта, його представників, кінцевого бенефіціарного власника;
- збільшення кількості та частоти здійснення відповідних перевірок стосовно фінансових операцій клієнта;
- установлення обов'язковою вимогою отримання підтвердних документів/інформації щодо окремих фінансових операцій до проведення клієнтом такої фінансової операції тощо [4].

Одночасно із покладенням за вищевикладених обставин на суб'єктів первинного фінансового моніторингу обов'язку запобігати фінансовим операціям, спрямованим на відмивання доходів, більш суворими заходами управління ризиками, у деяких випадках законодавство допускає пом'якшення режиму обслуговування клієнтів.

Йдеться про спрощені заходи належної перевірки, якими є заходи, що здійснюються суб'єктом первинного фінансового моніторингу на основі ризик-орієнтованого підходу стосовно клієнтів, ділові відносини з якими (фінансові операції без встановлення ділових відносин яких) становлять низький ризик, є пропорційними виявленим ризикам та можуть передбачати, зокрема, зменшення частоти та обсягу дій з моніторингу ділових відносин та збору додаткової інформації щодо ділових відносин (п. 57 ч. 1 ст. 1 Закону № 361-IX) [3].

Наприклад, конкретними спрощеними заходами належної перевірки, які можуть вживатись до зазначених та подібних до них категорій клієнтів, Національний банк України визначив, серед інших:

- використання спрощених моделей верифікації,
- зменшення обсягу необхідної до отримання додаткової інформації / переліку достатніх джерел інформації, зокрема, для встановлення (розуміння) мети і характеру ділових відносин / проведення фінансової операції, ураховуючи особливості відповідного продукту/послуги, що обмежують їх використання для цілей відмивання доходів;

– використання інформації з Єдиного державного реєстра юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань як достатнього джерела для встановлення кінцевого бенефіціарного власника [5].

Висновки. Обміркувавши вищевикладене, можемо підсумувати, що, на доповнення до обслуговування клієнтів та підвищення конкурентоспроможності їх послуг, суб'єкти первинного фінансового моніторингу мають за свій рахунок забезпечувати виконання широкого кола аналітичних та пошукових заходів, які безпосередньо не пов'язані із дослідженням платоспроможності та добросовісності клієнтів для оцінки доцільності започаткування ділових відносин з ними. Натомість, вони здійснюються для забезпечення умов для виявлення та повернення активів злочинного походження, сприяння розслідуванню предикатного кримінального правопорушення та досягнення інших цілей законодавства про запобігання та протидію відмиванню доходів, які лежать у площині публічного інтересу та реалізація яких належить до функцій держави. Більше того, для збирання інформації про клієнтів та їх фінансові операції для здійснення щодо них належної перевірки суб'єкти первинного фінансового моніторингу можуть звертатись не лише до самих клієнтів у рамках ділових відносин із ними. Вони можуть звертатись із запитами про витребування інформації, які мають особливий обов'язковий статус та можуть подаватись відповідно до відповідних положень законодавства про відмивання доходів до Національного банку України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, органів виконавчої влади, правоохоронних органів, державних реєстраторів. З цього випливає, що має місце випадок покладення на підставі закону владних управлінських функцій щодо здійснення фінансового моніторингу на суб'єктів фінансового сектору економіки та деяких інших приватних осіб.

Більше того, заходи первинного фінансового моніторингу, насамперед, деякі додаткові та посилені заходи належної перевірки за їх природою, а також масштабом та глибиною вивчення й документування репутації та інших обставин діяльності клієнта наближаються до оперативно-розшукових заходів. Прикладами таких додаткових та посилених заходів належної перевірки є, зокрема встановлення джерела статків (багатства) та джерела коштів, з якими пов'язані ділові відносини чи операції з клієнтами; пошук інформації у відкритих джерелах щодо наявності негативної інформації або кримінальних проваджень стосовно клієнта, його представників, кінцевого бенефіціарного власника; з'ясування наявності в клієнта юридичних та економічних зв'язків з іншими клієнтами банку; візит працівника банку до клієнта за адресою його місцезнаходження з метою з'ясування відповідності інформації, наданої клієнтом банку, щодо здійснення ним відповідного виду діяльності реальній ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бисага К.В. Фінансовий моніторинг і схеми «відмивання коштів» публічними особами в Україні. *Університетські наукові записки*. 2015. № 4. С. 158–169.
2. Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону України про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (реєстраційний № 5067) від 14 жовтня 2014 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=52162&pf35401=314971.
3. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX. Дата оновлення: 9 січня 2025 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text.
4. Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання і нагляд за діяльністю яких здійснює Міністерство фінансів України, затвердженого Наказом Міністерства фінансів України від 7 червня 2024 року № 282. Дата оновлення: 6 серпня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1071-24/conv#n530.
5. Положення про здійснення банками фінансового моніторингу, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 19 травня 2020 р. № 65. Дата оновлення: 8 жовтня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500-20/conv#n880.

УДК 174:616-089.843
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.73

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ОРГАНІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Бєлова М.В. Фундаментальні етичні принципи трансплантації органів: міжнародні стандарти та сучасний український контекст.

Вказується, трансплантологія, інтегруючи досягнення хірургії, імунології, фармакології та інших медико-біологічних наук, є однією з найдинамічніших і етично складних галузей сучасної медицини. Щороку трансплантація органів рятує тисячі пацієнтів з термінальною органною недостатністю, для яких пересадка є єдиною можливістю виживання. Проте розвиток цієї галузі породжує комплекс етичних, правових і медичних проблем, пов'язаних з маніпуляціями над людським тілом.

Стаття присвячена комплексному аналізу фундаментальних етичних принципів сучасної трансплантології: правила мертвого донора, правила згоди та принципу справедливої трансплантації. Досліджено генезис правила мертвого донора, що бере початок від позиції Судової ради Американської медичної асоціації 1968 року та резонансної доповіді Спеціального комітету Медичної школи Гарварду про смерть мозку як новий критерій смерті. Розглянуто проблематику легітимності концепції смерті мозку в соціокультурному контексті та необхідність дотримання принципів уніфікованого підходу, колективного прийняття рішень і організаційної автономності медичних бригад для запобігання конфліктам інтересів. Проаналізовано дві основні моделі отримання згоди на посмертне донорство органів – opt-in (активна згода) та opt-out (презумпція згоди), їх переваги, недоліки та практику застосування в різних країнах світу. Особливу увагу приділено дискусії щодо доцільності зміни презумпції незгоди на презумпцію згоди в українському трансплантаційному законодавстві з урахуванням соціально-економічних ризиків комерціалізації донорства та психологічної неготовності українського суспільства до радикальних реформ. Розкрито зміст принципу справедливої трансплантації через призму Керівних принципів ВООЗ та Стамбульської декларації 2008 року, зокрема необхідність забезпечення справедливого розподілу органів на основі прозорих клінічних критеріїв та захисту вразливих категорій пацієнтів від експлуатації з боку медичних працівників. Обґрунтовано необхідність поетапного впровадження реформ трансплантаційної системи в Україні, супроводжуваних системною правопросвітницькою роботою та формуванням суспільної довіри до трансплантології як легітимного методу порятунку життя.

Ключові слова: трансплантологія, правило мертвого донора, смерть мозку, інформована згода, презумпція згоди, справедливий розподіл органів, етика трансплантації.

Bielova M.V. Fundamental ethical principles of organ transplantation: international standards and modern Ukrainian context.

It is indicated that transplantology, integrating the achievements of surgery, immunology, pharmacology and other medical and biological sciences, is one of the most dynamic and ethically complex branches of modern medicine. Every year, organ transplantation saves thousands of patients with terminal organ failure, for whom transplantation is the only chance of survival. However, the development of this field gives rise to a complex of ethical, legal and medical problems associated with manipulations of the human body.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the fundamental ethical principles of modern transplantology: the dead donor rule, the consent rule and the principle of fair transplantation. The genesis of the dead donor rule, which originates from the position of the Judicial Council of the American Medical Association in 1968 and the resonant report of the Special Committee of the Harvard Medical School on brain death as a new criterion of death, is investigated. The issue of the legitimacy of the concept of brain death in a socio-cultural context and the need to adhere to the principles of a unified approach, collective decision-making and organizational autonomy of medical teams to prevent conflicts of interest are considered. The two main models of obtaining consent for posthumous organ donation – opt-in (active consent) and opt-out (presumption of consent), their advantages,

disadvantages and practice of application in different countries of the world are analyzed. Special attention is paid to the discussion on the feasibility of changing the presumption of non-consent to the presumption of consent in Ukrainian transplantation legislation, taking into account the socio-economic risks of the commercialization of donation and the psychological unpreparedness of Ukrainian society for radical reforms. The content of the principle of fair transplantation is revealed through the prism of the WHO Guidelines and the Istanbul Declaration of 2008, in particular the need to ensure fair distribution of organs based on transparent clinical criteria and protect vulnerable categories of patients from exploitation by medical professionals. The need for a phased implementation of reforms of the transplantation system in Ukraine, accompanied by systematic legal education work and the formation of public trust in transplantology as a legitimate method of saving lives, is substantiated.

Key words: transplantology, dead donor rule, brain death, informed consent, presumption of consent, fair distribution of organs, transplantation ethics.

Постановка питання. Трансплантологія як галузь медицини, що інтегрує найновітніші досягнення хірургії, анестезіології, реанімації, імунології, фармакології та інших медико-біологічних наук, представляє собою одну з найбільш динамічних і водночас етично складних сфер сучасної біомедицини. Завдяки трансплантації органів щороку вдається врятувати тисячі життів пацієнтів з термінальною органною недостатністю, для яких пересадка органу є єдиною можливістю виживання. Водночас розвиток трансплантології неминуче породжує комплекс складних етичних, правових і медичних питань, що стосуються маніпуляцій з тілом людини як живої, так і мертвої.

На відміну від інших ключових питань біоетики, таких як евтаназія чи аборт, яким присвячено значну кількість наукових досліджень і публічних обговорень, проблематика трансплантації органів залишається недостатньо висвітленою як у науковому дискурсі, так і в суспільній свідомості. Прийняття в Україні у 2018 році нового Закону «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» стало відповіддю на неефективність попередньої правової системи та фактичну відсутність трансплантації як системного явища в державі. Однак успішне функціонування оновленої системи трансплантації вимагає не лише досконалого законодавства, а й глибокого осмислення етичних принципів, що мають лежати в її основі, формування суспільної довіри та розробки механізмів захисту прав усіх учасників трансплантаційного процесу.

Метою статті є комплексний аналіз фундаментальних етичних принципів сучасної трансплантології – правила мертвого донора, правила згоди та принципу справедливої трансплантації – в контексті міжнародних стандартів Всесвітньої організації охорони здоров’я та Стамбульської декларації, а також визначення особливостей їх потенційної імплементації в українську правову систему з урахуванням соціокультурних, економічних та ментальних особливостей українського суспільства.

Аналіз наукових публікацій з тематики дослідження. Етико-правові аспекти трансплантації органів є предметом міждисциплінарних досліджень, що перебувають на перетині біоетики, медичного права, філософії медицини та соціології охорони здоров’я.

У вітчизняній науковій літературі питання правового регулювання трансплантації досліджували В. Пішта, який проаналізував нововведення Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» (2018), включаючи запровадження перехресного донорства, впровадження Єдиної інформаційної системи трансплантації та інституту повноважного представника. Комплексний медико-біологічний аналіз трансплантології як галузевої медицини представлено в працях, зокрема, Л. Бачинської та Е. Зґреччі, які висвітлили міждисциплінарний характер цієї галузі та її зв’язок з експериментальною хірургією, консервацією органів, імуногенетикою та іншими науками.

Провідний вітчизняний фахівець у галузі медичного права І. Сенюта застерігає від передчасного реформування трансплантаційного законодавства, зокрема зміни презумпції незгоди на презумпцію згоди, наголошуючи на соціально-економічних ризиках комерціалізації донорства в умовах зростання кількості соціально незахищених верств населення та психологічної неготовності українського суспільства до радикальних змін. Дослідниця підкреслює необхідність поетапної державної програми, спрямованої на правопросвітництво та формування суспільної довіри до системи трансплантації.

Виклад матеріалу дослідження. До соматичних прав, як ми вже відзначали, належить й право на трансплантацію органів, яке одночасно є одним із ключових питань біоетики. Трансплантологія як наука представляє собою прогресивний розділ медицини що істотно розвивається і який неминуче ставить перед світовим співтовариством новий обсяг етичних, медичних та правових питань. При цьому, якщо іншими ключовими питаннями біоетики (евтаназія, аборт) посвячено значну кількість наукових робіт, соціологічних опитувань та публічних обговорень, то питанню про

трансплантацію, на наш погляд, приділяється досить незначна увага [1, с. 121].

У ході проведення медичної реформи 17 травня 2018 року, відзначає В. Пішта, Верховною Радою України було прийнято Закон «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», після прийняття якого втратив чинність Закон «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 року. Прийняття нового закону, відзначає вчений, зумовлене неефективністю та фактичною відсутністю в Україні трансплантації як системного явища, про що говорить співвідношення між потребами у пересадках органів та реальною кількістю пересадок, яка здійснюється в Україні. Відтак, новий закон має посприяти вдосконаленню системи трансплантації в Україні та створити належні правові умови для її повноцінного функціонування. Так, вказує В. Пішта, серед нововведень Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» варто виділити такі як: запровадження перехресного донорства, впровадження Єдиної інформаційної системи трансплантації, уведення інституту повноважного представника, визначення переліку суб'єктів державного управління у сфері трансплантації [2, с. 17].

Трансплантологія – це галузь медицини, яка вивчає не лише проблеми пересадки органів та тканин, але і розроблення методів консервації органів, а також створення та застосування в практичній медицині різноманітних штучних органів та тканин, застосування яких дозволяє ослабити, а іноді й вирішити проблему нестачі донорських органів. Таким чином, трансплантологія стала галузевою медициною, що сконцентрувала в собі новітні досягнення хірургії, анестезіології, реанімації, імунології, фармакології та інших медико-біологічних наук. Завдяки цьому в трансплантології розроблені новітні медичні технології вищої категорії складності, які в той же час знайшли широке застосування та в інших галузях практичної медицини [3, с. 27].

Однак, у трансплантології виникає ще багато проблем, перш за все, етичних, що виникають в результаті маніпуляцій з тілом людини, як живим, так і мертвим. При пересадці органів та тканин нерозривно пов'язані два дуже важних моменти людського життєвого шляху: це ймовірна смерть пацієнта у разі відсутності можливостей заміни життєздатного органу, або смерть людини, тіло якої може стати донором або загроза втрати фізичного здоров'я живого донора. Подальший розвиток трансплантології має визначені обмеження, як медичного, так і етико-правового характеру. Успіхи біомедицини в пересадці органів не знімають морально-етичної напруги навколо цього виду медичної діяльності [4, с. 160].

Трансплантологія, вірно відзначає В. Пішта, на сучасному етапі розвитку є однією з провідних галузей медицини, яка опирається на досягнення сучасної науки в різних сферах. Найтісніше простежується зв'язок трансплантології з експериментальною та клінічною хірургією, консервацією донорських органів, генною інженерією, імуногенетикою, трансплантаційною імунологією, біомеханікою, кардіохірургією. Завдяки трансплантації органів можна врятувати не одне людське життя. Підтвердженням цьому слугують статистичні дані однієї з провідних держав у питаннях трансплантації – США. Наприклад, в 2016 році в Сполучених Штатах Америки було виконано 33, 611 тис. операцій. Наведений факт свідчить про затребуваність трансплантації для сучасного суспільства. Деякі вчені називають трансплантацію символом XXI століття [2, с. 24].

Трансплантація як метод лікування показана при великій кількості найрізноманітніших захворювань, часто вона є єдиним способом порятунку людського життя. Разом з тим розвиток даної ґалузі медицини, збільшуючи потребу в необхідних органах, породжує певні моральні проблеми і може становити небезпеку для суспільства. З самого початку трансплантологія поставила перед суспільством ряд правових, медичних і етичних питань, значна частина яких не вирішена і в даний час.

На сьогоднішній день існують кілька варіантів класифікації видів трансплантації. Так, виділяють кілька видів трансплантації в залежності від основи:

1) за типом донорів: трансплантація *ex vivo* – трансплантат береться з живого донора; трансплантація *ex mortuo* – трансплантат береться з померлої особи;

2) за типом трансплантатів: трансплантація органів (або складних органів: серце-легеня); трансплантація тканин та кліткових культур;

3) за типом об'єктів: трансплантація регенеративних об'єктів (кров, кістковий мозок, репродуктивні тканини); трансплантація негенеративних об'єктів (парні – легені, нирки; одиночні – печінка, серце);

4) відповідно до класифікації видів різних трансплантатів: аутотрансплантація (аутологічна трансплантація) – донором і рецепієнтом виступає одна і та сама особа (наприклад, при сильних опіках пацієнтам пересаджують власну шкіру з невражених ділянок на пошкоджені); ізотрансплантація – пересаджується орган або тканина, взяті з організмів, генетично повністю (монозиготні близнюки) або в більшій ступені ідентичні (кровні рідні особи) (це єдиний можливий спосіб пересадки *ex vivo* (виключення – кістковий мозок, його можна пересаджувати і за відсутності генетич-

ної зв'язку від живого донора); алотрансплантація (гомотрансплантація) – донором та реципієнтом є органи одного виду; ксенотрансплантація (гетеротрансплантація) – пересадка органів від донори іншого виду, наприклад трансплантація органів та тканин тваринних людей [5, с. 491].

В той же час, сучасна медична практика віддає перевагу у більшості випадків здійснювати вилучення органів або тканин у трупа, ніж в живого донора. На сьогоднішній день абсолютна більшість усіх операцій з трансплантацією складають пересадки трупних органів. Необхідність і обґрунтованість вилучення органів або тканин у трупа викликають наступні обставини: це єдина можливість отримати непарний орган; навіть при виборі парного або регенеративного трансплантата в живому донорі неможливо повністю виключити ризик для його життя та здоров'я.

Детальніше розглянемо правила трансплантації, закріплені на міжнародному рівні.

1. Правило мертвого донора[1]

Генезис Правила померлого донора, хоча воно й не мало такої назви в момент виникнення, пов'язують із позицією Судової ради Американської медичної асоціації. Цю позицію було оприлюднено у 1968 році одночасно з резонансною доповіддю Спеціального комітету Медичної школи Гарварду, яка запровадила концепцію смерті мозку як нового критерію смерті у Сполучених Штатах і справила глобальний вплив. Судова рада сформулювала кілька фундаментальних положень, зокрема: 1) це правило регулює донорство життєво важливих непарних органів. Воно допускає прижиттєву трансплантацію нирки, але виключає донорство серця, оскільки це спричинило б смерть донора; 2) посмертне донорство можливе виключно після констатації смерті донора; 3) трансплантологи не повинні залучатися до процесу встановлення смерті донора задля уникнення фактичного чи потенційного конфлікту інтересів; 4) відсутні будь-які підстави для зниження загальноприйнятих стандартів медичної практики при встановленні факту смерті [7, с. 675].

В наукових коментарях можна знайти й звужену інтерпретацію цього правила до заборони умисного позбавлення життя з метою отримання органів. Таке тлумачення теоретично допускає ситуацію, коли пацієнту в термінальному стані проводять двосторонню нефректомію, а потім припиняють життєзабезпечувальну терапію, внаслідок чого смерть настає раніше, ніж могла б настати від втрати обох нирок. В той же час, подібне звужене трактування суперечить етичній позиції Судової ради. Максимально широке тлумачення передбачає, що будь-які дії щодо донорства мають бути виключені до констатації смерті донора, це охоплювало б заборону передсмертних процедур, пов'язаних із донорством, зокрема звірення даних із Реєстром донорів органів, забору крові для тканинного типування чи інших необхідних досліджень безпечності органа для трансплантації. За таких умов донорство після смерті мозку залишалося б можливим, проте донорство після зупинки серця ставало б практично нереалізованим, адже вилучення органів має відбуватися невідкладно після смерті пацієнта, без часу на проведення зазначених процедур [7, с. 675].

Громадська довіра до посмертного органного донорства базується на достовірній діагностиці смерті. Відтак, беззаперечність констатації смерті набуває першочергового значення, однак єдиного загальновизнаного міжнародного визначення чи критеріїв досі не вироблено.

На сьогодні, під впливом цілей та завдань трансплантології формується поняття «смерть мозку» («смерть стовбура мозку»). При цьому, серед спеціалістів його трактовка є неоднозначною, але враховуючи досвід більшості країн світу, смертю мозку вважається загибель всього мозку (з корою, напівкулями та відділами, включаючи ствол). Смерть мозку – це ятрогенне захворювання, так як розвивається завдяки втручанню медичного персоналу в природній процес смерті. Хоча критерій смерті мозку прийнятий у медицині, його вдосконалення в суспільному знанні пов'язані з суперечливістю традиційного уявлення людей про серце, як основи життєдіяльності людини [1, с. 122].

Концепція смерті мозку потребує ретельного аналізу легітимності цього нового розуміння смерті. Питання легітимності пов'язане з соціокультурним і юридичним статусом смерті. Методологічно обґрунтована дефініція смерті має відповідати двом фундаментальним критеріям: 1) узгодженість із культурними уявленнями про смерть; 2) незворотність смерті.

Культурний контекст неодмінно впливає на теоретичне осмислення концепції смерті мозку, визначення того, що являє собою мертве тіло людини, має корелювати з домінуючими в конкретній культурі переконаннями, які не є поверхневими забобонами, а глибоко закорінені в колективній свідомості.

Проблематика смерті мозку виявляє потенційний ціннісний конфлікт між впровадженням інноваційних технологій та розширенням медичного знання, протистояння між новаторством і традицією може набувати двох полярних форм:

---

[1] «Коли має бути пересаджений життєво важливий, одиничний орган, смерть донора має бути встановлена принаймні одним лікарем, окрім лікаря реципієнта. Приймаючи це рішення, етичний лікар використовуватиме всі доступні, визнані на даний момент наукові тести» [6, с. 341].

консервативна позиція передбачає захист цінностей людської тілесності, насамперед її цілісності та природності. Прихильники цього підходу відстоюють «природну смерть» відповідно до традиційних критеріїв і виступають проти будь-яких втручань у тіло людини, включаючи генну інженерію чи трансплантацію органів (концепція екології тілесності);

інноваційна позиція виявляється у вимогах скасування заборон на маніпуляції з людським тілом, зокрема обмежень на клонування, дослідження з ембріонами, моральних і правових бар'єрів у сфері трансплантології.

Етично бездоганна діагностика смерті мозку вимагає дотримання щонайменше трьох ключових принципів: принцип уніфікованого підходу **-** застосування ідентичних діагностичних процедур для всіх пацієнтів незалежно від їхнього потенційного донорського статусу; принцип колективного прийняття рішення - обов'язкова участь кількох лікарів у діагностичному процесі (мінімум троє), що суттєво знижує ризик передчасної констатації смерті та можливість зловживань; принцип організаційної та фінансової автономності медичних бригад - має діяти три незалежні команди: перша виключно встановлює факт смерті мозку, друга здійснює вилучення органів, третя проводить трансплантацію. Фінансування цих бригад відбувається з окремих джерел без перетину. Неприпустима система винагород, що стимулює встановлення діагнозу смерті мозку. Усі учасники процесу мають чітко розуміти: до моменту констатації смерті мозку донора жодна зі сторін у парі «донор-реципієнт» не має пріоритетного права на життя. Категорично неприпустимо продовжувати життя одних пацієнтів за рахунок скорочення життя інших [7, с. 675].

2. Правило згоди:

правило щодо згоди померлого донора[1].

Для донорства органів обов'язковою є наявність згоди. У випадку посмертного донорства таку згоду може бути надано двома способами: прижиттєво – через реєстрацію в онлайн-реєстрі донорів, або після – через рішення найближчих родичів після смерті особи. У численних державах функціонує система opt-out (відмови від донорства). За цією системою, якщо людина не зафіксувала за життя своєї відмови бути донором, згода на вилучення органів базується на припущенні про її готовність до посмертного донорства. Переважна більшість моделей отримання згоди на органне донорство у світі класифікується на два типи: opt-in (активна згода) та opt-out (презумпція згоди або передбачувана згода).

Модель opt-in (активної згоди) передбачає, що громадяни добровільно фіксують своє позитивне рішення щодо посмертного донорства органів і тканин. У окремих правових системах це реалізується через донорську картку, однак найпоширенішим є внесення запису до реєстру донорів органів. Процес реєстрації має активний характер і забезпечує збереження особистої автономії індивіда стосовно розпорядження власним тілом після смерті. Реєстрація надає дозвіл на посмертне донорство, проте не гарантує його здійснення, оскільки можуть існувати медичні протипоказання, а члени сім'ї зберігають право відмовитися від донорства. У переважній більшості держав, що застосовують модель opt-in, практикується «м'який» варіант згоди, за якого питання донорства обговорюється з родичами померлого, і саме вони приймають остаточне рішення про підтримку або відхилення донорства.

У моделі opt-out згода на донорство органів презюмується, якщо особа не зареєструвалася у реєстрі відмови за життя. Відтак, люди, які не заперечують проти донорства, звільнені від необхідності активної реєстрації – вони можуть залишитися пасивними, усвідомлюючи, що відсутність задекларованої відмови буде інтерпретована як згода на посмертне донорство.

Більшість країн з моделлю opt-out практикує т.зв. «м'яку відмову», коли сім'я померлого має право остаточного вето щодо донорства, навіть якщо покійний не реєструвався у реєстрі відмови. Лише окремі держави запровадили «жорстку відмову», де юридично родина не може заблокувати донорство від особи, яка не зафіксувала відмови за життя – презумпція згоди є юридично зобов'язуючою незалежно від волі родичів. Проте на практиці навіть у цих юрисдикціях медичні установи зазвичай неформально консультуються з родиною і враховують їхню позицію, тож юридична «жорсткість» системи часто пом'якшується фактичною клінічною практикою.

Відзначимо, гостру дискусію протягом останніх років у наукових колах провокує можливість зміни сучасного українського законодавства саме щодо інформованої згоди щодо донорства від померлого. Сучасне законодавство України іде шляхом презумпції незгоди щодо можливості трансплантації органів або інших анатомічних матеріалів іншій людині. Сьогодні пропонується вказану презумпцію незгоди замінити на презумпцію згоди проведення трансплантації органів від мертвого

[1] «Клітини, тканини та органи можуть бути вилучені з тіл померлих осіб з метою трансплантації, якщо: (a) отримано будь-яку згоду, передбачену законом, та (b) немає підстав вважати, що померла особа заперечувала проти такого вилучення» [8].

донора, яка фактично надасть можливість збільшити кількість анатомічних матеріалів, які є необхідними для багатьох хворих в нашій державі [9, с. 48].

В той же час, не всі науковці поділяють думку щодо необхідності зміни законодавства, яке стосується презумпції згоди проведення трансплантації органів від мертвого донора. Вчені вказують, що цю практику необхідно впроваджувати з обережністю. Інакше, зокрема, треба трактувати т.зв. передбачувану згоду, згідно з якою держава вважає потенційними донорами всіх за винятком тих, хто заявить про свою незгоду. Ця етична лінія є неприйнятною, оскільки в ній відсутнє чинне висловлення особистої волі [10, с. 591-592]. З етичною точки зору вважається неприйнятною «презумпція згоди», оскільки вважається, що особа повинна свідомо прижиттєво вільно висловити свою думку з приводу можливості потенційно стати донором. Фактично найкращим варіантом розв'язання цієї моральної проблеми було б впровадження дієвого інституту обов'язкового декларування волі кожної повнолітньої особи з питання розпорядження тілом після її смерті [9, с. 48].

Вітчизняний фахівець у галузі медичного права І. Сенюта, аналізуючи трансплантаційне законодавство також відзначає, що говорити про реформування ще зарано. Україна перебуває у непростих соціально-економічних умовах, спостерігається зростання кількості соціально незахищених верств населення, що може слугувати комерціалізації цієї сфери. А тіло людини та його частини як такі не повинні бути джерелом отримання фінансової вигоди, що чітко передбачено у ст. 21 Конвенції про права людини і біомедицину. Крім цього, ментально, психологічно український народ не готовий до радикальних кроків. Це має бути поетапна зважена державна програма, яка спрямовуватиметься, у тому числі, й на правопросвітництво, висвітлення позитивів цього методу лікування, що подекуди є єдиним способом врятування життя, зокрема дитини (ця проблема добре відома, зрозуміла лише людям, які зустрілись «обличчям» із хворобою, яку можна вилікувати саме завдяки трансплантації). Аналізувати зміни до «трансплантаційного» законодавства, зокрема, в аспекті трансформації презумпцій, ще не на часі, оскільки слід дочекатися проекту, що обов'язково має пройти фахове обговорення, у тому числі громадське [11].

правило згоди живого донора[1]*.*

Керівний принцип ВООЗ розширюється далі, стверджуючи, що: «живі донори повинні бути поінформовані про ймовірні ризики, переваги та наслідки донорства у повній та зрозумілій формі; вони повинні бути юридично компетентними та здатними зважити інформацію; і вони повинні діяти добровільно, вільними від будь-якого неналежного впливу чи примусу».

Глобальний виклик прижиттєвого донорства полягає в тому, що особа може добровільно, навіть усвідомлено, прийняти рішення про продаж власного органа, сподіваючись на поліпшення матеріального становища. Саме тому переважна більшість національних урядів та міжнародних інституцій розробили спеціалізовані нормативні механізми для запобігання експлуатації потенційних донорів і жорстко регламентують коло осіб, які можуть бути живими донорами. Водночас це не повинно применшувати колосального значення та незамінного внеску прижиттєвого донорства у систему трансплантології. Термінальна недостатність органів становить окрему форму людських страждань. Численні люди, передусім члени родини, прагнуть допомогти близьким позбутися залежності від діалізу (деякі навіть керуються (у юрисдикціях, де це легальне) мотивацією ненаправленого альтруїстичного донорства – передачі органа незнайомій людині зі списку очікування на трансплантацію) [5, с. 491].

правило згоди реципієнта[2]*.*

Відзначимо, реципієнти трансплантації органів мають також вагоме право на участь у процесі прийняття медичних рішень. Так, зокрема, особи, які володіють необхідною дієздатністю, повинні надавати згоду виключно добровільно, без будь-якого тиску чи маніпуляцій. Пацієнти з термінальною органною недостатністю перебувають у подвійно вразливому стані: як через критичний клінічний стан, так і через відчуття відсутності реалістичних терапевтичних альтернатив трансплантації, ця обмеженість вибору може поставити під сумнів справжню добровільність їхньої інформованої згоди. У зв'язку з цим медичні команди, що працюють із такими пацієнтами, зобов'язані забезпечити максимальну транспарентність щодо ризиків та потенційних ускладнень трансплантації, а також гарантувати розгляд альтернативних терапевтичних стратегій та варіантів ведення хвороби. Це охоплює як можливість відмови від трансплантації, так і обговорення прийнятного для реципієнта рівня ризику, включаючи готовність приймати органи від донорів різних категорій або різних типів донорства [12, с. 611].

---

[1] «Живі донорства є прийнятними, коли отримано інформовану та добровільну згоду донора» [8].
[2] «Повне обговорення запропонованої процедури з реципієнтом або його відповідальними родичами чи представниками є обов'язковим» [6].

3. Принцип справедливої трансплантації[1]

Центральною темою Керівних принципів ВООЗ є справедливість. Йдеться, насамперед, про справедливість у розподілі органів та справедливість у захисті вразливих пацієнтів, які потребують трансплантації, від неправомірних дій фахівців з трансплантації та інших осіб, котрі можуть намагатися їх експлуатувати. Особи, які потребують трансплантації, часто перебувають у критичному становищі – їхнє життя залежить від отримання органу. Це додає значного емоційного виміру при розгляді етичного питання справедливості у розподілі органів та захисту від експлуатації.

Справедливість розподілу органів.

Стамбульську декларацію було розроблено у 2008 році як міжнародну заяву для вирішення нагальних і зростаючих проблем, спричинених торгівлею органами [13]. Декларація розширює Керівний принцип 9 ВООЗ, закликаючи до «справедливого розподілу органів».

Справедливість у сфері охорони здоров'я передбачає, що результати медичної допомоги не відрізняються залежно від особистих характеристик пацієнта, таких як етнічна приналежність, географічне розташування чи соціально-економічний статус.

Ті, хто відповідає за політику розподілу органів на системному рівні, повинні визначити, хто перебуває у найгіршому становищі в системі донорства та трансплантації, а потім вжити необхідних заходів для покращення їхнього становища та можливостей. Прикладом може слугувати те, як було змінено схему пропонування органів у Великій Британії, щоб дозволити тим пацієнтам, для яких підібрати донора було складніше (зазвичай через належність пацієнта до етнічної меншини), отримати доступ до вищого пріоритету при трансплантації. Це допомогло скоротити час очікування на трансплантацію між різними етнічними групами у Великій Британії. Справедливість трансплантації підвищується на рівні окремого пацієнта, коли розподіл органів базується на прозорих клінічних критеріях [14, с. 115].

Захист від експлуатації.

Як вразлива група населення, потенційні реципієнти трансплантатів потребують додаткового захисту від експлуатації з боку медичних працівників. Експлуатація може набувати форми відвертих зловживань, таких як прагнення до фінансової вигоди, але, що є більш підступним, вона може включати помилкову спрямованість, коли один пацієнт отримує вигоду за рахунок іншого.

Сім з одинадцяти Керівних принципів ВООЗ зосереджені на забезпеченні справедливості шляхом запобігання експлуатації, і чотири з цих семи стосуються фінансових питань. Три з них регулюють оплату донорам, а четвертий – винагороду медичним працівникам. Для медичних працівників та тих, хто регулює і контролює систему охорони здоров'я, це слід сприймати як чітке попередження про неприпустимість нечесності.

Як зазначено у Керівному принципі 8 ВООЗ: «Усім медичним закладам та фахівцям, які беруть участь у процедурах вилучення та трансплантації клітин, тканин або органів, має бути заборонено отримувати будь-яку оплату, що перевищує обґрунтовану плату за надані послуги» [8].

Висновки. Отже, можемо стверджувати, сучасна трансплантологія як галузь медицини, що інтегрує найновітніші досягнення хірургії, імунології, фармакології та інших біомедичних наук, стоїть на межі складних етичних дилем, які потребують виваженого правового регулювання та суспільного консенсусу. При цьому, саме три фундаментальні принципи (правило мертвого донора, правило згоди та принцип справедливої трансплантації) формують етико-правову основу сучасної трансплантології, забезпечуючи баланс між медичними потребами реципієнтів, правами донорів та загальносуспільними інтересами.

Правило мертвого донора залишається наріжним каменем етичної трансплантації, вимагаючи беззаперечної констатації смерті до початку будь-яких маніпуляцій з вилучення органів. Концепція смерті мозку, хоча й визнана медичною спільнотою, продовжує викликати суспільні дискусії через конфлікт між інноваційними медичними технологіями та традиційними культурними уявленнями про смерть. Забезпечення громадської довіри до системи трансплантації неможливе без дотримання принципів уніфікованого підходу, колективного прийняття рішень та організаційної автономності медичних бригад, що виключає будь-які конфлікти інтересів.

Правило згоди у різних його проявах – від померлого донора, живого донора до згоди реципієнта – відображає фундаментальний принцип автономії особи та її права розпоряджатися власним тілом. Дискусія між моделями, на наш погляд, opt-in та opt-out демонструє складність пошуку балансу між максимізацією доступності донорських органів та збереженням індивідуальної свободи вибору. В той же час, український контекст, де суспільство психологічно не готове до радикальних змін у трансплантаційному законодавстві, підкреслює необхідність поетапного впровадження ре-

[1] «Розподіл органів, клітин і тканин має здійснюватися на основі клінічних критеріїв та етичних норм, а не фінансових чи інших міркувань» [8].

форм, супроводжуваних системною правопросвітницькою роботою та забезпеченням соціально-економічних гарантій проти комерціалізації донорства органів.

Принцип справедливої трансплантації, закріплений у Керівних принципах ВООЗ та Стамбульській декларації, наголошує на необхідності захисту найвразливіших категорій пацієнтів як від експлуатації з боку медичних працівників, так і від нерівного доступу до трансплантації через соціально-економічні чи етнічні бар'єри. Досвід країн, які успішно реформували системи розподілу органів для досягнення більшої справедливості, свідчить, що створення прозорих клінічних критеріїв розподілу та жорстка заборона фінансових стимулів для медичних працівників є необхідними передумовами етичної трансплантаційної практики, здатної врятувати тисячі життів без порушення фундаментальних прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєлова М.В. Правові механізми запобігання зловживанням у сфері трансплантології в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий вісник УжНУ*. Серія «Право». Випуск 90. 2025. С. 121–128.
2. Пішта В.І. Адміністративно-правове регулювання трансплантації в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2020. 212 с.
3. Wall, A.E. Ethical challenges of organ transplantation: Current debates and international perspectives*. American Journal of Transplantation*. 2022. 22(11), p. 26-98.
4. Громовчук М.В., Бєлов Д.М., Репродуктивні права людини: співвідношення права та релігії. Закарпатські правові читання. Матеріали 13 міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 22-28 травня 2021 року) «Репродуктивні права людини: співвідношення права та релігії». С. 159–161.
5. Delmonico, F.L. A report of the Amsterdam Forum on the Care of the Live Kidney Donor: Data and medical guidelines. *Transplantation*. 2009. 88(4), p. 491-492.
6. Judicial Council of the American Medical Association. Ethical guidelines for organ transplantation. *JAMA*. 1968. 205(5), p. 341-342.
7. Truog, R.D., & Miller, F.G. The dead donor rule and organ transplantation. *New England Journal of Medicine*. 2008. 359(7), p. 674-675.
8. World Health Assembly. (2010). Human organ and tissue transplantation (Resolution WHA63.22). *Sixty-third World Health Assembly.* Geneva, 17-21 May 2010*.*
9. Бачинська Л.Ю. Морально-етичні аспекти трансплантології у філософсько-правовому вимірі*. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. № 10 (2017). С. 46–52.
10. Зґречча Е. Біоетика. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право». 2007. 671 с.
11. Сенюта І.Я. Трансформація презумції незгоди у презумпцію згоди: ризики і переваги. URL: http://www.umj.com.ua/article/46343/transformaciya-prezumpcii-nezgodi-u-prezumpciyu-zgodi-riziki-i-perevagi.
12. Tong, A., Chapman, J. R., Wong, G., Kanellis, J., McCarthy, G., & Craig, J. C. The motivations and experiences of living kidney donors: A thematic synthesis. *American Journal of Kidney Diseases*. 2013. 62(3), с. 611–621.
13. Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism. The Transplantation Society and International Society of Nephrology. Istanbul, Turkey, April 30 - May 2, 2008. URL: https://www.declarationofistanbul.org.
14. Oedingen, C., Bartling, T., Schrem, H., Mühlbacher, A. C., & Krauth, C. Public preferences for the allocation of donor organs for transplantation: A discrete choice experiment. *Social Science & Medicine*. 2021. 287, p. 114–360.

УДК 342.4(436)»1848/1849»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.74

РОЗВИТОК ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА СПРОБА ПЕРЕТВОРЕННЯ АВСТРІЇ НА КОНСТИТУЦІЙНУ МОНАРХІЮ ДУАЛІСТИЧНОГО ТИПУ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РОКІВ

Грін О.О.,
старший викладач
кафедри адміністративного фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0004-2249-7895

Грін О.О. Розвиток центральних органів державної влади та спроба перетворення Австрії на конституційну монархію дуалістичного типу в умовах революції 1848-1849 років.

У статті досліджено розвиток центральних органів державної влади та спробу перетворення Австрії на конституційну монархію дуалістичного типу в умовах революції 1848-1849 років. Проаналізовано стан центральних державних органів влади Австрійської імперії напередодні вказаного періоду. Стверджується, що початком революції послужили події березня в Пожоні, де на угорських Національних зборах з широкою програмою ліберальних реформ виступив Л. Кошут. Стверджується, що віденська революція середини березня 1848 р., скликання парламенту, запровадження свободи преси, скасування цензури, ліквідація Надвірної канцелярії а також створення Кабінету Міністрів започаткували австрійський конституціоналізм. Глибоко проаналізовано Конституцію Піллерсдорфа, якою Австрія проголошувалась конституційною монархією. Констатовано, що цей прогресивний за змістом, але компромісний за суттю документ на момент розробки не влаштовував жодну зі сторін революції. Показано прогресивну роль скликаного влітку 1848 р. у Відні рейхстагу у ліквідації панщини, феодальних повинностей, панського суду а також у висуненні проєкту реституції (відновлення) етнічної рівноправності народів Австрійської імперії. Проаналізовано вересневий (1848) проєкт Конституції, підготовлений першим виборним парламентом, який не було введено в дію. Показано значення рейхстагу, який 1.09.1848 р. затвердив закон про скасування феодальних повинностей. Стверджується, що він не став класичним парламентом, а скоріше був законодавчо – дорадчим органом імператора. Охарактеризовано елементи націоналізму та шовінізму в угорському національно – визвольному русі періоду революції. Проаналізовано особливості виборів на території сучасного Закарпаття до Національних зборів Угорщини та специфічну роль керівництва греко –католицької церкви у їх проведенні. Розкрито структуру нового Кабінету Міністрів князя Ф. Шварценберга та процес призначення нового імператора Франца Йосифа. Охарактеризовано роботу Конституційної комісії Кромеризького парламенту, яка подала новому імператору проєкт прогресивної ліберальної конституції. Проаналізовано урядовий законопроєкт, головним положенням якого було централізоване управління всією монархією. Констатовано, що 7.03.1849 р. установчий рейхстаг, який так і не завершив розгляду основних законів, було розпущено. Розкрито основні положення октройованої Конституції, яку 4.03.1849 р. юний Франц Йосиф подарував імперії. Стверджується, що ця конституція також не була прийнята. Констатовано, що після оприлюднення октройованої конституції з'явився цілий ряд реформаторських конституційних актів. Визначено, що конституційні напрацювання 1848 р. були скасовані імператорським указом від 31.12.1851 р., який отримав назву «патент Сільвестра». Констатовано, що цей документ започаткував десятиліття неоабсолютизму. Запропоновано власні висновки з проаналізованого матеріалу.

Ключові слова: дуалізм, конституційна монархія, центральні органи, державна влада, абсолютизм, Австрійська імперія, децентралізація, національний рух, конституціоналізм, Установчі збори, Кромеризький рейхстаг, реституція, Франкфуртський парламент, Слов'янський з'їзд, австрославізм, Піллерсдорф, оброк, сервітут, конституційний рейхстаг, націоналізм, шовінізм, Національні збори, комітат, земельний сейм, ландтаг, крайстаг, конституційне адміністрування, октройована конституція.

Green O.O. The development of central government bodies and the attempt to transform Austria into a constitutional monarchy of the dualistic type in the conditions of the revolution of 1848-1849.

The article examines the development of central government bodies and the attempt to transform Austria into a constitutional monarchy of the dualistic type in the conditions of the revolution of 1848-

1849. The state of the central government bodies of the Austrian Empire on the eve of the specified period is analyzed. It is argued that the revolution was initiated by the events of March in Poznań, where L. Kossuth spoke at the Hungarian National Assembly with a broad program of liberal reforms. It is argued that the Viennese revolution of mid-March 1848, the convocation of parliament, the introduction of freedom of the press, the abolition of censorship, the liquidation of the Court Chancellery, and the creation of the Cabinet of Ministers initiated Austrian constitutionalism. The Pillarsdorf Constitution, by which Austria was proclaimed a constitutional monarchy, is deeply analyzed. It is stated that this progressive in content but compromising in essence document did not suit any of the parties to the revolution at the time of its development. The progressive role of the Reichstag convened in Vienna in the summer of 1848 in the elimination of serfdom, feudal obligations, the lord's court, as well as in the nomination of a project for the restitution (restoration) of ethnic equality of the peoples of the Austrian Empire is shown. The September (1848) draft Constitution, prepared by the first elected parliament, which was not put into effect, is analyzed. The significance of the Reichstag, which on September 1, 1848, approved the law on the abolition of feudal obligations, is shown. It is argued that it did not become a classical parliament, but rather was a legislative and advisory body of the emperor. The elements of nationalism and chauvinism in the Hungarian national liberation movement of the period of the revolution are characterized. The peculiarities of the elections in the territory of modern Transcarpathia to the National Assembly of Hungary and the specific role of the leadership of the Greek Catholic Church in their conduct are analyzed. The structure of the new Cabinet of Ministers of Prince F. Schwarzenberg and the process of appointing the new emperor Franz Joseph are revealed. The work of the Constitutional Commission of the Kroměříž Parliament, which submitted a draft of a progressive liberal constitution to the new emperor, is characterized. The government bill is analyzed, the main provision of which was the centralized management of the entire monarchy. It is stated that on March 7, 1849, the constituent Reichstag, which never completed the consideration of the basic laws, was dissolved. The main provisions of the imposed Constitution, which on March 4, 1849, the young Franz Joseph presented to the empire, are revealed. It is argued that this constitution was also not adopted. It is stated that after the promulgation of the imposed constitution, a number of reformist constitutional acts appeared. It is determined that the constitutional developments of 1848 were abolished by the imperial decree of 31.12. 1851, which was called the "Sylvester patent". It is stated that this document initiated a decade of neo-absolutism. Its own conclusions from the analyzed material are proposed.

Key words: dualism, constitutional monarchy, central bodies, state power, absolutism, Austrian Empire, decentralization, national movement, constitutionalism, Constituent Assembly, Kroměříž Reichstag, restitution, Frankfurt Parliament, Slavic Congress, Austro-Slavism, Pillarsdorf, rent, servitude, constitutional Reichstag, nationalism, chauvinism, National Assembly, committee, land parliament, landtag, kraistag, constitutional administration, imposed constitution.

Постановка проблеми. Під час революційних подій центральні органи влади стикаються з кризою легітимності та ефективності, що проявляється у втраті контролю, розколу еліт, відсутності координації дій, поширенні безладдя, а також необхідності швидкого прийняття рішень в умовах невизначеності та тиску з боку суспільства і різних політичних сил, що вимагає адаптації до нових реалій та пошуку шляхів відновлення та стабільності.

Досвід управління Австрійською імперією під час революційних подій 1848-1849 рр. може бути корисним для функціонування центральних органів державної влади України в умовах кризових ситуацій, викликаних сучасною війною. Необхідно врахувати як позитивні, так і негативні аспекти управління, такі як роздробленість адміністративного устрою та боротьбу за національні права, що призвели до революційних подій 1848-1849 років. Потрібно створювати єдину систему державного управління та уникати помилок, які були допущені в Австрійській імперії, що не мала адміністративної єдності в українському питанні.

Стан опрацювання проблеми. Проблематику розвитку центральних органів державної влади та спробу перетворення Австрії на конституційну монархію дуалістичного типу в умовах революції 1848-1849 років досліджували такі науковці як: Є. Бевзюк, І. Гранчак, В. Кульчицький, С. Кан, І. Коломієць, І. Мельнікова, М. Молнар, Х. Моряк-Протопопова, М. Никифорак, Р. Петрів, Е. Пріс-тер, М. Рейді, І. Терлюк, А. Тейлор, Б. Тищик, І. Трайнін, С. Федака, В. Худанич, Е. Цьолнер, В. Шандор та ін.

Визнаючи цінність наукових праць, змушені констатувати, що існує незавершеність наукових розробок вказаної проблематики в історико-правовій науці.

Метою статті є аналіз діяльності центральних органів державної влади Австрійської імперії та процесу її перетворення на конституційну монархію дуалістичного типу в умовах революції 1848-1849 років.

Виклад основного матеріалу. Кінець XVIII – поч. XIX ст. стали перехідним періодом, коли Австрійська імперія з держави конгломерату країв, об'єднаних лише персональною унією, перетворювалась на централізовану державу, що управлялася вибудованою ієрархією влади та мала єдине законодавче поле. Станом на 1848 р. усю центральну владу було зосереджено в десяти надвірних радах, з яких три відповідали за управління австрійськими землями [1, с. 50]. Крім того, існувало безліч окремих дирекцій, палат, міністерств, комісій, депутацій управлінь, які здійснювали керівництво в окремих галузях (фінанси, військо, торгівля, санітарія, банки тощо). Зазначені органи часто реорганізовували, об'єднували, ліквідовували, створюючи нові [2, с. 46]. К. Сейгнобос так охарактеризував центральний уряд Австрійської монархії в часи абсолютизму (1804–1848): « Уряд… був мішаниною міністрів, начальників відділів і головних рад, типу збірних міністрів, деякі з яких відповідали за певні провінції, а інші володіли повноваженнями в межах цілої імперії» [2, с. 46]. За його словами «усі ті органи взаємно собі перешкоджали, вони були призвичаєні до вирішення справ в урочистій формі і після деякої писанини вирішували справи з повільністю, що стала загальновідомою…Уряд не маючи потреби ані складати рахунки, ані прислухатись до громадської думки, діяв таємно і арбітражно. Ніхто не мав чіткого уявлення про бюджет» [2, с. 46-47]. Також діяв характерний для абсолютної монархії припис – усі справи, які не могли розв'язати на підставі чинного законодавства інші органи, вирішував особисто імператор [3, с. 536].

Творцем політичної системи австрійського абсолютизму був Клемент фон Меттерніх (1773–1859), яка без його допомоги, на думку більшості істориків, не змогла б проіснувати до 1918 року. Так звана «система Меттерніха» була спрямована на боротьбу з революційним, ліберальним і національно-визвольним рухом у всіх країнах; К. Меттерніх був ініціатором політики поліцейських репресій в Австрії і державах Німеччини. Канцлер робив ставку на міжнаціональні тертя між поневоленими народами, які з кожним роком посилювалися [4]. У 1848 р. на перший план політичної боротьби в Австрійській імперії почала виходити доктрина прав людини. « Австрійська ідея» перетворилася на таку саму доктрину, як і інші, а династія вижила завдяки не своїй силі, а маневруванню поміж конкуруючими націями і класами [5, с. 56]. Одним з найважливіших чинників, які створили передумови для революції поряд з перерахованими вище було те, що Австрійська імперія формувалась на протязі довгого часу як неоднорідна багатонаціональна держава. Про це зазначали вітчизняні дослідники [6, с. 80].

1.03.1848 р. до Пожоні (Братислави), де засідали угорські Національні збори, прийшла звістка про революцію в Парижі. 3.03.1848 р. на зборах з палкою промовою виступив Л. Кошут, який вимагав негайного здійснення широкої програми ліберальних реформ. Австрійська влада не наважувалася перешкоджати революційним процесам в Угорщині. Частину угорських вимог було задоволено негайно шляхом призначення запропонованих угорських міністрів на чолі з прем'єр- міністром Л. Баттяні а також згодою на щорічне скликання сейму у Пешті. Угорщину було проголошено республікою. Австрійського імператора усунули від влади. В Угорщині розпочалась революція і війна за звільнення з-під влади Австрії. «Березневі закони», які витворили модерну Угорщину, стосувалися трьох сфер: конституційної, ліберальної і національної. Передусім, вони прагнули зберегти дрібну шляхту – ця найглибше прихована мета була втілена найуспішніше [5, с. 58]. 11.04.1848 р. Фердинанд I затвердив реформи угорської революції. Країна перетворилась на конституційну монархію. Імператор зберіг за собою право оголошення війни та укладання миру, а також призначення найвищих посадових осіб Угорського королівства, але фактична влада перейшла до рук національного уряду, підзвітного парламенту. Однак, Фердинанд не пішов на поступки угорцям у питаннях міжнародних відносин, фінансової політики та оборони. В реформах державних зборів і декретах уряду не було вирішене і національне питання.

Віденська революція 13.03.1848 р. розпочалася як двірцевий переворот, але незабаром вона засвідчила необачність втягування мас до придворних інтриг [5, с. 60]. Однією з виконаних вимог була відставка уряду Меттерніха. Разом зі своїм політичним союзником, дядьком Фердинанда ерцгерцогом Людвігом, який тепер став на бік невістки імператора ерцгерцогині Софії, Меттерніх неохоче поступився [7, с. 306], а імператор Фердинанд пообіцяв громадянам країни конституцію та громадянські права. Про скликання парламенту було оголошено ще 15.03.1848 року. Також було проголошено свободу преси і скасування цензури, ліквідовано об'єднану Надвірну канцелярію (замість неї створили окремі міністерства: внутрішніх справ, торгівлі, землеробства, фінансів, віровизнань і освіти). Президія Кабінету Міністрів була створена 17.03.1848 р. на підставі патенту від січня того ж року [8]. У новостворених міністерствах прийняли одноосібний порядок вирішення справ, на відміну від колегіального, що діяв до того часу [2, с. 48].

Вказані події почали започатковувати австрійський конституціоналізм. Правляча верхівка Австрійської імперії гарячково шукаючи вихід із кризового становища, проголосила 25.04.1848 р. парламентську конституцію для всієї імперії у вигляді Конституційної грамоти Австрійського цісарства (Конституція Піллерсдорфа – за ім'ям тодішнього міністра внутрішніх справ Австрії) [9,

с. 304]. У ньому Австрійська монархія проголошувалась конституційною монархією. Разом з тим було загалом підтверджено єдність і неподільність імперії, без Угорщини й італійських територій. В державі створювався двопалатний парламент – рейхсрат, нижня палата якого повністю обиралася населенням, а верхня – частково призначалася імператором із принців Габсбурзької династії і частково обиралася родовою аристократією. Закони набирали юридичної сили після затвердження обома палатами та імператором. Він зберігав за собою всю повноту виконавчої влади й очолював військо. Зокрема пар. 4 цієї тимчасової конституції гарантував усім народам «конституційну непорушність їхньої народності і мови». Її окремий розділ було присвячено громадянським і політичним правам жителів держави. Визнавалась свобода віросповідання, совісті й особи, свобода мови і книгодрукування (при дотриманні певних цензурних вимог), свобода спілок. Кожен громадянин мав право бути власником землі, займатися будь-яким незабороненим законом видом заробітчанства чи підприємництва і досягати будь-яких чинів та гідностей [4]. А. Тейлор вважав, що ця конституція була «неквапно написана за бельгійським зразком» [5, с. 61].

На думку дослідників, цей прогресивний за змістом, але компромісний за своєю суттю документ не влаштував ні повсталий народ, ні знать, що залишилася при владі. Народ вважав цю конституцію надто поміркованою, а знать – надто радикальною [2, с. 48]. Е. Прістер зазначала: якби конституцію 25 квітня було проголошено до початку революції, то народ її б «радісно вітав», але після того, як революція відбулася, її зміст видавався не надто добрим [10, с. 336]. Конституційна грамота викликала критику радикально налаштованих кіл, зокрема студентів та національної гвардії, на що влада відповіла наступом реакції. 11.05.1848 р. набрав юридичної сили закон, який позбавляв виборчих прав робітників і студентів та передбачав двоступеневі вибори у нижню палату. 14.05. було розпущено центральний комітет національної гвардії. 15.05., після чисельних маніфестацій, конституцію 25 квітня скасували й пообіцяли скликати Установчі збори, обрані на засадах загального виборчого права. 16.05. імператор Фердинанд заявив про відмову від конституційного проєкту Ф.К. Піллерсдорфа, а наступного дня імператорський двір переїхав з Відня до Іннсбрука. Ця подія підштовхнула поміркованих лібералів до радикальних вимог й 26.05.1848 р. віденська революція набула найбільшого успіху: виник Комітет громадської безпеки, частково з метою керувати революцією, але здебільшого – для виконання урядових функцій [5, с. 61].

На початку червня 1848 р. в країні було ухвалено новий виборчий закон, згідно з яким парламент мав бути однопалатним, а виборчі права надавалися більш широким верствам населення у т. ч. найманим працівникам, хоча й зберігалася двоступеневість виборів. Скликаний у Відні 22.07.1848 р. рейхстаг (згодом названий «Кромеризьким») з функціями загально австрійських установчих зборів проголосив ліквідацію панщини, феодальних повинностей (ліквідація панщини була безумовною, але панам відшкодовували матеріальні збитки частково селяни, а частково – держава), панського суду та ін. Аби перетворити імперію на союз націй з гарантією їхніх культурних, політичних і економічних прав, депутати висунули проєкт реституції (відновлення) етнічної рівноправності. Передбачався поділ країни на вісім регіонів: німецькі землі (Австрія з Судецькою областю); чеські землі (Богемія, Моравія, Австрійська Сілезія і вперше окремо Словаччина); Австрійська Польща (Галичина з Буковиною й «угорськими областями, населеними русинами); італійські області (Венеція і Ломбардія); Словено – Іллірія; землі південних слов'ян (Хорватія, Славонія, Далмація і Воєводина); угорські області; румунські області [4]. Німецькі федералісти пропонували перетворити імперію на федерацію п'яти національних держав (включно з Чеською та Німецькою).

У вересні 1848 р. був підготовлений проєкт конституції, схвалений особливою парламентською комісією. Він передбачав децентралізацію владних повноважень, широкі автономні права національних земель держави, реорганізацію верхньої палати парламенту за федеративним зразком, а також рівність і загальне розширення прав і свобод громадян. Проєкт конституції не було введено в дію. Цей рейхстаг – перший виборний парламент Австрійської імперії 22.10.1848 р. переїхав до Кромержижа (Кремзіра). Згодом, 7.03. 1849 р. він був остаточно розпущений новим імператором Францом Йосифом після завершення віденського повстання, коли імператорська влада відновила абсолютистський режим.

Напередодні «Весни народів» чеське національне відродження виробило власну політичну програму. До 1845 р. виникло ліберальне керівництво національним рухом, до якого увійшли Ф. Рігер, Ф. Браунер, А.П. Троян та ін. Лідером руху став Ф. Палацький. Взагалі в чеському національному русі революційного періоду інтеграційна ідея панславізму розкрилася як суперечливе явище. Цю думку поділяли такі чеські національні ідеологи як Палацький, Гавлічек, Сабіна, Арнольд. Причиною критики, як не парадоксально, була сама діалектика розвитку ідеї панславізму, остання не гармонійно конкретизувалася у змісті національної чеської парадигми [11, с. 348]. На думку Є. Бевзюка, витоки інтеграційного панславізму варто було шукати в змісті принципу національної

ідентичності. Але в передреволюційний час і, особливо, під час революції 1848-1849 рр. інтеграційний панславізм перетворився на певну ідеологічну форму, в якій не знаходила свого підтвердження сама ідея самовизначення чеської етнічної спільноти [11, с. 348-349]. «Заперечуючи вузько прагматичний націоналізм, що був заснований на етнічній спільності, – продовжує автор, – панславізм ставав однією з витончених наднаціональних теорій та ілюзій, подальший розвиток якої унеможливлював процес чеського етнічного ренесансу. Відповідно, чеські ідеологи не обирали слов'янську інтеграційну ідею у якості національної ідеологеми періоду революції 1848-1849 років» [11, с. 349]. Однією з найбільш вагомих причин такого підходу була етноісторична специфіка земель Чеської корони, а саме земельна особливість формування чеської нації, яка призвела до появи певної синтезованої слов'яно – німецької етнічності. Водночас, слід погодитися з думкою автора про те, що в означений період відбувався процес усвідомлення реальних етнотериторіальних рамок майбутньої нації [11, с. 353].

Посилення войовничих настроїв серед ідеологів пангерманізму спонукали чеських, словацьких, хорватських та інших слов'янських політиків до згуртування. 2.06.1848 р. у Празі розпочав роботу Слов'янський з'їзд (конгрес), який становив певну альтернативу Франкфуртському парламенту й розглядався як прообраз майбутнього слов'янського наддержавного союзу. Програма Слов'янського з'їзду зводилася до таких чотирьох питань: а) створення союзу слов'янських народів Австрії для захисту «конституційних прав і національної свободи» як від внутрішніх так і зовнішніх ворогів; б) ставлення слов'янських народів Австрії до неслов'янських народів в умовах революції та створення федеративних засад у державі; в) ставлення слов'ян Австрійської імперії до інших слов'янських народів. Передбачалося обговорити шляхи розширення зв'язків зокрема культурних між усіма слов'янськими народами; г) ставлення слов'янських народів Європи до неслав'янських народів: проблеми відносин між ними [12, с. 9-10]. На з'їзд прибуло 300 делегатів з різних слов'янських земель імперії. До порядку денного було внесене питання про підготовку «Маніфесту до народів Європи» і петиції до імператора про можливість створення союзу слов'ян.

«Маніфест до європейських народів» - єдиний ухвалений на з'їзді документ – являв собою компромісний варіант на основі декількох проєктів, підготовлених Ф. Палацьким. В ньому містилися гасла рівності націй («природного права народів на національну свободу»), проголошувався принцип соціальної рівності й засуджувалися станові привілеї. Поряд з цим у Маніфесті, й особливо у проєкті петиції імператору, який так і не було затверджено у зв'язку з передчасним завершенням з'їзду, проводилася ідея збереження Австрійської імперії у вигляді конституційного союзу рівноправних народів під скіпетром династії Габсбургів. Принцип побудови Австрійської імперії в документах з'їзду детально не розглядався. У зверненні звучала думка про те, що учасники з'їзду бажають рівності перед законом усіх без винятку рівних прав і обов'язків для кожного. Свобода рівність і братерство стало гаслом для всіх, які проживають у Австрійській державі. Слов'яни австрійської монархії простягають братню руку усім сусіднім народам, які хочуть визнати слов'ян рівноправними з іншими народами [13, с. 17-18].

Ставлення до Угорщини та угорської революції було одним з центральних питань порядку денного Слов'янського з'їзду. На противагу югославським делегатам і чеським лібералам, які виступали з позицій австрославізму, словацькі представники підняли питання про широку автономію Словаччини і Закарпаття, але в рамках угорської держави. На пропозицію представника львівської Головної Руської Ради І. Борисикевича від імені русинів і словаків виголосив меморандум словацький діяч Й. Гурбан. Він вимагав визнання пештським урядом словаків і закарпатських русинів самостійними націями, забезпечення їх рівноправної участі в державних зборах Угорщини, скликання національних зборів, створення постійного словацько-русинського комітету як виконавчого органу по проведенню в життя рішень державних зборів, але з правом відхилення розпоряджень уряду, які б нехтували права та інтереси обох народів [14, с. 243]. Окрім цього вимоги містили наступне: « 3. щоби могли основувати народні школи, як елементарні так і реальні, городські, епархіальні заведеня, інститути для образованя учителів… 4. на краєві кошти мають бути установлені катедри мови словацько-руської для Мадярів, а мадярської для Словаків і Русинів; 5. щоби всі народи на Угорщині були собі рівні а ніякий пануючий; 6. щоби зараз звільнено з вязниць тих Словаків і Русинів, що боронили своїх народних прав та щоби на будуче не вільно було нікого вязнити за оборону прав народа словацького, або руського, ані обжаловувати за підбурюванє, коли хто промовляв до свого народа; 7. щоби не зборонювано Словакам і Русинам засновувати і утримувати товариства підмоги розвиткови національного житя і щоби Словаки і Русини мали ті самі права стоваришень, що і Мадяри» [15, с. 11]. Серед усього іншого на цьому конгресі уперше прозвучала вимога про відкриття університету в Унгварі (Ужгороді), але за її реалізацію довелося боротися ще майже сто років [16, с. 107].

22.07.1848 р. відбулося відкриття рейхстагу Австрії обраного за конституцією Піллерсдорфа, яка передавала йому частину повноважень. Перевагу на виборах здобули помірковані ліберали,

що прагнули закріпити завоювання революції й зупинити соціальні заворушення. На прохання депутатів до Відня повернувся імператор, який сформував помірковано-консервативний уряд барона Добльхофа. Серед 383 депутатів було 39 українців, які в парламенті поставили вимоги про поділ «Королівства Галичини та Лодомерії» на два краї: український і польський та безоплатне скасування кріпацтва в краї [4]. 1.09. 1848 р. рейхстаг затвердив закон про скасування феодальних повинностей, причому повинності, пов'язані з особистою залежністю селян та права юрисдикції поміщиків скасовувалися безповоротно. Решта повинностей (оброки, сервітути,панщина) скасовувалися за викуп, що виплачувався рівними долями селянами й державою. Скасування панщини стало найвищим досягненням революції [17]. Цей закон, опублікований тільки на початку вересня, дещо ослабив селянський рух в Австрії [18, с. 124]. Він остаточно ліквідовував особисту залежність та феодальні повинності селянства. Перший австрійський конституційний рейхстаг, на нашу думку, не став класичним парламентом, а скоріше був законодавчо-дорадчим органом імператора. Пропрацювавши до 7.03.1849 р., він зрештою був розпущений в 1851 році.

Відомо, що із загального числа 37 млн населення Австрії 17 млн складали слов'янські народи [19, с. 243]. На той час Закарпаття входило до складу Угорщини під назвою «Угорська Русь», а поза її межами «Закарпатська Русь». Разом з іншими територіями Угорщини вона входила до складу Австрійської імперії, надзвичайно різноманітної за національним складом. У травні 1848 р. закарпатські русини не висунули власної збройної сили проти Відня а навпаки звернулися за допомогою до імператора. Угорська влада спочатку намагалася задобрювати русинів, обіцяючи відкриття кількох русинських шкіл. Водночас угорський сейм відхилив петицію русинів про автономію. Однією з причин такого рішення було переконання угорської еліти про те, що «русини - то гілка єдиного угорського народу православного віросповідання». Угорські революціонери 1848 р. не відмовилися від національної політики, яка раніше проводилася панівними класами.

Угорський національно-визвольний рух 1848-1849 рр. містив у собі елементи націоналізму та шовінізму. В кінці XVIII ст. угорці рішуче виступили проти германізаторської політики Відня і Угорщина вступила на шлях національного відродження. Угорська еліта висунула програму створення єдиної «національної угорської держави». Здійснення цієї програми вона вбачала у встановленні свого повного політичного та економічного контролю над всіма народами, які проживали в Угорщині. Така національна активізація угорців тягла за собою посилення національного гніту над «неугорськими» народностями Угорщини. «Під короною Св. Стефана можуть жити тільки угорці», – писали угорські шовіністи. « Ті, хто не знає угорської мови, або вивчать її або помруть з голоду», – гучномовно заявив ще в 1790 р. Ф. Казінці. « В Угорщині існує тільки одна нація – угорська» [19, с. 269]. Такі погляди були широко розповсюджені в угорській літературі, публіцистиці, науці та політиці I пол. XIX ст. В 1830, 1836, 1840 та 1844 рр. угорський сейм прийняв закони, які створювали в угорському законодавстві «юридичні основи» агресивної політики угорців щодо неугорських народів, які проживали в Угорщині [20, s. 97].

У травні 1848 р. в Пряшеві відбулися збори русинів Угорщини, які висунули вимогу створити окремий верховно-угорський руський округ у складі Угорщини з власними школами, адміністрацією та рівноправним вживанням руської мови. Угорський уряд проігнорував цю резолюцію, тоді русини почали співпрацювати зі словаками, румунами та хорватами, які теж повстали проти Будапешта. На великих політичних зборах в Пешті Кошут неоднозначно заявив що: «Не будьмо католиками, ані християнами, ані жидами, будьмо тільки мадярами» [21, с. 120]. Тому стає зрозумілим, що народи, які входили до складу Угорщини, повстання не підтримали. В 1848 р. делегація сербів просила від нього обмежену адміністративну автономію, його відповідь була: «Нехай рішає між нами шабля» [21, с. 120]. Того ж року Словацька Народна Рада видала окрему « Відозву» до карпатських русинів, в якій закликала їх до подальшої боротьби, пишучи: « Браття Русини: сусідство наше з вами, покревність народня, зв'язують нас з людом вашим, нещастя спільні, побуждають нас словаків звернутися до вас статочних і жвавих Русинів». Відозва закінчується словами: «Злучіться з нами і покажіть світу, же єсть ще в Татрах руський люд руського серця, руська горяча кров, руська любов до вибраного народу руського» [22, с. 229-230].

Весною 1848 р. в Угорщині почалась підготовка до виборів у Національні збори на основі нового виборчого закону. Цей закон разом з дворянством надавав виборчі права тільки найбільш заможним прошаркам міста і села; обов'язковою умовою для кандидата було знання угорської мови. Виборам депутатів у Національні збори передувало обрання народних представників. Органами адміністрації були складені списки виборців, до яких було включено дворян, землевласників, які володіли нерухомістю на суму не менш як 300 форінтів, торговців, власників підприємств, цехових ремісників та осіб, річний дохід яких складав не менше 100 форінтів, священників, сільських нотарів та вчителів [19, с. 257]. На Закарпатті під час виборів важливим помічником угорського уряду була греко-католицька церква. Уряд Кошута через єпископа Поповича та міське і сільське

духовенство впливав на селян, міщан та дрібних торговців у потрібному для себе напрямку. З Будапештського міністерства культу мукачівській єпархії надсилалися інструкції про те, якою повинна бути її роль під час виборів до Національних зборів. Отримавши таку інструкцію, єпископський намісник І. Чургович звернувся до закарпатського духовенства з циркуляром, в якому зобов'язав його прикласти зусилля для того, щоб в Національні збори було обрано депутатів, діяльність яких була б «корисною всій батьківщині». У цьому циркулярі Чургович запропонував духовенству слідкувати за підготовкою до виборів, контролювати складені списки виборців, висувати «достойних» кандидатів, турбуватися про підтримку порядку під час виборів, бо «хто викликає хвилювання та неспокій, той вбиває молоду свободу» [19, с. 257]. З 378 депутатів Національних зборів 16 представляли ті північні комітати, до яких входила територія Закарпаття (Ужгород – 4, Берег – 4, Угоча – 2, Мараморош – 6) [19, с. 258]. Обрані депутати представляли головним чином угорське дворянство, яке мало на Закарпатті великі земельні володіння.

Після придушення за допомогою російських військ угорського та австрійських військ генерала Віндішгреца – віденського повстань, наприкінці жовтня 1848 р. імператорську родину було евакуйовано до Оломоуца, а імперський парламент – до замку Кромержиж в Моравії. Його головним завданням на новому місці було продовження підготовки конституції. В її розробці активну участь брала група чеських лібералів під проводом Ф. Палацького. 21.11. 1848 р. було сформовано Кабінет міністрів на чолі з князем Ф. Шварценбергом, до складу якого увійшли консерватори і представники великої аристократії. 2 грудня 1848 р. в залі для аудієній архієпископського палацу в м. Оломоуц відбулася « безпрецедентна подія в історії Габсбургів» [7, с. 318]. Спочатку імператор Фердинанд формально з великою милістю зрікся престолу. Потім наступний у черзі на престол, його брат Франц Карл, відмовився від своїх прав. …Таким чином, мантія перейшла, буквально, до сина Франца Карла, вісімнадцятирічного Франца Йосифа [7, с. 318].

Новий імператор з початку свого правління намагався відновити одноосібне монархічне правління. У своєму маніфесті він заявив: « Наш обов'язок та наше бажання – покласти край зловживанням і закінчити з революцією» [23, с. 177]. Молодий Франц Йосиф ухвалив деякі компромісні рішення. Зокрема проголосив маніфест, у якому визнав рівність усіх народів та їхніх прав на участь у формуванні законодавства країни. Імператор не ігнорував наявності народних рухів у своїй державі. Конституційна комісія парламенту, який продовжував працювати в Кромержижі, подала імператору проєкт прогресивної ліберальної конституції. На її засіданнях серйозно обговорювалися проблеми централізму та федералізму і відбувався пошук шляхів політичного облаштування Австрії (без Угорщини), щоб задовольнити всі національні меншини монархії. Питання ставилося так: зберегти в історичних межах землі австрійської корони чи провести кордони по землях народів, межі заселення яких важко, а часом і зовсім неможливо було визначити. Розглянувши проєкти богемського німця Л. фон Ленера та чеха Ф. Палацького, рейхстаг погодився врешті прийняти проєкт сілезького німця К. Маєра, який акцентуючи на збереженні історично усталених меж земель, передбачав їх внутрішній поділ на національні повіти [24, с. 387]. Поряд із земельними сеймами, ландтагами, мали існувати такі представницькі органи як повітові зібрання крайстаги. Що стосувалося конституційного адміністрування, то зберігався принцип демократії, за яким цісар мав лише право вето на рішення рейстагу, а також установлювалась відповідальність міністерства перед рейхстагом [24, с. 387].

Уряд розробив свій законопроєкт головним положенням якого було централізоване управління усією монархією. Він містив пункт, за яким монарх мав абсолютне право вето, а уряд - право на прийняття надзвичайних законів (пар. 14), що у відповідних випадках становило загрозу розпускові двопалатного парламенту. Коли депутатам стало відомо про плани уряду розпустити рейхстаг, вони одразу погодилися прийняти до розгляду урядовий законопроєкт. Він був вигідний владі і гірший аніж конституція Пілерсдорфа, яка передбачала перетворення Австрії на конституційну монархію дуалістичного типу [6, с. 52]. Незважаючи на це 7.03. 1849 р. установчий рейхстаг, який так і не завершив розгляду основних законів було розпущено.

Ще 4.03.1849 р. юний цісар Франц Йосиф «подарував» імперії нову т.зв. «октройовану» конституцію. Вона складалася з двох частин: цісарського патенту про конституцію для Австрії і патенту про політичні права, гарантовані конституційним устроєм держави [25, с. 272]. Тодішня австрійська правова наука оцінювала цю конституцію як «наскрізь пронизану духом ліберальності» [25, с. 272-273]. По суті ж, вона створювала централізовану державу, в якій вся повнота влади зосереджувалась в руках цісаря і його уряду, обмежуючи на їх користь права громадян і повноваження парламенту [25, с. 108]. Стаття 77 цієї конституції містила обіцянку, що всі 14 коронних земель одержать свої крайові конституції та представницькі установи. Усі нації урівнювалися в загальному підпорядкуванні центральній владі. Створювався двопалатний парламент, в якому нижня палата обиралася населенням, а верхня потрапляла під контроль великих землевласників. Передбачала-

ся парламентська відповідальність міністрів. Проголошувалося скасування кріпацтва, свобода віросповідання та інші громадянські й політичні права. Фактично ж і ця конституція залишилася хіба на папері; рейхстаг з її приводу так ніколи й не скликали. І лише рейхстаг, наділений дорадчою функцією, який засідав за зачиненими дверима одержав право на існування [24, с. 387]. На думку Е. Цьольнера, іронія долі вбачається у тому, що вперше і востаннє подана представниками народів у Кромеризькому проєкті виважена форма мирного співіснування народів, – принаймні народів західної частини Габсбургської монархії, жертв шварценбергського автократичного принципу – зосталася формою без змісту [24, с. 387].

Після оприлюднення октройованої конституції з'явився цілий ряд реформаторських конституційних актів: патент від 4.03.1849 р. про запровадження загальноімперського вісника законів та урядових постанов і земельних вісників законів; закон про пресу від 13.03.1849 р.; тимчасовий закон про громади від 17.03.1849 р. (із заголовними словами: «основою вільної держави є вільна громада»); закон про об'єднання і зібрання від 17.03.1849 р.; постанови про основні риси нового судоустрою та нових адміністративних органів від 14 і 26 червня 1849 р.; тимчасовий адвокатський порядок від 16.08.1849 р. та ін. [26, с. 273].

Урядовий проєкт австрійської конституції ліквідував передумови дуалістичної державності та широкого самоврядування окремих частин імперії. Імператор у своєму декреті від 17 жовтня 1849 р. заявив, що «…давня угорська конституція втратила чинність через власне факт революції» [2, с. 51]. Усю автономію Угорщини було ліквідовано, як і митний кордон, що існував всередині країни. Та навіть попри те, що основою нової конституції слугував принцип збереження абсолютної монархії, в ній закріплено низку прогресивних положень про рівноправність народів імперії та рівність окремих жителів держави перед законом, відділення суду від адміністрації, запровадження суду присяжних [2, с. 52]. Проєкт нової конституції оприлюднили 4.03.1849 р., проте в дію вона так і не вступила. Конституційні напрацювання 1849 р. були скасовані імператорським указом від 10.01.1852 р., поміченим 31.12.1851 р. (Sylvesterpatent – «патент Сільвестра»). У ньому, зокрема, йшлося : «Оскільки підсумки …нарад (в уряді і державній раді – О.Г.) показали, що означені конституційні акти не відповідають у своїх основних відношеннях австрійській імперії, і нездійснимі в сукупності поміщених в них постанов, то ми…бачимо себе вимушеними цим оголосити немаючим сили і законної дії… конституційний акт від 4 березня 1849 р. [26, с. 273-274].

В одному з наступних указів були скасовані й основні права, даровані октройованою конституцією землям. Угорщина втратила не тільки Хорватію з портом Фіуме (Рієка), але й Трансільванію та « Сербську Воєводину». Решту угорської території поділили на п'ять округів, якими керували королівські комісари за допомогою військ і жандармерії. Цей переворот був завершений після смерті князя Шварценберга у квітні 1852 р., коли Франц Йосиф оголосив, що відтепер він буде діяти як прем'єр-міністр. Патент Сильвестра започаткував десятиліття неоабсолютизму або неоцезаризму, коли Франц Йосиф правив як диктатор [7, с. 322]. На той час ця форма правління була відома як бюрократичний абсолютизм, оскільки імператор нав'язував свою волю за допомогою адміністративного апарату. Але бюрократи також мали власний політичний порядок денний, який полягав у підтримці програми реформ Йосифа II з його вірою в мудрість державного управління та в соціальний і економічний прогрес, спрямований згори. У них навіть була своя назва: «партія Просвітництва» [7, с. 322].

Висновки. Важливі події, що вплинули на стан державних інституцій Австрії, відбувались у ході революції 1848-1849 років. Позитивним аспектом революції був подальший розвиток громадянського суспільства, а саме запровадження свободи друку та створення національних гвардій, що свідчило про певний розвиток правового устрою. У квітні 1848 р. було опубліковано проєкт конституції Піллерсдорфа. Вказані події започаткували австрійський конституціоналізм. Конституція Піллерсдорфа гарантувала усім народам «конституційну непорушність їхньої народності та мови». Її окремий розділ було присвячено громадянським і політичним правам жителів держави. Це був прогресивний за змістом, але компромісний за своєю суттю документ.

У березні 1849 р. імператор Франц Йосиф «подарував» імперії «октройовану» конституцію, яка по суті створювала централізовану державу, в якій вся повнота влади зосереджувалась в руках цісаря і його уряду, обмежуючи на їх користь права громадян і повноваження парламенту. Усі нації урівнювалися в загальному підпорядкуванні центральній владі. Створювався двопалатний парламент. Передбачалася парламентська відповідальність міністрів. Фактично ж і ця конституція залишилась на папері. І лише рейхстаг, наділений дорадчою функцією, який засідав за зачиненими дверима одержав право на існування.

Після оприлюднення октройованої конституції з'явився цілий ряд реформаторських актів про пресу, громади, об'єднання та зібрання, судоустрій та ін. Урядовий проєкт конституції ліквідував передумови дуалістичної державності та широкого самоврядування окремих частин імперії. Та

навіть попри це в ній було закріплено рівноправність народів імперії та рівність окремих жителів держави перед законом, відділення суду від адміністрації, запровадження суду присяжних. Конституційні напрацювання 1849 р. були скасовані імператорським указом кінця 1851 р. під назвою «патент Сільвестра». В одному з наступних указів були скасовані й основні права, даровані октройованою конституцією землям. У квітні 1852 р. Франц Йосиф оголосив, що відтепер він буде діяти як прем'єр-міністр. Патент Сільвестра започаткував десятиліття неоабсолютизму або неоцезаризму, коли Франц Йосиф правив як диктатор. На той час ця форма правління була відома як бюрократичний абсолютизм, оскільки імператор нав'язував свою волю за допомогою адміністративного апарату.

Незважаючи на конституційні наміри революція не призвела до повної ліквідації абсолютизму. Спроба перетворення Австрії на дуалістичну конституційну монархію під час революції 1848-1849 рр. була частково успішною завдяки скасуванню панщини, зародженню конституціоналізму та закладенню основ громадянського суспільства, але залишалась неповною через придушення революції, відсутність реального народовладдя, незабезпечення більшості селян землею, що призвело до їхньої залежності від землевласників та подальше збереження влади монарха, яке призвело до створення двоєдиної (дуалістичної) держави Австро - Угорщини лише у 1867 році.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Трайнин И.П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад: монография. М., 1947. 308 с.
2. Моряк – Протопопова Х.М. Галицьке намісництво: створення, структура і реальність. Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 262 с.
3. Нариси історії державної служби в Україні [ред. кол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін]. К., 2009. 536 с.
4. URL: uk. wikipedia.org.
5. Тейлор А.Дж. П. Габсбурзька монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів, 2002. 268 с.
6. Тищик Б.Й. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (Х ст. – 1918 р.): Навч. посіб. Львів, 2012. 80 с.
7. Рейді М. Габсбурги. Злет і занепад володарів світу / пер. з англ. О. Кулаков. К., 2025. 448 с.
8. Петрів Р. Центральні і місцеві органи державної влади і управління Австрії та Східної Галичини. http: trule. primordial.org.ua.
9. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К., 2011. 944 с.
10. Пристер Е. Краткая история Австрии. [Ред. М.А. Полтавский]. М., 1952. 509 с.
11. Бевзюк Є.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян: монографія. Ужгород, 2017. 596 с.
12. Гранчак І. Слов'янський з'їзд в Празі 1848 р. та його роль в розвитку міжслов'янських зв'язків. Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст. Доповіді наукового семінару, присвяченого 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі. Ужгород, 1999. 243 с.
13. Худанич В. Програмні документи Слов'янського з'їзду в Празі в 1848 році. Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст. Доповіді наукового семінару, присвяченого 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі. Ужгород, 1999. 243 с.
14. Нариси історії Закарпаття. Том 1 (з найдавніших часів до 1918 року) [ред. кол.: І. Гранчак (кер. авт. кол) та ін.]. Ужгород 1993. 436 с.
15. Александер Духнович і Галичина. Студія дра Кирила Студинського проф. унів. у Львові. Відбитка із «Наукового Зборника» Товариства «Просвіта» в Ужгороді за рік 1924. Ужгородь, 1924. 76 с.
16. Федака С. Історія України: Серія 3. Модерна історія: Том 10: Імперська доба 1764-1914. Ужгород, 2022. 232 с.
17. Франко І.Я. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Зібрання творів: у 50 т. Том 47. К., 1986.
18. Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья. Часть вторая. Социально-экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатье в XIX веке. Томск, 1959. 245 с.
19. Мельникова И.М. Закарпатская Украина в революции 1848 года. Ученые записки института славяноведения. Том 1. М. – Л., 1949. С. 241–292.
20. Holak J. Politicke snahy slovenske v r. 1848-1849. «Carpatica», Praha, 1936.
21. Шандор В. Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920. Нью Йорк, 1992. 292 с.
22. Молнар М. Словаки й українці. Пряшів, 1965.

23. Кан С. Б. Революция 1848 года в Австрии и Германии. М., 1948. 232 с.
24. Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 712 с.
25. Кульчицький В.С. Австрійська конституція 1849 року і крайова конституція для Галичини 1850 року. *Вісник Львівського державного університету ім. І. Франка*. Серія юридична. Вип. 1. Львів, 1965.
26. Никифорак М.В. Буковина в державно – правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці, 2004. 384 с.

УДК 346.2:620.92(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.75

СУБ'ЄКТИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЯК АКТОРИ СПРИЯННЯ «ЗЕЛЕНОМУ» ЕНЕРГЕТИЧНОМУ ПЕРЕТВОРЕННЮ

Чавостін Д.А.,
аспірант Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0009-0006-7178-4107
e-mail: chavostin@gmail.com

Чавостін Д.А. Суб'єкти господарювання як актори сприяння «зеленому» енергетичному перетворенню.

У статті здійснено аналіз правового статусу суб'єктів господарювання як ключових акторів «зеленого» енергетичного перетворення в Україні. Досліджено еволюцію законодавчого регулювання діяльності суб'єктів господарювання у сфері альтернативної енергетики, починаючи від прийняття Закону України «Про енергозбереження» 1994 року до сучасних спеціалізованих нормативних актів. Проаналізовано систему законодавчих актів, що регулюють відносини у сфері виробництва енергії з відновлювальних джерел, зокрема механізми «зеленого» тарифу, аукціонні процедури та особливості правового статусу різних категорій суб'єктів господарювання.

Особливу увагу приділено інтеграції національного законодавства з нормами Європейського Союзу, зокрема імплементації Четвертого Енергопакету ЄС «Чиста енергія для всіх європейців» та виконанню зобов'язань України в рамках членства в Енергетичному Співтоваристві. Розглянуто вплив повномасштабної агресії на розвиток альтернативної енергетики та зміну ставлення до відновлювальних джерел енергії як критично важливого елементу енергетичної безпеки держави.

Проаналізовано наукові підходи до визначення поняття та класифікації суб'єктів у сфері альтернативної енергетики. Розглянуто багаторівневу структуру суб'єктного складу відносин у цій сфері: від органів державного управління та регулювання до безпосередніх виробників, операторів систем передачі та розподілу, трейдерів і споживачів електроенергії. Обґрунтовано специфічну роль кожної категорії суб'єктів господарювання у забезпеченні переходу до сталої енергетики та реалізації стратегічних завдань збільшення частки відновлювальних джерел енергії до понад 25% загального електроспоживання до 2035 року.

Визначено перспективні напрями вдосконалення правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання у сфері альтернативної енергетики з урахуванням комплексного характеру відповідних відносин, динамічності розвитку технологій, цифровізації управлінських процесів та необхідності стимулювання інвестицій у відновлювальну енергетику в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови. Обґрунтовано необхідність подальших досліджень механізмів взаємодії між різними категоріями суб'єктів господарювання та оптимізації адміністративно-правових процедур у цій сфері.

Ключові слова: альтернативна енергетика, суб'єкти господарювання, відновлювальні джерела енергії, зелене енергетичне перетворення, правовий статус, енергетична безпека, ринок електричної енергії.

Chavostin D.A. Business entities as actors of promoting «green» energy transformation.

The article analyzes the legal status of business entities as key actors of «green» energy transformation in Ukraine. The evolution of legislative regulation of the activities of business entities in the field of alternative energy is studied, starting from the adoption of the Law of Ukraine «On Energy Saving» in 1994 to modern specialized regulatory acts. The system of legislative acts regulating relations in the field of energy production from renewable sources is analyzed, in particular, the mechanisms of the «green» tariff, auction procedures and features of the legal status of various categories of business entities.

Special attention is paid to the integration of national legislation with the norms of the European Union, in particular, the implementation of the Fourth EU Energy Package «Clean Energy for All Europeans» and the fulfillment of Ukraine's obligations within the framework of membership in the Energy Community. The impact of full-scale aggression on the development of alternative energy and the change in attitude towards renewable energy sources as a critically important element of the state's energy security is considered.

Scientific approaches to defining the concept and classification of entities in the field of alternative energy are analyzed. The multi-level structure of the subject composition of relations in this area is considered: from state administration and regulatory bodies to direct producers, operators of

transmission and distribution systems, traders and consumers of electricity. The specific role of each category of business entities in ensuring the transition to sustainable energy and implementing the strategic objectives of increasing the share of renewable energy sources to over 25% of total electricity consumption by 2035 is substantiated.

Promising directions for improving the legal regulation of the activities of business entities in the field of alternative energy are identified, taking into account the complex nature of the relevant relations, the dynamics of technological development, the digitalization of management processes and the need to stimulate investments in renewable energy in conditions of martial law and post-war reconstruction. The need for further research into the mechanisms of interaction between different categories of business entities and the optimization of administrative and legal procedures in this area is substantiated.

Key words: alternative energy, business entities, renewable energy sources, green energy transformation, legal status, energy security, electricity market.

Постановка питання. Протягом тривалого періоду основою електрогенерації залишалося викопне паливо, а масштабне освоєння родовищ корисних копалин у свій час стало каталізатором індустріального зростання держав, що володіли значними природними ресурсами. Сучасні тенденції розвитку глобальної економіки потребують нарощування обсягів виробництва електроенергії, водночас антропогенний вплив на клімат уперше за останні десятиліття став очевидним явищем. Глибока інтеграція енергетичного сектору з усіма галузями світового господарства актуалізує питання щодо глобальних наслідків трансформаційних процесів в енергетиці. Згідно з аналітичними даними, темпи зростання споживання відновлювальних джерел енергії демонструють стійке прискорення з 2010 року, і цей тренд прогнозовано посилюватиметься надалі.

Отже, у контексті сучасного розвитку світової економіки питання впровадження відновлювальних джерел енергії набувають критичної важливості, оскільки охоплюють не лише енергетичний сектор, а й торкаються екологічних викликів та глобальних кліматичних трансформацій. Україна, будучи повноправним учасником міжнародної спільноти, продовжує активну участь у вирішенні цих питань навіть в умовах воєнного стану. Ще до початку повномасштабної агресії держава інтегрувалася у міжнародні енергетичні ініціативи та визначила стратегічну мету – збільшити частку відновлювальних джерел енергії до понад 25% загального електроспоживання до 2035 року. Ці завдання залишаються пріоритетними і сьогодні. Відтак, актуальним є дослідження правового статусу суб'єктів господарювання які активно сприяють «зеленому» енергетичному перетворенню [1, с. 455-456].

Метою статті є аналіз окремих аспектів правового статусу суб'єктів господарювання як ключових акторів «зеленого» енергетичного перетворення в Україні, дослідження еволюції законодавчого регулювання їхньої діяльності та визначення перспективних напрямів удосконалення правового забезпечення функціонування цих суб'єктів у контексті інтеграції національної енергетичної системи до європейського правового простору та реалізації стратегічних завдань сталого розвитку енергетичного сектору держави.

Стан опрацювання проблематики. Джерельну базу дослідження становить комплекс нормативно-правових актів, наукових праць та стратегічних документів, що регулюють питання альтернативної енергетики в Україні.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові праці вітчизняних дослідників, що присвячені різним аспектам правового статусу суб'єктів господарювання у сфері альтернативної енергетики. І. Фадєєва досліджує проблеми розвитку та тарифоутворення в «зеленій» енергетиці в умовах невизначеності [1, с. 455-456]. О. Маслак та А. Кузь аналізують напрямки трансформації управління підприємствами в умовах переходу до зеленої енергетики [18, с. 56]. Д. Полюхович детально розглядає суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері використання альтернативних джерел енергії, виокремлюючи три основні групи таких суб'єктів [19, с. 113–119]. Б. Олійник досліджує теоретико-правові засади адміністративно-правового регулювання первинного ринку електричної енергії України [23, с. 141-148].

Особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження Д. Молдованова, присвячене фінансово-правовому забезпеченню державної політики у сфері альтернативної енергетики [24], де автор пропонує чотирирівневу систему суб'єктів у сфері альтернативної енергетики та формулює комплексне визначення суб'єкта у цій сфері. Т. Шендер аналізує правовідносини у сфері використання альтернативних (відновлювальних) джерел енергії, підкреслюючи комплексність та динамічність їх правового регулювання [25, с. 40–46]. Теоретико-методологічну основу складають також праці з загальної теорії права, зокрема роботи М. Хаустової [20, с. 29–38], Т. Санжарук [21, с. 91–95] та О. Скакун [22], які розкривають поняття суб'єкта права та суб'єкта правовідносин, що є фун-

даментальними для розуміння правового статусу суб'єктів господарювання у сфері альтернативної енергетики.

Виклад матеріалу дослідження. Відзначимо, історія розвитку законодавства у сфері альтернативної енергетики незалежної України розпочинається з 1994 року, коли вперше на законодавчому рівні була визначена дефініція «нетрадиційних та поновлювальних джерел енергії» Законом України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 року (втратив чинність на підставі Закону № 1818-IX від 21.10.2021) [2]. Відповідно до цього Закону нетрадиційні й поновлювальні джерела енергії визначались як джерела, що постійно існують або періодично з'являються в навколишньому природному середовищі у вигляді потоків енергії Сонця, вітру, тепла Землі, енергії морів, океанів, річок, біомаси.

Революційними законодавчими актами у сфері альтернативної енергетики стали також Закони України «Про альтернативні джерела енергії» від 20.02.2003 р. № 555-IV [3], «Про альтернативні види палива» від 14.01.2000 р. № 1391-XIV [4], «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу» від 05.04.2005 р. № 2509-IV [5], а також Закон України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 09.07.2010 р. № 2480-VI [6].

Так, зокрема стаття 9-1 і стаття 9-3 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» [3]: 1) установлює обмежений строк існування «зеленого» тарифу як способу стимулювання виробництва енергії з альтернативних джерел – до 31.12.2029; 2). установлює обмеження щодо строку введення в експлуатацію об'єктів, черг будівництва (пускових комплексів) суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з альтернативних джерел енергії (крім доменного та коксівного газів, а з використанням гідроенергії – лише мікро-, міні- та малі гідроелектростанції) на об'єктах електроенергетики або чергах їх будівництва (пускових комплексах) незалежно від встановленої потужності таких об'єктів і можуть скористатися «зеленим» тарифом – 01.01.2020; 3) виключає з переліку суб'єктів, які можуть скористатися «зеленим» тарифом тих суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з альтернативних джерел енергії (крім доменного та коксівного газів, а з використанням гідроенергії – лише мікро-, міні- та малі гідроелектростанції) на об'єктах електроенергетики або чергах їх будівництва (пускових комплексах), що введені в експлуатацію з 01.01.2020, відповідно до ст. 9-3 згаданого Закону, зобов'язані брати участь в аукціонах. До останніх, згідно із цією правовою нормою, належать суб'єкти господарювання, які мають намір виробляти електричну енергію з енергії вітру або сонячного випромінювання та для яких установлена потужність об'єктів електроенергетики або черг (пускових комплексах).

Показовим з точки зору розвитку правового регулювання отримання електричної енергії з відновлювальних джерел був Закон України «Про електроенергетику», який втратив чинність 01.07.2019 [7], але заклав основи для подальшого розвитку, що знайшов своє продовження у Законі України «Про ринок електричної енергії» від 13.04.2017 р. № 2019-VIII [8].

Повномасштабне вторгнення і його тривалість змінила ставлення до «зеленої» енергетики як населення так і держави, оскільки станції, що працюють на відновлюваних джерелах енергії «рятували» систему під час значних дефіцитів і, очевидно, є найшвидшим способом такі дефіцити замістити. Підтвердженням намірів держави до розвитку відновлюваних джерел енергії є затвердження низки стратегічних державних документів, що частково, або повністю стосуються цієї сфери, а саме: Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 року [10], Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 року та плану заходів з його виконання [11], Стратегія розвитку розподіленої генерації на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2026 роках [12], Концепція впровадження «розумних мереж» в Україні до 2035 року [13].

Україна, будучи повноправним учасником міжнародної спільноти, взяла на себе низку зобов'язань у цій галузі відповідно до ратифікованих міжнародних договорів, які регламентують діяльність держав у зазначеній сфері. Так, зокрема, не слід також забувати й про те, що наша країна взяла на себе зобов'язання з імплементації Четвертого Енергопакету ЄС «Чиста енергія для всіх європейців» як член Енергетичного Співтовариства [14, с. 207]. План України на 2024-2027 роки, схвалений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 року № 244-р, передбачає ряд реформ у сфері енергетики для приведення національного законодавства у відповідність до *acquis* ЄС [15].

Проекти виробництва енергії з альтернативних джерел є частиною реалізації Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату, який є міжнародною угодою, покликаною скоротити викиди парникових газів [16].

З ухваленням Закону України «Про ратифікацію Протоколу про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства» від 15.12.2010 Україна взяла на себе зобов'язан-

ня здійснити імплементацію низки директив Європейського Союзу, серед яких Директива 2001/77/ЄС щодо сприяння використанню електроенергії, виробленої за допомогою відновлюваних джерел енергії [17].

В рамках мети нашого дослідження, відзначимо, сучасні реалії характеризуються суттєвою трансформацією умов здійснення господарської діяльності. Передусім спостерігається ускладнення бізнес-середовища, в якому оперують суб'єкти господарювання. Паралельно відбувається вдосконалення управлінського інструментарію, розвиток цифрової інфраструктури підприємництва, автоматизація управлінських процесів та посилення значущості стратегічного планування. За таких умов трансформація суб'єктів господарювання сприяє підвищенню ефективності вирішення існуючих проблем та формуванню адекватної відповіді на актуальні виклики. Додатковим чинником, що зумовлює необхідність модернізації управлінських підходів, є перехід до моделі зеленої енергетики [18, с. 56].

Відзначимо, Закон України «Про ринок електричної енергії» [8] запроваджує нових учасників ринку у сфері «зеленої енергетики » та встановлює нові дефініції, (які, до речі, дещо відрізняються від визначень у суміжному законодавстві, зокрема й, щодо суб'єкта альтернативної енергетики.

Належне правове регулювання відносин у сфері використання альтернативних джерел енергії, відзначає Д. Полюхович, є необхідною передумовою реалізації зазначених цілей. Системоутворюючим елементом таких відносин виступають їхні суб'єкти, тому визначення їх поняття та складу є фундаментом для подальшого вдосконалення нормативного регулювання їхньої діяльності, конкретизації завдань, функцій, прав та обов'язків у сфері адміністративно-правового забезпечення використання альтернативних джерел енергії.

Визначення поняття суб'єкта у сфері використання альтернативних джерел енергії передбачає попереднє з'ясування сутності категорії «суб'єкт». Юридичний словник трактує суб'єкта правовідносин як особу (фізичну або юридичну), державу, державне чи муніципальне утворення, яким законом надано здатність безпосередньо або через представника володіти суб'єктивними правами та нести юридичні обов'язки, тобто бути правосуб'єктними. М. Хаустова, в свою чергу, конкретизує це поняття, визначаючи суб'єкта правовідносин як індивідуально визначеного суб'єкта права, що реалізував свою правосуб'єктність через втілення конкретних прав і свобод у конкретних правовідносинах [20, с. 34]. Т. Санжарук обґрунтовує похідність понять «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин» одне від одного [21, с. 91–94].

У загальнотеоретичному аспекті суб'єкти правовідносин трактуються як правоздатні учасники суспільних відносин, що володіють юридичними правами та обов'язками, тобто індивідуальні або колективні носії права, які втілюють свою правосуб'єктність через реалізацію суб'єктивних прав, обов'язків, повноважень і юридичної відповідальності у конкретних правовідносинах [22, с. 354]. Це фактичні учасники правових зв'язків, безпосередньо залучені до правовідносин [19, с. 114].

В контексті тематики нашого дослідження, зокрема, Д. Полюхович обґрунтовує, що суб'єктами правових відносин у сфері використання альтернативних джерел енергії виступають учасники таких відносин, наділені правосуб'єктністю, які реалізують суб'єктивні права та виконують відповідні обов'язки. Дослідниця виокремлює три основні групи таких суб'єктів: органи державної влади (що формують та реалізують державну політику через управлінські, контрольні та наглядові функції), органи місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання різних форм власності й організаційно-правових форм [7, с. 118].

Б. Олійник, в свою чергу, обґрунтовано відзначає, що суб'єктний склад правових відносин (в контексті адміністративно-правового статусу) на первинному ринку електричної енергії представлений двома групами учасників. Першу становлять фізичні та юридичні особи – ліцензіати, що провадять господарську діяльність відповідно до ліцензійних умов. Другу групу формують суб'єкти владних повноважень, зокрема органи державної влади, що безпосередньо здійснюють адміністративно-правове регулювання ринку електричної енергії: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство енергетики України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, Антимонопольний комітет, Аукціонний комітет, Державна інспекція енергетичного нагляду України та інші [23, с. 143].

Д. Молдованов пропонує чотирирівневу систему суб'єктів у сфері альтернативної енергетики. Перший рівень представлений суб'єктами державного управління та регулювання: Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, тодішнім Міністерством енергетики та вугільної промисловості України, Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, та Державною інспекцією енергетичного нагляду (втім, включення останнього органу до цієї групи, за твердженням науковця, викликає сумніви, оскільки інспекції, будучи центральними органами виконавчої влади, здійснюють контрольно-наглядові, а не управлінсько-регулятивні функції). Другий рівень становлять безпосередні виробники енергії з альтернативних джерел – юридичні особи та приватні домогосподарства. До третього рівня дослідник

відносить суб'єктів, відповідальних за купівлю-продаж електроенергії у виробників та її передачу споживачам: оператора системи передачі, оператора системи розподілу та трейдерів. Четвертий рівень формують безпосередні споживачі енергії, виробленої з альтернативних джерел, включаючи енергетичні кооперативи та домогосподарства. На підставі цієї класифікації дослідник визначає суб'єкта у сфері альтернативної енергетики як господарюючого суб'єкта, який незалежно від відомчої належності та форми власності здійснює господарську діяльність з генерації, передачі або споживання електроенергії, виробленої з альтернативних джерел [24, с. 87–89].

Правове регулювання відносин у сфері альтернативної енергетики характеризується, відзначає Т. Шендер, комплексністю та динамічністю розвитку. Специфікою цих відносин є використання у господарській діяльності особливих джерел генерації енергії. Відтак, суспільні відносини у сфері альтернативної енергетики виникають з приводу провадження господарської діяльності в одному секторі економіки та розвиваються у взаємодії. Їм притаманне широке коло учасників – суб'єктів господарювання, споживачів, держави. Такі відносини демонструють предметне різноманіття, оскільки містять ознаки приналежності до предмета регулювання різних галузей права – господарського, екологічного, адміністративного, фінансового, земельного тощо. Будучи єдиними за економічною природою, вони одночасно регулюються нормами різної галузевої належності, об'єднаними спільною метою правового впливу [25, с. 46].

Суб'єктний склад господарсько-виробничих відносин у сфері альтернативної енергетики формують учасники енергетичних ринків. Згідно з класифікацією, закріпленою Законом України «Про ринок електричної енергії» від 13.04.2017 № 2019-VIII [8], до них належать: споживачі, виробники, електропостачальники, трейдери, оператор системи передачі, оператори системи розподілу, оператор ринку, гарантований покупець.

Суб'єктом у сфері альтернативної електроенергетики, пише Д. Молдованов, є господарюючий суб'єкт незалежно від його відомчої належності та форми власності, який здійснює господарську діяльність з генерації, передачі або споживання електроенергії, виробленої з альтернативних джерел енергії [24, с. 44].

Висновки. Таким чином, дослідження правового статусу суб'єктів господарювання у сфері альтернативної енергетики засвідчує їхню визначальну роль як ключових акторів «зеленого» енергетичного перетворення в Україні. Законодавча еволюція, що розпочалася з прийняттям Закону «Про енергозбереження» 1994 року та продовжилася через низку спеціалізованих нормативних актів, сформувала комплексну систему правового регулювання діяльності цих суб'єктів. Сучасний етап характеризується інтеграцією національного законодавства з нормами ЄС, зокрема імплементацією Четвертого Енергопакету «Чиста енергія для всіх європейців», що створює сприятливе правове середовище для розширення участі господарюючих суб'єктів у процесах енергетичної трансформації.

Суб'єктний склад відносин у сфері альтернативної енергетики характеризується багаторівневістю та функціональним різноманіттям. Від безпосередніх виробників електроенергії з відновлювальних джерел (юридичних осіб та приватних домогосподарств) до операторів систем передачі та розподілу, трейдерів і споживачів – кожна категорія суб'єктів господарювання виконує специфічну роль у забезпеченні переходу до сталої енергетики. Повномасштабна агресія продемонструвала критичну важливість розподіленої генерації на базі відновлювальних джерел, що підтвердило стратегічне значення діяльності цих суб'єктів для енергетичної безпеки держави та їхню спроможність оперативно компенсувати дефіцити в енергосистемі.

Цілком зрозуміло, правове регулювання діяльності суб'єктів господарювання у сфері альтернативної енергетики потребує подальшого вдосконалення з урахуванням комплексного характеру відповідних відносин. Існуюча система стимулювання через «зелений» тариф, аукціонні механізми та стратегічні державні документи (Національний план з енергетики та клімату до 2030 року, Стратегія розвитку розподіленої генерації до 2035 року) формують передумови для активізації господарської діяльності у цій сфері. Водночас динамічність розвитку технологій, цифровізація управлінських процесів та зміна бізнес-середовища вимагають гнучкого правового інструментарію, здатного адаптуватися до нових викликів та забезпечувати ефективну реалізацію зобов'язань України перед міжнародною спільнотою.

І, насамкінець, перспективність подальших досліджень, на наш погляд, полягає у поглибленому аналізі механізмів взаємодії між різними категоріями суб'єктів господарювання, оптимізації зокрема й адміністративно-правових процедур ліцензування та контролю, а також вивченні можливостей розширення участі малих і середніх підприємств та домогосподарств у процесах «зеленого» енергетичного перетворення. Особливої уваги заслуговує дослідження правових механізмів стимулювання інвестицій у відновлювальну енергетику в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови, що визначатиме траєкторію сталого розвитку енергетичного сектору України на найближчі десятиліття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фадєєва І.В. «Зелена» енергетика: проблеми розвитку та тарифоутворення в умовах невизначеності. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2023. № 6 (324). С. 455–460.
2. Про енергозбереження: Закон України від 01 липня 1994 року № 74/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/74/94-вр (дата звернення: 07.09.2025).
3. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 № 555-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text (дата звернення: 07.09.2025).
4. Про альтернативні види палива: Закон України від 14.01.2000 № 1391-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text (дата звернення: 07.09.2025).
5. Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу: Закон України від 05.04.2005 № 2509-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2509-15#Text (дата звернення: 07.09.2025).
6. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09.07.2010 № 2480-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-17#Text (дата звернення: 07.09.2025).
7. Про електроенергетику: Закон України від 16 жовтня 1997 року № 575/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575/97-вр#Text (дата звернення: 07.09.2025).
8. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text (дата звернення: 07.09.2025).
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України: Закон України від 30.06.2023 № 3220-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3220-20#Text.
10. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kr240587?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01.
11. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kr240761?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01.
12. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kr240713?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01.
13. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kr220908?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01.
14. Протокол № 77 засідання Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 16.11.2023. URL: https://www.nerc.gov.ua/storage/app/uploads/public/656/4aa/83e/6564aa83ebfc7652773460.pdf.
15. Порядок купівлі гарантованим покупцем електричної енергії, виробленої з альтернативних джерел енергії: постанова НКРЕКП від 26.04.2019 № 641. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0641874-19#Text.
16. Про теплопостачання: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2633-15#Text.
17. Концепція реалізації державної політики у сфері теплопостачання: розпорядження КМУ від 18.08.2017 № 569-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2017-р#Text.
18. Маслак О.О., Кузь А.В. Напрямки трансформації управління підприємствами в умовах переходу до зеленої енергетики. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 61. С. 55–59.
19. Полюхович Д.І. Суб'єкти адміністративно-правових відносин у сфері використання альтернативних джерел енергії в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 113–119.
20. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 29–38.
21. Санжарук Т.О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 91–95.
22. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: *підручник*. Харків: Консум, 2001. 656 с.
23. Олійник Б. Теоретико-правові засади адміністративно-правового регулювання первинного ринку електричної енергії України. *Юридичний вісник.* 2022. № 4. С. 141–148.
24. Молдованов, Д.В. Фінансово-правове забезпечення державної політики у сфері альтернативної енергетики: дис. ... д-ра філос.: 081. Харків, 2020. 238 с.
25. Шендер Т.Ю. Правовідносини у сфері використання альтернативних (відновлювальних) джерел енергії. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 5. С. 40–46.